

**Інститут Східної Європи
Eastern-European Institute**

Микола Кардащук

Від Скіфії до АТО **(медицина і армія в просторі і часі)**

Івано-Франківськ «СІМІК», 2018

**Друкується за рішенням Вченої Ради
Інституту Східної Європи (ІСЄ), протокол №1 від 3 січня 2018 р.,
та за рішенням кафедри українознавства ІСЄ, прот. № 1 від 4 січня 2018 р.**

**За редакцією завідувача кафедри українознавства,
директора Інституту Східної Європи, доктора історичних наук, професора,
академіка Академії Наук Вищої Школи України Віктора Ідзя.**

Рецензенти:

Ідзьо В. — доктор історичних наук, професор, академік АНВШ України, завідувач кафедри Українознавства, директор Інституту Східної Європи.

Ірша Р. — доктор історичних наук, професор відділення “Словацько-української культури” кафедри українознавства Інституту Східної Європи.

Калакура Я. — доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Інституту Східної Європи.

Каляндрук Т. — доктор філософії, професор кафедри українознавства, заступник директора Інституту Східної Європи.

Кобилюх В. — санскритолог, професор кафедри українознавства Інституту Східної Європи.

Кононенко П. — доктор філологічних наук, професор кафедри українознавства, голова вченої ради Інституту Східної Європи.

Кононенко Т. — доктор філософських наук, професор кафедри українознавства Інституту Східної Європи.

Масарик Я. — доктор історичних наук, доктор філософських наук, завідувач відділення “Словацько-української культури” Інституту Східної Європи.

Недюха М. — доктор філософських наук, професор кафедри українознавства Інституту Східної Європи.

Огірко О. — доктор філософії, професор кафедри українознавства Інституту Східної Європи.

Огірко І. — доктор фізико-математичних наук, професор кафедри українознавства, заступник директора з науково-технічної роботи Інституту Східної Європи.

Партико З. — доктор філологічних наук, професор кафедри українознавства, вчений секретар Інституту Східної Європи.

Пасічник Г. — кандидат філологічних наук, професор кафедри українознавства, завідувач відділення “Прикладна лінгвістика” Інституту Східної Європи.

Хитрук В. — кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства, завідувач “Карпатського відділення української духовності” Інституту Східної Європи.

Микола Кардашук

К-29 Від Скіфії до АТО (медицина і армія в просторі і часі). Наукове видання. Івано-Франківськ «СІМІК», 2018р. — 386 с.

ISBN 978-966-8067-43-1

У праці професора кафедри українознавства Інституту Східної Європи Миколи Кардашука «Від Скіфії до АТО (медицина і армія в просторі і часі)» досліджується послідовний процес зародження і розвитку медицини та медичної науки в Україні, починаючи з кам'яного віку.

У праці вивчається за допомогою археології медична і воєнна історія, оскільки вона досліджує і зберігає скелети з різними патологічними змінами після захворювань або воєнних травм, що дають уявлення про характер захворювань і методи лікування в ті далекі часи. В праці показано, що археологічні дослідження воєнної історії дають можливість дізнатися про озброєння у військах різних народів, які йшли війною на українські землі, починаючи від Скіфських часів і до ХХІ століття та методи надання медичної допомоги воїнам. У праці досліджується також історія воєн, застосування військ у конкретних завданнях: обороні країни від ворога або завоювання сусідніх земель та організації санітарно-медичної допомоги в мирний і воєнний час.

В науковій праці професора Миколи Кардашука «Від Скіфії до АТО (медицина і армія в просторі і часі)» досліджується й історія медицини, яка допомагає правильно зрозуміти сучасний стан медичної науки та передбачати перспективи її розвитку, оскільки у кожному суспільному явищі завжди виявляються залишки минулого, основи сучасного і зародки майбутнього.

Ця книга для всіх, хто цікавиться історією зародження та становлення медицини і армії в Україні.

ISBN 978-966-8067-92-1.

© Кардашук М.Д., 2018

Зміст

Предмова.	
Віктор Ідзьо. Книга «Від Скіфії до АТО (медицина і армія в просторі і часі)» професора Миколи Кардашука – сучасна потреба українській армії для здобуття перемоги в українсько-російській війні.....	8
Вступ. Організація медичної допомоги у військових формуваннях української держави від VIII ст. до н. е. і до XXI століття (дослідження в царині етнічної історії медицини і військ України).....	9
Сучасні концептуальні засади реформування системи медичного забезпечення Збройних сил України	10
Організація медичної допомоги у військових формуваннях Української держави від VII століття до нашої ери і до XXI століття	10
Скіфські обряди.....	10
Христинізація в Русі-Україні і розвиток медицини з 988 року.....	12
Відомості з медицини.....	12
У Стародавньому Шумері	14
У Стародавній Індії.....	14
Грецька медицина	14
Розвиток медицини в Європі з XIII століття	15
Медицина арабських народів.....	18
Культура Київської Русі жива	19
Руїна Київської Русі ще більше укріпила дух українців.	
Україна під владою Литви, Польщі і Московії	19
Зародження Українського Козацтва і медична допомога	20
Запорізьке козацтво – еліта українського народу.....	22
За Україну, за її волю, за честь, за славу, за народ!	24
Кривавими дорогами з неволі до волі	25
Пробудження українців з багатоголового летаргічного сну в XX столітті	26
Організація культурно-просвітницько-військового товариства «Січ» і Українських Січових Стрільців.....	28
Трильовський Кирило, голова Бойової Управи УСС.....	28
Освічені селяни беруть керівництво влади в свої руки.....	33
Україна у вирі Першої світової війни	36
Організація громадських союзів і політичних партій.....	36
Нескорені духом, Організація українського січового стрілецтва.....	38
Хорунжа Степанів Олена.....	40
Отаман Семен Горук	41
За Україну, за її волю.....	41
Захист блакитних Карпат	43
Сотня Дмитра Вітовського вступає в його рідне село Медуху	43
Московські репресії в Галичині	44
Бої на горі Маківці	45
Сотник Дудинський Роман.....	45
І знову на Маківці січові стрільці	46
Вітовський Дмитро	46
Чотовий Цяпка Іван	47
Створення легіону Українських Січових Стрільців	48
Командант полку Українських Січових Стрільців Г. Косак	48
Підхорунжий Михайло Гаврилко	49
Підхорунжий Дзіковський Василь	50
Бездарна влада ЗУР	51

Віра в перемогу сильніша за смерть	52
Чотар Михайло Мінчак із стрільцями своєї чоти	52
Полковник Гарнавський Мирон.....	53
Провідник Листопадового чину.....	53
Дмитро Вітовський, секретар військової справи Тимчасового Державного Секретаріату ЗУНР.....	54
Ярослав Вітовський («Андрієнко», «Зміюка»), офіцер, герой УПА	56
Тасмна нарада старшин УСС-ів у грудні 1917 року	56
Підхорунжий Лотоцький Антін, письменник коша УСС.....	57
Підхорунжий Купчинський Роман.....	58
Хоч невдача, та віру в перемогу не втратили	58
Владу беруть розумом і силою	59
Листопадовий зрив.....	60
Від імprovізації до організації Української Галицької Армії	62
Організація Української Галицької Армії (УГА)	63
Стратегічне керівництво Галицької Армії — НКГА і ДСВС	64
Закарпаття і Лемківщина у визвольній війні. Галицьке військо на Закарпатті	68
Визвольна боротьба на Лемківщині в 1918—1919 роках.....	72
Військо Закарпатської України, Карпатська Січ (1938—1939 рр.).....	74
Бої Карпатської Січі	76
Наступ мадярів.....	79
Стратегічні концепції, плани і комбінації сторін у польсько-українській війні	80
Бої й перемир'я галицької армії у польсько-українській війні.....	83
Діячі української медицини.....	86
Видатний український лікар, академік Любомир Антонович Пиріг.....	86
Медики і медики поза медициною.....	90
Стан санітарної служби і медичної допомоги в Галичині при Австро-Угорській і Польській владі... 92	
Організація медичної служби у військах Січових Стрільців і Українській Галицькій Армії	93
Український Червоний Хрест і волонтери.....	94
Санітарна служба в Українській Галицькій Армії.....	95
Борці за волю і життя захисників України.....	97
Літописець Лев Шанковський.....	97
Перехід за ріку Збруч. Галицька армія на Наддніпрянській Україні	100
Організація «Українського товариства поступовців» і їх політична діяльність у східній Україні	102
Заснування Української Центральної Ради	105
Політичні партії і громадські організації в українській революції.....	109
Український військовий рух у березні — травні 1917 року	113
Поручик Микола Міхновський	113
«Резолюція Української Центральної Ради» від 15 квітня 1917 року.....	117
Перший всеукраїнський військовий з'їзд.....	118
Про формування вищих військових установ. Уклад армії	121
УГА на Наддніпрянщині (власні сили: української армії)	122
Група січових стрільців.....	123
Запорізька група, волинська група, 3-тя залізна дивізія, група отамана Юрія Тютюнника. 123	
Стратегічне планування і стратегічні комбінації після переходу галицькою армією Збруча 127	
Людмила Гриневич. Військове будівництво в радянській Україні (1917— початок 30-х років ХХ століття).....	131
Створення радянської УНР. Народне Секретарство військових справ	143
Формування українських радянських дивізій в "нейтральній зоні" влітку – восени 1918 року.....	146

Штурм Києва більшовицько-російськими військами.....	153
Організація Червоного Козацтва	173
Збройні сили Гетьманщини та її діла	181
Падіння гетьманату та проголошення директорією УНР. Початок наступу радянських військ в Україну. Створення більшовиками нового "альтернативного" уряду. Недовгий час української радянської армії	192
Виступи українських комуністів (боротьбистів, групи федералістів) за створення Української Червоної Армії (літо – осінь 1919 р.)	210
"Гра у самовизначення" продовжується. Резолюція VIII всеросійської партконференції "Про радянську владу на Україні". "Новий" курс більшовиків у питанні військового будівництва в Україні: декларації та практика	213
Чотирикутник смерті	220
Антанта й Україна. Ворожість Антанти до української визвольної боротьби	222
Визнання УНР де факто	224
Проголошення III Універсалу Центральною Радою, листопад 1917 року	224
Українізація деяких частин і з'єднань російської армії.....	225
Українська мова в УВО	228
Наказ.....	231
Українізація і політична обробка червоноармійців: від неписьменного селянина до відданого солдата революції	235
Владислав Гриневич. Військове будівництво в радянській Україні. Українці у Червоній Армії під час Другої світової війни	236
Постанова УК ВКП(б) та РНК СРСР від 7 березня 1938 року "Про національні частини і формування Робітничо-Селянської Червоної Армії"	237
Репресії в Червоній Армії: національний аспект	238
Великоросійський фактор у політиці та ідеології сталінізму за часів радянсько-німецької війни.....	238
Українці в Червоній Армії.....	240
Українці в національних військових формуваннях та з'єднаннях, утворених поза межами України	241
Українці у складі іноземних військових формувань, утворених у складі Червоної Армії	242
Короткий огляд бойових дій в Україні під час радянсько-німецької війни. Початковий період (1941–1942 рр.): на межі повної військової катастрофи	242
Радянський наступ в Україні (1943–1944 рр.): період визволення від гітлерівців	245
Євген Коновалець	249
Дорогою визвольних змагань	251
Формування Галицько-Буковинського куреня січових стрільців.....	253
За здорові основи української армії.....	255
В обороні золотоверхого Києва.....	257
Через Київ до Львова.....	260
Проти анархії й отаманії	261
Жертва чужої політичної гри.....	262
Гідно витриманий іспит	262
Творець державної традиції	262
Ще раз у таборі полонених	263
І знову між Сцїллою й Харібдою партикуляризму	265
Під гаслом націоналізму	266
Тільки зміна форм боротьби	266
Конфлікт з еміграційними урядами	267
Ідейно-політична перемога на внутрішньому фронті.....	268
За ідеологічне оформлення революційної організації.....	268
Замість УВО-ОУН.....	268

Пропаганда української справи без орієнтації на чужі сили	269
Готування старшинських кадрів.....	269
За розгортання підпілля на Наддніпрянщині	269
Ворожі пазури досягли.....	270
«Поховали пана отамана в чужу землю»	271
Шлях велетня, за вільну, соборну Українську державу	271
Організатори і провідники Української Повстанчої Армії у Другій світовій війні у боротьбі вільну соборну Українську державу. Біографічні нариси про Степана Бандеру, Ярослава Стецька, Романа Шухевича, Василя Кука, Миколу Арсенича, Катерину Зарицьку, Михайла Колодзінського, Олену Гроссберг, Василя Гроссбега.....	272
Лев Шанковський. Українська Повстанча Армія. Десять років збройно-політичної боротьби Української Повстанської Армії	277
Українська Повстанча Армія – історична конечність.....	278
Традиції збройної боротьби	279
Проти гітлерівської Німеччини. Нові надії – новий змаг.....	281
Між нацистським молотом і більшовицьким ковадлом	283
Організація оборони українського народу від німецького, польського і московського фашизму.	
Початки Української Повстанчої Армії	284
Поширення дій Української Повстанчої Армії	287
Німецько-більшовицькі акції проти Української Повстанчої Армії.....	289
Рейди Української Повстанчої Армії на ОСУЗ і поширення українського визвольного-революційного руху на схід	295
Української Повстанчої Армії - організатор фронту поневолених народів.....	298
Проти більшовицької Москви та її сателітів. Повернення більшовицьких окупантів в Україну. Більшовики й визвольного-революційний рух в Україні.....	299
Перші дні нової більшовицької окупації	299
Перехід фронтів і перші зустрічі Української Повстанчої Армії УПА з Червоною Армією ..	300
Спроба ліквідації Української Повстанчої Армії в 1944 році.....	301
Галичина під сталінською займанщиною	301
Перші бої і акції в Галичині	302
Буковинська Українська Самооборонна Армія (БУСА).....	303
Бої на Волині й рейди на ОСУЗ (IV)	304
Більшовицькі звернення й підготовка "остаточної ліквідації" УПА.....	304
Великий іспит Української Повстанчої Армії й підпілля (листопад 1944–квітень 1945).....	305
Українська Повстанча Армія на Закерзонні. Масова боротьба на Закерзонні.....	310
Передвиселенський терор	311
Перша масова виселенська акція.....	311
Друга насильна виселенська акція	312
Остання виселенська акція і героїчна боротьба Української Повстанчої Армії.....	313
Великий рейд Української Повстанчої Армії в 1947–1948 роках.....	315
Найважливіші рейди Української Повстанчої Армії в 1947–1950 роках.....	316
Дивізія «Галичина». Передумови створення дивізії. Військова управа	316
Українська Повстанча Армія і дивізія «Галичина»	318
Бій під Бродами.....	320
Полон і опілля	325
З'їзд учасників боїв під Бродами для вшанування загиблих побратимів.....	327
Богдан Якимович. Збройні Сили України	329
Основний Закон СРСР.....	329
Ідея створення української держави та відновлення Збройних Сил (1988–16 липня 1991 р.)	329
На шляху до реалізації ідеї будівництва Збройних Сил України	332
Реальне будівництво Збройних Сил України після 24 серпня 1991 року.	

Перший етап – до 3 січня 1992 року.....	336
Реальне будівництво Збройних Сил України після 24 серпня 1991 року. Другий етап – січень - травень 1992 року.....	340
Реальне будівництво Збройних Сил України в 1992 року.	
Третій етап будівництва Збройних Сил України.....	345
На шляху до безядерного статусу.....	349
Національна гвардія України.....	350
Військо-цивільна оборона.....	351
Прикордонні війська України.....	352
Відродження українського козацтва.....	353
Закон України «Про загальний військовий обов’язок і військову службу» від 25 березня 1992 року. Глава I. Загальне положення.....	354
Микола Кардашук. Відродження Соборної, Незалежної України. Комітет з військово-патріотичного виховання молоді.....	355
Концепція військово-патріотичного виховання молоді.....	356
Микола Кардашук, Андрій Грицик. Національно-патріотичне виховання молоді в козацькому дусі у Карпатському краю.....	361
Безсмертний Дух Українського козацтва.....	361
«Галицька Січ».....	362
Козацькому роду нема переводу.....	363
Формування особистості патріота України.....	364
Концепція національно-патріотичного виховання молоді при ВОВ в Івано-Франківській області.....	364
Виховання молоді в Українському національно-патріотичному українському козацькому дусі у світлинах.....	367
Вставай, народе мій, на захист України.....	369
Борці за волю України в АТО, 2018 рік.....	370
Національна гвардія України і президенти.....	371
Відродження Національної гвардії України.....	372
Санітарно-медична служба в Збройних Силах України і АТО в XXI столітті. Концептуальні засади реформування системи медичного забезпечення Збройних Сил України.....	373
Структура та основні напрями діяльності медичної служби Збройних Сил України.....	373
Український народ і державна влада (медична допомога в АТО).....	375
Андрій Черемський – ініціатор створення добровольчого медбатальйону в зоні АТО.....	376
АТО замінено на ООС.....	382
Висновок.....	383
Список використаних джерел та літератури.....	385

Професор і генерал-хорунжий Микола Кардашук з побратимами з «Галицької Січі».

Передмова
Книга «Від Скіфії до АТО (медицина і армія в просторі і часі)»
професора Миколи Кардашука
– сучасна потреба українськ`ій армії для здобуття перемоги в українсько-
російській війні.

В книзі «Від Скіфії до АТО (медицина і армія в просторі і часі)» професор кафедри Українознавства, завідувач відділу «Організація медичної допомоги у військових формуваннях в українській державі XVII–XXI століть» Інституту Східної Європи Микола Дмитрович Кардашук, шанований вчений з історії медицини та української армії, досліджує послідовний процес зародження і розвитку медицини і медичної науки на українській землі, починаючи з кам'яного віку.

З утворенням державних формацій створюються військові формування для захисту суспільного ладу і держави.

Історія медицини, як і воєнна історія, є складовими частинами загальної історії культури людства, оскільки вони в процесі людського життя пов'язані між собою.

Вивченню медичної і воєнної історії стародавніх епох допомагають археологічні розкопки, в яких зберігаються скелети з різними патологічними змінами після захворювань або воєнних травм, що дають уявлення про характер захворювань і методи лікування в ті далекі часи.

Археологічні дослідження воєнної історії дають можливість дізнатися про озброєння у військах різних народів, які ішли війною на українські землі, починаючи від Скіфських часів і до XXI століття нашої ери та методи надання медичної допомоги воїнам.

Історія воєн досліджує застосування військ у конкретних завданнях: обороні країни від ворога або завоювання сусідніх земель та організації санітарно-медичної допомоги в мирний і воєнний час.

Історія медицини допомагає правильно зрозуміти сучасний стан медичної науки і передбачати перспективи її розвитку, оскільки у кожному суспільному явищі «завжди виявляються залишки минулого, основи сучасного і зародки майбутнього».

Таким чином, професор Микола Кардашук на основі аналізу історичних джерел показує процеси становлення та зародження як розвитку медицини і медичної науки на українській землі, починаючи нашими аборигенами з кам'яного віку та української військової культури.

Дослідник на широкій джерельній базі, великому ілюстративному матеріалі висвітлює в хронологічному порядку джерела, які розкривають медичну та військову культуру українців, якою вони володіли і які застосовували в час миру та у час воєн з найдавніших часів. Професор Микола Кардашук для утвердження своєї концептуальної теорії сумує і застосований апробований ним весь ілюстративний матеріал для підтвердження висновків своєї праці, яку адресує новому поколінню українських вчених, молодому підростаючому поколінню усім тим, хто цікавиться розвитком української медицини і армії в просторі і часі від Скіфії до АТО.

Слід наголосити, що основні матеріали даної роботи були почерпнуті як з українських, так і з іноземних джерел, які в концептуальному, науково-популярному сенсі видалися актуальними в процесі дослідження теми розвитку української медицини і армії в просторі та часу і від Скіфії до АТО.

Через призму проаналізованих та висвітлених джерел автор кристалізує цілісну історичну концепцію розвитку української медицини і армії в просторі та часі від Скіфії до АТО.

Для цього він використовує велику кількість наукових та популярних праць, і фото-матеріалів.

За таких обставин дослідження професора Миколи Кардашука постає перед фахівцями, істориками та військовими, пересічним читачем, який не обізнаний з даною проблемою, надзвичайно цікавим.

Отже, книга професора кафедри українознавства, завідувача відділу «Організація медичної допомоги у військових формуваннях в Українській державі XVII–XXI століть» Інституту Східної Європи Миколи Кардашука «Від Скіфії до АТО (медицина і армія в просторі та часі)» не залишить байдужим кожного українця, який прагне познайомитися з розвитком української медицини і армії у просторі часу, що дає право зробити висновок: в цілому праця професора Миколи Кардашука відповідає основним вимогам, самостійного дослідження і заслуговує на позитивну оцінку світовою та українською громадською думкою.

Директор Інституту Східної Європи,
завідувач кафедри українознавства,
доктор історичних наук, професор,
академік Академії Наук Вищої Школи України
Віктор Ідзьо.

Вступ

Організація медичної допомоги у військових формуваннях Української держави від VIII століття до нашої ери і до XXI століття. (Дослідження в царині етнічної історії медицини та військ України)

У книзі «Від Скіфії до АТО (медицина і армія в просторі та часі)» подано матеріали про розвиток і організацію медицини, фармації і медичної допомоги у військових формуваннях на українській землі з найдавніших часів, починаючи від оріанської доби – Великої Скіфії – Праукраїни (VIII ст. до н.е.) до XXI ст., та про народну язичницьку медицину волхвів, монастирську, цехову, цирульників а підпільно-польову в УПА і АТО.

Якщо прийняти до уваги археологічні знахідки на українській землі в селі Королево Виноградського району Закарпатської області, де вже 1 200 000 р. до н.е. жили люди, або шельську людину, яка жила в Луці-Рублівській 300 000 р. до н.е. (арх. Борковський), чи плем'я в с. Старуні Богородчанського району Івано-Франківської області, де 200 000 р. до н.е. було 20 поселень (О. Адаменко та ін.), то можна зробити висновок, що вже тоді зароджувалась медична допомога, бо виникали травми під час полювання на диких звірів, а також у побуті.

Люди шукали допомоги в природі, щоб вижити. Вони збирали зілля, коріння, плоди і застосовували як ліки при травмах та захворюваннях, а рани перев'язували широким листям та шкірою тварин. Так зароджувалась медична допомога на українській землі в наших аборигенів-оріїв тисячі років до нашої ери.

Можливо, це був перший зародок медичної допомоги в Україні, на Європейському континенті після Льодовикового періоду 600 000 років до нашої ери, який знищив всю Європу.

Мета роботи – показати в короткому змісті зародження і розвиток медичної науки в Україні, починаючи з язичників стародавнього світу і до високого світового рівня, і організацію медичної допомоги у військових формуваннях у просторі і часі, в різних історичних умовах на Українській землі.

У книзі «Від Скіфії до АТО (медицина і армія в просторі та часі)» подано концепцію розвитку і організації медичної допомоги у військових формуваннях Української держави в різних історичних часах, яка передбачає створення умов і системи медичного забезпечення під керівництвом управителів а управлінських вертикалей: лікувально-профілактичного, санітарно-епідеміологічного, військово-медичного постачання і двох підсистем – підготовки військово-медичних кадрів, наукової та науково-технічної діяльності та технологічної підготовки воїнів, козаків, партизан і цивільного населення.

Сучасні концептуальні засади реформування системи медичного забезпечення Збройних Сил України

Основними завданнями реформування медичної служби ЗС України є:

1. Збереження необхідного рівня професійного здоров'я військовослужбовців як визначального фактора боєготовності та боєздатності військових формувань збройних сил;
2. Розробка та впровадження принципів єдиних організаційних вимог і професійно-технічних стандартів системи медичного забезпечення збройних сил;
3. Визначення нової ролі органів управління системою медичного забезпечення збройних сил;
4. Удосконалення технологічних аспектів медичного забезпечення збройних сил;
5. Проведення реорганізації військово-медичних структур та скорочення чисельності медичного персоналу військово-медичної служби;
6. Скорочення прямих і побічних фінансових витрат збройних сил за рахунок зниження захворюваності та смертності військовослужбовців;
7. Розробка та впровадження нової економічної моделі системи медичного забезпечення збройних сил;
8. Забезпечення конституційних прав військовослужбовців, членів їх сімей та військових пенсіонерів України щодо медичного забезпечення.

Державна політика щодо створення єдиного медичного простору, ліквідація вузьковидових підходів та територіальний принцип організації роботи військово-медичних закладів дозволяють оптимізувати структуру медичного забезпечення, досягти уніфікації, скорочення структур та чисельності особового складу медичних частин та закладів ЗС України, яка повинна відповідати стандартам провідних країн НАТО, і забезпечити інтеграцію ресурсів, сил та засобів медичного забезпечення для їх комплексного використання в інтересах усіх військових організацій, які дислокуються в межах держави.

Організація медичної допомоги у військових формуваннях Української держави від VII століття до нашої ери і до XXI століття

Історія розвитку медичної науки на українській землі починається із сивої давнини, тисячоліть до нашої ери. Вже в орійських племенах – наших аборигенів, які переселялись із Карпатського регіону і заселили етнічну українську землю, виникла потреба медичної допомоги для спасіння життя.

Люди жили зближено з Природою, яку Бог подарував, вивчали її тайни і стали використовувати природні багатства для лікування хворих. Так зароджувалась українська народна медицина, яку заснували язичники – народні цілителі – волхви, знахарі, вістуні, монахи, лікарі.

У кожному племені був батько роду – патріарх, який одночасно був ватажком, в якого вже була дружина (військо) для захисту роду і території. Так створювались князівства і Велика Скіфія 700 років до н.е. з могутніми царями і князями, а з ними і розвиток медицини.

З історії Геродота нам відомо, що на території нашої Праукраїни 700 років до н.е. з племен Оріїв створилась могутня Скіфська держава, яка проіснувала до 453 року нової ери.

Про могутність, мудрість і славу скіфських царів, силу і непереможність їх військ, а також про розквіт Скіфії – Праукраїнської держави, яка в ті часи була в найвищому розквіті серед Європейських держав, переконливими аргументами описали в історії Великої Скіфії Геродот, Птоломей, Прокопій та інші.

Скіфські обряди

Культові обряди, як і в інших стародавніх народів, передбачали також заходи гігієнічного характеру. Дослідники стародавнього побуту східних слов'ян вважають, що місцем, культу предків були лазні. Про обов'язковий звичай користуватись ними свідчить договір Русі з Візантією 907 р., в якому окремо відзначається право русичів при відвідуванні Константинополя користуватись лазнями – «...и да творят им мовь (баню) елико хотят».

Арабські письменники Ібн-Донстара, Ібн-Фадлан (XII ст. н.е.) розповідають про слов'ян: «Зростом вони високі, гарні собою і сміливі в нападах. Люблять охайність в одежі, навіть чоловіки носять

золоті браслети, я бачив русів, як вони прибули в своїх торгових справах і розташувались коло річки Атил. Я не бачив більш довершених тілом, ніж вони. Вони подібні пальмам — біляві, гарні лицем, білі тілом». Грецький історик Лев Діакон пише про воїнів Святослава: «Цей народ відважний до нестями, хоробрий, сильний».

Із стародавніх народів, які населяли степові південні землі України, найбільше пам'яток залишили по собі скіфи. Скіфи в VII ст. до н.е. населяли Крим і територію між Дніпром і Дунаєм. Вони створили велике об'єднання племен. У V – IV століттях до нашої ери частина скіфів-кочівників починає переходити до осілості, в них утворюється держава з пережитками первіснообщинних відносин. Скіфи мали торговельні й культурні зв'язки з грецькими містами-колоніями: Ольвією – в гирлі Дніпровсько-Бузького лиману, Тірою – в гирлі Дністра, Херсонесом – біля сучасного Севастополя, Пантікапеєм – на місці нинішньої Керчі.

У VI ст. до н.е. скіфи переживали історичну подію – скіфо-перську війну, відлуння якої багато століть зберігалось в свідомості скіфського народу. У 514 р. до н.е. перський цар Дарій I і Гістасп з 700 тисячним військом перейшли Босфор і рушили на Скіфію з метою її підкорити.

Але мудрість скіфського царя “великого царства” Іданфірса зі стратегічною військовою тактикою перемогли царя Дарія I, який змушений був залишити табір та поранили воїнів напризволяще і втекти з поля бою за Дунай.

У IV ст. до н.е. Київським царством правив могутній цар Атей, при якому Скіфська держава досягла високого розвитку. Атей 339 року до н.е. в 90-му віці загинув у бою.

Візантійський історик першої половини VI ст. Прокопій пише, що тоді лісостепову і степову зони України займали “незчисленні племена антив”. На північ вони заходили до лінії Київ–Верхів'я Пруту, а на захід їхньою межею був той самий Прут, на південь – Чорне і Азовське моря, на схід – Дін. Анти – це найдавніші предки русичів, а може і самі русичі – українці, які постійно, від незапам'ятних часів, жили на одному місці і не переміщалися на інші території, незважаючи на різні лихоліття.

У четвертому столітті нашої ери з'явилася нова назва нашого народу, замість скіфів – Анти, що можливо походить від назви могутнього царя Скіфії – сколотії Атея чи Антея.

Останнім могутнім скіфським царем – Київським князем був Богдан Гатило – Аттіло, за висловами Пріска і Йордана, “великий цар... великого народу, господар досі нечуваної могутності, цар Скіфії і Германії, самодержавець...” який навозив на західний і східний Рим..., хоча незлічені підкорені міста не піддавав пограбуванням, а милостиво обкладав їх щорічною даниною.

У 453 році Київського князя Аттілу, під час банкету в його палаці, в Києві, підступно вбили. Надалі Скіфська держава не розпалась, тільки відмежувались приєднані колонії, а племенні князівства на українській землі залишилися, між якими почалися війни. Слабші племена загинули в боях, а сильніші об'єдналися і створили державу Русь – Україну.

За царювання скіфських царів на території української землі, в їх військах виникла військова медицина, оскільки була створена постійна армія.

Історики свідчать, що в скіфській армії (VI ст. до н.е.) була досить розвинута військово-медична організація, що спрямовувала свої зусилля не тільки на лікування хворих і поранилих воїнів, а й запобігала виникненню та поширенню хвороб серед військових. Скіфські Волхви – знахарі застосовували лікарські рослини, вправляли вивихи і лікували переломи, здійснювали ампутації кінцівок, трепанації черепа, виривали зуби, використовували кінський волос для зашивання ран, лікували кровопусканнями.

Зображення скіфів на Куль-Обській вазі.

Язичницькі волхви, які якраз і були лікарями в стародавній Україні-Русі, володіли величезними медичними надбаннями, які накопичували протягом багатьох віків. Вони знали цілющі властивості трав та виготовлених настоїв й відварів. Отже, впродовж століть саме волхви вважалися в староукраїнському суспільстві авторитетними лікарями. До них зверталися за медичною допомогою не лише прості люди, а і бояри і князі.

Христинізація у Русі-Україні і розвиток медицини з 988 року

З появою християнства на українській землі, великі проблеми в процесі христинізації викликали через значну кількість язичницьких культових святилищ, які користувалися підтримкою місцевого населення. Християнська церква повела з ними боротьбу, а пришельці – ченці-схимники поселились в гротах і печерах – святинях язичників. Так виникали ранньо-християнські монастирі на основі язичницьких святилищ.

Із історичних джерел відомо, що, можливо, перші монастирі в Україні-Русі виникли одночасно з хрещенням в 988 році князем Володимиром Великим. Це відіграло велику роль у поширенні в Україні досягнень східної і візантійської медицини та швидкому розвитку монастирської медицини.

У 1016 році київський князь Ярослав Мудрий створив "Руську правду" – перший збірник законодавчих актів Київської держави, за яким визначали норми суспільного життя того часу, зокрема положення лічця (лікаря) у суспільстві та оплату його праці; церква наказувала будувати лічниці та лазні, та безплатно надавати допомогу хворим і немічним.

У 1070 році в Києві княгиня Ольга та ігумен Києво-Печерського монастиря Феодосія заснували при Києво-Печерській Лаврі "богадільню" – притулок для хворих та немічних, один з перших лікувальних закладів в Україні-Русі.

1187 рік у Київському літописі вперше подано термін "Україна". Почалась розвиватися українська культура і наука, в тому числі українська народна медицина.

У княжих дружинах (військах) вже була організована медична наука і допомога.

У Дорогичині на Берестейщині в 1253 році, представник Папи Римського коронував князя Данила Галицького – видатного полководця і будівничого української державності, котрий у Галицько-Волинському князівстві дбав про культуру й освіту, будував церкви, монастирі і лічниці при них, дбав про медичне забезпечення і організацію медичної допомоги у війську.

Хоч татаро-монгольське нашествя призвело до упадку Київської держави, на 240 років загальмувавши розвиток державності, науки і культури, але народна медицина лікарями, ченцями, вістунами, знахарями розвивалась, бо на просторах України і в Карпатському регіоні базувалося військо, якому потрібна була медична допомога хворим і воїнам у війську.

Джерела засвідчують, що в українській державі в X–XIII століттях активно функціонувало 68 монастирів, дві третини з яких були побудовані князями, боярами, багатими міщанами.

Зрозуміло, що монастирські лікарні були медичними закладами, діяльність яких як фінансово, так і політично підтримувалась політичною владою стародавньої України-Русі.

Відомо, що першими засновниками лікувальних закладів в Україні-Русі були візантійські ченці, які ще в X–XI століттях використовували надбання римських, візантійських та західно-європейських лікарів для надання лікарської допомоги населенню України-Русі, вони першими облаштовували медичні заклади за зразком візантійської медичної системи.

Але тут активно функціонувала медицина, засади якої передавались із покоління в покоління ще до християнської епохи, вона була основною лікувальною структурою в язичницькій Україні-Русі, де лікарями були представники язичницької культури – волхви, що надавали медичну допомогу воїнам на полі бою, в святилищах, монастирях і лічницях.

Відомості з медицини

Історія фармацевтичної і медичної лікарської справи – це історія тривалих і героїчних зусиль людства, спрямованих на лікування хворих й пошук лікарських, та профілактичних засобів для боротьби із недугами. Заодно ця історія формування, становлення, розвитку та функціонування аптечної справи та методу лікування хворих.

Історія аптечної справи на теренах України нараховує тисячоліття. Свій відлік часу вона веде від початків писемної цивілізації на українській землі, від скіфських часів.

У кожному з історико-цивілізаційних епох – первісно-общинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, а також у сучасному суспільстві – фармація, як і медицина, мала певні виразні особливості, специфічні умови для власного розвитку і діяльності працівників фармації та медицини.

В історії кожної країни були свої визначні події, які позначилися на характері соціально-економічних відносин, на розвитку її культури і науки, в тому числі медичної і аптечної справи.

Початок свідомого життя людства був водночас і початком медицини, як фармації, щоб зберегти своє життя і полегшити страждання. Первісні люди вважали, що причина хвороби – це вселення в людину нечистої, ворожої сили, і щоб вигнати її існувало багато прийомів: благання, подарунок-жертва, погрози, прийом огидних за своїми смаковими властивостями речовин (полин, гіркі трави та ін. Виганяли хворобу із тіла людини шамани своїми криками, використовуючи і бубон. Вдавалися також до заклинань, замовлень, та ворожби, вмовляючи злого духа вийти з тіла людини і залишити його оздоровленим.

Вони перепробували в якості ліків усе, що могло видатися їм підходящим. Підтвердження цього є правила Тибетської медицини: «Немає в природі такої речовини, яка не підходила би в якості лікарського засобу. Якщо подивитися на природу очима лікаря, який шукає лікарський засіб, то можна сказати, що ми живемо в світі ліків».

Поряд з давніми єгиптянами, шумери створили першу в історії людства писемність – спочатку піктографію – систему знаків - малюнків, згодом до середини III тис. до н.е. – клинопис.

У стародавньому Шумері

Відомості з медицини у стародавньому Шумері сягають першої половини III тис. до н.е. На викопаних археологами табличках в шумерському місті Ніппура подаються короткі рецепти

рослинного походження – слив, манго, фіг, фініків та інших плодів, гірчиці, рослинної олії, порошку з голок сосни і піхти, тваринного і мінерального походження.

У I тис. до н.е. утворенням і посиленням Ассирії із зміцненням релігійних культів і зростання їхнього впливу на всі сторони життя, зокрема, на медичну діяльність й медичні уявлення.

Населення Китаю на противагу іншим стародавнім народам зберегло до наших днів численні писемні пам'ятки своєї давньої культури, зокрема з історії медицини, початок якої датується 4000 тис. до н.е. Особливістю китайської медицини є метод лікування уколами – чжень-цзю (акупунктура) і припіканням – моксами. Ефективністю цих методів вважалося створення «отворів для виділення нечистоти» з хворого тіла. Стародавня медицина Китаю знала чимало способів лікування ран, переломів, вивихів, вміла виготовляти протези для осіб, які зазнали ампутації органів. Вже у V ст. до н.е. у китайських військових частинах були штатні лікарі.

У стародавній Індії

У стародавній Індії рабовласницький лад склався до кінця IV – на початок III тис. до н.е. Історію Стародавньої Індії поділяють на кілька періодів, кожний з них мав специфіку. Відповідно і стан медицини мав певні особливості. Найвищим періодом її розвитку був класичний період, розділений на два періоди: друга половина I тис. до н.е. й I-VI ст. до н.е. У класичному періоді в Індії набули значного розвитку знання у багатьох галузях, і на цій основі значного успіху досягла медицина.

Давня індійська медицина знала чи не найбільше медикаментів, порівняно з медициною інших тогочасних країн. Лише лікувальних рослин було відомо понад тисячу назв. Із книги Аюрведи відомо, що ліки розподілялися за своєю дією і застосовувались у вигляді порошоків, пілюль, настоек, відварів, мазей, втирань, обкурювань, інгаляцій. Під час призначення лікарських засобів вважалося за потрібне враховувати пори року, погоду, темперамент хворого, його вік, характер хвороби. У III ст. н. е. в Індії вже культивувалися лікарські рослини. Фармакопея Індії нараховувала до 800 рослинних лікарських засобів. Широко використовувалися органічні та хімічні речовини: ртуть, виготовляли еліксир із золотом для продовження життя. Цілющі властивості приписували дорогоцінному камінню. В Індії були відомі отрути й протиотрути, зокрема і від зміїних укусів. Важливим розділом медицини вважалася гігієна.

Грецька медицина

Грецька медицина бере свій родовід із глибини віків. На її розвиток вплинули, без сумніву, давній Єгипет та країни Месопотамії.

Найдавнішими літературними творами, звідки походять відомості про медицину античних греків є поема «Ілліада» та «Одіссея», з яких відомо, що за часів Троянської війни (XII ст. до н.е.) у грецькому війську були лікарі, які користувалися великою пошаною.

В «Ілліаді» сказано про двох лікарів Махаона і Подалірія, які були синами Асклепія – бога медицини (Ескулапом у римлян).

Основою медицини давніх греків, на противагу лікарській справі Єгипту й Месопотамії, які на загал розвивалися під впливом жерців, становили не заклики до богів, закликання, магічні дії, а спостереження за хворою людиною. Давні греки виняткову увагу приділяли фізичним вправам, загартуванню, особистій гігієні.

Крім асклепейонів у греків були й цивільні лікарні – ятреї, які утримували окремі лікарі.

У V ст. до н.е. у Стародавній Греції вже були лікарі різних спеціальностей.

Найпоширенішим типом медиків у Стародавній Греції були мандрівні лікарі (періодекти), які ходили з одного населеного пункту до іншого, рекламували власне ремесло й пропонували свої послуги.

Серед жерців були свої лікарі, яких готували в асклепейонах і приватних школах, де заняття для учнів були спадковими і передавалося від покоління до покоління.

Косська школа (м. Кнідозі на острові Кос) виховала й славнозвісного лікаря античної медицини Гіппократа (жив між 460 та 377 рр. до н.е.) народився на о. Кос. Навчався у батька лікаря Геракліта.

Гіппократ вивчав медицину з дитячих років. Вже зрілою людиною подорожував і відвідав міста Малої Азії і на узбережжі Чорного моря.

Політичним і науковим центром Греції за його часів була Афіньська республіка, котра сягнула зеніту свого розвитку. То був «золотий вік Перікла», як називали цей період історії. На ті часи

припадають життя і діяльність славнозвісних істориків Геродота, Фукидіда, філософів Демокріта, Анаксагора, драматургів Софокла, Аристофана, поета Піндара, скульпторів Фідія, Поліклета.

У «Кодексі Гіппократа» висвітлюються найрізноманітніші проблеми: питання анатомії й ембріології, обов'язки лікаря, внутрішні хвороби, жіночі недуги, хірургія і такі інші. За Гіппократом людське тіло у собі містить чотири основні соки – кров, слиз, чорну і жовту жовч. Перевага в організмі того або іншого соку й зумовлює темперамент людини. Він розрізняє 4-ри типи темпераментів: сангвістичний (переважає кров); флегматичний (верх бере флегма – слиз); холеричний (жовта жовч); меланхолічний (чорна жовч).

Іліада. Ахілл подає медичну допомогу пораненому Патроклу.
(З стародавньої грецької вази).

Гіппократ запропонував чотири принципи медичної етики, 1) приносити користь і не завдавати шкоди; 2) протилежне зцілювати протилежним; 3) допомагати природі; 4) щадити хворого.

Він сказав: «Життя коротке, шлях до майстерності довгий, зручний випадок швидкоплинний, досвід оманливий, судження трудне. Тому не тільки сам лікар повинен використовувати все необхідне, а й хворий, і довколишні, і всі зовнішні обставини мають сприяти лікареві в його діяльності».

Розвиток медицини в Європі з XIII століття

З XIII століття у Європі почалося відкриття університетів з медичними факультетами. Перші університети на заході були засновані в Парижі (1125р.) та Болоньї (1158р.). Статус університету в 1113р. отримала й Салернська медична школа. У слов'янських країнах перші університети було відкрито у Празі (1348р.) і Кракові (1364р.). У Західній Європі університети були, за прикладом Салернської школи, спершу приватними об'єднаннями викладачів і учнів, подібно до ремісничих цехів. Університети здебільшого мали зв'язки із монастирями. Їхні статuti та навчальні плани контролювалися католицькою церквою. Викладачами середньовічних вищих шкіл були переважно ченці. Світські ж лектори повинні були давати присягу, що у своїх викладах вони суворо дотримуватимуться догматів католицизму, для них були обов'язковими усі церковні правила й закони, включаючи целібат (безшлюбність); лише у 1452 р. їм було дозволено одружуватись.

Кожні три дні професори, як і всі дипломовані лікарі, повинні були, під загрозою заборони практики, сповідатися у свого духовника. Церква вбачала в університетах не заклади, що покликані пробуджувати у молоді прагнення до знань, до пізнання сил природи, а навпаки – розглядала їх як

школу, в якій виховуються мовчазні і покірливі виконавці волі церковного керівництва. У прикметній з цієї точки зору інструкції папи Урбана V (1366р).

Паризькому університетові зазначалося, що студенти «повинні слухати лекції, сидячи на землі, а не на лавах, для вгамування духу й пригашування в їх молодості всіляких спокус і гордоців».

В основу вивчення медицини було покладено не спостереження над перебігом недуг у хворих, не досліди на тваринах, а відірване від реалій життя й лікарської практики вивчення текстів Галене, Гіппократа, Аристотеля, які тлумачилися відповідно до Святого письма, що в ньому, на думку клериканів, дано Богом увесь обсяг знань, доступних людському розумові. Висловлення поглядів, які відрізняються від визначених церковними догматами, вважалося великим злочином – ерессю.

Відтак навчання на медичних факультетах часів раннього середньовіччя було суто схоластичним, зводилося до слухання лекцій та вивчення текстів різних авторитетів. Найкращими вважалися ті професори, які могли кожне положення підтвердити напам'ять цитатами зі Святого письма чи з творів визначних античних авторів.

Розквіт наукового життя та поширення впливу Краківського університету на культурне життя Польщі припадає на XVI століття.

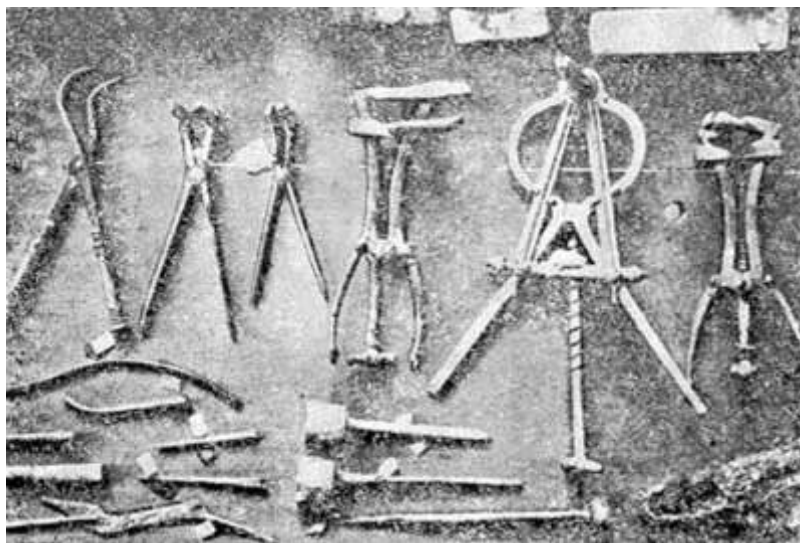
Оскільки церковні собори в Латерані (1139 р.), Монпельє (1162 р.) заборонили лікарям-ченцям займатися всіма лікувальними процедурами, під час яких проливається кров (*Ecclesia abhorret sanguinem*), практична хірургія зовсім вийшла з компетенції професорів-ченців. Ця галузь медицини в Західній Європі, за винятком Італії, майже цілком переходить до рук хірургів-ремісників, які об'єднуються, за прикладом усіх ремісників тих часів, у цехи.

Ампутація гомілки циркульником
під наглядом дипломованого лікаря.
XVI ст. (Франкфуртський музей).

Переважна більшість таких ремісників робила дрібні хірургічні втручання; кровопускання, виривання зубів; найчастіше цих майстрів називали цирульниками. У багатьох містах зокрема у нас на Україні, у Львові, Кам'янець-Подільському та ін., у міських документах цех таких ремісників називався цехом хірургів. На чолі цеху стояв виборний цехмістер. Кожен майстер міг мати 3 – 4 учнів. Строк навчання в середньому тривав 5 років. Після іспиту учень діставав звання підмайстра, а ще через 2 – 3 роки мав право відкривати свою майстерню. Більш значні операції майстри робили лише за призначенням докторів медицини. Військо в поході, як правило, супроводили тільки цирульники. По малих містах більшість цирульників були неписьменні і все ремесло вивчали й передавали своїм учням лише практичним шляхом. Окремі з них спеціалізувалися на витинах каменів, інші – на вправленнях вивихів, лікуванні переломів. Були й мандрівні хірурги, що їздили з міста до міста, да на ярмарках рекламували свою майстерність. Основою медицини стали не спостереження й досліди, а словесні «висновки й дедукції». Звідси стає зрозуміло, чому до часів Відродження, коли починає слабшати читаючий церковний контроль, медична наука не знає ані оригінальних творів, ані відкриттів.

Після падіння Давньої Греції як державного утворення (146 р. до н.е.) центр наукового і культурного життя тогочасного людства перемістилось до Риму.

Хірургічний інструмент, знайдений при розкопках Помпеї, яка загинула під час виверження Візувію в 79 р. н.е.

До завоювання Греції у медицині давніх римлян переважали назагал емпіричні засоби, головним чином ліки рослинного походження. Для підтримання здоров'я тамтешні лікарі радили простоту і поміркованість у їжі й взагалі – у житті.

Забезпечення санітарних умов життя у великих містах, організація й утримання постійної армії, далекі походи римських легіонів у місцевості з різними кліматичними умовами – все це поставило нові завдання перед медициною. В імператорському Римі вперше було запроваджено посади головних лікарів (архіатрів) великих міст, провінцій, налагоджена медична служба у війську.

Великою пошаною у сучасників користувалися: Педанія Діоскоріда (I ст. до н.е.). Упродовж тривалого часу він був лікарем римської армії, багато подорожував. Він першим описав спосіб добування ртуті із кіноварі та виділення інших мінералів. З його праць дізналися, що опій спершу вживали у вигляді відвару головки маку з домішкою меду, а пізніше – як чистий маковий сік.

Авл Корнелій Цельс (30 р. до н.е. – 45 р. н.е.) автор трактатів з військової справи, сільського господарства, філософії та медицини.

Найвидатнішим лікарем – ученим імператорського Риму був Гален, грек за національністю, енциклопедист, праці якого користувалися безприкладним в історії медицини авторитетом у всіх наступних поколіннях лікарів упродовж тридцяти століть аж до епохи Відродження.

Клавдій Гален (129-199) народився у м. Пергамі в Малій Азії. Він вивчав медицину в Пергамі, багато подорожував і продовжував навчання у Смірні, Коринфі, Александрії. У своїй практичній лікувальній діяльності користувався винятковою популярністю, був придворним медиком кількох римських імператорів (із 164 р. К. Гален замешкав у Римі).

За блискучі виконання обов'язків двірського лікаря (з 169 р.) імператор Марк Аврелій нагородив Галена золотою медаллю на золотому ланцюжку.

К. Гален вважав, що справжній лікар повинен бути високоосвіченою людиною, філософом. Щоб опанувати медицину, слід довго і наполегливо вчитися.

На відміну від Епікура і Асклепіада, які вважали, що організм людини, як і все в природі, є лише випадкове скупчення атомів, що утворилися без участі надприродних сил. Гален дивився на організм як на дивне творіння, побудоване з майстерністю, що перевищує усі людські можливості і є найкращим доказом існування вищого розуму. Як і Аристотель, він вважав, що все у природі розумне, все має власне, певне призначення.

Гален не ставив собі запитань, чому і як відбувався певний процес в організмі, а лише прагнув з'ясувати, для чого призначений цей орган вищим Розумом.

Основу життя людського організму становила, на його думку, душа, яка у свою чергу, є часткою Всесвітньої душі – пневми. Ця пневма з повітрям потрапляє в легені, з них – до серця і вже звідти розноситься по всьому тілу артеріями.

Гален, маючи свою аптеку в Римі, застосовував багато різноманітних лікарських форм і створював їх технологію виготовлення. Вони продавали свій товар як ліки для виздоровлення хворих.

У Римі та великих містах працею рабів було споруджено централізовані водопроводи, каналізації. Громадські бані у Римі (терми) могли обслуговувати водночас багато сотень осіб. Гігантський акведук цього міста зберігся до наших часів.

За часів Римської імперії у медицині набагато розширились, порівняно з часами Гіппократа, знання про будову і функції організму; у зв'язку з удосконаленням діагностичних засобів виникла можливість виділити численні окремі захворювання.

У Римській імперії антична медицина сягнула свого найвищого розвитку. Вона цілком звільнилася від впливу жерців, визначилася як окрема галузь знання, тісно пов'язана з усіма природничими науками. У справі медичної допомоги, передусім в армії, почала застосовувати заходи державного характеру. У ділянці вивчення властивостей лікарських засобів, їхньої диференціації та класифікації знання найкращих тогочасних медиків набули класичної повноти.

У час, як Західна Римська імперія, внаслідок завоювання скіфами, тевтонами, кельтами, готами перебувала у стані глибокого економічного та культурного занепаду, Східна частина Римської імперії – Візантія – зберігала і розвивала ще упродовж віків кращі здобутки античної культури, зокрема і в галузі наукової медицини та фармації.

У IX ст. у Візантії вперше виникла вища медична школа, яка навчала своїх слухачів медицини й лікознавства не за типом ремесла, а на науковій основі, у зв'язку з вивченням інших наук.

Двірський лікар імператора Юліана Орібазій з Пергами (326–403 рр.) видав збірник праць лікарів-хірургів, що має велике значення для історії медицини. З хірургів він вперше згадує Антіллу, Філаргія – авторів відових методів операцій аневризм, якими послуговується й сучасна хірургія і багато інших.

У перші часи, коли до християнства перейшли колишні греко-римські храми, у їх приміщеннях влаштували притулки для хворих, людей похилого віку, калік.

Одними з перших такі притулки – лікарні були засновані вірменами у Кесарії (Мала Азія) у 369р. та візантійською імператрицею Євдокією у 400 р. в Єрусалимі. Найбільшою лікувальною установою тих часів був госпіталь у Константинополі. У ньому були окремі відділи для хірургічних хворих та хворих на гарячку. Очолювали відділи досвідчені лікарі. Кількість ліжок обчислювалося багатьма сотнями.

Медицина арабських народів

Починаючи з XVII століття нової ери на арену світової історії виходять арабські народи.

Араби споконвіку мешкали на Аравійському півострові й внаслідок особливих кліматичних та географічних умов займалися переважно скотарством і торгівлею.

Із VII століття починаючи й упродовж наступних майже п'ять століть араби запанували у країнах Близького і Середнього Сходу, Північної Африки й на Піренейському півострові. Під їхню владу перейшли майже усі торговельні шляхи між Європою та Азією. У IX столітті арабські купці торгують з Китаєм, Індією, Руссю-Україною. Це спричинило поширення географічних та етнографічних відомостей, розвиткові наук, особливо математики, астрономії, хімії та медицини. Велика арабська держава проіснувала недовго, розколовшись на окремі частини.

Лікувальні заклади – притулки, що існували у великих містах Єгипту, Малої Азії та ін., араби спромоглися перетворити на великі госпіталі з медичними школами при них. Такі школи діяли у Бухарі, Багдаді, Дамаску, Кордові, Толедо. Вихованці медичних шкіл діставали право на самостійну лікарську практику лише після перевірки їхніх знань колегією учених лікарів.

Культура Київської Русі жива

У творчій праці «Культура Київської Русі як один з чинників становлення державності в українській історіографії ХХ століття», Маргарита Шостат розкриває високий рівень розвитку українського народу і держави.

Київська Русь (882–1132 рр.) – перша держава, яку створили українці в ІХ столітті. Вона була однією з наймогутніших імперій ранньофеодальної Європи і відігривала велику роль як в історії східнослов'янських народів, так і у світовій історії, займаючи величезну територію – від Балтики і Льодового океану до Чорного моря і від Волги до Карпат. Русь являла собою історично важливу контактну зону між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією, що обумовило її швидке входження в загальноєвропейську історико-культурну спільність. Одночасно з міжнародним визнанням на Україні-Русі зростало і зміцнювалось усвідомлення власної приналежності до світової історії.

Багатою була Україна-Русь талановитим творчим народом, який своєю культурою і мистецькими витворами прославив державу у світовій культурі.

Здавалося б, що Україна-Русь, перебуваючи в центрі схрещення різноманітних культурних традицій Сходу і Заходу, Півдня і Півночі, повинна була б розчинитися у вирі їх впливів, втратити своє неповторне обличчя в поступальному й не створити власної самобутньої культури. Однак сталося навпаки: унікальна киево-руська культура здобула собі почесне місце в пантеоні найвизначніших досягнень людської цивілізації.

Мистецький геній нашого народу у власному горнілі перетопив в єдиний сплав автохтонні та іноземні прийоми і форми. Ось чому все, що створене українськими творцями, несе на собі яскравий відбиток індивідуальної неповторності і своєрідності.

Отже, багатогранна культура України-Русі була одним з багатьох чинників, які сприяли зародженню і розвитку української державності. Саме вона стимулювала етнонаціональний державотворчий процес і допомагала у цій багатоетнічній імперії формуванню українського народу з його самобутніми духовними і матеріальними цінностями.

Руїна Київської Русі ще більше укріпила дух українців. Україна під владою Литви, Польщі і Московії

Хоч Україна-Русь була зруйнована монголо-татарською ордою 1240 р. і перестала існувати як вільна Європейська держава, та національний дух українців, хто залишився живим, ще більше став войовничим і непокорним.

Організація медичної допомоги хворим і воїнам збереглася в монастирях, лічницях та в язичницьких святилищах, де подавали допомогу монахи, волхви, знахарі, вістуні, лікарі.

Після розпаду України-Русі 1359 року українську землю між собою розділили Литва і Московія.

У 1363 році вільнюський правитель Ольгерд посадив у Києві намісником свого сина Володимира і здобув Волинь. Перемога над татарами 1397–1398 рр. забезпечила Литві чорноморську мережу аж до гирла Дунаю, в якій брали участь і українці-русичі.

Під час Литовсько-Московської війни 1507–1508 рр. у Чернігово-Сіверському князівстві вибухнуло повстання за відновлення Київської держави. Литовські війська придушили заколот, а князь Глинський, що керував повстанням, мусів був утекти до Москви.

У княжих військах на українській землі практикувалась народна медицина, створена волхвами, знахарями, монахами, і цирульниками.

У Києві 1472 року було засновано цех цирульників. І його діяльність нормувалася статутом, який згідно з Магдебурським правом затверджував магістер міста.

У Львові 1512 року за західноєвропейським взірцем, засновано цех цирульників, де вчили голярській справі, вмінню робити кровопускання, ставити банки, виривати зуби, перев'язувати рани, вправляти вивихи, виготовляти пластирі для лікування ран. Учні брали з 12 років, навчали їх 3 роки, а після іспиту надавали їм звання майстра.

Розподіл України між Литвою-Польщею і Московією не знищив український народ, він організувався ще з більшою силою духу за волю і незалежність Української держави.

Не дивлячись на складні життєві умови, які створили Литовсько-Польське королівство в Україні, в середині XIV століття народ не забув, що мав півтора тисячоліття свого державницького життя, свою мову, віру і політичну культуру.

Моральне, духовне і рабське пригнічення українського народу польсько-литовською владою, стало основою відродження історичної пам'яті і державності українців уже в пізньому середньовіччю – в добу козаччини.

Зародження Українського козацтва і медична допомога

Зародження українського козацтва почалося в XIV столітті, коли Литва і Польща заволоділи Україною. Нестерпний гніт змушував українців тікати з рідних місць у Дике поле – на південь, у вільні степи.

Перші згадки про українських (запорізьких) козаків датуються 1480-ми роками. У 1493 році запорізькі козаки під проводом черкаського старости Богдана Глинського зруйнували турецьку твердиню над гирлом Дніпра–Очаків.

Історія України XIV–XVII століть характеризується боротьбою українського народу за національну незалежність і самобутність, велику і почесну роль, в якій відіграли українські козаки.

В організації державного устрою в Україні козацька і громадська еліта особливого значення надавала здоровому стану у війську.

У козацькому війську була організована медична допомога, яка передавалась народними цілителями ще із скіфських часів, тай самі козаки володіли певними прийомами само-і взаємодопомоги. З самого початку існування Війська Запорозького його старшини брали під увагу проблеми медичного забезпечення козацтва.

Під час Визвольної війни (1648–1654 рр.) українського народу під проводом Богдана Хмельницького майже в кожній сотні були цирульники, при полках – лікарі.

У XVI столітті для лікування поранених козаків створюються шпиталі при монастирях. Перший з них був створений в Дубовому лісі на острові між річками Стара і Нова Самара. Там були зведені будівлі та церква. На прохання Січі з Києва в цей шпиталь приїхав ієромонах Паїсій, який попри духовний обов'язки займався лікуванням інвалідів і поранених козаків.

Найбільші шпиталі були при Трахтемирівському і Межигірському монастирях. Лікували в них обізнані в медицині ченці.

З козацького скарбу робилися внески на лікування поранених. Б. Хмельницький подарував Межигірському монастирю містечко Вишгород на взнак вдячності за надання допомоги пораненим воякам його війська.

Після руйнувань Чигирин і Трахтемирова 1678 р. Трахтемирівський монастир, один із найбільших шпиталів того часу, припинив своє існування.

У 1732 році в Україні було багато шпиталів: у Чернігівському полку – 118 шпиталів для хворих і немічних; у Лубенському – 107; Миргородському – 29; Ніжинському – 138; Полтавському – 42; Переяславському – 52; усього в 7 полках Лівобережної України було 589 шпиталів. Закладали їх при церквах і монастирях.

І так, шпиталі при монастирях були першими військовими лікувальними закладами. Окрім священників, медичну допомогу надавали цирульники – професіонали. Доцільно згадати і про своєрідну діяльність цехів цирульників, що почали з'являтися у XV столітті. Такі цехи були у Львові, Києві, Луцьку, Кам'янці-Подільському та інших містах України, які відіграли неабияку роль у наданні хірургічної допомоги, особливо пораненим воїнам-козакам.

На Січі Запорозькій при церкві була організована школа, де навчалися діти-сироти, що залишилися живими в селах після татарських набігів. Таких дітей запорожці усиновляли. Вони ставали джурами, молодими козачатами, які навчалися грамоти, писати і читати українською мовою, хоровому співу, музиці, а також проходили курси фізичного та військового виховання і надання медичної допомоги пораненим козакам.

В Україні, в основному, народ був грамотним, вміли читати і писати українською мовою, а дехто і іноземною. Багато талановитих людей стали вченими, які творили науку і вели просвітницьку роботу серед народу, як Григорій Сковорода та інші, відновлювали в пам'яті народу гордість за свою Україну, яка колись була вільною, великою, європейською державою; організовували народ на боротьбу за звільнення України від польської, московської та турецької неволі.

Усі гетьмани Січі Запорозької були грамотними, знали іноземні мови, військову справу та організацію медичної служби в козацькому війську. Вони будували церкви, школи, лічниці (лікарні), монастирі, організовували медичні школи і вчилися медичної науки в інших країнах.

Останній гетьман України Кирило Розумовський (1750–1746рр.) у гетьманській столиці Батурині, 1760 р. на власні кошти і козацької старшини збудував перший в Україні університет з медичним відділом, для якого закупив медичні прилади й інструменти. У кінці 1763 року він почав робити реформи в Україні. Одна із них – реформування української армії: однакова уніформа, зброя (шаблі, рушниця й списи), запроваджувалась муштра за західно-європейським зразком. В усіх полках були відкриті школи для навчання козацьких синів.

По смерті Єлизавети Петрівни царський престол на короткий час перейняв Петро III, у 1762 році царицею стала Катерина II, яка 10 листопада 1764 року своїм указом ліквідувала гетьманство в Україні і плани гетьмана Кирила Розумовського.

Відтоді Запорозька січ залишилась своєрідним острівцем в океані кріпосницького та національного гноблення.

У XVIII столітті Запорозька Січ зберегла автономію і українську державність, які тримались на давніх традиціях і своїм корінням сягала в давнє минуле українського народу.

Щоб стерти усякий слід українського вільного життя, Катерина II вирішила скасувати і Січ Запорозьку. Проте зовнішня політика, а саме війна з Туреччиною, не дозволяла їй здійснити цей вирок. Саме за таких історичних умов Запорозька Рада на Січі вручила владу Петрові Кальнишевському.

Головний отаман Петро Кальнишевський дбав, щоб демократичні гуманні принципи, які склалися в системі освіти на Запорозжі, не порушувались. Він оберігав національний характер школи, дух глибокої любові до рідного народу, його культури, здоров'я, віри і звичаїв, будував шпиталі і нові монастирі.

Його військова діяльність найбільш пов'язана з російсько-турецькими війнами (1768–1774 рр.)

Запорозькі козаки під його проводом – це був щит захисту російської імперії від турків і татар.

У 1787 р. в Єлисаветграді в період російсько-турецької війни для потреб армії заходами Данила Самойловича при військовому шпиталі засновано першу в Україні медико-хірургічну школу, яка фактично стала першою вищою медичною школою на Лівобережній Україні; підготували 250 лікарів та підлікарів, навчання здійснювалось за підручниками латинською, німецькою та російською мовами. Існувала з 1797 р. та ліквідована царським урядом після закінчення війни.

Царський уряд закрити медико-хірургічну школу в Україні, а учнів переведено до Московського та Петербурзького медичних училищ.

За всякі жертви українського козацтва і службу російському царизму Катерина II «щиро подякувала» і нагородила Петра Кальнишевського, заславши його в Соловецький монастир, де в нелюдських умовах, у півниці, промучився 27 років. У жовтні 1803 року, на 112 році життя, вірний син України помер без медичної допомоги.

В історії народів світу доказано, що національна мова, школа, культура і армія є важливою запорукою цілісності і могутності держави поряд з економічними і політичними чинниками, що об'єднує людей. Це зрозуміли московські царі і польські королі, які вирішили знищити українську національну мову і культуру, закриваючи українські школи, де навчалися народною мовою, палити знищуючи українські книжки, особливо з історичної тематики, принижуючи націю, державу. Це ж саме робить московська орда і в XXI столітті на Україні.

Ще у 1709 році був виданий указ Петра I про заборону друкувати книжки українською мовою, а книжки друковані церковнослов'янською мовою, зв'язати з російським виданням, щоб у них ніякої різниці не було.

Переписи 1740–1748 рр. свідчать, що в семи полках Гетьманщини на 1094 сіл припадало 866 шкіл з викладанням українською мовою. Та вже у 1804 р. було видано царський указ, який забороняв навчання українською мовою. Результати національного гніту одразу позначились на стані освіти в Україні: перепис 1897 р. показав, що на 100 осіб було лише 13 письменних.

У 1763 році був виданий указ Катерини II про заборону викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії.

У 1764 році вона скасувала українське гетьманство, а з ним – і українські навчально-культурні заклади, та усунули від влади українських чиновників.

Не дивлячись на суворі політичні, соціальні і економічні умови в Україні витворилась когорта революційної інтелегенції, яка відроджувала українську мову, культуру, повертаючи пам'ять народу до своїх історичних коренів. Серед цієї революційної інтелегенції, як сонячний промінь з небесних

просторів, зійшов з Олімпу український Прометей – Тарас Шевченко, який розбудив національну свідомість у народу.

Запорізьке козацтво – еліта українського народу

В історичному матеріалі «Запорізьке козацтво як національна еліта в Українській державі в середині XVII століття» доктор історичних наук, професор, академік Віктор Ідзьо розкрив процес формування козацької еліти, їх роль і політичну тактику в організації Української козацької держави у XVII столітті.

У середині XVII століття у політичній історії Європи на політичну авансцену виступає козацтво і опановує в Україні усі адміністративні та соціально-економічні інститути влади. Козацтво і раніше було значною політичною силою, однак за наявності князівської верстви не могло політично домінувати в Україні і задовольняти вимоги українців. Це пов'язано з багатомісячною традицією князівської першості. В 20–30 роках XVII століття вигасає князівська верства і вищий політичний щабель в Україні посідає козацтво, стан якого прирівнювався до класу шляхти, і своєю силою енергії, витіснивши останню, займає панівне становище в Україні.

Однак, якщо роль козацтва у XV – XVI століттях через призму еліти, що складалась, яка у подальшому відіграла велике значення у формуванні української держави, то згідно за свідченнями джерел можна зробити висновок, що козацтво XV – XVI століть не ставило завдання політичного домінування в Україні-Русі. Козацтво цього часу, будучи в складі Речі Посполитої, відіграло роль оборонного війська східних рубежів Польсько-Литовської держави, водночас маючи певну автономію, гетьманат як саморегулюючу політичну владу (реєстрове козацтво) для підтримання міждержавних стосунків у Європі, що підвищувало його міжнародний статус запорозького козацтва.

Тільки на початку XVII століття у час енергійного гетьма Петра Коношевича Сагайдачного, який поставив політичну владу козацтва в Україні на вищий статус, у середовищі козацтва починає формуватися еліта, як виразник ідеї Козацької держави. Козацтво виступає на політичну арену, як впливова політична сила, добре сформована як соціально-економічна, так і політично.

Автор наголошує, що у XVII столітті козацтво виступило визнаним ідеалом справедливого вирішення політичних, соціальних і релігійних проблем українського народу, виразником і захисником давніх мрій і сподівань, по суті стало панівною верствою (елітою).

На визвольні змагання з Річчю Посполитою козацтво надихала національна духовна еліта, що обстоювала православну віру як головну умову життя українського народу. В цей час відбувається об'єднання інтелектуальної еліти, військово-політичної, духовної для боротьби за відновлення незалежності Української козацької держави. Козацькі повстання і війни під національними гаслами пробуджували усе українське суспільство. Це пробудження, своєрідна кристалізація української національної свідомості козацьким елітним станом і спричинило національну визвольну війну українського народу в 1648 році, на чолі якої стали представники усього (реєстрованого і не реєстрованого) козацтва, представники середніх верств населення, козацькі старшини, шляхта, власники незначних земель, промислів, майстерень. Завдяки добре організованій українській еліті XVII століття, козацтву національно-визвольна війна визначалась масовістю і організованістю.

У XVII столітті провідною верствою українського суспільства стало козацтво, політичні ідеали якого формували ідею створення української держави й виробили практику боротьби за її утвердження.

Козацтво виступило рушійною силою у національно-визвольній війні українського народу, політичним наслідком елітної діяльності якого стало функціонування національного державного організму з республіканською демократичною формою влади, як зазначив Д. І. Дорошенко: «Козаки зайняли в ній становище організуючої, правлячої й економічної панівної верстви».

Із середовища козацтва, насамперед реєстрового, вийшли найбільші з подвижників (еліта).

Богдан Хмельницький, організатори національного повстання й його однодумці – корсунський полковник Максим Нестеренко, сотник Чигиринського полку Федір Вишняк, Кіндрат Бурлай і багато інших, кому дорога була Україна.

Але, як наголошує В. В. Опанасенко: «За часів Б. Хмельницького козацька старшина стояла відособленим від загалу козацтва прошарком». Наділена головними ознаками елітарного становища правом військової, державної, судової влади, великим землеволодінням і усвідомленням своєї соціальної зверхності над іншими верствами народу, козацька старшина усвідомлювала свої функції як охоронця цілісності і незалежності української держави, але не проявляла одностайності в політичних орієнтаціях і діях.

Отже, козацтво, вибрана із його середовища незалежно від станової приналежності козацька старшина, дуже швидко перетворилась у еліту суспільства, як вірно наголошує Валерій Сенолій: «Козацтво зі стану гнаного і переслідуваного перетворилось на провідну верству тогочасного українського суспільства, через яку, по суті, переломлювалися основні тенденції політичного, господарського та етнокультурного розвитку України». Без сумніву, що як національна еліта і творець української держави, козацтво повинно було мати свою військову політику, доктрину, суму поглядів, які повинні були мобілізувати державу і її збройні сили.

На думку автора, така стратегія кристалізувалася на союзі козацької еліти з елітою української православної церкви.

Такий союз, як наголошує І. С. Стороженко, сприяв бурхливому розвитку культури, освіти, пробудження національної свідомості, вів до консолідації українського народу як нації. Останнє викликало до злиття козацької еліти з широкими масами населення простого козацтва на ґрунті релігії, мови та звичаєвих традицій. Визнання народом України козацтва за провідну верству (еліту) українського суспільства виражалось в першу чергу в тому, що він (народ) вбачав в ньому (козацтві) свого захисника та носія найкращих людських якостей: рицарства, доблесті, честі, гідності.

Саме завдяки цим якостям, козацтво, і стало елітою, ідеалом, який повів націю до боротьби за незалежність. Розмах національно-визвольної боротьби, значні успіхи продовж 1648-1649рр. утвердив віру козацької еліти у можливість досягнення Української держави. За умов знаних перемог кристалізація національної еліти проходила дуже швидко і, ставши незалежною, вона сама почала кристалізувати регіональну структуру влади, залишаючи за собою право впливати на увесь процес українського державотворення за козацьким зразком. Привертає увагу той факт, що посилення ролі запорозького козацтва проходив час бездержавності, що застало українську еліту – запорозьке козацтво шукати моделі своєї власної державності на основі станового суспільства, втілювати власний козацький ідеал для оживлення українського державного організму. Завдяки наявності елітарного січового устрою, наголошує дослідник В. М. Горобець, і кристалізувалася українська козацька державність у XVII столітті.

Автор академік В. Ідзьо зауважив, що запорозьке козацтво, його елітні цінності у XVII столітті, елітні традиції стали символом і насагою в розбудові української нації, державності, породили хвилю українського відродження, яке із часу Київської держави було пригнічене польсько-литовським впливом.

Найбільш переконливим аргументом елітності запорозького козацтва є підтвердження його державних якостей: володіння органами публічної влади, населенням, територією, власною правовою податковою, митною системою, армією, внутрішнім і зовнішнім суверенітетом. Усіма цими атрибутами при створенні української держави в XVII столітті володіла козацька еліта, яка концентрувалася в Запорозькій Січі. Запорозьке козацтво свою державну самостійність розвивало у взаємодії з українським народом. З нього еліта запорозька вийшла, в ньому черпала свої сили. За його ідеали і висунула ідею боротьби за утворення суверенної національної держави. Український характер Запорозької Січі, національний патріотизм її еліти, був дороговказом консолідації нації, зокрема з її духовними представниками, яка піклувалася долею козацтва.

Тісний зв'язок з духовною елітою підвищував рівень ролі козацтва, як національної еліти в очах усього українського народу, що дозволяло останньому витворити державну модель суспільно-політичного устрою України. Реальна наявність в Запорозькій Січі елітного політичного пануючого стану, в якому лише козаки, як еліта, мала доступ до політичної влади, було перенесено в середині XVII столітті і в суспільно-політичний устрій української козацької держави, якою теж управляла державна еліта.

Сформована в ході визвольної боротьби в XVII столітті нова козацько-старшинська еліта не мала панівного економічного становища в своїй державі, тому мусіла вдаватись за допомогою до державних структур Польщі, Росії, Туреччини. Вона була ослаблена столітніми визвольними війнами, що завершилось пануванням в Україні двох держав, Польщі та Росії, які розділили між собою українську державу.

У XVII столітті після найбільшого селянського повстання у Європі, колиївщини, сили польського королівства не змогли справитись із внутрішніми негараздами, чим скористалися Росія, Австрія і Прусія, які у 1772 – 1795рр. розділили між собою Польщу.

До Росії відійшли всі землі східної України, до Австрії – Галичина, Буковина і закарпатська Україна.

Не дивлячись на державну руїну в Україні, дух українського народу знищити не змогли. Народжувалось нове покоління, в якому батьківські гени відроджували пам'ять: хто ми і чий діти?

Гордість за Україну, за її історичні і політичні надбання у минулому, за державницькі інституції часів Гетьманщини перейшли до української інтелігенції пізніших часів.

Без Гетьманщини не було б можливим відродження державницьких традицій не лише в Надніпрянській Україні, а й у Галичині, яке спостерігаємо уже з першої половини XIX ст. до XXI ст. Гетьманщина стала акумулятором національних ідей, які витворили нову генерацію представників української інтелігенції, що відкрила новий період українського відродження.

Важливе значення має той факт, що ідеологи гетьманської держави усвідомили своє спадкоємство від епохи першої державності українського народу – епох України-Русі і Галицько-Волинського князівства. Сучасники козацької держави, є продовжувачами державницької традиції Великої Скіфії, України-Русі і Галицько-Волинської держави та Гетьманщини.

За Україну, за її волю, за честь, за славу, за народ!

Кривавими дорогами з неволі до волі

Після розпаду Київської і Галицько-Волинської Русі Україну між собою розділили Польща і Литва. Землі Східної України до Кревської унії 1385 р. і одруження литовського короля Ягайла з польською королевою Ядвігою були під владою Литовського князівства. Після об'єднання князівств Польща заволоділа землями Західної і Східної України.

Польська експансія стала жорстока і брутальна. Литва під тиском Польщі втратила свою державність, а український народ опинився під загрозою знищення своєї етнічної цілісності.

Над Україною підняли кривавий меч Польща. Кримське ханство, з півночі – тевтонці, зі сходу – золотоординські хани, а пізніше – московський цар.

Українці після початку польської експансії почали швидко втрачати свою національну еліту — носія ідей державності і вищої духовної культури.

У 1387 році феодальна Польща захопила землі Галицького князівства і Прикарпаття та західну частину Володимирівського князівства (Холмщину).

Буковину захопили угорці, і з 1359 р. вона ввійшла до складу Молдавського князівства, яке тоді було васалом Польщі, а з XVI століття – Туречини.

Землі Закарпаття залишились під владою угорців. Хребет лісистих Карпат розділив землі України між трьома феодальними державами.

В скорому часі керівні позиції в адміністративних закладах Галицького краю, включаючи і Прикарпаття, перейшли до польських католицьких магнатів.

Колишні землі галицьких князів передавались великим феодалам-старостам або по життєво — магнатам і урядам: Коломийському, Долинському, Стрийському, Дрогобицькому, Самбірському, Перемишлянському.

У Карпатському регіоні протягом всієї феодальної епохи боротьба народних мас України проти соціального і національно-релігійного пригнічення розвивалась особливо активно. Гори для повстанців були захисним щитом, де організовувались повстанські загони – активні учасники антифеодальної боротьби. Тут зливався в єдине антифеодальний рух прикарпатських, буковинських і закарпатських повстанців.

У східних Карпатах, на Гуцульщині, особливо в гірських районах Буковини і на східній частині Закарпаття, розвивалась спільна боротьба українських і молдавських селян, а на південно-західному Закарпатті – українців разом з угорцями.

Перше велике повстання у XV столітті, що охопило велику територію Карпат на пограниччі Буковини і Галичини, очолив український селянин Муха.

В його загоні було близько 10 тисяч селян: галичан, буковинців, молдаван.

У місті Рогатині військо польського короля розгромило ополчення Мухи, він відступив на Буковину. У 1491 р. повстанський рух відновився під проводом Андрія Борулі. Та сили повстанців, порівняно з королівським військом, були не достатні, і в 1492 р. повстання було придушене.

На початку XVI ст. в Карпатах виступають повстанські загони опришків, які активно діяли під проводом «гетьмана» Марка Гатали на пограниччі Прикарпаття, Закарпаття і Словачії.

В кінці XVI – початку XVII ст. головним районом опришківського руху стала гірська частина Покуття.

В XVI – XIX ст. Гуцульщина стала колыскою руху опришків–своєрідної форми класової боротьби селян Прикарпаття. Опришки – це вільно організоване ополчення людей, пригнічених феодалами панської Польщі, які виступали проти свавільної шляхти, лихварів і панщини. Опришки руйнували маєтки феодалів, забирали їх майно і роздавали бідним людям. Вони активно діяли в Галичині, Закарпатті, Буковині, на Тернопільщині.

У 1621 р. на Надвірнянщині Станіславській (Івано-Франківська обл.) кутський ватажок опришків Гринь Кардаш (мій предок, М.К.) за допомогою селян Пнів'я і панських слуг здобув з опришками сильно укріплений Пнівський замок.

В цих місцях в 30-роках XVII століття діяли загони Петра Сабата і Григорія Дранки.

Народне повстання розвернулось по всій Галичині і Буковині.

У 1547 р. був підписаний польсько-молдавський договір про спільні дії щодо реєстрації опришків та повернення селян-втікачів. В 1618 р. польський король наказав закрити всі дороги з Прикарпаття на Закарпаття.

Найбільшого розмаху опришківський рух набув у 30 – 40-х роках XVIII століття, коли його очолив народний герой Олекса Довбуш. Він мав своїх розвідників і велику підтримку пригніченого шляхтою

народу. За допомогою зрадниці Дзвінки Довбуша було смертельно поранено в с. Космачі, де він і помер 24 серпня 1745 року.

Після трагічної загибелі Олекси Довбуша опришківський рух на Прикарпатті не припинився. У 1754 р. у Станіславі був страчений соратник і наступник Довбуша Василь Баюрак.

У північній Буковині в 1838–1839 рр. відбулося ряд селянських повстань, особливо в гірських районах. Найбільшого розмаху набрав антикріпосницький рух селян в гірських районах 1843–1849 рр. під керівництвом Лук'яна Кобилиці, депутата австрійського парламенту.

Весною 1849 р. повстання було придушене, Лук'яна Кобилицю вислано до Гура-Гумори (Південна Буковина), де він і помер у 1851 р. у в'язниці.

Як у Карпатському регіоні, так і східній Україні від Карпат до Дону український народ єднався в боротьбі проти татаро-монголів і кочових орд, польської шляхти і феодально-кріпосного режиму, за волю і щасливу долю під проводом князів, опришків і гетьманів.

Після розпаду Київської, Галицько-Волинської Русі в кінці XVI століття, Карпатах і в Подніпров'ї спалахнули перші великі козацько-селянські повстання під проводом К. Косинського (1591 – 1593), С. Наливайка (1594–1596). На Покутті в Карпатському краї козацький рух очолив Семен Височан.

У 1596 р. Наливайко, повертаючись із Угорщини і переходячи через Закарпаття і Прикарпаття, поповнив ряди козацтва галичанами, які з охотою йшли в козаки.

Козаки були і на Закарпатті, під проводом земського надзупана Г. Другета.

Коли почалася визвольна війна українського народу проти польсько-шляхетського гніту під проводом Богдана Хмельницького населення Прикарпаття об'єднувалося в бойові загони і під проводом полковника Семена Височана виступало разом з козаками Б. Хмельницького проти шляхти.

Повстанці Семена Височана розігнали управління міста, вигнали шляхтичів зі всієї території староства.

Серед повстанців найбільш відомий був Федько Сlepка, якого схопила шляхта у 1651 році, познущала над ним і виколола очі. Та повстання ще більше охопило волинські терени, де повстанці вигнали шляхту з усіх сіл.

З поверненням Хмельницького з Галичини на схід Семен Височан разом із своїми козаками пішов з ним. В його ополченні були вихідці із Прикарпаття, Буковини, Закарпаття.

У січні 1648 року в Україні вибухає найграндіозніше в Східній Європі народне повстання, яке очолив геніальний полководець, відданий справі визволення свого народу Зіновій – Богдан Хмельницький.

Пробудження українців з багатовікового летаргічного сну в XX столітті

З польсько-московської більше чотирьохсотрічної неволі в 1772 р. українців знову перебрала Австрія.

В нове рабство, не як націю, або бодай її частину, а як сіру прибуту етнографічну масу, що в тяжкій довголітній панцизній неволі утратила свої провідні верстви – шляхту, міщанство – і лишилася з одним духовенством. Але і воно стояло на дуже низькому освітнім рівні. Бо вищого рівня

не допускала його польська шляхта, як пануючий елемент у Польщі, бо не бажала, щоб при його допомозі українське селянство зрозуміло, що і воно має людську подобу. Бажаючи витворити з такої маси новочасний народ, треба було починати з елементарних питань, від азбуки й від науки читання та писання. Щоб відтворити грамотність – писемність, українцям потрібно буде ціле століття тяжкої наполегливої праці, поки пройшов процес ферментації, відродження, сортувалася новочасна, хоч і не дуже ще сильної української нації. Хоч в складних умовах почалося нове життя українського народу за Австрії, з 1818 року, коли 25 січня царською постановою було дозволено «науку релігії дітей греко-католицького обряду в Галичині і в злученій з нею тоді Буковині вчити українською мовою».

І вже через 19 років заходами греко-католицьких священників М. Шашкевича і Я. Головацького в Галичині вийшла перша українська книжка-альманах «Русалка Дністровая». Ефект був приголомшуючий, реакція миттєво: за правопис і народну мову увесь тираж (1 000 примірників) був конфіскований. Але зерно в родючий ґрунт було висіяно і освячувалась постійно провідником галицьких українців – ректором духовної семінарії о. Гр. Яхімовичем.

Великі надії українці Галичини пов'язували з революцією 1848 року. Вже у 1852 році з'явився перший підручник – українська читанка В. Ковальського. Але свобода, яку несла революція, швидко закінчилась: Австрія знову повернулася до абсолютизму. Цей поворот у 1851 – 1860 роках, спаралізував повсталу українську інтелігенцію: одна частина якої самоусунулась від активної громадської праці на ниві українства, а друга прийняла орієнтацію (москвофіян) «на Москву». Так зародилось на західній Україні «москофільство», чим в котрий раз розкололо галицьке українство на нові два войовничі табори. На сторону москвофілів перейшли й Я. Головацький і В. Ковальський.

Ускладнило українське відродження і виникнення першої (1834 р.) та другої (1859 р.) «азбучих воєн», пов'язаних з боротьбою української громади проти переведення української мови і української школи на латинський шрифт. У ситуації, що виникла, проблеми національного відродження бере у свої руки Львівське товариство «Руська бесіда», що виникло в 1861 році зходами Лаврінського. Це товариство популяризувалося за віковим цензом: з одного боку «старорусини», з другого – молоді «народовці». Якщо перші в основному дискутували проблеми нації, то молодь вважала головним роботу серед народу. «Тому народовці» почали організовуватись в гімназіях, «громадах», преси «Вечорниці» (1862 р.), «Мета» (1863 р.), «Нива» (1865 р.), «Русалка» (1866 р.), «Правда» і «Русь» (1867 р.). Нагромаджений літературний досвід потім перенесли в суспільно-політичну діяльність. Відправним для невпинного поступу національного відродження став 1867 рік, коли у Львові вперше видали «Кобзар».

У 1868 році у Відні виникає товариство українських студентів «Січ», засновником якого став Анатоль Вахняний, а продовжував О. Терлецький. 8 грудня цього ж 1868 року у Львові заходами А. Вахнянина і Ю. Романчука створено товариство «Просвіта», основне завдання якого було в поширенні освіти – ідеологічної роботи серед українського народу Галичини.

Українське студентство утворило товариство «Академічна бесіда» (1870 р.), «Дружній лихвар» (1871 р.). Сформована 60-х роках українська творча і наукова інтелігенція Галичини в 1873 році (11-ХІ) створили наукове товариство ім. Тараса Шевченка (НТШ).

В 1881 році виникає товариство «Рідна школа», завданням якої стало «забрати наші школи з рук чужинців, створити українські і захистити учителів від усяких кривд».

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століть український національний рух в Австро-Угорській Імперії набрав досить відчутної сили і розмаху. Завдяки розвиткові власної школи, господарських установ, культурно-просвітницьких та політичних організацій виборчим агітації, українство Галичини перетворилось в реально самостійну революційну силу.

Таким чином внаслідок напруженої праці кількох поколінь галицько-українських громадських діячів і при значній та фінансовій допомозі зі Східної України Галичина стала тим місцем, де генерувалися ідеї національного визволення та возз'єднання всіх українських земель. А тому певні успіхи українства в Австро-Угорщині на тлі відкритого антиукраїнського курсу Росії привели його до організації в майбутній війні на боці Австрії.

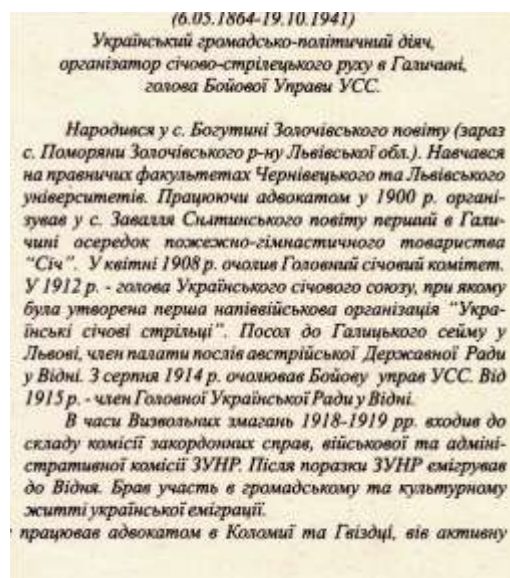
Більшість українських організацій Галичини вважали, що з початком війни український народ повинен піти разом з центральними державами проти свого історичного ворога – Росії. Бо лише їх перемога давала можливість розпочати творення власної держави на українських землях відвоєнованих у Росії та забезпечити вільний розвиток галицьких українців у межах Австро-Угорщини. З чисто тактичних міркувань така позиція була допустимою, але, як згодом виявилось, вона стала стратегічною лінією поведінки українського політичного проводу який допустив велику помилку. Він цілковито зорієнтувався на австрійську допомогу і діяв у цих рамках аж до розпаду імперії (І. Миклушинський).

Організація культурно-просвітницько-військового товариства «Січ» і Українських Січових Стрільців

З глибоким змістом і патріотичним духом в книжках «Засновник «Січі» Кирило Трильовський і «УСС – Січові Стрільці» краєзнавець Петро Арсенич відобразив сильний патріотичний дух, пригніченого народу у Карпатському краю австро-угорськими та польськими гнобителями, в організації й боротьбі за волю й українську соборну Державу.

ТРИЛОВСЬКИЙ КИРИЛО

Трильовський Кирило, голова Бойової Управи УСС

Серед громадсько-політичних діячів Галичини кінця XIX – початку XX століття помітну роль відігравав відомий публіцист, видавець, діяч радикальної партії, творець січового руху, адвокат Кирило Трильовський. Його ім'я не сходило із сторінок галицької преси. Але в радянський час його діяльність як засновника товариства «Січ» 5.05.1900 р. в с. Заваллі Снятинського повіту, яке стало початком масового національного руху за відродження української державності, розцінювалася як націоналістична і безпідставно замовчувалась.

Виходячи з цього, на основі вивчення архівних джерел та матеріалів галицької преси хочемо докладніше розповісти про життя і діяльність К. Трильовського, його помічників та їх роль у заснуванні «Січей», що згодом стали ядром Українських Січових Стрільців, які мужньо воювали з ворогами України. Кирило Трильовський народився 6 травня 1864 р. в с. Богутині Золочівського повіту в сім'ї священика. Згодом родина переїхала на Покуття.

Ходив до школи в Золочеві і Бродах, а в гімназію – в Золочеві і Коломиї. Юридичну освіту здобув на правничому факультеті в Чернівцях, а потім у Львівському і Віденському університетах. Докторат захистив у Кракові, а адвокатський екзамен здав у Львові. У 1901 р. відкрив свою канцелярію у Коломиї, потім працював адвокатом в Яблунові. У гімназії належав до таємного учнівського кружка. У Коломийській гімназії утворив спеціальну бібліотеку і проводив пропагандистську роботу. Перший раз виступив на зборах у Киданчі в 1884 р. З того часу постійно займався народними справами, заснував по селах читальні, кооперативи, вів передвиборну агітацію.

1884 року заснує разом з і. Кейваном та Іваном Сандуляком першу читальню «Просвіти» в с. Карлів Снятинського повіту, а в 1904 р. – першу кооперативу «Народна спілка» в селі Спас. У Яблунові заложив товариство кредитове, філію «Сільського господаря» і спілку для збуту худоби. К. Трильовський постійно виступав з рефератами та доповідями як діяч радикальної партії в усіх селах Снятинського і Коломийського повітів, а також в Кутах, Яблунові, Яворові, в окремих селах на Буковині. Займається організацією і формуванням Українського війська та армії в XIX – XX століттях задля визволення України з рабської неволі. Перше товариство «Січ» Кирило Трильовський заснував в Заволлі Снятинського повіту 5 травня 1900 року. Її кошом був обраний Микола Неделко. Члени «Січі» не тільки займалися спортом, та готували себе до боротьби з вогнем, але й вели освітньо-культурну роботу серед населення і молоді краю.

Кирило Трильовський переконливо доказував, що українці мусять боротися за визволення України, а для цього потрібно створити військову зорганізованість галичан проти австрійсько-польської окупації.

Завальська «Січ» та її організований похід до Снятина зворушили повіт і дали поштовх до заснування таких товариств не менше в інших Снятинського, Коломийського, Косівського, Городенківського, Тлумацького повітів, а також на Буковині. Першу «Січ» на Гуцульщині з ініціативи Трильовського було засновано в Жаб'ю 1 січня 1903 р. кошовим Юрієм Соломійчуком. У 1903 р. було створено товариство «Січ» у містечку Кіцмань на Буковині. Його заснували поет Сильвестр Яричевський, родом з Рогатина, та Остап Попович.

У «Січах» панував демократичний рух і славні традиції Запорозької Січі та козаччини. Діяльністю «Січей» були їх з'їзди, масові свята.

Друге вічове свято, з участю 19 «Січей» галицьких і однієї Буковинської, відбулося 28 червня 1903 р. в Коломії організували перше загальне свято. Третє січове свято відбулося в липні 1904 р. у Станіславові, а четверте – в Коломії 12 липня 1906 року.

Четверте Січове свято в Коломії дня 12 липня 1906 р.
Сидять, головний ряд зліва: Євдокія Трильовська, пасті з Харкова, письменник і верховобандурист Гнат Хоткевич, пасті з Одеси Радзкий (з бороздою), Клеодн Лагодницька, її донька Ірина. Між Хоткевичем і Радзким стоїть Петро Трильовський. Сидять, дальший ряд зліва: другий — д-р Никола Лагодницький, Василь Варчук з Паченківкою з бандурою Хоткевича, д-р Кирило Трильовський (з трубою — тодішнім "голосником"), у його ногах — учитель Грицишин. Зовсім внизу сидить третій зліва: Микола Пітрук, в лівій кошового "Січі". Ліворуч стоять гімназичні студенти.

А 31 травня 1909 р. в честь славної пам'яті гетьмана Івана Мазепи відбулось засідання. На ньому з рефератом про Мазепу виступив К. Трильовський. Виступили також Тимофій Старух і Василь Стефаник.

На майдані в Коломиї виконували гімнастичні вправи під музику 208 січовиків, грали духові оркестри, співали селянські хори з різних сіл і хор студентського товариства «Січ» з Чернівців. На святі були присутні ректор «Громадського голосу» зі Львова Михайло Павлик, Лев Бачинський, Микола Лагодинський, Іван Макух, а також письменник Михайло Коцюбинський персонально.

Така патріотична діяльність «Січей» не подобалася австрійському уряду, і їх почали переслідувати. Косівське староство з 1904 р. заборонило і розпустило 19 «Січей». Почалися арешти і ревізії у січовиків з того приводу, що нібито вони готують повстання. Арестантів засуджували на декілька місяців. К. Трильовського теж було засуджено на 6 тижнів, але суд у Відні зменшив кару.

У 1906 р. Трильовський у складі делегації з 18 осіб (в т. ч. Ю. Соломійчук) поїхали до Відня зі скаргою і утиски «Січей» припинилися. Але в 1908 р. національний гніт посилювався і студент Львівського університету син священника зі Станіслава Мирослав Січинський у знак протесту 12 квітня 1902 року вбив намісника графа А. Потоцького, в Галичині, М. Січинського засудили до страти. Але під тиском громадськості замінили на 20 літнє ув'язнення. В 1911 році М. Січинський при допомозі членів «Січі» та Вітовського втік із Станіславської тюрми і виїхав за кордон.

М. Січинський

Визначні провідники "Січей" на П'ятих Січових Святі в Станіславові, червень, 1911 р. В середині зліва: Грицько Кушнірук, Юра Соломійчук-Юзенчук — Жаб'є, пов. Косів, Дмитро Лукащук — Заболотів, пов. Снятин.

У цей час роль «Січей» значно зростає. Для координації січового руху 9 квітня 1908 р. був створений у Станіславові Головний комітет Січовий. Його головою був призначений К. Трильовський, заступником селянин, діяч радикальної партії Іван Сандуляк, секретарем – Іван Чупрей з Печеніжина, скарбником – адвокат Микола Лагодинський. У 1912 р. комітет перейменовано у Львові на Український Січовий Союз, який координував у Східній Галичині роботу всіх «Січей». А їх до 1914 р. налічувалося 916. 29–30 травня 1910 р. відсвятковано у Станіславові десяти роковини існування й діяльності «Січей». На п'ятій черговий з'їзд, який відбувся у червні 1911 року, посол Л. Бачинський запросив визначних слов'янських гостей – представників хорватів.

"Український Січковий Союз". Сидять К. Трильовський, Я. Веселовський. Стоять М. Багицький, Д. Катамай (1917).

Шосте січове, свято відбулося у Снятині у липні 1912 року. На ньому були у визначні гості: посли до віденського парламенту, делегати словенських, чеських "Соколів", гість із Запоріжжя, делегат "Просвіти" із села Мануйлівки Катеринославської губернії Хома Сторубель. Це було останнє самостійне січове свято. У його підготовці взяли участь снятинські міщани-радикали: Янцьо Дутчак, Михась Крикливець, Михась Якимець, Семен Зінькевич та секретар Трильовського – Іван Чупрей.

Старшина Повітової «Січі» у Львові. Сидять: Р. Дашкевич – кошовий, М. Царевич – осавул. Стоять: Никорак – обозний, Катря Пацулівна – командитка жіночої чети, чотарі – І. Тучанський, М. Липка, С. Безпалко, Р. Мичка – писар

У зв'язку із загостренням австро-російських стосунків Трильовський 1912 р. прийшов до висновку, що слід на базі «Січей» організувати товариства військового характеру. Згодом спортивні «Січі» за прикладом польського «Стшельця» стали перетворюватися у військові. Але австрійська влада, яка підтримувала польську військову організацію «Стрелець» («Стшелец»), не хотіла допускати до існування аналогічної української установи. Лише коли Кирило Трильовський подав галицькому наміснику Бобжинському на затвердження майже дослівний переклад статуту польського «Стшельця», той змушений був його затвердити. На його основі 18 березня 1913 р. у залі «Повітової січі» у Львові відбулися збори, на яких було створено військову організацію «Українські Січові Стрільці». За ініціативою К. Трильовського її кошовим став доктор Володимир Старосольський (1878–1942) — адвокат, згодом блискучий оборонець українських політичних в'язнів, осавул Дмитро Катамай, опісля – Іван Чмола. Перші стрілецькі військові організації було закладено у Львові, Бориславі, Косові, Яблунові, Шешорах, Заліщиках. До початку війни 1914 р. їх було 96.

Спортивні, а потім уже чисто – військові товариства «Українські Січові Стрільці» брали участь у відзначенні ювілеїв М. Шашкевича, Т. Шевченка, І. Франка, проводили вправи під девізом “Все вперед! Всі враз!”.

У 1913 р. українська молодь, згуртована в товариства «Січ» у Львові, широко відзначала ювілей І. Франка. Для цього при «Січі» був організований міщанський хор, який виступав на ювілейному концерті навесні 1913 року в залі Народного дому. Під час концерту К. Трильовський вручив Франкові Січову ленту, іменуючи його почесним членом «Січі», Іван Франко подякував і сказав: «З радикальної партії виступив я через Вас, пане докторе».

З нагоди 100-річчя від дня народження Т. Шевченка спортивні і військові «Січі» 28 червня взяли участь у багатотисячному поході січово-сокільських організацій у Львові. Це був їх перший прилюдний виступ в одностроях і зі зброєю. Ентузіазм українського товариства, яке побачило у рядах стрільцтва майбутні кадри української армії, був безмежний.

Щоб рятувати селян від поширеної між ними язви – пиянства, закладаються по селах Покуття, Поділля і в інших сторонах Галичини «Братства тверезости», читальні і «Січі», що їх основував Д-р. Кирило Трильовський. На долах Покуття грімко лунала січова пісня, в якій приходили, між іншим, слова: «В кождім селі на Підгір'ю, гей, наша слава ходить в пірю! Кождий хлопець, як та перла, гей, та співає «Ще не вмерла!»».

В тому часі, коли в сусідніх з Гуцульщиною повітах вже були «Братства тверезости» і «Січі», Гуцульщина пропадала в темі національній, в безодні економічної пропасти! Селяни сусідніх з Гуцулами повітів знаходили у згаданих товариствах своє національне «я», а Гуцул "сохнув, як гриб" у своїх горах, спав твердим сном у своїй «гражді» так, як зимою спав там медвідь у «гаврі».

Стрільці з Ужгороду, Косового полку при вправі, поч. 20 ст.

Січ — Ясена, пов. Косів.

Молодий адвокат Коломиї доктор Кирило Трильовський, роз'їжджаючи по селах Покуття, освідомляв селян національно і політично, а закладаючи «Січі», роздумував над тим, як би дістатись туди, де Бескид Зелений у три ряди саджений, де Чорногора Говерлою, Піп-Іваном неба досягає, де Черемош водами гримить-грає, пригадав собі слова Івана Пleshкана, пісню, яку співали студенти в часі своєї прогулянки по Гуцульщині в 1885 році:

Трильовський вірив у те, що своїми «Січами» зможе збудити Гуцулів зі сну і прогнати з їхніх прекрасних гір біду. Та не легко було тоді дістатися в гуцульські гори-провалля!... Бита дорога, «гостинець», йшла з Косова і кінчилася в половині села Яворова... Щоб дістатись у глибину Гуцульщини, треба було їхати кам'янистою вузькою дорогою понад річку Рибницю, часто понад дебри і пропасти, а там, за Яворовом, – Буковець, гора, а з неї дорога – стрімголов!.. Це ще та сама дорога, якою колись ходив Олекса Довбуш зі своїми легіями!.. Немалої відваги, сили, здоров'я і завзяття треба було, щоб заїхати цією дорогою, от хоч би в Криворівню, чи Ясенів горішній, або ще й далше, в Жабе!. Однак Трильовський нічого й нікого не лякався! І хоч в його жилах не було гуцульської крові, то все ж таки була в нього гуцульська відвага, впертість і жадоба боротьби зі всіма і всім, що стоїть на перешкоді до досягнення мети!

Іде Трильовський у далеке Жабе і його присілки, не лякається ні трудів, ні погроз... Сміється, легковажить погрози поляків, в руках яких була вся австрійська адміністрація і жандармерія!.. А польська преса, інспірована зайдами на Гуцульщині, писала тоді:

«Ой, Трилю, Трилю, тримайся здалека!
Чекає на тебе у Жабу смерека!...»

Освічені селяни беруть керівництво влади в свої руки

Сандуляк Іван Лукянович (13. 08. 1845 р., село Карлів Снятинського району) – громадсько-політичний і просвітний діяч, досвідчений хлібороб, столяр, різбляр, а водночас народний поет, радикал, посол до Галицького сойму (1908 – 1913 рр.), кошовий «Січі» в Карлові, підтримував дружні взаємини з І. Франком, М. Павликом. У 1884 р. з його ініціативи в Коршеві засновано читальню «Просвіта».

І. Сандуляк став першим її головою. У цей час він наполегливо поповнював свої знання шляхом самоосвіти. А читати було що: в бібліотеці Карлівської читальні нараховувалося в той час 168 книг, із них — велика кількість книжок «Руської історичної бібліотеки».

Коли перший запал членів Карлівської читальні охолов, І. Сандуляк, щоб заохотити їх до громадської роботи, написав і вивісив на церковній брамі віршовану відозву:

Гей, панове-члени. що ж ми так заспали?
Та ж рік недалеко, а що ж ми зділали?
Гей же, браття, встаньмо, очи промиваймо,
До читальні-неньки всі ся забираймо.
Бо в нашій читальні є жаль і потіха.
Стоїть, серед хати газетів півміха!
Я Вас прошу нинька, зойдімся, громадно,
А зложім щось в касу, ото ж буде ладно!

Після такого заклик селяни знову почали горнутися до читальні й робота налагодилась: з ініціативи І. Сандуляка при читальні було організовано хоролий і драматичний гуртки та Товариство тверезості.

У читальні відбувались вечорниці для відзначення важливих історичних дат приміром, з нагоди 28-х роковин смерті Шевченка, в честь Ю.Федьковича, М. Шашкевича.

1890 року в журналі "Батьківщина" Іван Сандуляк надрукував статтю про рідне село під заголовком «Село Карлів», у якій описав усі зміни та перетворення, що відбулися на селі, починаючи з 1862 року.

У віршах, піснях-колядках поет змальовував безпросвітне життя селян та закликав їх до боротьби. Він виступав разом з І. Франком як діяч радикальної партії, а пізніше — як посол до крайового сейму (1908–1918 рр.) на численних вічах у Снятині, Коломиї, Станиславові (1891–1892рр.), Львові (1894 р.) та в селах повіту, засновуючи читальні, товариства «Січ», позичкові каси, кооперативні крамниці.

Іван Сандуляк став головним просвітнім діячем радикального руху не тільки в рідному селі Карлові, але й у цілому повіті та краю. Він неодноразово обирався головою читальні, головою ради кооперативу, був членом громадської та шкільної рад, членом Товариства тверезості. Немалу громадську роботу І. Сандуляк проводив, викриваючи перед селянами лихварство корчмарів. Він пише вірші, публіцистичні статті, замітки та інформації до періодичних видань, які друкує в журналах «Народ», «Хлібороб», газеті. «Громадський голос», календарі «Запорожець».

Іван-Франко високо оцінював І.Сандуляка як кореспондента та визначного народного бесідника і присвятив йому оповідання «Історія кожуха».

СЕМАНЮК Іван-Марко Черемшина (13.06.1874 – 25.04.1927) – адвокат, письменник, громадсько-культурний діяч. Народився у с. Кобаках на Косівщині в сім'ї дяка. Закінчив Коломийську гімназію та Віденський університет (1901р.). У липні 1906 р. отримав ступінь доктора права і переїхав до Делятина. Тут практикував відомий адвокат Микола Лагодинський, у конторі якого І. Семанюк працював адвокатом до жовтня 1912 р. Пізніше у своїм творі «Моя біографія» він писав про делятинський період, що, окрім адвокатської практики, «займався січовою організацією та просвітою селян, залізничних, солірних та тартачних робітників. В кожному селі знала мене і мала дитина, мужики мене дуже полюбили».

Наприкінці 1912 р. І. Семанюк відкриває власну адвокатську контору у Снятині, де і працював до самої смерті. У листопадові дні 1918 р. І. Семанюк був обраний головою міського урядового комітету і бургомістром Снятина. Упродовж 1922–1924 рр. він очолював прибічну раду при міській управі. Двічі обирався головою снятинської філії «Сільського господаря», тісно співпрацював з міською «Просвітою» та «Товариством взаємної помочі українського народного вчителства». Характеризуючи снятинський період діяльності І. Семанюка, В. Стефанік писав, що «його особа і його адвокатська канцелярія зробилася – центром в повіті і місті українського життя в його найрізноманітніших формах, і до кінця його життя той центр лишився». Окрім своєї адвокатської та

громадської роботи, Іван Семанюк, відомий широкому загалу і як письменник—своїми численними новелами й оповіданнями із життя гуцульських селян, які підписував псевдонімом Марко Черемшина.

СОЛОМІЙЧУК Юрій (21.04.1857, с. Жаб'є – 14.06.1918) – громадський діяч. У 1898 р. заснував читальню «Просвіти» і згодом був її головою: За агітацію проти лихварів, організацію на Гуцульщині товариства «Січ» в 1904 р. був засуджений коломийським судом на два місяці тюрми. Ю.Соломійчук допомагав багатьом дослідникам Гуцульщини записувати фольклорно-етнографічний матеріал.

З відкриттям Гуцульського театру став його провідним актором. У «Гуцульським році» грам Дмитра, а в довбуші – Двінку. Хоткевич високо оцінив його хист з правдивою авторською жилкою, говорить швидко потрібне, своєрідне, красиве – і в тім його сила, і в тім сила мого Гуцульського театру, бо в ньому актор не відділює життя від сцени, ні на хвилинку не перестає бути самим собою.

Трофанівці, Туловій, Хлібичині Пільнім (кошові М. Девенко, І.Сандуляк, В.Мацьків, Ф.Грицюк, І.Харук-Галайда, Лішук), Боршеві, Бучачках, Вербіжі Нижнім, Видинові, Городенці, Демиччу, Єзуполі, Калуші, Козині та ін. селах.

Як уже зазначалося першу «Січ» на Гуцульщині з ініціативи Трильовського було засновано в Жаб'ю 1 січня 1903 р., кошовим якої став Юра Соломійчук. У 1903 р. також було створене товариство «Січ» у містечку Кіцмані на Буковині. Його заснували поет Сильвестр Яричевський, родом з Рогатина, та Остап Попович.

Швидкому росту цих товариств сприяло те, що вони орієнтувалися на славні традиції Запорозької Січі: керівні посади – кошовий, осавул, хорунжий, січові відзнаки – червоні чи синьо-жовті стрічки з написом «Січ», які носили через плече, а також традиційні маршові пісні та гімнастичні вправи під музику-все це приваблювало молодь.

У «Січах» панував демократичний дух: кожного члена старшини не тільки формально обирали, але і перевіряли, чи він годиться до виконання своїх обов'язків. Отже, «Січ» продовжувала демократичні традиції славної січовим з Печеніжина при вправах. Запорізької Січі і козащини. Звертання до героїчного минулого українського народу мало надати снаги новому рухові, який швидко набував поширення, охопив велику частину селянства, передової інтелігенції.

Січовий рух підтримували українські письменники І. Франко, М. Павлик, В. Стефаник, А. Чайковський, Т. Галіп, С. Яричевський, К. Малицька та інші. Іван Франко написав тенет пісні.

ГЕЙ, «СІЧ» ІДЕ...

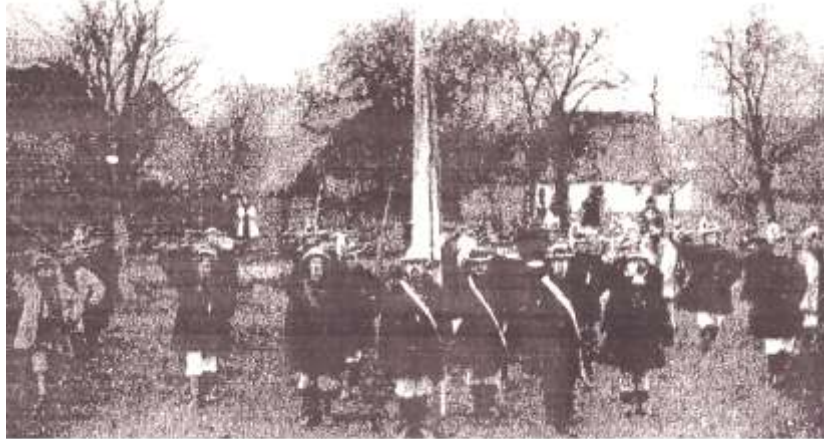
«Гей! «Січ» іде,
Красен мак цвіте!
Кому прикре наше діло,
Нам воно святе!
Гей! «Січ» ідеї Топірцями брень!
Кому любя чорна п'ятьма,
А нам ясний день,
Гей! «Січ» іде!
Мов пчола гуде...

Разом руки, разом серця,
І гаразд буде!
Гей! «Січ» іде!
Підківками брязь!
В нашій хаті — наша воля,
А всім зайдем зась!

Відбувалися концерти за участю міщанського хору Снятий під керівництвом Івана Гоева, декламацій Анни Ткачук і Василя Урдейчука, солоспіву п. Галі Величківної. З промовами виступав студент, майбутній письменник Лесь Гринюк, родом з Воскресінець, який закликав студентську молодь підтримувати «Січі», а К. Трильовський – розповідав про значення «Січі» для національного відродження. Похід «Січей» в народних, строях з музикою, зі співами через цілу Коломию» робив ведичаве і мальовниче «враження», про що писала газета «Хлопська правда». Коломия. – Ч. 13, 14 за липень 1903 рік. Це свято дало, поступ для заснування нових «Січей».

Трете січове свято відбулося в липні 1904 р. у Станиславові, а четверте – знову у Коломиї 12 липня 1906 р. Величаво організував Трильовський січове свято с. Коломиї 31 травня 1909 р. в честь, славної пам'яті гетьмана Івана Мазепи. На ньому з рефератом про Мазепу виступив К. Трильовський, промовляли послі до парламенту Тимофій Старух і Василь Стефаник, на майдані виконували гімнастичні вправи під музику 208 січовиків, грали духові оркестри, співали селянські хори з Балинець і Печеніжина, хор студентського товариства «Січ» з Чернівців. На святі були: редактор «Громадського голосу» зі Львова Михайло Павлик, послі Лев Бачинський, Микола Лагодинський, Іван Макух, а також письменник Михайло Коцюбинський, який завітав на це свято по дорозі до Італії. В листі до дружини він писав: «...Це щось таке гарне і величаве, що трудно описати. Це ціле військо, кілька тисяч і Трильовський за генерала... «Січ» вітала гостей, між іншим, і мене».

У «Січах» велася велика просвітня робота, спрямована, в першу чергу, на пробудження національної свідомості, на вивчення історії козацтва. «Січі» виступали за загальне виборче право, за український університет у Львові, за українські школи.

Січ на вправах в Джурові, пов. Снятин.

Хор "Січ" в Печеніжині.

Ось така національна українська діяльність «Січей» не подобалася австрійському уряду, і їх почали переслідувати. Косівське староство з 1904 р. розв'язало 19 «Січей». Почалися арешти і ревізії у січовиків з того приводу, що нібито вони готують повстання. Після переслуховування 64 свідків у січні 1905 р. був засуджений на 2 місяці тюрми організатор «Січей на Гуцульщині» Юрій Соломійчук (1857–1918), а членів «Січей» з Краснолілля Крамарука, Танасійчука і Сорохана – на 3 тижні, священника І. Попеля з Довгополя оштрафовано на 30 крон. У Трильовського зроблено обшук 31 березня 1904 р., і його теж було засуджено на 6 тижнів, але суд у Відні зменшив кару до 8 днів ув'язнення. У 1906 р. в Надвірнянському повіті було покарано 400 людей. Лише в одній громаді засуджено 36 осіб до одного місяця арешту за ношення січових лент. За цю саму провину 11 лютого 1907 р. староство в Снятині засудило 16 селян з Видинова на 5 діб, а 18-літній хлопець С. Мормелюк дістав 8 днів арешту за те, що мав на капелюсі вишиті слова Т. Шевченка «Борітеся – поборете». У 1906 р. Трильовський у складі делегації з 18 осіб (в т.ч. Ю. Соломійчук) поїхав до Відня зі скаргою, і утиски «Січей» припинилися. Але в 1908 р. національний гніт посилюється, і студент Львівського університету син священника зі Стопчатова Мирослав Січинський у знак протесту 12 квітня 1908 р. вбиває намісника в Галичині графа А.Потоцького. Січинського засудили до страти. Але під тиском «Січей» та інших українських товариств смертну кару замінили на 20-літнє ув'язнення. В 1911 р. М. Січинський при допомозі членів «Січі» з Вікторова та Д.Вітовського втік зі Станіславівської тюрми "Діброва" і виїхав за кордон. У цей час роль «Січей» значно зростає.

Для координації січового руху 9 квітня 1908 р. був створений у Станіславові Головний комітет січовий. Його головою став К.Трильовський, заступником — селянин, діяч радикальної партії Іван Сандуляк з Карлова (тепер с. Прутівка), секретарем — Іван Чупрей з Печеніжина, скарбником —

адвокат Микола Лагодинський з Делятина. В 1912 р. комітет було перейменовано у Львові на Український Січовий Союз, який координував у Східній Галичині роботу всіх «Січей». А їх до 1914 р. налічувалося 916. 29-30 травня 1910 р. відсвятковано у Станиславові десяти роковини існування й діяльності «Січей».

Україна у вирі Першої світової війни

На передодні Першої світової війни етнічні українські землі перебували у межах двох імперій - Російської та Австро-Угорської.

1772 року внаслідок поділу Речі Посполитої частина етнічних українських земель вийшла до складу Австро-Угорської імперії, це Галичина і Буковина, де переважно українське населення Закарпатська Україна – під угорським королівством була відірвана від українських земель.

З початку Першої світової війни Україна опинилась в епіцентрі воєнно-політичних подій, а українці розділені кордонами й фронтами, змушені були воювати один проти одного за чужі їм інтереси. Так, у збройних силах Росії з 1917 року було мобілізовано 4,5 мільйона українців. Понад 300 тисяч українців воювали в австрійській армії. Зокрема в Легіоні українських січових стрільців реорганізованих 9 серпня 1915 року в Першому полку було близько 2500 стрільців, в Гуцульському стрілецькому легіоні – 1156 стрільців.

Оголошення 1 серпня 1914 року Німеччиною війни Росії та Росією війни Австро-Угорщині в Російській Імперії викликало великий патріотичний підйом. В Державній думі Росії відбулося урочисте засідання, на якому представники всіх національних фракцій проголосували за урочисті заяви про свою відданість російській державі. Не проголосували тільки українці.

У перші дні після проголошення війни московський уряд почав проводити проти українців репресії, закривши в Києві газету «Рада», заборонив діяльність «Просвіти» та А. Михайла Грушевського, який повернувся з Австрії до Києва було заарештовано й вислано спочатку до Сибірска, потім – до Казані й, нарешті до Москви, де він перебував до початку революційних подій 1917 року.

Найбільше постраждало населення українських земель у складі Австро-Угорської імперії.

Війська, що відступали, чинили масові репресії проти місцевих мешканців, вважаючи, що у всіх їх невдачах винні українці («русини»).

Друга хвиля репресій прокотилась Галичиною і Буковиною після приходу російської армії.

Випробування, що випали на долю греко-католицьких священників та вірних, повною мірою розділив їхній пастир митрополит Андрій Шептицький. 19 вересня 1914 року його було заарештовано й вивезено до Курська, а потім до монастирської тюрми в Суздаль, звідки він вийшов лише з початком революції 1917 року.

В загальному політика російської окупаційної влади була направлена на те, щоб як найшвидше знищити всі національні особливості місцевого українського населення, викоринити мазепинський рух, тобто національну свідомість, і обернути галицьких українців у «настоящих руських».

Але всім цим планам і заходам поклав край контрнаступ австро-німецьких військ у квітні 1915 року, наслідком якого вже до червня 1915 року було вигнано російські війська з Галичини і Буковини, в їх руках залишилося всього неповних 8 повітів східної частини Галичини.

Відступаючи російські війська ограбували «Просвіту» ім. Т. Шевченка, музеї і інші заклади, 12 тисяч осіб вивезли в Росію, 700 галичан-заручників арештували. Понад 100 тисяч осіб мусіли втекти. Залишилися лише родини тих, хто з уніатства перейшов на православ'я.

Організація громадських союзів і політичних партій

У кінці 1916 року в солдатських масах починають швидко поширюватися антивоєнні настрої, вони у військових підрозділах, набуває масового характеру дезертирство.

Організуються громадські союзи і політичні партії з революційним духом проти Російської і Австро-Угорської імперії.

Єдиною організаційною силою в Галичині, що більш-менш реально оцінювала тодішню міжнародну ситуацію було січове стрілецтво, яке розглядало Австрію тимчасовим союзником. Про це, свідчило як його попередня діяльність, так і активність у перші дні світової війни.

Вже 30 липня 1914 року Львівські січові стрілецькі організації об'єдналися для спільних дій, а їхній провід видав усім своїм членам наказ негайно прибути до Львова та закликав добровольців зголошуватися ставати, у стрілецькі лави. Водночас було створено стрілецький мобілізаційний

комітет, у складі: Володимира Старосольського, Івана Чмола, Олени Степанів та Миколи Гаврилюка, який протягом кількох днів заорганізував першу бойову Сотню під командуванням Івана Чмола. Під впливом січових подій і стрілецької активності ожили і жвавіше приступили до роботи й українські політики, які обмежувалися лише погодженням поточних справ. З ініціативи громадсько-політичного діяча Костя Левицького 1 серпня 1914 року відбулася спільна нарада представників політичних партій, які створили Головну Українську Раду (ГУР) як єдину політичну репрезентацію українського народу в Австрії під час війни.

До її складу ввійшли представники всіх трьох найвпливовіших українських партій: національно-демократичної (УНДП), радикальної (РУП) та соціально-демократичної (УСДП). Головою Ради було обрано доктора Костя Левицького, адвоката, лідера Української національно-демократичної партії (УНДП) та української парламентарної репрезентації, його заступниками – радикала Степана Барана і Володимира Бачинського та касиром Івана Кивелюка.

Вже 2 серпня 1914 року на першому засіданні ГУР з ініціативи «Стрілецької секції» було вирішено організувати корпус воєнних добровольців для боротьби проти Росії.

Його створення було доручено окремій військовій колегії у складі Теодора Рожанковського, Михайла Волошина, Степана Шухевича і Дмитра Катамая. Згодом військова колегія розширилась і стала називатися «Українська бойова управа» (УБУ). В перші дні своєї діяльності вона ухвалила назву майбутнього війська – Українські Січові Стрільці (УСС) та призначила його тимчасовим командиром Теодора Рожанковського. 6 серпня, коли Австрія оголосила війну Росії Головна українська рада і Українська бойова управа оприлюднила спільну відозву до українського народу, в якій офіційно було проголошено про організацію військової формації - легіону Українських Січових Стрільців та оприлюднено заклик вступу в його лави.

Ідея створення війська, яке бореться за волю України, стала відразу популярною серед галицьких українців і протягом двох тижнів в лави легіону записалося біля 30 тисяч добровольців.

Під час формування легіону було багато перепон: нестача старшин, зброї та спорядження із харчуванням. Однак, незважаючи на всі ці нестачі та негаразди, добровольці трималися бадьоро.

Перед тим, як австрійський уряд погодився взяти легіон на державне утримання, він зажадав від добровольців скласти присягу на вірність Габсбурзькій династії, про що 1 вересня 1914 року було оповіщено командира легіону Михайла Галушинського. Командирові вдалося переконати добровольців, щоб зберегти легіон, прийняти цю умову...

Але тут австрійська влада знову викликала незадоволення серед добровольців, бо обмежила набір у стрілецький легіон тільки до 2000 стрільців – головним чином з числа інтелігенції, - а інших слід відправити додому. Спроба Михайла Галушинського запобігти такому розвитку подій не дали результатів, хоч вдалося отримати дозвіл на зарахування до легіону ще 500 добровольців, бо не було в той час підтримки українських політиків, а так до його голосу, який мав лише звання поручника, мало хто з австрійських військових прислухався.

Звістка про обмеження кількості стрільців викликала сильне обурення серед добровольців, які вирішили відмовитись від присяги. Почався бунт. В цій ситуації виявив себе як стрілецький ідеолог Дмитро Вітовський. Він звернувся до присутніх з такими словами : «Греба нам за всяку ціну вдержати для української справи наш зв'язок українського війська. Ми мусимо поборювати всі перешкоди на нашому шляху, що нас ждуть у майбутньому. Хоч би з нас мала вернутися тільки сотня додому, ми не сміємо зневіритися, мусимо виконати свій національний обов'язок у цій війні, який нам доручив наш народ».

У Карпатському краю на святій (землі) Богом даній нам землі, в Галицькому районі селі Медуха, біля Галича, 2 листопада 1887 року народився в селянській родині український політичний діяч – організатор товариства «Січ» і «Українських Січових Стрільців» Дмитро Вітовський.

Ідейно спрямований у боротьбі за вільну Україну і звільнення її з під Московської та Австро-Угорської окупації, ще гімназистом і студентом брав активну участь у підпільних гуртках, де активно діяв, за що не раз був покараний.

Ще навчаючись на юридичному (правничому) факультеті Львівського університету, у 1900 році Дмитра призвали в армію, де прослужив один рік і в чині молодшого офіцера демобілізували.

Тоді в навчальних закладах навчання проводилось іноземною мовою. Українські студенти визначали хотіли навчатися в українському університеті, проти чого виступали окупанти. 1 липня 1910 року поляки убили активіста студента Адама Коцка. На студентських зборах Вітовський виступив проти уряду, за що його арештували, виключили з університету, позбавив звання офіцера і закрили у в'язниці.

Повернувшись на волю, Дмитро успішно завершив навчання в Краківському університеті, та очолює таємний студентський комітет, готуються втечу Миколи Січинського з Станіславської в'язниці, яку успішно виконав 1911 року.

З вересня в Стрию на загальних зборах було виділено 2500 стрільців, які залишилися, а пізніше для поповнення легіону було додатково сформовано резервний курінь (батальйон)

Зі Стрию Січових Стрільців відправили на Закарпатську Україну, на довгий час. В Карпатах легіон УСС відзначився великим героїзмом, вкрив себе невмирущою славою в бою з московською дивізією генерала Олексія Калегіна, в обороні гори Маківки 1915 року.

НЕСКОРЕНІ ДУХОМ **Організація Українського Січового Стрілецтва**

На історичних матеріалах канцелярійної «Евідаційної книги» коша українських Січових Стрільців, В. І. Гордієнко у книжці «Українські Січові Стрільці» показав глибокий революційний дух українського народу галичан, буковинців, закарпатців в організації ополчення Січових Стрільців і української Галицької Армії – борців за волю України, в запеклих боях з австро-угорськими, польськими та московськими загарбниками. Для січовиків рідна земля – мати Україна була дорожче за власне життя. Тому дух Січових Стрільців був незламним, що тіло рвав до бою, за омріяну щасливу долю і відродження соборної української держави. Хоч немало січовиків полягло на полі бою, та мета УСС-ів, з якою вони вийшли на боротьбу в Першій світовій війні, ними ж була досягнута, бо здійснили надзвичайно великий прорив в національному житті, розбудивши свідомість,

вивільнив енергію глибоких верств корінного населення народу України, що продовжила Українська Повстанська Армія і АТО в XXV столітті.

МАКІВКА

Верхів'я гір, верхів'я слави
Шумить, шумить, шепоче ліс:
По битві на полях Полтави
Тут вперше український кріс
Спиняв московських полчищ лави,
І вперше по літах недолі
Слова упали тут стрільцеві:
«Ми не поклонимся цареві!
Ми прагнем волі!»

Мандрівнику! Йди до верхів,
Вклонися тіням тих борців,
Що прагнули у люту днину
Підняти схилену калину,
Розвеселити Україну!

Доля січового стрілецтва склалася драматично. Тисячі життів, покладених ними в боротьбі за власну незалежну, соборну державу, не принесли перемоги. На 1921 рік визвольні змагання закінчилися поразкою. Припинили існування як УНР на Наддніпрянщині, так і ЗУНР у Галичині. Належно вшанувати живих і полеглих героїв, українці не мали можливості. Однак уже 1927 р. у Львові було засноване Товариство охорони військових могил, яке дбало про утримання могил, цвинтарів, пам'ятників, займалося публікацією статей, брошур та ін. матеріалів. Документи Легіону УСС та воєнні пам'ятки, зібрані у Відні зусиллями І. Боберського, лягли в основу Музею історико-воєнних пам'яток НТШ у Львові. 1935 р. у Львові за ред. Б. Гнатевича вийшло перше поважне видання з історії УСС – «Українські Січові Стрільці 1914–1920. Матеріали до альбому». Його готували І. Іванець, Л. Лепкий, В. Софронів-Левицький, М. Горбовий, Н.Гірняк, Г. Гладкий (ілюстративний додаток до нього вийшов у 1936 р.). Протягом 1935–1936 рр. у Львові виходила зшитками «Історія українського війська», написана І. Крип'якевичем, Б. Гнатевичем, З. Стефанівим, О. Думінім і С. Шрамченком, значна частина якої стосувалася саме періоду визвольних змагань та історії Легіону УСС. А вже у 1936 р. вийшла велика «Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914–1918» О. Думіна. Однак багато світлин Січових Стрільців виявилися неідентифікованими, і встановити прізвища вояків, які на них зображені, сьогодні вже вкрай складно, або й неможливо. Невідомий січовий стрілець став символом життя,

відданого вояком за Незалежність. Фактично ця традиція була закладена на початку 1930-х років С. Бандерою, коли в час його провідництва у Крайовій Екзекутиві ОУН була закладена традиція насипання в селах символічних могил Невідомому січовому стрільцеві.

В історію українського народу Українські січові стрільці вписали нев'яучої слави сторінки. Дві з них вікопомні. Перша полягає в тому, що січові стрільці стали заключним акордом епохи галицько-українського відродження. Друга – своїми невтомними військовими змаганнями вони возвели величну споруду: незалежну державу, ім'я якої Західноукраїнська Народна Республіка. Що дає нам підставу на такі твердження?

Без екскурсу, безумовно ескізного, у глибину століть, відповіді на це питання не досягти.

Про яке відродження йде мова? І тут виникає перша історична віха: розпад Галицько-Волинського князівства. В 1340 році польські війська, очолювані королем Казимиром, загарбують Львів, ще через 9 років над усією Галичиною на довгі 423 роки встановлюється польське панування. Послідовна цілеспрямована політика полонізації і окатоличення привела в кінцевому підсумку до зникнення поняття української нації на терені Галичини, до перетворення українців в етнічну групу. На нашу думку, саме Берестейська унія 1596 року (ініціатори К. Терлецький і І. Потій) врятувала український народ Галичини від самоликвідації і стала тим центром консолідації, завдяки якому з етнічної групи стало можливим збереження і православної церкви. Можливо, Берестейська унія і привела до розколу в самому українському народі (ще живучі в пам'яті ярлики типу «западенці» і «східняки»), але це той розкол, який в умовах полонізації, повторюємо, став необхідною реальністю збереження всієї нації. Правобережні українці не зполонізувалися, а лівобережні українці не зрусифікувалися.

Українське студентство утворило товариства «Академічна бесіда» (1870 р.), «Дружній лихвар» (1871 р.).

Сформована в 60-х роках українська творча і наукова інтелігенція Галичини в 1873 році (11 грудня) об'єднується довкола Літературного товариства ім. Шевченка (від 1892 р. Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), членами якого стали 33 представники українського населення краю. Засновниками його були о. Ст. Качало, М. Димет, М. Коссак, Ом. Огоновський, Ол. Огоновський, К. Сушкевич, Т. Барановський, Л. Лукашевич і Ю. Романчук.

В 1881 році виникає товариство «Рідна школа», завданням якого стало «добути наші школи з рук чужих і боронити наші школи і їх учителів від усяких кривд».

В 1883 році В. Нагірний організовує першу українську споживчу кооперативу «Народна торгівля».

Активізація національного життя в Галичині неминує повинна була привести і привела до утворення українських політичних партій. Так, заходами Ю. Романчука в 1885 році постає перша політична організація, яка в 1899 році перетворюється у націонал-демократичну партію (головою обраний Ю. Романчук). Друга політична організація – Українська радикальна партія заснована 1890 року з ініціативи І. Франка і М. Павлика. Третьою в 1899 році стає Українська соціал-демократична партія (ініціатори створення М. Ганкевич, Р. Яросевич). В 1897 році виникає Християнсько-суспільна партія (голова Ол. Барвінський).

Незважаючи на різнопланову орієнтацію, перші три галицькі українські партії в 1900 році визнали за остаточну мету своїх змагань утворення Української держави. Цю ідею вони обстоюють і через послів державного сейму.

Таким чином, на кінець XIX століття українська нація в Галичині і політично, і економічно, і соціально, і культурно була готовою до формування незалежної держави. Принагідно зазначимо, що таку державу провідні галицько-українські політичні та громадські діячі сподівались одержати як дарунок згідно з відповідним маніфестом австро-угорського монарха. І ніякі суспільні катаклізми початку XX ст. – ні Перша світова війна, ні Жовтнева революція в Росії – не похитнули цю сліпу віру. На цій позиції вони залишались до самого Листопадового Чину 1918 року, коли українські січові стрільці вимріяну ними державу принесли в руки політикам у результаті військового перевороту.

Маючи свій план національно-державного будівництва, і Українська радикальна партія, і Українська соціал-демократична партія приступили в кінці XIX століття до формування молодіжних організацій спортивного (як тоді називали руханкового) в містах і спортивно-пожежного в селах плану.

Перше руханкове товариство під назвою «Сокіл» утворилося у Львові в 1894 році за ініціативою В. Нагірного. В 1900 році заходами Кирила Трильовського в с. Завалля Снятинського повіту постало товариство «Січ». Вдала спортивна форма прояву прагнення до згуртування української молоді, до плекання спільних духовних і фізичних здібностей, до національної єдності неодмінно повинна була згодом перейти у військову. І це в першу чергу зрозуміла сама молодь, знайшовши й ініціаторів і послідовників серед шкільного загалу. За почином І. Чмоли, П. Франка, В. Кучабського, О. Степанівної, Р. Сушка, О. Яримовича в 1911 році виникає таємний військовий гурток «Пласт».

Д-р Кирило Трильовський – Голова Українського Січового Союзу Боевої управи. УСС.

Першими, хто відчув перспективу військових молодіжних організацій, стали К. Трильовський і В. Старосольський, тим більше, що в жовтні 1912 року вибухла Балканська війна.

14 грудня 1912 року нарада Українського жіноцтва створює «Фонд на потреби України».

15 грудня 1912 року збори «Українського Студентського Союзу» вирішили почати військові навчання серед української молоді.

Вимагалось лише офіційного дозволу. І такий дозвіл вдалося добути К.Трильовському, який у лютому 1913 року розробив і затвердив статут військового товариства «Січових стрільців».

А 18 березня 1913 року у Львові створюється перше академічне стрілецьке товариство «Січові стрільці-І», головою якого обирається В. Старосольський. Майже одночасно виникають ремісничі стрілецьке товариство «Січові стрільці-ІІ» (голова Роман Дашкевич) і «Стрілецький курінь» (голова Семен Горук). Крім Львова, стрілецькі товариства організуються в Бориславі, Сокалі, Яворові, Тустановичах та Ясениці Сільній.

Військової справи серед «Січових Стрільців-І» навчали Михайло Волошин (польова і бойова служба), Степан Рудницький (картографія і пластунство). В українській термінологічній з військової справи комісії працювали Осип Квас, Богдан Гнатевич,

Василь Кучабський. До речі, ця комісія на початок I світової війни видала 10 військових підручників українською мовою. Загальний тираж кожного з них становив 150 примірників.

«Січові стрільці-ІІ» готувались під проводом Романа Дашкевича, Миколи Никорука, Степана Фенюка, Юліана Чайківського і Олени Степанівної. У Бориславі, Тустановичах і Ясениці Сільній працювали Клим Гутковський, Лев Лепкий, Григорій Коссака, в Сокалі – Осип Семенюк. Крім цього, існував «Мазепинський курс міліарний», в якому навчались спочатку 30, а пізніше 80 чоловік. Перший випуск (20 чоловік) курсу відбувся в травні 1914 р.

Хорунжа Степанів Олена

Степанів Олена (7.12.1892–11.07.1963) хорунжа УСС. 1917 р. Народилася у селі Вишнівчику Перемишлянського повіту на Львівщині. Закінчила учительську семінарію у Львові. Студенткою філософського факультету Львівського університету брала участь в організації Січового руху, співзасновник ремісничого товариства «Січові стрільці- ІІ» (жіночої секції). Із серпня 1914 р. перебувала в лавах УСС, де командувала чотою в боях за Карпати. За героїзм, виявлений у битві на горі Маківці, була нагороджена срібною медаллю «За хоробрість». 30.05.1915 р. в боях над р. Золотою Липою разом із стрільцями свого відділу потрапила в російський полон. Повернулася у квітні 1917р. в Галичину. Була учасником Листопадового чину 1918 р. у Львові. Як член Начальної команди УГА брала участь в українсько-польській війні 1918–1919 рр.

У 1919 р. – пресовий референт Міністерства закордонних справ УНР. Після закінчення війни навчалася у Віденському університеті (1921 р.). Ініціатор створення Географічної комісії НТШ. Викладала географію у Львівській гімназії сестер василіанок і Таємному українському університеті. За радянської влади – вчитель середньої школи у Львові, старший науковий співробітник і завідувач сектору економіки Львівського відділу Інституту економіки АН УРСР, науковий співробітник природничого музею АН УРСР. Автор понад 70 наукових праць. В 1949 р. заарештована, відбула ув'язнення в мордовських концентраційних таборах. Повернувшись до Львова, була позбавлена можливості займатися науковою роботою. Похована на Личаківському цвинтарі у Львові.

Практичні навчання стріляння з гвинтівок (старої системи Верндля і нової – Монліхера) проходили у Львові в просторах підвалах будинку при вул. Коперника, 5. Стрілецькі вправи проводились також на Замарстинові, в Стрийському парку, в Брюховичах, на Кайзервальді (Шевченківський гай) і на площі Сокола-Батька (пізніше тут виник стадіон «Динамо», а зараз комплекс адміністративних споруд по вул. Стрийській).

Обидва військові товариства «Січових стрільців» об'єднались в одне у березні 1914 року, яке очолив комітет у складі В.Старосольського, І. Чмоли, М. Гаврилка, О. Степанівної.

В «Стрілецьких куренях» військової справи навчали Степан Шухевич, Семен Горук, Іван Бачинський (у Львові), Володимир Сроковський і Ілько Цьокан (на Золочівщині), Іван Іванець (в с. Раменіві).

Отаман Семен Горук

Перші великі польові військові вправи січових стрільців відбулись 28 грудня 1913 року в місті Сокалі.

Нахненні активізацією молодіжного життя, створюють патріотичні пісні відомі і менш відомі письменники Іван Франко («Гей, січ іде, красен мак цвіте»), Осип Маковей («Гей, гайдамаки, всі ми однакі»), Клим Обух («Гей, там на горі січ іде»).

Виходячи з умов війни, політичні українські партії в Галичині вирішили об'єднатись і підняти питання про створення українського легіону в австрійській армії. З цією метою 1 серпня за ініціативою Костя Левицького відбулась спільна нарада представників українських партій, яка пристала до ідеї єдиної української національної акції. Як наслідок наради 2 серпня утворено Головну Українську Раду (ГУР) у складі: Кость Левицький – голова, Михайло Павлик і Микола Ганкевич – заступники голови, Степан Баран – секретар і члени Микола Балицький, Іван Боберський, Микола Лагодинський, Михайло Левицький, Теофіль Мелень, Володимир Темницький, Кирило Трильовський, Володимир Старосольський, Льонгін Цегельський, Іван Кивелюк.

Організацію військового легіону Головна Українська Рада доручила військовій колегії у складі Т. Рожанківського, М. Волошина, С. Шухевича і Д. Катамая. На засіданні військової колегії, що відбулося 2 серпня, в якому прийняли участь І.Боберський, М. Генік, Д. Катамай, Т. Рожанківський і С. Шухевич, прийнято для українського війська назву «Українські Січові Стрільці». З серпня військова колегія прибрала назву «Генерального штабу» і призначила начальником українського військового легіону Т. Рожанківського. ГУР затвердила це призначення.

Проте Головною Українською Радою оволоділо сп'яніння українською ідеєю настільки, що вона не змогла відчувати всі нюанси слів «Генеральний штаб». Не дивно, що австрійська влада вказала ГУР на її справжнє місце і не затвердила цієї назви. Але вже 4 серпня з'явилась взаємсприйнятлива: Українська Боева Управа (УБУ).

Було утворено дві секції УБУ: секція акції і секція організації.

До секції організації увійшли К. Трильовський (голова), С.Шухевич (заступник), К. Бірецький, Д.Вітовський, І. Боберський, С. Горук, В. Темницький. Завдання секції полягало у вербуванні добровольців, забезпеченні матеріального постачання.

Секція акції у складі Т. Рожанківського (голова), Д. Катамая (заступник), М. Волошина, М. Геніка повинна була займатись формуванням стрілецьких підрозділів. До цієї роботи УБУ приступили відразу після оголошення війни між Австрією і Росією. На наступний день, а саме 6 серпня, ГУР і УБУ видали спільний документ – Маніфест «Головна Українська Рада до всього Українського народу!». Цим документом офіційно проголошено утворення нової військової організації **УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ**. Комісаріат Українських Січових Стрільців був у приміщенні по вул. Зіморовича, 20 (тепер вул. Дудаєва).

Отже, 6 серпня 1914 року увійшло в історію України як день відновлення Українських Збройних сил, як день завершення першого етапу галицько-українського відродження, що тривав 96 років.

За Україну, за її волю

У відповідь на заклик Головної Української Ради і Української Боевої Управи в кожному повітовому містечку були утворені повітові комітети по набору і формуванню українського стрілецтва. Зокрема, набором Українських Січових Стрільців (УСС) займались: в Богородчанському повіті – М. Новаківський, в Бережанському повіті – Т. Старух, в Жовківському повіті – В. Галопац, в Золочівському повіті – В. Сроковський і І. Цьокан, в Калуському повіті – І.Куровець, в Равським повіті – В. Сідельник, в Самбірському повіті – А. Чайківський, в Стрийському повіті – І.Герасимів, в

Тернопільським повіті – С. Чуман, в Сокальським повіті – О.Семенюк і О. Демчук, у Чортківським повіті – І. Коссак, в Перемишльським – В. Загайкевич і О. Комарницький, на Гуцульщині – П. Шекерин-Доників. Розмах цієї роботи породив дві проблеми, тяжкі до розв'язання. Перша – однотипно одягнути УСС, щоб якимсь чином їх розрізнити, що свідчило б про наявність певної організації. На збірні пункти зголосилося близько 28 тисяч молоді. І хоч заходами Українського жіноцтва був створений «Фонд на потреби України», проте зібраних ними 9000 корон для цих потреб, звісно, не вистачало.

Друга – відсутність українського старшинського (в сьогоднішній термінології – офіцерського) корпусу. Природньо, в австрійській армії служили українці, які обіймали старшинські посади, але ж була вже оголошена війна і всі вони були мобілізовані до армії. І хоч ГУР домовилася з Міністерством війни Австро-Угорщини про виділення для Українського легіону близько 100 старшин українців, фактично до формування загону УСС кадрових військових не виділено. Скерування одержали тільки ті, що були в запасі і на той момент не мобілізованими, та й то замість 100 тільки 16, які перебували у Львові. Серед них старшини запасу: Кость Бірецький, Михайло Волошин, Сень Горук, Теодор Рожанківський, Степан Шухевич, Василь Дідушок, Осип Семенюк, Євген Бородієвич, Дмитро Вітовський, Дмитро Катамай, Михайло Геник та ін.

І в наступному серйозній підтримки справа військового формування УСС фактично не отримувала. Більше того, дозволено було утворити тільки 8 піхотних куренів: два – у Львові, два – у Станиславові, і по одному – в Коломиї, в Чорткові, в Тернополі і в Стрию, при цьому кожен курінь мав залишатися незалежною військовою одиницею.

Для озброєння УСС УБУ дістала лише 1000 застарілих крісів (гвинтівок) системи Верндля, вилучених з офіційних військових частин ще в 1888 році. Одержані кріси були лише на один набій, тяжкі та й без ременів. Для ношення Верндлів стрільці поробили спеціальні шнурки.

Безпосереднім забезпеченням всім необхідним займалися в цей час проф. Іван Боберський та студент Ярослав Індишевський.

Забезпеченість майном і зброєю УСС Начальна Команда Армії (вища військова формація австрійської армії) поставила в пряму залежність від негайного (ще 8 серпня) введення куренів УСС в бій у районі Почасва. Така умова привела до конфлікту між командантом УСС Т. Рожанківським і воєнним комісаром Міністерства закордонних справ послом Урбасом. Конфлікт обумовила і безвідповідальна позиція ГУР, яка погодилася на пропозицію Урбаса. Розуміючи, що відсутність вишколу (володіння військовою справою) УСС та озброєння неминуче перетворить УСС у живе м'ясо, Т. Рожанківський відмовився виконувати цей наказ. ГУР і УБУ під тиском Урбаса прийняли рішення про заміну команданта УСС.

Голова ГУР Кость Левицький, безумовно, шукав відповідних провідників і серед кадрових військових, але безрезультатно. Так, перебуваючи у Відні 15 серпня, він запропонував очолити Український легіон полковникові Л. Шептицькому, проте той відмовився.

Фронт на місці не стояв. 26 серпня війська царської Росії зайняли Золочів. Почалась евакуація мешканців Львова. У зв'язку з цим УСС і всім добровольцям по краю був даний наказ зібратись у Стрию. Впродовж 1 і 2 вересня їх з'їхалось до Стрия близько 10 тисяч. Оскільки Стрий не в стані був прийняти таку кількість людей, всі УСС і добровольці були розміщені в передмісті Лани просто неба. Ряд існуючих проблем поповнився ще однією: як і чим прохарчувати УСС.

Начальна Команда Армії (НКА) зажадала від М. Галушинського привести добровольців до присяги Австро-Угорщині, після чого проблема харчування була б розв'язана. Однак добровольці відмовилися: «Ми йдемо виборювати незалежну Україну, а не боронити Австрію» – відповіли вони. НКА відреагувала однозначно: тоді нічого з українців не буде.

Переговори М. Галушинського з НКА привели для не вигідного для УБУ варіанту – НКА дала дозвіл на формування українського легіону не більше 2500 стрільців. Прийняття цієї умови, як і присяги на вірність Австро-Угорщині, прискорило те, що 3 вересня російські війська зайняли Львів. Цього ж дня у Народному Домі міста Стрия УСС прийняли присягу на вірність цісареві; а вже 4 числа змушені були виїхати на Закарпаття. Для переїзду знайшлися лише відкриті платформи, на яких розміщалося по 60-70 чоловік. Вітер і дощ супроводжували їх до сіл Страбичів і Горондо. В Горондо розмістилися команда легіону і курінь Е. Коника, в Страбичеві – курінь Д.Вітовського.

В Страбичеві і Горондо здійснено реорганізацію, а фактично організації українського легіону УСС. Бойовою одиницею визнано курінь, кожний курінь складався з чотирьох сотень, кожна сотня – з чотирьох чет. Були вжиті необхідні організаційні заходи, налагоджені регулярні військові заняття.

7 вересня 1914 року утворено 10 сотень, які розбито на два та півкурені. Хоч кожен курінь і кожна сотня дістали порядковий номер (римською цифрою позначався номер куреня, арабською цифрою –

номер сотні), в щоденному житті вони називалися по прізвищу команданта. То ж комендантом I куріня був призначений чет. М. Волошин, II куріня – чет. Г. Коссака, III півкуріня – чет. С. Шухевич.

Територіально I і III півкуріня були розташовані в Горондо, II курінь – у Страбичеві. Перший курінь становили сотні В. Дідушка, Р. Дудинського, д-ра Н. Гірняка, О. Будзанівського. У другому куріні були сотні С. Горука, О. Семенюка, М. Барана, О. Букшованого. У третьому півкуріні опинилися сотні Д. Вітовського і Т. Рожанківського.

Перша заміна відбулася вже 9 вересня – замість Т. Рожанківського на чолі сотні було поставлено брата Григорія Коссака Івана. Ще через деякий час замість захворілого Н. Гірняка командантом сотні призначений В. Сроковський, а відтак Е. Коник. Кожна сотня нараховувала 220 стрільців.

Крім М. Галущинського, до команди Легіону входили: заступник С. Томашівський, ад'ютант Д. Катамай, зав. канцелярією М. Новаківський, інтендант Я. Індишевський, помічник-рахівник А. Жила.

Оскільки М. Галущинський постійно був у роз'їздах, безпосередні функції команданта в період становлення УСС здійснював С. Томашівський.

Що ж являли собою в цей час УСС? Стрільці носили подерту одягу, старе діряве взуття. Це відбулося у стрічках їхньої пісні: «Маршерують добровольці... чи то військо, чи то банда, ти ніяк не розбереш». Проживали вони по клунях без накривал, харчування було неправильне.

Так вони починали. І якщо не розбіглися, то лише завдяки високій ідеї, якою для них стала боротьба за незалежну Україну.

Слід сказати, що в цих умовах їм довелося бути не дуже довго. Російські війська вже зайняли всю Галичину і українські січові стрільці мусили, хоч і не зовсім підготовлені, стати до військових дій.

Проте думки про самостійну Україну ні НКА, ні уряд Австро-Угорщини не допускали. Вони були їм чужі і несприйнятливі. Тим-то вони і не могли допустити формування сильного національного українського легіону. Так по ідеї УСС нанесено перший удар. Командант УСС М. Галущинський був знову попереджений, що НКА вважає кожний курінь самостійною боєвою одиницею і призначений для виконання виключно наказів НКА. А роль команданта УСС полягала тільки в доведенні цих наказів до командантів куренів. Проте в другій половині вересня НКА позбавила і курені самостійності. Вони були ліквідовані, а сотні перетворені у партизанські загони, завдання перед якими ставилось одно: військові дії в тилах російських військ та розвідувальні операції.

Офіційно Вишкіл УСС визнано у вересні 1916 року.

Захист блакитних Карпат

У жовтні австрійські війська провели ряд наступальних операцій, в яких діяв корпус генерала Гофмана у складі 129, 130 (що творили 55 дивізію) і 131 бригад. Разом з ними у бойових операціях брали участь і УСС. УСС йшли трьома шляхами: 1 – Воловець-Стрий, 2 – Ужок-Турка-Дрогобич; 3 – Борислав-Нагуєвичі-Дрогобич.

Наступ корпусу почався ударом 129 і 130 бригад в околиці Тухольки і Лавочного (приймали участь сотні Д. Вітовського і О. Будзиновського) і далі продовжився на Турку (10 жовтня), через Явору, Ісаї, Кропивник (14 жовтня), Східницю, Мразницю на Борислав і Нагуєвичі (19 жовтня).

Інші сотні відзначилися під Козьовою (13 жовтня, сотня І. Коссака), під Коросно (13 жовтня, О. Букшований), під Сколе (14 жовтня), під Стриєм (18 жовтня), на горі Лисій (19 жовтня, О. Семенюк), під Дрогобичем (20 жовтня, І. Коссака), під Добрівлянами (21 жовтня, Р. Дудинський, загинуло 30 стрільців), на горі Кобила (24 жовтня, Д. Вітовський), під Сукілем і Синевидськом (26 жовтня, М. Баран), під Побуком (26 жовтня, Р. Дудинський), на горі Залярській (25 жовтня, О. Семенюк), під Губичами (22 жовтня, І. Коссака), під Комарницько (26 жовтня, В. Дідушок), на горі Ключ (28 жовтня, В. Сроковський (заміняв І. Коссака) – 13 вбитих, 14 поранених), коло Завади (30 жовтня, С. Горук), під Комарницько (1-3 листопада, В. Дідушок, С. Горук).

Сотня Дмитра Вітовського вступає в його рідне село Медуху

19 квітня 1915 р. встро-німецькі війська розпочали т. зв. Горлицьку операцію, в результаті якої було прорвано російську оборону і відкрито шлях на Львів.

28 червня 1915 року стрільці сотні Дмитра Вітовського вступили в столицю Галицько-Волинського королівства – місто Галич. Під сильним вогнем противника УСС переправилися через ріку Дністер і зайняли оборону на його лівому березі.

2 липня 1915 р. Дмитро Вітовський на чолі свої сотні вступив у рідне село Медуху.

Під час боїв на горі Ключ В. Сроковського було поранено і команду сотнею перейняв З. Носковський. А після бою на горі Лисій на місце О. Семенюка командантом сотні призначено Б. Гнатевича, на кінець жовтня сотня як бойова одиниця перестала існувати взагалі.

Відзначимо, що і в жовтневих боях НКА знову повернулась до ідеї партизанської війни, використовуючи для цієї цілі УСС. Утворені відділи, правда, обмежувались 15 стрільцями і брали до них тільки добровольців.

Після жовтневих операцій всі сотні УСС були відведені до Анабергу, де перебували деякий час. Тут 10. XI. УСС-ам були вручені перші бойові нагороди.

Поминувши ряд бойових операцій листопада і грудня 1914 року, в яких приймали участь УСС, треба зазначити, що головне їх призначення НКА знову звела до використання для стежної (розвідувальної) служби, яка тривала аж до лютого 1915 року на лінії Ужок-Лихобора-Вербаж-Лавочне-Сенечів-Вишків.

Слава хороших розвідників закріпилась за стрільцями М. Мінчаком, І. Балюком, Г. Трухом, А. Мельником, д-ром Левицьким, М. Матчаком, Р. Луциком.

З бойових операцій січня 1915 року слід відзначити бої на Ужокському перевалі (1 січня сотня О. Будзиновського була повністю розбита).

Московські репресії в Галичині

П'ятимісячна безперспективна боротьба УСС в Карпатах зародила сумніви серед стрільців щодо реалізації їхньої ідеї.

Брати Василь і Петро Дідушки почали проводити проросійську агітацію, на яку пристав тільки М. Баран, що перейшов до росіян. Правда, самі брати Дідушки залишились серед УСС. Комендантом сотні замість М. Барана став Чмола.

Непопулярність цієї агітації обумовлена і рядом об'єктивних причин. Зайнявши Галичину, російська військова влада вдалася до репресій: позакривано всі українські школи, часописи, політичні, культурні, освітні, економічні організації та установи, українські книжки підлягали конфіскації і знищенню, виселювано цілі села, вивозилось майно народних інститутів та музеїв, спалювано цілі села (так на Бережанщині з 3835 садиб спалено 1868).

Значна частина свідомої української інтелігенції депортована в глибину Росії аж до Сибіру. Серед вивезених були Й. Бодян, К. Британ, Ю. Балицький, В. Охримович, М. Заячківський, К. Малицька, К. Паньківський, проф. І. Свенціцький, С. Федак, М. Шухевич, Т. Старух та ін. Ця ж доля спіткала митрополита Андрея Шептицького, який перебував у Росії аж до Лютневої революції 1917 року.

На жаль, слабким був вплив на військові справи і Головної Української Ради, і Української Боевої Управи, які переїхали до Відня і фактично були далеко від тих подій, що вимагали активного і постійного політичного проводу.

Серед важливих акцій УБУ у Відні слід відзначити створення стрілецького осередку «Збірна станиця УСС», завданням якої стало збирати і відправляти до Коша вилікуваних стрільців. Тут збирались і подарунки для відправки в Галичину, призначенням для УСС. Комендантом Збірної Станиці УСС увесь час був Дмитро Катамай.

У Відні Українська Боева Управа працювала у складі К. Трильовського (голова), В. Сінгдлевича і В. Темницького (заступники), І. Боберського (скарбник), Д. Катамая (писар), Т. Кормоша і В. Старосольського. В кінці 1914 року до складу УБУ кооптовано М. Волошина, Д. Вітовського, В. Туркевича, С. Томашівського і Л. Цегельського.

Восени 1914 року у Відні засновано «Український жіночий комітет помочи раненим», головами якого були О. Левицька, потім О. Ціпановська, ще пізніше М. Карановичева. Допомога полоненим російським воїнам здійснювалась секцією комітету під головуванням О. Кисілевської.

Основним дестабілізуючим фактором ідейності УСС були розбіжності щодо шляхів досягнення державності України серед самих українців-стрільців. Ці розбіжності сформули два досить сильних протистоячих табори – проавстрійський і суто український.

Перший став проklamатором ідей ГУР, що державність можна здобути тільки з рук цесаря і тому слід виконувати всі накази НКА чітко і повністю. Таку лінію серед УСС проводили М. Галушинський, Г. та І. Коссаки, Р. Дудинський, С. Горук, О. Букшований.

Збройна боротьба за здобуття української держави – ось позиція С. Шухевича, братів Дідушків, Д. Вітовського, Д. Паліва та ін.

Суперечки між двома фракціями призвели до того, що ГУР за поданням УБУ усунула М. Галушинського і Г. Коссака з керівних органів війська УСС. Проте НКА втрутилась і тут. Всупереч вимозі ГУР, вона погоджується з усуненням лише М. Галушинського, однак на посаду команданта призначає Г. Коссака, що тільки посилює ідейний розкол серед стрілецтва, а командантом І куреня – С. Горука. Це остудило стрілецькі голови. Образа гонору у С. Шухевича взяла гору і він подав у відставку. Замість нього командантом став Дідушок. Зрештою, 15 березня 1915 року НКА ліквідувала всю начальну команду УСС, а обидва курені остаточно підпорядкувала 55 дивізії: І курінь (комендант Г. Коссак) включений до складу 129 бригади, II курінь (комендант Горук) – до 130 бригади.

Таку реорганізацію стрілецьтво прийняло як обмеження самостійності легіону й пониження його політичного значення.

Бої на горі Маківці

21 січня союзні війська (Австро-Угорщина, Німеччина) почали зимовий наступ проти військ держав Антанти (Росія, Франція, Англія) і вже у лютому вийшли на верхи галицьких Бескидів. І курінь спинився на горі Станеще, а II курінь – у спаленому Вижлові. Першого лютого II курінь під команду С. Горука вирушив через Тарнавку на Лавочне, яке наступного дня було взяте. При цьому курінь зазнав втрат не в бою, а 86 людей відморозили собі кінцівки ніг і змушені були вдатися до лікарні. Багато з них залишилися каліками. Мороз доходив до -40°C . Через ці втрати була розформована сотня І. Чмоли. Втрати були і в інших сотнях. Станом на 9 лютого, наприклад, I курінь мав таку чисельність: сотня О. Букшованого – 55 стрільців, сотня З. Носковського – 66 стрільців, сотня Р. Дудинського – 68 стрільців, сотня О. Семенюка – 33 стрільці. Разом 242 стрільці було в I курені. Зазначимо, що при формуванні стрілецьких частин у вересні 1914 року кожна з сотень мала по 220 стрільців.

Сотник Дудинський Роман

Дудинський Роман (18.03.1880–14.07.1920), сотник УСС. Карпати, м. Маківка, 1915 р. Народився в с. Нижніх Луб'яках Збарзького повіту на Тернопільщині. Закінчив Львівську політехніку. Працював інженером у Боснії, Відні.

З початком Першої світової війни призначений до УСС як запасний австрійський старшина. Від 1914 до 1917 р. командує стрілецькою сотнею. Відзначився в боях у Карпатах (1915), над р. Стрипою (1915–1916). 30.09.1916 р. поранений під час боїв на Лисоні. У 1919 р. Командант Коша УСС. Бере

участь у Визвольних змаганнях 1918–1919 рр., під час яких командує Коломийською бригадою УГА. Полонений більшовиками у Києві. Відправлений у табір військово-полонених у Кожухові під Москвою, де й загинув.

З огляду на малочисельність, не дивно, що 20 лютого сотні О. Букшованого і З. Носковського були розбиті на горі Магура. Питанням поповнення рядів УСС відала «Збірна станиця УСС», командантом якої був М. Волошин. Ним і була скерована до І куреня 21 лютого нова сотня поповнення.

В період з 10 лютого по 3 березня сотні ІІ куріня перебували в Славську, а потім перейшли до Грабівця Скільського. 21 березня до Головецько було переведено І курінь. Тим-то для УСС і стали в цей час основними бої на горі Маківка.

Тут у Грабівці було одержано перший урядово затверджений спис 48 старшин українського легіону.

В Славську відбулося формування першого відділу стрілецької кінноти. Командантом відділу став хор. Р. Канівський.

З часу приходу І куреня фактично почались змагання за гору Маківка. З 23 березня по 4 квітня було атаковано ліве крило оборони, проте безуспішно. Далі атаки відновились на праве крило. Але тут чітко боронились сотні Р. Дудинського і З. Носковського. Після 17 квітня встановився відносний спокій. Хворих і немічних було відправлено до Коша, що в цей час вже перебував у Замковій Паланці коло Мукачева. З Коша до куренів прибуло поповнення 400 новобранців. Станом на 23 квітня І курінь мав 12 старшин і 383 стрільців, ІІ курінь – 11 старшин, 355 стрільців.

І знову на Маківці січові стрільці

Відновлення бойових сутичок на Маківці сталося 28 квітня 1915 року. В цей час на горі перебували чети хор. С. Яремкевича, хор. В. Свідерського і четаря Р. Сушка. Більш серйозна атака почалася в ніч з 28 на 29 квітня о 4 год. ранку. На оборону відразу були скеровані на ліве крило гори сотні І куреня О. Букшованого, Р. Дудинського, З. Московського і О. Семенюка, на праве крило оборони стали сотні ІІ куреня О. Будзиновського, А. Мельника, одна чета сотні О. Левицького. Сотня Д. Вітовського і чети сотні О. Левицького залишились в запасі. Проте атаку було відбито.

Вітовський Дмитро

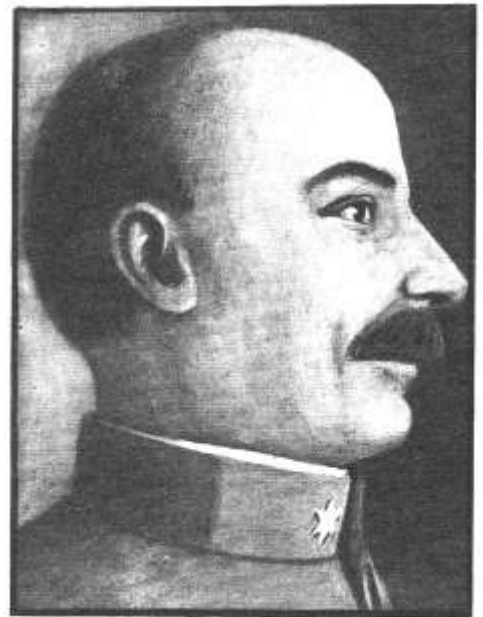
Вітовський Дмитро (8.11.1887–4.08.1919) сотник УСС. Славське, 1915 р. Народився у с. Медусі на Станіславщині (тепер Івано-Франківщині). Навчався на правничому факультеті Львівського університету. Один з організаторів товариства «Січ» та читалень «Просвіти» на Покутті. Активний учасник антиурядових виступів в Галичині. У 1910 р. за участь у домаганнях українського

університету у Львові - арештований, відрахований із числа студентів і на місяць ув'язнений в тюрмі. Після звільнення закінчив навчання у Краківському університеті. З початком Першої світової війни вступає до Легіону УСС. Комендант сотні, пізніше – куреня. Відзначився хоробрістю в Карпатах (1914), на Маківці (1915), над Стрипою (1915-1916). Ідеолог політичної думки УСС. Засновник «Стрілецького пресового фонду» і стрілецького друкованого органу - журналу «Шляхи» (1915-1918). У 1916-1917 рр. як комісар УСС у Ковелі сприяв організації українського шкільництва на Волині. Один з ідеологів Листопадового чину у Львові 1918 р. 9.11.1918 р. призначений державним секретарем військових справ ЗУНР. Входив до складу делегації УНР, яка брала участь у Паризькій мирній конференції. Повертаючись з переговорів 4.08.1919 р. загинув в авіакатастрофі біля м. Ратиборг (Німеччина). Похований у Берліні, перепохований у Львові

Повторний безуспішний наступ здійснено 30 квітня. Третій найзавзятіший бій розпочався 1 травня після артилерійського обстрілу Маківки з гір Клива і Погар та з с. Тухля. Атака російськими військами була скерована на сам верх гори. І тимчасово вона була захоплена. Впродовж двох годин вони боронили гору, але зусиллями І куреня були вибиті. В боях за Маківку особливо відзначились четарі А. Мельник, В. Кучабський, А. Артимович, І. Каратницький, О. Яримович, хорунжі О. Степанівна, С. Яремкевич, О. Коберський, десятник Радович, стрільці Кривий, Петрів, брати Зігинюки. Але й втрати були відчутними: 42 вбитих і 76 поранених.

Цяпка Іван, (1884–1920) Український громадсько-політичний і військовий діяч. Народився у с. Хишевичі Рудківського повіту. Закінчив Перемиську гімназію та правничий факультет Львівського університету. Один з керівників боротьби за укр. ун-т. у Львові 1907, 1908 - звинувачувач у судовій справі українців проти Г. Сенкевича, 1910 – організатор розгрому мосвофільської маніфестації у Коропужі. З вибухом Першої світової війни вступив добровольцем до Легіону УСС, був четарем, згодом очолював будівельну сотню. Учасник карпатської компанії та походів на Поділлі. 1920 схоплений більшовиками в Кисві, загинув по дорозі на Соловки.

В боях під Болеховом УСС зазнали великих втрат: 15 вбито, 50 поранено, 150 потрапило в полон. Спроба перехопити ініціативу під Болеховом не привела до суттєвих змін, і вздовж загального фронту почався відступ військ Антанти.

Шлях корпусу ген. М. Гофмана був визначений на Калуш і далі на Галич. Цим шляхом пролягли і фронтові дороги УСС. На жаль, не їм випала честь звільнити місто Львів.

Просуваючись вперед, стрільці І куреня пройшли Чолгани, Слободу, Крехівці, Калуш, Комарів у напрямі Крилоса, в той же час стрільці ІІ куреня звільнювали Тростянець, Завадку, Верхнє, Сапогів і 10 червня стали біля Вікторова. Тут, під Вікторовом, відбувалася двотижнева позиційна війна, в якій загинуло біля 20 стрільців, в тому числі член УБУ Теофіль Мелень.

27 червня стрільці сотні Д. Вітовського першими увійшли в древню столицю Галицько-Волинського князівства м. Галич. На ратуші міста замайорів блакитно-жовтий національний український прапор.

Створення легіону Українських Січових Стрільців

Друга половина XIX століття в Галичині, яка перебувала тоді під владою Австро-Угорської Імперії, відзначена активізацією українського громадсько-політичного життя. Це стало можливим після революційних подій 1848 р., які врешті призвели до впровадження в Австро-Угорщині нового ладу – конституційної монархії. Незважаючи на гострі внутрішньополітичні протиріччя у тогочасному галицькому суспільстві, в боротьбі між пропольськими та москво-фільськими впливами формується українська громадська, а незабаром і політична думка.

Ера пожежно-руханкових організацій національного спрямування розпочалася зі створення у Львові товариства «Сокіл» (1894). Через 6 років з ініціативи адвоката К. Трильовського в с. Заваллі на Снятинщині виникає товариство "Січ". До початку Першої світової війни на території Галичини й Буковини вже існувало біля 900 Сокільських і більше 1000 Січових осередків, а також низка пластових закладів.

7 грудня 1912 р. збори керівників національних політичних організацій у Львові прийняли рішення, що у разі виникнення війни між Австрією та Росією, український народ має виступити на боці Австро-Угорщини. Кінцевим етапам цієї боротьби мало бути створення незалежної соборної Української держави. 1 серпня 1914 р. почалася Перша світова війна, одна з найбільших війн XX століття. Для координації спільних дій українських партій та організацій в час війни 2 серпня 1914 р. було створено Головну Українську Раду (ГУР), а 4 серпня - Українську Бойову Управу (УБУ) на чолі з К. Трильовським. Одним із перших завдань, які поставила на порядок денний ГУР, було створення Українського військового Легіону. 29 і 30 червня відбулися нові військові акції. Під час артпідготовки, що провели російські війська, повністю були знищені села Семиківці, Тустань і Хоростків. Але бій ними був програний і вони відступили на позиції вздовж р. Золота Липа. В цьому бою загинуло 10 стрільців, поранено 30 і 27 попало в полон.

Такий точний список втрат УСС, як і поповнень, що відправлялись до куренів УСС, відомий завдяки веденню канцелярією в Коші «Евіденційної книги». З неї відомо, що на початку 1917 року в куренях УСС служили і воювали понад 7000 добровольців. У списки втрат було внесено біля 350 вбитих, 1200 поранених, 1500 полонених.

По другу сторону р. Золотої Липи 6 липня зупинились австро-німецькі війська. У час відносного спокою, що зберігався впродовж двох місяців, стрільці I куреня розташовувалися біля с. Маркова, стрільці II куреня – в Карачинському лісі біля с. Завалів.

В цей час 5 липня 1915 року Кіш УСС був переведений до сіл Дубинка і Камінка (в районі Сколе), а далі до с. Бондарів і с. Майдан. В серпні 1915 р. Кіш УСС стояв вже в с. Гнильче.

На хвилі загального успішного наступу і переможних боїв УСС на г. Маківка, під Болахом, по шляху на м. Галич новоутвореній у Відні 15 травня 1915 року Загальній Українській Раді, в яку об'єднались Західно-Українська Головна Українська Рада і Східно-Український Союз Визволення

України, вдалося через Міністерство війни і Начальну Команду Австрійської Армії домогтися прийняття наказу про створення самостійного I полку Українських Січових Стрільців. Очолив його отаман Гриць Косак. На жаль, розвиток ці події не дістали, бо до створення 2 полку УСС не дійшло. Не дійшло і до збільшення (більше двох) куренів I полку. Наказ до УСС доведено тільки 21 серпня.

Вже сам факт утворення полку УСС був тим доробком визвольної боротьби, заради якого УСС і пішли на війну.

Організаційно полк склався з двох куренів. Коменданти куренів: I – С. Горук; II – В. Дідушок. Кожний курінь мав 4 сотні. Сотня складалася з 4 чет, кожна чета – з 4 роїв по 10-15 стрільців. Отож, кількісний склад сотні коливався в межах 100-150 стрільців. Крім того, у сотні був кравець, швець, писар, помічник писаря, два телефоністи, п'ять чоловік санітарної служби.

На фоні загального піднесення в стані УСС почався і наступ союзних військ. Війська прийшли в рух 27 серпня. Для УСС бойові дії розпочалися під Завалом (II курінь) і Заставчим (I курінь). Захопившись переслідуванням відступаючих російських частин, далеко від своїх відірвалася чета Івана Балюка. Як наслідок, вона вся була знищена, загинув І. Балюк – один з літописців історії УСС. А через шість днів УСС підійшли до позицій, на які відступили російські війська біля р. Серет.

Похід I куреня пролягав через Голгоче, Гниловичи, Кутузів, Бурканів, Пантелиху до Заздрості; II курінь йшов через Підгайці, Маловоди, Семиківці, Росоховатець до Людвиківки.

Командант полку Українських Січових Стрільців Г. Косак

Підхорунжий Михайло Гаврилко

Михайло Гаврилко за працю над виготовленням погруддя сот. В. Дідушка. Войнилів, 1915 р. Гаврилко Михайло (1882-1920), Скульптор, чотар УСС.

Військові сутички на шляху I куреня сталися 31 серпня і 1 вересня на горбах між Буркановом і Гайворонкою, II куреня – в околиці Маловід і Семиковець. 6 вересня російські війська здійснили напад на с. Заздрість і с. Людвиківку. 14 вересня вони і почали бойові операції в районі Бурканова та Соколів. Команда I куреня отримала наказ стояти до останнього. Обійшовши боком, російські війська взяли стрільців у кліщі. Комендант куреня С. Горук віддав наказ про відступ. Прикривала відступ чета хор. І. Каратницького. Від чети залишилось в живих лише три стрільці. Чет. І. Чмола потрапив у полон. Але з успіху російські війська не скористались. Після короткого відпочинку і

поповнення у с. Вівсі 27 вересня обидва курені знову повернулися на свої позиції під Сосновом. У с. Вівсі обидва курені вже вийшли, як і полк УСС, разом. Тут у с. Вівся народилася і перша стрілецька пісня.

Народився в старокозацькій сім'ї на хуторі під Полтавою. Закінчив художню школу в Миргороді. Навчався у Вищій школі мистецтв у Петербурзі. Член Револьюційної Української партії. За її дорученням відправлений до Львова (1905). Вертаючись, арештований на кордоні. Ув'язнений в тюрмі. Втікає і переховується на території Полтавщини та Київщини.

Повертається до Львова. При фінансовій допомозі Наукового товариства ім. Т. Шевченка навчається в Краківській Академії мистецтв. Працює в студентських організаціях та стрілецьких товариствах у Львові. З початком Першої світової війни – член мобілізаційної комісії УСС у Львові. Вступає до Легіону. Від травня 1915р. перебуває на фронті. Командує чотою в боях під Болеховом, Викторовом, Галичем, над Золотою Липою і Стрипою. У 1916 р. відправлений на Волинь для набору добровольців до стрілецьких лав. Командант Ковальського комісаріату УСС. Займається культурно-освітньою працею серед місцевого населення. Після переходу УСС на Велику Україну вступає в ряди Січових Стрільців. Служить в «Сірій дивізії» УНР. Загинув від рук більшовиків у 1920 році.

Підхорунжий Дзіковський Василь

Дзіковський Василь (1893–1918рр.), Стрілецький літописець, підхорунжий УСС. Над Золотою Липою у 1915 році(внизу на фото).

Народився в селі Дахнові Чесанівського повіту (тепер Польща). Закінчив Перемишлянську гімназію. Вивчав історію у Львівському університеті (1912–1914рр.). Від початку Першої світової війни – в Легіоні УСС при сотні В. Дідушка. Бере участь у всіх походах і боях від Карпат до р. Стрипи. Член «Пресової квартири» (1916–1918рр.).

Поранений під час боїв над р. Збручем (1917 р.). Автор багатьох статей та спогадів з історії УСС. У 1918 року - відкомандирований до Січових стрільців у Києві як зв'язковий УСС в організаційних та політичних справах. Бере участь у Листопадовому повстанні 1918 р. Поляг під час вуличних боїв у Львові.

Впродовж 8–11 жовтня не стихав артилерійський вогонь з позицій російських військ, найсильніший з тих, яких за часи війни знали стрільці. Це була ознака наступу російських військ, що почався 12 жовтня під Семиківцями, а 17 жовтня захлинувся. Та вже 30 жовтня вони пішли у новий наступ. І знову одноденний артобстріл. 1 листопада 1915 року царські війська вночі вдарили на Семиківці і здобули їх. Рятувати становище кинули УСС. П'ять курінь зайняв позицію біля Раковця, І курінь (дві сотні) вийшов над р. Студинка, інші дві сотні – до с. Ішкова. Між обома частинами куреня став 35 полк австрійської армії. Бої тривали 1–3 листопада. Кривавими були ці дні. Битва нагадувала бойню. Ніби тут вирішувалась доля війни. Тисячі трупів заслали подільський чорнозем. Але новим

атакуючим не було спину. Поле бою нагадувало чотирикутник смерті: р. Студинка-Семиківці-Раковець-р. Студинка. Двічі окопи займали царські війська та обидва рази лише на короткий час. Тільки 5 листопада наступ було відбито, а з 8 листопада припинились будь-які військові дії. В цьому чотирикутнику смерті УСС втратили 49 вбитими, 188 пораненими, 157 полоненими з 1700 стрільців, які були в I полку УСС 28 жовтня. Семиківці стали третім, після Маківки та Болехова, військовим подвигом УСС, їх славною сторінкою, великою надією української громади на відродження української держави.

Війна породила новий тип українця у способі мислення, поведінці, усвідомленні своєї гідності, розумінні своїх прав та обов'язків.

Події 1989 і 1990 року у Львові підтверджують, що цей тип українця живий і до наших днів.

А тоді, в 1915 році на Маківці, під Болеховом і Семиківцями творилося цілком нове покоління українського народу, якісно відмінне від попереднього.

Після припинення військових операцій I курінь (комендант В. Дідушок) розташувався у Соснові, II курінь (командант С. Горук) – над Тудинкою. Станом на 8 грудня I полк УСС мав 32 старшин і 1259 стрільців. Тут була утворена технічна сотня.

Бездарна влада ЗУНР

У листопаді 1915 року ніхто не знав, коли відновлять воєнні операції. Змінювався світ в цілому. Росія була напередодні великих перетворень. І сталось, що спокій на австрійсько-російському фронті запанував до червня 1916 року. В Галичині, серед УСС спокій, з одного боку, продовжував творити новий тип українця, піднявши приглушені війною пласти культури, літератури, мистецтва, а з другого – саме через його формування загострив політичні протиріччя. І основне з них – проавстрійський настрій команданта I полку УСС-ів от. Г. Косака і його прибічників, що йшов всупереч національному настрою переважної більшості стрільців.

А в травні відбулася заміна Г. Косака і комендантом I куреня призначено сот. О. Лисняка.

З кінцем травня в I полку УСС утворено перший відділ мінометів (командант хор. І. Рогульський), відділ скорострільів (командант Хор. Ф. Черняк). Видано однострій і полкові відзнаки.

Станом на 25 травня I полк УСС мав 1730 чоловік, в тому числі склад I куреня – 745 чоловік, склад II куреня – 727 чоловік. В перших днях червня 1916 року Царська Росія почала наступ, який увійшов в історію з ім'ям генерала О. Брусілова. Проте, не вступаючи в бої, корпус генерала М. Гофмана і I полк УСС через Антонівку, Вівся, Криве, Литятяч відійшли до Потутор і вздовж річки Ценівка почали будівництво оборонних ліній. Простір від Золотої Липи до битого шляху у Потуторах тримав під контролем II курінь, решту лінії оборони – I курінь. В цей момент НКА наносить новий удар по національному рухові українського стрілецтва. Полк УСС розбивається на два незалежних куреня: один – бойовий, другий – запасний. Це остаточно утвердило зневіру серед УСС в можливості реалізації, основної ідеї стрілецького руху і призвело до того, що бої 1916 року стали кривавими, трагічними сторінками в історії УСС. Першою з них стала битва за г. Лисонь 2 вересня. Операція почалась о 4 год. пополудні, і наступ царських військ тривав усю ніч. Оборону тримала сотня Р. Сушка. Перевага наступаючих була значною, сотня розбита, сам сотник потрапив у полон, а гору Лисонь зайняли царські війська. Для затримки наступу в бій відразу були кинуті сотні В. Кучабського і А. Мельника, але до 9 год. ранку з цих сотень залишилась лише горстка стрільців. Сам В. Кучабський також потрапляє в полон. О 9 год. ранку в бій вступила сотня О. Будзиновського, але й вона невдовзі була розбита. В цій сотні загинули всі команданти чет – хор. Ю. Соколовський, хор. І. Максимішин, хор. Б. Романишин. Скрізь лежали побиті і тяжко поранені, довкола стогін ранених і нікому їх було винести з поля бою. Тільки тепер II курінь дістає команду вступити в бій. Проте дві спроби заволодіти г. Лисонь успіху не принесли. Впродовж двох днів Лисонської битви стрільці втратили майже 700 чоловік: 81 вбитий, 293 поранених, 285 взято в полон. З 44 старшин в живих залишились тільки 16 і серед них О. Лисняк, С. Горук, О. Будзиновський, З. Носковський. Тимто I полк УСС був знову реорганізований. Новими командантами шести сотень стали О. Будзиновський, З. Носковський, О. Навроцький, Ю. Нестайко, А. Добрянський, В. Косак. Сотні зайняли місце біля с. Потутори. Та для вересня крові на г. Лисонь виявилось замало. 29 вересня почався новий наступ російських військ. Знову їм вдалося прорвати лінії мадярських військ і взяти полк УСС в кліщі. З трьох сторін був ворог, з четвертої – непрохідні заплави Золотої Липи. Бій тривав близько 4 години. Здавалось, є лише два виходи з цієї бійні: або загинути, або здатись у полон. Врятуватись з смертельного котла вдалось лише 20 стрільцям, яких вивів четар Г. Трух.

Так катастрофічно завершився 1916 рік для I полку УССів. Змушений був піти у відставку його командант Антін Варивода. А рештки полку збирались до Коша і до Вишколу, що перебували в с. Пісочне, с. Веринь, с. Надітичі і с. Розвадів Миколаївського повіту Львівського воєводства. Відновча робота тут тривала аж до березня 1917 року, проте вже без належного ентузіазму.

В цей час (вересень 1916 р.) при Коші УСС офіційно сформовано Вишкіл УСС, першим офіційним командантом якого став от. М. Тарнавський. У Вишколі УСС засновано «Закон Лицарів Залізної Остроги». Першим великим комтуром став старшина Іван Цяпка-Скоропад.

Зневіра поселилася в умах і душах українських політиків. 6 листопада 1916 року Загальна Українська Рада уступила від змагань і праці за українську державність і самоліквідувалася. Рішення ЗУР прискорив і цісарський патент від 4 листопада та відповідний Акт від 5 листопада про передачу Галичини під управу поляків. Самоліквідація ЗУР – це визнання нею своєї поразки на тлі як політичному, так і національному.

Віра в перемогу сильніша за смерть

Та прапор національно-державного визволення підняла новоутворена Українська Парламентська Репрезентація, яку очолив Ю. Романчук. В серпні 1917 року провід над УПР обійняв д-р Є. Петрушевич. Відновлений I полк УСС вийшов на поле бою під Бережани (с. Куропатники) тільки 17 березня 1917 року вже після Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії. Полк складався з двох куренів по три сотні в кожному. Очолив полк командант чех підполковник Франц Кікаль.

Вже в Бережанах з обох куренів сформовано лише один з чотирма сотнями. Командантами сотень були В. Дідушок, О. Семенюк, В. Орза, О. Букшований. До куреня включено ще технічну сотню (командант І. Сіяк) і Гуцульську сотню. З нових підрозділів утворено будівельну сотню (команданти М. Гнатюк, І. Цяпка) та протигазову службу (командант І. Іванець).

На відновлення військових дій сподівань було мало через загальнополітичну ситуацію в Росії. Та й злам 1916 року не сприяв піднесенню національного духу. Тим-то бажання воювати в УСС увесь час зменшувалось, особливо після проголошення 9 червня Центральною Радою I Універсалу про автономію України у складі Росії. Почалося творення Української національної армії.

Це було те, до чого стрімували і УСС. Крім того, конкретна військова ситуація під Бережанами проявила протистояння українців двох імперіалістичних держав. «Братанню» українців сприяли зустрічі, розмови, обмін думками, книжками. Стежі, що ходили у розвідку, почали не вертатись. Начальна Команда Армії перекинула УСС на іншу фронтову позицію, в запас під Конюхами.

Тут під Конюхами відбувся значний останній бій УСС у складі австрійської армії під час I світової війни. Почався він 29 червня 1917 року, як і попередні, великою, впродовж двох днів, артилерійською підготовкою. Стоячи в резерві, УСС про перебіг подій на конкретних ділянках фронту не знали нічого. Чекаючи противника спереду, УСС побачили його ззаду. В бою, що зав'язався, з 26 старшин живими лишилися лише 9. Серед убитих були командант полку Ф. Кікаль, командант кінної сотні УСС Р. Камінський. З 952 стрільців залишилося 444. Втрати були дуже значними, оскільки першу цифру творять технічна, будівельна і Гуцульська сотні, що стояли на інших ділянках фронту.

З залишків УСС-в було сформовано нові три сотні, але вони вже не мали організаційної завершеності і НКА ними користувалась по потребі. Місцем розташування цих сотень було с. Куропатники (з 4 по 23 липня). З 19 липня почався контрнаступ по всьому фронту. Останній військовий шлях УСС-в по Галичині такий: Козова, Бурканів, Білокирниччя, Вербовець, Звиняч, Чортків, Вигнанка, Чернокінці, Бурдяковець, Босир і Збараж над р. Збруч. Річка Збруч знову стала кордоном, що і надалі розмежував Україну на дві, завжди тяготіючі одна до одної частини.

В кінці серпня всі відділи УСС зведено до Залісся на Чортківщині і з новоприбулим з Вишколу куренем було відновлено Український легіон, командантом якого призначено українця от. М. Тарнавського. Та 6 січня 1918 року М. Тарнавський був відкликаний, а на його місце призначено сот. Осипа Микитку. Український легіон по тому ще розташувався у Борщівському повіті, в с. Скветин і с. Шишківці.

Чотар Михайло Мінчак

Хорунжий М. Мінчак із стрільцями своєї чоти. Соснів, 1916 рік

Михайло Мінчак, хорунжий УСС. Народився у с. Солці під Дрогобичем на Львівщині.

У Дрогобичі закінчив гімназію, член Пласту. З 1914 р. перебуває у сотні Вітовського як хорунжий. У боях на Лисоні (1916) поранений. За виявлену відвагу нагороджений медаллю "За хоробрість". Потрапив у полон під Конюхами (1917). Учасник українсько-польської війни 1918–1919 рр. У званні поручника командує сотнею в Чортківському наступі (1919). Бере участь у походах і боях УГА на Великій Україні. Після війни емігрує у Чехословаччину, згодом – у США.

Полковник Гарнавський Мирон

Гарнавський Мирон (29.08.1869–29.06.1938), український полководець, полковник, командант Полку УСС Відень, 1917 р. Народився в с. Барилів Радехівського повіту на Львівщині. Закінчив гімназію – у Бродах, підстаршинські курси і старшинську школу у Відні. Кадровий старшина австрійської армії. Розпочинає військову кар'єру у 18-му батальйоні крайової оборони в Перемишлі в чині лейтенанта. Перед початком Першої світової війни в ранзі капітана командує сотнею в 35-му піхотному полку в Золочеві. З початком військових дій відправлений на фронт під Броди і Радивилів. У січні 1916 р. придільний до Легіону УСС як командант вишколу. З 1917 р. – командир куреня УСС, отаман. За хоробрість відзначений двома військовими нагородами: хрестом Залізної корони та німецьким Залізним хрестом. У липні 1917 р. – полковник, командант Легіону УСС. Згодом відкликаний з лав УСС і командує 16-м піхотним полком австрійської армії. У 1918р. виконує обов'язки офіцера штабу корпусу, референта зв'язку з українським населенням Правобережжя, команданта табору військовополонених під Києвом тощо. Після повернення в Галичину, – тимчасово інтернований поляками, перебуває в концентраційному таборі в Домб'є (Польща). 12.02.1919 р. вступає в ряди УГА. Призначений командантом 2 осадного корпусу. Командував II корпусом УГА під час Чортківської офензиви (червень 1919 р.). Після поразки ЗУНР разом із залишками армії переходить через Збруч на Велику Україну. Отримує звання генерала-четаря

і призначається командантом УГА. У 1919 - 1920 рр. спільно з армією УНР бере участь у боях з Червоною армією, добровольчою армією Денікіна. Короткий час (1920 р.) перебуває в лавах Червоної Галицької армії, звідки, рятуючись від репресій, Через Болту і Київ повертається в Галичину. Арештований польською владою і поселився в с. Черниця Бродівського повіту (тепер Бродівський р-н.) на Львівщині. Помер від виразки шлунка у Львові. Похований на Янівському цвинтарі. Після поразки під Конюхами перед стрілецтвом постало питання: «Як бути? Чи лишатись в Галичині, чи йти за Збруч і приставати до військ Української Народної Республіки?».

Провідник Листопадового Чину

Провідник Листопадового Чину. На основі царської відозви від 18 жовтня 1918 року, викликаній наростанням національно-визвольних рухів в Австро-Угорщині, всі народи імперії утворили свої Національні Ради, які одразу проголосили створення самостійних національних держав.

20 жовтня Представник Української Національної Ради звертається до УСС з проханням, щоб Дмитро Вітовський очолив підпільну організацію українських військових в австрійському війську, яка з вересня діяла в місті Львові. На таємних старшинських зборах, що відбулись 24 жовтня в Чернівцях, стрілецтво прийняло пропозицію Національної Ради і обрало Вітовського командантом підпільної української військової організації.

Через чотири дні в Кракові створюється польська Ліквідаційна Комісія, яка

проголошує всю Галичину частиною польської держави і зверхність над усіма державними та громадськими установами краю. Українська Національна Рада протестувала та продовжувала чекати ласки з Відня.

Дмитро Вітовський приїжджає до Львова 29 жовтня, перебирає провід і одразу займається над підготовкою українського збройного виступу. Вже наступного дня Національна Рада заслуховує його звіт про обсяги праці військової організації і попри небезпечну політичну ситуацію просить зачекати з переворотом.

Ранком 31 жовтня газети повідомили, що польська влада призначила для Галичини свого комісара і вже наступного дня до Львова приїжджає польська Ліквідаційна Комісія для повного перебрання влади. Вітовський вирішує цієї ж ночі розброїти всі військові частини Галичини і опанувати становище в краю. Для цього негайно скликає засідання керівників військової організації, на якому розробляє план перевороту і розсилає відповідні накази до підпільних окружних військових команд.

Обідом цього ж дня зібралось надзвичайне засідання Національної Ради. Більшість її членів далі тримаються думки, що потрібно зачекати. Тільки рішучість Вітовського вирішує справу: «Мусимо взяти владу цієї ночі, бо завтра це зроблять поляки!»

Увечері, о 18.00, в Народному домі Вітовський провів нараду всіх українських старшин, що були тоді в місті Львові. Частина з них вагається, але рішучість сотника знову бере верх, всі розійшлись із чіткими вказівками до дій.

О 4.00 ранку 1 листопада 1918 року, українські вояки словом і зброєю перебрали владу в місті Львові. За кілька годин Галичина належала українцям. Ранком того ж дня Д. Вітовський висилає телеграму до Києва, на адресу Українського національного союзу: «Зайнятий українськими військами Львів посилає поклін Києву, столиці Соборної України!»

Здобуття влади це лише половина шляху до волі. Своє право бути вільним треба довести. Першого листопада це право треба було доводити польським шовіністам, які того ранку стріляли нам в спину у Львові, а за кілька днів розпалили війну в центрі Європи. Вітовський був заскочений таким ходом подій, бо прагнув миру з польським народом. Вже 2 листопада він зголошує про відставку, а наступного дня наполягає на своєму рішенні: «Кожен має робити те, що в нього виходить найкраще!»

Військовий секретаріат ЗУНР. За умови негайного ухвалення злуки західних і східних українських земель Вітовський погоджується стати секретарем військових справ Тимчасового державного секретаріату Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), який 9 листопада отримав від Національної Ради всю владу в краї.

Вже 13 листопада військовий секретар встановлює розпорядок покликання на військову службу, що чітко оформлює заклик Генеральної військової команди з 5 листопада, і налагоджує справи військової бранки. Для прискорення допомоги оборонцям Львова 18 листопада Вітовський видає відповідний наказ державним комісарам і військовим командантам ЗУНР і цього ж дня виїжджає до Станіслава, Коломиї й Тернополя.

Дмитро Вітовський, Секретар військових справ Тимчасового Державного Секретаріату ЗУНР

Вітовський Дмитро. Секретар військових справ Тимчасового Державного Секретаріату Західно-Української Народної Республіки

Мобілізація йшла поволі, бо з світової війни вернулось дуже мало вояків. Проте вже в грудні, з 4 мільйонів українців, що мешкали в Галичині, Вітовський організував понад стотисячне військо – Українську Галицьку Армію (УГА).

З усього Державного Секретаріату ЗУНР, що після відступу зі Львова тимчасово осів у Тернополі, найкраще працював військовий секретар.

Коли в кінці грудня 1918 року Секретаріат переїхав до Станіслава і оселився в приміщенні колишньої дирекції залізниць, то для роботи військового секретаріату було відведено ціле крило будівлі.

Для належного забезпечення фронту Вітовський досконало організував працю мобілізаційного, муніципального, технічного і санітарного відділів. Дмитро Вітовський прагнув негайного

об'єднання двох тогочасних українських державних утворень і створення спільного війська. Більшість державних секретарів ЗУНР противилась цьому. В такій ситуації прихильники соборницької ідеї вирішують проголосити диктатуру на чолі з військовим секретарем. Дмитро Вітовський пристав до цієї думки, проте узалежнив свою згоду від одобрення Головного отамана Симона Петлюри. Вітовський негайно виїхав автомобілем до Вінниці, але Петлюра заперечив проголошення диктатури.

У перших днях січня Вітовський виніс на засідання Ради Державних Секретарів проект закону в справі здійснення соборності. Проти нього рішуче виступили декотрі секретарі. В такій ситуації, Вітовський заявив, що коли вони відкинуть його пропозицію, він звернеться з цією справою до війська, яке однозначно його підтримає. Відтак Секретаріат ухвалив закон про злуку, а за кілька днів відрядив делегацію, що 22 січня 1919 року взяла участь у проголошенні соборності України на Софіївському майдані в Києві. Сповнилась те, чого Вітовський прагнув ще з юних літ – того дня він заслужено брав участь в урочистостях біля собору Святої Софії.

Стараннями деяких державних секретарів, в кінці січня 1919 року УГА провело безуспішний військовий похід в Закарпаття. Приводом послужило прохання кількох селян тамтешніх сіл, що несли збитки від мадярів, які грабували їх і забирали в них худобу. Вітовський категорично виступив проти такої ідеї. Угорщина була єдиним союзником у боротьбі з поляками. Війна з мадярами відкрила ще один фронт.

Згадані та подібні їм непорозуміння в уряді ЗУНР призвели до того, що 13 лютого 1919 року Вітовський вимушений залишити посаду військового секретаря.

Дипломатична праця в Парижі. У березні Державний Секретаріат відряджає полковника Вітовського у складі української делегації на світову конференцію в Парижі. Вітовський вирушає в дорогу просто з містечка Рожнятова, де тоді мешкала його сім'я.

З прибуттям до Парижа представників ЗУНР вимоги української делегації стають рішучими і переконливими. Прикладними є уривки з листа Вітовського до Президента США Вільсона: «Удержання польської окупації в Галичині кине ту територію у вир безупинних неспокоїв, збройних розправ, партизанки...Насильства, арешти і розстріли наших людей польськими військами

показують, якими методами будуть послуговуватись поляки, щоб удержати своє панування там, де не мають до того ніякого права, хіба право сильнішого...»

Проте 25 червня Найвища Рада конференції надає полякам право зайняти захід України до річки Збруч. Українська делегація, за участі Вітовського, оголошує рішучий протест в якому заявляє, що український нарід відмовляється прийняти це рішення і обстоюватиме всіма способами незалежність й цілість своєї держави.

Керівник української делегації мав помилкове і надміру оптимістичне бачення справ. Вітовський, що «ходив у тих днях, як із хреста знятий», вважав своє завдання закінченим і 7 липня виїхав до Кам'янця, щоб особисто повідомити про дійсний стан справ голову Української держави Симона Петлюру.

Вітовський свідомо нехтує безпечним шляхом в Україну і вибирає найкоротший – повітрям. Великим п'ятимоторним літаком вилітає з Берліна до Кам'янця. У Бреславі (нині Вроцлав) на борт довантажують скрині з різними документами і українськими грішми. Перед вильотом механіки й інженери оглядають літак та підтверджують його здатність до лету...

Близько 9 години ранку 4 серпня 1919 року на кордоні з Німеччиною літак обстріляла польська прикордонна сторожа. Прогримів сильний вибух, літак загорівся і у вигляді вогняної кулі впав на німецький бік, залишаючи за собою довгу смугу чорного диму.

Тіло Вітовського перевезено до Берліна. Місцеве українське консульство організувало величавий похорон. На металевій домовині червоніла козацька китайка, на якій лежали дві перехрещені шаблі і козацька шапка, біля голови – полковницька булава.

Поховали Вітовського на берлінському кладовищі Святої Ядвіги – в позиченій гробниці, на чужій землі. У 1928 році крайове Товариство охорони воєнних могил перепоховало його в окремо збудовану там гробницю. Перепоховало до часу...

Колись у Києві, в Пантеоні Національних Героїв, на одній могилі золотом викарбують слова Олександра Олеся «Присвячені пам'яті Дмитра Вітовського»:

Хто умирає в боротьбі,
В серцях живе навіки!

*(Олександр Олень,
«Пам'яті Дмитра Вітовського»)*

Ярослав Вітовський («Андрієнко», «Зміюка»), офіцер, герой УПА

Через три дні після загибелі полковника Вітовського, 7 серпня 1919 року в селі Брошнів (Долинський район Івано-Франківської області) на світ з'явився його син - Ярослав.

Мама і старша сестра швидко спольщились і переїхали в окуповану поляками литовську столицю Вільно. Юний Ярослав живе зі сім'єю і навчається в місцевій гімназії імені Адама Міцкевича, де викладає його мати.

Думки про геройський чин батька і низьку зраду матері, розривають юнакові серце. Вибір один – не вагаючись зрікається своєї матері і поринає у вир підпільної революційної боротьби.

Після закінчення гімназії стає студентом географічного факультету Львівського університету, вступає до підпільної ОУН. Навчання було коротким. У 1940 році нові окупанти – тепер московські мобілізують Ярослава до Червоної Армії. Здібний українець закінчує поважну летунську школу та здобуває ступінь офіцера – молодшого лейтенанта.

Із початком Другої світової війни в червні 1941 року Ярослав самовільно покидає Червону Армію. Від 1941 до 1943 року працює в лісничому господарстві, бере участь у створенні перших відділів Української Повстанської Армії (УПА).

Від лютого 1944 до квітня ОУН доручає Ярославу команду сотнею старшинської школи УПА «Олені». Після завершення школи працює у штабі військового округу «Говерля». Від травня 1945 року призначений командиром 24 тактичного відтинку «Маківка». У серпні-вересні 1945 року Вітовський очолив перший рейд УПА в Словаччину.

17 березня 1946 року, під час так званої великої зимової блокади, боївка в складі 9 повстанців приймає бій з переважаючими силами НВКД в районі села Кам'янки (квадрат 3288). Сім повстанців загинуло, одному вдалось врятуватися. Важко поранений сотник відступає ще два кілометри в напрямі до Сколього, але непритомніє і потрапляє в полон.

29 квітня 1947 року в місті Києві московські окупанти стратили Ярослава Вітовського за «зраду радянської Батьківщини». Місце поховання Героя невідоме до сьогодні...

Вони вмерли, щоб ми жили! (Із підпільних документів ОУН).

Таємна нарада старшин УСС-ів в грудні 1917 року

В.І. Гордієнко відзначає, що на таємній нараді старшин УСС-ів в грудні 1917 року (с. Гуштин). З обгрунтовувались причини переходу УССів на бік Центральної Ради виступив Д. Паліїв: Проте учасники наради підтримали пропозицію Д. Вітовського, яка зводилась до того, щоб усі сили кинути на здобуття незалежної Української держави на терені Західної України. Захопившись ідеями Д. Вітовського, в січні 1918 року Дмитро Паліїв подав на розгляд план побудови Української Армії на Західній Україні, кінцевою метою якого була самостійна Україна. План передбачав кропітку роботу в самій австрійській армії з старшинами і солдатами українського походження. Безумовно, що певний час така робота повинна була вестись таємно і була небезпечною. Через це план і був критикований близоручими політиками з Головної Української Ради і Української Парламентської Репрезентації. Подальший шлях УСС пролягав через Жмеринку, де Український легіон став підпорядкований новоутвореній групі архієпископа Вільгельма Габсбурга, через Вапнярку (17 березня – 5 квітня), Одесу, Херсон (5 квітня – 8 квітня), Олександрівськ, Єлизаветград. Сюди ж переїхав і Кіш УСС (с. Карлівка і с. Іванівка) і Вишкіл УСС (с. Грузьке). Станом на 30 серпня 1918 року Український легіон складався з 32 старшин і 1156 стрільців.

Кінець I світової війни застав легіон УСС на Буковині, куди 8 жовтня перейшла вся група військ Вільгельма Габсбурга.

Залишаючи період перебування легіону УСС на Східній Україні для подальшого освітлення, автор – Гордієнко В. І. – хотів би цю розвідку завершити все ж таки апефеозом діяльності УСС – Листопадовим Чиним. Проте і сама історія Листопадового чину – теж самостійна і цікава сторінка УСС.

І все ж відбувся він завдяки діяльності не політиків, а кращих ідейних синів народу Західної України – УСС, невиспущій діяльності і невичерпній енергії його двох найсамовідданіших діячів, двох Дмитрів – Паліїва і Вітовського. В той час, як утворена 18 жовтня 1918 року Українська Національна Рада оббивала цісарські пороги у Відні, вимолюючи незалежність, Дмитро Паліїв реалізував свою ідею, висловлену ще в січні, а саме: створив у австрійських частинах, розміщених у Львові, українські загони. В цій роботі велику допомогу йому подавав військовий комітет, де було багато УСС. А саме: от. С. Горук, пор. Б. Гнатевич, пор. І. Бубела, пор. І. Цьокон, чет. Іваничук, пор. В. Старосольський.

Збройний виступ українців 1 листопада 1918 року, очолював Дмитром Вітовським, і забезпечив проголошення незалежної Західно-Української Народної Республіки.

Тим самим мета УСС, з якою вони вийшли на боротьбу в I світовій війні, ними ж була і досягнута.

Українські січові стрільці здійснили надзвичайно великий прорив і в національному житті, розбудивши свідомість і вивільнивши енергію глибоких верств корінного народу Галичини в галузі культури, письменства, мистецтва, музики. Цьому в значній мірі сприяла діяльність утвореної на початку вересня 1914 року «Пресової Кватири», а також таких самородків, як Роман Купчинський, Лев Лепкий, Іван Іванець, Осип Курилас.

Народна основа творчості Р. Купчинського і Л. Лепкого особливо проявилась у піснях «Човнен хитається», «Пиймо, друзі» – першого і «Гей, видно село», «Журавлі» – другого.

В складні часи нашої історії, які мали місце після 1939 року, ці пісні в устах народу пережили усіх тиранів і сьогодні, в часи перебудови урочисто повертають нам їх авторів: Роман Купчинський і Лев Лепкий. Музику на слова Р. Купчинського («Ой зацвила черемха») і А. Лотоцького («Гімн Коша») написав А. Баландюк.

Підхорунжий Лотоцький Антін, письменник коша УСС

Лотоцький Антін (1881–1949). Поет, письменник, член «Пресової квартири» Коша УСС, стрілець. Народився 13 січня 1881 р. у с. Вільховець, нині – Бережанського району Тернопільської області. Уже під час навчання в Бережанській українській гімназії він разом з братом Володимиром видав гумористичний журнал «Небелиці». Навчався на філософському факультеті Львівського університету, слухав курс лекцій з історії України, співпрацював з редакцією щоденника «Діло», займався літературною працею. У 1911 р. А. Лотоцький став учителем гімназії у Рогатині. Опублікував книжку нотаток «Пішки на гору Маркіяна» (1912), дослідження «Тарас Шевченко в німецьких перекладах» (1914), що й досі не втратило своєї вартості. Після вибуху Першої світової війни у 1914 р. створив ідеологічний, культурно-просвітницький відділ легіону Українських Січових Стрільців під назвою «Пресова квартира». У 1934 р. А. Лотоцький видав 4 томи «Історії для дітей», а у

співпраці з М. Угриним-Безгрішним - підручник «Коротка граматики української літературної мови», який вийшов у Рогатині двома виданнями (1936, 1938). Помер письменник 28 травня 1949 р. Похований на Личаківському цвинтарі у Львові.

Проте величного, урочистого гімну УСС так і не вдалось створити. Фактично ж ним стала «Ой у лузі червона калина» (слова С. Чарнецького, музика М. Гайворонського). 1918 рік став завершальним у змаганнях УСС, проте їхня справа жила увесь час у «Червоній калині»: літописах, календарях, видавництві. У самій пісні.

Крім цієї похідної пісні, були ще дві, без яких стрілецтво не було стрілецтвом. Це – «Журавлі» (слова Б. Лепкого, музика Л. Лепкого), якою стрільці прощались із своїми товаришами, що загинули в боях. «Видиш, брате мій, товаришу мій, відлітають сірим шнурком журавлі у вирій» – і сьогодні здійснюється над долами і горами України.

І, нарешті, пісня «Зажурилися Галичанки» (Р. Купчинський) відбила справжній біль і смуток українців Галичини, яких історія розбила на дві частини: одні пішли на схід (УСС), а другі залишилися у горі беззахисні (галичанки).

Підхорунжий Купчинський Роман

Купчинський Роман (24.09.1894–10.09.1976). Підхорунжий УСС. Соснів, 1916 р. Народився в Розгадові Зборівського повіту на Тернопільщині. Закінчив гімназію в Перемишлі. Навчався у Львівському університеті. Від початку Першої світової війни - в лавах Легіону УСС у сотні Дідушка. Бере участь в боях у Карпатах. Командує чотою, згодом сотнею.

Як член «Пресової квартири» (1915-1917) залишив багато віршів, репортажів, статей та оповідань з життя УСС. Брав участь у Визвольних змаганнях 1918–1919 рр., зокрема в боях за Львів. В післявоєнний час проживав у Львові, де займався журналістською та письменницькою діяльністю. Голова товариства «Письменників і Журналістів у Львові». Автор багатьох поезій та поем, повісті-трилогії "Заметіль".

У 1944р. емігрував до Німеччини, згодом - до США. Помер в м. Оссінг (США).

Про бойові звитяги УСС писали В. Бобинський, А. Баландюк, Л. Луців, М. Угрин-Безгрішний.

Найцінніший і найбагатший щодо кількості і всебічності матеріал донесла до нас стрілецька фотографія – і мистецька, і аматорська. Справжніми митцями-фотографами стали Ю. Буцманюк, І. Іванець, Т. Мойсейович, В. Оробець, М. Угрин-Безгрішний, І. Озаркевич, В. Яцура.

Як скульптори відзначилися М. Гаврилко і М. Цимбрила. Що стосується популярності серед стрілецтва, то рівних Р. Купчинському, Л. Лепкому та І. Іванцю не було. Цей авторитет їм створила праця.

І. Іванець і Л. Лепкий ввели як елементи стрілецького строю шапку і блюзу. Їхніми заходами у 1916 році Галичина вже мала оформлений тип українського вояка.

У 1916 році І. Іванець опрацював проект бойового стрілецького прапора. З одного боку на синьому шовку зображено Архистратига Михаїла з мечем в одній руці і щитом в другій, на щиті зображений Лев. Архистратиг стоїть на вершині скелі, довкола якої розміщено листя і грона калини. На другому боці прапора на малиновому полі в дубовому вінці – золотом вишиті букви УСС.

Л. Лепкий розробив проекти двох пам'ятників на могилах УСС, один з яких було встановлено в с. Пісочне, другий – в Семиківцях.

Він створив також форму однострою, яку у 1918 році прийнято для цілої Української Галицької Армії.

Вже після закінчення польсько-українських воєн в 1919 році впорядкуванням усіх стрілецьких поховань від Болехова до Стрипи займалась група УСС до якого входили І. Іванець, В. Дзіковський, М. Харамбура, В. Гузар.

Не стояла осторонь культурного життя УСС і Головна Українська Рада, постійним представником якої був В. Старосольський.

Хоч невдача, та віру в перемогу не втратили

Як відомо, створена руками і розумом українських січових стрільців Західно-Українська Народна Республіка проіснувала від 1 листопада 1918 року до 15 липня 1919 року – всього 257 днів. Про сутність і діяльність цієї держави необхідно говорити окремо. Тут, на завершення, розмови про УСС, слід наголосити на наступному.

По-перше. Кожний народ, якщо він усвідомив себе як нація, рано чи пізно неминуче ставить питання про державність. Кожна пригноблена нація рано чи пізно також піднімається до розуміння свого становища й неминуче приходиться до утвердження своєї державності. Шляхи здобуття державності є різні. Але, щоб вони здійснилися, потрібна наявність національних, політичних, економічних, культурних та військових структур. І, безперечно, зовнішні умови. Такі умови для народів, що творили Австро-Угорську імперію, виникли з початком Першої світової війни у 1914 році. Через призму ЗУНР історія продемонструвала: найслабшими політичними структурами були структури українського народу. Правда, існували чотири політичні партії, але тільки три з них піднялися до усвідомлення необхідності використання наслідків світової війни для розв'язання питання про національну державу. Осторонь лишилася Християнсько-суспільна партія. Значно сильнішими були економічні та культурні структури українського народу. Проте повністю відсутні були військові структури.

Історія свідчить, що навіть політичні партії на той час ще не усвідомлювали ролі військових організацій в національно-державному будівництві, єдиним шляхом здобуття національної держави вони вважали мирний. На цьому шляху історія їх і застала 1 листопада 1918 року. В надрах політичних структур українського народу Галичини не було політичних діячів типу Т. Масарика, Ю. Пілсудського, діяльність яких сприяла утворенню незалежних Чехословаччини та Польщі.

І все ж таки Перша світова війна показала, що до формування військових структур український народ Галичини був готовий. Але тільки готовий. Шансу реалізувати цю готовність історія не дала. Як і не народила історія військового лідера чи лідерів. З цього погляду, якщо можна так сказати, Перша світова війна прийшла зарано. Необхідно, напевне, було б ще 10–15 мирних років. Не сформували військових структур й воєнні умови, хоча вони дали військову організацію «Українські Січові Стрільці». І в цьому плані правомірно стверджувати, що з виникненням УСС завершився перший етап галицько-українського відродження.

Відсутність військових діячів демонструє і часта зміна командантів Українського легіону. За чотири роки на чолі УСС стояли Теодор Рожанківський, Михайло Галущинський, Григорій Коссак, Антін Варивода, Франц Кікаль, Мирон Тарнавський, Осип Микитка, та ні ж один із них не очолив Листопадовий чин.

На чолі Листопадового чину став Дмитро Вітовський – людина випадкова в тому сенсі, що не він готував цей чин, бо до Львова прибув лише 30 жовтня. Очевидно, тільки високі патріотичні почуття вплинули на його вибір. Але цього виявилось замало. Випадковість вибору продемонстрував сам Д. Вітовський, вже 2 листопада залишивши пост, який 30 жовтня обійняв. Що дали наступні дні (тільки дні!)? На чолі повсталих українців (про армію годі говорити, вона формувалась і сформувалась в боях) побували М. Маринович, Г. Коссак, Г. Стефанів.

Отже, 257 днів існування ЗУНР тільки підтверджує неготовність – і політичну, і військову – українців Галичини до побудови міцної суверенної незалежної Української Держави. Але сам факт її існування повинен бути вписаний великими літерами в історію України.

Владу беруть розумом і силою

У вересні 1918 року з ініціативи чатового Любомира Очоновського у Львові створено підпільну військову організацію українців в австрійському війську – Центральний Військовий Комітет (ЦВК). Перші наради комітету відбувалися в домівці Очоновського, яка знаходилась в банку «Дністер».

З рекомендації хорунжого УСС Дмитра Паліїва ЦВК створило місцеві осередки – підпільних Окружних Військових Команд (ОВК). У скорому часі він став організаційним референтом ЦВК.

Вже 18 жовтня на основі царської відозви викликаній наростанням національно-визвольних рухів в Австро-Угорщині, всі народи імперії утворили свої Національні Ради, які відразу проголосили самостійність національних держав.

20 жовтня у Львові, на площі собору Святого Юрія Українська Національна Рада урочисто проголосила відновлення Української Держави, але дійсна влада залишилася в руках австрійського намісника Галичини.

Тимчасовим комендантом ЦВК, 27 жовтня, був призначений поручик Петро Бубела.

29 жовтня 1918 року до Львова приїхав Дмитро Вітовський і стає керівником проводу над підготовкою українського збройного виступу.

У цьому національно-визвольному русі, 31 жовтня польська влада, негаючи часу призначила для Галичини свого комісара з Ліквідаційної Комісії для повного перебрання влади. Вітовський терміново скликає засідання керівників військової організації на якому розробляє план перевороту міста. Водночас в народній гостиниці оргреферент ЦВК Дмитро Паліїв готує і розсилає відповідні накази до ОВК.

В Народному Домі відбулась нарада всіх українських старшин, що були в місті Львові, на якій Дмитро Вітовський заявив, що владу треба брати цієї ночі, 31 жовтня, бо завтра буде запізно, її візьмуть поляки. Було прийнято рішення захопити поодинокі львівські військові частини і зайняти визначені для них об'єкти. ЦВК перейменовано на Генеральну Військову Команду (ГВК).

Поручик УСС Ілько Цьокан, переговоривши з німецьким і мадярським командуванням, домовився, що вони будуть нейтральними і не будуть перешкоджати. Вночі 1 листопада 1918 року Українське військо – 60 старшин і 1400 стрільців обсаджують 30 найважливіших об'єктів міста Львова, зокрема, всі військові частини і команди, ратушу, залізничні двірці, пошту тощо. За кілька годин Галичина належала українцям. І ранком, з першим променем сонця 1 листопада за наказом полковника Вітовського стрільці Паньківський Русин підняли блакитно-жовтий прапор над старою книжою столицею Львовом.

Листопадовий зрив

Український Листопадовий зрив був воєнно-революційною операцією, яку організував УГВ Комісаріат. Це був таємний військовий комітет, організований у Львові, який запланував державний переворот у Галичині і створення Української держави. Та, на жаль, український політичний провід не був підготовлений до такого перевороту, на розвал Австрії у надіявся на перетворення Австрії в федерацію національних держав, як це заповів у своєму маніфесті з 18 жовтня 1918 р. австрійський цісар Карло.

Воєнно-революційна операція під назвою Листопадового зриву успішно відбулася у всіх містах Галичини, крім Самбора та Борислава, яких тимчасово окупували поляки.

Найбільш вдало була проведена операція у Львові, де проживало 20 500 населення з перевагою польського населення (51,2%), яку провели 60 старшим і 1,400 вояків фактично без інциденту. Удачним був і Листопадовий зрив: в Перемишлі, та на жаль млявість ополечених політичних провідників повіту посприяла зайняттю цього міста поляками 11 листопада, що склалося на перемогу поляків у польсько-українській війні.

Листопадовий зрив зайняв всю українську етнографічну територію Галичини і Буковини. Наступ румунської армії в Буковині ліквідував постачання, бо галичани вели боротьбу з поляками і не могли допомогти буковинцям.

Українські війська з Буковини, після боїв з румунами, відступили до Галичини, де в Коломиї переорганізувались в Буковинський курень, який увійшов, пізніше, до складу 3-ої Залізної дивізії Армії УНР, і визначився в боях на проти більшовиків.

Описати повністю історичний процес Листопадового зриву і повстання Галицької Армії сьогодні трудно бо немає достатніх документальних записів і на підставі доступної літератури воєнний історик не може представити створення Галицької Армії, яка вже в грудні 1918 р. за свідченням ген. М. ОМ. Павленка, нараховувала 30.000 старшин і вояків, у тому числі і 15.000 боєвиків з 40 шарматами. Про те, як створено цю армію в літературі мало відомо.

Після успішного проведення Листопадового зриву у Львові в перших трьохмісячних боях допомога краю для Львова була незадовільною в постачанні військовою силою. Крім цього, у багатьох місцевостях новостворена українська влада перевагу місцевим інтересам, зовсім не турбувалася про столицю Львів. Тай уряд український, що мав 9 листопада виїхати зі Львова на провінцію, звідки міг би краще керувати і вести розбудову держави та організувати допомогу, не виїхав. Щоб його охороняти, доводилось виснажену й нечисленну бойову силу українських військ у Львові

розпорошувати для їх охорони, що дуже заважало в організації бойових дій. З вільних вояків можна б створити резерв, якої команді у Львові завжди бракувало.

Якщо б під час Листопадового зриву перемишлянська недолуга українська спольщина інтелігенція не здала полякам Перемишель, то напад польських військ із корінної Польщі 11 листопада 1918р. на м. Перемишль могло закінчитися перемогою українських військ, тільки в перших місяцях війни. Для цього потрібно було створити умови максимального напруження усіх українських сил, враховуючи в той час допомогу, хоч невелику, Наддніпрянської України. В той час Польща ще немогла використати вповні свого воєнного потенціалу і організувати свої чисельні воєнні сили для рішучих воєнних операцій проти України.

У перших місяцях війни Польща не могла допомогти і надати воєнної допомоги своїм галицьким землякам і для львівських поляків.

Крім війни за Львів і Галичину, Польща також вела війну проти Чехії і Словачки за Тешинський Шлеск і проти Німеччини – за Познаньщину. Ці труднощі вона пододала і весною 1919 року організувавши свої військові сили, і значну їх частину направила в Галичину.

Прибули вже дисципліновані познанські поляки й разом із польсько-французькою армією ген. Галлера, яка й вирішила долю польсько-української війни. Галицькі поляки самі її не виграли.

Після прибуття армії ген. Галлера в кінці 1919 р., до Польщі прибула також воєнна місія під проводом ген. Анрі (17. IV. 1919), яка взяла на себе обов'язок сисематичного забезпечення польської армії зброєю і воєнними матеріалами.

Польська армія для боротьби з Червоною армією отримала допомогу з Франції в 1920 р., а саме:

— 1,494 гармати, 350 літаків, 2,800 кулеметів, 327,500 рушниць, 800 автомобілів, 518 мільонів набоїв і 10 мільонів гарматних знарядів (стрілен).

Крім Франції, певну кількість зброї, воєнних матеріалів доставили Польщі США, а також Великобританія.

На жаль, Галичина несвоєчасно отримала сильної воєнної допомоги з Наддніпрянської України, а також не отримала в достатній кількості воїнів ні з громадської бази, ні від гетьманського уряду та Директорії УНР, бо вони вели війну з більшовиками і в уряді УНР.

Хоть гетьман Павло Скоропадський від уряду пообіцяв делегатам Галицької Української Народної Республіки д-ру Осипу Назороку і інж. Володимиру Шухевичу послати до Львова окремий загін СС (ОЗСС), що знаходився в Білій Церкві і дати допомогу воєнними матеріалами, але ОЗСС відмовилась туди їхати, бо Стрілецька Рада вирішила прийняти участь у повстанні проти уряду гетьмана.

Виникло питання, чи могли ОЗСС здобути тоді Львів, коли до Львова вже 20-21 листопада 1918 року прибула організована в корінній Польщі («ОДСЕЧ») полк. Токаржевського з великою військовою силою. Для перемоги над поляками потрібна була значно більша сила, ніж тоді була в ОЗСС. Протидіючи військову силу проти Польщі могла би дати Директорія УНР, якщо б сама Наддніпрянська Україна не вела війну з більшовицькою Москвою та внутрішніми контрреволюціонерами.

Директорія УНР у грудні 1918 року послала декілька військових частин на допомогу галичанам, пізніше, ще в лютому 1919 – року один важкий гарматний полк це:

1. Хвастівський курінь от. Кравчука – на хирівський фронт;
2. Козятинську піхотну бригаду – під Львів;
3. Дніпровську гарматну бригаду;
4. 2-й і 6-й важкі гарматні полки СС (по 3 батареї);
5. 1-й Запорізький важкий полк (3 батареї).

Гарматні полки і бригади прибули в розпорядження Начальної команди Галицької Армії.

Та, на жаль, не всі полки, які прибули на допомогу галичанам у боротьбі проти поляків оправдали довір'я Батьківщини, втративши психологічний і духовний національний стан.

Вже в скорому часі Перший курінь Кравчука розклався і

Генерал Михайло Омелянович-Павленко

його обеззброїли.

Козятинська піша бригада, яка прибула на львівський фронт під Наварією в грудні 1918 року і мала бути основною силою українського війська в грудневому наступі на Львів, та особовий склад старшині козаків цієї бригади, був виборний і до бригади підібрали кращих вояків під командуванням Ген. Михайло Омелянович – Павленка, де патріотичний дух був найкращий...

Та все ж таки, під Львовом, Козятинська бригада відмовилась виконувати бойові накази і була роззброєна, що не обійшлося без крові і смерті.

Причиною зламу духу була невдача двох наступів Куренів бригади: на Ставчани (27-XII) і на Скнилів (28-XII), де були великі втрати, бо не було артилерійської підтримки.

Поява польського панцерного поїзда спричинило їхню панічну втечу із зайнятого вже Скнилова. Обеззброєння Козятинської бригади було великою помилкою командування і завчасне. Бригаду можна було відізвати з фронту, переорганізувати, вивести з неї бунтарські елементи, а саму бригаду затримати в резерві фронту.

Непотрібно було посилати цю бригаду на гарматне м'ясо проти сильного організованого польського війська, краще б використали її для боїв у Львові для перемоги.

У квітні 1919 року також роззброїли Дніпровську гарматну бригаду, яка під Городком задовільно виконувала свої військові обов'язки на фронті, але після того, коли польська Гошівська сотня вийшла самостійно з фронту, не бажаючи воювати з українцями, в гарматній бригаді появились деякі неузгодження. Тому командування панічно побоялась розладу в наддніпрянських частинах і поспішила їх роззброїти.

Тільки Гарматні полки 2-го і 6-го СС і 1 – й запорізький гарматний полк показали високу боєздатність захищати Галицьку УНР.

На той час, воєнна допомога Наддніпрянської України, тай недостатньо організована галичанами зрада Антанти, яка обіцяла допомогти Україні а допомагала Польщі, що привело до зміцнення більшовицької Москви і стати міцною її ногою на Україні і Східній Європі, створивши тюрму для українського народу.

Від імпровізації до організації Української Галицької Армії

У період Першої світової війни 1914 – 1920 рр. створилися такі важливі формації, як Українське Січове Стрілецтво, Армія Української Народної республіки та Українська Галицька Армія, що відіграли значну роль в історії України, у визвольних змаганнях з московсько-комуністичними, білогвардійцями Денікіна та польсько-шовіністичними загарбниками.

На привеликий жаль, сучасна владна верхівка, яка тотально походить із колишньої комуністичної номенклатури, а разом з нею історики з колишніх кафедр марксизму-ленінізму, розглядаючи воєнну історію України, ще дещо позитивно оцінюють національну збройну силу козацтва, та зовсім ігнорують позитивні традиції українських військових формувань ХХ століття.

У сучасних українських владних керівників збереглися традиції тоталітарної системи і червоної армії, яка на різних етапах нашого останнього тисячолітнього періоду виконувала і виконує сьогодні у ХХІ ст. придушення волелюбних стремлень українського народу у захисті і розбудові вільної, незалежної Української держави.

Характерною ознакою негативного антинаціонального, антиукраїнського поставлення сучасної владної військової верхівки і силових структур є практично повне ігнорування військових традицій Українських Січових Стрільців та Української Галицької Армії в сучасній армії й органах безпеки України.

Початкова стадія існування Галицької Армії, її організація мала вигляд імпровізації (утворена без підготовки, в час дії). В перших днях грудня 1918 року Галицька Армія була змішаною регулярних напів-партизанських відділів, які діяли окремо на лініях переходу польських військ. Ці відділи майже не мали між собою зв'язку, поки не було ще організована Центральна військова рада.

Найперша група українських регулярних військ зорганізувалася у Львові, яка мала 21 листопада 1918 р. вона мала 161 старших (офіцерів) і 4517 вояків, разом 4678 осіб з яких у бойовому стані було 120 офіцерів і 3185 вояків.

Поза Львовом в перших двох місяцях війни, тобто до кінця грудня 1918 року, групи регулярних і напівпартизанських українських військ утворювалися з ініціативи місцевих енергійних командирів на шляхах переходу польських військ у Галичину. Після зайняття Львова поляки організували три наступальні операції проти українських військ на схід і північ, вихід з Холмщини на Раву-Руську (поляки зайняли її 27 XI 1918 р.) і далі — з Перемишля на Хирів і Самбір в останніх днях листопаду.

Протистояли цьому наступові три перші групи українських військ: «Старе село» й «Схід», а на північ від Львова – група «Північ». Коло Хирова постала група «Південь», яка пізніше поділилася на групу «Південь 1»

(коло Хирова) і групу «Південь 2» (коло Любіня Великого).

Для головного удару на Львів в дні 27 грудня 1918 року була створена ще одна група – «Наварія». У дальшому розвитку подій групи «Північ» і «Південь» стали обласними командами.

16 дійючих групових організацій у 11 повітах Галичини у першій половині грудня 1918 року на місцевих операціях в різних напрямках створили лінію фронту довжиною 400 км. від Тісної недалеко кордону Галичини до Крилова: із них на 250 км суцільного фронту і 150 км самостійних відгалужень в області «Північ», які діяли самостійно без зв'язку з іншими групами. До таких груп належали: «Команча» і «Лютувиска» в області «Південь» і групи «Яворів» та «Рава руська» в області «Північ» де створили уздовж ріки Солокії був суцільний фронт.

Групи мали різноманітний склад і форму. Д. Микитюк характеризує їх так: «У цих групах були самостійні полки, курені і навіть самостійні сотні. Їх сили були теж дуже різні. Бували сотні сильніші за курені, а навіть від деяких полків, з назначенням командантів різні підходи, одних призначав ще колишній головний командант полк. Стафанів, інших – Державний Секретаріат Військових Справ, а ще інших взяли самі в перших днях листопада команду в свої руки й тримали її до кінця. Дуже різносторонні були і назви куренів і полків.

Така народна українська армія, яка мала 15 000 бойовиків і 40 гармат проти польської, що мала в бойовому стані 12 508 людей із 125 кулеметами і 48 гарматами і повним воєнним забезпеченням. Для веденням такої війни потрібні були теж сильні резерви, яких українці для ведення фронту не мали.

Позиційно-оборонною війною неможливо було вирішити війни з поляками, бо час не грав на користь українців, він грав на користь поляків.

Із вище сказаного зрозуміло, що шляхом імпровізації на першому етапі творення української армії не створено інструменту, який був би здатний вирішити війну. Зусилля для створення армії, навіть шляхом імпровізації, треба було би принаймі подвоїти; та війна ішла і на широкому фронті: в Галичині з поляками, на Буковині – з румунами, в Наддніпрянській Україні – з московською комуністичною ордою.

Організація Української Галицької Армії (УГА). Народження і зростання української армії

Предтечею Української Галицької Армії були Українські Січові Стрільці (УСС). Під цією назвою був відомий полк українських добровольців в австро-угорській армії, що воював на російському фронті й прославив себе своїми бойовими чинами. Про цей полк існує велика історична література, користування якої уможливають бібліографії, зладжені Петром Зленком і д-ром Степаном Ріпецьким.

Значення Українських Січових Стрільців полягає в тому, що вони були першою після бою під Полтавою (1709) українською збройною формацією, що вийшла на поле бою боротися за вільну й незалежну Україну. Цей цікавий факт стався, коли могло здаватися, що ім'я України вже навіки викреслено з людської пам'яті, коли славні українські традиції майже цілком забувалися на всіх українських землях і коли проблема створення такої формації і її збройної боротьби не існувала понад 200 років навіть у сфері чистої теорії.

Коли йдеться про українські військові традиції, то слід зазначити, що вони були цілком відсутні в конституційній Австро-Угорщині і це було причиною, що західні українці цілком байдуже ставилися до війська й до військових справ. Під цим оглядом набагато краще стояли справи в царській Росії, де військова служба мала популярність серед українського населення. Варто відзначити тут, що в російській армії мирного часу служило близько 6000 старшин українського походження, а кількість генералів в 1913 виносила 85 осіб, а в 1917 році зросла до 270. В Австро-Угорщині генерали українського роду з'явилися щойно під час війни, і всіх їх було 4, при чому жодин із них не служив в УГА. Західні українці не тільки уникали професійної військової служби, але й проявляли виразну нехоть до теоретичних і практичних військових знань та противилися заходам будь-якої „воєнізації” українського населення, дарма що в 1848–49 рр., така «воєнізація» в Галичині в зв'язку з угорським повстанням й польськими мілітарними рухами в Галичині мала місце.

Все ж таки, не зважаючи на такий стан, ідея відродження української збройної сили знайшла доволі несподівано і раптово своїх відданих визнавців серед української молоді. Зокрема, в селі Завале, вліті 1900 року, постало перше товариство «Січ», що було початком великого січового руху,

який нав'язував перервану нитку традицій Запорозької Січі і славної козаччини. Почався період «воєнізації» українського населення Галичини в українському дусі. Поруч «Січей» постають масово руханкові товариства «Сокіл», а далі «Пласт»; в яких присвячують увагу військовому вишколові. З'являється ідея творення українських мілітарних організацій, думка про справжню підготовку молоді, плани збройної боротьби за українську державність. Не без впливу тут приклад польських мілітарних організацій, керованих Юзефом Пілсудським, що існують в Галичині вже від 1906 року і мають добре поставлений військовий вишкіл, а при тому видають багату ідеологічну та військову літературу. Польські організації існують без перешкод зі сторони австро-угорської влади в Галичині, але творення українських мілітарних організацій натрапляє на великі труднощі. З одного боку творити такі організації перешкадає австро-угорська влада, а з другого боку творення українських мілітарних організацій зустрічається з байдужістю, а навіть спротивом старшого громадянства, а теж частини молоді. Зрештою, всі перешкоди були переборено, й українські мілітарні організації заіснували. Насамперед постало у Львові товариство «Січові Стрільці I» і зараз по ньому «Січові Стрільці II», а також найкраще на провінції товариство «Січові Стрільці» в Бориславі. У дуже скорому часі, територію Галичини покрито 96 товариств «Січових Стрільців», які почали справжній військовий вишкіл української молоді.

Тим часом війна наближалася швидкими темпами. В обличчі тієї небезпеки створилася Головна Українська Рада, в якій об'єднуються всі три головні українські політичні партії в Галичині. Вже на своєму першому засіданні ГУР вирішила організувати український легіон для боротьби проти Росії, під назвою Українські Січові Стрільці. Дня 3 серпня 1914 р. ГУР проголосила свій «Маніфест до українського народу», а три дні пізніше спільний з Українською Бойовою Управою мобілізаційний заклик до українського народу. На заклик цей зголосилося понад 28000 добровольців до боротьби в рядах УСС.

Не всі ці охотники мали щастя служити в рядах УСС. Український Легіон УСС ніколи не тішився прихильністю австрійської військової влади. Коли в серпні 1914 року зібралось в Стрию біля 10000 охотників (інші не могли вже прибути, бо їхні повіти були вже зайняті російською армією), австрійська військова влада наказала з них вибрати 2500 стрільців, а решту відпустити додому. Австрійська військова влада теж ніколи не погоджувалася на пляни УСС (з травня 1915 року), щоб набрати 12000 охотників до боевої формації Легіону УСС, а 5000 стрільців до Коша УСС. У цьому самому часі польський легіон австрійської армії нараховував уже дві повні бригади з усіх родів зброї.

Українські Січові Стрільці були формацією української молоді і такий характер вони зберегли теж в австрійській армії. В 1916 році, в 1-му полку УСС, що складався з 2 куренів по 4 сотні стрільців, одного булавного підвідділу й одної технічної сотні, при стані 1665 старшин, підстаршин і стрільців, переважну частину особового складу полку творила молодь нижче 25 років життя. Молодь віком 19-21 років життя творила 46.87% особового складу полку, а молодь віком 18-22 років життя – 71.98%, і в решті молодь від 18-24 року життя – 85.1% особового складу полку.

В австро-угорській, а пізніше в українській армії, УСС були елітарною формацією, і на це складалось багато причин. Насамперед вони були високопатріотичною формацією добровольців, що блискіли своїм першорядним вишколом, добірним вояцтвом, з якого 38% мало закінчену середню освіту, прикладним бойовим духом й досконалим, зокрема в українській армії, озброєнням. Від німецьких інструкторів, що вишколювали УСС у вишколі XXV австрійського корпусу, УСС засвоїли собі чимало ідей, що збільшували «пробоевість» частин УСС. З погляду військового вишколу, УСС мали найкращий вишкіл з усіх частин української армії.

В УГА Українські Січові Стрільці стали 1-шою бригадою УСС, ядром якої були два повні бойові курені Легіону УСС. Не зі своєї вини курені Легіону УСС запізно прибули до Львова, 3 і 4 листопада. Відсутність УСС в перших трьох днях боротьби за Львів була вирішальною для їх перемоги.

В реєстр української армії ввійшли УСС як I-ша бригада УСС внаслідок Листопадового Зриву, маючи за собою чотири роки боротьби за українську державність в рядах чужої армії. Тим вони й різнилися від інших з'єднань української армії, які постали щойно внаслідок Листопадового Зриву, Листопадовий Зрив і викликана ним збройна визвольна боротьба були великою мірою духовим і збройним ділом Українських Січових Стрільців. Листопадовий зрив був політичним і бойовим досягненням, у значній мірі УССстрілецтва, якщо взяти до уваги факт, що в складі Українського Генерального Військового Комісаріату, який його підготовляв, були старшини УСС: полк. Дмитро Вітовський, от. Семен Горук, пор. Богдан Гнатевич, пор. В. Старосольський, пор. І. Цьокан, чет. Іванчук і пхор. Дмитро Паліїв. УГВКомісаріят на чолі з полк. Дм. Вітовським уложив плян зайняття Львова, який точно виконано в ночі 1 листопада 1918 року, а акцією на провінції керував пхор. Дмитро Паліїв. Обидві ці акції закінчилися повним успіхом.

Стратегічне керівництво Галицької Армії–НКГА і ДСВС

Державний Секретаріат військових справ.
Сидять від лівої: ген. др. Б. Вонша, ст. Подільський, — суд. реф., ст. П. Бу-
белі — тов. С. В. С., тов. Д. Вітовський — секретар В. С., ст. др. П. Ваце — суд.
реф., ст. др. П. Пилип — зобод. реф., ст. П. Шенділо — арт. реф., столяр від
лівої: чет. П. Гамачи — през. реф., ген. Ю. Бурчаків — адм. реф., ген. Сима —
ген. штаб., ген. С. Угальне — зупин. реф., ст. Н. Тенковий, ст. Папак — през.
реф., ст. І. Боборозький — арт. реф.

Стратегічне керівництво Галицької Армії здійснювала Начальна Команда Галицької Армії (НКГА). Вона постала у Львові дня 9 листопада 1918 року на місце Української Генеральної Команди. Під час союзу Галицької Армії з Добрармією ген. Денікіна, НКГА прийняла була «назву Начальної Команди Української Галицької Армії (НКУГА).

НКГА була найвищим військовим командуванням Галицької Армії в польсько-українській та українсько-московських війнах. Вона була підпорядкована легальному урядові Західньої Української Народньої Республіки згл. Західньої Области УНР, яким був Державний Секретаріат

ЗУНР згл. ЗОУНР, а від 6 червня 1919 року – Диктатура ЗОУНР. Ніколи, за весь час існування цього легального уряду, не виломилася була Українська Галицька Армія з-під підпорядкування цьому урядові. В умовах існування двох українських армій, які ніколи тісно не об'єдналися, не зважаючи на обов'язуючий Акт Злуки з дня 22 січня 1919 року, НКГА відповідала штабові Дієвої Армії УНР, який був найвищим військовим командуванням Дієвої Армії УНР, або Наддніпрянської Армії. І тільки для ведення спільних операцій об'єднаної української армії в боротьбі проти більшовицької Москви створено, дня 10 серпня 1919 року, надрядний орган: Штаб Головного Отамана (ШГО). Начальником ШГО іменовано ген. полк. Миколу Юнакова з Дієвої Армії УНР, а генерал-квартирмейстром іменовано ген. чет. Віктора Курмановича з Галицької Армії. Старшин ШГО призначено, нарівні, із обох армій. Штаб Головного Отамана був суто військовим зняряддям, але деякі його директиви обмежували компетенції НКГА як інструменту стратегічного керівництва УГА. Ці компетенції обмежувались теж становищем головного отамана Симона Петлюри як головнокомандувача українських армій. І, так, ШГО й НКГА дораджували похід на Одесу, після прибуття Галицької Армії в Наддніпрянську Україну, але головний отаман вирішив похід на Київ.

Для допомоги НКГА, до дня 6 червня 1919 року, існував Державний Секретаріат Військових Справ (ДСВС).

Завданням НКГА було керівництво всіма воєнними операціями фронту та організування прифронтової полоси. ДСВС, який сповняв функції міністерства військових справ, підготовляв до диспозиції НКГА все, чого лиш потребувала

Диктатор ЗУНР Є. Петрушевич, командувач Галицької армії генерал М. Тарнавський і старшини НКГА. Бердичів, жовтень 1919 р.

армія на фронті. З утворенням Диктатурую ЗОУНР в дні 9 червня 1919 року, ДСВС перестав існувати, а його функції поділено між Диктатурую і НКГА. Диктатор ЗОУНР д-р Євген Петрушевич виконував свої військово-керівничі функції за допомогою Військової Канцелярії Диктатора, начальником якої був пполк. Карло Долежалъ, потім полк. Степан Чмелик, потім знову Долежалъ і, врешті, за кордоном – от Ярослав Селезінка.

Четар Петро Франко.
В однострою старшини-летуна У.Г.А.

стояти начальний командант (за часів Чортківської офензиви ген. Греков прийняв був титул «Начальний Вожд»), а при собі він мав мати «начальника генеральної булави», або іншими словами, шефа генерального штабу. Далі при штабі існували канцелярія штабу, старшини для доручень й адютанти, і референти для різних родів зброї й допоміжних служб, які, за першою схемою, гуртувалися в 4 відділах штабу: оперативному, розвідному, матеріальному й персональному. Подібну схему поділу на 4 штабові відділи зладжено для корпусних команд, і вона затрималася весь час існування Галицької Армії.

За полк. В. Курмановича організація НКГА змінила свою організаційну схему. Коли вона осіла в Ходорові, то штаб НКГА складався з двох відділів, одного тіснішого – оперативного з рефератами розвідки, зв'язку, муніципального, летунства, залізничного й автомобільного, і другого, ширшого, до якого належали реферат персональний, інтендантський, технічний, санітарний, військового духівництва, судівництва і просвітнянський.

Наказ ген. Трекова з 20 червня 1919 року подавав стан НКГА, в якому було: 74 старшин, 1 представник залізниць, 3 урядовці, 1 священник, 2 лікарів, 2 ветеринарів, 1 рахівник, 27 писарів, 3 літографів, 8 вістових і 165 стрільців, 79 джурів, 80 коней та 35 возів.

За ген. Тарнавського й полк. Шаманека проведено дальшу реорганізацію НКГА. Кількість старшин у ній зменшилася до 39. Для порівняння подаємо, що в НКГА за ген. Омеляновича-Павленка (в травні 1919 року) було понад 100 старшин, а вже найбільше було в добі союзу з Добрармією ген. Денікіна, — в ній зібрано 240 старшин.

Внутрішня організація ДСВС відповідала теж тим умовам, що їх мала для організації Галицька Армія. Цю організацію показує обсада ДСВС, що її подає сотн. д-р. Володимир Бемко у своїй статті про ДСВС, а яка ілюструє стан у лютому 1919 року. Ось вона:

Державний секретар військових справ: полк. Дмитро Вітовський

Ад'ютант:

Товариш держ. секр. військових справ:

Адютант:

Канцелярія ДСВС:

Загальний відділ:

Персональний відділ:

Мобілізаційний відділ:

Муніципальний відділ:

Артилерійський відділ:

Технічний відділ:

Відділ зв'язку:

Залізничний «відділ»:

Відділ кавалерії:

Відділ інтендантури:

Харчовий відділ:

Санітарний відділ:

Судовий відділ:

Пресовий відділ:

Письменничий відділ і

Пресова квартира

Редакція часопису «Стрілець»

чет. Дмитро Паліїв

отаман Петро Бубела

пор. Михайло Голинський

пор. Теодор Сивак, потім

сотн. д-р Володимир Бемко

сотн. Володимир Тимцюрак

сотн. Василь Панчак

от. Никифор Гірняк

сотн. Семен Магалаєв

сотн. Роман Шипайло

сотн. інж. Володимир Шухевич

сотн. інж. Роман Білинський

сотн. Юліян Буцманюк

пор. Олександр Ганицький

сотн. Василь Бойчук

сотн. Гриць Гарасимович

пор. Олекса Черкавський

от. д-р Ростислав Білас

сотн. д-р Євген Бородієвич

от. Орест Підляшецький

чет. Нестор Гаморак

чет. Іван Боберський

чет. Василь Пачовський

Звертаю увагу, що відділами ДСВС керували сотників-отамани, коли повинні були ними, як в інших арміях, керувати полковники-генерали. Цей факт свідчить про великий брак старшинства вищих ступнів, на який терпіла Галицька Армія.

За вийнятком Д. Палієйва, Н. Гірняка, Р. Білинського, Ю. Буцманюка, О. Ганицького і д-ра В. Бемка, старшини, що були на відповідальних посадах у ДСВС, не залишили нам своїх свідчень про працю в ДСВС. Свідчення такі повинні були повиявитися, щоб не було сумніву, хто, фактично, несе відповідальність за катастрофальні браки матеріального забезпечення Галицької Армії, які мали місце і які поважно пошкодили її бойовій силі.

Брак старшин був наслідком негативного відношення української галицької суспільності до професійної військової служби в австро-угорській армії. Українці Австро-Угорщини нерядо вступали до кадетських шкіл і військових академій, даючи перевагу цивільним фахам» з цієї причини кількість активних старшин українського походження в австро-угорській армії перед I Світовою війною можна

було порохувати на пальцях. Український старшинський корпус створився щойно під час I Світової війни із резервових старшин українського походження.

Цілком інакше стояли справи на Україні під російською займанчиною. Там, у російській армії, було чимало генералів, професійних старшин генерального штабу і взагалі активних старшин українського походження. Багато з цих старшин перейшло в 1917 році до українізованих частин, з яких потім перейшло до української армії. На жаль, українські соціалістичні середовища чимало зробили, щоб відстрашити цих старшин від служби Україні, неслухно дискредитуючи їх як «контрреволюціонерів» і «наймитів буржуазії». Винниченко навіть в 1919 році радив, щоб цих „фаховців" з української армії прогнати, старшин набирати з робітників «і селян», вишколюючи їх на коротких курсах, а також творити старшинський корпус із підстаршин.

Все ж таки, запас старшин на Україні був великий і з цього запасу, в першу чергу, повинно було поповнити браки старшин в Галицькій Армії. До служби в українській армії гетьман П. Скоропадський притягнув був 175 генералів і приблизно 15000 старшин. Не всі ці старшини були „общеросами" чи „реакціонерами". Багато, із них перейшли до Дієвої Армії УНР, у тому числі і генерали високих ступнів, як Юнаків, Галкин, Дельвіг, Дядюша, Єрошевич та ін. Але повний голос у військових справах генералітет і старшинство Армії УНР здобули були аж в 1920 році.

Коли дня 1 листопада 1918 року почала формуватися Галицька Армія, в її рядах не було ні одного генерала. Перший генерал Галицької Армії прибув щойно 10 грудня 1918 року і був ним генерал-майор російської служби Михайло Омелянович-Павленко. Він став начальним Командантом Галицької Армії.

Із російської армії, крім ген. М. Омеляновича-Павленка, прибули ще генерали Олександр Греков і Микола Гембачів. Перший із них відіграв блискучу роль, як Начальний Вожд у Чортківській офензиві, а другий командував короткий час III, а потім IV Галицьким корпусом, і, врешті, перебував у розпорядженні Диктатури. Шухевич пише про ген. Гембачева, що він був «сальонгенералом», а Олег Ключенко називає його навіть «інтендантом». Це не відповідає правді: Гембачів був генерал-майором генерального штабу і, за гетьманату, був начальником штабу VI Полтавського корпусу, в якому ген. М. Омелянович-Павленко командував 11-ою пішою дивізією. Цілком певно ген. Гембачів краще надавався на команданта III Галицького корпусу, ніж його попередник полк. Гриць Коссак.

Крім цих трьох генералів російської служби, Галицька Армія мала ще трьох професійних старшин генерального штабу російської служби. Ними були полк. Євген Мешковський, пполк. Вільгельм Фідлер, за національністю – балтійський німець, і полк. Микола Какурін, мабуть, італійського походження. Насувається думка, що треба було з України запросити більше старшин генерального штабу, яких тоді немилосердно цькували соціалістичні партії. Адже ж полк. Мешковського галицька делегація з арешту визволила, пропонуючи йому штабову посаду в Галицькій Армії.

Незважаючи на перспективи поповнення Галицької Армії старшинами кол. російської служби, Галицька Армія справді мало скористала з цього джерела, якщо не рахувати летунства. Бракуючих генералів і професійних старшин генерального штабу Галицька Армія шукала, головню, серед персоналу колишньої австро-угорської армії.

В колишній австро-угорській армії служили 4 генерали українського походження. Були ними: «фельдмаршальльойтнант» (ступінь, що відповідав генералпоручникові в інших арміях) Антін Лаврівський, командант одної дивізії на італійському фронті і генерал-майори Осип Доброволья-Вітошинський, Степан Кобилянський (брат письменниці Кобилянської) і Фелікс Шепарович, що командували різними бригадами австро-угорської армії. Ген. Лаврівський захворів ще на фронті і скоро помер, а ген. Шепарович дістався зі своєю бригадою в Перемишлі до московського полону, де й помер на Сибірі. Сини його служили в Галицькій Армії: Едмунд був командантом 1 Кінної бригади в ступні майора, а Фелікс – летуном у 1-й летуночній сотні в ступні поручника (помер на тиф в Крижополі в 1920 році). Чому генерали Вітошинський і Кобилянський не зголосилися до Галицької Армії, про те нікому нічого не відомо. Обидва були свідомими українцями. Можливо чекали запрошення від уряду, якого ніколи не отримали.

Генералітет Галицької Армії нараховував 8 осіб. Крім 3 генералів російської служби, 5 інших походило з австро-угорської армії. Були це три українці, 1 галицький німець і 1 маляр. Прізвища генералів подаємо за абеткою: Олександр Греков, Микола Гембачів, Антін Кравс, Віктор Курманович, Осип Микитка, Михайло Омелянович-Павленко, Мирон Тарнавський і Густав Ціріц.

Професійних старшин генерального штабу був, у Галицькій Армії бракувало катастрофічно. Два тільки українці служили в австро-угорському генеральному штабі: пполк. Віктор Курманович і майор Яромир Дяків. Але Дяків перебував в італійському полоні і тільки після звільнення його з полону зголосився до української бригади, що перебувала на інтернації в Чехо-Словаччині. У Галицькій Армії був один пполк. В. Курманович, який, щоб поповнити брак, запросив своїх товаришів з австро-угорського генерального штабу до служби в Галицькій Армії.

Генерал В. Курманович

Генерал О. Греков

Генерал О. Микитка

У тому, що до Галицької Армії запрошено старшин-чужинців, немає нічого дивного. Всі молоді армії творилися за допомогою чужинців, щоб тільки вказати на американську армію, де велику роль відігравав німець фон Штойбен, француз – Ляфатт, поляк – Пуласкі. Були теж чужо-національні старшини в Галицькій Армії і були це мадяри, як ген. Ціріц чи пполк. Йосиф Палп де Яноші, хорвати, як полк. Степан Чмелик чи толк. Карло Штіпішц-Терноіва і чехи, як пполк. Антін Виметаль, пполк. Франц Тінкль і пполк. Карло Доле-жаль. Найбільше, в Галицькій Армії, було німців і це були або галицькі німці, або німці з країв кол. Австро-Угорщини. Всупереч польським легендам, треба зазначити, що в Галицькій Армії не було ні одного старшини з кол. німецької армії.

До галицьких німців належали такі відомі старшини Галицької Армії, як полк. А. Шаманек (львів'янин), пполк. А. Бізанц, от. Фердинанд Лянг, от. Карло Шльоссер, сотн. Ганс Кох, пор. Карло Аріо, пор. Северин Байгерт та інші. До другої «австро-угорської» групи належали полк. Василь Вишиваний (Вільгельм Габсбург-Льотрінген), полк, (ген.) А. Вольф, от. Альфонс Ерле, от. Фердинанд Льонер, от. Іван Куніш, от. Вільгельм Льобковіц, сотн. Рихард Шобер, сотн. Ріко Ярій, буковинець сотн. Роман Фріш, командант 6 гарм. пол. УГА та ін.

Чужо-національні старшини Галицької Армії, у своїй великій більшості, виявилися повновартними товаришами зброї. Історія Галицької Армії знає тільки один випадок зради чужо-національного старшини (пполк. Вільгельм Бем з ДСВС). Підозріння були на деяких чужинецьких старшин, що вони одночасно служать чужинецьким розвідкам (от. Зегорш, от. Вурмбрандт). Зате історія Галицької Армії завжди пам'ятатиме такі прізвища як полк. Альфреда Шаманека, от. Фердинанда Льонера, от. Вільгельма Льобковіца, от. Івана Куніша, сотн. Рихарда Шобера та ін., не рахуючи галицьких німців, як ген. А. Кравс, пполк. Альфред Бізанц, от. Фердинанд Лянг чи сотн. Ганс Кох, які духово були українцями і щиро віддані українській справі.

Негативною сторінкою затрудження старшин-німців у Галицькій Армії були постійні польські доноси до держав Антанти, що німецькі офіцери керують Галицькою Армією, що робило на державних мужів Антанти відповідне враження. Іншим недоліком був факт, що часами німецькі старшини мали команду там, де їй повинні були виконувати українці. Наприклад, у поході на Київ командантом центральної групи був ген. А. Кравс, а його шефом штабу – от. Вільгельм Льобковіц – обидва німці.

Може події в Києві виглядали б інакше, якщо б на чолі українських військ стояли українці.

Генерал Антін Кравс

Закарпаття і Лемківщина у визвольній війні. Галицьке військо на Закарпатті

Згідно з постановами «Тимчасового основного закону» Української Національної Ради з 13 листопада 1918 року, українські частини: колишніх угорських округ (комітатів) Спиш, Шарош, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармарош мали належати до Західньої Української Народньої Республіки.

В 1910 році українська етнографічна територія в Угорщині нараховувала близькі 15 600 кв. км. і 800 000 населення.

Коли розпалася австро-угорська монархія, українське населення

Закарпаття навіть не пробувало встановити свою владу революційним актом, подібним до Листопадового зриву в Галичині.

На це склалися різні причини. По-перше, українське населення на Закарпатті творило тільки 55,88% усього населення, при чому інші національності, – мадяри, жиди, німці, – вороже ставилися до такого чи іншого його національного самовизначення і зокрема не бажаючи встановлення української державності на цій території.

По-друге, українське населення Закарпаття не мало достатньої кількості національних провідників, бо більшість родом української інтелігенції та духовенства були змадяризовані й заявляли за дальшу державну приналежність Закарпаття до Мадярщини.

Начальна команда УГА в Ходорові, 1919 р. Сидять зліва на право: Дмитро Кренжаловський – референт автоколоні; сот. Теодор Гоца – референт артилерії; от. Ал. Штробель – начальник інтендант; от. ген. штабу Альфонс Ерлс – начальник оперативного штабу; ген. Михайло Омелянович-Павленко – нач. УГА; полк. Віктор Курманович – начальник штабу; от. Альфред Шапанек – заступник начальника оперативного штабу; о. Андрій Калета – начальник капелан; сот. Ерєнбергер – голова комісії пропаганди і агітації; пор. Григорій Мекетей – редактор „Стрільця”

Команда III-го корпусу УГА. Стрий в січні 1919 р. Зліва на право: пор. Роман Придаткевич; чет. Іван Медвідь; сот. Антін Галька; сот. Іваницький; пор. Бірчинський; чет. Василь Коссак; сот. Ярослав Селезінка; пор. Михайло Брик; полк. Гринь Коссак; пор. Гретчак; підполк. Пап де Яноші; сот. Михайло Колл; пор. Макух; пор. Ломінський; хор. Д. Пеленський; хор. Коцюрко; пор. Кандяк; пор. інж. Комаринський

Незважаючи на те, інстинктовний гін українського населення Закарпаття до єдності з Україною був такий виразний та імпазантний, що не було й найменшого сумніву щодо справжніх бажань цієї забутої вітки українського народу. Численні народні віча: в Старій Любовні (8.XI), Бардієві (27.XI), Свиднику (29.XI), Стропкові (30.XI), Ляборці (2.XII), Гуменному (3.XII) – всі на Пряшівщині, в Будапешті (10.XII), Сваляві (8.XII), Сиготі (18.XII) і найбільші з них у Хусті (21.I) схвалювали одногосно волю населення про приєднання Закарпаття до України. Зворушливі спогади про зустрічі із закарпатськими селянами та їхні побажання, щоб «Україна прийняла нас до себе, залишив нам пхор. УСС Юрко Гарасимів, який очолював стрийських пластунів-вожків, що з доручення обласної команди в Стрию вели серед населення Закарпаття агітацію за приєднання до України.

Та на вічах й резолюціях справа не кінчилася. Прихильники об'єднання з Україною висилали до тимчасової столиці ЗУНР – Станиславова – делегації з заявами, що Закарпаття хоче прилучитися до

Соборної України і прохали вислати на територію Закарпаття українське військо. За свідченням адвоката у Воловім д-ра Осипа Дудикевича, колишнього старшини УГА, делегати Закарпаття Клочурак і Клемпуш були у днях 2-3 січня 1919 року у Станиславові й були прийняті президентом УНРади, д-ром Євгеном Петрушевичем.

В січні 1919 року відбулися три військові експедиції на Закарпаття, що мали завдання обсадити цю українську землю та прилучити її до ЗО УНР. Накази перевести такі експедиції дістали Окружні команди в Коломиї, Стрию й Самборі, але експедиції були недбайливо підготовані й переведені недостатніми силами. Генезу цих експедицій сьогодні трудно роз'яснити, бо й не відомо, в кого зродився їх плян та хто дав наказ виконати. Приміром. Микола Алиськевич свідчить, що коли Рада Державних Секретарів ЗО УНР почала розглядати справу воєнної експедиції на Закарпаття, то полк. Вітовський боронився перед висилкою туди будь-яких військ, мовляв, йому бракує куренів обсадити добре львівський фронт, але під натиском доктора Сидора Голубовича уступив і погодився післати на Закарпаття один курінь. Іншу версію подає д-р. Льонгін Цегельський, який пише, що д-р С. Голубович, на домагання полк. Вітовського, скликав у січні 1919 р. Раду державних секретарів, яку полк. Вітовський поставив перед доконаний факт, мовляв, українські війська перейшли Карпати й саме знаходяться на Закарпатті, де займають повітові осередки. На засіданні, пише Цегельський, зчинилася нечувана буря, мовляв полк. Вітовський розпочав на власну руку нову війну.

Ця нова війна не тільки не добилася своєї мети, але мала в слідку теж прикрі невдачі й поразки українського війська. Воєнна експедиція на Закарпаття принесла шкоду Галицькій Армії, бо знеможливили виконання договору, що його в імені ДСВС склав у дапешті з малярськими фабрикантами зброї сотн. М. Алиськевич під кінець грудня 1918 року. Згідно з цим договором, Галицька Армія вобмін за нафту мала дістати 20 мільйонів набоїв до рушниць, 500 кулеметів, значну кількість гарматних стрілен, піхотні гарматки з амуніцією, вагони одягу, взуття й військових консерв. Малярське міністерство військових справ, навіть сам през. Каролі, затвердили були договір, бо сотн. Алиськевич склав заяву, що закуплена зброя не буде вжита проти малярського війська і що Галицька Армія не думає про агресію на Малярщину. До цього слід додати, що з кінцем грудня 1918 року, в переїзді з Відня через Будапешт, доктор Євген Петрушевич мав побачення з през. Каролі й говорив з ним про Закарпаття. През. Каролі визнав принцип самовизначення народів, а д-р Петрушевич зі свого боку згодився не встрявати безпосередньо у справі Закарпаття, а передати вирішення мировій конференції.

Щоб не замикати собі одне з вікон на захід, яким була Малярщина, у зв'язку з воєнними експедиціями на Закарпаття галицького війська, державний секретар закордонних справ д-р Люонгін Цегельський вислав до малярського уряду спішну місію під проводом от. Теодора Рожанковського і вона передала малярському урядові ноту, в якій зазначувано, що українські війська окупають територію Закарпаття тільки для того, щоб випередити окупацію цих територій іншими народами. Нота запевняла, що «остаточна приналежність цих територій буде вирішена за взаємним порозумінням» та висловлювала переконання, «що добрі взаємини між двома народніми республіками (ЗУНР і Малярщина-ЛШ) і далі будуть незаторкнені».

Першу експедицію галицького війська на Закарпаття організувала Окружна команда в Коломиї, і її головна мета була здобути Ясіння, а потім м. Сигіт. Вона тривала від 7 до 17 січня 1919 року і про неї є два, до речі, суперечні спогади учасника чет. Степана Зибачинського, а теж спогади закарпатського письменника Василя Гренджі-Донського та неопубліковані пор. Степана Глушка, які наводить д-р Володимир Бемко. Про експедиції на Закарпаття згадує теж пор. В. Яшан.

На підставі згаданих спогадів хід подій цієї експедиції був такий: Для здобуття залізничної станції в Ясінні призначено про-бойовий відділ під командою чет. Ст. Зибачинського. Він склався з 3 старшин, 6 підстаршин, 14 стрільців і двох ясіньських гуртів. Озброєний був відділ тільки рушницями й ручними гранатами. 11 січня 1919 відділ цей виїхав з Коломиї і вночі прибув під ст. Ясіння. У резолютній акції, підтриманій ясіньськими добровольцями під командою кол. поручника 85 пп Степана Клочурака, відділ справно зайняв станцію, беручи в полон 5 старшин і 250 вояків та здобуваючи 960 рушниць, 4 кулемети, муніцію й ручні гранати.

Здобутою зброєю озброєно ясіньських гуцулів, з яких створено Перший Гуцульський Курінь. Коли ж 11 січня розброєно ще на залізничній станції п'ять сотень малярських вояків, які верталися з фронту поїздом додому, і здобуто 4 кулемети, кількасот рушниць та іншу зброю, — ще й створено Другий - Гуцульський курінь. Командирами в цих куренях були колишні підстаршини 85 пп: брати Василь і Дмитро Клемпуші, Дмитро Німчук, Іван Гундяк, Василь Копанчук й інші.

8 січня 1919 прибув до Ясіння пор. Віктор Воробець із своїм відділом з Коломиї, який теж перебрав загальну команду над усім військом. 10 січня прибула ще сотня пор. Степана Глушка, чета хор. Білецького та дві гармати під командою чет. Гафтанюка. Таким чином, група пор. В. Ворюбця нараховувала 2 повні сотні піхоти, один пробойовий відділ, пів гарматної батареї та, крім цього, гуцульські добровольчі відділи.

На нараді старшин в Ясінні, 11 січня, рішено наступати на Сигіт. 13 січня вранці гуцульські відділи виступили з Ясіня і з більшими або меншими боями зайняли Кваси, Біліну, Узькирки. 14 січня ці відділи наступають на Рахів і після кількогодінного бою разом з галицьким військом розбивають мадярів та і місцеву мадярсько-німецько-жидівську міліцію. Далі гуцульсько-галицькі війська пішли на Вишів-Требушани і на Бичків. Переговори з мадярами в Сиготі не дають ніякого ви- сліду і вже 16 січня вранці гуцульські відділи станули під мурами Сигітської Комори. Далі гуцульські відділи повели наступ на малу залізничну станцію в Сиготі, а чет. Ст. Зибачинський в'їхав на провізоричному панцерному поїзді, обсадженому галицьким військом, на головну залізничну станцію в Сиготі. Місцеві студенти чекали вже на цю хвилину й хором відспівали «Ми гайдамаки». Двох стрільців з панцерки вивісили на станції синьо-жовтий прапор. Після того сурмач засурмив «позір».

Ось так Сигіт був зайнятий, і 400 гуцульських добровольців та дві сотні галицького війська заквартирували в сигітських касарнях 85 пп. Одночасно обсаджено міський дім, пошту й інші публічні будинки та вивішено на них синьо-жовті прапори. Скоро надійшла й головна частина війська, з якою український гарнізон Сиготу нараховував близько тисячі вояків. Команду війська перебрав сотн. д-р Денис Маср Михальський, команду міста передано пор. Степанові Глушкові.

Сигіт був в українських руках не цілих два дні. Вночі з 16 на 17 січня сигітські мадяри й жиди зібрали 50 возів та послали їх до Надь Баня по румунське військо. 17 січня вранці, 18-та румунська бригада у складі 30 старшин і 2000 вояків була вже 12 км. від Сиготу. Командував нею полк Джорджеску. Галицьке військо мало гострий наказ не встрявати у збройні сутички чи бої з румунським військом. Румунська команда відмовилася переговорювати з українцями й тому пор. Воробець наказав вагонуватись до від'їзду. Один транспорт під проводом хор. Притики щасливо вирвався з Сиготу, але другий впав жертвою румунської засідки в Сиготі камеральнім. У тій засідці згинули чет. Половецький і чет. Гафтанюк, ранені були пор. Воробець, чет. Посацький, чет. Ковч, хор. Циганюк, 41 вояків впало і 150 було ране: НИ/С 20 старшин і злизько 400 вояків попали в румунський полон, з якого тільки 14 жовтня 1919 року повернено на Україну 19 старшин і 320 стрільців. Решта загинула у брутальній румунській неволі.

Після обсади Сигота румунське військо обсадило Бичків і Требушани, але далі не пішло. Рахів перебрала знову мадярсько-німецько-жидівська міліція, яка навіть допомгла ясінським мадярам та німцям створити міліцію і запанувати в Ясінню. Степан Ключурак, Василь Клемпуш і Дмитро Німчук з гуцульськими добровольцями перейшли до Галичини і станиславівська Окружна Команда приділила їх до куреня під командою пор. Нестора Рогужинського. До нього приділено 21 січня сотню, що прибула із Заболотова під проводом пор. В. Яшана.

Військова експедиція галицького війська до Сиготу закінчилася поразкою. На неї склалося багато причин. Сили, призначені для зайняття Сиготу були замалі, а ті, що були, не повинні були посунутися далі, як на лінію Требушани-Бичків. Там треба було чекати дальших підкріплень. Затримуючись на цій лінії, можна було організувати акцію на Хуст, головно місцевими силами. Наказ про відношення до румунських військ був неповний; він мав виразно підкреслювати, що галицьке військо не має встрявати в зачіпні бої з румунським військом, але в разі неспровокованого його нападу має боронитись. Наказ пор. Воробця до відвороту залізничним поїздом був помилковий і пор. Степан Глушко слушно завважив, що він був для нього незрозумілий. Відворот мав відбуватися піхотою, забезпеченим маршем з тилів і з боків з погляду на небезпеку нападу румунських військ. Зудар з румунським військом, навіть удвоє більшим, для галицьких військ не був страшний з огляду на відому невелику боєздатність румунської армії У засідці під Сиготом камеральним галицьке військо, що було в залізничному транспорті, просто не мало можливостей розгорнутися до бою.

В порівнянні з експедицією на Ясіння-Сигіт про інші січневі експедиції галицького війська на Закарпаття й багато не схожим говорити. Експедицію до Мукачева організувала Стрийська окружна Команда, висилаючи курінь піхоти під командою пор. Ярослава Небиловця. В цьому курені була чета скорострільів під командою чет. Романишина. Курінь виїхав 15 січня 1919 з Лавочного і через Волівець та Сваляву без спротиву мадярської міліції прибув поїздом до Мукачева та заквартирувався в порожніх касарнях 65 пп., який день раніше покинув місто. Вночі мадярська міліція зі Сваляви, підтримана мукачівськими залізничниками й робітниками, розбріла український курінь, який від'їхав поїздом назад до Лавочного. В окремому запльомбова-ному вагоні їхала з ним відібрана зброя.

Останньою січневою експедицією була експедиція на Ужгород, організована Самбірською окружною командою. Командант Самбірської округи, сотн. М. Мельник, призначив командантом експедиції сотн. Івана Молещія, тоді команданта запасного коша в Самборі.

18 січня сотн. Молещієву наказано зайняти Ужгород. Але для цієї цілі він міг зібрати в Самборі не більш 65 стрільців з 1 скорострільом.

19 січня виїхав сотн. І. Молещій до Ужгороду, але доїхав зі своєю експедицією тільки до Волосянки, де курінь чеського війська затримав його поїзд. Чехи заявили сотн. Молещієві, що з наказу марш. Фоша вони зайняли долину ріки Ужу з Ужгородом і ніколи туди не пустять. Після переговорів з чехами сотн. Молещій вернувся зі своїм відділом на галицьку територію.

Останньою взагалі експедицією галицького війська на Закарпаття була експедиція півкурення пор. Н. Рогужинського на Ясиння у дні 5 лютого 1919 року. Цього ж дня здобуто Ясиння і Степан Клочурак проголосив у ньому Гуцульську республіку, яка проіснувала до 11 червня 1919 року. До республіки прилучено сусідні села і вона нараховувала 20000 населення. Республіка добре функціонувала й вважала себе за частину ЗО УНР. Нарівні з коронами ходили українські гривні, гуцульське військо мало українські відзнаки, громадян республіки судили галицькі суди. Щоб прохарчувати населення, «республіка» вивозила дерево до Галичини й на Наддніпрянську Україну в Обмін за харчі. Зразково «республіка» дбала про школи й культурні потреби свого населення.

20 червня 1919 р. Ясиня передали чеській адміністрації. Сигіт і 14 українських сіл біля Сигата передано Румунії. За часів чеського режиму головні провідники гуцульського зриву брали живу участь у політичному житті Закарпаття. Степан Клочурак був міністром у кабінеті о. Волошина і послом до Сейму Карпатської України. Брати Клемпуші були провідниками Ясиня; Василь – послом до Сейму, Дмитро – командантом Карпатської Січі, Дмитра Німчука розстріляло гестапо у Братиславі.

Визвольна боротьба на Лемківщині в 1918–1919 роках

Лемківщина, ця найбільш на захід висунена українська територія, яка з огляду на українську більшість свого населення мала входити до складу Західної Української Народньої Республіки, що зрештою й було зазначене в «Тимчасовому основному законі» Української Національної Ради з 13 листопада 1918 р. Територія Лемківщини охоплювала південні частини повітів Новосандецького, Горлицького, Грибівського, Ясельського, Короснянського, Сяницького і 4 села повіту Новоторзького – разом близько 3 500 км.кв. і 200 000 населення, яв то му 160 000 українців.

До Першої Світової війни на Лемківщину налягла значно староруська (москвофільська) течія, провідниками якої були здебільшого місцеві священики. Український національний рух був слабкий. Про силове відношення обох рухів може свідчити факт, що на близько 300 лемківських сіл, москвофільські читальні ім. Качковського були в 109 селах, а українські Читальні «Просвіти» лише у 22.

Перша Світова війна принесла Лемківщині не тільки жахливі австрійські репресії й велике знищення внаслідок завзятих боїв у 1914–1915 роках, але й значне освідомлення лемків в українському напрямі. До цього освідомлення чимало причинилися українські вояки російської армії, а теж перебування лемків у російському полоні й на Україні. Широкі маси лемків дістали наочну лекцію про різниці між українцями й москалями, що значно допомогло до їх національної ідентифікації. Коли ж у сусідній Галичині відбувся Листопадовий зрив, лемки-русофіли й лемки-українці в одному були згідні, а саме в тому, що, ці і ті не хочуть належати до польської держави. Географічно склалося так, що в західній Лемківщині провід у свої руки взяли лемки-русофіли, а в східній Лемківщині – лемки-українці. Коли лемки-українці вже 5 листопада 1918 року на вічах у Вислоці Горішньому, Команчі та інших місцевостях проголосили українську владу в південній частині Сяницького повіту, створили повітовий комісаріят у Вислоці й почали організацію збройної сили, на якій могла б опертися українська влада, лемки-русофіли скликали своє перше віче у Святковій 17 листопада, а потім друге віче у Гладишеві, 27 листопада, на яке запрошено теж українців. На вічу у Гладишеві створено т. зв. «Лемковскую Русскую Раду», й схвалено постанову, що Лемківщина має належати до цієї держави, яка буде зорганізована в Галичині. Поскілки ця ухвала, яка, до речі, пройшла з ініціативи прияв-них українців, не дуже подобалася деяким завзятим лемкам-русофі-лам, то з їх ініціативи скликано 5 грудня у Флоринці віче вже без українців, на якому проголошено «Русскую Лемковскую Республіку», вибрано «Русскую Лемковскую Раду» та «Русский Лемковский Уряд», до якого ввійшли о. Дмитро Хиляк, парох с. Ізби, адвокат Ярослав Качмарук (Качмарчик-?) з Мушини та селянин Микола Громосяк з Крилиці-села.

В ім'я правди треба сказати, що «Русский Лемковский Уряд» під проводом о. Д. Хиляка втримував дружні взаємини із Повітовим комісаріятком ЗУНР під ідейним проводом о. Пантелеймона Шпильки (комісаріят очолював учитель Гриць Судомир). Так було до дня 22 січня 1919 року, коли «Команчецька Республіка» впала під ударами польських військ. У зв'язку з дальшим погіршенням ситуації ЗУНР у між-народньому й мілітарному аспектах, «Русский Лемковский Уряд» почав шукати іншої концепції для політичного майбутнього Лемківщини і знайшов її в об'єднанні з лемківською Пряшівщиною і входженні уже об'єднаної Лемківщини як автономної області до Чехо-Словаччини. Цю ідею пропаговано на вічах у 1919 році, а теж вислано делегацію до Праги до през. Т. Масарика під проводом о. Юрчакевича, яка намагалася прихилити його до цього пляну. Але през. Масарик не

думав через Лемківщину наражуватися на війну з Польщею й увесь плян відкинув. «Русский Лемковский Уряд» проіснував до 1920 року, коли його членів арештували поляки й поставили перед судом у Новому Санчі. Суд відбувся в 1921 році і закінчився звільненням підсудних від вини й кари.

Повітовий комісаріят у Вислоці зорганізував під своєю владою 30 сіл у південній частині Сяніцького повіту. В усіх селах діяли громадські уряди, станиці жандармерії, пошта. Кожне село мало свою міліцію. Творцем й організатором цієї «республіки» був адміністратор Вислока о. Пантелеймон Шпилька, допомагали йому учитель Гриць Судомир, о. Михайло Кріль, парох Прелуки, та булавний Володимир Курка, так би мовити головнокомандувач усіх збройних сил «республіки». На території «республіки» не знайшлося ні одного старшини, але було кількох підстаршин: бул. Щуровський, ст. дес. Андрій Кир, дес. Іван Гайдош, віст. Василь Свистун та інші і вони знаменито керували діями озброєної міліції, що в «республіці» нараховувала понад 1000 бійців. Міліціонери зробили собі навіть провізоричний «панцерний» поїзд, що складався з льокомотиви та двох товарових вагонів, вилонених цеглою, і діяв на залізничній лінії Лупків-Загір'я. Коли поляки спровадили собі справжній панцерний поїзд до Загір'я, міліціонери основно знищили залізничний шлях між ст. Щавне-Куляшне й Мокре, щоб польський панцерний поїзд не зміг дістатися на територію «республіки».

Дня 19 грудня 1918 поляки з Сянока зробили перший більший випад на Команчу, Щавне й Куляшне. Зайнявши Щавне, поляки підпалили декілька хат й почали немилосерно грабити й бити населення. Розлючені міліціонери з Прелук, Команчі та інших сіл пішли в атаку на напасників, змусили їх панічно відступити і здобули від поляків 60 рушниць та кілька скриньок муніції. Прелучанською міліцією в цьому бою керував старший десятник Микита Лукачак й вістун Степан Чура, команчанською – статший десчтник А. Кир. Після цього «свято миколаївського» погрому, поляки аж до 22 січня 1919 не змогли здобути на ніяку більшу акцію. Все ж таки, провід Комісаріяту здавав, собі справу, що він не зможе, власними силами, відбити більшу акцію польських військ зі Сянока, тим більш, що не має не то гармат, але й ні одного кулемета. І тому Комісаріят вислав делегацію до Стрия, щоб в Обласній команді прохати воєнної допомоги для «Команчецької Республіки». Делегати Комісаріяту змогли дістатись до Стрия, але полк. Коссака порадив їм боронитися до часу, поки в Сяніччину не прийдуть... чехи, а як "воєнну" допомогу казав видати дві рушници. Важко сьогодні судити, чи справді полк. Коссака не міг подати більшої допомоги, бо у стрийській тільки залозі було тільки 40 старшин і 1100 підстаршин і стрільців (грудень 1918). Водночас годі не завважити, що рішення полк. Коссака було на ділі втечею перед вирішенням важливої проблеми, а такі втечі у війні дають жалюгідні наслідки.

Кінець «Команчецької Республіки» прийшов 22 січня 1919 року. Вже 21 січня почали поляки наступати з трьох сторін на Команчу й Вислік. Міліція, зібравшись на горі Могилі, повела протинаступ, яким так перестрашила поляків, що ті почали вицофуватися з Команчі, кидаючи зброю. Від Загір'я над'їхав поїзд з допомогою полякам. Це у свою чергу налякало наступаючих міліціонерів і вони стали відступати. Згодом виявилось, що відступати не було чого, бо підмога була невелика.

З Команчі відступили міліціонери через Ославицю до Прелук і звідти перейшли до Кам'янок, де почали збиратися під командою ст. дес. Бескида. Польський батальйон зайняв Прелуки та став грабувати село, палити хати. Міліція знову повела наступ на поляків, які, налякані несподіваним обстрілом, почали тікати, залишаючи пограбовану худобу.

Поляки мали кулемети й це була причина, чому міліціонери рішилися припинити боротьбу. Відділ міліціонерів відійшов до Лябордя, переїхав звідти залізницею до Гуменного, перейшов з Гуменного до Вижн. Березного й через Ужок добився до Самбора. Самбірська команда відіслала відділ до Лютовиськ і звідти відділ перейшов до Тісної, в якій команду над ним перебрав ст. дес. Чолач. Команда в Лютовиськах доручила ст. дес. Чолачеві перевести бранку в селах Лиського повіту. Та коли він прийшов з тією метою до Манева, місцеві селяни під проводом штабсфельдфебля Петра Лазоришина напали на відділ ст. дес. Чолача, вбили його і полонених стрільців з його відділу передали полякам у Лупкові. Два тижні пізніше прийшла карна експедиція з Тісної під проводом хорунжого. Вона виловила дезертирів і забрала їх до Тісної. Командантом у Тісній був сотник, кінноти О. Вільчинський, який із загоном кіннотників прибув в з Єлисаветграду, щоб допомогти в польсько-українській війні. Після нього групою військ у Тісній командував інший наддніпрянець, сотн. М. Пилипенко-Богун. На Благовіщення (7 квітня 1919) поляки одним батальйоном обійшли Тісну через чеську територію і зробили випад на Тісну. Сотник Пилипенко-Богун зробив у Майдані (частині Тісної) засідку на поляків, розбив без решти їх батальйон і взяв зброю й полонених. З того часу був тут на фронті повний спокій.

Коли почалася польська офензива 15 травня 1919, українські війська в Тісній дістали наказ перейти на чехо-словацьку територію, де були роззброєні й інтерновані. Лемківські міліціонери з Команчі, Прелук, Репеді, Душатина й інших сіл ділили долю своєї групи. Але раніше, бо 22 січня 1919 року,

коли стався розгром «Команчецької Республіки» багато активних громадян разом з о. Пантелеймоном Шпилькою пішли на еміграцію в Чехо-Словаччину. Хто залишився (комісар Гриць Судомир, о. Михайло Кріль й інші), того поляки заарештували й вивезли до ославленого концентраційного табору в Домбю. Чимало в'язнів цього табору загинуло, інших звільнено щойно після закінчення польсько-української війни.

Польська пацифікація була проведена не тільки у південній частині Сяніцького повіту, де існувала «Команчецька Республіка», що становила себе за частину ЗУНР, й і у західній Лемківщині, в якій проживали лемки-русофіли. У другій половині 1919 року, коли поляки закріпили свою владу в містах західньої Лемківщини й відділили її військами кордонної охорони від Чехо-Словаччини, вони вислали теж карні експедиції до сіл т. зв. «чеської орієнтації», тобто сіл, у яких і на громадських зборах чи в петиціях до Праги висловлювано бажання приєднати Лемківщину до Чехо-Словаччини. Оця пацифікація «руської» Лемківщини не різнилася від пацифікації української її частини, а обі разом від ославленої пацифікації 1930 року.

Військо Закарпатської України, Карпатська Січ (1938–1939рр.)

Степан Росоха – журналіст, відомий борець за волю України, співучасник Карпатської Січі, член штабу, а також депутат сейму Карпатської України, у книжці «Карпатська Січ» (1938–1939 рр.)» показав національно-патріотичний дух українського народу Закарпаття, у героїчній боротьбі з мадярами і поляками за створення держави Закарпатської України 1939 р. та її повторне поневолення.

Карпатська Україна, територія якої лежить на південному схилі Карпат між рікою Тисою на сході й півдні та ріками Гернадом і Попрадом на південному заході, площею близько 12 000 квадратних миль із одним мільйоном мешканців, включаючи Пряшівщину, була століттями і відірвана од матірнього пня українських земель.

У 1270 р. спалахнув між мадярським королем Стефаном і галицько-волинським князем Левом конфлікт, який закінчився походом українських полків на Мадярщину та прилученням Закарпаття до матірніх українських земель. В історичних джерелах немає згадки, як довго тривала злука, але із 1299 р. збереглася грамота надзупана міста Берегового Григорія, в якій він титулує себе «урядником Лева, князя руського». За злуку з Галицько-Волинською Державою закарпатські українці під проводом свого надзупана Петра Петровича воювали з мадярами цілих десять років (1310–1320). А від 1387 р. аж до розвалу Австро-Угорської держави Карпатська Україна була провінцією Мадярського королівства.

21 січня 1919 р. Карпатська Україна проголосила свою злуку з Українською Народною Республікою. Але після розподілу українських земель на основі Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р. Карпатська Україна увійшла до складу Чехословацької Республіки як автономна територіальна одиниця.

Майже 20 років боролися закарпатські українці за національне визволення і стільки ж за політичні права «Срібної землі». Боротьба закінчилася перемогою і Карпатська Україна 7 жовтня 1938 р. проголосила свій автономний уряд, а 11 жовтня стала сфедерованою державою тридільної Чехословацької Республіки.

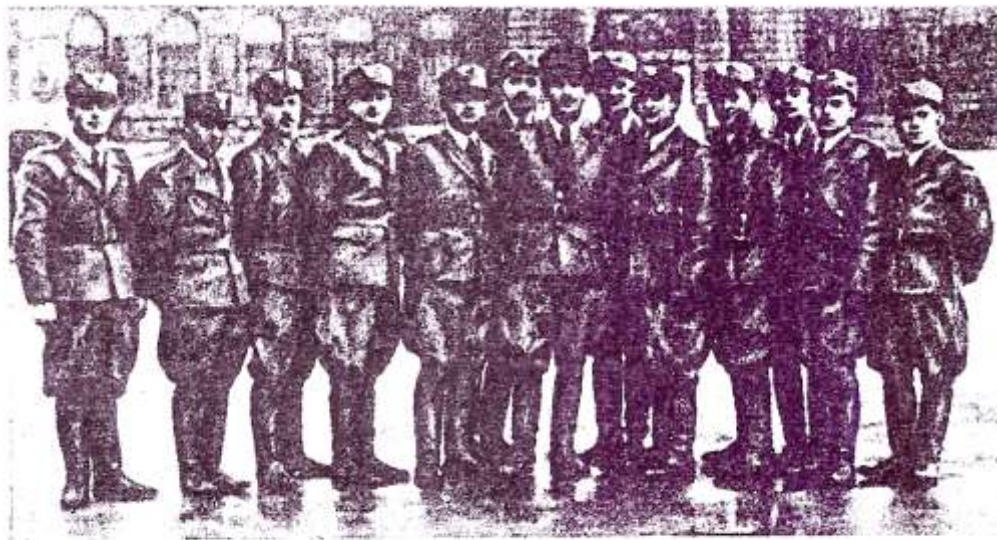
Конечна потреба організувати власну військову оборону сильно відчувалася уже влітку 1938 р. У той час сусіди Карпатської України мадяри й поляки почали посилати туди своїх добре вишколених диверсантів, які підривали мости, нападали на державні й національні установи й об'єкти, тероризували населення і таким чином хотіли викликати хаос, непевність у країні, замішання і дезорієнтацію. Уряд ЧСР був змушений зорганізувати окремі відділи, т. зв. сторожі оборони держави (Страж Оборони Стату) із членів жандармерії, поліції і фінансової сторожі, які мали запобігати диверсійній діяльності сусідів у Карпатській Україні. Та ці оборонні відділи були ослабі чисельно, а до того ж чехи, які складали більшість командного складу тих відділів, не сприймали свого завдання серйозно. Сумлінно виконували цю службу тільки українці.

4 вересня 1938 р. в Ужгороді за почином відпоручників Організації Українських Націоналістів відбулися установчі збори делегатів молоді й представників старшого громадянства, на яких створено Українську Національну Оборону. До проводу Національної Оборони увійшли: др. Степан Росоха – голова, мгр. Іван Рогач – заступник голови, В. Д. – секретар, др. Василь Івановчик – організаційний референт, інж. В. Гелетка – скарбник, членами Проводу – по одному представнику із кожного повіту. Військовий Штаб Української Національної Оборони очолювали: полк. Аркас, полк. Стефанів

та сотн. Клименко. Упродовж місяця УНО—оборона вже мала розгалужену організаційну мережу по всій Карпатській Україні з Краєвою командою, а також окружними й місцевими командатурами. У більших селах і містах відділи УНО-оборони об'єднували звиш 500, а то й 1000 членів. На чолі відділів призначалися місцеві інтелігенти, звичайно, військовики, що були резервовими старшинами чехословацької армії або комбатантами з Першої світової війни – старшини армії Української Народної Республіки та Української Галицької Армії.

Організація УНО-оборони була проведена й здійснена. Але найбільшою проблемою було дістати для неї зброю, щоб її відділи стали чинними в обороні кордонів країни.

Протиукраїнська пропаганда ворожих елементів так сильно діяла й впливала на чехів, що вони не хотіли дати для Української Національної Оборони навіть тієї вишкільної зброї, яку повинні були дати на основі закону й розпорядків на оборону ЧСР і яку вони дали аналогічним народним гвардіям у Чехії, Моравії та Словаччині. Зброю січовики мусили здобувати від мадярських і польських диверсійних банд, що постійно непокоїли пограничні околиці.

Воїни Карпатської Січі зі своїм командантом Дмитром Климпушем.

Після примусового відступлення мадярам Ужгорода, Мукачева й Берегова, на основі Віденського Арбітражу, 1–2 листопада 1938 р., столицю Карпатської України перенесено в Хуст. Тут реорганізовано Українську Національну Оборону в Організацію Національної Оборони Карпатська Січ і поставлено її на військову базу. Її членів обмундировано й розділено по гарнізонах у Хусті й на вузлових пунктах країни. До складу Головної команди Карпатської Січі увійшли: Дмитро Климпуш – командант, Іван Роман – заступник і господарський референт, Іван Рогач – генеральний писар, Степан Росоха – зв'язковий старшина з урядом Карпатської України й референт преси, пропаганди та ідеологічно-політичного виховання. Шефом Генерального Штабу іменовано полк. Михайла Колодзінського-Гузара. До штабу ще входили: чот. Кріс, пор. Чорний, пор. Щука, пор. Калина, чот. три. Коссак, чот. О. Велянський та ін.

Основним завданням Карпатської Січі було паралізувати терористичну чинність мадярських і польських диверсантів, які активізували свою діяльність.

Згідно з розпорядженнями федерального уряду ЧСР відділи Карпатської Січі не мали права діяти на кордонах Карпатської України, – лише на відстані 1500 метрів від кордону, але все ж з появою січовиків у прикордонній смузі всюди зменшилися напади диверсантів.

Військовий штаб Карпатської Січі безперервно проводив військовий вишкіл і старшинські курси насамперед для тих, хто ще не був у війську й прибув на допомогу Карпатській Україні.

З інших українських земель, головно з Галичини, Буковини й з підсоветської України. 4 грудня 1938 р. в Хусті відбувся I з'їзд Карпатської Січі, а 19 лютого 1939 р. – II з'їзд.

I з'їзд Карпатської Січі мав завдання розглянути внутрішні організаційні справи та ідеологічно-військовий вишкіл січовиків. II з'їзд Карпатської Січі задемонстрував військову силу й дисципліну Карпатської Січі, яка проявлялася в десятитисячному поході січових відділів у столиці Хусті. У поході взяли участь також відділи січовичок під проводом Стефанії Тисовської. З окликом «Слава» вітала столиця Карпатської України майбутніх своїх оборонців. На балконах будинку «Січової Гостинниці» приймав дефіляду Карпатської Січі уряд Карпатської України на чолі з прем'єр-

міністром о. д-ром Августином Волошином. До струнких відділів січового війська промовляли представники Уряду й Головної Команди Карпатської Січі, серед них і генерал Віктор Курманович та ін. Промовці закликали січовиків бути чуйними й готовими на той момент, коли їх покличе рідний край стати в обороні кордонів.

І той момент скоро настав. Мабуть, скоріше, як того сподівались самі промовці!

У той час були створені січові гарнізони на особливо важливих пунктах країни, як: Королево над Тисою, Іршава, Торунь, Ставне, Перечин. Створено також робітничі відділи Карпатської Січі, які мали завдання будувати й відбудовувати дороги, особливо шлях Хуст – Довге – Свалява – Перечин. Жіночі відділи проводили вишкіл медичних сестер, що опісля відіграли велику роль в боях за незалежність Карпатської України. Відділи допоміжної поліції Карпатської Січі виконували службу разом із чеською поліцією, яка була до деякої міри вороже настроєна до українців і непевна.

Крім військової і вище згаданої ділянки Карпатської Січі, дуже діяльним був відділ преси, пропаганди та ідеологічного виховання з відомою Летючою естрадою, що об'їздила всю країну, головно під час передвиборної кампанії до сейму Карпатської України. Летючу естраду очолював А. Д. Довгопільський при співучасті.

Миколи Чирського на ін. Офіційною газетою Січі став тижневик «Наступ», редактором і видавцем якого був др. С. Росоха.

Політична ситуація в країні ставала непевною. До цього спричинювалися не лише сусіди та німецькі інтриги, але також сам федеральний уряд у Празі, за дорученням якого президент др. Гаха 17 січня 1939 р. призначив міністром внутрішніх справ Карпатської України чеського генерала Л. Прхалу без порозуміння і згоди уряду Карпатської України. Проти насильного акту Праги виступив не лише уряд Карпатської України, але й усе українське населення, яке почало проводити бурхливі демонстрації проти чехів по всій країні, що не обійшлося без сутичок з поліцією, жандармерією і навіть військом.

Зміцнення Карпатської Січі й перемога Українського Національного Об'єднання на виборах до сейму Карпатської України 12 лютого 1939 р. (94 % усіх виборчих голосів) додало українцям ще більшої певності й завзяття у дальшій розбудові своєї державності.

Тим часом Німеччина тиснула на Прагу з усіх боків, а її агенти розкладали сфедеровану ЧСР із середини. Чехи настирливо вмішувалися у внутрішні справи Словаччини й Карпатської України. Словаки почали думати про самостійність своєї країни, а закарпатські українці – про можливість відвернення мадярської небезпеки, яка загрожувала у зв'язку з проголошенням самостійності Словаччини. У всій ЧСР, а особливо в Карпатській Україні, запанувало велике напруження під впливом тих внутрішніх непорозумінь і безпереребірливої та нагальної пропаганди Берліна й Будапешта.

Бої Карпатської Січі

Початкові бої. Уже на початку березня 1939 р. розвідка Карпатської Січі принесла повідомлення про концентрацію мадярського війська на південних кордонах Карпатської України. Мадярське радіо повідомляло, що Гітлер і Муссоліні вже погодилися на окупацію мадярами Карпатської України. Карпатська Січ у постійній готовності. Головна Команда домагається в прем'єра о. д-ра А. Волошина, який одночасно був міністром внутрішніх справ, зброї для тих січових відділів, які негайно мусили від'їхати на мукачівський відтинок кордонів, звідкіля очікували першого наступу мадярської армії. Крім того, розвідка принесла вістки про якісь неясні наміри ген. Прхали, якого не допустили до урядування.

13 березня вночі прем'єр о. др. А. Волошин дав наказ комендантові жандармерії видати резервну зброю Карпатській Січі. Тієї ночі мадярська армія дійсно розпочала свої військові операції на мукачівському відтинку. У ранніх годинах, коли відділи Карпатської Січі поспішно озброювались переданою зброєю і готувались до від'їзду на фронт, ген. Прхала віддав чеському війську наказ роззброїти Карпатську Січ.

Українсько-чеські бої у Хусті. 14 березня 1939 р. столиця Карпатської України пробудилася від крісових стрілів, клекоту кулеметів, вибухів гранат і гарматної канонади. Чеське військо сильно обстрілювало будинок Головної команди Карпатської Січі «Січову гостинницю», січові гарнізони та інші січові об'єкти. Скрізь по вулицях були встановлені важкі скоростріли. У бою брали участь чеські панцерники й легкі гармати. Січовики, озброєні тільки крісами, гранатами й пістолями, чинили завзятий опір, причому оборона ускладнювалася браком амуніції. На протест Уряду Карпатської України Прага не реагувала. Бої тривали. Вістка про напад чеського війська на Карпатську Січ

блискавкою пронеслася по всій країні. Місцеві відділи Карпатської Січі почали роззброювати чеську жандармерію і поліцію, а також військові відділи й зі зброєю в руках йшли на допомогу столиці. Бачачи рішучий опір Карпатської Січі й одностайність населення, ген. Прхала віддав наказ чеському війську припинити бої. Карпатська Січ перебрала всеціло до своїх рук охорону порядку в Хусті й у цілій країні. Із тих нещасних і нікому не потрібних чесько-українських боїв, у результаті яких було близько сотні мертвих і кількості поранених, скористалися тільки мадяри, армія яких вже зайняла на мукачівському відтинку перші три українські села: Підгір'яни, Кольчино й Коропець.

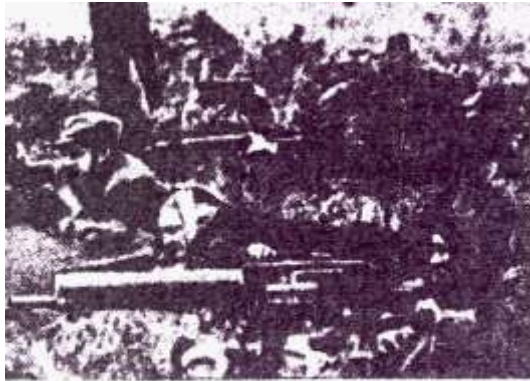
Того ж дня, 14 березня, сейм Словаччини проголосив її самостійність. Уряд Карпатської України мусив діяти негайно. Устами свого прем'єр-міністра о. доктора Августина Волошина через хустське радіо він проголошує самостійність Карпатської України й оголошує загальну мобілізацію.

Із усіх закутин Карпатської України горнуть українці до своєї столиці, голосяться до війська. Карпатська Січ поспішно озброює свої полки й сотня за сотнею, з піснею на вустах, ідуть на фронт, щоб спинити наступаючого ворога, щоб в огні й крові здати іспит на державницьку зрілість, щоб у тій збройній боротьбі доказати всім, що січове військо Карпатської України є гідне своїх славних предків, бо вірно дотримується їхньої правди:

«Нехай вічно буде слава,
же през шаблі маєм права!»

14 березня вночі президент ЧСР др. Гаха прийняв у Берліні протекторат Німеччини над чеськими землями (Чехія, Моравія) й наступного дня (15 березня) в ранніх годинах німецьке військо окупувало їх без найменшого опору з боку чеської армії.

Сейм Карпатської України. 15 березня зійшовся сейм Карпатської України, який проголосив її як Карпатську Українську Республіку й обрав першим президентом отця доктора Августина Волошина. Карпатську Січ було

Скорострільне гніздо в бою.

проголошено національною армією Карпатської Української Республіки.

Того дня надвечір мадярсько-німецькі агресори зробили ще одну спробу здобути Карпатську Україну без боїв. Мадярський уряд вислав до Хуста свого парламентаря, а одночасно німецький консул др. Гофман передав президентові Карпатської України телеграму від Гітлера, щоб передати мадярам владу у Карпатській Україні без боїв. Президент о. др. А. Волошин заявив, що Карпатська Україна хоче жити в мирі зі своїми сусідами, але зі зброєю в руках виступить проти кожного, хто задумав би порушити її свободу і державні кордони. Заяву свого президента карпатські українці підтримали належним чином. Це перший раз, що в дорозі до опанування Європи й світу агресори зустріли належний опір.

Опір Української Держави – Карпатської Української Республіки!

Мобілізація Карпатської Січі проходила гладко, бо закарпатці голосились до війська спонтанно й масово.

Але найбільшим нещастям був брак зброї. Чехи не хотіли добровільно віддати українцям зброю.

Треба було насамперед здобути її силою, щоб опісля озброювати Карпатську Січ.

Наступ мадярів

Мадяри розпочали свій наступ з 13 – 14-го березня вздовж південних кордонів Карпатської України. Наступ розвивався в чотирьох напрямках по залізничних шляхах. Перший ішов з Ужгорода на Перечин–Ужок, другий з Мукачева на Сваляву – Лавочне, а з Берегова виходили: третій на Іршаву – Кушницю і четвертий, найголовніший, на Севлюш – Королево – Хуст – Ясіню. На першій лінії Ужгород – Перечин одразу дійшло до запеклих боїв. Сюди мадяри скерували свій

Карта боїв Карпатської України.

головний удар, щоб відрізати Карпатську Україну від Словаччини. Хоч мадяри ввели в бої важкі гармати й літунство, хоч вони кількакратно переважали численністю січове військо, та все ж безперервні й завзяті бої тривали на цій лінії майже цілий тиждень і без допомоги поляків, які почали наступати з Ужока, не змогли б за той час дістатися до північних кордонів.

Важкі бої вела Карпатська Січ на лініях Ужгород – Мукачів та Мукачів – Берегово – Севлюш. Особливо важливі, а одночасно успішні бої були під Горондою.

Сотня Карпатської Січі в селі Горонда, якою командував хор. Михайло Стойка, що був перед тим у відділах Сторожів Оборони Держави, зайняла позиції якраз хвилину перед наїздом мадярів 14 березня в 5-й год. ранку, на відстані 50 м від демаркаційної лінії. Скоростріли були посередині оборонної лінії, на лівому крилі зайняли позиції стрільці з крісами, на правому гранатники.

Наступ почали мадяри з великою силою. Під сильним вогнем січовиків мадяри в паніці відступили. Сотня січовиків з невеликими втратами вистояла проти великої сили наїзника аж 16 годин.

На відтинку «Іршава» сотня під командою чот. Н. Романенка мала 150 січовиків, у тому числі 10 українців із чеської команди фінансових сторожів. В озброєння сотні входили: 82 кріси, чотири міномети, чотири ракетні пістолі, чотири легкі скоростріли, 15 пістолів кал. 7.65 та до них по 400 штук набоїв, крім того, 135 мін, 400 ракет, 40 000 набоїв до кулеметів і крісів з магазинками та 250 ручних гранат – 200 чеського виробництва: запальником 0-15 і 50 плоских з бомбовим запальником. Крім того, 5 машинових пістолів і до них 30 000 набоїв. Бій почався 14 березня в 9 год. ранку, де сотня на командних над ворогом позиціях держала фронт до 4.30 пополудні. Під натиском мадярської частини, в кількості приблизно 1000 вояків січовики почали відступати ланцюгом гір до Іршави.

Про події на відтинку мадярсько-українського фронту командант іншої сотні пор. О. Свобода

Січовики на становищах.

писав: «Того дня перед полуднем (15 березня) січовики привели до Іршави кільканадцять полонених мадярських вояків та кількох ранених і дві фіри всякого боевого виряду та зброї. Сотня під командою пор. С. Станканиця наскочила несподівано на мадярів, більшість яких загинула в бою, а полонених переслано через Іршаву до Хуста. Між мадярськими полоненими знаходилися також старші віком вояки, що було доказом, що Мадярщина провела в себе тиху мобілізацію.

Найтяжчі бої велися на лінії Берегово – Севлюш – Хуст. Мадяри поспішали здобути столицю Карпатської України, тому кинули до наступу, крім піхотних частин, ще великі панцерні з'єднання при підтримці важкої артилерії та літунства. Без сумніву, що озброєнням і чисельністю мадяри переважали січовиків й вирішували бої на свою користь, але сильний дух спротиву й безмежна любов до своєї батьківщини зробили чудо і малочисельна й так слабо озброєна українська армія змогла учинити такий сильний опір у такому тривалому часі. Мадярські старшини опісля заявляли з подивом, що ніколи не очікували такого завзятого спротиву й такої боездатності карпатських січовиків.

За Севлюш ішли бої уже від 2-ої години ранку 15 березня 1939 р. На відтинок цього фронту вирушив курінь січовиків, що складався з учнів Севлюшської учительської семінарії під проводом свого вчителя сот. Якова Голоти. Ці юнаки не вміли належно володіти зброєю, але, повні завзяття та рішучості, героїчно боронили позиції під Севлюшем. Вони не відступали й не здавались у полон. Гинули в бою подібно як студентська молодь під Крутами. Їм на допомогу вирушив січовий гарнізон з Королева під командою пор. Осипа Свободи. Тепер фронт розгорнувся від Ужгорода по Королево над Тисою. Іршавський гарнізон боронив південні схили Карпат. Важкі бої за Перечин, Сваляву, Іршаву, Севлюш принесли великі втрати як українській армії, так і мадярам. Сам Севлюш два рази переходив з рук до рук. На цьому відтинку фронту Карпатська Січ мала до диспозиції один чеський танк, який багато причинився для оборони.

На схід від Королева йшли важкі бої на так званому Копанському полі, за 12 км від Хуста. Із Севлюша до Хуста тільки 25 кілометрів, але малярські моторизовані частини змогли дістатися до Хуста тільки за повних 30 год, ведучи важкі бої за кожен п'ядь землі. Хуст малярі здобули аж 16 березня під вечір.

Тут треба згадати, що 15 березня президент о. др. А. Волошин призначив військовим міністром С. Клочурака, який призначив головнокомандуючим військами Карпатської України полк. С. Єфремова, а сам виїхав на переговори з ген. Святеком, командантом чеських військ, які відступали на Словаччину й до Польщі, – щоб його спонукати до оборони Карпатської України. Але тому спротивився ген. Л. Прхала, який був надрядним генералом і який скеровував чеські війська до

Розстріляний малярський шнігун.

Польщі, куди й сам виїхав.

По виїзді до Велятина полк. С. Єфремова головне командування перебрав полк. Михайло Колодзінський-Гузар. Головну Команду й Генеральний Штаб перенесено до будинку уряду Карпатської України, звідкіль керовано воєнними операціями, аж до відступу з Хуста. У той час у Головній команді й Генеральному штабі діяли: полк. М. Колодзінський-Гузар, ад'ютант полк. Гузара чот. три. Коссак, член Головної Команди пор. др. С. Росоха, полк. В. Филонович, др. Олег Кандиба, полк. Земан, доброволець з чеської команди, телефоністка Галина Волошук та ще кілька зв'язкових старшин і підстаршин.

Під Хустом точилися не менше завзяті бої, як на інших ділянках малярсько-українського фронту. Під вечір малярі підійшли під Хуст. Січовики відступили, одні на Волове, а інші через с. Сокирницю, одна частина на с. Драгово, а інша на с. Буштино. Туди відступили також Головна команда й штаб Карпатської Січі, а також частини, що боронили Хуст. У Буштині йшли завзяті бої між місцевими січовиками й чеськими частинами, що переходили на Тячів до Румунії, за зброю, яку чехи не хотіли скласти.

Тим часом в українському запіллі частини чеських військ озброїли місцевих малярів, які опанували вузлові пункти Тячів, Тересву й Солотвинські Копальні. Це дошкульно відчувалося на українському фронті. Відступ на Тячів був неможливий, щоб дістатися до Бичкова, куди виїхала влада Карпатської України й де мав організуватися другий фронт.

Наступного дня малярські моторизовані частини підійшли під Буштино, де розпочалися нові завзяті бої. Проти переважаючої сили й ударів малярських терористів з тилу із Тячева січові відділи не могли встояти. У цих боях загинув сам Верховний командант полк. М. Колодзінський-Гузар і його ад'ютант чот. Зенон Коссак. Частина січовиків перейшла через Тису до Румунії, а більша частина відступила на північ, щоб через Углю дістатися до Нересниці, опісля до Великого Бичкова. З наближенням малярського фронту місцеві малярі розпочали скритий терор проти січових старшин. 18 березня вбили пор. П. Волощука. Уздовж північних кордонів Карпатської України сунула польська армія на зустріч з

На кордоні Карпатської України й Польщі. Біля розстріляних січовиків стоять малярі й польської бож.

Розстріляні січовики.

мадярами на спільному кордоні. На хребтах Карпат лунало веселе польське «венгер, поляк два братанкі, як до шаблі так до шклянкі». У такій безвиглядній ситуації січові частини в Бичкові переходять до Румунії. Але румуни, роззброївши та пограбувавши всіх з особистого майна, 22 березня передали їх у Бичкові мадярам. На інших місцях фронту бої не припинилися. Від 18 березня йшли бої з малярською армією уздовж середньої смуги Карпатської України від Березнянщини через Сваляву, Волівщину, Довге, Нересницю, Рахів, яку малярі зайняли аж під кінець березня. Горішню частину Карпатської України малярі здобули аж у першій половині квітня. Пограничні пасма, де не було добрих шляхів, здобули малярі в травні.

Численні відділи Карпатської Січі не піддалися мадярам, а відступили в гори і там вели партизанську боротьбу. Ці партизанські відділи Карпатської Січі дошкульно давали себе відчувати мадярській окупаційній армії і мадярським жандармам протягом цілої мадярської окупації. Особливо вславились партизанські відділи на Волівщині під командою пор. Федора Тацинця, який опісля в тій боротьбі й загинув. Теж на Гуцульщині (верхи Кобилянської і Косівської Поляни та Рахова) активно діяв партизанський відділ під командою пор. Миколи Крупи, який загинув у акції, а по йому перебрав команду хор. Олекса Ворохта. У цьому відділі був якийсь час і член Головної команди пор. С. Росоха.

Січовиків, які, відступаючи перед мадярами, перейшли польський кордон, польська прикордонна сторожа розстрілювала на місці.

Мадяри, захопивши рештки розбитих частин Карпатської Січі, частину їх розстріляли, а частину перевезли до концентраційного табору в Варю Лопош біля Ніредьгази.

Вони розстріляли не лише січовиків, але також чільних українських громадян: послів Івана Григу та Василя Лацанича, учителя Д. Митровича та ін.

Опір військ молоді держави Карпатської України був світлим доказом свободолюбивості українського народу та боротьби за право незалежності. Це ж бо йшли добровольці на певну смерть незважаючи на те, що напасник переважав кільканадцятикратно, як людьми, так і озброєнням.

Світова преса з подивом писала про героїчну боротьбу закарпатських українців. Питалися: «Що веде тих молодих людей на очевидну смерть?» Не могли того зрозуміти, що український вояк може або здобути свободу своїй батьківщині, або вмерти в її обороні.

Карпатська Україна витримала в боротьбі своєї незалежності довше, ніж Франція, Польща чи Чехословаччина, що на свою оборону не віддали жодного стрілу. Карпатська Січ заманіфестувала перед світом, що український народ боротиметься за свою свободу повсякчасно, до повної перемоги й відродження незалежної соборної Української Держави.

Стратегічні концепції, плани і комбінації сторін у польсько-українській війні

Польське повстання у Львові було ділом польських воєнно-конспіративних організацій. Вирізнялися між ними три головні організації: 1. Польська Організація Військова (ПОВ), 2. Польський Корпус Посілкови (ПКП) і 3. Польські Кадри Військові (ПКВ).

Організації ці теж готувалися перебрати владу у Львові, але українці їх випередили. Коли ефект заскочення минув, польські військові організації кинулись до боротьби, намагаючись відобрати українців Львів. Польське населення Львова підтримало цю боротьбу. У львівських боях спершу ініціатива була в руках повстанців. Але вже в скорому часі виявилось, що власними силами польські повстанці Львова здобути не можуть. І тоді почали взивати Польщу, щоб вона допомогла їм оборонити «польський» Львів. Початок цієї допомоги був також початком польсько-української війни. Допомога Польщі для Львова мусіла йти через українську територію. В перших днях листопада 1918 року всі 48 адміністративних повітів Галичини були в українських руках. Від 3 листопада 1918 року в українських руках був теж Перемишль. Щоб дійти до Львова, поляки мусіли порушити українську територію, що в Листопадовому зриві самовизначилася державно і національно. Порушення її було початком польської воєнної агресії проти української держави, що постала згідно з правом про самовизначення народів. Щоб подати допомогу для польських повстанців у Львові, поляки запланували створити три коридори з Польщі через українську територію. Перший коридор заплановано на лінії: Перемишль–мостиська–судова Вишня–львів. Для створення цього коридора потрібно було мати в своїх руках Ярослав, здобути Перемишль й оволодіти залізничною лінією Перемишль–Львів. Завдання це поляки виконали впродовж перших трьох тижнів листопада 1918 року, не зустрічаючи при творенні цього коридору майже ніякого українського спротиву.

Вже в дні 1 листопада 1918 року Ярослав перейшов у руки поляків, дарма що його залога була українська (77 пп і 34 п стр) і залога ця отримала доручення перевести Листопадовий зрив у цьому місті. Наказу цього не виконано, залога розбіглася. Перемишль поляки здобули 11 листопада. Маючи в своїх руках Перемишль, вони почали організувати «відсіч» для Львова. «Відсіч» ця прибула до Львова 21 листопада коло 3 години після полудня, проїжджаючи віддаль 100 км у двох днях й одній ночі. Їхало шість потягів з панцирним потягом на переді, а в них 140 старшин і 1228 вояків, разом 1368 людей. Наскільки слабкий був тоді ще зв'язок між Львовом і краєм, свідчить той факт, що про таку переважну воєнну дію, як транспортування допомоги з Перемишля до Львова, ні одна військова команда в краю не повідомила Начальну команду у Львові.

Українські команди й відділи розбіглися із залізничного шляху, навіть не пробуючи якоїсь проти акції.

Другий коридор до Львова почали поляки організувати в другій половині листопада з Люблинщини. Вже 15 листопада почався рух польських військ на лінії Белзець–Рава Руська, але далі через Жовкву, по цьому коридорі пробилась до Львова щойно група ген. Ромера в січні 1919 року, потерпівши важкі персональні й матеріальні втрати в боях під Жовквою. Інші польські спроби цього порядку були затримані на лінії Рава–Руська–Белз–Сокаль. Допоміжними польськими акціями для цього напрямку були акції польських військ з Ярослава, які вже 15 листопада вдерлись на правий бік Сяну й обсадили міст у Сухохові. Українські війська відкинули їх назад за Сян, але 17 листопада поляки почали свою акцію наново.

Третій коридор до Львова пробували поляки зорганізувати наприкінці листопада наступом на Самбір. Коридор цей мав вести з Перемишля через Самбір–Рудки–Любінь Великий до Львова. Більша польська група, що в грудні 1918 року готувалася реалізувати план цього коридору, була відкликана під Львів, де тоді створилася для польських військ загрозлива ситуація.

Із перегляду цих трьох оперативних напрямків польських сил ясно, що головною ціллю цих військ було втримання, за всяку ціну, Львова в польських руках. Тільки забезпечивши за собою Львів і широкий доступ до нього з Польщі, польська сторона могла запланувати дальший генеральний наступ для здобуття, в першу чергу, нафтового басейну, а потім – уже цілої Галичини. Для проведення цього наступу поляки сподівалися отримати значну допомогу з усієї Польщі, а навіть притягнути для нього армію ген. Галлера з Франції.

З повишого перегляду бачимо, що в листопаді 1918 року поляки виявили значну оперативну ініціативу, щоб прийти польським повстанцям у Львові з допомогою. На цю польську ініціативу відповіді української не було, якщо не рахувати на слабкі спроби оборони в районах Рави Руської й Любачева, а також біля Хирова. А тим часом, сьогодні, вже немає найменшого сумніву, що відбити польську агресію й виграти польсько-українську війну можна було тільки в цих перших місяцях війни. Треба було організувати енергійну й швидку рухово-зачіпну війну на тили й фланги наступаючих польських військ, при чому головною оперативною ціллю цієї війни повинно було бути здобуття Перемишля (а не Львова) й осягнення лінії Сяну, як найкращої оборонної лінії від заходу. Треба було виявити ініціативу у створенні надійного інструменту зачіпно-маневрової війни, тобто армії силою яких 30000 бійців, що була б цілком достатньою для виконання доручених завдань, поскільки наявні польські сили на всьому галицькому пляцдармі не виносили більше, ніж 12000 бійців. У цьому часі українська армія нараховувала 15000 бійців, отже, її кількість треба було

подвоїти. Немає також найменшого сумніву, що з упадком Перемишля й досягненням лінії Сяну українськими військами Львів, оточений з усіх боків українськими військами, не міг довше втриматися, як висунений пляцдарм польських збройних сил у Галичині.

Цієї самотньої можливої відповіді українська сторона не дала. У провідних колах не було зрозуміння, що тільки зброєю можна вирішити польсько-український конфлікт, зате була надія на справедливий суд Антанти. Відповідно до цього, українська державна й мілітарна машина розгойдувалися дуже поволі, так, ніби час грав на користь українців. Коли ж прийшло, врешті, зрозуміння, що конфлікт з поляками треба вирішити зброєю, щоб не ставати перед Антантою з пустими руками, у провідних політичних і військових колах перемогла концепція здобування Львова, а потім концепція прориву коридору, що вів з Перемишля до Львова. Це правда, що здобуття Львова мало було б величезне морально-політичне значення, але стратегічно, воно не вирішувало війну з Польщею. Могло вирішити польсько-українську війну капітуляція Львова, яка могла наступити внаслідок здобуття Перемишля, досягнення лінії Сяну й, тим самим, відрізу Львова від усіх джерел постачання й допомоги зі заходу.

Тримаючись вперто Львова, ударяючи значними силами в коридор між Перемишлем і Львовом, українська сторона концепційно-стратегічно заломилася. Замість стосувати Концепцію рухомої, наступальної війни, українська сторона прийняла концепцію позиційно-оборонної війни, яку, якоюсь міркою, накинув їй польський противник. У таких умовах українські атаки на Львів чи теж на коридор нагадували «вломи» у позиції противника, типові для позиційної війни довгими фронтами. І навіть коли такі «вломи» вдавалися, війська, що їх перевели, мусіли далі стосувати позиційно-оборонну війну проти ворожих контратак. Таким чином концепційне заломання мало катастрофічні наслідки для української армії: українські війська трималися на своїх оборонних позиціях до часу, доки польські війська не зібрали переважних сил, щоб український фронт проламати в кількох місцях. Українські війська не намагалися накинати противникові свій спосіб ведення війни – маневрово-наступальний, але пасивно прийняли спосіб, накинений противником, який згори виключав можливість стратегічного успіху.

*Присяга вояків УГА в Коломиї
перед відходом на фронт*

*Добровольці УГА із Самбірщини.
Листопад 1918 р.*

Згідно з концепцією позиційної війни довгими фронтами, українські війська таки намагалися прорвати ворожий фронт і цій меті мали служити два лобові наступи на Львів (27 грудня і 11 січня) і дві операції під Вовчухами (в лютому-березні 1919 року). Лобові наступи на Львів успіху не мали, бо як їх правильно характеризував полк. А. Легар у своєму звітненні, до проведення цих наступів не зібрано достатньої кількості українських сил. Першу лютневу операцію під Вовчухами перервано внаслідок інтервенції Антанти, а друга може була б закінчилася успішно, якщо б не трапилися були різочі помилки в керівництві операції. У цьому місці бажаємо ще зазначити, що двічі війська II Галицького корпусу не використали ситуації, яка створилася була у Львові й під Львовом: перший раз 5 березня, коли у Львові почали вибухати муніципальні склади, внаслідок яких вибухла була велика паніка серед польських військ, а другий раз 8 березня, коли польська залога Львова вийшла з міста під Городок, де для польської армії, внаслідок успішної Вовчухівської офензиви, створилось було надзвичайно грізне становище. В обох цих днях бригади II Галицького корпусу легко могли здобути Львів.

Таким чином немає найменшого сумніву, що розв'язкою всіх стратегічних проблем Галицької Армії було здобуття Перемишля й досягнення

Галицькою Армією лінії Сяну. Чому НКГА не організувала такої операції? Ген. М. Омелянович-Павленко твердить, що операція під Перемишлем розбивала українські сили, а крім цього: не штука було взяти Перемишль, але штука було його втримати в огні завзятих польських протинаступів. Але це саме стосується теж здобуття Львова: не штука було взяти Львів, але штука була його втримати в огні польських протинаступів. Годі було припускати, щоб польська залога Львова, яка нараховувала 15000 бійців, була б капітулювала внаслідок лобової української атаки на Львів, бо вона б і далі продовжувала свої операції в одному чи другому коридорі, але вона могла капітулювати в оточеному Львові навіть з браку харчів. До речі, в лютому-березні ситуація польських військ у Львові розглядалась польською начальною командою, як безнадійна, але польські оборонці Львова відкинули всяку думку про яку-небудь капітуляцію залоги або їх відступ з міста.

Після відкинення пропозиції місії ген. Бертеломі, після невдачі другої офензиви під Вовчухами, в умовах катастрофічної ситуації на московсько-більшевицькому фронті, українське командування вже навіть мріяти не могло про перемогу над польською армією, яка значно збільшилася з прибуттям познанських військових з'єднань, а потім цілої польсько-французької армії ген. Галлера. В умовах здобуття чисельної переваги над українською армією, польське командування запланувало вже операцію для здобуття цілої Волині й Галичини. Польська офензива з цією метою почалася в середині травня 1919 року, але вона не досягла своєї цілі, бо не довела до ліквідації Галицької Армії. Не зважаючи на удар Галицької Армії в плечі румунською армією, яка виступила, щоб зайняти покутські повіти, нібито, для забезпечення залізничної лінії Снятин–Ворохта і перепустила на український фронт польську дивізію ген. Желіговського, яка сформувалася в Одесі під час зайняття міста антантським десантом, Галицька Армія перевела свій перший відворот у порядку і без більших втрат й, скупивши свої сили в трикутнику між Збручем і Дністром, перейшла до протинаступу, що змусив переважні польські війська до втечі. Це й була славетна Чортківська офензива.

Що могла українська армія зробити в умовах сподіваного великого польського наступу та ще й з участю польсько-французької армії ген. Галлера? В ніякому разі не могло українське командування надіятися, що Галицька Армія спроможеться затримати наступ польської армії на своїх передових позиціях. Для української армії бракувало сили, а допомоги нізвідки не можна було сподіватися. Дієва Армія УНР, після спроби перевороту от. Волод. Оскілка, була сама в катастрофальному стані. На допомогу від московсько-більшевицьких армій ніхто не розраховував, дарма, що в цьому часі створилось було цікаве міжнародне положення в зв'язку зі спробами Москви рятувати большевицький режим Белі Куна в Угорщині. Московсько-більшевицькі армії готувались вдарити на Румунію, щоб прийти з допомогою большевицькій Угорщині. В перших лавах цих армій на Румунію мала наступати українська партизанська група от. Матвія Григорієва, яка здобула для большевиків Херсон, Миколаїв, Одесу від антантського десанту. Але замість наступати на Румунію, от. Григорієв підняв 7 травня повстання проти большевиків. Можна припускати, що якщо б він наступав був з іншими московсько-більшевицькими арміями на Румунію, остання не виконала б була свого удару проти Галицької Армії в дні 24 травня.

Отже, для Галицької Армії залишився на випадок великого польського наступу тільки відступ на схід, але на цьому шляху не було оборонної лінії, де армія могла б затримати польський наступ і чекати на рішення Антанти. Закономірно Галицька Армія мусіла перейти Збруч, що й пізніше сталося. Але Галицька Армія могла, згідно з планом полк. Курмановича, відступити за р. Дністер і вдовж р. Дністра організувати новий оборонний фронт проти польських військ. Ми вже раніше висловилися позитивно про цей план, але певний політичний, мілітарний і моральний глузд цей план міг мати тільки тоді, коли НКГА могла була склонити до відходу за р. Дністер теж Армію УНР. На нараді в Здолбунові (11 квітня) ген. М. Омелянович-Павленко пропонував Штабові Дієвої Армії УНР, щоб він непомітно перевів частини Дієвої Армії УНР до Галичини, де вже вони мали ділити спільну долю з Галицькою Армією. За р. Дністром обидві армії мали б чекати кращої нагоди для визвольного походу на Україну, причому немає найменшого сумніву, що зі зустрічі польських і московсько-більшевицьких сил на Волині й Поділлі створилась би дуже цікава ситуація, яка вже в своєму зародку створювала цілком нові перспективи для збереження між Дністром й Карпатами української збройної сили. Не треба було тільки залишати Дієву Армію УНР напризволяще на її волинському пляцдармі: дії обох армій мали бути спільними.

Бої й перемир'я Галицької Армії у польсько-українській війні

Бої у Львові, що велись за втримання столиці новопосталої в Галичині української держави в українських руках і тривали три тижні (21 день), були не тільки першою воєнною операцією Галицької Армії, але з погляду своїх оперативних цілей, були найважливішою в усій польсько-українській війні. Українська перемога у Львові в листопаді 1918 року, мала б велетенське політичне й стратегічне значення, бо вона би вирішила справу української державностей в Галичині. Розбиті у Львові польські повстанці, втративши у ньому свою матеріальну й психологічну базу, навіть, якщо би уникнули українського полону, то вже не були б здатні до дальшої боротьби і не представляли б для української державності в Галичині жодної небезпеки. Цього значення не мало б було вже здобуття Львова в пізнішому етапі війни, наприклад у січні чи лютому 1919 року, бо тоді існував уже стан польсько-української війни і війська корінної Польщі атакували на кордонах Галичину. Втрата Львова в січні-лютому 1919 року не припинила б тієї війни, а Польща й далі, з дипломатичною й воєнною допомогою Франції, була б намагаласьби здобути Львів і цілу Галичину, що й врешті сталось, коли на польсько-українському побоєвищі з'явилася з Франції польсько-французька армія генерала Галлера.

Перемога над польськими повстанцями у Львові в листопаді 1918 року була б остаточна. З цього виникає, що вона була конечністю для молоді української держави в Галичині. Для цієї перемоги повинні були бути зібрані всі українські сили, яка б діяла рішуче й енергійно. В ніякому разі українське командування не могло допустити до упадку Львова, бо цей упадок столиці носив у зародку упадок самої української державності в Галичині.

На жаль, в листопаді 1918 року українські війська у Львові цієї так конечної перемоги над польськими повстанцями не здобули. Нас мало потішає факт, що до цієї української перемоги цілком мало бракувало, бо українські війська у Львові, назагал, виконали свій обов'язок перед Батьківщиною й боролись як леви. Вони навіть не понесли поразки у бою проти польських військ, але залишили Львів за наказом. Дослідник української воєнної історії, який має документи обох сторін, знає тепер, що цей наказ до відходу українських військ зі Львова, в ночі з 21 на 22 листопада, був жахливою помилкою і стався внаслідок непорозуміння, внаслідок хвиливого нервового заломання начального команданта українських військ у Львові полк. Гната Стефанова і був переведений без порозуміння з урядом і штабом, і всупереч протестові фронтних старшин. Українські війська, що відійшли зі Львова, могли ще й далі втримуватися на своїх позиціях у Львові, а перша допомога для польських повстанців з корінної Польщі, «одсеч» полк. Токаржевського, не могла ще змінити становище у Львові. Втримавшись у Львові ще впродовж двох тижнів, українське командування могло рахувати на більшу допомогу з краю, з якою би приступило до вирішальних боїв проти польських військ.

І ще один психологічний чинник заважав у боях у Львові. Українська сторона, скажемо так вела війну «в рукавичках». Не зважаючи на воєнні акти з боку польського цивільного населення, ніхто з українського боку не подбав, щоб згідно з воєнним законом взяті закладників з-поміж цивільного населення, які б відповідали за ворожі воєнні акти, незгідні з воєнним законом. Тим часом, поляки, тільки що здобули будинки св. Юра, проголосили всіх його мешканців закладниками. І в своїй пропаганді проти українців на терені корінної Польщі поляки розповідали про страхотливі жахіття, що їх, нібито, українці стосували у відношенні до польського цивільного населення. Цю свою неперебірчиву пропаганду жахіть мусіли відкликати самі поляки, після здобуття Львова, стверджуючи у воєнному комунікаті з дня 22 листопада 1918 року, що «поголоски про вішання й мордування польського населення з боку військових українських відділів виявилися неправдивими». Тим часом, на польському боці, траплялися розстріли українців, а грабунки й тероризація були на денному порядку. Польські повстанці зрозуміли від самого початку, що між поляками й українцями ведеться війна, що її виграє, під кожним оглядом, сильніша сторона, коли українці трактували польське повстання у Львові, як якесь переходове непорозуміння, яке можна усунути переговорами й перемир'ями з противною стороною. Оці перемир'я, справді, укладано часто, але польська сторона завжди їх використовувала для своїх воєнних цілей.

Бої у Львові поділили на три періоди. В першому періоді, до дня 9.XI. включно, оперативну ініціативу мають польські повстанці. Вони жваво атакують, намагаючись викинути українців з міста. Найбільшим їх досягненням у цьому періоді є здобуття товарної й особової головної залізничної станції. Тут проявилась разюча помилка організаторів Листопадового перевороту, які, плануючи обсаду Львова, призначили на залізничну головну станцію зовсім малу залого. Ця мала залого, не маючи зв'язку з командою й не орієнтуючись у становищі, сама покинула станцію, яку поляки зайняли під час «перемир'я». Військовий матеріал, здобутий у численних магазинах і складах на

товарній станції, уможливив полякам значно збільшити свій бойовий стан, а посідання станції уможливило зв'язок на захід, який особливо придався тоді, коли «одсеч» підполковн. Токаржевського приїхала з Перемишля просто на головну залізничну станцію у Львові.

Упадок залізничної станції вирішив майбутній упадок самого Львова. Українське командування не вміло зорганізувати операції, яка б привела до її здобуття. Наступи УСС на неї не вдалися двічі: перший наступ УСС закінчився здобуттям станції, але одночасно втратою її внаслідок підступних махінацій польської сторони, що почала була «переговори». Другий наступ не вдався тому, що був нефахово ведений старшиною, який не мав потрібного бойового досвіду. Причиною цього нефахового керівництва був факт, що деякі стрілецькі старшини «революційно» усунули фахового старшину, сотн. Осипа Микитку, від командування куренем, мовляв, він був, нібито, «австрофілом». Це непотрібне політиканство, очевидно, причинилося до невдачі. Причиною невдачі був теж факт, що по приїзді до Львова легіону УСС з Буковини, його наказом тодішньої української команди було поділено й частину легіону УСС, під командою сотн. Букшованого призначено на Цитаделю. Сьогодні не важко ствердити, що наступ цілого легіону УСС на головну станцію, під проводом сотн. Осипа Микитки або сотн. Осипа Букшованого, мав би успіх, та вирішальне значення для дальших боїв за Львів.

Польська оперативна ініціатива заламалась дня 9.XI. внаслідок невдалих польських наступів у центрі міста, зокрема, наступу на будинок Сойму, який цілком заломався в огні української оборони, завдаючи полякам великі втрати. З цього часу поляки вже не пробували великими фронтальними наступами шукати вирішення в боротьбі проти українців.

У другому періоді, в якому українськими військами командує полк. Гнат Стефанів, оперативну ініціативу переймають українські війська. Вони завзято атакують противника на обох крилах фронту.

Атаки на лівому крилі, на Кадетську школу, що були конечні для скорочення фронту, не принесли успіху. Для здобуття цього об'єкту потрібно було більшої кількості військ, як було вжито, а теж потрібно було тяжкої артилерії, яку вже давно до Львова прислати були повинні українські запільні команди. В існуючих умовах, слабкими силами й без тяжкої артилерії, українські війська кадетської школи не могли здобути.

Атаки на правому крилі, головно на Клепарові й Замарстинові, мали успіх. Поява наддніпрянських вояків із загону ім. Івана Гонти, під командою отамана Андрія Долуда, спричинила була паніку серед польського населення на Замарстинові й повне заломання настроїв. У зв'язку з цим фактом насувається питання, чому не використано засобу психологічної війни, і в Золочеві або Тернополі не організовано загонів вояцтва в російських уніформах (магазини в Радивиліві були повні цього добра) та не післано їх до Львова, щоб перед польським населенням вдавали б наддніпрянську допомогу для українських військ, якого так панічно польське населення боялося.

Після прибуття «одсечі» пполк. Токаржевського, поляки організували велику наступальну операцію в дні 21 листопада. На правому крилі, на півночі фронту, наступи польських військ не мали найменшого успіху. Зате вони мали цей успіх на лівому крилі, на південному фронті, де зуміли просунутись аж до Личакова. Цей рух противника на південь викликав розгублення в Начальній команді, внаслідок якого видано наказ до відвороту українських військ зі Львова. Цей відворот відбувся в зразковому порядку й війська, що уступили зі Львова, відразу створили під Львовом бойовий фронт, не дозволяючи польським військам далі посунутися на схід. Але, здобуваючи Львів, противник накинув теж українській стороні дальшу стратегію у польсько-українській війні. Вийшовши зі Львова, українська армія загрязла в позиційну війну проти польської армії, ставлячи собі завдання відбиття Львова, яке, до речі, уважалось престижовим завданням для української армії. Таким чином, українська армія зреклась можливостей ведення зачіпно-маневрової війни на крилах наступаючих польських військ на Галичину, що могло принести перемогу, зокрема тоді, як внаслідок цих дій впав би Перемишль. Майбутнє показало, що війни проти польської агресії не можна було виграти засобами позиційної війни, ані теж вломами в позиції противника. Накидаючи позиційну боротьбу за Львів, польська армія накинута українській армії стратегію, яка була їй дуже вигідна, бо боронити Львів було легко, а важко на нього наступати і боротьба за Львів відвертала увагу української сторони від цих оперативних цілей, які дійсно треба було досягнути в польсько-українській війні.

Про львівські бої Ол. Кузьма робить такі висновки: «Словом, польська сторона висіла на волоску, але втрималась і виграла кампанію тільки через українське безголов'я. Якби українці вміли були держатися 21 листопада, в першому дні польського наступу, не страшний був би для них наступ і другого і третього дня, як було видно по настроях польських військ та їхніх командантів ... На війні рішає той, хто має сильніші нерви, сказав Гінденбург – і його слова справилися тут в цілій основі.

Німці в нашому положенні були б держалися панамі ситуації й виграли справу. На жаль, польські легенди про німецьких старшин і вояків у тодішньому українському війську були тільки легендами”.

Немає й чого додавати до цих слів.

Два перші місяці польсько-української війни (12.XI.1918 – 12.I.1919 рр.). У нашій праці ми вже відзначили, що польсько-українська війна почалася не польським повстанням у Львові, атакою польських військ з корінної Польщі на Перемишль. Ця атака мала місце в понеділок, 11 листопада 1918 року. Наступного дня, після зламання останнього опору українців у казармах при вул. Тихий, весь Перемишль був уже в руках польської воєнної експедиції під проводом майора Стахевича, яка прибула з Кракова.

Від дня 12 листопада починаємо рахувати дні й місяці польсько-української війни. У перших двох її місяцях, до дня 12 січня 1919 року, українська сторона повинна була проявити максимум своєї рішучості й енергії, щоб цю війну виграти, бо чим довше вона затягалася, тим було менше шансів на перемогу. Час грав у користь польської сторони, бо чим далі, тим більше Польща консолидувалася й розбудовувала свої збройні сили. Воєнному потенціалові Польщі ніяк не могли протиставитися три мільйони українського населення 40 повітів Галичини, які фактично творили в Галичині українську державу. І тому рішення у польсько-українській війні мусіло наступити ще перед тим, як Польща поборолася всі свої внутрішні й зовнішні труднощі, яких було чимало в останніх місяцях 1918 року і змогла розбудувати армію, здатну до вирішення проблеми української державності в Галичині зброєю. Не зважаючи на великі труднощі, які мала Польща в цьому часі, вона потрапила виявити оперативну ініціативу для проведення чотирьох наступальних операцій проти Галичини. Польські військові групи успішно наступали із Замостя в напрямку на Раву Руську, з Ярослава в напрямку на Любачів і Раву Руську, з Перемишля на Хирів і Самбір і з Сянока на Устрики долішні й Хирів. На всіх цих напрямках просування польських збройних груп на Галичину українці потрапили зорганізувати тільки слабку оборону, всю овою увагу присвячуючи до підготовки фронтального наступу на Львів. Сьогодні неважко зрозуміти, що замість цього фронтального наступу на Львів, українські війська повинні були організувати переважними силами наступальні операції проти польських військ, які атакували Галичину, вживаючи для цього методи зачіпно-рухової війни проти крил і тилів цих військ для їх повного оточення й знищення. В тракті цих операцій українські війська повинні були здобути Перемишль й осягнути лінію р. Сяну, а тільки після цього перепроводжуючи операцію для оточення Львова і його есентуального здобуття не так у наслідок фронтальних атак, як повного припинення доставки харчів, зброї, амуніції й військового постачання для польської залоги Львова. Така повна облога Львова мусіла б закінчитися його капітуляцією й полоненням усієї польської львівської залоги, що значно зменшило б шанси польської перемоги на фронті польсько-української війни.

Діячі української медицини

Видатний український лікар Любомир Антонович Пиріг (.народився в м. Рогатині 01.03.1931 року Івано-Франківської області, академік НАМН України, доктор медичних наук, професор, заслужений діяч, Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, почесний президент Української асоціації неврологів, Всеукраїнського лікарського товариства, президент Світової федерації українських, автор понад 660 наукових праць. Депутат Верховної Ради України першого скликання. Нагороджений орденами «Знак пошани»

(1986 р.), «Князя Ярослава Мудрого» (2007 р.) та багатьма почесними грамотами. Лауреат Фонду Тараса Шевченка, премії Олекси Гірника. Автор понад 150 статей про українську історію, науку і культуру. В книжці Медицина України в джеркалі філателії показав, що за її допомогою можна скласти уяву і про розвиток, історію української медицини, про її діячів, наукові та лікувальні заклади, про окремі події в суспільстві і природі. Згадаємо не тільки діячів, які все життя працювали в Україні, зробили внесок в українську медичну науку, але й тих, що народилися в Україні, й які, за сприятливої історичної долі України, справді вважались би

Видатний український лікар Любомир Антонович Пиріг.

Видатний український лікар Любомир Антонович Пиріг. Згадаємо не тільки діячів, які все життя працювали в Україні, зробили внесок в українську медичну науку, але й тих, що народилися в Україні, й які, за сприятливої історичної долі України, справді вважались би

українськими вченими. Згадаємо й тих, які, не будучи українцями, уродженцями української землі, працював в Україні на ниві практичної та наукової медицини. Першим медиком України, пам'ять про якого вшанувала філателія (1993 р.), був Агапіт (рік народження приблизно - 1095), чернець-цілитель монастирської лікарні Києво-Печерської лаври, ім'я якого згадується в Києво-Печерському Патерику. Агапіт зцілював Володимира Мономаха. Заслугує уваги, з точки зору сучасної ідеології біоетики, описаний у «Патерику» конфлікт між Агапітом та цілителем Вірменином, який визнав свою вину і з покаянням постригся в ченці.

Українська медична наука має велику героїчну історію про вітчизняних лікарів. Їхню наукову творчість та організацію охорони здоров'я населення України у воєнний і мирний час, описано в певній літературі. Одним із популярних різновидних джерел є філателія.

Першим відомим українцем, доктором філософії та медицини, був **Юрій Дрогобич-Котермак** (1450 рік, місто Дрогобич Львівської обл. – 1494, місто Краків), ректор, професор медицини і астрономії Болонського університету, професор медицини Краківського університету. Його портретне скульптурне зображення (Дрогобич, скульптор Теодозія Бриж) – на конверті СРСР 1990 року. 500-річчя його смерті відзначено пам'ятковим штемпелем (Дрогобич, 04.02.1994), а в 2000 році пошта України випустила марку з його портретом. Чи не піонером медичної освіти в Україні була створена в 1576 році Острозька греко-слов'янська школа (академія; конверт, 2003 р.).

У 1802 році гтог»гаил мопмимий кпяг ппм Києво-Могилянській академії (марка, 1992 р.), де навчалися студенти не тільки з України, а й з Росії, Білорусі, Молдови, країн Балканського півострова, Греції, арабських країн. За неповними даними, Києво-Могилянська академія підготувала близько 740 лікарів (В. Плющ), значна кількість яких удосконалювала знання, здобувала докторат в університетах Європи. Про українських медиків XVIII століття, уродженців Чернігівщини, згадали випуском конвертів краєзнавці-філателісти Чернігова у зв'язку з відзначенням 300-річчя місцевого колегіуму, в якому навчалися майбутні лікарі. Колегіум засновано 1700 року під назвою «Малоросійський колегіум» на базі слов'яно-латинської школи, переведеної до Чернігова із Новгород-Сіверського. До отримання вищої медичної освіти в Санкт-Петербурзі або Москві в Чернігівському колегіумі (ювілей відзначено штемпелем – Чернігів, 22.10.2000) навчалися Д. С. Самойлович (1744–1805, справжнє прізвище Сушинський), Ф. Г. Політковський (1756–1809), П. А. Загорський (1764–1846) Д. С. Самойловичу, основоположникові епідеміології в

Росії, видатному військовому медикові, організатору медико-санітарної служби, автору фундаментальної праці про чуму, члену дванадцяти закордонних академій присвячено ще один чернігівський конверт, який погашався ювілейним штемпелем («250 років від дня народження», Чернігів, 22.12.1994). На одному із конвертів 2000 року вказано, що ім'я **Д. С. Самойловича** носить медичне училище в Миколаєві. **Ф. Г. Політковський** захистив у Лейдені докторську дисертацію, присвячену гноєутворенню. Із 1758 року він працював професором Московського університету (практична медицина, ботаніка, хімія, профілактична медицина). **П. А. Загорський** визнаний основоположником першої анатомічної школи в Росії. Він створив перший в Росії посібник з анатомії людини. Уродженець села Гапліївці Королевського району Чернігівської губернії (нині Сумська обл.) **П. А. Наранович** (1801–1874) закінчив медико-хірургічну академію в Петербурзі (1824 р.), перебував на військовій службі. Із 1839 року **П. А. Наранович** - професор академії (анатомія, хірургічна анатомія), у 1867–1899 роках очолював її, у 1839–1846 роках - редактор «Военно-медицинского журнала», з 1866 року – очолював Товариство російських лікарів. Пошта України вшанувала його випуском конверта у 2001 році. **М. П. Трінклер** (1859–1925) народився в Петербурзі, але закінчив медичний факультет Харківського університету (1883 р.), із 1905 року – професор цього університету (травматологія, хірургія, онкологія). Вшанований випуском конверта Пошти України (2009 р.). З Харковом пов'язана діяльність **С. П. Григор'єва** (1878-1920), який, закінчивши медичний факультет, присвятив себе дослідженням у галузі рентгенології, у 1920 році – заснував у Харкові Українську рентгенологічну академію, майбутній Харківський інститут медичної радіології. Йому присвячено конверт у 2003 році.

З учених харківського походження найбільше філателістичного матеріалу присвячено **І. І. Мечникову** (1845–1916), видатному мікробіологу, імунологу, лауреату Нобелівської премії*. Уперше були присвячені йому марки СРСР у 1945 році. 120-річчя з дня його народження було відзначено пам'ятковим штемпелем у Києві (15.05.1965). Портрет ученого – на численних конвертах, на поштових марках СРСР (1963 р., 1966 р.), Швеції (1968 р.). На конвертах – будівлі науково-дослідних інститутів, які носять його ім'я: Одеського НДІ вірусології та епідеміології (1986 р.), Харківського НДІ мікробіології, вакцин і сироваток (1967 р., 1987 р.), а також Одеського медичного університету (1965 р. (1985 р., 1990 р.), клінічної лікарні в Дніпропетровську (1998 р.). Барельєфний портрет ученого - на конверті 1983 року до Міжнародного симпозіуму, присвяченого 100-річчю фагоцитарної теорії імунітету. У 1995 році пам'ятковим штемпелем відзначено 150-річчя від дня народження вченого (Харків і Дворічна, 15.05.1995).

Під час роботи І. І. Мечникова в Одесі, перед від'їздом його до Парижу, де він керував лабораторією в Інституті імені Л. Пастера від 1888 року і до смерті, його соратником був **М. Ф. Гамалія** (1859–1949), якому присвячено марку в 1959 році, конверти - у 2008 році: в Україні (пам'ятковий штемпель – Одеса, 15.02.2009) та Росії (2009 р.).

У роки діяльності вищезгаданих учених в Одесі там же працював відомий вчений-мікробіолог **Г. М. Мінх** (1835–1896; марка, 1960 р.).

Учнем І. І. Мечникова був уродженець Одеси **В. Хавкін** (1860–1930), заслуги якого широко відомі в боротьбі з епідеміями холери, чуми.

Здобутки української наукової школи мікробіологів достойно доповнені дослідженнями в галузі мікробіології, імунології, епідеміології учасника боротьби з епідеміями чуми, холери **Д. К. Заболотного** (1866–1929), президента АН УРСР (1928–1929 рр.). Портрет ученого – на поштовій марці 1966 року, на конвертах 1966, 1986 років. Його ім'я присвоєно Київському НДІ мікробіології та вірусології (конверт, 1978 р.). У 1893 році Д. Заболотний разом із **І. Савченком** (1862–1932) довели ефективність імунізації проти холери шляхом приймання через рот вбитої вакцини.

Виключно з XIX століттям пов'язані життя і діяльність **М. Борискевича** (1848-1899), портрет якого - на конверті України 1998 року. Він - уродженець Тернопільщини, у 1872 році закінчив медичний факультет Віденського університету, від 1887 року був професором з офтальмології Інсбрукського університету, з 1889 року - деканом його медичного факультету. У 1892 році - запрошений на посаду професора в університеті м. Грац. Особливо відомий як мікроконструктор сіпківки ока.

Пам'ять про видатного вченого-анатома **В. П. Воробйова** (1876–1937), який народився (м. Одеса) і все життя працював (м. Харків) в Україні, вшанована випуском конвертів з його портретом у 1976 і 1986 роках.

Одеса може пишатися і створеною тут науковою школою офтальмології, засновником якої був **В. П. Філатов** (1875–1956). В. П. Філатову присвячена поштова марка 1962 року. Його портрет - на угорській марці 1972 року, яка присвячена видатним офтальмологам. В. П. Філатов народився в Пензенській губернії, закінчив Московський університет (1897 р.) і в м. Одесі працював уже з 1903 року. Конверти з портретом вченого: 1975 (штемпель - Одеса, Саранськ 27.02.1975) та 2000 років. Будівля НДІ очних хвороб (НДІ очних хвороб і тканинної терапії) імені В. П. Філатова – на 5 конвертах (1957 р., 1957-2011 рр.) та поштовій листівці (1975 р.).

З Новоросійським (Одеським) університетом пов'язана діяльність видатного вченого-фізіолога **І. М. Сеченова** (1829–1905), який у 1848–1850. роках перебував у Києві, а в 1871–1876 роках, після закордонних студій, був професором університету в м. Одесі. Йому присвячено поштову марку 1956 року.

Видатний терапевт **М. П. Кончаловський** (1875–1942) народився в м. Одесі (марка 1975 року). Після закінчення медичного факультету він працював у Московському університеті.

Видатний вчений-хірург **М. В. Скліфосовський** народився на Херсонщині. Після закінчення медичного факультету Московського університету (1859 р.) працював у м. Одесі, після захисту дисертації – у Харківському університеті (1863 р.), протягом року (1870–1871 н. р.) був професором Київського університету. Працюючи пізніше в Росії, часто відвідував Україну, оперував хворих в Полтавській земській лікарні. Пам'ять про нього на марці та конверті 1961 року, поштовій листівці Росії, із зображенням будівлі Інституту імені М. В. Скліфосовського, з портретом хірурга у візерунках поштової марки та пам'яткового штемпеля (Москва, 31.03.2011). У 1884 році М. В. Скліфосовський прибув до Києва на відзначення 50-річчя Київського університету, вважаючи себе його вихованцем. Свій виступ почав словами: «О Києве, ти світоч України...», за що отримав догану від міністра освіти І. Д. Делянова «за сепаратистские повадки».

Видатний російський учений-хірург **М. І. Пирогов** (1810–1881) пов'язаний з Україною поза межами своєї діяльності як медика. У 1856 році його призначено на посаду попечителя Одеського навчального округу, у 1858 році переведено на таку ж посаду до міста Києва. Слід віддати йому належне за те, що він відстоював створення українських недільних шкіл. З 1886 року і до смерті він жив поблизу Вінниці, де помер і похований. Там само засновано Музей-садибу.

В. Ф. Войно-Ясенецький (1877–1961) народився в Керчі в родині провізора Ф. С. Войно, поляка за походженням. Він у 1903 році закінчив медичний факультет Київського університету, працював лікарем, у 1916 році захистив дисертацію, очолював кафедру в Ташкентському університеті, але з 1946 року розлучився з діяльністю медика, хоч зробив значний внесок у проблему регіональної анестезії, гнійної хірургії. За свої релігійні переконання зазнав переслідувань, ув'язнень, заслань. Конверти з його портретами (Україна, 1997 р.; Росія, 2002 р.), пам'ятковий штамп Дійелі з портретами у візерунках (Ялта, 27.04.1997; Тамбов, 27.04.2002) подають його як «Архієпископа Сімферопольської та Кримської Єпархії» та як «Архієпископа Луку».

Академіка **О. О. Богомольця** (1881–1946), президента АН УРСР (у 1930–1946 рр.) народила мати Софія Богомолець в Лук'янівській тюрмі в Києві, де була ув'язнена за належність до «Південно-російського робітничого союзу». Уже навчаючись на медичному факультеті Новоросійського університету в м. Одесі, який закінчив у 1906 році, О. Богомолець залучився до наукової роботи, результативність якої, надалі, збагатила наукові погляди на патофізіологічні механізми виникнення й перебігу патології систем організму, що стала основою науки «геронтологія».

В останні десятиліття XIX та на початку XX століття в м. Києві працював видатний вчений **М. Д. Стражеско** (1876–1952), відомий, насамперед, як кардіолог. У зв'язку з цим Інститут кардіології НАМН України (раніше Український НДІ клінічної медицини), заснований ученим, носить його ім'я. Сучасна будівля інституту з пам'ятником видатному вченому зображена на конверті 1985 року, його портрет – на конвертах 1976 і 1986 років.

Л. В. Громашевський (1887–1952) у 1948 році почав працювати в м. Києві, у 1911 році зазнав заслання, а після закінчення медичного факультету Новоросійського університету (1912 р.) відпрацьовував в м. Одесі, Дніпропетровську, м. Москві. Він засновник і перший директор Інституту епідеміології та інфекційних хвороб НАМН України (сучасна назва), відомий у науковому світі як один із засновників наукової епідеміології. Йому присвячено конверт у 1988 році.

Ровесником М. Д. Стражеска був видатний учений, один із основоположників нейрохірургії **М. Н. Бурденко** (1876–1946). Народився він у Пензі, діяльність його пов'язана з Росією, але, як зазначив у своїх процитованих С. М. Бог-дасар'яном автобіографічних нотатках («Матеріали к биографии А. Н. Бурденко», М., 1950), його «Дед-потомок черкассов, так звали украинцев, которые в конце XVIII века появились на Дону и Донце после ликвидации Запорожской Сечи... Дед мне говорил, что его отец и дед любили повторять: - Мы Черкаassy из земель Запорожья!». У 1971 році до XXIV Міжнародного конгресу хірургів у Москві (21–28.08.1971 р.) надійшов в обіг конверт з портретом М. Бурденка.

Великий внесок у медичну науку зробили вчені позамедичних спеціальностей, насамперед, біохіміки. Серед згаданих у філателії – **І. Я. Горбачевський** (1854–1942), який першим синтезував сечову кислоту (1882 р.), створив нову методику синтезу креатиніну, вивчав утворення сечової кислоти в тваринному організмі, досліджував пелагру, був автором 4-томного курсу медичної хімії чеською мовою. Він закінчив Віденський університет, від 1883 до 1917 року завідував кафедрою медичної хімії Празького університету, у 1917–1918 роках був першим міністром здоров'я Австрії. Згодом продовжував працювати в Празі. Його портрети – на конвертах 1994 р., 2004 р., у візерунку пам'яткового штампеля (Тернопіль, 03.06.2004).

О. В. Палладій (1885–1972), президент АН УРСР (1946–1962 рр.), почесний член п'яти закордонних академій, народився в м. Москві. Після закінчення Петербурзького університету (1908 р.) працював у м. Петербурзі, із 1916 року в м. Харкові, де в 1925 році з його ініціативи було створено очолюваний ним Український біохімічний інститут (з 1931 р. – Інститут біохімії в м. Києві). Досліджував біохімію вітамінів, м'язової діяльності, нервової системи. Його портрет на конверті 1985 року (штампель Київ, 10.09.1985).

Іван Пулюй (1845–1918) – видатний фізик, електротехнік, громадський діяч, відомий як винахідник X-променів, що пізніше були описані Рентгеном і відомі під іменем останнього. Відомий І. Пулюй і як знавець стародавніх мов, перекладач на українську мову Псалтиря, Євангелія (разом з І. Нечуй-Ле-вицьким і П. Кулішем). 150-річчя з дня його народження вшановано поштою України випуском марки і конверта (штампель рідного села - Гримайлів Тернопільської обл., 02.02.1995). Конверт з його портретом і присвячений йому штампель виготовлено й Спілкою українських філателістів Дві1Рп (м. Відень, 25.03.1995).

У 2008 році випуском конверта вшановано пам'ять лікаря **Наталії Ленгауер** (1908–1997), Героя Соціалістичної Праці (штампель – Долинська Кіровоградської обл., 20.08.2008).

Активна громадська діяльність серед українських лікарів була започаткована створенням у 1898 році лікарської комісії в структурі Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка в Львові, яку очолив **Є. І. Озаркевич** (1861–1916), вшанований випуском конверта (штампель – с. Белелуя Івано-Франківської обл., Львів, 09.06.2011). Саме він очолив створене в 1910 році в Львові Українське лікарське товариство (УЛТ), до 100-річчя якого видано поштовий конверт (штампель – Львів, 01.10.2010).

Активним діячем УЛТ був відомий в Галичині професор **М. Панчишин** (1882-1943), портрет якого на конвертах місцевого випуску (штемпель – «Пам'яті Маркіяна Панчишина», Львів, 09.10.1943–09.10.1993). У 1982 р., 1993 р. конверти з його портретами видало УЛТ Північної Америки. Серед його учнів був лікар **О. Білинський** (1900-1946), портрет якого на конверті, виданому Товариством «Просвіта» (м. Львів).

Відомим лікарем (прихильником фітотерапії), публіцистом, автором історичних наукових праць, повістей, був одесит за походженням **Юрій Липа** (1900–1944), який загинув як лікар УПА (на конвертах місцевого випуску штемпель – «Пам'яті Юрія Липи», Яворів, Львівська обл., 20.08.1994).

«За ініціативою УЛТПА у 1977 році була створена Світова Федерація українських лікарських товариств (СФУЛТ). III Конгрес відбувся в 1990 році в м. Києві та м. Львові, що засвідчено надруками на конвертах: «Урочисте відкриття III Конгресу СФУЛТ. Київ, Театр опери і балету ім. Т. Шевченка, 4 серпня 1990 р.»; «Засідання III Конгресу СФУЛТ. Львів, Медичний інститут».

У 60–70-х роках минулого століття вийшла велика кількість ілюстрованих конвертів серії «Лекарственные растения». У 1972, 1973 роках – серії по 5 марок також присвячені лікарським рослинам. У 1988 році в Івано-Франківську відбулася філателістична виставка «Здоровье-88» (конверт, штемпель – Івано-Франківськ, 18-30.10.1988). Пошта України видала конверт, присвячений Товариству тверезості і здоров'я (1999 р.), три марки присвячені охороні дитинства (2005 р.), марку з інформаційним текстом про небезпеку СНІДу (2003 р.), марку і конверт, присвячені Червоному Хресту («Зігриємо добротою самотніх і немічних, старих і убогих!», 2003 р.).

Медики і медики поза медициною

Багато медиків за покликом душі залучалися до інших сфер творчого життя, найчастіше до літератури. За допомогою філателії можна відтворити й цю сторінку життя та творчості лікарів, доля яких споріднила з Україною.

М. О. Максимович (1804–1873) відомий як український учений-енциклопедист - природознавець, мовознавець, історик, археограф, літературознавець, письменник. Після закінчення Новгород-Сіверської гімназії навчався на словесному та фізико-математичному факультетах Московського університету. У 1823 році продовжував навчання на медичному факультеті. Як перший ректор Київського університету (1834–1845 рр.) доклав зусиль для відкриття медичного факультету (1845 р.). Йому присвячена поштова марка України (штемпель першого дня – Київ, 23.07.2004).

Степан Руданський (1834–1873) після закінчення Медико-хірургічної академії в Петербурзі (1861 р.) захворів на туберкульоз і виїхав до Ялти. Літературною творчістю розпочав займатись з початку 1850-х років – відомий своїми співомовками, ліричною поезією, перекладами з давньогрецької, латинської мов, з російської. В Ялті не покидав лікарської діяльності, брав участь у боротьбі з епідемією холери, яку й сам переніс у 1872 році. У 1983 році надійшов в обіг конверт із зображенням пам'ятника поета (скульптор І. Гончар) у його рідному селі Хомутинях на Вінничині. У цьому селі задіяний був штемпель першого дня (17.01.2009) до випуску конверта і поштової марки з портретом поета.

Ярослав Лопатинський (1871–1936) після закінчення медичного факультету Віденського університету поєднував лікарську діяльність у своєму рідному місті Долина Івано-Франківської області з музичною творчістю (близько 100 романсів, опери, твори для духового оркестру). Про нього, про його рідне місто нагадує пам'ятковий штемпель (Долина, 19.08.1996; 125 років з дня народження).

Середню медичну освіту (працював фельдшером), а потім і вищу (м. Одеса, м. Харків) мав письменник, драматург **І. К. Микитенко** (1897–1937). Незважаючи на політично-комуністичну активність, він став жертвою 1937 року (конверт – 1997 р.).

Остап Вишня (П. М. Губенко, 1889–1956) після закінчення Київської військово-фельдшерської школи (1907 р.) фельдшерував у лікарні Південно-Західної залізниці в м. Києві. Гумористично-сатиричний літературний жанр переміг покликання медика. Від 1933 до 1943 року довелось і йому зазнати табірної життя на півночі Росії. Конверти з його портретами надійшли в обіг у 1979, 1989 (штемпель – Ахтирка Сумської області, 11.11.1989), 2009 роках. Учений-літературознавець, член-кореспондент АН УРСР Є. С.

Шабліовський (1908–1983) у 1932 році закінчив Київський медичний інститут, але не присвятив себе медицині (конверт, 1986 р.).

Покликання до літературної творчості перемогло можливість займатися діяльністю лікаря видатного письменника **В. Стефаніка** (1871–1936), який навчався на медичному факультеті Краківського університету (1890–1892 рр.). Йому були присвячені конверт українських філателістів США (1971 р.), конверт СРСР (штемпель - Київ, Івано-Франківськ, 14.05.1971), марка Пошти України (штемпель першого дня – Київ, 29.06.1996; Русів Івано-Франківської обл., 14.05.1996). В Івано-Франківську – набережна імені В. Стефаніка (конверт СРСР, 1991 р.).

Композитор **В. Івасюк** (1949–1979) у 1973 році закінчив Львівський медичний інститут. Після цього він здобув музичну освіту і всенародну популярність завдяки створеним пісням, які за його короткого життя, до трагічної загибелі, ставали народними (марка, 1999 р.; штемпель – Кіцмань Чернівецької обл., 10.03.1999).

Ю. І. Венелін (справжнє прізвище Гуца; 1802–1839) родом із Закарпаття. Пробивав навчання на філософському факультеті Львівського університету, але закінчив медичний факультет Московського університету (1829 р.). Відомий як етнограф, філолог, дослідник історії Болгарії. Його портрет на конвертах 1989 і 2000 років (штемпель – Свалява, Закарпатська обл., 22.04.2002).

В. І. Даль (Козак Луганський; 1801–1872) більше відомий як автор «Толкового словаря живого великорусского языка», письменник, ніж як лікар, знайомий Т. Шевченка. 175-річчя від дня його народження відзначено маркою і конвертом з портретом лікаря-письменника, філолога (штемпель - Ворошиловград, 22.11.1976). 200-річчя вшановано випуском поштового блоку Росії і конвертом пошти України (2001 р.).

Надзвичайно багатий філателістичний матеріал присвячений **А. П. Чехову** (1860–1904) як письменникові. Це справедливо, але попри літературну творчість він не забував, що лікар. Після закінчення медичного факультету Московського університету (1884 р.) він лікарював у Звенигородському уїзді Московської губернії. Проживаючи в Меліхово, він обслуговував хворих 26 сіл і двох фабрик, брав участь у боротьбі з епідемією холери. Перебуваючи в Ялті, він намагався допомогти туберкульозним хворим, з його ініціативи було відкрито туберкульозний санаторій «Яузлар».

М. О. Булгаков (1891–1940) закінчив медичний факультет Київського університету (1916 р.), після чого працював хірургом у шпиталях Червоного Хреста в Кам'янці-Подільському, у Чернівцях, земським лікарем у Смоленській губернії, венерологом у Києві. Довелось побувати військовим лікарем у 1919–1920 роках. Після переїзду до Москви (1921 р.) віддався всеціло літературній творчості, у якій використовував і медичну тематику («Записки юного врача», «Морфий» і ін.). Відома присвячена йому поштова листівка СРСР (штемпель – Москва, 15.05.1991).

Закінчив Київський медичний інститут **О. Ю. Атьков**, який від 8 лютого до 2 жовтня 1984 року, поруч з двома учасниками польоту пробув у Космосі, що підтверджено поштовою маркою 1985 року.

Т. І. Вяземський (1857–1914) народився в Рязанській губернії. Після закінчення Московського університету (1883 р.) працював неврологом, після захисту докторської дисертації (1901 р.) був доцентом кафедри фізіології. У 1901 році придбав маєток Карадаг, поблизу м. Феодосії, у Криму, де створив наукову станцію, яка сьогодні є заповідником (Карадазька біологічна станція) і відноситься до Національної академії наук України. За це й вшановано його випуском конверта з портретом (2007 р.).

Природознавець, етнограф, мандрівник **М. М. Миклухо-Маклай** (1846– 1888) за освітою, отриманою в Ієнському університеті (1868 р.), здобув спеціальність лікаря. Був сином М. Миклухи з Чернігівщини, онуком хорунжого козацького війська. Прізвище своє змінив у 1864 році. Підтримував зв'язки з Україною, досліджував морську фауну біля м. Одеси, Південного берега Криму. Портрети вченого: на марці (1951 р.) та на конверті (1974 р.) на марці України - до 150-річчя від дня народження (штемпель – Житомир).

Сергій Подолинський (1850–1891) відомий як політично-громадський діяч, економіст, соціолог, один з перших популяризаторів ідеології соціалізму, марксизму в Україні (був знайомий з К. Марксом, з Ф. Енгельсом). Народився на Черкащині, навчався на природничому факультеті Київського університету, здобув медичну освіту (1876 р.) у Бреслау (Німеччина). Змушений був у 1877 році емігрувати до Франції (Монпельє), де працював лікарем. Портрет його на конверті 2000 року.

Згадаємо ще про одну особу, яка будучи далекою від медицини, прагнула зцілювати людей. Це видатний співак і композитор **С. С. Гулак-Артемівський** (1813–1873). Після завершення успішної кар'єри соліста Петербурзької опери, Великого театру в Москві захопився лікуванням гіпнозом. Про його популярність як цілителя написала у своїх мемуарах, опублікованих десять років по смерті

композитора в петербурзькому журналі «Ребус», одна з пацієнок «магнетатора Гулака-Артемівського» А. Ш-ва. Про таке захоплення С. С. Гулака-Артемівського згадано й у «Словнику співаків України» (І. Лисенко, Джерат-Сіті, 1997 р.). Його портрет на поштових марках 1963, 2013 років і конвертах 1963 (штемпель Київ, 16.02.1963) і 1987 років.

Глибоке зацікавлення відтворенням історії української медицини засобами філателії проявляли члени Спілки українських філателістів США А. Сольчаник, І. Кузич. Архіварій Українського лікарського товариства Америки Павло Пундій передав свою колекцію «Медицина і філателія» Музеєві історії медицини Галичини імені М. Панчишина.

Ще далеко до повного інформативного висвітлення історії української медицини в дзеркалі філателії. Та все ж матеріал, що нагромадився в численних колекціях світу, демонструється на філателістичних виставках, дає уявлення про розвиток медичної науки України, віддає належну честь і повагу її діячам.

Стан санітарної служби і медичної допомоги в Галичині при Австро-Угорській і Польській владі

У Львові 1772 р. в час переходу галицьких земель під владу Австро-Угорщини, в місті на 25 тисяч мешканців було 6 лікарів: з них – 2 французи, 2 поляки, 1 італієць і 1 чех. У цей час до цеху львівських цирульників належало 7 майстрів і 33 помічники; лікувальною практикою поза цехом займалися 28 осіб «партачів-приватників», які не пройшли підготовки цехових майстрів, і у декретах міської влади підкреслено про «русинів», що не вступили в членство цеху.

14 вересня 1776 року указом Австро-Угорського уряду в Галичині та Володимирії засновано 6 посад старших окружних фізиків (лікарів) та 19 посад повітових фізиків.

У цьому ж році в Галичині почав діяти «Головний санітарний статус» Австро-Угорщини, прийнятий у Відні 1770 р.

1777 р. Австро-Угорський уряд в Галичині запропонував єдині ціни на ліки, аптекарям заборонено допускати будь-які зловживання.

У 1870 році в Галичині й на Буковині стараннями з'їзду лікарів офіційно заборонено діяльність цеху цирульників.

У 1876 р. уряд Австро-Угорщини видав закон «Про врегулювання громадської охорони здоров'я, який сприяв покращенню медичної допомоги населенню Галичини, Буковини і Закарпаття.

На території Прикарпаття першу стаціонарну медичну допомогу почали надавати у Маріямполі (в монастирі) в 1784 році. У місті Станиславові тоді вже був перший стаціонарний медичний заклад-аптека на площі Ринок, яку відкрили у 1777 році. Як відомо, у давні часи аптекарі приготувляли і не просто продавали ліки, вони одночасно були і лікарями.

В австрійський період (з 1772 до 1918 року) на Галичині згідно з декретами і розпорядженнями про санітарну службу і діяльність аптек (1772 р.) аптекам було заборонено лікувати хворих, а лікарям – відпускати й готувати ліки.

Імператриця Австрії Марія Терезія з метою покращення медичної опіки над населенням краю, розвитку медичної освіти і науки у королівстві Галичина та Лодомирія декретом від 22 грудня 1772 року признала крайового протомедика – доктора медицини Андрія Крупинського. Йому було доручено створити на західноукраїнських землях систему медичної служби і медичної освіти.

У своїх мемуарах 30 серпня 1773 р. Андрій Крупинський з болем і гіркотою констатував, що через відсутність дипломованих акушерок, під час пологів часто помирають матері зі своїми немовлятами. Тому першочерговим завданням він вважав відкриття у королівстві медичних навчальних закладів. На його клопотання губернатор Галичини граф Антоні Перген 20 березня 1773 р. видав розпорядження, згідно з яким у Львові почалося читання лекцій з акушерства.

У середині XIX століття в Станиславові з'являються медичні заклади-лікарні, перша із них, на кошти міщан та довколишніх поміщиків. У 1841р. була збудована триповерхова кам'яниця при царській дорозі (тепер вулиця І. Мазепи), у якій 1842 році відкрилася загальна міська лікарня на 300 хворих. При відкритті цього закладу було присвоєно ім'я австрійського ерцгерцога, намісника Галичини фердинанда д'Есте – внука імператриці Марії Терези. У 1845 році євреї відкрили свою лікарню на 50 ліжок.

В останній чверті XIX століття в Галичині були найвищі показники смертності в Європі від холери, особливо в 1833–1837 роках.

Щоб галицькі медики могли працювати ефективніше та на більш високому фаховому рівні, за указом імператора Франца-Йосифа у 1854-55 навчальному році було створене фармацевтичне відділення при філософському факультеті Львівського університету.

Загалом станом на 1900 рік в Галичині налічувалося 1303 лікарів (13 відсотків усіх австрійських лікарів). В 1909 році на території нинішнього Івано-Франківської області діяло 12 лікарень на 490 ліжок.

Події першої світової війни 1918–21 років призвели до загального розладу життя, економічного та господарського розвалу в Галичині.

Мережу цивільних лікувальних профілактичних закладів було ліквідовано. Згідно закону воєнного часу лікарі та фельдшери були мобілізовані в армію, а всі наявні запаси лікарських засобів – передані до військових медико-санітарних частин.

У 1919 – 1920 рр. епідемія тифу не лише забрала життя мільйонів людей, але й спричинила втрату боєздатності цілих армій (наприклад, УГА) в Українській Галицькій Армії пошесть вразила близько 90% рядового складу й старшин. Така ж доля спіткала й Дієву армію Української Народної Республіки. В період існування Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) у Львові було організовано Державний секретаріат охорони здоров'я (листопад 1918 р.), який очолив І. Куровець – відомий громадський і політичний діяч.

У лютому 1919 року Станиславівський Державний секретаріат ЗУНР створив Державну раду здоров'я, до якої увійшли лікарі Іван Куравець, Андрій Бурачинський, Ростислав Білас і ін. Основна їх діяльність була спрямована на боротьбу з епідемією висипного тифу.

Відновлена українська державність проіснувала недовго. У Галичину знову повернулася польська влада. За Польщі на наших теренах існувало 28 медичних закладів, в тому числі 8 лікарень, до 800 ліжок та 20 амбулаторій, де було дороговартісне лікування.

До 1939 року в області діяло 24 медичні установи, в тому числі 13 лікарень на 853 ліжка та 11 амбулаторій. Якщо порівнювати стан санітарної і медичної допомоги населенню в Галичині при Австро-Угорській управі 1914 р. із організацією цих служб Російської імперії на українських землях, то статистичні дані переконливо показують велику різницю умов, в яких мучились і помирали галичани в Австро-Угорській імперії.

На українських землях Російської імперії було 8539 лікарів, з них 1300 – зубних; на 10 000 мешканців припадало 3 лікарі. Середнього медичного персоналу було 15403; на 10000 мешканців – 4,0 фармацевтів з вищою освітою було 1008; всього медичних працівників 46250.

У Київській губернії хворіли на епідемічні хвороби: віспа 960, кір – 14326, скарлатина - 18778, черевний тиф – 13136, кашлюк (коклюш) - 15208, дифтерія, круп – 30540, грип – 85532, висипний тиф – 1897, поворотний тиф – 1399, чоловік.

У Подільській губернії працювало 106 земських лікарів, 269 фельдшерів, 33 акушерки та 71 бабка-повитуха, було 88 сільських лікарів дільниць та 77 фельдшерських пунктів, 1 лікар припадав на 33131 чоловік. В Подільській губернії захворювань на 10000 населення становило : висипний тиф – 21,9, поворотний тиф – 0,3, черевний тиф – 24,9, дизентерія – 17,4, віспа – 3,0, сибірська виразка – 0,3, дифтерія – 52,5, скарлатина – 19,0, кір – 29,9, коклюш – 22,4.

Розбудова медичної галузі на Івано-Франківщині почалася в післявоєнний період Другої світової війни. Хвороби та каліцтва, які супроводжували воєнне лихоліття, змушували до стрімкого розвитку закладів охорони здоров'я. Уже на кінець 1945 року в межах Івано-Франківської області існувало 75 лікарень на 3191 ліжка, 142 амбулаторно – поліклінічні заклади, 46 санітарно-епідеміологічних станцій, 325 фельдшерсько-акушерських пунктів. У цих закладах працювало 280 лікарів а понад 1000 медичних працівників середньої ланки. Станом на 1991 рік, коли розпочалась Радянська держава і було проголошено незалежність України, в Івано-Франківській області діяло – 205 медичний закладів, 5 лікарських здоровпунктів, 161 фельдшерський здоровпункт, 578 фельдшерсько-акушерських пунктів, 8 санаторіїв, 17 санітарно-епідеміологічних станцій. В області працювало 68 лікарень на 18 100 ліжок (126 ліжок на 10 тисяч населення).

За часів української незалежності розвиток охорони здоров'я в місті Івано-Франківську продовжив розвиватися на закладеній попередній основі і підвищився рівень медичного обслуговування хворих.

Організація медичної служби у військах Січових Стрільців і Українській Галицькій Армії

Для надання медичної допомоги і догляду за хворими, у Львові 2-го жовтня 1913 року крайове Товариство Червоного Хреста відкрило першу державну школу свідських доглядачів за хворими.

З організацією і формуванням частин Українських Січових Стрільців (УСС) організували і медичну службу 1914 року, яку спочатку виконували студенти-медики, що вступили в ряди УСС: Богдан Гарасимів, Роман Гаванський, Юліан Кордюк, Богдан Гнатевич, Лесь Терлецький, Омелян Волосянський, Володимир Свідерський та ін. В групі командування до формування УСС були призначені лікарі: перший з них стали Кость Воевідка, Іван Рихло, Володимир Білозор та Володимир Шуровський.

У 1914 році в боях Українських Січових Стрільців з російськими військами на горі Маківці у Карпатах брав участь 1-й курінь УСС, у якому служив доктор Володимир Білозор.

У червні 1915 року у Львові, у великому залі митрополичої палати відбулися збори для створення українського шпиталю, насамперед для лікування поранених Українських Січових Стрільців. На пропозицію директора Народної лікарни д-ра Євгена Озаркевича тимчасово створено шпиталь під назвою «Захист хворих УСС», організовано курси медсестер, збирання коштів на обладнання шпиталю.

15 липня 1915 р. шпиталь на 50 ліжок у приміщенні монастиря оо. Студитів прийняв перших пацієнтів; у ньому перебували Іван Франко, Олекса Новаківський.

У 1917 р. в Українській Галицькій Армії полковим санітарним шефом був доктор В. Шуровський, пізніше – санітарним шефом бригади УС стрільців.

У складі Української Галицької Армії в 1918–1919 рр. нараховувалось 167 лікарів – учасників визвольних змагань, у т. ч. 96 студентів-медиків. До керівного санітарного складу входили полковники-доктори Андрій Бурачинський, Теофіль Бардах, Осим Кос, Іполіт Левицький, Амфросій Цегелевич і ряд підполковників – докторів.

У процесі реорганізації УГА в січні 1919 р. Державний військовий секретаріат призначив керівником санітарної служби отамана д-ра Ростислава Біласа. Начальними лікарями бригад стали Володимир Шуровський (I бригада), Фастман (II бригада), таких бригад було 22.

Організовано військові лікарни: польові, запасні та окружні. Найбільші і найважливіші окружні лікарни були в Станиславові, Тернополі, Чорткові, Сокалі, Кам'янці Струмиловій, Радехові, Стрию, Дрогобичі, Самборі та Ходорові. Були три санітарні потяги.

Особовий склад УГА становив 50 000 чоловік, обслуговувало їх 24 лікарі, 34 студенти-медики, 2 аптеки, 5 лікарень, 529 ліжок, 3 санітарних поїзди, 2 купальні поїзди.

У Запільлі, в тилу армії, працювало 95 лікарів, 2 лікарки, 66 студентів - медиків, 8 студенток-медичок.

Український Червоний Хрест і волонтери

На установчому з'їзді лікарів у Києві 18 квітня 1918 року з ініціативи лікарів-українців було сформовано першого в історії України Українського Червоного Хреста (УЧХ). Управу оточили лікарі Євген Лукасевич, Борис Матюшенко. Володимир Наливайко, створено численні філії у містах України.

У грудні 1918 року влада Директорії в Українській державі об'єднала функції Медичної санітарної служби Української Армії з діяльністю товариства Українського Червоного Хреста, головним завданням якого стало забезпечення допомоги армії і населенню в умовах вогняного конфлікту з Росією.

Спеціальна Українська державна геральдична комісія розробила положення, зокрема, про медичну військову символіку: прапор міністра народного здоров'я та опікування; Пропор голови Українського Червоного Хреста.

У жовтні 1919 р., захопивши Київ, денікінці заборонили діяльність Українського Червоного Хреста.

У Львові 1941 року з ініціативи українських лікарів зроблено спробу відновити Український Червоний Хрест, головним чином для опіки над полоненими та пораненими воїнами. Та вже в серпні голову УЧХ д-ра Леоніда Курчабу заарештовано і згодом закатовано гітлерівцями у Краківській в'язниці: головами пізніше були Ганна Біленька-Врецьона, Тома Воробець: у 1942 р. УЧХ ліквідовано владою, діяльність його відновлено в підпіллі.

Такі осередки УЧХ у 1941 році були організовані: в Тернополі, Вінниці, Хмельницькому, Полтаві, Дніпропетровську, Києві, Харкові, в інших містах України, які діяли підпільно, як політичні організації ОУН і надавали медичну допомогу полоненим, пораненим і хворим воїнам. Озвірілі гітлерівці у 1942 році їх ліквідували.

У 1943–1944 роках на Львівщині створено підпільний УЧХ, основним завданням якого було організація медичної допомоги пораненим та хворим воякам УПА членам збройного підпілля, а за необхідністю – місцевому населенню; мав такі відділи: медико-санітарний, вишкільний, фармацевтичний і господарський. Медичну допомогу надавали молоді лікарі, студенти медичних закладів, фельдшери, санітари та медичні сестри, часто нашвидкоруч навчені на спеціальних підпільних курсах.

Санітарна служба в Українській Галицькій Армії

За даними Лева Шанковського організація санітарної служби в УГА розвивалася рівнобіжно з формуванням військових частин, бойових груп, бригад і корпусів та установ запілля. В початках була вона доволі різноманітна і не всюди однаково добре поставлена. Якість санітарної служби залежала від ініціативи командантів частин і груп та санітарного персоналу і майна, які були до диспозиції.

Розвиток санітарної служби в УГА гальмувався браком військових лікарів, яких у багатьох випадках мусіли заступати цивільні лікарі або теж медики з рангою санітарних старшин. Ситуація ускладнювалася теж тому, що цивільні лікарі-поляки відмовлялися працювати в українських військових лічницях. Це й була причина, що деяку частину лікарів запрошено до служби з Наддніпрянщини і деяку-аж з Відня. Коли прийшов відворот у Галичині, майже всі лікарі-чужинці покинули службу в УГА.

Незважаючи на основний брак медичного персоналу, дякуючи відданій і жертівній праці наших лікарів, санітарну службу в УГА було таки організовано. В Галичині діяла вона зовсім справно і зокрема в поборюванні епідемічних хворіб вона добилася значних успіхів. Санітарним шефом при НКГА був сот., лікар д-р Кость Тянякевич, який став ним ще у Львові, а при ДСВС санітарним референтом став от. лік. д-р Ростислав Білас. У січні 1919 року докторові К. Тянякевичеві були підчинені вже на фронті 24 лікарі, 38 санітарні старшини, 5 польові лічниці з 529 ліжками, 2 військові аптеки, 3 санітарні поїзди, 2 купальняні поїзди, а д-рові Р. Біласові в запіллі – 97 лікарі, 112 санітарні старшини і цивільні медики, 25 лічниць з 5,643 ліжками, 12 захистів для виздоровців та санаторій і 48 дезинфекторів.

В часі між лютим і травнем 1919 року Галичиною пройшлася епідемія плямистого тифу та інших епідемічних хворіб. Про її розміри свідчить факт, що тоді хворіло на плямистий тиф 34 лікарів, з яких 14 померли, серед них от. лік. д-р Осип Ковшевич, окружний лікар у Бережанах, сотн. лік. д-р Тимко Крохмальний, начальний лікар 7-ої Бригади, сотн. лікар д-р Микола Дикий з Окружної лічниці у Станиславові й інші. У березні 1919 року було 17229 захворінь на плямистий тиф, у тому смертних 858; у квітні — 14987, у тому смертних 1814. У травні кількість захворінь помітно знизилася, але докладних відомостей про те немає, бо в цьому місяці прийшов відворот УГА. В усіх цих місяцях на тиф хворіли здебільша цивільні особи; кількість захворінь серед фронтового вояцтва, дякуючи превентивним заходам медично-санітарної служби, була зовсім незначна.

Організація санітарних частин наслідувала австрійські зразки. В кожній сотні діяла санітарна стежа під проводом підстаршини; в курені була організована «перша поміч» під проводом санітарного старшини. Бригадний лазарет, під проводом військового лікаря, або у крайньому випадку санітарного старшини, обслуговував частини бригади, а польова лічниця (одна-дві на корпус) обслуговувала частини корпусу. Окремо організовано епідемічні лічниці. Окружні лічниці в запіллі рахувалися за запасні лічниці.

У половині травня 1919 р. заломався фронт і почався відворот. Якщо йдеться про санітарну частину, то можна сказати, що її відворот був взагалі непередбачений. Залишилися на місці й не евакуювалися санітарні установи й лічниці, розташовані на території округ Самбір, Стрий, Станиславів і Коломия, тільки частинно евакуювалися з округ Бережани, Тернопіль і Чортків. Відступаюча армія залишалася просто без військових лічниць. Багато санітарного майна залишено. При частинах, на реквірованих підводах, везено ранених і хворих. Санітарний склад НКГА в Ходорові навантажено на 17 залізничних вагонів, які доїхали тільки до Борщева. Далі для перевезення його через р. Збруч потрібно було 600 підвод, але роздобуто тільки 60. Решту величезного майна, якщо його не забрали відступаючі частини, залишено ворогові. Таким чином, перейшовши р. Збруч, УГА від самого початку знайшлася в жахливих санітарних умовах. Поділля, на яке перейшла УГА, була полоса,

навіщена пошесними недугами. Лікарів усіх було в УГА 35, санітарних старшин коло 50, кількість лічниць значно менша, як у Галичині, при чому й виряд лічниць був бідніший. При відсутності справної адміністрації, довший час не сила було урухомити евакуйовані з Галичини лічниці. Щойно при кінці серпня 1919 урухом-лено 3 польові, 4 запасні й 1 некомплетну лічницю, разом 8 лічниць, що мали в сумі коло 1,600 ліжок. Пізніше прибула модерна лічниця на 250 ліжок, куплена Українським Червоним Хрестом за кордоном, яку після великих митарств та інтервенцій остаточно пропущено на Україну. Командантом її був от. лік. Денис Новак, який скоро сам помер на тиф. До речі, під час великої тифозної пошести в УГА померло, на Наддніпрянщині, 9 військових лікарів УГА.

За Збручем лікарям УГА не вдалося налагодити санітарної служби, головню тому, що уряд УНР зовсім не дбав про матеріальне забезпечення армії і не подбав завчасу про ліки, санітарні матеріали й устаткування, купальні, дезинфектори, пральні, білля, коди тощо. Кількість лічниць не вистачала для 60,000-ї Армії, бо ж не могло 18000 хворих при кінці жовтня поміститися на 1600 ліжках усіх лічниць УГА на Наддніпрянщині. Це й була причина, що хворі залишалися здебільша при частинах, в яких, іноді, організовано для них «лічниці», але без фахової опіки, тільки з військовими капелянами на чолі. Нечисленні земські й міські лічниці в районі дій УГА були переповнені місцевими хворими і важко було розраховувати на те, що приймуть хворих стрільців УГА. Ліків у місцевих аптеках не було, а ціни ліків на чорному ринку зросли до фантастичних висот: ампулка кофєїни чи камфори – 85 крб., 1000 гр. йодину – 18000 крб., 1000 гр. йодоформу – 56000 крб., 1000 гр. гіпермангану – 12000 крб. Серед таких умовин можна тільки подивляти, що існуюча санітарна служба не кинулася в розтіч, але до останніх днів життя й буття УГА, в зустрічі із жорстокою дійсністю, не опускала рук, а робила все, що ще можна було робити. Великі втрати серед лікарів та вищого й нижчого санітарного персоналу УГА свідчать, що вони виконали свій обов'язок до кінця. На Наддніпрянщині санітарним шефом УГА був полк. лік., д-р Андрій Бурачинський, який в австрійській армії був санітарним шефом Корпусу. УГА не капітулювала перед ворогом, але капітулювала перед живловою силою. Крім пошести плямистого, черевного й поворотного тифу, навістила УГА ще й епідемія червінки, а теж були ствержені бактеріологічно 22 випадки холери, мабуть, занесеної в УГА відділами махновців. Масове поширення епідемії тифу, яке прийшло несподівано при кінці вересня 1919 року та з особливою силою вдарило по частинах II і III корпусів у другій половині жовтня і по I Корпусі у першій половині листопада, вказує на застосування ворогом бактеріологічних методів війни.

У цьому місці неможливо не згадати про становище всесильної Антанти до катастрофи українських армій пізно восени 1919 року. На державних нарадах, які відбувалися при кінці жовтня й початком листопада, Головний отаман Симон Петлюра часто закликав, щоб витримати, бо зі Заходу йдуть вже значні кількості одягу й ліків для об'єднаних українських армій. Мало хто вірив тоді в ді запевнювання Головного отамана. Все ж таки його надії мали реальні підстави, бо в червні 1919 року Українська Дипломатична місія в Парижі за посередництвом спілки «Юкрейнієн», до якої входили економічний радник місії проф. Володимир Тимошенко, перекладач Місії, колишній галицький і пізніш канадський кооператор Іван Петрушевич та один американець, купила у Ліквідаційної Комісії Експедиційної Американської Армії в Європі з її складів у Марселі одягу, взуття і ліків на суму ам. доларів 8 500 000 в то ліків на суму ам. дол. 1 250 000. За цей товар заплачено готівкою, але не зважаючи на те, ці важливі матеріали ніколи в Україну не були завезені, бо на їх вивіз в Україну тодішній державний департамент на чолі з Робертом Ленсінгом поставив був своє ембарго. Ленсінг був ворогом національних держав, які творилися на руїнах Російської імперії і зокрема України, а тому й наказав антигуманну, навіть жорстоку акцію, якщо брати під увагу, що в цій транзакції йшлося головню про одяг, взуття й ліки, яких так дуже потребували українські армії, що ставили спротив походові большевиків на Європу.

Якщо мова про санітарну службу УГА, годі не згадати процесу, що його польська прокуратура організувала проти пполк. лік. Петра Петрушевича, санітарного шефа Коломийської ОВК. Петрушевич просидів у слідчому арешті 18 місяців, а потім відбувся показовий суд у лютому 1921 року. Обвинувачував відомий з україножерства прокуратор Гіртлер, який в акті обвинувачення на 55 сторінок закинув д-рові П. Петрушевичеві, що він доконав злочину публічного насильства, бо не зберігаючи санітарних приписів, наражав польських полонених та інтернованих у таборі в Косачеві під Коломиєю на небезпеку життя і здоров'я. Польська преса в Галичині старалася з великим завзяттям і притаманним польським шовінізмом роздути сензаційність цього процесу, добираючи навіть відповідні заголовки для своїх цькувань, наприклад, «Кат Косачева перед судом».

Але про санітарні відносини в таборі свідки зізнали як найкраще. З їх зізнань виходило, що полонені й інтерновані були трактовані наскрізь гуманно, не було знущань і побоїв, прохарчування було задовільне, а в окружній лічниці, в якій приміщували хворих польських полонених та інтернованих, вони діставали вино, яйця, біфштекси та інші лакоминки. Всі свідки ствердили, що в

лічниці не робили ніяких різниць між хворими поляками й українцями, а про особу обвинуваченого польські свідки висловлювалися як про чемного, чесного і дбайливого лікаря. Варт ще відзначити, що у процесі д-ра П. Петрушевича прокуратор, судді та присяжні судді були всі польської національності і тільки оборонці — доктор Андрій Чайковський (письменник) і доктор Кульчицький були українці. В характері свідків були переслухані представники Міжнародного Червоного Хреста, які в березні 1919 року докладно оглядали косачівський табір.

Окрім лікарської медичної санітарної допомоги пораненим і хворим Січовим стрільцям, воїнам УГА і УНР медичні допомогу надавали і народні целителі-знахарі, які володіли медичним надбанням, передане по спадковості родинно ще із скіфських часів, що збереглося серед українського народу до сьогодні, як в УПА так і в АТО. Вони знали цілющі властивості трав, коренів рослин, з яких виготовляли відвари, настої, мазі.

Борці за волю і життя захисників України

З відродженням національної свідомості, патріотизму і революційного духовного натхнення в українському народі в XIX–XX століттях найсвятішим ідеалом були і залишились до останньої миті, поступу серця – Воля, рідна Земля і вільна незалежна Українська Держава.

Хоч не повернути вірних синів і дочок, що свідомо ішли на ешафот смерті за вільну Україну, але увічнена пам'ять про них повинна жити в наших серцях і в історії України, щоб наші нащадки знали і могли прочитати та з пошаною згадати їхні імена. Таких патріотів було мільйони в єдиній Карпатсько-Надністрівській Україні – це революційне старше покоління, особливо молодь, українська еліта, воїни, лікарі, медичні працівники, священники і багато інших, кому дорога була вільна соборна Українська Держава.

Ми повинні все зробити, щоб наш народ, особливо молодь, знали і усвідомили, що ми є воістину споконвічна і нескорена ніким і ніколи українська нація, що сформувалась у безперервних смертельних боях і вогнях, щоб зберегла рідну мову, націю, культуру і стійкими були на сторожі в захисті вільної суверенної Української Держави.

Усіх борців, хто віддав своє життя за волю України не перелічити... Хоч для прикладу показуємо їх біографії, в яких висвітлюємо глибокий зміст пережитого людського життя і невмирущу їх славу.

Літописець Лев Шанковський

Народився 9 вересня 1903 року в Дулібах на Стрийщині в сім'ї місцевого священника Петра й Марії

ЛЕВ ШАНКОВСЬКИЙ,
підхор. УГА

з Шепаровичів. У 1918 р. був учнем VI класу гімназії в Стрию й членом явного (та підпільного) військового) пласту. Сформована українськими старшинами, напередодні листопада, перша Пластунська сотня оточила під проводом старшин і підстаршин усі об'єкти м. Стрия вночі з 31 жовтня на 1 листопада і якийсь час була майже одинокою «збройною силою» стрийського і ОВК. У рядах цієї сотні шістнадцятилітній юнак перебував до 15 лютого 1919 р. Коли, у зв'язку з відкриттям гімназії, був переведений до 1-ої Летунської сотні в Дулібах, де працював у канцелярії і продовжував науку в гімназії. З першою Летунською сотнею евакуювався до Станіслава де був призначений до Старшинської школи звідомчого полку, яку закінчив зі званням підхорунжого. У 3-му Бережанському гарматному полку захворів на поворотний, а потім на плямистий тиф і лікувався у Козятині. Після лікування і відпустки 15 вересня 1919 р. призначений до кінної Чети зв'язку при команді першої Кінної бригади, з якої у квітні 1920 року перейшов до Дієвої армії УНР у 1-му зимовому Поході. У липні 1920 р. отримав відпустку з 5-го Херсонського

Кінного полку додому, а коли цей полк перейшов на територію ЧСР, продовжував служити в Дієвій армії на бронепотягу «Запорожець» до 20 листопада 1920 року. Після визвольної війни Лев Шанковський записався до української гімназії у Станіславі, яку закінчив 1922 року.

До 1924 року був студентом таємного українського університету у Львові, в якому студіював історичні науки. З 1924 по 1926 рр. служив у польській армії, в якій закінчив резервну школу старшин піхоти у Володимирі і у чині сержанта-підхорунжого брав участь у боях у Варшаві. Під час перевороту Пілсудського звільнений з польської армії. Закінчив філологічний факультет Львівського університету (французька, англійська мови та література) та високу школу заграничної торгівлі у

Львові. В 1930 році одружився з Мартою Могильницькою, народився син Ігор (1931 р). Він працював як дипломований вчитель комерційних наук у середніх і вищих торговельних школах у Стрию, Станіславіві, Львові і Мюнхені. Був референтом професійного шкільництва в Українському Центральнім Комітеті у Львові в 1942. Від 1933 р працював як активний журналіст в українських журналах і газетах і «Літописі Червона Калина». В роки Другої світової війни включився у визвольну боротьбу. У вересні 1939 р. був командиром українського партизанського загону на Львівщині, а потім працював у підпіллі за більшовицької окупації. Від 12 липня 1941 р працював у Крайовому військовому штабі (КВШ ОУН) Львівського краю, у VI вишкільному відділі, в інспектораті вишкільних та комісії опрацювання військових підручників і статей. У серпні 1943 р був переведений до реферату закордонних справ при провіді ОУН (РЗС), виконував різні дипломатичні й військові доручення проводу ОУН та ініціативної комісії для створення УГВР, якої був головою. Не зважаючи на працю у крайових і центральних установах ОУН, членом ОУН не був. Був однак, членом УГВР і брав участь у I Великому зборі УГВР у липні 1944 р. На доручення голови Генерального Секретаріату УГВР – ген. Тараса Чупринки виїхав за кордон і перебував в Угорщині, Австрії, від 1946 р. у Німеччині.

Під кінець 1949 р виїхав до ЗСА, де осів у Філядельфії. За участь у визвольній боротьбі українського народу дістав: Хрест ім. Симона Петлюри, Залізний Хрест за участь у I Зимовому Поході, Пропам'ятний Хрест УГА (був членом його Капітури) і Пропам'ятний Хрест УПА.

У 1939 році автор книжки «Українська Галицька Армія», був членом – кореспондентом Воєнно-історичного інституту у Варшаві, на доручення якого виконував різні воєнні історичні дослідження для друку у збірнику «За Державність». Тільки рештки архівів Українського Воєнно-історичного інституту збереглися і тепер є в архіві УВАН у Вінніпегу. 1930 р займався дослідженням української воєнної історії. Лев Шанковський був дійсним членом НТШ, член Українського Історичного Товариства та почесним членом Товариства Українських бібліотекарів Америки. У книжці Українська Галицька армія автор не тільки показав хід подій, умови формування і збройної боротьби, які відбувалися в Галичині, Закарпатті, Лемківщині і Східній Україні, загибель УГА, але і стратегію, тактику та головне організацію Української Галицької Армії, що дає адекватне уявлення про Збройний Чин та боротьбу західних Українців за вільну соборну Україну.

Добриловський Юрій, 1891 року народження. Медичну освіту здобув у Києві. Працював полковим лікарем армії УНР, а під час Першої світової війни був полковим лікарем 2-го Запорізького полку, а після – дивізійним лікарем 1-ї Запорізької і 3-ї Залізної дивізії та начальником санітарної служби Армії УНР. Після визвольних змагань емігрував у Чехо-Словаччину.

Корчак-Чепурківський Овксентій, 1857 року народження. Син дяка на Полтавщині, закінчив повітову школу, пізніше духовну семінарію. 1877 р вступив на медичний факультет Київського університету, але вже 1878 р виключений з університету і виселений з Києва під нагляд поліції. З часом вдалося поступити в Харківський медичний університет, який закінчив у 1883 р. У 1917 -18 рр активний учасник створення Всеукраїнського лікарського товариства, українських наукових організацій і видавань. На красвому медично-санітарному з'їзді України, що відбувся в Києві (жовтень 1917 р) виступив із доповіддю «Утворення Красвого медико-санітарного органу при Генеральному Секретаріаті Української Центральної Ради», став членом ради медико-санітарного відділу при Генеральному Секретаріаті внутрішніх справ. Був ініціатором заснування в кінці 1917 р. у Київському університеті першого в нашій історії українського медичного факультету, став першим деканом цього факультету.

Кос Осип, 1870 р.н. Після отримання диплому служив в австрійському війську полковим лікарем. Деякий час керував медичною службою табору для полонених у містах Гредінг і Зальцбург, доклав немало старань для полегшення долі полоненим українцям, які були в російській армії. У листопаді 1918 р добровільно пішов в УГА, у званні полковника обіймав посаду коменданта військових шпиталів у Станіславові. Тут залишився після відступу УГА.

Маланюк Осип, народився 1873 р у Чортківському повіті (Тернопільщина) в родині священника. Медичні студії відбув у Граці (Австрія) 1898 р. захистив дисертацію на звання доктора медицини у Краківському університеті. Працював Оскільки під час своїх студій користав з військової стипендії, то по закінченню змушений був працювати військовим лікарем аж до розпаду Австро-Угорщини. Під час Визвольних змагань у званні підполковника УГА був командантом 1-ї військової лічниці у Станіславові. Після війни провадив приватну практику лікарем-хірургом. Помер 1949 р. у Граці.

Левицький Іпполіт, 1868 р. на Дрогобиччині закінчив Дрогобицьку гімназію. Медицину студіював у Відні. Був лікарем в австрійській армії. Під час Визвольних змагань – полковий лікар УГА, головний лікар Стрийської військової округи, пізніше санітарний шеф 3-го корпусу УГА. Згодом відкрив лікарську практику в Стрию. З 1926 р. – член УЛТ, брав активну участь у діяльності «Просвіта».

Липа Іван, 1865 р. народження у Криту, де закінчив церковно-парафіальну школу при чернецькій церкві та гімназію. Медицину почав студіювати в Краківському університеті. Там з трьома своїми друзями Б. Грінченком, Міхновським і Боровином заснував 1891 р. таємну українську організацію

«Братство Тарасівці». За нелегальну діяльність проти царизму був заарештований, просидів у слідчій в'язниці понад рік. Вийшов на волю, закінчив медичні студії в Казахстанському університеті.

За влади УНР належав до партії соціалістів – самостійників, був комісаром Одеси. За Гетьманату працював лікарем-інспектором Одеси, а за Директорії став членом уряду. 1 січня 1919 р. виїхав з Одеси, був номінований міністром віросповідань. Відтоді займався державними справами в уряді УНР, аж поки не потрапив в еміграцію. У Кам'янці-Подільському брав участь у роботі президії Всеукраїнської Національної Ради, а в Тарнові – Ради Республіки, влітку 1921 р. став міністром здоров'я. Згодом працював лікарем у військових таборах, одночасно очолював «Блакитний Хрест».

Совачів Василь, 1876 р. Народився у (Полтавщина) в родині священника, закінчив Прилуцьку гімназію, медицину студіював у Києві. Студентом належав до Молодої громади, був головою цього товариства, двічі потрапляв у в'язницю. Після закінчення медичного університету два роки працював у Вільні лікарем для доручень. Після російсько-японської війни, на якій був військовим лікарем, дістав відрядження для виконання наукових досліджень. 1907 р. завідував дивізійною лабораторією в Калузі. Відтак дістав направлення до медичної академії у Петрограді, а потім — до Москви. Тут дізнався про початок Першої світової війни. Революційні події 1917 р. застали на військовій службі у Чернівцях. Звідти виїхав до Голти, де займався українізацією 17-го полку, влаштуванням козацького університету. Центральна Рада викликала його до Києва, а коли столицю захопили більшовики, виїхав на Прилуччину у с. Гурівці організував народний університет, філію «Просвіти». З приходом німців на Україну повернувся до Києва, працював у шпиталях, брав участь у діяльності партії хліборобів-демократів, разом з М. Міхновським, Шеметами, Сідлецьким та іншими. Після залишення Києва військами Директорії став у Вінниці на чолі санітарної управи армії УНР, також входив до управи Українського Червоного Хреста. По визвольних змаганнях залишився в Галичині, працював лікарем українського курорту в Підлютім. Член УЛТ з 1922 р. Не закінчив писати історію про організацію санітарної справи Армії УНР, помер 3 травня 1924 р. від сипного тифу лікуючи селян с. Сливки біля Підлютого в Карпатах.

Шуровський Володимир народився 1890 р. у Нижньому Струтині Долинського повіту на (Станіславщині). Медичні студії закінчив у Львівському університеті перед Першою світовою війною. 1914 р. вступив до легіону УСС а потім до УГА. Як сотник-лікар брав участь у всіх воєнних кампаніях, про що згодом напише у своїх спогадах. 1916 р. був лікарем стрілецького шпиталю у Львові. У той час там перебував хворий Іван Франко і Шуровський багато уваги приділяв великому поетові.

Під час Другої світової війни виїхав у Німеччину і з 1940 р. працював лікарем у шпиталі в Дрездені. Автор цікавих і цінних нарисів про медично-санітарну службу в УСС і УГА.

Прийм Остап, 1886 року народження. Під час Визвольних змагань – 1918 р. був сотником УСС. Як лікар в Українському війську організував медичні станиці, а також шпиталь у Станіславові. Був уповноваженим Українського Червоного Хреста в Галичині, а потім секретарем (міністром) при санітарній рефературі ЗУНР 1920 р. а пізніше головою філії «Просвіта».

Рубель Степан, 1893 року народження. Під час Першої світової війни служив в австрійській армії. Згодом санітарним поручиком УГА, а 1920 р. був лікарем у 3-ій Залізній дивізії генерала Удовенка. Проявив свої організаційні здібності в наданні медичної допомоги воїнам української армії, за що нагороджений Хрестом ім. С. Петлюри.

Подюк Іван, Народився 1896 р. у с. Кобаки Косівського повіту (Станіславщина) у заможній селянській родині. Гімназію закінчив у Вижниці на Буковині. 18-літнім юнаком пішов добровольцем до УСС, брав участь у боях на Маківці і Лисоні. У жовтні 1918 р. став вояком УГА. Після вишколу в рядах 2-ї Коломийської бригади як поручник був учасником боїв УГА, зокрема Чортківської офензиви та здобуття Києва у серпні 1919 р. У «Чотирикутнику смерті» на Наддніпрянщині щасливо двічі уникнув тифу, потрапив у польській полон, перебув у Тухолі на Помор'ї. У 1921 р. повернувся додому і виїхав до Грацу на медичні студії. Був головою українського товариства «Вільна громада». Медичні студії закінчив 1926 р.

Під час Другої світової війни за громадську діяльність його двічі заарештовували більшовики та німці. У березні 1944 р. емігрував за кордон. У Сиракулах (біля Нью-Йорка) відкрив лікарню. Тут став першим головою відділів УЛТПА та УККА, а також головою регіонального товариства «Снятин» і членом інших українських та американських товариств. Помер 28 грудня 1979 р.

Лапичак Тома, 1914 р. Народження біля Перемишля (Польща) в родині кравця, у 1934 р. бажав стати журналістом у Варшаві, але його не прийняли, бо належав до свідомих і активних українців. Поступив у Краківський медичний університет. Належав до української студентської громади, деякий час був її головою. З 1937 р. – активний член ОУН. Після одержання лікарського диплому 1938 р. практикував у університетських клініках. У 1939 р. заарештований за приналежність до ОУН. Через рік у 1941 році став членом Крайової Екзекутиви ОУН(м). З 1942 р. був провідником Крайової Екзекутиви західноукраїнських теренів (Волинь, Закарпаття, Буковина). Був арештований

гестапівцями і відправлений у Берлін на допит. Наприкінці 1944 р. опинився у Відні, де працював лікарем, у 1941 р. одружився з Аріадною Котко і у 1949 р. виїхали до США.

Лебидович Омелян, 1899 р. з родини лікаря. Гімназію закінчив у Перемишлі 19-літнім юнаком вступив в УГА. По війні студіював медицину в Празі і Граці, закінчив Львівський університет. Після смерті батька працював (1932 р.) заступив його у Мостиськах та окрузі, підтримував українські установи й спортивні організації 1944 р. Якийсь час був лікарем у відділі УПА. Під кінець війни переїхав до Австрії.

Липа Юрій народився в Одесі 1900 р. Медичну студію закінчив у Познанському університеті 1929 р. Автор багато наукових творів. Героїчно загинув у серпні 1944 р. надаючи лікарську допомогу бійцям УПА. Юрист, публіцист, лікар.

Міщенко Михайло народився 1896 р. в Харкові. Там же здобув середню освіту. В часи Визвольних змагань вступив добровольцем в Армію УНР, брав участь у боях на фронтах, був двічі поранений, служив в охороні уряду УНР в Києві. Отримав звання майора. У 1929 р. закінчив Харківський медичний інститут, де і працював доцентом в психо-неврологічному факультеті. Автор численних праць з психіатрії та нейрофізіології.

Перехід за ріку Збруч Галицька армія на Наддніпрянській Україні

Коли в половині липня 1919 року Галицька Армія перейшла р. Збруч на територію Наддніпрянської України, то під контролею Дієвої армії УНР знаходилась територія приблизної величини 5800 кв. км із 520 000 населення. Інші території Наддніпрянської України були вже під контролею ворожих армій: Добрармії ген. Денікіна, Червоної армії й польської армії.

В половині липня 1919 року Добрармія ген. Денікіна, наступаючи з Донбасу, вийшла вже на лінію Богодухів-Валки-Кіонстантиноград- Кам'янське над Дніпром і далі Дніпром до Чорного моря. В руках денікінців було вже приблизно 165 000 кв. км. території з населенням 8,5 мільйона. В Україні Червона армія намагалася затримати Добрармію на лінії Суми-Полтава, але це їй не вдалося, не зважаючи на перевагу своїх сил. Дня 3 липня 1919 року, коли ген. Денікін проголосив свою «московську директиву» для наступу Добрармії на Москву, Південний (проти денікінський) фронт Червоної армії нараховував 171 600 бійців, тоді як у всіх трьох арміях (Кубанській, Донській та Добровольчій) ген. Денікіна не було більше, як 150 000.

Генерал-лейтенант
Антон Денікін.
Фото 1917 року

У цьому ж часі польська армія вийшла була на р. Збруч, але її волинський фронт не зрушився поза лінію р. Горині. В руках Червоної армії були Крем'янець, Дубно, Рівне і Сарни, далі фронт ішов по р. Горині до Прип'яті. В половині липня 1919 року польська армія почала велику офензиву на Білорусі, яка скінчилася здобуттям Мінська (9 серпня) та виходом на р. Березину і Двину. Далі польська армія здобула Бобруйськ (28 серпня) і Борисів (11 вересня), але на цьому пофензива припинилася, бо Пілсудський, в ніякому разі, не думав помагати ген. Денікінові здобувати Москву. На його погляд московський більшовизм уявляв собою меншу небезпеку для Польщі, як московська реакція під проводом ген. Денікіна. Становище марш. Пілсудського дало змогу більшовикам забрати війська із Західнього фронту й кинути їх на Південний фронт проти Добрармії ген. Денікіна.

У зв'язку з офензивою на Білорусі, польська армія почала теж свою офензиву на Волині. 10 серпня вона здобула Крем'янець і Дубно, 12 серпня – Рівне, Здолбунів і Шумськ, 15 серпня остріг, 18 серпня заслав і 30 серпня олевське, всюди досягаючи демаркаційну лінію, встановлену 1 вересня 1919 року між польською й українською арміями. Договір про демаркаційну лінію підписав польський генерал Дурскі й полковник генштабу Армії УНР Липко.

Операції об'єднаних укр. армій, які почалися на проскурівському напрямку наприкінці липня і на головному – 10 серпня, велися проти московсько-більшевицьких армій на Правобережжі. Впродовж 3–4 тижнів операцій українські об'єднані армії визволили територію Правобережжя величиною 72 500 кв. км. з 6 500 000 населення, побільшивши таким чином територію, яку контролювали в половині липня 1919 року, на 12,5 разів.

У війні на сході велику роль відігравали залізничні шляхи. Командування Червоної армії виробило цілу стратегію здобування широких просторів Східної Європи здовж залізничних шляхів: По них посувались, зовсім не оглядаючись на власне запілля та фланги, цілі ескадри панцерних поїздів у супроводі поїздів, навантажених піхотою, або у співпраці з кіннотою, займали міста чи містечка здовж залізничних шляхів та організували в них владу з прихильних собі елементів населення. І вже завданням цієї влади було якнайбільш зміцнити себе в якомусь осередку та організувати з нього просування й закріплення влади в дооколичних селах.

Відповідно до цього більшовики виявили «велику енергію, щоб збудувати можливо якнайбільш панцерних поїздів. Не тільки у трикутнику московської військової індустрії Москва-Ленінград – Тула, але теж у численних залізничних варстатах на Україні. Під час наступу об'єднаних українських армій цілі ескадри червоних панцерних поїздів діяли на залізничних шляхах України: багато з них впали в руки наступаючих українських армій.

Найважливіший на Правобережжі був залізничний шлях, що сполучає Київ і Львів з Одесою через Жмеринку. Від цього шляху йшли на північ залізничні лінії, які мали велике стратегічне значення: 1. Проскурів – Шепетівка – Зв'ягель – Коростень; 2. Вапнярка – Христинівка – Цвіткове, 3. Бірзуля – Ольвіопіль – Єлисаветград – Кременчук, 4. Одеса – Помічна й 5. Знамянка-Миколаїв. Стратегічне значення мав теж шлях Жмеринка-Могилів, бо через Могилів, головню, йшло постачання для української армії з Румунії. Залізничні шляхи, що йшли з заходу на схід, – 1. Шепетівка-Козятин-Умань та 2. Хвастів-Катеринослав – мали менше значення. Окремо важливим був для Червоної армії залізничний шлях Київ-Коростень, – це ним, головню, йшла евакуація з Києва, який здобули об'єднані українські армії 30 серпня 1919 року.

З рік, які перепливали театр воєнних дій об'єднаних українських армій, велике значення мали р. Дністер і Буг. Дністер на всьому своєму бігу, аж до лиману, творив кордон з Румунією. Це мало велике значення, бо Румунія була одинока країна, що з неї, до якогось часу, українська армія могла діставати, хоч і - в недостатній кількості, зброю, амуніцію, воєнні матеріали й ліки.

Огляд Правобережжя показав, що в національних відносинах у Подільській губернії становили українців – 81%, у Київській – 79%. Чим далі на північ, то більшість з них були було ознайомлені з суттю московсько-більшевицького «визволення» і це сприяло українським арміям. Призбручанські райони, до яких не дійшло ще це «визволення», були ворожі, – тутешні мешканці чинно співпрацювали з московсько-більшевицькими завойовниками.

У північній частині Подільської губернії та майже в усій Київській українській активно поборювали московсько-більшевицьку окупантську владу, створивши цілі повстанські «республіки» й численні повстанські загони.

В обох губерніях жиди творили 12% населення. Жидівське населення, головню молодь, стала головною опорою советської влади, партії, комсомолу, чека. Така настанова жидів була незрозуміла для галичан, звиклих підтримувати українську визвольну боротьбу.

У найбільших містах Правобережжя й волинського Полісся, що їх здобули українські армії, це — Житомир (93), Бердичів (83) Біла Церква (61), Кам'янець (50), Вінниця (48), Умань (42), Проскурів (41), Могилів (33), Жмеринка (22), Балта (22). З них Бердичів, Умань, Проскурів і Балта жиди становили більшість населення, інших. Їх було більш, ніж 1/3. Тільки Жмеринка й Біла Церква мали українську більшість.

З малих міст Хмельник (11), Бар (11), Зв'ягель (17) і Бершадь (12), також мали жидівську більшість. Українську більшість мали Васильків (18), Тараща (11), Брацлав (8), Гайсин (15), Тальне (11), Хвастів (14), Радомишль (11), Літин (10), Тульчин (17), Староконстантинів (17) і Сквиря (16). Інші міста й містечка мали від 1/3 до 1/2 жидівського населення.

Старше жидівське населення не сприймало комуністичного захоплення своєї молоді. Пізнавши ближче Галицьку Армію, воно звернуло всі свої симпатії до неї. Все ж таки, жидівській громаді в той час тон задавали симпатии комунізму. Російська й польська меншини були незначні і нічим

особливим себе не проявили. На визволених землях об'єднані українські армії користувалися такою беззастережною підтримкою великої більшості населення.

Організація «українського Товариства поступовців» і їх політична діяльність у Східній Україні

1908 року, після остаточного краху революційного руху 1905 – 1907 років, українські громадські сили зорганізувалися в один союз, який отримав назву «Товариство українських поступовців», (ТУП). Цей союз був не партією, а громадським об'єднанням, заснованим на засадах парламентаризму.

До нього увійшли політичні діячі як соціалістичного, так і націоналістичного напрямів.

Товариство було нелегальною і глибоко законспірованою організацією, що об'єднувала у своїх лавах весь цвіт української інтелігенції та прийнятих перед початком війни свідомих селян. До ТУП належали з одного боку Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Михайло Грушевський, Дмитро Дорошенко, Никифор Григорій, з другого – Федір Матушевський, Андрій Ніковський, Андрій Вязлов, барон Федір Штейнгель, Євген Чикаленко, Петро Стебницький. Товариство функціонувало в усіх губерніях та багатьох повітових містах України, а також у Петербурзі і Москві.

На чолі товариства стояла Рада, яка знаходилась у Києві та обиралась з'їздами делегатів, що проводилась два рази в Києві.

Рада Товариства українських поступовців (ТУП) у складі Федора Матушевського, Андрія В'язова, Людмили Старицької-Черняхівської, Любові Яновської, Андрія Ніковського, Олександра Волошина, Євгена Черкаленка, Дмитра Дорошенка, В'ячеслава Прокоповича та інших членів, зібравшись в кінці вересня 1914 року у Києві винесла постанову про те, що у світовій війні стосовно воюючих сторін українці повинні займати нейтральну позицію, а також було прийнято звернення до впливових російських політиків, щоби з їх клопотання уряд прийняв рішення на припинення погромів у Галичині. Але, дізнавшись про заснування і діяльність в Австрії «Союзу визволення України» та Рада ТУП прореагувала негативно і закликала «Союз» від імені всієї України припинити свої виступи і заяви.

Професор Михайло Грушевський

Володимир Винниченко

В'ячеслав Прокопович

Проте розгром, якого літом 1915 року зазнала від німців і австрійців російська армія, викликав кардинальні зміни в настроях громадян Росії. Змінилось відношення до уряду і його політики. Місце попередньої безоглядної довіри до уряду змінилось на критичне ставлення до його політики, в силу тих обставин уряд змушений був допустити забезпечення армії військовою амуніцією і технічними засобами до опіки над пораненими, над населенням прифронтової смуги та біженцями громадської організації. В цей час виникають дві потужні організації. «Союз» і «Союз земства», які отримали кошти з державної скарбниці та перебрали на себе вище вказані завдання. Російська опозиційна преса

різко критикувала політику уряду в Галичині, а голова кадетської партії Павло Мілюков з думської трибуни назвав цю політику «Європейським скандалом».

Професор Дмитро Дорошенко

Барон Федір Штейнгель

Євген Чикаленко

Підбадьорені такими змінами українці добилися дозволу на заснування товариства під офіційною назвою «Общество помощи населенія Юга Россіи, пострадавшему от военных действий», яке поставило перед собою завдання про опіку над біженцями-українцями, а головне, про допомогу арештантам, та висланим галичанам і буковинцям, заложникам, дітям, у яких загинули батьки та іншим жертвам окупації Галичини та Буковини. Тоді ж ряд відомих українських відомих діячів виступили до «Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст». А коли головою «Південно-Західного Комітету», було обрано відомого українського діяча барона Федора Штейнгеля, то за його сприяння членами комітету стали: Андрій Вязлов, Микола Біляшевський, Дмитро Дорошенко, Андрій Ніковський, Федір Матушевський, Володимир Леонтович, Іван Красковський і Володимир Ульяновський. Після чого комітет прийняв повністю український характер. За словами Дмитра Дорошенка, «діяльність комітету дуже швидко розвивалася».

Вже в кінці 1915 року він мав десятки великих лазаретів на фронті, десятки санітарних поїздів, сотні і тисячі медичних, харчових, санітарних, дорожніх і різних пунктів, величезні обози, склади, майстерні, дорожньо-технічні відділи і такі ж великі інституції в запіллі (тилу) аж до самого Києва. В міру розвитку діяльності Союзу здобувала масовий доступ до служби в ньому українська інтелігенція і шкільна молодь (Дмитро Дорошенко).

Це все збільшило українські впливи в громадському житті, а крім того додало значні кошти на допомогу галичанам і буковинцям через «Общество Юга Россіи», яке отримало субсидії від «Союзу Міст». На ці кошти було організовано дитячі будинки, які стали народними колами з українськими вчителями, українською мовою і українськими крижками в Галичині і Буковині. Багато таких будинків було засновано і в російській Україні.

Багато українців, починаючи від членів комітету, проходило на службі в Союзі практику організаційної й адміністративної роботи в ширшій масштабі, що потім дуже пригодилося під час революції.

Сотні молодих українців познайомилися з українським населенням Галичини й Буковини, несучи йому поміч в установах Союзу. Київський комітет впливав на Центральний комітет у Москві у справі щодо національного питання, заходів шкільництва, та видання українською мовою брошур практичного змісту.

Налагодилися жваві відносини між «Союзом міст» і російськими політичними колами, і котрі добивалися скасування утисків та переслідування українського національного життя.

В лютому 1916 року група українських полтавських громадських діячів звернулися до керівників опозиційних фракцій Думи М.Чхеїдзе і П.Мілюкова з мемурандумом який містить такі вимоги: 1) український народ в Росії має бути прирівняний у правах з російським; 2) українська мова має бути допущена до викладання на рівні народних шкіл; 3) вільне функціонування української преси і друку взагалі; 4) вільна діяльність українських культурно-просвітницьких товариств; 5) законодавче закріплення гарантій вільного культурно-національного розвитку українського народу.

Другий меморандум був відправлений від студентської молоді і робітників Полтави, Харкова, Катеринослава, Одеси, Києва і Чернігова депутатам Думи М. Чхеїдзе і О. Керенському з наступними вимогами: 1) анатомії України на тих же правах, які обіцяли Польщі; 2) повної свободи українського слова і друку; 3) відкриття «Просвіти»; 4) повернення із заслання всіх в'язнів; 5) амністії.

Активний рух на відродження української культури і освіти розгорнувся в провінціях. На різноманітних губернських і повітових професійних і громадських зібраннях ухвалювалися рішення про запровадження української мови у школах, зведення пам'ятників видатним діячам національної культури.

В грудні 1916 року Товариство українських поступовців виступило з декларацією «Наша позиція» в якій виклало своє розуміння тогочасної ситуації, стану українського питання та висловило своє ставлення до війни: «Ми, українці поступовці, з найперших днів світової війни стали щодо неї на свою власну стежку. Нам видано було всю брехливість патентичних відгуків про «боротьбу і людяність», всю нещирість визвольних лозунгів, на зразок знаменитого однині «визволення» Галичини хмарами мародерів, кар'єристів та напасників і найгідотнішого образу ташкентців. Ми бачили, куди прямують забаганки людей, що їм воєнний час розв'язував цілком руки, а вільний і невільний посилок до опозиційних перед війною гуртів російських дав індульгенцію за минулі й прийдешні гріхи (натяк на те, що опозиційні російські круги проголосили з початку війни «божий мир» уряду і тим ніби дали йому «індульгенцію» за його гріхи). І ми не хотіли каяти себе спілкуванням у цьому ганебному ділі – в безпощадній внутрішній війні з власними народами під покривалом війни. Цю війну ми визнали чужою для себе справою, шкідливою українському та усім іншим народам імперії».

Далі в декларації були сформувані політичні постулати ТУП: «Ми, українські поступовці, стоїмо на основі автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала була історична доля; державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Ми боролися і боремося за демократичну автономію України, гарантованою такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу, за його самостійний розвиток в економіці, націоналізування всіх форм приватного і громадського життя: школи, суди, церкви, адміністративних і громадських установ, органів самоврядування і таке інше. Йдучи до зазначеної мети, мучимо знайти спільників-однодумців в Росії, що поділять основне наше домагання – автономно-федеративного устрою державної організації на демократичних підставах.

Висловлюючи свої симпатії і співчуття до польського народу напередодні того, як має бути виправлена історична несправедливість, що розірвала живе тіло Польщі, ми разом з тим не можемо як найрішучішим способом не протестувати проти вже виявленого, на жаль, замаху польських шовіністів на землі, українським народом заселені. Братерськи перестрічаємо поляків – щоб, не розпочали вони справи свого визволення новою помилкою, воскрешаючи примару «історичної Польщі» і новим насильством над сусідніми народами: українським, білоруським і литовським.

Щодо галицьких справ, то ми цілком підтримуємо домагання поділу Галичини на автономні національні частини, українську та польську й протестуємо проти цієї форми національного гніту над українським народом, що оповістив австрійський акт за автономію Галичини 24 жовтня (6 листопада) 1916 року (Дорошенко Дмитро, Історія України 1919 – 1923 рр. Том.1. Доба Центральної Ради – Ужгород: Свобода 1932 – с. 14-16).

Поруч з старими політичними діячами, що старалися покращити становище української справи шляхом переговорів з представниками уряду і російськими громадськими діячами, молодь вела пропаганду антиурядових і революційних ідей нелегально, видаючи і поширюючи різні відозви і брошури. Ця пропаганда велася здебільшого різними соціалістичними організаціями за припинення війни та активізації класової боротьби, хоча іноді в їх гаслах було за автономію України, як наприклад, у відозвах «Української соціал-демократичної партії».

В кінці 1914 року у Харкові утворився «Український соціалістичний Колектив», який випускав відозви та проводив конференції і наради, а 1915 року там же утворилася «Українська юнацька Спілка», яка розповсюджувала ідею визволення України.

3 вересня 1916 року почала свою активну діяльність Катеринославська соціал-демократична організація. Вона виступила з гаслом «Геть війну!», «Хай живе автономія України!» та вела пропаганду серед робітників Катеринослава і його околиць. В цій діяльності брав участь відомий письменник Володимир Винниченко.

Революційна діяльність українських соціалістів і українського студентства не мали впливу на широкі верстви населення, але вони підтримували опозиційні настрої у більш свідомих елементів українського робітництва й солдатів-українців.

Отже, переживаючи значну кризу в перші місяці війни, український рух зміцнів ідейно, значно розширив свою соціальну базу й національну самосвідомість. Ці зміни відбувалися в прихованих формах, але все одно їх могли помітити: «З другої половини 1916 року в житті українського громадянства в Росії почав відчуватися якийсь перелом, – згадував Дмитро Дорошенко – минулося перше приголомшуюче враження катастрофи 1914–1915 років. Помалу вертався активний настрій, і люди, приглушені війною, прибиті сумнівами, знову почали оживати й гуртуватися коло старих своїх осередків, головню коло Товариства українських поступовців» (Дорошенко Дмитро. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920 роки) Науково-популярне видання, - Київ:Темпора, 2007 – С.74).

Таким чином, український національний рух з початком Першої світової війни переживши з боку російського уряду шалений тиск, нічим не обґрунтовані безглузді репресії та посилені кризою всієї політичної імперської системи застиг в очікуванні революційного вибуху, на введення в дію якого потрібний був тільки перший поштовх. Чекати його залишилось зовсім недовго (Іван Микулинецький).

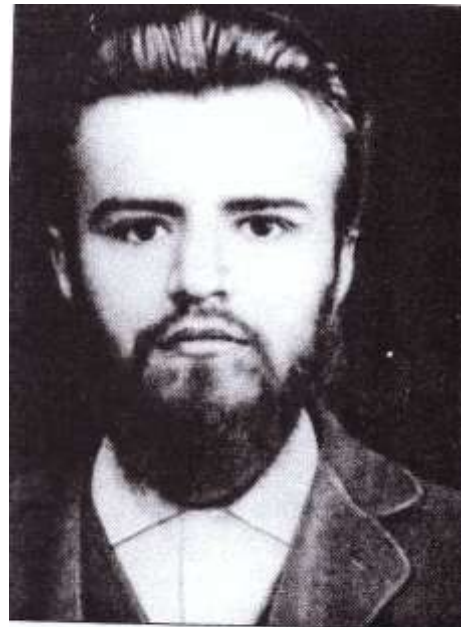
Заснування Української Центральної Ради

3 березня (за даними І. М. Микулинського) в клубі «Родина», що з перших днів революції став штабом національних сил відбулися багатолюдні збори. В їх роботі, окрім членів ради Товариства українських поступовців, взяли участь представники соціалістичних організацій, військовослужбовці, студенти, робітники та духовенство.

В газеті «Киевская мысль», коментуючи прийняті на зборах з березня рішення, йдеться про пропозиції також і від «Центральної ради». Але зібрання представників різних політичних і громадських організацій на той час ще не ототожнювало свої дії з діями «Центральної ради», а тільки *«очень горячо приняло предложение «Центральной ради»*. Іншими словами у повідомленні «Центральна Рада» подається не як об'єднання, а ще як окрема організація, пропозиції якої тепло приймаються.

4 березня в тому ж приміщенні відбулося наступне організаційне засідання. Члени Товариства українських поступовців запропонували утворити об'єднання українських організацій шляхом приєднання до ТУП всіх інших політичних, громадських, професійних, культурно-просвітницьких та інших об'єднань. Проти такої пропозиції виступили присутні на засіданні українські соціал-демократи Іван Стешенко, Дмитро Антонович і Олександр Степаненко.

У свою чергу вони запропонували створити цілком нове об'єднання, в якому на основі пропорційного представництва зібранись би всі українські організації. Члени Товариства українських поступовців, не дивлячись на свою більшість, виключно з міркувань недопущення формування двох центрів українського національного руху, погодились з пропозиціями соціал-демократів. Згадуючи про принципи заснування Української Центральної ради, безпосередній учасник дебатів Дмитро Дорошенко писав: «Так утворилася Центральна рада, до якої зразу ж увійшли, крім членів ТУПа, представники українських соціал-демократів, українців-військових, від українців-робітників, від кооперативів, студентів, від православного духовенства міста Києва (два делегати, вислані від зборів цілого міського духовенства), від різних товариств («Українське Наукове Товариство», «Товариство українських техніків та агрономів», «Українське Педагогічне Товариство» та ін.), громад і гуртків» (Дорошенко Дмитро. Історія України 1917 – 1923 рр. Том 1. Доба Центральної Ради. Ужгород: Свобода, 1932. – С. 42).

Дмитро Антонович

Місце голови Ради було зарезервовано для професора Михайла Грушевського, який на той час ще не повернувся із заслання, його заступником обрали Федора Крижанівського, а товаришами голови – Дмитра Антоновича і Дмитра Дорошенка. 9 березня Дмитро Дорошенко попросив про звільнення його з посади другого заступника (товариша) голови Центральної ради, а 15 березня замість Федора Крижанівського заступником голови Центральної ради було обрано Володимира Науменка.

Перебіг подій другого дня зборів із заснування Центральної ради в публікації «В українских организациях» газети «Киевская мысль» за 5 березня прокоментовано так: «Вчера состоялось весьма многолюдное собрание членов различных украинских организаций. На собрании все организации объединились и вошли в состав комитета «Центральная рада». К этому комитету присоединилась и украинская молодежь. Собранием посланы приветственные телеграммы председателю совета министров кн. Львову и министру юстиции Керенскому с выражением надежды, что в свободной России будут удовлетворены все законные права украинского народа. В Киев ожидается приезд известного украинского общественного деятеля проф. М. С. Грушевського, высланного в административном порядке в Симбирск из пределов Киевского военного округа. Приняты меры к освобождению греко-католического митрополита Шептицкого, а также к возвращению из далекой Сибири в Россию всех украинцев-галичан. Возобновляется закрытое администрацией украинское общество «Просвіта». Выпуск газеты «Рада» временно задерживается по причинам чисто типографического технического характера. Газета выйдет на днях. В непродолжительном времени предстоит открытие в Киеве украинской гимназии» (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Том 1. – Київ: Наукова думка, 1996. – с. 37-38).

9 березня Українська Центральна рада опублікувала відозву «До українського народу», в якій закликала «селян, робітників, солдатів та інтелігенцію» зберігати спокій, гуртуватися в політичні, культурні і економічні союзи, збирати кошти для українського національного фонду та обирати на всі посади своїх людей. А так як ця відозва була першим такого роду документом, опублікованим Центральною радою, то подаємо відозву без скорочень і мовою оригіналу: «Народе Український!

Впали вікові пута. Прийшла воля всьому пригніченому народові, всім поневоленим націям Росії. Настав час і твоєї волі й пробудження до нового, вільного, творчого життя після більш як двохсотлітнього сну.

Уперше Український тридцятиміліонний народе. Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити, як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш собі сам кращу долю кувати.

Впав царський уряд, а тимчасовий оголосив, що незабаром скличе Установчі Збори на основі загального, рівноправного, прямого виборчого права. Звідти уперше на весь світ пролунає у всій своїй силі справжній голос твій, справжня воля Твоя. До того ж часу ми закликаємо спокійно, але рішуче домагатися від нового уряду всіх прав, які Тобі природно належать і які Ти повинен мати, Великий народе, сам хазяїн на Українській Землі.

А в найближчій часі права на заведення рідної мови по всіх школах, од нижчих до вищих, по судах і по урядових інституціях.

З таким же спокоєм, але рішуче, домагатися, Народе, того ж права для української мови від пастирів церкви, земств, і всіх неурядових інституцій на Україні.

Народе Український! Селяни, робітники, солдати, городяни, духовенство і вся українська інтелігенція! Додержуйте спокій! Не дозволяйте собі ніяких вчинків, що руйнують лад у житті, але разом, щиро і уперто беріться до роботи: до гуртування в політичні товариства, в культурні й економічні спілки, складайте гроші на Український Національний Фонд і вибирайте своїх українських людей на всі місця, організуйтеся! Тільки згуртувавшись, можна добре пізнати всі свої потреби, рішуче за них заявити і створити кращу долю на своїй землі.

Народе Український! Перед тобою шлях до нового життя. Сміливо ж, одностайно, йди на той великий шлях і в ім'я щастя свого, і щастя будучих поколінь Матери України могутньою рукою творити своє нове вільне життя.

Українська Центральна рада» (Дорошенко Дмитро. Історія України 1917 – 1923 рр. Том 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород: Свобода, 1932. – С. 43).

Скоро в кімнатах клубу «Родина» для зборів Української Центральної ради стало затісно і тому Виконавчий комітет відвів для неї помешкання в будинку Педагогічного музею, зайнятого на той час військовою авіаційною частиною. Для потреб Центральної ради було відведено кілька покоїв і велику залу для засідань. Це сталося завдячуючи клопотанням Миколи Порша, який був призначений від Виконавчого комітету комісаром громадських будівель міста Києва. З того часу в розкішній залі музею почали проходити всі перші збори і засідання українських організацій.

І потреби, і домагання України розгортаються в усій широті. Найбільше нещастя в сій хвилі і для правительства, і провідників громадянства – се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту» (Грушевський М. Велика хвиля).

Микола Порш

Христофор Барановський

На думку Михайла Грушевського форма, цих домагань мала бути автономія України. В подальшому ідею автономії України він послідовно й енергійно впроваджував у життя як у своїх програмних статтях, так і у політиці Центральної ради.

14-15 березня (27–28 березня за н. ст.) в Педагогічному музеї відбувся губернiальний кооперативний з'їзд Київщини, який перетворився на першу багатолюдну українську маніфестацію. Почесним головою з'їзду було обрано Михайла Грушевського, головою – Христофора Барановського, секретарем – Павла Христюка.

З'їзд прийшли привітати не тільки представники всіх українських організацій Києва, але й представники місцевої влади, і хоч з'їзд називався губернiальним, в його роботі брали участь кооперативні діячі із інших губерній України. Більшість делегатів виголошували свої промови українською мовою. А делегат Васильчук закінчив свій виступ словами: «За вільну Україну, за самостійність, за рідну мову і школу!» – і це викликало овації.

Результатом напруженої дводенної роботи з'їзду стала постанова, в якій, зокрема, говорилося «піддержати всіма силами нове правительсто, накликати всі інституції до укріплення нового ладу» і висловив переконання, що «тільки демократично - федеративна республіка в Росії з національно-територіальною автономією України, з забезпеченням прав національних меншостей, забезпечать права українського народу». Серед інших постанов з'їзду, була постанова про необхідність негайного введення української мови в школах, судах, у всіх громадських і державних Інституціях та церкві. Була також постанова звернутися до Тимчасового уряду з проханням, щоб він звільнив із заслання українців-галичан і українців - буковинців, заарештованих старою російською владою та висланих з Галичини і Буковини (Христюк П. Історія української революції. Том 1; Відень, 1921. – С. 17–18).

Робота з'їзду завершилась 16 березня, в день коли в Києві відзначалось «Свято свободи». Кияни й гості міста вщент заповнили вулиці та майдани. Сплановане місцевою владою свято переросло у велику маніфестацію в якій, під жовто-блакитними прапорами й гаслами: «Хай живе вільна Україна!» взяла участь й українська громадськість.

Та кульмінаційною миттю «прояву українського життя» була українська маніфестація, проведена Центральною радою 19 березня. Ніхто не міг передбачити тих грандіозних масштабів свята, яким стала ця маніфестація. Більше 100 тисяч людей з понад 320 прапорами (всі вони були національними жовто-блакитними), взяло участь у святі. Тут було кілька десятків тисяч озброєних вояків Українців, йшли студенти, робітники, учні середніх шкіл, службовці різних державних і громадських установ, бранці галичани й буковинці, діти з українських притулків тощо.

Хода розпочалась від Володимирського собору вулицею Фундуклеївською (нині вулиця Богдана Хмельницького), далі Хрещатиком, повз міську думу, де з балкона їх вітали члени виконавчого комітету і командуючий Київським військовим округом генерал Микола Ходорович, а професор Михайло Грушевський виголосив промову, в якій зокрема сказав: «Україна вступає як свободний член в з'єднаному спілку народів Російської Федеративної Республіки. Минули часи, коли приходилося робити великі труди для якоїсь полегшії від тої неволі, в яку узято наш край. Тепер можемо самі становити собі, будувати нашу вільну, автономну Україну, Перед лицем найкращого сина нашого народу, невмирущого Генія нашого слова, великого пророка нашого визволення присягнім в сю

велику хвилю всі. як один муж: одностайно і однодушно всім стати на велике діло і не спочити, і рук не спустити, доки не збудуємо тої автономії вільної України» (Грушевський Михайло. Спомини. // Київ. – №8 – 1989, С. 141–142,154). Маніфестанти стали на коліна й заприсяглися.

Після чого колона рушила Трьохсвятительською вулицею на Софіївську площу до пам'ятника гетьманові Богдану Хмельницькому. На зустріч маніфестантам вийшло з собору святої Софії духовенство, заграли дзвони, площа вкрилася жовто-блакитними прапорами. Духовенство відправило панахиду «За мучеників України». Розпочалося віче. Професор Михайло Грушевський виголосив другу промову, в якій вказав на те, що настав час «утворити українське народовластя і державне право України в спілці з іншими народами Європи у федеративній республіці російській».

На завершення Віче прийняло резолюцію:

«Ми, українці, зібрані у Києві 19 березня на першій українській святі свободи, вітаємо відновлення народовластя, знищеного царським деспотизмом, і одностайно постановляємо:

1. Піддержувати Центральне Правительство, помагаючи всіма силами забезпечити новий свободний лад від всяких ворожих заходів, в твердому переконанні, що воно далі перекадатиме всі сили для скріплення свободи і демократизму;

2. Потвердити йому наші сподівання негайного скликання Установчих Зборів, на основі загального, рівного, прямого і тайного вибору, котрі мають ствердити автономний лад, який на Україні заводимо;

3. Зажадати від Тимчасового Правительства, щоб воно міцно зв'язало справу автономії України з інтересами нового ладу і заохотило людинність її до всяких жертв, для чого негайно видало б декларацію, котрою з свого боку визнало би потребу широкої автономії української землі, і поробило би одразу всі заходи, щоб надати українській національній характер публічним установам з захованням прав національних меншостей;

4. В справі переведення цих постанов віче доручає Українській Центральній Раді порозумітися з Тимчасовим Правительством».

(Дорошенко Дмитро. Історія України 1917 – 1923 рр. Том 1, Доба Центральної Ради. – Ужгород: Свобода, 1932. – С. 46-48).

Українська маніфестація і ухвала віча справила велике враження на всю громадськість Києва. Але найбільше маніфестація і ухвали віча вплинули на самих українців, які вперше отримали змогу побачити себе й оцінити власні сили. Як згадував Михайло Грушевський: «Мета маніфестації 19 березня була досягнена: вона виявила наглядно, яскраво й імпозантно, що українство - се не фікція в головах гуртка романтиків чи маніяків - інтелігентів, а жива сила, яка має силу над масами, їх рушає й підіймає». А другий учасник тих подій Дмитро Дорошенко у своїх споминах писав: «Українська маніфестація була переломним моментом в розвитку українського руху в Києві: тепер відразу і свої і чужі побачили, що українство – сила, що за ним маси, а не якісь окремі групки і купки. Ми всі почули вперше твердий ґрунт під ногами, почули себе господарями в своїй хаті» (Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). - Київ: Темпора, 2007. – С. 89).

Того ж 19 березня (в пресі була опублікована інформація про створення у Києві Української Центральної ради, в якій зокрема говорилося: «Українська Центральна Рада у Києві організувалася 4 марта, об'єднуючи українські організації на спільних домаганнях: територіальної автономії України з державною українською мовою, з забезпеченням прав національних меншостей – росіян і інших. Тимчасовий склад Ради з представників:

Українське наукове т-во, Українське технічне аграрне т-во, Українське педагогічне т-во, Національний український союз, студентство усіх вищих шкіл міста Києва, Союз міст (городів), робітників, війська, соціал-демократичних груп і ін.

Українська Центральна Рада безупинно поповнюється представниками різних груп, тутешніх і з провінції.

Генерал-лейтенант
Микола Ходорович.
Фото 20-х років

Президіям Центральної Української Ради: проф. М. Грушевський - голова;
 п. Науменко – заступник;
 п. Антонович – товариш голови;
 п. Веселовський – писар;
 п. Коваль – скарбник;
 1. Фінансова комісія – голова п. Коваль,
 2. Правова – ..... п. Ткаченко.
 3. Шкільна – ..... п. Стешенко.
 4. Агітаційна – ..... п. Веселовський.
 5. Редакційна – ..... п. Стешенко.
 6. Друкарських справ ..... п. Скрипник.
 7. Маніфестаційна ..... п. Антонович.
 8. Інформаційне бюро ..... п. Шульгін.
 9. Прес-бюро ..... п. Вус.»
 (Вісті з Української Центральної Ради. № 1. – 19 березня 1917).

У наведеному вище переліку засновників Української Центральної ради подається багато різних товариств, організацій і груп, винятком, як не дивно, є самі ініціатори заснування Ради, тобто Товариство українських поступовців. Цей факт красномовно засвідчує те, що в другій половині березня поступовці в об'єднанні вже не контролювали ситуації, з їх думкою українці соціал-демократи переставали рахуватися, надавши політиці Центральної ради яскраво виражений соціальний характер та на завершення, викресливши поступовці в навіть із списки в її засновників.

Цього ж 19 березня в пресі було також опубліковано «Звернення Центральної Ради до українського народу», в якому лунав заклик до всього українського суспільства 6; 7. 8 квітня (19, 20, 21 квітня за н. ст.) прийняти участь у Всеукраїнському національному конгресі (з'їзді):

«Українці! Настав час, що народи Російської держави сподівалися сотні літ! Упав царський уряд, і широко відкрилися двері до громадської праці: Час надій й творчої роботи.

Представники усіх українських груп, товариств і гуртків вибрали і призначили Українську Центральну Раду у Києві, щоб вона орудувала усіма справами нашими.

Українська Центральна рада постановила:

1. Урядити сьогодні загальну українську маніфестацію;
2. Скликати на 6, 7 і 8 квітня (апреля) у Києві загально-український конгрес для установлення постійних членів Центральної Ради;
3. Відкрити збір грошей на заснування Українського Національного фонду;
4. Вести організаційну роботу, щоб згуртувати всі наші реальні творчі сили і направити їх на добровільну роботу на користь рідного краю.

Українці! Скільки де вас є, організуйтеся, виберіть одного чи двох представників від кожної організації, і хай вони ідуть у Київ на Всеукраїнський з'їзд, що відбудеться 6, 7, 8 квітня.

... і оживе добра слава –
 Слава Україні!»

(Вісті з Української Центральної Ради. № 1. – 19 березня 1917).

Після проведення 19 березня маніфестації українські партії і громадські організації почали провидити свої з'їзди і конференції, але безперечно на перше місце перед всім українством постало питання з підготовки і проведення Всеукраїнського конгресу (з'їзду).

Політичні партії і громадські організації в українській революції

Події під час української революції розвивалися дуже швидко, так, 9 березня збори офіцерів українців заснували організацію під назвою «Установча військова рада». Того ж дня був заснований «Центральний Український кооперативний комітет». В той же час відновила свою діяльність київська «Просвіта», закрита царським урядом ще 1910 року. До речі «Просвіта» була у Києві першим товариством, яке зареєструвалося відповідно до нових положень про товариства і спілки. 12 березня (25 березня за н. ст.) був надрукований перший номер відновленої газети «Нова Рада», головним редактором якої став Андрій Ніковський.

12–13 березня першим відбувся з'їзд Товариства українських поступовців, на який прибули делегати від громад Києва, Полтави, Чернігова, Харкова, Одеси, Житомира, Кам'янця-Подільського,

Переяслова, Сосниці, Умані, Золотоноші, Вінниці, Лубен, Гадяча, Катеринослава, Петрограда і Москви. Проходив він у Києві, і вперше, у великій залі Педагогічного музею.

В ході проведення з'їзду делегати розділилися на дві групи: перша, наполягала на реорганізації ТУП в партію з соціалістичною програмою та висувала революційні гасла, зокрема гасло: «Через федералізм до соціалізму»; друга, наполягала на необхідності збереження ТУП як загальнонаціональної організації, не перефарбованої в соціалістичний колір та висувала більш помірковані, але більш практичні гасла. Переважна більшість делегатів була на боці першої групи, тому вона й перемогла.

З'їзд прийняв резолюції:

1) з'їзд українських поступовців визнає і буде підтримувати Тимчасовий уряд;
2) замість старої назви «Товариство українських поступовців» приймає нову, більш відповідну головним основам організації: «Союз українських автономістів - федералістів».

3) в справі автономії, негайно, в ома силами і засобами утворити автономію України; вжити всіх заходів, щоб надати їй як найбільшого авторитету, а остаточно санкцію перенести на Установчі збори всієї Росії;

4) в загальний організаційний статут автономії України внести принцип забезпечення прав національних меншин.

З'їзд також постановив звернути увагу на необхідність організаційного об'єднання учительства, духовенства і селян в Україні, на необхідності розробки плану націоналізації (тобто українізації) всіх громадських установ та використання в цій роботі досвіду галичан, які на той час перебували в Росії. З'їзд своїм рішенням створив комісію з розробки статуту автономії України, тим самим започаткував конституційний процес, який завершився 29 квітня 1918 року схваленням Центральною радою «Статуту про Державний устрій, права і вільності УНР».

З'їзд обрав Тимчасовий центральний комітет у складі: Василя Біднова, Дмитра Дорошенка, Сергія Єфремова, Федора Матушевського, Андрія Ніковського, В'ячеслава Прокоповича, Олександра Шульгіна і Степана Ерастова.

І на завершення своєї роботи з'їзд закликав українську громадськість взяти активну участь в Українському національному конгресі та вислав

Тимчасовому уряду телеграму про підтримку його дій Союзом українських автономістів-федералістів.

Щодо друкованого органу Союзу, то ним став часопис «Нова Рада». Часопис «Нова Рада» був на той час і друкованим органом Української Центральної ради.

В квітні 1917 року Союз українських автономістів-федералістів реорганізувався в Українську партію соціалістів-федералістів. А 25 червня 1917 року партія отримала нову назву Українська радикально-демократична партія. Одночасно з цими змінами, у червні 1917 року, відбулась реорганізація і центрального комітету партії, у склад якого ввійшов: Сергій Єфремов – голова, Володимир Леонтович і Андрій Ніковський – заступники голови, Федір Матушевський – скарбник, Ольга Андрієвська – секретар. (Дорошенко Дмитро. Історія України 1917-1923 рр. Том 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород: Свобода, 1932. - С. 50-51; Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки). - Київ: Темпора, 2007. –С. 89–90).

22–24 березня у Києві відбулася Всеукраїнська відновлююча конференція Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). В и роботі взяли участь представники відновлених осередків Києва, Катеринослава, Полтави, Харкова, Одеси, Черкас, Новоград-Волинська, Бердянська, Москви і Петрограда. Головував на конференції Володимир Винниченко.

Конференція ухвалила: «Приймаючи під увагу, що федерація автономних національних або краєвих одиниць це найкраща гарантія демократичних і національно-політичних прав кожної нації або країни, конференція укр. соц.-дем. робітничої партії з непохитною рішучістю видвигає давнє домагання партії – автономію України, яко першу, невідложну, пекучу задачу сучасної хвилі українського пролетаріату та всієї України». Далі конференція прийняла рішення, що партія буде підтримувати принцип федерального устрою російської республіки, що «творіння автономного ладу на Україні повинно відбуватись в самім революційнім процесі, шляхом ініціативи місцевих революційних сил» конференція визнала можливим приймати участь в міжпартійній Українській Центральній раді, висловила проти дальшого ведення війни і ухвалила рішення звернутись до Тимчасового уряду з пропозицією розпочати через представників міжнародного пролетаріату

Сергій Єфремов

переговори про укладання мирної угоди. Щодо ставлення до Тимчасового уряду, то українські соціал-демократи зобов'язались підтримувати його дії лише в тому разі, коли він буде проводити в життя домагання революційних мас (Христюк П. Історія української революції. Том 1, –Відень, 1921. - С. 34–35).

В роботі конференції взяли участь представники Російської соціал-демократичної партії (так звані меншовики), які визнавали автономію України.

Друкованим органом УСДРП став часопис «Робітнича газета». Видавався часопис з кінця березня 1917 року її Центральним комітетом під редакцією Володимира Винниченка.

Членами Української соціал-демократичної робітничої партії були відомі політичні діячі Дмитро Антонович, Микола Порш, Михайло Ткаченко, Володимир Винниченко, Симон Петлюра та Ісаак Мазепа.

22-23 березня (4-5 квітня за н. ст.) у Києві відбувся установчий з'їзд Української партії соціал-революціонерів (УПСР). Головував на з'їзді Микола Ковалевський.

Установчий з'їзд українських соціал-революціонерів висловився за національно-територіальну автономію України в складі Російської федеративної держави. В прийнятій резолюції з цього питання говорилося: «В час, коли відбувається велика творча робота серед вільних народів Росії, установчий з'їзд УПСР визнає найбільшою потребою українського народу негайне переведення в життя широкої національно-територіальної автономії України із забезпеченням прав національних меншостей і негайне скликання територіальної Української установчої ради для вироблення основ і форм автономії і для підготовки виборів до загальноросійських установчих зборів від народу українського та інших народів території України» (Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. Київ, Видавництво: Олени Теліги, 2003. - С. 132).

Українські есери у резолюції з'їзду висловилися і щодо війни. Вони заявили, що домагаються, щоб Тимчасовий уряд «замерився з воюючими державами, як тільки уряди ворожих держав одмовляться від анексії і посягання на волю народів Росії».

Українська партія соціалістів-революціонерів першою заявила про необхідність формування в лавах російської армії українських військових частин, адже тільки при опорі на власні збройні сили постає реальна можливість впровадити в життя вимоги української демократії, «Вважаючи на те, - підкреслювалось в резолюції з'їзду, що розпорочені по різних військових частих солдати-українці не можуть вповні виявити свою волю на виборах до Установчих зборів, на випадок, коли вибори відбудуться під час війни, УПСР буде обстоювати зосереджування українців-військових в окремих полках».

З'їзд особливу увагу приділив розгляду аграрного питання. Есерівський історик Павло Христюк про хід розгляду цього питання писав так: «б аграрній справі з'їзд після заслухання і обміркування загального, схематичного докладу М. Ковалевського, в якому нічого не говорилося про пляні конкретного переведення земельної реформи, став, в якій більшості, на точку погляду, що в умовах української економічної дійсності трудно перевести бажану земельну реформу, а саме соціалізацію землі і що партія, числячись з цим, буде настоювати на передачі всіх державних, кабінетських, церковних, монастирських та приватних ґрунтів на Україні в Український земельний фонд, з якого земля має розподілятися для користування через громадські організації між селянством. Питання відшкодування власникам при переведенні земельної реформи було затушковане туманною фразою, що видатки на проведення земельної реформи треба віднести на рахунок держави» (Христюк П. Історія української революції. Том 1. – Відень, 1921. – С. 37).

З'їзд завершив свою роботу обранням Центрального комітету, в склад якого ввійшли: Микола Ковалевський, Леонард Бочковський, Левко Ковалів, Кузьма Корж, Володимир Залізняк, В. Ігнатенко, Йосип Маєвський, Павло Христюк і Оксентій Шлейченко. Але остаточне затвердження Центрального комітету було здійснено лише на другому з'їзді УПСР у ліні 1917 року, в склад якого ввійшли: Микола Ковалевський, Ісаак Базяк, Дмитро Ісаєвич, Іван Коваленко, Кузьма Корж, Семен Лимарь, Михайло анченко, Ісаак Пугач, Андрій Полонський, Олександр Севрюк, Оксентій іпейченко, Микола Шрага, Микола Чечель і Михайло Полоз.

Центральний комітет обрав головою партії Миколу Ковалевського і докооптував ще шість її членів: Гната Михайличенка, Свирського, Чижевську, Петра Плевака, Микиту Шаповала і Пилипа Пилипчука. Членом цієї партії вважав себе і Михайло Грушевський. Але він відмовився від будь - яких посад у ній.

Майже одночасно з Українською партією соціалістів-революціонерів зоорганізувалася Українська селянська спілка, яка вважалася за «професійно-класовою організацією українського селянства» і

була під цілковитим контролем есерів. Органом Спілки, а водночас і УПРС стала газета «Народна воля», яка видавалася на кошти Союзу кооперативів.

У березні 1917 року поновила свою діяльність Українська народна партія, створена в 1902 році Миколою Міхновським на політичній платформі його відомої праці «Самостійна Україна». Проте політичної діяльності УНП розгорнути не вдалося.

Українська партія самостійників-соціалістів (УПСС) була заснована з військовослужбовців і частково з осіб, що належали до розформованої Української народної партії, перший установчий з'їзд УПСС відбувся 24 жовтня (6 листопада за н. ст.) у Полтаві. А 17 грудня відбувся другий Всеукраїнський з'їзд партії у Києві, на якому вона сформувався остаточно. Головував на з'їзді інженер Павло Макаренко, товаришами (помічниками) голови були доктор Іван Луценко і адвокат М. Андрієвський.

З'їзд прийняв постанови, які лягли в основу програми партії, що «... УПСС визнає соціалістичний ідеал як єдиний, що може задовольнити український та інші народи... Фабрики і заводи та землі, оселені українським народом, мусять належати українцям робітникам, а земля – українцям хліборобам...».

... Непоборна спільна сила нашого освіченого працюючого люду українського забере до своїх рук політичну владу на Україні, знищить визиск, насилля, панування, нерівність і утворить непідпечну Україну-Республіку вільних людей, вільної праці...» (Українська партія самостійників-соціалістів. - Відень, 1920. – С. 63).

З'їзд висунув революційне гасло «Земля хліборобам, а заводи робітникам» та ухвалив постанову негайно домагатись проголошення Української Народної Республіки.

Українська демократично-хліборобська партія була заснована літом 1917 року на Полтавщині з ініціативи групи українських поміщиків і земських діячів Лубенського повіту. 16 червня в Лубнах відбувся установчий з'їзд партії за участю біля 1500 селян і 20 поміщиків. Партія проголосила основою своєї платформи суверенітет українського народу, збереження приватної власності на землю і розв'язання земельної справи українським сеймом на основі парцеляції за викуп.

Членами Української демократично-хліборобської партії були відомі політичні діячі Михайло Боярський, В'ячеслав Липинський, Л. Климів, Іван Корнієнко, М. Макаренко, В. Чигрин, Сергій Піємет і Василь Шкляр.

Установчий з'їзд Української трудової партії відбувся 5 жовтня 1917 року в Києві. Ініціаторами створення партії був гурток українців-кооператорів. Лідером партії був київський адвокат Федір Крижановський, який представляв партію в Центральній Раді. Партія була дуже нечисленною і великого впливу на політичне життя в Україні не мала.

Ще менше значення в політичному житті України мала Українська федеративно-демократична партія, заснована в середині грудня 1917 року в Києві. Засновниками партії були: Б. Беренгович, А. Десницький, В. Ігнатювич, Г. Квятковський, В. Константинович, С. Кушакевич, професор І. Лучицький і В. Науменко. Більша частина цих людей належала до київської «Старої громади», найстарішої української організації в Києві. Установчий з'їзд партії відбувся 23 грудня 1917 року.

За кілька днів до початку роботи Українського національного конгресу на зборах київського комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії більшовиків було заслухано представника єврейської соціалістичної організації, який запропонував «скликати міжпартійну конференцію всіх соціалістичних організацій, які працюють на Україні, щоб обміркувати справу про сепаратичні стремління Української Ради, яка скликає в скорому часі український з'їзд – українські установчі збори». В дискусії з цієї пропозиції всі промовці одностайно виступили проти українського сепаратизму. Георгій (Юрій) П'ятаков порадив присутнім переговорити з українськими соціал-демократами і примусити їх побороти сепаративні стремління Центральної ради. В разі коли вони не прислухаються до пропозицій російських соціал-демократичних партій, то тоді самим «почати рішучу атаку проти сепаратистичного руху», А відомий київський адвокат Чекерель-Куш заявив, що навіть коли б російські установчі збори висловились би за самостійну Україну, то й тоді потрібно було б боротись з цим рішенням, бо мовляв, «не в наших інтересах – роз'єднувати пролетаріат державними рамками» (1917-тый год на Киевщине. – Киев, 1928. – С. 14).

В'ячеслав Липинський

Міжпартійна конференція соціалістичних організацій була скликана на другий день, а на третій відбулось засідання президії Виконавчого комітету Союзу об'єднання громадських організацій міста Києва, Ради робітничих депутатів, Ради солдатських депутатів та коаліційної студентської Ради, за участі представників Центральної ради (Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Дмитра Антоновича, Дмитра Дорошенка і Федора Крижанівського). Згадуючи про перебіг подій під час проведення того засідання, його учасник Дмитро Дорошенко писав: «Нам зроблено було формальний допит: до яких власне меж простягаються наші домагання і чи задумаємо ми переводити автономію України «явочним порядком» (фактично)? На це від імені нашої делегації відповів Грушевський, що ми справді хочемо автономії, але що в цьому домаганні не повинно бути нічого страшного для тих, хто стоїть на ґрунті гасел, висунутих революцією: самовизначення народів, децентралізація і т.д. Ця відповідь викликала страшний рух серед зібраних, і голова зборів Незлобін різко заявив, що домагання автономії в теперішню хвилину – це удар в спину революції, і що на всякі спроби фактичного переведення цієї автономії революційна демократія відповість багнетами. Йому потакував капітан Карум, один з хвилевих героїв дня на тодішнім кийвським обрії. М. С. Грушевський запитав: так що ж, чи не думає російська революційна демократія триматись у нас на Україні на багнетах? Питання Грушевського трохи збентежило революційних демократів, і П. Незлобін пустився в довге вговорювання про те, що мовляв, негайне переведення в життя автономію України пошкодило б революції, відтягло б від неї живі сили, ослабило б єдиний революційний фронт, що «товарищ Грушевській» не з місяця ж з'явився і повинен знати, чим в дійсности загрожує фактичне переведення автономії ось зараз... Грушевський відповів, що він, власне, тому й виступає постулатом автономії України, що він не звалився з місяця, а жив увесь час на землі і дуже добре розуміє різницю між гарними словами, які говоряться в часи революції, і реальними вимогами життя. Нарешті якось революційна демократія задовольнилася нашими заявами, що ніхто не думає встромляти ножа в спину революції, що в справі автономії спочатку хочемо почути думку і волю народу і що задля цього скоро має зібратись національний конгрес. Розійшлися ніби мирно, але на душі у нас, українців, залишився дуже гіркий осадок» (Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). – Київ: Темпора, 2007. – С. 90-92).

Український військовий рух у березні – травні 1917 року

За історичними матеріалами Івана Микулинського, ініціатором заснування українських військових організацій в армії і на флоті колишньої російської імперії, створення нових українських частин та українізації вже існуючих, майбутнього фундаменту української національної армії виступив відомий український політичний діяч, харківський адвокат, поручник Микола Міхновський.

За його ініціативою 19 березня (1 квітня за н. ст.) було скликано перше українське військове «Підготовче віче», в якому взяло участь 211 військовослужбовців. На основі доповіді, виголошеної поручником М. Міхновським, віче одностайно прийняло постанову про необхідність негайно приступити до створення української національної армії. Інформацією про проведене віче і зміст його постанови було надруковано в 30 000 примірників та розповсюджено серед фронтових і тилкових військових частин та на флоті.

Три дні по тому, 22 березня (4 квітня за н. ст.), відбулися перші «Збори українських офіцерів і солдатів Київської залози», в яких взяло участь 4000 військовослужбовців. Збори затвердили постанову «Підготовчого віча» про необхідність негайно приступити до будівництва української національної армії та ухвалили постанову про те, що збори вважають себе за тимчасову Українську військову раду до того часу, поки не буде створена українська верховна військова установа. Збори також прийняли окреме «Звернення до Російського тимчасового уряду», в якому українські вояки вітали задекларовані новим урядом свободи та висловили надію, що Тимчасовий уряд поверне Україні всі її національні права, загарбані у свій час царизмом.

24 березня (6 квітня за н. ст.) відбулося у Києві ще одне Військове віче за участю понад 1 000 військовослужбовців. Віче приєдналося до постанов попередніх зборів та ухвалило постанову про

**Поручик
Микола Міхновський.**

створення Українського Охочекомонного Полку зі звільнених від служби в армії людей. Для практичного виконання цієї постанови віче створило в кількості 7 членів Тимчасове Військове Бюро (Вісті з Української Центральної ради. № 1. – 19 березня 1917).

29 березня (11 квітня за н. ст.) також за ініціативою Миколи Міхновського було скликано «Ширшу військову нараду залоги Києва й його околиць». Головою наради залоги Києва і його околиць військовики обрали підполковника Павла Волошиніва (Волошина), начальника штабу Київської запасної бригади, заступником голови – підполковника Олександра Сахна-Устимовича, ад'ютанта командуючого Київської військової округи (Київського військового округу), а секретарями поручника Миколу Міхновського, прапорщика Гоца і юнкера Григорія Лукяніва (Лукьянова). На порядок дня було поставлено такі питання: 1) організація українського військового клубу, 2) організація українського війська, 3) участь війська в українській маніфестації, призначеній на 1 квітня.

Нарада одностайно прийняла постанову про заснування у Києві «Українського Військового Клубу імені гетьмана Павла Полуботка». Головою клубу військовики обрали Миколу Міхновського, обрали вони також тимчасове організаційне бюро та почесним членом клубу присутнього на нараді начальника Київського гарнізону генерал-лейтенанта Олександра Циговича.

Після доповіді з другого питання порядку денного, виголошеної М. Міхновським, прийнятої, як засвідчують першоджерела з великим захопленням, було одностайно ухвалено резолюцію: *«Негаймо приступити до організації власної національної армії, як могутньої своєї мілітарної сили, без якої не можна й помислити про здобуття повної волі України»*. І як перший крок виконання цієї резолюції учасники наради вирішили розпочати організацію українських добровільних полків всіх родів військ, для першого з яких дали назву: *«Перший Український Охочий імені гетьмана Богдана Хмельницького полк»*.

Одночасно з Військовим клубом ім. П. Полуботка на цій же широкій військовій нараді було засновано Український військовий організаційний комітет, що мав безпосередньо займатися формуванням українських військових частин. Головою комітету було обрано командира Київської запасної бригади полковника Олександра Глинського, членами Комітету підполковника Павла Волошиніва (Волошина), капітана Лева Гана, поручника Миколу Міхновського, прапорщика Василя Павелка та інших.

І на завершення члени наради відпрацювали увесь церемоніал спланованої на 1 квітня маніфестації та схвалили оргкомітет, що мав нею керувати.

Микола Міхновський разом з капітаном Левом Ганом написали Статут клубу та здійснили за тиждень його формування. Клуб був організований як військове товариство з осідком у Києві та правом організації його філій по всій Україні, метою якого відповідно до третього параграфу Статуту стало *«Гуртувати в одній сім'ї вояків, лікарів і військових урядовців української національності»*.

Зразу ж після утворення клубу ім. П. Полуботка силами ради клубу було видано десятки тисяч примірників відозв до вояків-українців, в яких закликалося об'єднуватися їм в окремі національні громади для подальшої боротьби за повну свободу України. У тих відозвах вказувалося також на дійсний стан речей та небезпеку, яка стояла на шляху до досягання повної свободи і на завдання, що стояли на той час перед всім українським народом. В одній із відозв зокрема говорилося: *«Пам'ятаймо, що на нашій землі стоїть упертий ворог і напружує останні сили, щоб прибрати до своїх цупких рук усю Україну. Товариші-браття! Не даймо України нікому! Полита кров'ю славіх козаків-запорожців, вкрита в цю війну горами нашого трупу – нехай встане Вона до свого життя! Товариші українці! Єднайтеся у свої українські гуртки! Єднайтесь з думкою про волю України, про її козацьку силу!»* (Мірчук Петро. Українська державність 1917–1920. – Філядельфія, 1967. – С. 73-74).

Ці відозви поширені між українським вояцтвом на фронтах і в тилу, зробили на військові маси велике враження. Скрізь почалися відбуватися українські віча й засновуватися українські товариства і клуби. Так, в кінці березня (в середині квітня за н. ст.) було утворено Український військовий клуб у Москві. 26 березня (8 квітня за н. ст.) відбулося військове віче в Тернополі, яке ухвалило звернення українців Тернополя до Тимчасового уряду наступного змісту:

«Загальні збори українців солдатів, офіцерів і службовців громадських організацій, що працюють на оборону, які відбулися 26 березня в Тернополі, ухвалили:

1. домагатися національно-територіальної автономії України без розділу кордонів Правобережної з Галичиною, Буковиною, Лівобережною, областями Війська Донського, Кубанського;

2. вважати на необхідне прийняття Тимчасовим Урядом юридичного акту яким би визнавалася автономія України;

3. захищати до останньої краплі крові новий російський державний порядок, а також автономію України проти внутрішніх і зовнішніх ворогів. Голова зборів Володимир Буряченко».

(Добержанський Олександр, Старик Володимир. Змагання за українську державність на Буковині (1914–1921 рр.). Документи і матеріали. – Чернівці: Чернівецька обласна друкарня, 2009. – С. 64).

27 березня (9 квітня за н. ст.) відбулося віче українських військовиків в Коломиї. 1 квітня (14 квітня за н. ст.) відбулася віче у Вашківцях, а 1 травня (14 травня за н. ст.) у Чернівцях.

В кінці березня (в першій половині квітня за н. ст.) в Сімферополі відбулося перше зібрання українців, яке заснувало Сімферопольську українську громаду, з ініціативи якої на початку квітня (в середині квітня за н. ст.) був заснований комітет Українського військового клубу імені гетьмана Петра Дорошенка. Головою клубу був обраний прапорщик Мацько, а його заступником – поручник Юрій (Юрко) Тютюнник. В сере дині квітня (в кінці квітня за н. ст.) військовий клуб вже налічував 10 тисяч членів. 18 травня (31 травня за н. ст.) збори клубу під головуванням Юрія (Юрка) Тютюнника ухвалили рішення про створення Першого Сімферопольського полку імені гетьмана Петра Дорошенка. Це рішення, не дивлячись на заборону Тимчасового уряду, було виконано 24 травня (6 червня за н. ст.) під час Шевченківського свята, організованого у Сімферополі силами Української громади і Військового клубу (Юртик Г. «Перший» Симферопольський полк ім. гетьмана Петра Дорошенка // Літературно-науковий вісник. Річник XXII. Т. 1–XXIX. Книга I. За січень. – Львів: Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1923.–С. 31–42).

У квітні на віче українського вояцтва в Мінську утворилася Українська фронтова рада військ Західного фронту. Головою Української фронтової ради було обрано Симона Петлюру. В цей же час в 5-й російській армії на Північному фронті утворилась Українська Громада, яка об'єднувала в своїх гуртках понад 120 000 українців. На початку квітня (в середині квітня за н. ст.) з ініціативи відомого українського діяча - самостійника, військового лікаря, полковника Івана Луценка була заснована Одеська Українська Військова рада, на основі якої 13 квітня (26 квітня за н. ст.) військовики- українці створили Одеський Український військовий кіш, який своїми завданнями і практичними діями був подібний на київський «Український військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка» і Сімферопольський «Український військовий клуб імені гетьмана Петра Дорошенка».

2 квітня (15 квітня за н. ст.) на зборах представників осередків-рад було засновано раду-управу Севастопольської української чорноморської громади (СУЧГ) у складі: голови професора Вячеслава Лашенка (пізніше його замінив мічман Яким Христич); заступників голови: учителя М. Коломійця і матроса С. Пащенко; секретаря учителя С. Лихоніса; членів ради-управи: капітана берегової оборони Володимира Савченка-Більського, інженера, корабельного інструктора М. Неклієвича, мічмана Д. Дежура, боцмана Івана Прокоповича, штурмана Івана Усенка, мічмана Якіма Христича, кондуктора В. Вітинського, прапорщика морської піхоти Д. Величка та інших. На цих же зборах були вибрані делегати на Український національний конгрес мічман Я. Христич і матрос С. Пащенко.

В середині квітня (в кінці квітня за н. ст.) відбулося кількатисячне віче вояків-українців у Харкові. 26 квітня (9 травня за н. ст.) своє віче в Катеринославі провели вояки-українці 228-го піхотного полку, а 1 травня (14 травня за н. ст.) вже весь катеринославський гарнізон виступив під жовто-блакитними прапорами.

Зразу ж після заснування у Києві Українського Військового організаційного комітету його члени розпочали здійснювати заходи щодо формування українського добровольчого полку. Але вища військова влада разом з всеросійськими революційними комітетами, що представляли на той час нову владу, були проти формування українських військових частин. Перша тому, що вбачала в цьому щось непотрібне і небезпечне, хоча на той час вже існували в Росії національні формування, наприклад: латишські батальйони, 1-й Чехо-Словацький полк (бригада) імені Яна-Гуса, 1917 року бригада реорганізована у 1-й Чехословацький корпус, та Польська стрілецька дивізія, яка дислокувалась в травні 1917 року в районі Проскурова, а пізніше в районі Бихова в Білорусії, реорганізована у 1-й Польський корпус під командуванням генерал-лейтенанта Юзефа Довбур-Мусницького. Що ж до революційної демократії, то вона була проти формування українських військових частин тому, що вважала це за «порушення об'єднаного революційного фронту».

Тим часом події склалися так, що процес формування військових частин розпочався й без дозволу російської військової влади. Вже на початку квітня (в середині квітня за н. ст.) в Києві на збірно-розподільчому військовому пункті зібралось понад 3 000 солдатів-українців, які домагалися, щоб з них був сформований український національний полк. Делегати від цих солдатів разом з представниками Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка склали план формування Першого Українського полку імені гетьмана Богдана Хмельницького та представили цей план на розгляд вищій військовій владі. Здавалося би що військове командування і революційна демократія мали би погодитись з пропозиціями вояків-українців та затвердити представлений їм план, тим більше, що в той час фронт гостро потребував поповнень, а тут три тисячі вояків охоче йшли на фронт виставляючи тільки одну умову відправити їх в складі окремого полку названого українським.

Однаке ідея формування цього полку зустріла шалений опір і не стільки військової влади, скільки з боку пануючої російської демократії. Особливо різку і не примиренну компанію проти формування українських військових частин розгорнув комісар Київської військової округи полковник Костянтин Оберучев. У своїх численних публікаціях в газеті «Кіевская Мысль» він різко нападав на «українізацію штійка», вважаючи цю справу зовсім непотрібною і для революції шкідливою. А військовиків, які хотіли служити в українських національних полках називав звичайними дезертирами, що ухиляються від відправки на фронт, а те, що вони домагаються формування українського полку, то на його думку, тільки для того, щоб таким чином якнайдовше затриматись в тилу. Посилаючись на висновки Оберучева, «Комітет депутатів військ київської військової округи» висловився проти створення цієї військової частини. Але цей галас не зупинив процес формування полку, а тільки налаштував українських вояків проти революційних комітетів і рад. 18 квітня (1 травня за н. ст) з ініціативи Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка відбулася на Сірецькім полі під Києвом українське військово-святкове свято «перших квіток». В цьому святі взяли участь українці з різних військових частин київського гарнізону та солдати й офіцери, що прибули з фронту. Явилися також солдати зі збірно-розподільчого пункту, які проголосили себе українським полком імені гетьмана Богдана Хмельницького. Цей полк прибув на чолі з вибраним солдатом командиром полку штабс-капітаном Даміаном Путником-Гребенчуком. Вся площа, де зібралися вояки-українці, була прикрашена національними жовто-блакитними прапорами та портретами Тараса Шевченка і гетьмана Павла Полуботка. Свято відкрили три військові оркестри, які заграли український національний гімн «Ще не вмерла Україна». Після низки промов та прийнятих резолюцій учасники маніфестації рушили до Києва. Біля 19 години вони вже були коло Царського Палацу, в якому на той час засідала «рада військових депутатів», щоб оповістити раду про створення українського полку імені гетьмана Богдана Хмельницького. Ніякі умовляння членів військової ради звернені до маніфестантів про недоцільність створення українського полку успіху не мали. Ситуація біля палацу прийнята настільки загрозливий характер, що члени військової ради викликали командуючого Київською військовою округою (Київським військовим округом) генерал-лейтенанта Миколу Ходоровича. Генерал М. Ходорович, який сам прихильно ставився до українського військового руху, звернувся до маніфестантів з привітанням українською мовою, заспокоїв схвилювану солдатську масу, попросив вибрати для переговорів делегацію та розійтися. Солдати влаштували генералові овації, обрали склад делегації і розійшлися. Переговори делегації з представниками військової ради й вищою владою військового округу результатів не дали. І тому на другий день делегація в складі: генерала Михайла Іванова, поручника Миколи Міхновського, підполковника Віктора Павленка, штабс-капітана Деміяна Пугника-Гребенчука, прапорщика Мандюга і солдатів С. Сахновського, С. Ізбицького і Тарасенка, – виїхала з Києва в Кам'янець-Подільський до командуючого Південно-Західним фронтом генерала Олексія Брусилова, де вона передала йому прохання про визнання створеного українського полку. Але командуючий фронтом ніякого рішення на той час не прийняв. 20 квітня (3 травня за н. ст.) відбулося об'єднане засідання «ради робітничих і солдатських депутатів» та «ради депутатів військ київської воєнної округи». В роботі об'єднаного засідання рад взяли члени Центральної ради. Після бурхливого обговорення справи переважна більшість делегатів рад виступили проти формування українських військових частин, вони домагалися зібраних на збірно-розподільчих пунктах солдатів-Українців відправити на фронт звичайним порядком та звинуватили генерала Ходоровича в тому, що він потурає домаганням прихильників українізації війська і своїм м'яким поводженням з маніфестантами 18 квітня (1 травня за н. ст.) додав їм «сміливості і відваги». Члени Центральної ради (Міхновський, Паламарчук, Винниченко, Неронович та інші) доводили, що рух солдатів виник цілком стихійно що йти в супереч вояків-українців, це означає ще більше їх озлобити та ще більше загострити ситуацію. На завершення обговорення цієї справи Володимир Винниченко оголосив резолюцію «Резолюцію Української Центральної Ради».

«Резолюція Української Центральної Ради» 15 квітня 1917 року

«Щодо 3 000 солдатів, які випадком, без всякої агітації з боку українських організацій, через недбалство воєнних властей зібралися в Києві і за прикладом польських легіонів домагаються формування їх в український полк, Центральна рада не бачить іншого виходу, як сформувати з них український полк і задовольнити їх бажання вийти негайно на фронт в виді української військової одиниці. Інакше сей стихійний рух, не направлений у відповідному напрямі, може викликати заколот в тилу і на фронті і тим пошкодити справі оборони і укріплення нового ладу. Формування дальших українських частин має робитися тільки з запасних тилкових, а не фронтових частин. Приналежні до

фронтових частин солдати, які б опинилися надалі в Києві, не можуть претендувати на формування з них окремих українських частин. Вилучення в особні українські частини українських військових на фронті вважаються бажаним, але в даний момент полишається воєнним властям» (Нова Рада. – 20 квітня 1917). Але промови українців і резолюція Центральної ради не переконали зібрання. Воно переважною більшістю (264 за, 4 проти і 38 утримались) ухвалило резолюцію проти формування полку. Та значення ця резолюція вже не мала ніякого. Справу вирішив генерал О. Брусилов. 21 квітня генерал надіслав телеграму, в якій говорилося, що він не має нічого проти формування українського, полку, але комплектуватися цей полк повинен виключно добровольцями. З кадрових військових, зібраних на київському збірно-пересильному пункті, дозволялося залишити тільки 500 людей. Щодо решти то їм необхідно було негайно виїхати на фронт у свої частини. Центральна рада з цього приводу 23 квітня винесла наступну постанову: «Українська Центральна рада, вислухавши повідомлення Комітету і українських військових організацій, постановляє: Українська Центральна рада з вдовolenням прийняла заяву вищого командування про формування Першого українського полку як прийняття принципу українізації війська. Стоячи на принципі українізації всього життя на Україні і вважаючи українізацію війська невіддільною частиною сеї програми, Центральна рада підтримує далі постанови Комітету з 15 квітня про формування з запасних тилкових частин українських частин і про потребу вилучення українців військових в українські військові частини. Всіх товаришів-українців військових Центральна рада закликає, аби в інтересах забезпечення волі і демократії і української свободи сповняли свої військові обов'язки вірно і непохитно, згідно з розпорядженням своїх військових властей, а товаришів-солдатів, які зібралися у Києві, закликає, аби, по виділенні з них кадру для формування Першого українського охочекомонного полку, поступили відповідно до сього заклику».

Члени Генерального секретаріату Української Центральної ради. Червень 1917 р.

На тому ж загальному зібранні Центральної ради була прийнята також постанова про заснування Військової комісії: «Українська Центральна рада має формувати в своїм складі Військову раду, складену з вибраних на майбутньому військовому з'їзді членів, а також з членів Української Центральної ради. До того часу військовими справами має завідувати військова комісія при Центральній раді, доповнена з складу військових організацій міста Києва» (Вісті з Української Центральної ради № 5. – Травень 1917). Але в кінці кінців у справі формування полку сталося так, як бажали солдати зібрані на військовому збірно-розподільчому пункті у Києві. Вони майже всі добровільно вступили в лави полку. За кілька тижнів всі організаційні питання були вирішені. Полк складався з 16 рот (сотень) та налічував 3 574 військовиків. Полк розташувався у Києві і очікував проведення першого всеукраїнського військового з'їзду.

Перший Всеукраїнський військовий з'їзд

У квітні-травня 1917 року серед українського національно свідомої громадськості існувало два напрями вирішення українського військового питання: перший – від самого початку очолений Українським військовим клубом імені гетьмана Павла Полуботка, який працював над створенням української регулярної армії, як основи майбутньої самосійної України; другий – табір української революційної демократії на чолі з Михайлом Грушевським і Володимиром Винниченком, який вважав формування регулярної армії за неминуче зло, а на український рух серед війська дивився тільки як засіб «поглиблення революції в масах» і хотів використати його лише для підвищення авторитету Центральної ради перед всеросійською революційною демократією та Тимчасовим Урядом. Ця ситуація свідчила про те, що рано чи пізно обидва напрями мусять розпочати між собою боротьбу за панування над український військовим рухом. А ареною цієї боротьби мав стати Перший український військовий з'їзд, який скликався на 5 травня (18 травня за н. ст.) у Києві з ініціативи Українського Військового Організаційного Комітету і за підтримкою Української Центральної ради. Як і планувалося Перший всеукраїнський військовий з'їзд розпочав свою роботу 5 травня в Києві в будинку Педагогічного музею. У з'їзді взяло участь 700 делегатів від військових товариств клубів, раді комітетів частин всіх армій російських фронтів, Балтійського і Чорноморського флотів та тилкових частин і гарнізонів, які представляли 1 580 702 вояків-українців Російських збройних сил (Вісник Українського Військового генерального комітету. №1.–1917). Відкрив роботу з'їзду під бурхливі овації присутніх голова Центральної ради професор Михайло Грушевський.

Після чого він передав слово для виступу не ініціаторам скликання з'їзду, а Володимирові Винниченку який запропонував обрати головою з'їзду Симона Петлюру, делегата Української фронтової ради військ Західного фронту. Вибір головою з'їзду соціал-демократа мав служити гарантією, що робота форуму буде проходити в бажаному для Центральної ради напрямі, тобто в напрямі, який намітили члени української революційної демократії.

Але кандидатура Симона Петлюри зустріла заперечення з боку поручника Миколи Міхновського, який заявив, що головою з'їзду має бути неодмінно людина військова, а не цивільна, як Петлюра. Біля кандидатури голови розгорнулася дуже гостра суперечка. Частина делегатів з'їзду запропонувала обрати головою поручника Миколу Міхновського. Нарешті обидва табори самостійників і соціалістів пішли на компроміс, вирішивши обрати замість одного голови колективну президію в складі: Симона Петлюри, Володимира Винниченка, поручника Миколи Міхновського, матроса Степана Письменного і підполковника Юрія Капкана, тільки що призначеного командиром Першого українського козацького полку імені гетьмана Богдана Хмельницького, замість відправленого на Кавказький фронт штабс-капітана Деміяна Путника-Гребенчука. Кожен з членів президії мав по чергово вести засідання.

На першому ж засіданні Симон Петлюра, як голова засідання, проігнорував програму з'їзду, підготовлену Українським військовим клубом ім. П. Полуботка, і запропонував на затвердження порядок денний запропонований Центральною радою. Біля цього питання також розгорнулася гостра боротьба, яка знову завершилась компромісом. Порядок денний з'їзду розпрацьований Центральною радою було доповнено порядком денним, який запропонував військовий клуб ім. П. Полуботка.

Описуючи відкриття з'їзду в газеті «Кієвская Мысль» говорилося, що «поки що в настрою з'їзду помітний піднесений націоналістичний підйом, з перевагою радикальних, мілітаристичних тенденцій, але можна сподіватись, що під умілим проводом досвідченого председателя С. Петлюри (свідомого укр. Соц.-дем.) з'їзд прийме дещо лагідніші форми на дальших засіданнях» (Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. Том 1. – Нью-Йорк: Видавництво Чарториських, 1969. – С. 50). Видавець газети звичайно не помилився, С. Петлюра і В. Винниченко з усіх сил намагалися втримати ситуацію на з'їзді в рамках лояльності до Тимчасового уряду і не допустили його перебіг до «націоналістичних» і «мілітаристичних» ухилів. Так, Петлюра вже у своїй першій промові заявив, що «не треба в дану політичну хвилину відокремлювати долі Росії від долі

**Голова Центральної Ради
М. Грушевський**

України. Якщо Росія, переживаючи тяжку історичну хвилю, потерпить катастрофу, наслідки цієї катастрофи неминуче відіб'ються і на політичній частині її – Україні».

Коли ж Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів звернулася до українського військового з'їзду з телеграмою, в якій просила утриматись від «самовільних явочних починів-утримання окремих українських національних частин аж до вирішення цього питання на всеросійському з'їзді робітничих і солдатських депутатів 1 червня (14 червня за н. ст.), то, коментуючи реакцію українського вояцтва, газета «Русское Слово» писала: «Треба було бути свідком того незвичайного обурення і гніву що охопив всіх членів з'їзду, і тих зусиль, які робили більш стримані і помірковані члени з'їзду, щоб заспокоїти розбурханих сірих вояків і утримати з'їзд від дуже різкої відповіді Петроградській Раді Робітничих і Солдатських депутатів. Винниченко і Петлюра, - продовжує «Русское Слово», – довго взивали З'їзд до спокою та вказували на необхідність піддержати контакт як з Временним Правительством, так і з Радою Солдатських і Робітничих депутатів. Щойно по бурхливій дискусії З'їзд ухвалив вислати до Петрограду окрему делегацію для переговорів з Виконавчим Комітетом» (Христюк Павло. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Том 1. – Нью-Йорк: Видавництво Чорториських, 1969. – С. 52.).

Згідно з розпорядком денним, запропонованим Центральною радою, з'їзд розглянув питання про боротьбу з дезертирством, про підтримання у військах дисципліни, про реорганізацію військових частин Південного і Південно-Західного фронтів та Балтійського і Чорноморського флотів за національною приналежністю, тобто в послідовності здійснення українізації окремих частин і з'єднань та відповідного поповнення їх солдатами і командирами.

З цих питань були прийняті наступні резолюції: «Найкращим способом підтримування свідомої дисципліни, котра самотужки тепер можлива в народній армії, котра повинна опиратися не на страху, а на довіру та взаємним розумінні солдатів і офіцерів, а також на військовій душі, який в свою чергу можна підняти тільки якоюсь великою спільною об'єднуючою ідеєю, а одною з таких ідей для українців є ідея національного відродження – з'їзд вважає потрібним негайно організувати армію на національному принципі. Разом з підняттям дисципліни щезне й дезертирство. З'їзд висловлює переконання, що під своїми національними прапорами, під проводом своїх рідних по крові й по духу офіцерів, за свої народні ідеали українські солдати підуть у бій як один.

А хто не піде, проти таких перекинчиків народу ми уживемо всіх способів боротьби і доб'ємося того, що дезертирів у народній українській армії не буде». Щодо українізації армії то в прийнятій резолюції говорилось: «З огляду на те, що в військах, зтомлених за три роки війни, зменшилася боєва енергія й дисципліна, а справі оборони грозить небезпека, український військовий з'їзд визнав необхідним як найшвидше розпочати боротьбу з таким упадком духової й реальної сили армії. Для зміцнення військових частей в одну цілість потрібна негайна націоналізація української армії: всі офіцери й солдати повинні виділитися в окремі чати. На фронті виділення відбувається ступнево: а що торкається флоту на Балтійському морі, то треба комплектувати деякі кораблі з українських команд. У чорноморській флотії, яка складається переважно з українців, дальше доповнювання переводити виключно з українців. Для практичного переведення цих принципів треба утворити військовий генеральний комітет, що працював би в контакт з російським штабом» (Винниченко Володимир. Відродження нації. Заповіт борця за визволення. – Київ: Книга роду, 2008. – С. 84–85).

Розглянуто було також питання про «ставлення до війни». При обговоренні цього питання розгорнулися надзвичайні пристрасті. Промовці самостійники поручник Микола Міхновський, військовий лікар, полковник Іван Луценко та інші вимагали негайного укладання сепаратного миру з центральними державами, бо ж метою війни для українців мусить бути державна самостійність України, а не інтереси чужої нам і ворожої Росії. На основі цих вимог М. Міхновський запропонував прийняти резолюцію, в якій, посилаючись на декларацію Вільсона про самовизначення націй, ставилась би ціль домагання української державної самостійності. Але Володимир Винниченко у характерному для нього надзвичайно емоційному виступі перевів обговорення питання «ставлення до війни» зовсім у іншу площину. Він ганьбив українських історичних діячів, гетьманів та полковників, обвинувачуючи їх в гнобленні простого люду і торгівлі його свободою та говорив, що світову війну почали не народи, а пани-капіталісти, і, що мир треба укласти без будь-яких анексій та контрибуцій і домагатися, щоб на мирній конференції були представники українського народу.

Агітація соціалістів зробила свою справу. В питанні про «ставлення до війни» з'їзд прийняв наступну резолюцію: «прилучитись до декларації Ради роб. та солд. депутатів, що їй видано до народів усього світу, до позиції Тимч. Уряду в справі війни». Далі йшлося про те, що з'їзд «підтримує всіма силами мир без анексій та контрибуцій на підставі самовизначення народів... Для найшвидшого наближення такого миру з'їзд вважає необхідним добиватися від Тимч. Уряду точного виразного, негайного зазначення відношення як союзників Росії, так і противників до миру, без анексій і

контрибуції: тільки по такому виясненню в той чи інший бік може визначатись в усій повноті воля народів Росії в справі ведення війни. До того часу, оборона свободи всеросійської на фронті повинна проводитися твердо і непохитно, і не тільки пасивно, але й активно... З'їзд визнає необхідним, щоб на мировій конференції була представлена Україна в лиці своїх делегатів від організованого укр. народу в усій його суспільності» (Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Том 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород: Свобода, 1932. – С. 355). Рішення, як на мене, надзвичайно багатослівне, але в ньому, на жаль, не знайшлося місця для «домагання української державної незалежності».

В соціалістичному дусі була винесена резолюція і про загальні принципи творення української армії: «Визнаючи, що всяка війна є справою не народів, а імперіалістичної політики пануючих класів, що ці класи в своїх інтересах втягають народи в криваву, братовбивчу війну; визнаючи, що постійне регулярне військо, як засіб панування буржуазних класів не відповідає змаганням народу і робітничого класу, та служить тільки для зміцнення такого панування, – Український Військовий З'їзд, закладаючи перші підвалини організованої озброєної сили української демократії, ставить собі найпершим завданням, щоб українська армія після війни стала армією народу – народною міліцією, щоб єдиною метою її існування і формування була охорона інтересів і прав народу, а не пануючих класів, до якої б нації ці класи не належали». Тобто українські соціалісти на чолі з Михайлом Грушевським, Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою через Перший військовий з'їзд легалізували своє прагнення побудувати Українські збройні сили не як засіб захисту держави Україна, а як «підвалини організованої озброєної системи української демократії». Та поставили перед собою завдання будувати не регулярну армію, а у вигляді «народної міліції». Тобто ще під час проведення Першого всеукраїнського військового з'їзду соціалістами була закладена міна, яка привела в скорому майбутньому до колосальних втрат та зруйнування незалежної суверенної України. Поруч з резолюціями у військовій справі з'їзд виніс цілий ряд резолюцій загально-політичного характеру. Так у резолюції про автономію України говорилося: «1. В інтересах припинення національних конфліктів на Україні та на фронті, які можуть принести велику шкоду загальній справі революції, в інтересах як найближчого поєднання і згоди всіх демократичних мас на Україні, з'їзд вважає необхідним вимагати від Тимчасового правительства та Ради солдатських і робітничих депутатів негайного оголошення особливим актом принципу національно-територіальної автономії України, якнайкращого забезпечення національно-політичних прав українського народу і всього краю. Першим кроком реального здійснення цього акту з'їзд вважає необхідним негайно призначення Тимчасовому Правительству Міністерства по справах України. 2. Підтримуючи вимогу Українського Національного Конгресу (від 7–8 квітня), представлену Українською Центральною Радою Тимчасовому Правительству, на яку ще не отримано відповіді, Український Військовий З'їзд в цій справі вважає необхідним негайне заснування на Україні обласного органу; який би мав працювати разом з представником Центрального Правительства на Україні - Комісаром на всі губернії, заселенні українською людністю».

Український військовий з'їзд повністю визнав компетенцію Центральної ради як вищого українського керуючого органу і ствердив це в спеціальній резолюції де говорилося, що він «вважає Центральну Раду єдиним компетентним органом, призначеним рішенням всі справи, що стосуються цілої України та її відносин до Тимчасового Правительстві, і вимагає, аби з огляду на те, що Українська Центральна Рада робить велике державне діло, були асігновані Центральній Раді кошти з казни на українські національні потреби».

З'їзд також прийняв резолюції щодо шкільництва та земельних справ. Але всі прийняті з'їздом резолюції в тодішніх умовах мали лише декларативний характер. І лише обрання членів Генерального військового комітету мало практичне значення. Адже від нього залежало, який напрямок вирішення військового питання вибере Україна.

В процесі жорсткої боротьби у склад Українського генерального комітету було обрано: Володимира Винниченка, Симона Петлюру, військового лікаря, полковника Івана Луценка, підполковника Віктора Павленка, полковника Олександра Пелькевича, авіатора прапорщика Михайла Полозова, матроса Степана Письменного, генерал-майора Михайла Іванова, військового урядовця Івана Гореміку-Крупчинського, поручника Арсена Чернявського, солдата Дмитра Ровинського, прапорщика Аполлона Певного, підполковника Юрія Капкана, поручника Миколу Міхновського, підполковника Віктора Поплавка, прапорщика Василя Потішка, прапорщика Федора Селецького і солдата Степана Гражана. Таким було обрано склад найвищого військового органу України, який мав керувати українським рухом в російській армії та, поборюючи будь-які політичні й технічні перепони, формувати Українські збройні сили. На завершення своєї роботи з'їзд затвердив сформований військовиками-українцями Перший український козацький полк імені гетьмана Богдана

Хмельницького. А поручник Микола Міхновський за дорученням Військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка вручив полку, вишитий черницями Фролівського монастиря, малиновий прапор з портретом гетьмана Богдана Хмельницького (Крип'якевич І. Гнатевич Б. Стефанів З. Думін О. Шрамченко. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Видання 4-те змінене і доповнене. – Львів: Світ, 1992. – С. 362).

Про формування Вищих військових установ. Уклад армії

Іван Тиктор вказує, що першою українською провідною військовою установою, був оснований іще в березні 1917 р. Український військовий організаційний комітет, з полк. Глинським на чолі. За почином Організаційного Комітету, що тісно співпрацював із Військовим клубом ім. Полуботка, формувалися перші українські військові відділи. Перша військова частина – полк. ім. Хмельницького, повстала заходами Комітету.

Дня 18 травня 1917 р. вибрано на першому Всеукраїнському військовому зїзді – Український генеральний військовий комітет, що перебрав від Організаційного комітету провід над усім українським військовим рухом.

Від листопаду 1917 р. військовими справами завідує Генеральний секретаріат військових справ, перетворений із Генерального військового комітету. В січні 1918 р. стає Генеральний секретаріат Військових справ, після проголошення державної самостійності України, Військовим Міністерством Української Народньої Республіки.

Головою генерального комітету, а відтак і генеральним секретарем військових справ був до кінця грудня С. Петлюра. Після уступлення Петлюри, його місце зайняв М. Порш.

За Центральної Ради військовими міністрами були: М. Порш, А. Немоловський і полк. О. Жуковський.

В листопаді 1917 р. Генеральний секретаріат військових справ установив Український Генеральний військовий штаб. На начальника Штабу покликано ген. Б. Бобровського, тодішнього голову Української військової громади в Двинську, а на заступників начальника штабу полковників – О. Сливинського та Е. Кільчевського. Генеральний штаб ділився на такі відділи: організаційний – начальник сот. О. Данченко; звязку – нач. полк. Козьма; артилерійський – нач. полк. Пашенко; постачання армії – нач. пполк. Матіяшевич; військового шкільництва – нач. ген. М. Омелянович-Павленко; загальний – нач. пполк. Пономаревський; воєнно-політичний – хор. Ф. Селецький; воєнно-комісарський – нач. стр. Колос; інспекторат артилерії – нач. ген. С. Дельвіг, та старшина до особових доручень – полк. О. Пилькевич.

В березні 1918 р. новоіменований начальник штабу полк. О. Сливинський перевів організацію генеральний штаб. Генеральний Штаб складався з двох відділів: першого генерал-квартир-майстерства, на чолі з ген. Дроздовським, воно кермувало оперативною діяльністю армії, та другого генерал-квартир-майстерства, під проводом полк. Какуріна, – займалося організацією армії. Крім цих двох головних відділів, були ще три підвідділи, якими завідували: полк. Мішковський – оперативним, пполк. Колосовський – розвідковим, ген. Березовський – закордонного звязку.

16 січня 1918 р. Центральна Рада ухвалила закон про утворення народної армії на міліційній основі. На основі цього закону народня міліція мала творитися для оборони від зовнішнього ворога, дотеперішнє військо мало бути здемобілізоване, а після демобілізації регулярну армію зовсім скасували. Оголошений уже набір та організація інструкторів, що після військової підготовки мали б починати вишколювати народню міліцію. З цих зорганізованих військових інструкторів мали бути сформовані окремі кадрові частини, в яких вишколювати за короткий час народну міліцію даної місцевости чи округи. Інструкторські відділи о'б'єднувано в трьох корпусах – київському, харківському та одеському.

В січні 1918. р. установлено тимчасовий однострій для українського війська. До часу остаточної демобілізації залишено поки що одяг російської армії з деякими відмінностями. Відзнаки роду зброї та число військової частини нашивано в кутах коміра на чотирикутньому паролі з синього сукна. Рід зброї означувано для піхоти – два кріси навхрест, для кінноти – дві шаблі, для артилерії – два гарматні дула, інші спеціальні роди зброї відзначувано подібно, як у російській армії.

В тому часі військові ранги, підо впливом революційних умов, покасовано. Запроваджено тільки відзнаки військової посади, відповідно до виконуваної функції. Посаду відзначувано срібним або золотим паском на правому рукаві, вище ліктя, кутом догори. Відзнаки посад були для підстаршин: ройовий — один шеврон, сантиметер завширшки, чотовий — два, бунчужний — три; для старшини: півсотенний — один шеврон із петличкою над кутом, сотник — один із петличкою і один без петлички під ним, курінний — один із петличкою і два без петлички, полковник — один шеврон

зикаком, отаман бригади — два, отаман дивізії — три, отаман корпусу — три з петличкою на верхньому куті. Барчики для козаків, підстаршин і старшин були однакові, блакитні із жовтою випусткою. Відзнака на шапку була жовто-блакитна розета, з жовтим коліром усередині.

У квітні 1918. р. військове міністерство та генеральний штаб опрацювали новий плян організації армії на основі територіального набору. Постійна регулярна армія мала зайняти місце народньої міліції. Українські політичні й військові провідні кола переконалися остаточно, що наймані та випадково формовані добровільні відділи не можуть замінити регулярної армії. На підставі нової організації війська українська армія мала складатися із 8 корпусів піхоти та 4¹/₂ дивізії кінноти.

Дня 17 квітня військовий міністер полк. Жуковський призначив уже комендантів нових корпусів: київського — ген. Мартинюка, волинського — ген. Дядюшу, подільського — ген. Клименка, одеського — ген. Колодія, чернігівського — ген. Дорошкевича, полтавського — ген. Осецького, харківського — ген. Вовкобая і катеринославського — ген. Васильченка.

УГА на Наддніпрянщині (власні сили. Української армії)

Збройні сили УНР творили Дієва Армія УНР, Галицька Армія й повстанські загони, підпорядковані Штабові головного отамана (ШГО). До часу створення ШГО діями обох армій, в імені Головного отамана Симона Петлюри, керував штаб Дієвої Армії. Дня 10 серпня 1919 заіснував ШГО як керівний орган операцій обох армій і повстанців. Начальником ШГО призначено ген.-пор. Миколу Юнакова, перед війною професора Военної академії, при кінці війни командувача VIII-ї російської армії. Про те, як українські соціалісти ставилися до старшин високих рангів і кваліфікацій, свідчить найкраще факт, що до свого іменування начальником ШГО ген. Юнаків був канцелістом у Міністерстві військових справ УНР. Поруч нього канцелістом у цьому ж міністерстві був теж інший високий генерал кол. російської служби, ген. пор. Олександр Галкин, шеф головного штабу за гетьманату. Щойно в 1920 році він прийшов до голосу в Армії УНР.

Інших високих генералів кол. російської армії, як ген. - пор. Сергія Дельвіга чи командира «синежупанників» ген.-пор. Віктора Зелінського, вживано до дипломатичної служби. Знов же, генерального штабу ген.-пор. Петро Єрошевич командував слабкою Північною дивізією, — в царській армії він командував корпусом (XI АК) й українізував його в 1917 році.

Колишні російські генерали й високі старшини, навіть природні українці, які брали участь в українізації корпусів і дивізій російської армії в 1917 році, не втішалися довір'ям українських соціалістичних міністрів. Їх у кращому випадку тільки толеровано як конечних «фахівців», але, в гіршому випадку, колишній старшинський корпус російської армії плямовано як «контрреволюціонерів» і «наймитів буржуазії», не розуміючи, що без старшин не можна побудувати армії. Інакше про ті справи думав будівничий Червоної армії – Троцький який уже в 1919 році мав у Червоній армії 48000 колишніх царських офіцерів. Царські генерали Н. Г. Семеонов і С. А. Меженінов командували 12-ю армією в боях проти української армії. Південним фронтом проти денікінських армій командували царські генерали А. І. Єгоров, а перед ним теж В. Н. Єгорів.

Прихід Галицької армії, побудованої на фаховому принципі, значно спричинився до піднесення старшинського авторитету в рядах Дієвої армії УНР, але до повного голосу дійшов генералітет і старшинство цієї армії щойно в 1920 році. Соціалістичний уряд не здавався, саме перед приходом Галицької Армії створено апарат державної інспектури для Дієвої армії УНР, а теж для Галицької Аомії. У різні частини призначено «держінів» (державних інспекторів) що мали відогравати в Армії роллю, аналогічну до ролі «політичних комісарів» у Червоній Армії. Армія протиставилася назначуванню державних інспекторів, серед яких не бракувало большевицьких агентів, як Гавришко, «держін» Запорозького корпусу, який фактично спровокував загибель видатного військового діяча, колишнього командира Запорозького корпусу полк. Петра Болбочана. Гавришко перейшов до большевика і згодом виступав у Парижі на процесі Шварцбарда, обвинувачуючи Головного Отамана Симона Петлюру в погромах жидів.

Коли Галицька Армія прибула на землі Наддніпрянської України, Дієва Армія УНР, після важких і кровопролитних боїв т.зв. Проскурівської: операції, зійшла на найнижчий бойовий стан у своїй історії. Ще о квітня 1919 року головнокомандувач «Українським фронтом» Вл. Антонов-Овсеєнко, повідомляв наркома військових справ України Подвойського, що «петлюрівська армія», не рахуючи «банд» має до 25000 «хорошей» піхоти, 2100 кінноти, 20 батарей і 13 панцерних поїздів. Антонов-Овсеєнко писав далі, що піхотою й кіннотою большевики перевищують ворога, але уступають перед ним кількістю своїх гармат (12 батарей) і панцерних поїздів. Антонов-Овсеєнко вимагав від Подвойського підсилення цих родів зброї.

Але від 5 квітня наступили дальші події, які фактично були ударами по Дієвій армії. Переворот Оскілка 29 квітня 1919 вивів з ладу Північну групу, зокрема сильну 17-ту дивізію (полк. Пузицький) і з цілої групи залишилася тільки Північна дивізія. Удар галлерівської дивізії на Холмському фронті (ген. Осецький) вивів з ладу корпус сірожупанників з Польського полону оминули тільки два Сірі полки (10 і 11) та одна батарея, що згодом стали зав'язком 4-ї Холмської (пізніше Сірої) дивізії. І врешті прийшли гарячі бої Проскурівської операції, а теж бої за поширення пляцдарму для надходячої Галицької Армії. Про жахливий стан воєнного забезпечення в Дієвій Армії УНР цього часу може свідчити факт, що з 3500 піхотинців у Запорозькому корпусі тільки 1800 могли рахуватися «багнетами», бо інші не мали дослівно ніякої зброї.

Деяке підсилення дістала Дієва армія з прибуттям партизанської групи от. Юрка Тютюнника, який був в от. Матвія Григорієва начальником штабу. Після розгрому григорієвських партизан, група от. Юрка Тютюнника пішла далеким рейдом на захід для злуки з Дієвою армією УНР. На початку липня група дійшла до лінії фронту у складі 1734 людей, у тому 1364 багнетів, 54 шабель, 1 гармата, оркестра. З цих партизан створено 12-ту Партизанську дивізію Армії УНР.

Коли, в другій половині липня Галицька Армія прибула на Над - дніпрянську Україну, Дієва армія УНР, після закінчення т.в. Проскурівської операції, нараховувала не більш, як 14–15000 багнетів, коло 350 кулеметів і 120 гармат. Дієва Армія УНР складалась тоді з таких бойових груп:

Група Січових Стрільців у складі 2 дивізій СС, які в загальній нумерації отримали числа 10 і 11-ї піших дивізій СС. Перед приходом Галицької Армії до цієї групи належала також 9-та Залізнична дивізія, що складалася з решток корпусу залізничної охорони, який за гетьманату організувався під проводом ген. Осецького й поруч, Січових Стрільців був воєнною опорою повстання проти режиму гетьм. Скоропадського. Залізничну дивізію відтягнуто з Групи СС для переформування. Групою СС командував полк. Євген Коновалець, а начальником штабу в ній був полк. Марко Безручко. В першій половині липня Група СС нараховувала коло 4500 багнетів і шабель.

Запорізька група, волинська група, 3-тя залізна дивізія, група отамана Юрія Тютюнника

Запорізька група в складі 6-ї, 7-ї та 8-ї дивізій, складалася з решток Запорізького корпусу, який у Румунії втратив усе своє воєнне майно. Тепер група переозброювалася й переорганізовувалася, при чому до неї приєднався Запорізький важкий гарматний полк, що перебував на польському фронті в Галичині. Групою командував полк. Володимир Сальський і начальником штабу був генштабу полк. Михайло Воскобійників. Запорізька група нараховувала 3000 багнетів і шабель.

Волинська група постала з частини Північної групи (IX корпус, Волинська дивізія, (полк. Никонів), Сіра дивізія. До неї входила теж Житомирська юнацька школа. Групу поділено на дві дивізії: 1-шу Північну (ген. Єрошевич) і 4-ту Сіру. Групою командував генштабу полк. Всеволод Петрів і її начальником штабу став згодом полк. Євген Мешковський, колишній шеф штабу НКГА. Група нараховувала 4000 багнетів і шабель.

3-тя залізна дивізія була сформована із синезупанників (7 полк), решток Чорноморського коша (8 полк) й Окремого запорізького куріня полк. Шандрука. До цієї дивізії ввійшов теж Буковинський курінь. Дивізією командував полк. Олександр Удовиченко і начальником штабу був сотн. Татаринців. Дивізія нараховувала тоді; 1800 багнетів і шабель.

Дивізія «Запорізька Січ» складалася з куренів бунчукового, піхотного, кіннотного, гарматного й панцерного. Командував цією дивізією от. Юхим Божко. За несубординацію й бешкети от. Божка заарештовано й дивізію розформовано. Бунчуковий курінь увійшов до складу Гайдамацької бригади от. Волоха, а піший, кіннотний і гарматний курені до групи от. Ю. Тютюнника. Панцерний курінь підпорядковано штабові Дієвої армії. Із «Запорізької Січі» до групи от. Юрка Тютюнника перейшло коло 1000 багнетів і шабель.

Група отамана Юрка Тютюнника створено щойно після прибуття пар - тизанів от. Ю. Тютюнника і поділено її на 5-у Київську та 12-у Партизанську дивізії. До групи призначено цілу низку частин, у тому теж старшин генштабу, частини «Запорізької Січі», 2 полки морської піхоти, «Залізний» загін от. Сіяка, а теж добровольців з повстанських загонів от. Шепеля й от. Волинця, з яких створено 13-й Гайсинський полк 5-ї Київської дивізії. Групою командував от. Юрко Тютюнник, а начальником штабу був генштабу полк. Лошненко (старший). Після сформування група нараховувала до 4000 багнетів і шабель.

Напередодні походу на Київ, дієва армія УНР нараховувала вже до 18000 багнетів і шабель та зростала кожного дня. На жаль, було замало зброї й воєнного виряду, одягу і взуття, щоб прийняти всіх, що зголошувалися до Армії під час походу на Київ–Одесу.

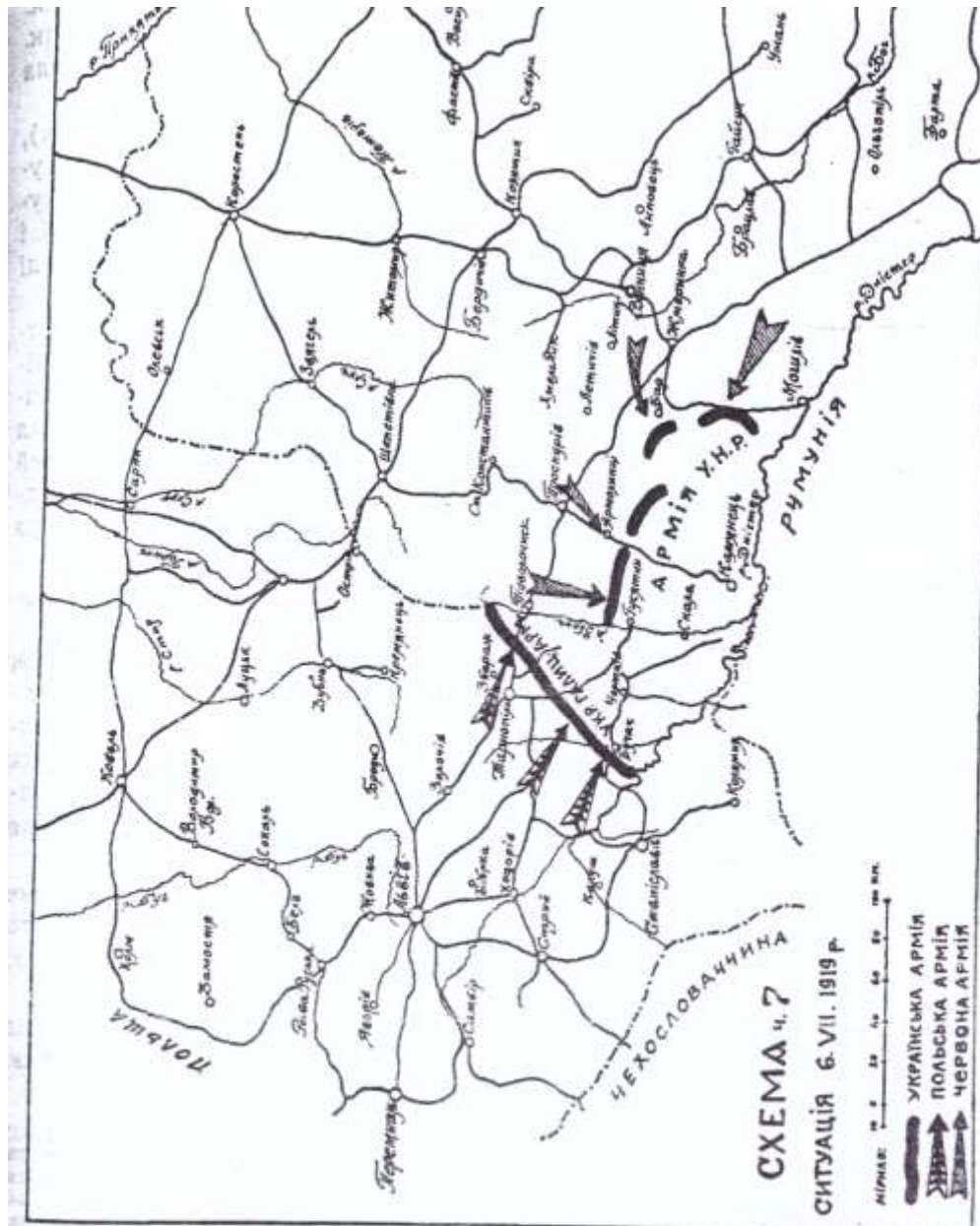

Схема війни українських військ з Польщею, більшовиками і Добрармією ген. Денікіна літом 1919 року. Здобуття Києва 30-го серпня 1919 р.

Галицькі штабовці недоцінювали дієву армію УНР, і цей погляд передавався також іншим старшинам, які не мали змоги ближче з нею зазнайомитися. Під час процесу ген. Тарнавського багато свідків нарікали, що частини Дієвої армії УНР переходять на бік Добрармії ген. Денікіна, хоч воєнна історія не знає, дослівно, ні одного випадку такого переходу. Очевидно, знайомство галичан з формуваннями “отаманського” типу, які тоді доживали свого віку, не могли пособляти добрій опінії про дієву армію УНР. Кожний, хто побував у тому часі в тимчасовій столиці УНР – Кам'янці, міг бачити чимало молодих, здорових і крепких мужчин у різноколірових козацьких жупанах, у шапках з довжелезними різноколіровими шликами, з кривими козацькими шаблями, що звисали з різнобарвних поясів. Але цих „козаків” можна було бачити тільки в Кам'янці – на фронті їх ніхто ніколи не бачив.

На фронті були зовсім інші частини, – частини, що почали були свою бойову історію ще в 1918 році й мали за собою теж вишкіл мирного часу за гетьманщини. Це перш за все запорожці, які почали бойову історію під час муравйовської навали й довели її до кінця визвольної війни. Це Січові стрільці, що почали теж бойову історію в 1918 році і при кінці цього ж року поповнили свої ряди регулярною Сердюцькою дивізією в піхоті (3 і 4 полки СС), в артилерії, в технічних частинах. І це синезупанники чи сірожупанники, що сформували себе ще в таборах полонених, або “чорноморці”, що сформувалися в регулярній частині з тією ж назвою. Залізна стрілецька дивізія, відома із своєї боездатності частина Дієвої Армії УНР, була створена з сине жупанників та чорноморців і

регулярних частин, сформованих полк (ген.) П. Шандруком. До цієї дивізії приєднався теж Буковинський курінь.

І власне ці регулярні частини Дієвої армії УНР, а не отаманські формування, були її основою аж до кінця визвольної війни в 1920 році. Це ніяк не були партизанські формації, а частини регулярної армії, яка вмiла вести й партизанську війну. І ця регулярна Дієва армія УНР була добра та боєздатна армія, добре ведена молодими старшинами колишнього імперського генштабу, які у значній кількості заповнили штаби окремих груп (Петрів, Безручко, Змієнко, Отмарт-штайн, Сальський, Воскобійників, Сінклер, Мешковський, Куш, Капустянський і б. інш.). Історик Кучабський дає високу оцінку Дієвій армії УНР, підкреслюючи, що вона, складена з відданих добровольців, нездатна була капітулювати. Офензивний дух був притаманний для Дієвої Армії УНР навіть у часах кризи. І зимовий похід в 1919–1920 роках прекрасно ілюструє цю прикмету Дієвої армії УНР.

Ось такий був союзник Галицької Армії у визвольній війні на Над-дніпрянській Україні. Можна погодитися з от. Ст. Шухевичем, який у своїх “Споминах” багато вище ставить Дієву армію УНР від Добрармії ген. Денікіна, не зважаючи на прекрасне забезпечення останньої у все потрібне для ведення війни. Але, ні от. Шухевич, ні будь-який інший старшина української армії не міг знати про одну характерну рису Добрармії ген. Денікіна, яка чимало причинилася до його остаточної поразки. Оперуючи на широких просторах і далеких віддальх, Добрармія не могла забезпечити правильного допливу постачання своїм частинам і наказувала їм жити з населення. В результаті денікінські частини грабували „визволене” населення в такій мірі, що, наприклад, українське населення прозвало Добрармію — “грабармією”. Не зводимо ніякого наклепу на Добрармію. У своїх “Записках” ген. П. Н. Врангель гостро критикує цей стан. Він стверджує, що у висліді таких методів постачання армія розкладалася, переминюючись у торговців і спекулянтів. “Бралось все; – пише ген. Врангель – что не могло быть использовано на месте, отправлялось в тыл для товарообмена и обращения в денежные знаки. Подвижные запасы войск достигли гомерических размеров – некоторые части имели до двухсот вагонов под своими полковыми запасами. Огромное число чинов обслуживало тылы... Каждая часть спешила захватить побольше... Цю грабiжницько-спекулянтську поведінку денікінських офіцерів-інтелігентів доводилось пізніше спостерігати галичанам у Вінниці в епоху союзу УГА з Добрармією...

Про чисельність об'єднаної української армії немає точних даних. Звичайно рахують так, що напередодні зустрічі з Добрармією ген. Денікіна було в регулярній армії з 85000 старшин і вояків – 35000 багнетів, 2500 табель, приблизно 1100 кулеметів, 335 гармат, 9 панцерних поїздів, 6 панцерних самоходів і 4 радіостанції. 15000 бійців мало бути в повстанських загонах, підпорядкованих ШГО. В сумі, отже, об'єднана українська армія разом з повстанцями мала нараховувати 100000 старшин, вояків і повстанців.

Цій стотисячній армії підлягали теж повстанські загони, про силу яких важко говорити. Підлеглі ШГО були загони Струка (Чорнобиль), Соколовського (Радомишль), Мордалезича (Хвастів), Зеленого (Трипiлля), Холодний яр (от. Чучупака-Звенигородщина), Клименка (Уманщина), Заболотного (Балта), Волинця (Гайсин), Шепеля (Літин) й ін. А втім стратегічну роль грала не кількість бійців цього чи того повстанського загону, а скільки ворожих сил такий загін відтягав на себе з фронту. Наприклад, для ліквідації повстання в околицях і передмістях Києва, 10 квітня 1919, вжито цілу залозу Києва, а проти от. Зеленого понад 10000 різних військ, при чому советські літаки скинули на Трипiлля (15 липня) 8 пудів бомб.

Большевики оцінювали кількість „націоналістично” настроєних українських повстанців у губерніях Київській, Чернігівській, Полтавській і Херсонській на 40000 бійців. Від квітня 1919 майже немає оперативного зведення вищих советських команд, у яких вони не подавали б воєнних подій на “внутрішньому фронті”, зокрема багато таких повідомлень є в “оперативних сводках” командування 12-ї армії. Згідно зі свідченнями самого Антонова-Овсеєнка для поборювання повстанців виділено в Подільській губернії 3000, у Волинській 600, у Київській 14000 і в Чернігівській 2500 військ.

З цих зіставлень ясно, що людські ресурси для створення великої української армії були у значній кількості. Бракували тільки матеріальні ресурси, – їх на жаль, не було.

Із збірника документів і матеріалів під назвою «Гражданская война на Украине» проф. С. М. Королівського довідуємося, що 1 червня 1919 року, на Україні, в рядах Червоної армії було 8944 старшин і 179 148 бійців, із цього на фронті було 4000 старшин і 89 200 бійців. Далі довідуємося, що московсько-большевицька окупантська влада перевела на Україні мобілізацію 10-ох річників. Мобілізацію офіцерів переведено на телеграфічний сигнал від Леніна, який 22 квітня запитався Антонова, Подвойского і Ракоівського: “Мобилизовали вы всех офицеров на Украине?” До 19 липня 1919 мобілізація в Україні дала 155 085 свіжих бійців для Червоної Армії.

Дотеперішня література предмету стверджує звичайно, що проти об'єднаної української армії оперували різні дивізії 12-ї й 14-ї московсько-більшевицьких армій. Штаб 12-ї армії мав бути в Києві, штаб 14-ї армії в Одесі. Насправді, 4 червня 1919 московський Реввоенсовет зорганізував 14-ту армію з колишньої 2-ої української армії й передав цю армію у склад Південного фронту проти Добрармії ген. Денікіна. Штаб 14-ї армії переведено у Кременчук і її дивізії 41-ша, 46-а й 57-ма, разом з групами резерв, почали воювати проти Добрармії ген. Денікіна. Ніодна з дивізій 14-ї армії не воювала в липні й серпні 1919 року проти української армії.

В рядах регулярної Червоної армії боролись проти української армії приблизно 32–33 000 багнетів, 3000 шабель, приблизно 700 кулеметів і 150 гармат.

Але регулярні частини Червоної армії були тільки частиною московсько-більшевицьких збройних сил, які вели боротьбу проти об'єднаної української армії.

Ці збройні сили були дуже різноманітні й мали різноманітний склад.

З більших з'єднань на увагу заслуговують погранична дивізія, у складі якої воювали китайці (15 полк) і латиші, басарабська дивізія у складі двох бригад, дві бригади О(собового) Н(азначення) по 3 полки, по одній бригаді 4-ї стрілецької дивізії (Тарасенка) й 8-ї стрілецької дивізії, 1-ша інтернаціональна бригада Славояра Частека в Києві, 1-й інтернаціональний (мадярський) полк Рудольфа Фекете у Жмеринці, 3-й інтернаціональний (мадярський) полк Лайоша Гавро, бригади збірної дивізії Медведєва, Київська кріпосна (фортечна) дивізія, Київська манєврова бригада курсантів (2 полки), Правобережний бойовий учасок Павлова (з частин, що залишилися на Правобережжі після підходу 14-ї армії на Лівобережжя), далі з командантських полків, батальйонів, рот та ескадронів (підлеглі місцевим командантурам), караульних батальйонів, воєнних загонів чека і, врешті, Дніпровської воєнної флотилії Полупанова, яка складалася; з 4 бригад панцерних кораблів і 1 десантного відділу. Навіть якщо рахувати тільки по 500 багнетів на полк, мож'на легко дорахуватися 20,000 — 25,000 багнетів, що вже творили виразну перевагу над об'єднаними українськими арміями, не рахуючи поповнень, які прибували з запасних батальйонів з розгромленого вже східного (колчаківського) фронту. Значну частину цього угруповання ворога розгромлено в поході на Київ, але не всю: південні дивізії 12-ї армії (45-та, 47-ма і 58-ма) зуміли у блискуче проведеному рейді, під проводом майбутнього командарма Й. Е. Якіра, пробитися на північ на об'єднання з іншими дивізіями 12-ї армії біля Києва. Цього подвигу не врахував Сталін командарму Якіру, призначивши його на жертву в великій чистці совєтської армії в 1937 році.

В одному совєтському документі з цих часів читаємо, що “петлюровская разведка работает прекрасно”. Але тепер, дивлячись з перспективи й без допомоги спогадів розвідного старшини, чет. І. Вис - лоцького, можемо прийти до переконання, що штаби об'єднаної української армії не мали точної уяви про кількість і якісь різних армій, що вели свої операції в Україні. Не було точних даних про Червону армію, але й не було про Добрармію ген. Денікіна. Про кількість і якість останньої були в наших штабах сильно перебільшені уявлення і на цих уявленнях будувалася теж тодішня політика уряду УНР, який за всяку ціну наїкагався порозумітися з Добрармією ген. Денікіна про ведення спільних операцій проти большевицької Москви. Вже в половині липня 1919 року на ці теми вів у Букарешті розмови з представником Добрармії ген. Геруа представник уряду УНР, полк. Стрижевський, а 30 липня передано через інтернаціональну місію в Камінці плян спільних дій з Добрармією. Денікін підтверджує отримання цього пляну, але дає альянтам негативну відповідь 17 серпня 1919 року. Причина зовсім проста: “Йти разом з Петлюрою, що бажає відорвати від Росії Україну й Новоросію, означало б порвати з ідеєю Єдиної Неділимої Росії”. І Денікін звертається до союзників з проханням, щоб вони дією своєї флотилії не допомогли українцям здобути Одесу.

У вересні 1919 року карта ген. Денікіна була вже бита і на союз української армії з його Добрармією було вже запізно. Про це наприклад, дуже добре знав “батько” Махно, який зі своєю “армією” виконав свій славнозвісний рейд у запіллі денікінців. Починаючи цей рейд в Умані, де Махно “братався” з 1-ю бригадою УСС, він пройшов у часі від 27 вересня до 8 жовтня 600 км у запіллі денікінців, здобуваючи міста Єлисаветград, Олександрівськ, Гуляйпілья (свою столицю — Махноград). Відгулявши перемогу в Махнограді, він рушив далі в рейд, здобуваючи Бердянськ і Маріупіль (19 жовтня), звідкіля загрозив уже й самій “ставці” Добрармії в Таганрозі. Командування Добрармії мусіло стягати козацькі дивізії з фронту, щоб кинути їх проти “армії” Махна.

Махновський рейд засвідчив, що запіллі Добрармії в Південній Україні було у стані комплетного розкладу. Українське населення відкинуло денікінщину з політичних, національних і соціальних причин. У проводі білого руху знайшлися дуже обмежені люди й вони не зуміли придумати для своєї “єдиної й неділимої” Росії, нічого кращого, як реставрацію “старого режиму” з усіма його соціальними й національними лихами. “Червоному” теророві протиставлено “білий” терор, а жорстокості революційної солдатчини жорстокість солдатчини контрреволюційної, наприклад у

факті розстрілу колишніх царських офіцерів, яких полонено в боях з Червоною армією. “Білий терор застосовано не тільки до комуністів, але й до українців, кубанських козацьких провідників, самостійників-горців тощо. Очевидно, чимало від “білого” терору терпіло жидівське населення “юга Росии”. До речі, погроми жидівського населення Добрармією ген. Денікіна дуже часто різні “експерти” на Заході записують на український рахунок!

Безглузда була політика ген. Денікіна й у відношенні до Кубанської Народньої Республіки, якої існування Денікін ледве-не-ледве толерував, хоч кубанські козаки творили велику частину його армії. Насамперед денікінці вбили в Ростові (27 червня) голову Кубанської красвої ради Н. С. Р'ябовола, одного з провідників кубанських самостійників. Але цього було денікінцям замало: В першій половині листопада 1919 року ген. Денікін наказав перевести державний переворот на Кубані, розігнати парламента (Законодавчу Ряду) і повісити Олексія Кулабухова (19.XI.), члена Кубанської делегації на паризькій мировій конференції. Очевидно, від цих заходів ген. Денікіна кубанські дивізії на фронті відразу втратили свою боєздатність і це переконливо виявилось в подіях на Кубанщині навесну 1920 року та в капітуляції всієї Кубанської армії.

Як з усього видно, поразка білого руху, очоленого ген. Денікіном, була закономірною. Все ж таки, було б перебільшенням складати відповідальність за всі невдачі білого руху на плечі одного старорежимного генерала – Антона Денікіна. За політику денікінщини відповідають теж сотні тих російських генералів і генштабістів, професорів, юристів, політичних і земських діячів та, різних партійних провідників, які не тільки схвалювали політику ген. Денікіна, але й були її творцями та виконавцями. Це ж цвіт російської інтелігенції зібрався був тоді на “юге Росии” і вона теж несе відповідальність за те, що сталося. І поруч неї повну відповідальність за провал антибольше-вицької боротьби несе ще Антанта, що організувала свої “хрестоносні” походи проти большевизму без найменшого розуміння умов, в яких такі походи повинні відбуватися.

Стратегічне плянування I стратегічні комбінації після переходу Галицькою Армією Збруча

Після переходу Збруча галицькі корпуси мали відійти у призначені їм райони для відпочинку. Але командування большевицької 12-ї армії, стривожене приходом Галицької Армії, кинуло на український фронт усі частини, які мало до диспозиції й заатакувало ними обидва крила українського фронту: на півночі на лінії Ярмолинці-гусятин і на сході на лінії Вапнярка-жмеринка. На сході, після дуже завзятих і кривавих боїв, 3-тя Залізна стрілецька дивізія полк (ген.) О. Удовиченка відбила наступ чотирократно переважаючих сил і зайняла залізничний вузол Вапнярку (31 липня), відкидаючи большевиків в околиці Рудниці.

На півночі червона Таращанська бригада (44-ї дивізії) мала спочатку успіх. Але тут уже 21 липня вступив у бій II Галицький корпус, який разом із Запорозькою групою повів наступ на Проскурів. 29 липня 4-та бригада й Запорізька група здобули Проскурів, 7-ма бригада Деражню, а Січові Стрільці – Чорний Острів. Тут треба підкреслити, що до успіху значно причинилася група СС, яка цілком розбила 2-й Таращанський батальйон, беручи 518 полонених, у тому командира батальйону, 28 кулеметів, 3 гармати, 40 возів обозу, около 600 рушниць і багато награбованого майна.

Наступ групи от. Тютюнника на Жмеринку не вдавсь, але бої, що тривали між 23 і 30 липня, виявили велике завзяття партизанів от. Тютюнника і спричинилися до того, що Богунська бригада й мадяри у Жмеринці не могли поспішити під Вапнярку на допомогу 45-ї дивізії.

У той час два галицькі корпуси зайняли райони для відпочинку: I Галицький корпус у Миньківцях, а III Галицький корпус у Новій Ушиці. Таким чином при кінці липня 1919 року створився пляцдарм об'єднаної української армії для дальшого походу.

Першим таким етапом могло бути визволення Правобережжя по р. Дніпро. Але для здобуття Правобережжя було ще менше сил, як I для здобуття Києва й Одеси. Плян здобуття Правобережжя не враховував дійсних умов і не спирався на підрахунок, отже не відповідав засадам стратегічного плянування. Те саме можна сказати про похід на Київ–Одесу, що був тільки варіантом пляну здобути Правобережжя.

Отак першим етапом визволення не міг бути похід на Київ–Одесу, бо він був понад сили об'єднаних українських армій. Політика, за нею і стратегія, мали до вибору тільки похід на Київ, або похід на Одесу. Іншого вибору не було. Хочемо розглянути оба варіанти з погляду політики і стратегії.

Команда III-го корпусу УГА. Стрий в січні 1919 р. Зліва на право: пор. Роман Придаткевич; чет. Іван Медвідь; сот. Антін Галька; сот. Іваницький; пор. Барчинський; чет. Василь Косак; сот. Ярослав Селезінка; пор. Михайло Брик; полк. Гринь Косак; пор. Гретчак; підполк. Пап де Яноші; сот. Михайло Колесніченко; пор. Макух; пор. Ломінський; хор. Д. Пеленський; хор. Коцюрко; пор. Кандяк; пор. інж. Комаринський

Політично й морально – здобуття столиці України Києва мало великий глузд, бо від цього значно зростав престиж молоді української держави й армії. Але здобути Київ – це одна справа, а втримати його – зовсім інша. Дня 14 грудня 1918 року здобуто, але вже 5 лютого 1919 року треба було його віддати. До цього слід, ще додати, що населення Києва в більшості складалося з москалів і жидів, які не були прихильні до української державності. Для спокою в Києві в ньому треба було б утримувати великий гарнізон.

Стратегічно – плян походу на Київ не враховував цілком тодішнього розміщення ворожих сил в Україні. Вони ділилися тоді на дві групи майже рівної сили: 1. Київсько-коростенську і 2. Одеську. Тим часом похід на Київ заплановано так, що проти Київсько-Коростенської групи большевиків кинено 86% наявних сил об'єднаних українських армій, а проти Одеської групи тільки 14%. Отож у такій ситуації було ясно, що одеська група большевиків не сидітиме безчинно в Одесі, але атакуватиме правий фланг наступаючої на Київ армії в напрямку на Вапнярку й Жмеринку, щоб вдарити по її запіллі. Тільки героїзмові й завзяттю 3-ї Залізної дивізії, потім ще підсиленої іншими частинами Дієвої армії й 11-ю Бригадою УГА, завдячуємо, що Якір не міг виконати наказів, які сипалися на нього з Києва й не зайняв Жмеринки. Але остаточно він своє завдання виконав, формуючи з дивізії південної групи ударний п'ястук, яким розбив групу от. Тютюнника й коридором між українською й денікінською армією пройшов аж під Житомир, де об'єднався з північною групою 12-ї армії. Своім блискучим рейдом Якір довів до основної поправки стратегічного положення 12-ї армії в районі Києва й Коростеня.

Таким чином, у поході на Київ, українське командування залишило правий фланг наступаючої армії незабезпеченим, наражаючи його на удар південної групи большевицьких дивізій. До речі, фронт наступаючих на Київ корпусів мав на правому крилі “люку” ширини 120 км, де не було ніяких частин. Тільки здовж залізничної лінії Христинівка-Цвіткове наступала слаба група от. Тютюнника. А далі вже фронт був рідко обсаджений аж до Дністра, при чому на 3-тю Залізну дивізію часто припадало боронити фронт, широкий на 50–70 км.

Плян походу на Київ мав ще інші прогріхи стратегічного характеру. Він був клясичним маршем у стратегічний “мішок”. “Маршем у мішок” називаємо похід армії, який натрапляє на щораз сильніші ворожі частини на шляху свого просування. Остаточно армія стає віч-на-віч переважних ворожих сил, які стараються її оточити (“зав'язати в мішок”) і знищити. Так було теж у поході на Київ, в якому СС і II Корпус УГА гнали большевиків аж до Коростеня, але зустріли там переважні сили, або в поході на місто Київ, коли після розбиття большевиків у Жмеринці, під Калинівкою, Попельнею, українська армія натрапила на свіжу, сильну групу під самим містом Києвом. Для армії, яка не дістає поповнень у формі похідних сотень із запілля, марш у “мішок” особливо небезпечний з огляду на збільшення ворожих сил і зменшення власних. І з цього погляду можна було передбачити, що в Києві

готується “мішок” для української армії, тільки ніхто не міг сподіватися, що цей “мішок” зав'яже... ген. Бредов. Українська армія здобула Київ для... денікінців.

І знов же, з цього погляду, можна сказати, що похід на Київ відбувався в інтересах Добрармії ген. Денікіна. Атакуючи Київсько-Коростенську групу большевиків, українська армія стягала всі сили цієї групи на себе. Ця група 12-ї армії навіть не пробувала ставити Добрармії будь-якого спротиву на Лівобережжі й „Полтавській отряд” ген. Бредова маршував лівим берегом Дніпра парадним маршем. На Правобережній Україні таким же маршем посувалася на Київ 2-га Терська пластунська бригада. Немає сумніву, що пропускаючи денікінців на Київ без спротиву, большевики мали теж політичні розрахунки, – вони знали, чим закінчиться зустріч “денікінців” і “петлюрівців” у Києві. Інакше було б, якби українська армія оперувала була далеко від Києва; тоді большевики боронили б Київ перед денікінцями з усіх своїх сил.

І не тільки в інтересах Добрармії відбувався похід на Київ. Він відбувався теж в інтересах польської армії. Послідовно звільнюючи територію України в напрямку на північ, ми забезпечували теж послідовно фронт для (ворожої) польської армії. Та ми робили не тільки прислугу польській армії, звільнюючи її від сусідства з таращанцями, але й звільняли тих Таращанців з польського фронту до боротьби проти себе. В інтересі української армії не було ні звільнювати хоч би один кілометр польського фронту, ні тим більш — забирати большевицькі частини з польського фронту й перекидати їх на свій фронт.

Українська стратегія, на жаль, не вмiла використовувати факту, що у другій половині 1919 року в Україні йшов, фактично, “трикутний бій”, три армії взаємно воювали проти себе: Українська армія й Добрармія воювали проти Червоної армії, але й воювали проти себе: українська армія й Добрармія воювали проти Червоної армії, але й воювали теж з собою. Похід на Київ доказує, що українське командування не розуміло цієї “трикутності”, бо кинуло українську армію в напрямку, на якому діяли дві ворожі армії. Може й сподівалося, що з однією з цих армій удасться скласти мілітарний союз.

Використання “трикутності” було вимагало б від українського командування тримати здалека українську армію від двох ворожих армій, які б'ються між собою. Що більш, воно стратегічними рухами української армії повинно було заставляти і поляків, і денікінців битися з большевиками і не дозволяти цій чи тій ворожій армії приглядатися, як б'ється армія українська. Наступ проти обох ворожих армій міг відбутися тільки тоді, коли українська армія мала б достатню силу перемогти обидві армії в бою.

З усіх цих причин підносимо рішуче наш голос за плян походу на Одесу. Стратегічне, політичне й економічне значення Одеси, в тому моменті визвольної війни, було куди більше, як значення Києва, – воно давало нам необхідне вікно у світ, з якого ми мусіли були дістати зброю, муніцію, спорядження і ліки для нашої армії. Різні можливості для того існували (Болгарія, Туреччина, Італія), не зважаючи на те, що Британія поставила була головну ставку на ген. Денікіна і його армію. Нам конечні були зв'язки з чорноморськими державами, головно з Грузією, Кубанською Народною Республікою, Всевеликим військом донським, бо ж козаки творили найменше 2/3 всієї денікінської армії. І нам важливі були взаємини з Румунією, з якою ми мали такий довгий спільний кордон уздовж Дністра і яку, з огляду на воєнне постачання для нашої армії, треба було конче прихилити всіма засобами до дружніх взаємин з Україною.

Це стільки – про міжнародно-політичне значення Одеси, бо про стратегічні умови наступу на Одесу можемо сказати, що вони були відносно легкі. Виставляючи надійну заслону проти північної групи 12-ї армії здовж Бугу, маючи на передпіллі такі надійні повстанські групи, як Шепеля й Волинця, головні сили української армії були б наступали на Одесу, маючи свої крила забезпечені Бугом і Дністром. Південна група 12-ї армії, в складі яких 14 000 багнетів (не рахуючи здеморалізованої 58-ї дивізії), не могла б дати ради цьому наступові чи відв'язатися від нього рейдом на північ. Вона мусіла би битися до кінця й капітулювати або бути зовсім знищена. Іншого виходу, при окрилювальних рухах української армії здовж Бугу, для неї не було.

Цей марш головних сил української армії по коридорі між Бугом і Дністром міг закінчити дуже скоро. Коли марш Центральної групи до Києва (320 км.) відбуто за 21 днів, то аналогічно марш 250 км відбуто б за 16 днів. 26 серпня 1919 року Одеса могла бути вже в українських руках.

Добрармія ген. Денікіна висадила в Одесі 28 серпня 1919 р. скромний морський десант з британського корабля. Чи цей “десантик” був би висадився, при наявності українських військ в Одесі, про те можна сумніватися. Добровольці на Криму (III корпус ген. Шіллінга) були в стадії організації і не мали сил для боротьби проти українців. Очевидно, не могли себе українці дати “набрати” в Одесі, як це сталося в Києві.

На зайнятті території аж до Бузького лиману, мабуть, закінчився б перший етап визволення українських земель. Визволена територія була мала б приблизно 60000 кв. км. простору і 4 800 000

населення. Ледве, чи восені 1919 року, для українських військ, зібраних між Бугом і Дністром та Чорним морем, передбачувалися б якісь мілітарні операції. В інтересі української армії не було воювати зі слабкими денікінськими військами на Херсонщині (II корпус ген. Ірманова, в складі 2 пластунських й 1 кінної бригад) і не було інтересу вести зачіпні дії проти північної групи 12-ої армії в районі Києва й Коростеня. Хай большевики з денікінцями, а може ще й поляки, воювали б у цьому районі.

Для української армії настав би час відпочинку в лагідному кліматі Чорноморської низовини. За той час можна було використати для повного впорядкування армії, етапів, запілля, адміністрації, забезпечення у зброю, амуніцію, виряд, одяг, взуття, ліки. Це був час, коли з таборів у Чехо-Словаччині могла прибути Гірська бригада й може ще українські полонені з Італії. І це був час плянової підготовки до дальших подій; до зимових походів, які мали використати відворот денікінських військ для визволення дальших частин української землі. На них діяли сильні українські повстанські загони, які можна було залучити до співпраці з українською армією.

Рік 1920 виходить поза межі цих комбінацій. Все ж таки факт, що існує український “Південний фронт”, який диспонує сильною українською армією, мав би велике значення в усіх можливих ситуаціях.

Даючи оцінку стратегічного плянування українського командування після приходу Галицької Армії на Наддніпрянську Україну, хочемо ще раз підкреслити спекулятивний характер наших оцінок. Але такі спекулятивні оцінки притаманні воєнно-історичній науці, яка не тільки стверджує, що було, але і як повинно було бути. Було так, що українське командування вибрало плян походу на Київ–Одесу і програло стратегічну гру. Можливо, що вибираючи плян походу на Одесу, було б виграло, але й могло бути зовсім інакше. На закінчення цього розділу варто ще раз пригадати залежність стратегії від політики. Ми не могли мати доброї стратегії, бо не мали доброї політики. Ми мали два різні уряди з двома різними комплектами політиків, два українські командування, дві українські армії. І ми були в стані зтяжної визвольної війни проти сильних противників. Вага хвилини вимагала в нас єдності думки й чину. Ми протиставили їй регіональні чвари і партійне політиканство там, де потрібно було повної консолідації всіх творчих сил. І цих (інтелігентських) сил було надзвичайно мало: одні сиділи в Києві й коляборували з окупантом, другі виїхали в численних місіях за кордон (“гергепа”, як казав Винниченко, але сам до неї пристав), треті вели партійну політику в Кам'янці. Соціалістичний уряд УНР, який був при владі, відкидав консолідацію з несоціалістами, бо вірив, що тільки “оціалізм” може спасти Україну. Дивне, але традиційне було відношення українських соціалістів до армії, а вже особливо осоружна була їх агітація проти Галицької Армії у пресі й у спеціальних виданнях. І на епілог цієї політики не довелось навіть довго чекати...

Людмила Гриневич. **Військове будівництво в радянській Україні** **(1917 початок 30-х років ХХ століття)**

Значний вклад у пізнавальну історію України внесла вчена-історик Людмила Гриневич, котра глибоко розкрила духовний світ поневоленого українського народу на Україні в боротьбі за вільну Державу 1917 – початки 30-х років ХХ століття. Вона показала протиріччя між українським народом, котрий зберіг свій національно патріотичний дух у боротьбі за розбудову і захист української держави, і другу верству українців, одурманених комуністичною ідеологією під керівництвом ворогів України: Леніна, Троцького, Сталіна та їх прибічників-зрадників: Винниченка, Ю. Коцюбинського і всього соціалістичного й комуністичного угруповання та дії зовнішніх ворогів-росіян, австро-угорців, поляків, румунів, що спрямували українців брат на брата в кровавій війні на свою користь.

Відсутність власної держави та її гаранту – національної армії мала для українців у ХХ ст. трагічні наслідки. Інколи сини України воювали один проти другого в арміях іноземних держав — до того ж держав, які не тільки нехтували національними інтересами українців, але й активно намагалися, як, зокрема, Росія, знищити їх національний дух. У роки Першої світової війни в австрійській армії, наприклад, налічувалося до 250 тис. українців, а в армії Російської імперії — понад 3,5 млн.

Слід зазначити, що багатонаціональна Російська імперія за сотні років свого існування виробила цілу систему різноманітних способів “вирішення” національного питання в армії. Згідно з царським указом “Про військову повинність”, прийнятим 1874 р. й підтвердженим у 1913 р., ряд народів – “політично неблагонадійних” або “нездатних до військової служби” взагалі – звільнялися від призову. Ще напередодні Першої світової війни до неблагонадійних були віднесені узбеки і таджиків, киргизи і казахи, бурято-монголи і якути, гірські народи Північного Кавказу і населення Фінляндії – в цілому, представники 45 народів, близько 10% чоловічого населення імперії. Ось, наприклад, як пояснювалися в одному з документів військового міністерства Росії причини звільнення від служби в армії киргизів: “елемент ненадійний “і до честі військової служби вони не доросли”, “трьох-чотирьохрічне перебування киргизів під прапорами не зробить їх відданими Росії, зате навчить їх володіти зброєю, тому не слід засмічувати лави російської армії такими іногородцями. Пройшовши крізь лави російських військ, вони можуть посилити кавалерію можливих наших ворогів”.

З початком Першої світової війни, коли різко зросла потреба у людських ресурсах для поповнення армії, військове міністерство зробило спробу кардинально переглянути питання щодо призову нацменшостей. 23 листопада 1915 р. у Державну Думу був представлений законопроект “Про залучення до відбуття військової повинності деяких частин населення, звільнених від неї до цього часу.” Зокрема, передбачалося розпочати залучення до військової служби тих же киргизів. Обґрунтовувалося це тим, що, мовляв, “чим більше будуть киргизи користуватися звільненням їх від військової повинності, тим складніше буде запровадити у них цю повинність у майбутньому і тим глибшою буде ворожнеча між ними та корінним населенням” (тобто російським. – *Авт.*), а також й тим, що “врешті-решт, у сдмих киргизів може в такому випадку скластися переконання, що їх кочовий побут та відчуженість од Росії пішли їм тільки на користь”.

У документі зазначалося, що у разі прийняття законопроекту призов нацменшостей можна буде розпочати не раніше жовтня 1917 р. Однак, враховуючи військовий стан і потребу в дострокових призовах, міністр внутрішніх справ Росії, за узгодженням з військовим міністром, міг би встановити і більш ранній строк початку призову.

За умов затвердження законопроекту відсоток звільнених від служби в російській армії мав би знизитись з 10% до 3%. Серед тих небагатьох народів, чие перебування у лавах російської армії все ж вважалося неможливим, були, зокрема, кочові якути – як зазначалося в документі, “зовсім непридатний матеріал для комплектування армії”, а також населення Фінляндії, зростання сепаратистських настроїв серед якого російський уряд всерйоз побоювався (для населення Фінляндії військову службу було замінено грошовим оподаткуванням) та ін.

Окремо торкалися автори законопроекту й проблеми створення у складі збройних сил Російської імперії національних військових частин, укомплектованих представниками нацменшостей. Щодо цього позиція військового міністерства була однозначно негативною. “Формування окремих частин, – зазначалося в документі, – складених з будь-якої національності (крім російської), не відповідає ні політичному, ні внутрішньому положенню Росії. Історичний досвід засвідчує, що формування на окраїнах туземних частин призводить до одного й того ж результату: ці частини доводиться розформувувати, як тільки на даній окраїні загострюється національне питання”.

Показово, що обстоюючи потребу запровадження військової повинності серед нацменшостей, військове міністерство наголошувало на тому, що саме служба в російській армії може стати засобом “залучення інородців до російської культури”, “створення братерства по зброї з росіянами, згладжування неприязні до них”. Однак представлений законопроект не знайшов підтримки в Думі. Негативно поставилося до нього й міністерство внутрішніх справ, яке вважало неможливим, принаймні у найближчі роки, призов до армії нацменшостей, мотивуючи це, з однієї сторони, складнощами підготовчих заходів по призову, а з іншої, очевидно, не розраховуючи на стремління “інородців” “залучатися до російської культури”, створювати разом із росіянами “братерство по зброї” і т. ін.

У той час, як представники одних національностей в Російській імперії взагалі усувалися від військової служби, інші – поляки, литовці, білоруси і, звичайно, українці, навпаки – активно залучалися до неї, причому часом навіть у значно більших масштабах (у відсотковому відношенні), ніж, скажімо, ті ж великороси. Особливо виразно це проявилось під час Першої світової війни. Так, за даними статистичного щорічника Росії, у 1915 р. на тисячу чоловіків кожної національності у збройних силах перебувало: великоросів – 4, білорусів – 5, українців – 8, німців – 10, євреїв – 11, поляків – 12.

Відбуття військової повинності в російській армії, за розрахунками царського уряду, в умовах існуючої змішаної системи комплектування (територіальна система визнавалася “технічно нерациональною та політично небезпечною”) якнайкраще мало сприяти нівелюванню та русифікації цих народів, “затвердженню” у їх свідомості почуття своєї приналежності до єдиної загальної батьківщини – Великої Росії.

Розраховуючи на “виховну” роль армії, російський уряд, однак, ніколи не забував і про застережні заходи щодо нацменшостей. Німців, поляків, євреїв та ін. вважали “потенційно небезпечним” контингентом в армії, всіляко утискували. Євреї, наприклад, не мали доступу в офіцерське середовище “до третього коліна”; для польських офіцерів, за спеціальними таємними циркулярами, встановлювався певний відсоток перебування їх у складі військ західних та південно-західних округів, заборонялося призначення поляків на певні військові посади (зокрема, на посади курсових офіцерів у військових училищах), прийом до академії Генерального штабу. Останнє, щоправда, в окремих випадках допускалося, але тільки при умові зміни віросповідання. Щодо українців, то їх положення в російській царській армії можна було вважати, так би мовити, особливим. На відміну від поляків або євреїв, українцям фактично було відмовлено навіть у праві вважати себе окремою нацією. Русифікація їх вважалася не утискуванням, а цілком нормальним, прргородним явищем. Русифіковані і “безперечно лояльні” українці мали всі умови для успішної військової кар’єри. І все ж царський уряд ніколи повністю не довіряв “малоросам” і завжди побоювався проникнення в українське військове середовище “мазепинських настроїв”. І, як невдовзі з’ясувалося, ці побоювання були небезпідставними.

Національне військове питання постало із всією гостротою в Росії одразу ж після Лютневої революції 1917 р. Вмить армія, в якій, як досі вважалося, національне питання “в принципі” не існувало, заговорила усіма національними мовами колишньої Російської імперії: на фронтах відбулися численні національні військові з’їзди, які вимагали негайного утворення національних військових формувань. Проте найбільш несподіваним для нового російського керівництва, як і для всієї “російської революційної демократії”, стало те, що найбільш активний потяг до національного військового будівництва виявили саме українці.

Демократичні гасла революції пробудили напівсвідому українську масу, посяли надії серед українства на можливість здійснення у межах російської республіки своїх національних прагнень та сподівань, у тому числі й щодо створення власних національних збройних формувань у складі російської армії. Провідником національних інтересів України стала Центральна Рада на чолі з М.Грушевським. Проте російська “революційна демократія” гостро негативно відреагувала на спроби національного самовираження українського народу. Тимчасовий уряд у Петрограді категорично відмовився визнати автономію України. З іншого боку, як марксист, більшовики взагалі виступали противниками національного патріотизму, проголошуючи його “контрреволюційною ідеологією буржуазії”, — протиставляючи йому “пролетарський інтернаціоналізм — революційну ідеологію пролетаріату”. Отож, будь-які спроби висунути на перший план національні гасла, національні інтереси, за переконаннями марксистів, підривали “єдність пролетаріату усіх націй”, становили загрозу “справі світової революції”, а значить, були вигідними тільки буржуазії.

Так само вигідними тільки українській буржуазії, на думку більшовиків, були й національні військові формування. Адже ці війська могли стати основою для розбудови української армії — “оплоту буржуазних інтересів” (читай: державних інтересів України). Політика більшовицької партії

у військовому питанні також ув'язувалася з перспективами боротьби за світову революцію. Виходячи з неї, постійна армія як “засіб панування буржуазних класів”, “апарат насильства”, “зброя буржуазної держави” взагалі мала би бути знищена й замінена “загальним озброєнням народу” — всенародною міліцією, яка, як вважав Ленін, обов'язково стало б “пролетарською міліцією”. Щоправда, більшовики не були настільки наївними, щоб покладатися у своїй боротьбі проти “світової буржуазії” лише на міліцію. “Збройною опорою” соціалістичної революції, за їх розрахунками, мала стати Червона гвардія — специфічні пролетарські формування армійського типу (свого роду “пролетарське військо”), за створення якої більшовицька партія взялася одразу ж після Лютневої революції. Навесні 1917 р. перші червоногвардійські загони з'явилися і в промислових містах України: спочатку в Харкові (до 1 тис.чол.), пізніше в Катеринославі, Одесі, Києві (до 300 чол. в кожному). До складу червоногвардійських загонів після ретельної перевірки приймали робітників — “ідейно загартованих”, “стійких”, майже виключно більшовиків. Щодо національного складу, то звичайно переважну більшість у цих загонах складало російське та русифіковане робітництво.

Отже, у перші дні після Лютневої революції більшовики виявили своє негативне ставлення до українського визвольного руху в цілому, й, зокрема, до спроб українців проводити українізацію в частинах російської армії. Однак національно-визвольний рух в Україні, так само як і в інших російських колоніях, з кожним днем набував усе більшого розмаху, захоплюючи дедалі ширші й ширші верстви населення з окраїн. Не рахуватися з цим більшовики не могли. Отож, перед ними постало завдання виробити таку “гнучку” тактику у національному питанні, яка б, з одного боку, враховувала “сепаратистські прагнення” неросійських народів, а з другого, не відступала б і від стратегічного завдання – боротьби за світову революцію, створення світової радянської суперімперії. Таку тактику й розробив Ленін. На сьомій Всеросійській партійній конференції (квітень 1917 р.) він запропонував делегатам прийняти резолюцію з національного питання, яка містила новий (у порівнянні з тим, що існував від часу II з'їзду РСДРП 1903 р.) підхід до національного руху, а саме: замість умовного визнання більшовиками права нації на самовизначення без його гарантій висунути гасло “визнання за всіма націями, які входять до складу Росії, права на вільне відокремлення і на утворення самостійної держави”, правда, не дозволялося змішувати питання про право на вільне відокремлення з питанням про доцільність цього відокремлення. “Це останнє питання, – зазначалося в резолюції, – партія пролетаріату повинна розв'язувати в кожному окремому випадку цілком самостійно, з точки зору інтересів усього суспільного розвитку і інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм”. Отож, теоретично, більшовики мали визнати право народів на створення власних держав – проте лише теоретично, практично ж це право “з точки зору інтересів усього суспільного розвитку”, за новою тактикою могло би бути й відкинутим.

Запропонована Ленінін “формула”, в цілому, була досить суперечливою, заплутаною. Не дивно, що вона викликала нерозуміння з боку прихильників “чистоти Марксового вчення”. Лідер київських більшовиків Л.П'ятаков, відповідаючи Леніну, заявив, що завдання партії “за Марксом” полягає не в тому, щоб “розчленовувати Росію”, а навпаки, приєднувати до неї якомога більше число націй. Гаслом партії, наполягав він, має бути не “визнання права націй на відокремлення”, а навпаки – “геть кордони”. Конференція, після бурхливих диспутів, все ж прийняла резолюцію Леніна, хоча, судячи з результатів голосування (56 – за, 16 – проти, 18 – утрималися), погляди П'ятова поділяли більше третини делегатів.

Проте зручність нової тактики, що її винайшов Ленін, досить швидко зрозуміла більшість його соратників. Дійсно, перевага висунування найсміливіших національних гасел була очевидною. Не потребуючи від більшовицької партії, як від неправлячої, практичного підтвердження своєї прихильності проголошуваним принципам, ця тактика давала можливість викривати “шовіністичну, гнобительську” політику Тимчасового уряду, мала “грати на авторитет” більшовиків серед неросійських народів. Прекрасною ілюстрацією цього стала та “викривальна кампанія”, що її розгорнули більшовики на початку літа 1917 р. у відповідь на спроби уряду стримати національний рух в Україні, зокрема, на заборону О. Керенським II Українського військового з'їзду.

I Український військовий з'їзд (Київ, 5–8 травня 1917 р.), 700 делегатів якого представляли більше як 900 тис. українських вояків усіх армій, флотів і гарнізонів, визнав Центральну Раду “єдиним компетентним органом, покликаним вирішувати справи, що стосуються всієї України”, та зажадав від Центральної Ради, щоб вона вимагала від Тимчасового уряду і Петроградської Ради оголошення окремим актом принципу національно-територіальної автономії України. З'їзд також висловився за негайну реорганізацію армії згідно з національно-територіальним принципом, за активну українізацію в армії.

Виконуючи настанови з'їзду, Центральна Рада у середині травня надіслала для переговорів з Тимчасовим урядом та Петроградською Радою делегацію у складі 10 чол. на чолі з В. Винничен-ком.

У розробленій українцями доповідній записці, що її було передано на розгляд Тимчасового уряду, окремий пункт спеціально порушував питання організації українських військових частин.

“В інтересах підвищення бойової сили армії та відновлення дисципліни, — зазначалося в записці, — необхідно виділити українців в окремі частини як в тилу, так, по змозі, й на фронті”.

Петроград не мав намірів зустрітися з делегацією Центральної Ради. Затягуючи з відповіддю, уряд поспішив організувати в самій Україні “кампанію”, яка мала б продемонструвати, що позиції Центральної Ради не поділяє українська громадськість. Південно-російський демократичний союз буквально засипав центральні установи телеграмами з протестами проти “ініціатив” Центральної Ради. Проти її “самостійницьких прагнень” активно виступили й київські “демократи” з Комітету об’єднаних громадських організацій, Ради робітничих і солдатських депутатів, Ради коаліційного студентства.

Українська делегація була змушена повернутися додому. Вже у Києві її наздогнала відповідь, у якій Тимчасовий уряд повідомляв, що не може визнати Центральну Раду виразницею волі усього українського народу й пропонував почекати з вирішенням питання про автономію до Установчих зборів.

Наляканий розмахом українського військового руху, побоюючись дальшого “безконтрольного” його поширення, новопризначений військовий міністр О. Керенський 30 травня 1917 р. направив до Києва телеграму, в якій під приводом “невчасності” заборонив проведення II Українського військового з’їзду. Звістка про це викликала бурю гніву серед українців, адже ніколи досі уряд не забороняв будь-які з’їзди, і вони відбувалися чи не щодня (зокрема, саме в ці дні у Петрограді проходив польський військовий з’їзд). Звичайно, такий “ляпсус” російського керівництва більшовики не могли не використати в своїх інтересах — для того, щоб зайвий раз продемонструвати “великодержавницьку політику” Тимчасового уряду й, водночас, свою прихильність до права націй на самовизначення.

Уже 2 червня Ленін виступив у газеті “Правда” зі статтею під виразним заголовком “Недемократично, громадянин Керенський”, в якій з обуренням засуджував дії військового міністра. “Ми не говоримо вже про те, що своєю “великодержавною” націоналістичною політикою гр. Керенський тільки посилює, тільки розпалює саме ті “сепаратистські” прагнення, проти яких Керенські та Львови хочуть боротися,— писав він. — Ми запитуємо: чи сполучне з гідністю навіть не соціалізму, а простого демократизму таке третирування пригноблених національностей? Ми запитуємо: де ж межа “пустощам” гр. Керенського і тих, хто з ним?”.

Виступаючи 9 червня на I Всеросійському з’їзді Рад робітничих та солдатських депутатів, Ленін знову повернувся до теми заборони військового з’їзду. “Це щось нечуване,— заявив він. — Ви і ваш уряд, ваші нові міністри на ділі продовжуєте з Фінляндією і Україною політику анексії. Ви чіпляєтесь до українського з’їзду, забороняєте його збори через ваших міністрів. Це не є анексія? Це політика, яка є наругою над правами народності, яка терпіла муки від царів за те, що її діти хочуть говорити рідною мовою”. Звернемо увагу на те, що, красномовно протестуючи проти “недемократичності” Керенського, проти “великодержавницької, націоналістичної” політики уряду, Ленін “дипломатично” обминув питання про ставлення самих більшовиків як до українського військового руху в цілому, так і до наполегливих вимог українців активізувати українізацію військ. І це не дивно, адже ставлення більшовицької партії до націоналізації військ, як і раніше, залишалося негативним, Отож Ленін навмисно не торкався питань, які могли б “висвітлити” слабкі позиції його партії.

Услід за більшовицьким вождем таку ж “делікатну” позицію щодо українського військового руху зайняли і київські більшовики. Сплеск самостійницьких настроїв серед українства налякав “українських” більшовиків. “Цією заборонаю, — із занепокоєнням писала газета “Голос соціал-демократа” (орган київських більшовиків), — була створена можливість розгорітися шовіністичним пристрастям, і доводилося чути вигуки “Хай живе рідна самостійна Україна”. Аби визначитися із своєю позицією щодо подій у Києві, 4 червня 1917 р. Київський комітет РСДРП(б) провів спеціальне засідання. Хоча у постанові, що її було прийнято, зазначалося, що “партія буде агітувати за територіальне, а не національне військо”, однак більшовики у найближчі дні так і не наважилися відверто виступити проти українізації в армії та взагалі уникнути будь-яких заяв з приводу ставлення до націоналізації військ. Натомість центр тяжіння агітації київські більшовики, за прикладом Петрограда, перенесли на викриття “ганебної політики” Тимчасового уряду. 9 червня на об’єднаному засіданні Ради робітничих і солдатських депутатів представник більшовицької фракції вніс таку резолюцію з оцінкою дій військового міністра: “Протестуючи проти заборони Керенським українського військового з’їзду, ми вважаємо, що ця заборона є одним із проявів імперіалістичної

політики центрального уряду, яка порушує права пригноблених націй та основні принципи демократії”.

Незважаючи на заборону, II Український військовий з'їзд все ж відбувся (Київ, 5 — 12 червня 1917 р.), його 2,3 тис. делегатів, що представляли близько 2 млн військовослужбовців-українців, відкинув рішення О. Керенського як “незаконне” та засудив антиукраїнську позицію офіційного Петрограда. Делегати одностайно висловилися за прийнятий Малою Радою “Універсал Української Центральної Ради до українського народу, на Україні й поза Україною суцього”, який наголошував на тому, що українці “однині самі будуть творити своє життя”, та підтвердили постанову I військового з'їзду про українізацію армії, доручивши створеному на цьому ж з'їзді Українському військовому комітетові розробити детальний план українізації армії.

Переконавшись, що український військовий рух стримати неможливо, Тимчасовий уряд вирішив дозволити “планомірне” проведення українізації у військах, сподіваючись спрямувати її у більш-менш безпечне з огляду на збереження єдиної армії — єдиної країни русло, і, заодно, розраховуючи, що українізація військ стане на перешкоді їх революціонізації.

Усі ці події змусили і більшовиків дещо змінити свою позицію щодо національних військ. Всеросійська конференція фронтових і тилкових організацій, що відбулася у Петрограді 16 — 23 червня 1917 р., неохоче, з певними застереженнями визнала право українців на створення власних національних військових частин.

Доповідь про ставлення більшовиків до створення в Україні національних полків робив Сталін. Серед інших аргументів наводився і той, що тиск на “націоналів”, всілякі обмеження їх національних прав посилюють сепаратистські настрої серед неросійських народів. “Раніше Фінляндія,— заявив Сталін,— і не думала про відокремлення від Росії, а тепер товариші, які звідти приїжджають, говорять, що є прояви та розвиток крайніх сепаратистських устремлінь”.

Та висловлені доповідачем побоювання не переконали присутніх у потребі беззастережного визнання за українцями права на створення національних військових формувань. Про це свідчить звіт з конференції, що його вмістила газета “Новая жизнь”. “Деякі оратори вказують, — зазначалося в звіті,— що створення особливих полків у теперішній час у вищому ступені утруднено з чисто технічного боку і що це є вимогою не всього народу, а лише українського офіцера та українських поміщиків”. Після бурхливих дискусій конференція (з поправками та доповненнями) затвердила резолюцію “З національного питання”, в якій оговорювалося ставлення більшовиків до утворення національних полків: “...будучи переконана в тому, — зазначалося в документі, — що утворення національних полків взагалі не в інтересах трудящих мас, — хоч, звичайно, право на утворення таких полків за кожною національністю конференція не заперечує, конференція висловлює тверду впевненість, що пролетаріат України, разом з пролетаріатом всієї Росії, зацікавлений у заміні постійної армії всенародною міліцією, боротиметься проти перетворення національних полків України в постійну, окрему від народу армію”. В резолюції підкреслювалося, що “тільки рішуче й безповоротне визнання права націй на самовизначення, визначення на ділі, а не на словах лише, могло б зміцнити братерське довір'я між народами Росії і прокласти шлях до дійсного їх об'єднання, добровільного, а не насильного, в одне державне ціле”.

Як бачимо, ухвалена резолюція цілком відповідала “духу” розробленої Леніним тактики. Більшовики немовби й визнавали право українців на організацію національних військових формувань, проте наполягали на тому, що це “взагалі не в інтересах трудящих мас”. З одного боку, вони визнавали “на ділі, а не на словах лише” право націй на самовизначення, а з другого — висловлювали надії на те, що це визнання завершиться добровільним об'єднанням народів Росії в “одне державне ціле”.

Звернемо увагу ще на один момент. Поряд із туманною й суперечливою резолюцією з національного питання конференція фронтових і тилкових військових організацій РСДРП(б) ухвалила ще дві резолюції, які визначали завдання більшовиків у військовій сфері. Одна з них — “Цілі і завдання військової організації” — фактично “націлювала” членів партії не допускати поширення “ворожих справі революції”, “націоналістичних” настроїв в армії та добиватися “організаційного закріплення в діючій армії ідей інтернаціонального соціалізму для підготовки необхідних умов успішної боротьби за торжество світової революції”. Інша резолюція — “Про загальне озброєння народу” — вимагала активізувати заходи, спрямовані на утворення відданих більшовикам загонів Червоної гвардії. У зв'язку з цим підкреслювалася потреба “створення робітничих батальйонів Червоної гвардії з робітників обох статей”, причому не тільки в промислових (пролетарських) центрах, але й у сільській місцевості.

Згідно з настановами конференції більшовики переорієнтували свою діяльність на “завоювання” солдатської маси шляхом активного поширення в ній “ідей інтернаціонального соціалізму” і

одночасно продовжували активну й цілеспрямовану роботу, спрямовану на організацію Червоної гвардії. Восени 1917 р. червоногвардійські загони існували вже у 40 містах та робітничих селищах України, в тому числі в Києві ці загони нараховували до 3 тис. чол., в Одесі — 2 тис. чол., Харкові, Катеринославі, Миколаєві та Луганську — по 1 тис. чол. Отож, у той час, коли жодна політична партія в Україні не мала власних озброєних загонів, у розпорядженні більшовиків восени 1917 р. було до 15 тис. “абсолютно відданих” червоногвардійців.

Подвійна політика більшовиків з національного питання, зокрема й щодо національно-військового будівництва — проголошення на словах національних прав неросійських народів при негативному ставленні до реалізації цих прав на практиці,— повною мірою проявилася після приходу їх до влади у Петрограді в жовтні 1917 р.

Уже 25 жовтня на II Всеросійському з'їзді Рад більшовики урочисто проголосили, що “радянська влада забезпечить усім націям, які населяють Росію, справжнє право на самовизначення”. 3 листопада Раднарком опублікував “Декларацію прав народів Росії”, в якій обіцяв покласти в основу своєї діяльності такі начала: рівність і суверенність народів Росії; право народів на вільне самовизначення, аж до відокремлення й утворення самостійної держави; скасування усіх і всяких національних і національно - релігійних привілеїв та обмежень; вільний розвиток національних меншостей, які населяють територію Росії.

Продекларували більшовики й право неросійських народів на створення в армії національних військових частин. 17 листопада в “Известиях Петроградского совета рабочих и солдатских депутатов” було опубліковане розпорядження комісаріату національних справ за підписом Сталіна, в якому зазначалося: “З питання про націоналізацію армії вирішено: 1) допускається вільне групування воїнів за національною ознакою у межах тієї чи іншої військової одиниці; 2) це не повинно бути змішаним із самовільним відходом на батьківщину виділених таким чином груп, який є неприпустимим в умовах війни, без згоди на те загального військового органу”.

Отже, більшовицький уряд начебто й не заперечував проти організації національних військових формувань, хоча одразу ж категорично висловлювався проти можливого “без згоди на те загального військового органу” (звісна річ, більшовицького) пересування цих частин у національні регіони. Хоча при цьому більшовики й посилалися на умови війни, однак не викликало сумніву, що ці “обмеження” були викликані не стільки побоюванням Раднаркому за “розвал фронту”, скільки можливістю використати національні військові формування “буржуазними елементами” на місцях у “контрреволюційних цілях”.

Побоювання більшовиків, як це одразу ж з'ясувалося, були небезпідставними. Сподівання Леніна на добровільне приєднання колишніх колоній до “оновленої Росії” не справдилися. У повній відповідності з проголошеними Раднаркомом принципами “окраїни ' одна за одною почали заявляти про своє прагнення утворити власні держави та самостійно вирішувати свою долю. При цьому національні війська, що почали створюватися після Лютневої релієй потяг виступати гарантом реалізації державницьких прагнень своїх народів. Не була винятком й Україна. Проте щодо державотворчого процесу в Україні, то він мав свої особливості.

7 листопада 1917 р. Центральна Рада своїм III Універсалом проголосила утворення Української Народної Республіки (однак, у федеративній спілці з Росією). На 27 грудня 1917 р. Рада призначила вибори до українських Установчих зборів, які й мали вирішити подальшу долю країни. Хоча на III Українському військовому з'їзді, що проходив у Києві наприкінці жовтня, було вирішено вжити заходів, щоби війська з України не використовувалися для придушення повстання у Петрограді, однак більшовицький переворот Центральна Рада засудила, мотивуючи це тим, що “влада як у державі, так і в кожному окремому храу, повинна перейти до рук усієї революційної демократії”. Натомість наприкінці листопада Генеральний секретаріат звернувся як до Раднаркому, так і до крайових урядів Дону, Кавказу, Сибіру, Молдавії, Криму і Башкирії з пропозицією розпочати переговори про утворення нового федеративного уряду Росії з представництвом у ньому всіх соціалістичних партій. Ці дії лідерів Центральної Ради досить негативно вплинули на український державотворчий процес. “Це було явно непосильне й непотрібне для України завдання,— оцінював пізніше ідею створення нової федерації активний учасник тих подій, відомий історик Д. Дорошенко. — Логіка подій підказувала, що Україні треба було зовсім відділитися від Росії, стати самостійною й незалежною державою; вона мусила визнати уряд Народних Комісарів, як уряд Росії, на умові обопільного визнання (більшовики самі тоді раз у раз підкреслювали, що визнають за кожною нацією право на самовизначення до відділення включно), і дати всеросійським справам спокій. Україна мала перед собою такі колосальні завдання внутрішньої організації, що ганятися за створенням всеросійської федерації, наражаючи себе на ворогування вже існуючого фактично нового російського уряду — це було нездійсниме в тодішніх умовах завдання...”

Отже, замість проголошення самостійності України й активних дій по розбудові національної армії Центральна Рада плекала надії на створення нового федеративного союзу, а організацію власних збройних сил відкладала на майбутнє — у III Універсалі питання про українську армію взагалі не ставилося, зазначалося лише, що “кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами усіх народів Російської Республіки повинні стояти твердо на своїх позиціях як на фронті, так і в тилу”.

І все ж, не виявляючи належної уваги до організації власних збройних сил, Центральна Рада продовжувала досить активну українізацію в армії. Зокрема, Секретаріат з військових справ, очолюваний С.Петлюрою, таки добився від Верховного головнокомандувача російської армії генерала М. Духоніна (за два дні до його загибелі), а також командування Південно-Західного та Румунського фронтів дозволу на їх українізацію — насамперед, поступове, планомірне укомплектування частин та з'єднань цих фронтів вояками-українцями. 23 листопада Генеральний секретаріат прийняв рішення про об'єднання двох фронтів в один — Український фронт, призначивши його головнокомандувачем генерала Д. Г. Цербачова. Крім того, Центральна Рада досягла домовленості з Донським військовим урядом на чолі з генералом О. Каледіним щодо пропуску через територію України на Дон козацьких частин і пересування з Дону на батьківщину українських військ.

Позиція Центральної Ради, можливість зміцнення її союзу з Доном занепокоїла Раднарком Росії. Перспектива втрати України з її виходом до Чорного моря, хлібом, вугіллям, залізом поставала із всією реальністю. Не могли не турбувати більшовиків й активні дії Центральної Ради щодо проведення українізації в російській армії, спроби Генерального секретаріату перебрати контроль над Південно-Західним та Румунським фронтами, об'єднати їх в Український фронт. І це зрозуміло. Адже створювалися сприятливі умови для організації української армії — зовсім не дружньої більшовикам.

У серйозності намірів Генерального секретаріату відстояти свої права у військовій сфері Раднарком переконався вже 23 листопада, коли під час переговорів зі Ставкою, особисто з новопризначеним (замість вбитого генерала Духоніна) Верховним головнокомандувачем М. Криленком представники Центральної Ради С. Петлюра та Н. Порш прямо поставили перед більшовиками питання про організацію Українського фронту та висунули вимогу не перешкоджати пересуванню українських військ з півночі на південь, з Росії в Україну.

Інтенсивно велася й “політична обробка” українського вояцтва. Більшовицькі агітатори подвоїли і потроїли зусилля, аби довести до відома солдатської маси продекларовані Раднаркомом національні гасла, смисл декретів “Про землю”, “Про мир” та викрити на цьому фоні “буржуазний” характер Центральної Ради, що “зволікала” з вирішенням “болючих для трудящих мас питань”, насамперед земельного (нагадаємо, що згідно з III Універсалом земля в Україні визнавалася власністю всього трудового народу й мала перейти до нього без викупу. Однак розроблене українським урядом земельне законодавство передбачало залишити землю у тих землевласників, які мали менше 50 десятин. Це викликало незадоволення серед малоземельних та безземельних селян, які вимагали поділити всю землю порівну — тобто так, як це передбачав “позичений” у есерів більшовицький “Декрет про землю”). Враховуючи, що значну частину українського вояцтва становили селяни, “земельне питання” викликало у них підвищений інтерес і більшовики активно намагалися роз'яснити свої підходи до вирішення проблеми.

Активно пропагуючи політику “оновленої Росії”, більшовики намагалися втовкмачити у свідомість вояків-українців, що пріоритетними для українських трудящих мас є саме соціальні завдання (винищити поміщиків, поділити землю між селянами, віддати фабрики та заводи робітникам тощо), і пов'язували саме з вирішенням цих питань національне визволення українців. Показовою була листівка, видана “Українським гуртком” при Московській Раді робітничих і солдатських депутатів, яку розповсюджували серед українських солдатських мас: “Давно колись Україна була вільною, вона мала на Запорозжжі таку Республіку, якої не знає історія жодної країни. Ні один народ на своєму віку не проливає стільки крові за святу волю, як ми, українці. Поім... Потім наша українська інтелігенція нас зрадила, продалася російським катом — царям і вкупі з ними закріпостила український і російський народи в панську неволю і разом з російською буржуазією знущалася над всім робочим людом як Росії, так і України — цілих триста років.

Тепер же, коли петербурзький робітник і солдат скинули ка-та-царя і Росія стала вільною, вкупі з нею стала вільна і наша Україна. Нашадки буржуазної інтелігенції, почувши свою загибель, заснували “Центральну Українську Раду”, щоб у цій Раді “дати чорну пораду народу”, що піднявся за волю, за землю, за правду, нацькувати його на російського робітника, селянина та солдата, щоби погубити святе народне діло. Хай, мовляв, поб'ють один одному лоби, а ми тимчасом на всіх їх накинемо налігачі і потягнемо у ярмо.

Підтасувавши боротьбу: замість класової боротьби, боротьби “працівника з паном”, вони утворили боротьбу національну, шовіністичну боротьбу “працівника з працівником”.

Але... “дізнаються небожата, чия на вас шкура, то й немудрі премудрих одурять...”

Безумовно, що під впливом подібної агітації пізніше, коли дійшло до боротьби з більшовиками, не одна з “українізованих” військових частин оголосила себе нейтральною й чимало вояків- українців, повіривши у щирість декларованих більшовиками гасел, виступили проти Центральної Ради.

Коли Л. Троцький у переговорах з М. Криленком 25 листопада заявив про готовність Раднаркому “усіма залежними від нього засобами” підтримати боротьбу проти “буржуазних елементів” у Центральній Раді, він апелював, насамперед, до більшовиків України, вимагаючи від них більш рішучих, більш сміливих дій.

Слід зазначити, що восени 1917 р., завдяки популістським гаслам, популярність більшовиків в Україні, так само, як і в Росії, дещо зросла, хоча їх вплив в українських губерніях, як і раніше, поширювався, головним чином, на промислові райони. Намагаючись заручитися підтримкою національно свідомих сил, “українські” більшовики ще у серпні 1917 р. вступили до Центральної Ради, надіслали вони своїх представників (Г. П'ятакова та В. Затонського) і до складу, створеного 25 жовтня 1917 р. Революційного Комітету для охорони революції в Україні. Проте після того як Центральна Рада офіційно висловила своє негативне ставлення до перевороту в Петрограді, більшовики покинули Комітет, утворили свій Військово-Революційний Комітет і, спираючись на червоногвардійські загони та “революційні частини”, почали готуватися до повстання проти Центральної Ради.

29 листопада на розширеному засіданні Центрального комітету РСДРП(б) голова ВРК Л. П'ятаков запропонував о 6 год. 30 хв. наступного дня пред'явити Раді ультиматум з вимогою передати більшовицькому комітету владу в місті (Центральна Рада при цьому мала б тимчасово залишитися Крайовим органом влади, але тимчасово, до Всеукраїнського з'їзду Рад, який невдовзі планували скликати більшовики. У разі невиконання ультиматуму о 7 годині ранку передбачалося розпочати наступ. Однак Рада випередила більшовиків. У ніч на 30 листопада Перша сердюцька гвардійська дивізія на чолі з В.Павленком разом з іншими відданими Центральній Раді українськими частинами оточила казарми більшовицьких військ — 3-го, 5-го авіапарків, понтонного батальйону, першої запасної гірської батареї та ін., які мали б підтримати ВРК, посадила їх в ешелони і відправила до Росії.

Ця акція Центральної Ради стала останньою краплею, що переповнила “чашу терпіння” Раднаркому. 4 грудня 1917 р. М.Криленко передав у Київ підписаний Леніним та Троцьким ультиматум Центральній Раді. Остання звинувачувалася, по-перше, у дезорганізації фронту — переміщенні “односторонніми наказами” українських частин; по-друге, у роззброєнні радянських військ, що перебувають в Україні; по-третє, у підтримці “ка- детсько-калєдинської змови і повстання проти Радянської влади”. Вимагаючи від Центральної Ради негайно відмовитись від “спроб дезорганізації загального фронту”, припинити пропуск через Україну військових частин, що направляються на Дон, Урал, та роззброєння радянських полків і Червоної гвардії в Україні, більшовицький Раднарком попереджав українців, що у разі неприйняття вимог протягом 48 годин буде вважати Центральну Раду “в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії та в Україні”.

Ультиматум Раднаркому був неприйнятним для України, бо фактично позбавляв її права на створення власної армії, втягував у війну з козачими військами та вимагав вільного перебування на українському терені ворожих російських військ. Зрозуміло, погодитись з такими вимогами Центральна Рада не могла.

У ноті Генерального секретаріату, що її негайно було направлено до Петрограда (ноту підписали голова Генерального секретаріату В. Винниченко та генеральний секретар міжнаціональних справ О. Шульгин), усі претензії Раднаркому до Центральної Ради аргументовано відкидалися й прямо вказувалося на невідповідність декларацій й практики більшовиків. “Неможливо одночасно визнавати право на самовизначення “аж до відокремлення”,— зазначалося в ноті,— і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу, як це робить Рада Народних Комісарів щодо Народної Української Республіки”.

У цей же день, 5 грудня, О. Шульгин доповів Малій Раді про ультиматум та відповідь на нього українського уряду. Рада позицію уряду підтримала. Було вирішено припинити транспортування хліба на північ і негайно організувати власну грошову систему.

Намагаючись поладити конфлікт мирним шляхом, Український штаб Петроградської Крайової Ради 6 грудня запропонував Раднаркому посередництво для ведення переговорів з Києвом. Отримавши згоду, представники Штабу негайно зв'язалися з Києвом і вже 7 грудня представили офіційну ноту із викладенням умов, при яких Центральна Рада вважала можливим мирне

полагодження конфлікту. Ці умови були такими: визнання прав українського народу й Української республіки, невтручання в її справи; продовження українізації військ; полагодження фінансових справ державного скарбу; невтручання Ради Народних Комісарів, Ставки та Головнокомандувача у стан справ на Українському фронті; вирішення питання про заключення миру за участю Української Республіки.

З відповіддю Раднарком не забарився. У переданій представникам Українського Штабу ноті зазначалося: "...на Вашу пропозицію про мирне полагодження конфлікту між Центральною Радою і Раднаркомом, зроблене по уповноваженню Української Народної Республіки, Рада Народних Комісарів постановляє:

1. Мирні засоби полагодження конфлікту, розуміється, бажані і Радянська влада усе зробила для досягнення саме мирного вирішення питання.

1. Що стосується висунутих Радою умов, то ті з них, які мають принциповий характер (право на самовизначення), не складала і не складають предмету спору або конфлікту, оскільки Рада Народних Комісарів визнає і проводить ці принципи у всій повноті.

2. Дійсно предметом конфлікту, зовсім замовчуваним у переданих Вами умовах Ради, є підтримка Радою буржуазно-кадетсько-калединської контрреволюції, спрямованої проти влади Рад Селянських, Робітничих і Солдатських депутатів.

3. Угода з Радою можлива тільки при умові категоричної заяви Ради про її готовність негайно відмовитись від будь-якої підтримки калединського заклоту й контрреволюційної змови кадетської буржуазії".

Отже, Раднарком у своїй відповіді обмежився черговими запевненнями у своїй прихильності до "права націй на самовизначення", звинуваченням Ради у "змові з Каледінін" й вимогами виступити проти нього. Щодо висунутих Центральною Радою конкретних положень, спрямованих на реалізацію декларованих більшовиками національних прав українців, зокрема у військовій галузі, то їх Раднарком взагалі не торкався.

Переговори між Києвом та Петроградом ще деякий час тривали, однак закінчилися безрезультатно. Фактично ж, більшовицьке керівництво, "граючи" в переговори з Центральною Радою, активно готувалося до військових дій проти неї. Вже 5 грудня на своєму засіданні Раднарком постановив: "вважати Раду в стані війни з нами. Доручити комісії у складі Леніна, Троцького і Сталіна вжити відповідних активних заходів по зношенню зі Ставкою". Інсценуючи переговори з Радою, Раднарком, звичайно, не оприлюднив свого рішення відносно початку війни з Україною, проте ухвалену постанову почав втілювати на практиці. 5 грудня, тобто у день засідання Раднаркому, В. Антонов-Овсієнко, який до цього часу виконував обов'язки командувача Петроградського військового округу, був направлений в Україну у якості "головнокомандувача радянських військ півдня Росії" для організації боротьби проти Каледіна та Центральної Ради. За розпорядженням Раднаркому у район Харківщини, який мав стати плацдармом для наступу проти "калединської контрреволюції" та її посібниці — Центральної Ради", почалося стягування "революційних військ", сюди ж були направлені Окремий північний загін на чолі з Сіверсом, сформовані в Москві, Петрограді, інших промислових центрах Росії загони Червоної гвардії. Закріпившись у Харкові (тут більшовики мали міцні позиції: у листопаді міська організація РСДРП(б) нараховувала до 2,5 тис.чол.), війська В. Антонова-Овсієнка розпочали боротьбу за залізничні станції Лозову, Синельниково, Олександрівськ та інші, поступово витісняючи з міст гарнізони Центральної Ради.

І все ж Раднарком не наважувався прямо оголосити війну Раді, добре розуміючи, що наступ російських військ буде мати вигляд одвертої інтервенції. Петроград конче потребував "цивілізованого прикриття" і невдовзі таке "прикриття" стараннями більшовиків України з'явилося.

Газета "Вісник УНР" (орган ЦВК Рад України) 6 січня 1918 р. повідомила про рішення Народного Секретаріату розпочати загальний наступ на Київ. Згідно з оперативним планом штабу В. Антонова-Овсієнка, "просування більшовицьких військ передбачалося одночасно в кількох напрямках. Очолювані М. Муравйовим та П. Єгоровим загони петроградських, московських та харківських червоногвардійців мали рухатися вздовж лінії Полтава — Ромодан — Гребінка — Київ. З півночі від Гомеля на Чернігів і Бахмач та з Брянська на Глухів — Ворожбу — Конотоп наступали частини Першого Мінського революційного загону на чолі з Р. Берзінін, а також Московський загін особливого призначення і замоскворіцькі червоногвардійці під проводом А. Знаменського. В цей же час із Жмеринки на Вінницю — Козятин — Фастів — Київ виступали фронтові більшовицькі частини, зокрема війська 2-го гвардійського корпусу. Сприяли просуванню радянських військ місцеві більшовики — сформовані ними загони Червоної гвардії в момент підходу наступаючих антонівських полчищ мали підіймати в тилу у Центральної Ради збройні повстання.

Звичайно, Харківська Рада не могла не відчувати певної незручності, усвідомлюючи, що шлях до влади в Україні їй прокладають не місцеві національні елементи, а надіслані з Росії “революційні війська”. Щоправда, “ЦИКУКА” мала у своєму розпорядженні розроблену Петроградом концепцію “братньої допомога Раднаркомом українській радянській владі”, однак за умов непопулярності цієї влади серед переважної більшості українського населення та відсутності у неї власних збройних сил (бо ж не можна було назвати національною армією щойно сформований у Харкові полк В. Примакова та набрані, за визнанням Є. Бош, “похапцем, з бажаних та безробітних” нечисленні червоногвардійські загони) антиукраїнська спрямованість цієї “концепції” була очевидною. Тож, починаючи наступ на Київ, Харківська Рада намагалася продемонструвати українцям, принаймні, своє бажання спиратися у боротьбі за владу передусім на місцеві сили, свою готовність негайно розпочати створення з них власного — класового і разом з тим національного українського війська.

Про серйозні наміри “ЦИКУКИ” щодо розбудови такого війська свідчили опубліковані “Вісником УНР” 5 січня 1918 р. (коли загони М. Муравйова вже рушили на Полтаву, а більшовики оголосили загальний наступ на Київ) дві постанови Народного Секретаріату, в яких, по суті, продублювали рішення уряду від 25 грудня 1917 р. про створення Червоної гвардії та Червоного Козацтва.

5 січня 1918 р. “Вісник УНР” оприлюднив також наказ народного секретаря у військових справах В. Шахрая “До всього війська та флоту Української Народної Республіки”. Роз’яснюючи мотиви, що спонукали частину “представників від Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів” піти на утворення паралельних існуючим владних структур (“зрада Центральної Ради робітникам, воякам та селянам України, згода її з Каледіним, братання з імперіалістами Франції, Англії, Америки, саботаж справи миру, розгроми Рад робітничих та солдатських депутатів” тощо), В. Шахрай закликав українських вояків негайно припинити боротьбу “з братніми неукраїнськими частинами та робітниками” і підтримати “дійсно народну владу”. Більшовицький військовий міністр запевняв українське вояцтво, що надалі його секретарство має намір подбати: “1. Про зменшення людей, що стоять під ружжом, та повернення їх до мирної праці у повній згоді з Ставкою Всеросійського фронту, щоб не затримати миру. 2. Про негайну демократизацію армії, аби начальство, було виборне, аби усі були рівні в строю, незалежно від того стану, в якому солдат був до військової служби. 3. Про скасування надалі постійного війська та озброєння усього народу, аби сам нарід міг раз-у-раз захищати свої інтереси”.

Правда, реалізацію своєї програми народний секретар В. Шахрай відкладав на майбутнє, зазначаючи, що у найближчий час головним завданням його секретарства має стати організація боротьби проти Каледіна — “ворога трудящого люду, що став на чолі поміщиків, капіталістів, генералів, юнкерів, аби знищити усі здобутки революції” та “його прихильників з Центральної Ради”. Проте, як відомо, ані після перемоги над Каледіним та Центральною Радою, ані пізніше до виконання проголошеної В. Шахраєм програми, українські більшовики так і не приступили. Навпаки, замість обіцяної боротьби за мир вони розпалили в Україні тривалу кровопролитну громадянську війну, що коштувала українському народові втрати найбільш свідомих та активних громадян. Звичайно, демагогічними гаслами виявилися й обіцянки скасувати постійне військо. Хоча більшовики тривалий час і проголошували його “зняряддя панування буржуазних класів”, “апаратом насилля”, однак, коли постало питання про утримання влади, вони так і не наважилися на впровадження “загального озброєння народу”, віддавши перевагу регулярній, заснованій спочатку на добровільних засадах, а згодом на примусовій мобілізації, армії. Швидко закінчилися й більшовицькі експерименти з проведенням так званої демократизації у військах. Один із головних принципів цієї “демократизації” — виборність командного складу, що на ній так наполягали більшовики, намагаючись “вирвати” вояцтво з-під впливу “контрреволюційного” офіцерства, досить швидко (вже навесні 1918 р.) був замінений системою призначення командирів органами військового відомства.

На відміну від “ЦИКУКИ”, яка в питаннях про владу в Україні однозначно висловилася за збройну боротьбу проти Центральної Ради, Раднарком на чолі з Леніним, навіть і після визнання Харківської Ради “дійсно народною владою УНР”, все ж певний час ще сподівався приборкати законно обрану українським народом Київську Раду, так би мовити, мирним шляхом.

Не спромігшись організувати “парламентський переворот” у Києві руками українських більшовиків на початку грудня 1917 р., Петроград розраховував досягти цього в січні 1918 р., на цей раз — за допомогою українських лівих есерів (на чолі з Г. Михайличенком, О. ШТумським та ін.), які, вступивши в переговори з російськими лівими есерами (останні діяли за узгодженням з ЦК РКП(б)), фактично і домовилися відносно переобрання “у сприятливий момент” Центральної Ради та формування нового, більш лояльного до радянської Росії українського уряду.

Розрахунки на можливе вирішення “української проблеми” саме таким, “мирним” шляхом й зумовлювали певне зволікання Раднаркомом з початком активних бойових дій проти Києва (за-

значимо, що В. Антонов-Овсієнко писав пізніше у своїй книзі, що розпочатий ним “самочинно” — за узгодженням з Харківською Радою, проте без прямого наказу з Петрограда наступ радянських військ на Полтаву, викликав нарікання більшовицьких верховодів. Цими ж розрахунками, очевидно, пояснювався й той, здавалося б, несподіваний крок, що на нього зважилася 29 грудня 1917 р. делегація радянської Росії в Бресті, визнавши право Центральної Ради на участь у переговорах з Німеччиною та іншими країнами Трійничного союзу як самостійної та рівної сторони.

Зазначимо, що більшовицький уряд України про “закулісні ігри” Раднаркому та про його подальші наміри (до яких, очевидно, входило об'єднання Харківської та Київської Рад на випадок успішного “реконструювання” останньої) нічого не знав. Тож надіслана Сталіним телеграма про дії російської делегації в Бресті викликала незадоволення й навіть протеста з боку “ЦИ - КУКИ”, частина якої, всупереч сподіванням російського партійного центру, чим далі, тим більше “гру в уряд”, що її затіяв Петроград з Харківською Радою, сприймала за “чисту монету”.

Телеграму Сталіна розглядали на засіданні ЦВК 30 грудня 1917 р. Після доповіді Г. Лапчинського, який назвав помилковою позицію РНК щодо “буржуазної” Центральної Ради, Народному Секретаріатові доручалося “негайно заявити рішучий протест проти будь-яких переговорів... без відома й закінчення Робітничо-Селянського Уряду України і звернутися до Ради Народних Комісарів із заявою... про необхідність у всіх питаннях, стосовних Української Республіки, діяти виключно по узгодженню з Народним Секретаріатом і через Народний Секретаріат”.

Присутні на засіданні члени ЦВК висловилися за те, щоб негайно направити до Бреста власну делегацію у складі Є. Медведева, В. Шахрая та В. Затонського.

Того ж дня “альтернативна делегація” відбула до Петрограда, щоб порозумітися відносно своєї поїздки до Бреста. А вже наступного дня, 1 січня, прибулих із Харкова приймав у Смольному В. Ленін. Розпитавши про справи в Україні, про діяльність та подальші плани Народного Секретаріату, голова РНК погодився на участь делегації від “ЦИКУКИ” у переговорах й дав українцям інструкції відносно того, “як їм слід поводитися” у Бресті.

У Петрограді вирішувалося питання про утворення нової, регулярної армії в Росії. Більшовицькі лідери досить швидко усвідомили потребу мати власні збройні сили — як для вирішення внутрішніх (утвердження своєї влади в самій Росії та поширення її на колишні “окраїни”), так і зовнішніх завдань (експортування “пролетарської революції” в інші країни світу).

У стислі строки військові спеціалісти під безпосереднім керівництвом Леніна розробили декрет “Про організацію Робітничо-Селянської Червоної Армії” (РСЧА). Складався він із преамбули та трьох частин.

У преамбулі декрету наголошувалося, що на відміну від старої армії, яка “була знаряддям класового пригнічення трудящих буржуазією”, нова армія покликана стати “оплотом радянської влади” в Росії та “підтримкою для прийдешньої соціалістичної революції в Європі”.

Основні засади побудови нової армії визначалися в першому розділі. Зазначалося, що РСЧА має комплектуватися тільки з “найбільш свідомих і організованих-елементів трудящих класів”, що доступ до неї відкритий “для всіх громадян Російської республіки, не молодших за 18 років”. Гарантувати “абсолютну надійність” тих, хто виявив бажання вступити до армії, мали “військові комітети або громадські організації, які стоять на платформі радянської влади, партійні або професійні організації, чи, принаймні, два члени цих організацій”. У разі ж вступу до РСЧА цілих військових частин обов'язковою була кругова порука новобранців та поіменне голосування всього особового складу.

У другому розділі йшлося про порядок забезпечення вояків Червоної Армії. Згідно з положеннями декрету, усі військовики переходили на цілковите державне утримання і, крім того, мали одержувати за службу платню — 50 крб на місяць. При цьому забезпечення непрацездатних членів родин червоноармійців покладалося на місцеві органи радянської влади.

Функції керівних органів новостворюваної армії визначалися третім розділом. Вказувалося, що найвищим керівним органом РСЧА є Раднарком, безпосереднє ж керівництво та управління зосереджується в Комісаріаті військових справ та створеній при ньому особливій Всеросійській Колегії. Конкретні завдання цієї Колегії спеціальним декретом РНК були сформульовані так: “Керування організаційною роботою в справі формування Робітничої і Селянської Червоної армії Російської Радянської Республіки”, “спрямування і погодження дій місцевих, обласних і крайових організацій щодо формування, обліку бойових одиниць, які наново формуються, керівництво формуванням та навчанням, забезпечення нової армії зброєю та постачанням, санітарно-медична допомога, фінансове завідування, розробка нових статутів, інструкцій тощо*.”

Звернемо увагу на те, що хоча російське більшовицьке керівництво й продовжувало кидати в маси гучні національні гасла, в декреті, що визначав основні принципи побудови нової армії в

багатонаціональній Російській республіці, про національне питання не було сказано жодного слова. Щоправда, в підготовленому Є. Склянським проекті містилася пропозиція внести до тексту документу тезу про те, що вступ до РСЧА дозволено всім — “без різниці національностей”, проте при обговоренні на нараді фронткових делегатів III Всеросійського з'їзду Рад (10 — 18 січня 1918 р.) цю фразу вилучили. Не підтверджувалося й деклароване РНК ще в листопаді 1917 р. право “групування воїнів за національною ознакою”. Принципова заборона на утворення в армії національних військових формувань (рішення РНК від 11 грудня 1917 р.), зумовлена стурбованістю більшовицького керівництва “сплеском “націоналістичного” військового руху, фактично залишалася в силі аж до середини лютого 1918 р., поки Колегія Наркомнацу не повідомила, що тепер врешті-решт “з'явилась можливість” для організації національних червоно- армійських частин.

Текст декрету “Про організацію Робітничо-Селянської Червоної Армії” був остаточно затверджений на засіданні РНК 15 січня 1918 р. Цікаво, що В.Ленін, який головував на засіданні, приділив особливу увагу тому, щоб декрет цей, крім тих, кому за своїм офіційним статусом належало це зробити: крім самого голови РНК, Верховного головнокомандувача М. Криленка, народних комісарів з військових і морських справ П. Дибенка та М. Подвойського, підписав також ще й представник України В. Затонський. Про хід цього засідання та про те, як відбулося підписання такого безумовно важливого для України документа (адже українська сторона офіційно визнавала свою повну підпорядкованість російським владним структурам у питаннях військового будівництва), знаходимо свідчення в спогадах В. Затонського: “Обговорювання декрету про утворення Червоної армії... Що вже там було перед тим, не пригадаю, але раптом на засіданні Ілліч заявляє, що не закрис засідання, доки ми не ухвалимо проект...”

Це тепер легко сказати: утворити Червону армію, а це ж справа була в січні 1918 р., коли ще демобілізовані на фронті солдати не дійшли додому, коли думка утворити Червону армію викликала навіть “принципові” заперечення” і коли ніхто жодного уявлення не мав, як її, оту армію, будеється навіть за мирних часів.

Потрібна була велика сміливість, щоб видавати такі декрети, та чого іншого, а сміливості було тоді аж надто багато. Декрети випікалися, як млинці, тут же таки на засіданні Раднаркому передавалися з третього поверху на перший, де в маленькій кімнатці містився телеграф. Звідтіля щойно ухвалені декрети розсилалися “усім, усім, усім”.

Я абсолютно не знався на армійських справах і навіть не слухав, про що йде мова. Ілліч здебільшого сам, і слова нікому не кажучи, виправляв та перекреслював.

Ми собі сиділи з Луначарським та вели якусь спасенну розмову в справах освіти — адже ж я рахувався за секретаря народної освіти в Україні. Раптом чую голос Ілліча:

— Передайте на той кінець столу, хай Затонський підпише, щоб потім Україна не відрікалася...

Це характерно для Ілліча — вміти помічати разом із найважливішим, основним кожному дрібницю, як її можна використати для справи революції. Отож і на цей раз Ілліч не поминув на всякий випадок формально забезпечити єдність майбутніх збройних сил Росії та України.

Ото так під декретом став і мій підпис...”

Епізод, що його навів Затонський, є досить показовим — і з огляду характеристики “стилю роботи” Раднаркому, в якого вистачило сміливості “випікати декрети, як млинці”, і з огляду характеристики діяльності в Петрограді т.зв. офіційного представника українського радянського уряду, який за першою ж вимогою російського керівництва, не вникаючи у суть справи, готовий був беззастережно “підмахнути” будь-який “випечений” Раднаркомом документ. Цікавий цей епізод і з огляду на оцінку позиції В. Леніна щодо України. Те, що В. Затонський охарактеризував як вміння Леніна “помічати разом із найважливішим кожному дрібницю, використовувати її для справи революції”, насправді було виявом потенційної недовіри більшовицького вождя до України та прагненням використати усі можливості, щоб “прив'язати” її до Росії.

Тим часом в самій Україні події розвивалися з надзвичайною швидкістю і зовсім не за тією схемою, що на неї розраховував Петроград. Надії на “парламентський переворот” в Києві розвіялися (змову лідерів лівих українських есерів Г. Михайличенка, В. Блакитного, П. Любченка, лівого українського соціал-демократа Є. Нероновича було викрито, а їх заарештовано). Під впливом наступу більшовицьких військ з Харкова на Київ керівництво Центральної Ради остаточно позбулося ілюзій щодо можливості перетворення Росії в нову федеративну республіку. Своім IV Універсалом 12 січня 1918 р. Центральна Рада заявила про розрив федеративного зв'язку України з Росією та проголосила Українську Народну Республіку незалежною, самостійною державою.

Ці події змусили російське більшовицьке керівництво негайно змінити свою тактику в “українському питанні”. Попередня “подвійність” позиції РНК відносно Харківської Ради зникла. Тепер Петроград робив ставку тільки на “ЦИКУКУ” та на усунення з її допомогою Центральної Ради

від влади збройним шляхом. Більшовицькі газети 13 січня 1918 р. оприлюднили заяву РНК з приводу ставлення Петрограда до Харківської та Київської Рад. “Ніяких переговорів,— зазначалося в цій заяві, — з Київською Радою Рада Народних Комісарів не веде і вести не збирається. З Київською Радою, що остаточно зв'язала себе з Каледініним, що веде зрадницькі переговори з австрогерманськими імперіалістами за спиною народів Росії — з такою Радою Рада Народних Комісарів вважає можливим вести лише нещадну боротьбу до повної перемоги Радянської України. Мир і злагода на Україні можуть встановитися лише після повної ліквідації Київської буржуазної Ради, після заміни її новою, соціалістичною Радою, що її ядро вже утворилося в Харкові”.

Ось коли стала у пригоді й надіслана з Харкова до Бреста “альтернативна делегація” у складі Є. Медведєва та В. Шахрая. На першому ж пленарному засіданні мирної конференції 17 січня Троцький повідомив присутніх про включення до складу російської делегації нових членів — посланців ЦВК Рад України. Він заявив також, що делегація Росії й надалі не має нічого проти того, щоб у мирних переговорах брали участь представники Центральної Ради, але попередив, що оскільки III Всеросійський з'їзд Рад (на якому були присутніми й представники з України) висловився за федеративний устрій Росії, жодні умови, підписані делегацією Центральної Ради без згоди на це уряду Російської федеративної республіки, не можуть вважатися дійсними.

Представники Четвертичного Союзу, однак, маючи свої розрахунки щодо України, знехтували вимогами Л.Троцького визнати саме Харківську Раду за “дійсно народну українську владу” і зробили заяву про визнання незалежності УНР та права делегації Центральної Ради самостійно вирішувати долю своєї держави на переговорах. Загроза втратити Україну знову постала перед радянською Росією із всією очевидністю — єдиним засобом якимось вплинути на позицію країн Четвертичного Союзу, за розрахунками більшовицького керівництва Росії, було якомога скоріше встановити контроль “ЦИКУКИ” над територією всієї України, якомога швидше витіснити Центральну Раду з Києва, позбавивши її права голосу на переговорах. На досягнення цих завдань Раднарком і спрямував усі свої сили.

Створення радянської УНР. Народне Секретарство військових справ

Після невдалого повстання у Києві більшовики зробили спробу усунути Центральну Раду від влади, так би мовити, мирним шляхом, “реконструювавши” її у ЦВК Рад України та витіснивши з нього “націоналістичні, буржуазні елементи”.

“Переобрання” Центральної Ради планувалося провести на першому Всеукраїнському з'їзді Рад, скликаному за ініціативою більшовицьки наставленого Виконавчого комітету Київської Ради робітничих і солдатських депутатів на початку грудня 1917 р. На з'їзд запросили представників усіх Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів губернського, міського та повітового рівнів. Однак норми представництва були розроблені таким чином, щоб перевагу отримали представники Рад тих промислових районів та великих міст, які перебували під впливом більшовиків. Щодо селян, які, як відомо, йшли за українськими есерами, а отже, на їх голоси більшовики не розраховували, то їх представництво на з'їзді обмежувалося, причому навіть більше, ніж це було за часів царату, при виборах до IV Думи.

Однак реалізувати свої плани більшовики не змогли. Центральна Рада, яка спочатку хотіла проігнорувати з'їзд, за тиждень до його початку розіслала на місця циркуляри з вимогою негайно надіслати до Києва делегатів від селянських спілок та українізованих військових частин.

Отже, на момент відкриття з'їзду 4 грудня 1917 р. до столиці прибуло понад 2 тис. делегатів з твердими намірами не допустити більшовицького перевороту в Україні. Коли В. Затонський, якому доручили відкрити з'їзд, спробував звернутися до делегатів, його просто зігнали з трибуни. Голова Селянської спілки М. Стасюк прямо звинуватив організаторів з'їзду у спробі сфальсифікувати волю українського народу.

Ситуація ще більше загострилася наступного дня, коли С.Петлюра оголосив текст ультиматуму Раднаркомом Центральної Раді. Ультиматум застав більшовиків зненацька (російське партійне керівництво завчасно не поінформувало про нього своїх “українських товаришів”) та поставив їх у становище “троянського коня” Петрограда в Україні. Коли обурені делегати зажадали від представників більшовицької партії в Україні, аби ті чітко висловили своє ставлення до дій радянського уряду Росії, В. Шахрай, якому було надане слово, запевнив присутніх, що на думку “українських більшовиків”, ультиматум є непорозумінням, яке слід ліквідувати без пролиття крові, а на пряме запитання “Що будуть робити більшовики, якщо підійде військо з комісарами?” відповів: “Ми скажемо їм, щоб вони не йшли проти українського народу!”.

Однак одразу з'ясувалося, що ця заява мала суто декларативний характер і відображала погляди лише самого Шахрая та кількох його спільників. На обласному з'їзді РСДРП(б) Півден-но-Західного краю, що саме в ці дні (3 – 5 грудня) проходив у Києві і на який саме й було винесене питання про ультиматум, офіційна позиція більшовиків України щодо цієї проблеми була визначена зовсім у протилежному, ніж це було в заяві Шахрая, дусі.

Зазначимо, що і на більшовицькому з'їзді окремі делегати визнавали, що дії Петрограда й справді не можна розглядати інакше, як втручання Росії у внутрішні справи України, що оголошення Раднаркомом війни Центральній Раді є неприпустимим, бо це буде означати оголошення війни всьому українському народові. Саме такої думки дотримувався В. Затонський. “Центральний уряд думає, – заявив він, – що революційна Росія буде вести боротьбу з Радою, насправді ж ми йдемо до міжнародної боротьби. Якщо вибухне війна, то Росія не в змозі буде вести її і з Доном, і з Сибіром, і з Україною, і з іншими. Поки що серед українців розколу немає й він не передбачається, а тому доводиться вести війну з українським народом, а більшовиків лише невелика купка”.

В. Затонський запропонував передати урядові Росії, щоб він “добре виважив” свої дії відносно Ради, однак ця пропозиція підтримки не знайшла. Натомість більшість делегатів з'їзду, навіть усвідомлюючи, що ультиматум є втручанням у внутрішні справи України і політика Раднаркому може призвести до війни між обома державами, все ж висловлювалася за активну підтримку Петрограда, Настрої переважної частини делегатів досить повно характеризують їх висловлювання: “З приводу ультиматуму жодних суперечок бути не може. Точка зору народних комісарів є правильною...”, “Нам доводиться воювати майже проти всього українського народу, а не проти Ради” (Олександров, м. Кременчук); “Війна була неминучою, бо вся Україна контрреволюційна. Питання тільки у часі, можливо, момент не зовсім вдалий, та все ж нам у цій війні доведеться брати діяльну участь” (Кулик, м. Київ); “Ультиматум неминучий – іншого виходу немає і бути не може... Крок народних комісарів правильний і логічно неминучий. Війна безумовно важка, але відтягувати її не можна” (П'ятаков, м. Київ); “Ультиматум необхідний – і його нам потрібно санкціонувати” (Люксембург, м. Кременчук); “Слід вжити найрішучіших заходів для боротьби з Радою. Є в ультиматумі неприйнятний для українців пункт – вказівка на те, що Рада не визнає Радянської влади. Робітничо-селянський уряд не повинен нав'язувати свої думки. Незважаючи на цей недолік, ми повинні взяти діяльну участь у боротьбі, що має бути, і допомагати народним комісарам” (Фарбман (Рафаїл), м. Київ); “Війна є неминучою. Ми повинні підтримати народних комісарів. Потрібно тут же, в Україні, створити військовий Центр, бо Пітеру незручно вести війну” (Зайцев, м. Київ).

Бурхлива суперечка щодо ультиматуму вплинула на зміст двох резолюцій. Очевидно, одна з них відображала позицію В. Затонського та В. Шахрая. Проте більшість делегатів підтримала резолюцію, що її запропонував Олександров. Ця резолюція, як і очікували, вимагала беззастережної підтримки дій Раднаркому та звинувачувала Центральну Раду у “нечуваній зраді робітничої і селянської справи всієї Росії й України”. “Не українському народові, а контрреволюції, що причайвшись, ховається за Генеральним Секретаріатом, оголошена війна, – зазначалося в резолюції. – Українським робітникам, солдатам і селянам не загрожує поправлення їх прав; а навпаки, визволення від смертельної загрози для справи”.

Переконавшись у повному провалі ідеї “реконструювання” Центральної Ради на Першому Всеукраїнському з'їзді Рад, більшовики демонстративно його покинули. Поразка в Києві, однак, не примусила їх “скласти зброю”. Вже 7 – 8 грудня більшовицька частина делегатів з'їзду разом з лівими есерами, кількома українськими соціал-демократами і деякими безпартійними делегатами – всього у кількості 127 чоловік, переїхала до Харкова, де в ці дні з допомогою російських військ встановлювали радянську владу. Об'єднавшись з делегатами обласного з'їзду Рад Донбасу і Криворіжжя, вони проголосили себе Першим Всеукраїнським з'їздом робітничих і солдатських депутатів.

Одразу зазначимо, що нелегітимність цього з'їзду була очевидною: представників селянства, яке становило понад три чверті населення України, тут майже не було; обласний з'їзд Рад Донбасу і Криворіжжя, який з приїздом “київських гостей” раптово перетворився на “всеукраїнський” й був неправомочним, адже його делегати представляли тільки третину Рад басейну – 46 із 140; врешті й ті 127 осіб, що прибули з Києва, репрезентували тільки 49 з 300 наявних на той час Рад України. Все це, однак, не збентежило новоявлених делегатів та не завадило їм “від імені всього українського народу” проголосити Україну республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів – федеративною частиною Росії, а також передати всю повноту влади в УНР Центральному Виконавчому Комітету (ЦВК Рад України). Головою ЦВК було обрано українського соціал-демократа Є. Медведева.

За кілька днів Центральний Виконавчий Комітет виділив з себе новий, “робітничо-селянський уряд” України. На противагу Генеральному Секретаріату Центральної Ради його назвали Народним

Секретаріатом. Обов'язки між народними секретарями було розподілено так: народним секретарем внутрішніх справ стала Є.Бош, земельних – Є. Терлецький, фінансів – В. Ауссем, міжнародних справ – С. Бакинський, продовольчих – Є. Лугановський, військових – В. Шахрай, праці – М. Скрипник, юстиції – В. Люксембург, торгівлі і промисловості – Ф. Сергеев (Артем), освіти – В. Затонський, керуючий справами – Г. Лапчинський.

За винятком лівого есера Є. Терлецького всі члени новоутвореного “уряду” були більшовиками і обіймали в партії керівні посади. Є. Бош та Ф. Сергеев, наприклад, очолювали Південно - Західну й Донецько-Криворізьку обласні організації РСДРП(б). Діяльність інших була пов'язана з Київським (В. Затонський, С. Бакинський), Полтавським (В. Ауссем, В. Шахрай), Харківським (Є. Лугановський), Кременчузьким (Г. Лапчинський) комітетами РСДРП(б). Ф.Сергеев-Артем був також членом ЦК РСДРП(б), М.Скрипник – кандидатом в члени ЦК. Є.Бош, В.Затонський, Г. Лапчинський, В. Ауссем, В. Шахрай, В. Люксембург на обласному з'їзді РСДРП(б) Південно-Західного краю були обрані членами Головного Комітету РСДРП(б) – Соціал-Демократії України.

Ясно, що більшовицький склад Народного Секретаріату в умовах залізної партійної дисципліни, що існувала в РСДРП(б), забезпечував повну підпорядкованість цього т.зв. українського радянського уряду керівному партійному центру в Петрограді. Втім, і “Всеукраїнський з'їзд Рад” у Харкові, й організація паралельного “уряду” УНР, звичайно, не стали наслідком “самостійної ініціативи” більшовиків України, а були санкціоновані ззовні – петроградським партійним центром.

Уже 13 грудня ЦВК Рад України направив на адресу Радна-ркому телеграму, в якій поспішив запевнити “центральне керівництво” у своїй готовності “не тільки усунути викликане попередньою Радою зіткнення, але й спрямувати всі сили на повне єднання Української та Великоросійської демократії”. Виконуючи ці свої “зобов'язання”, ЦВК негайно заявив про скасування всіх виданих Центральною Радою розпоряджень, і передусім щодо заборони вивозу хліба з України. ЦВК також оголосив про поширення на терен УНР всіх декретів, виданих Петроградом, – про мир, землю, робітничий контроль над виробництвом тощо.

Зрозуміло, Раднарком не забарився з визнанням “нової влади” в Україні та пропозиціями щодо надання їй своєї “допомоги”. На ім'я ЦВК 16 грудня надійшла вітальна телеграма, в якій зазначалося: “Вітаючи створення у Харкові дійсно народної радянської влади на Україні, вбачаючи у цій робітничій і селянській Раді справжній уряд Народної Української Республіки, Рада Народних Комісарів обіцяє новому уряду братньої республіки повну і всебічну підтримку...”.

До речі, ця так звана підтримка радянської Росії, і передовсім військова, пробільшовицьким силам в Україні вже йшла повним ходом. Ще з кінця листопада 1917 р. для озброєння місцевої Червоної гвардії в Донбас, Харків, Миколаїв, інші міста України з Москви, Тули надходить у великій кількості зброя. Зокрема, до Катеринослава з Тули у цей період було доставлено 10 тис. гвинтівок, близько 10 млн патронів, десять кулеметів “Максим”, двісті наганів. До Харкова надійшли понад 5,5 тис. гвинтівок, два вагони кулеметів, велика кількість іншого озброєння та боеприпасів. Робітники Макіївки і навколишніх рудників у листопаді одержали з Петрограда та Москви більше тисячі гвинтівок, 500 наганів і велику кількість патронів. На озброєння червоногвардійських загонів Донецько-Криворізької області з Росії надійшло в цей час близько 20 тис. гвинтівок, 1,5 тис. револьверів, 40 кулеметів.

Володимир Антонов-Овсієнко

З початку грудня 1917 р., в міру подальшого загострення відносин між радянською Росією та УНР, особливо після направлення Центральної Раді ультиматуму, на терен України почали спрямовуватися “революційні війська”, здатні у разі потреби негайно виступити проти “української контрреволюції”. До Харкова, наприклад, з Росії прибули т.зв. зведені загони Р. Берзіна та балтійських матросів М. Ховріна. Загони ці були добре озброєні і М. Ховрін мав у своєму розпорядженні 2 бронепозди, 4 броневих автомобілі, на 400 – 500 його вояків припадало до 40 кулеметів, одержаних у Тулі, а також 10 тис. гвинтівок. Прибувши до Харкова, “російські посланці” негайно приступили до встановлення тут “революційної влади”. Масові арешти, реквізиції й п'яні погроми вояків Р. Сіверса, які, до речі, ще й мали яскраво виражений антиукраїнський характер, викликали занепокоєння навіть у місцевих більшовиків. Зокрема, Ф. Сергеев-Артем – добре відомий своїми проросійськими настроями, змушений був зажадати від Р. Сіверса негайного припинення антизаконних дій загону в місті. При цьому, як писав пізніше В. Атонов-Овсієнко, він посилався “на особливе положення на Україні у

зв'язку з національним питанням”.

Діяльність Раднаркому щодо надання “допомоги” більшовикам України помітно посилилася після виникнення у Харкові “дійсно народної української влади”. Звичайно, не випадково саме 11 грудня, коли розпочав роботу т.зв. Всеукраїнський з'їзд Рад, у Харкові з'явився головнокомандувач групи військ “для боротьби з контрреволюцією на Півдні Росії” (скорочено: главковерх Південної Росії) В. Антонов-Овсієнко.

У цей же день В.Ленін, очевидно, турбуючись про забезпечення “спокійної” роботи з'їзду та подальшу підтримку маріонеткового українського радянського уряду, надіслав М. Криленку телеграму, в якій вимагав: “Передайте розпорядження найбільш енергійним людям, щоб у Харкові якнайскоріше з'явилося більше цілком надійних військ і щоб пересування їх не гальмувалося жодними перешкодами... Ми вкрай занепокоєні неенергійним рухом військ з фронту на Харків. Вживайте усіх заходів, до найреволюційніших включно, для якнайенергійного руху військ, і при тому у великій кількості, на Харків!

Виконуючи вказівки більшовицького вождя, на “південь Росії” з фронту почали стягуватися більшовицькі військові частини. Сюди ж з Петрограда, Москви, інших промислових центрів Росії спрямовувалися численні загони Червоної гвардії. У Москві, наприклад, у цей період для організації відправки в Україну “революційних сил” була створена спеціальна комісія. Вона 13 грудня направила до Харкова два загони червоногвардійців по 500 бійців, авіазагін та батарею з 6 гармат. Наступного дня сюди ж виїхало два ешелони піхоти у кількості 1 100 бійців і загін Червоної гвардії в 500 чоловік, посилений 11 кулеметами, 5 літаками. Формуванням загонів для відправки в Україну займався й Петроградський військово-революційний комітет. За його розпорядженнями тільки штаб Червоної гвардії Виборзького району 12 грудня дав вказівку 32 заводським комітетам і начальникам Червоної гвардії негайно виділити “для відправки на Південь” близько 31 тис. робітників-червоногвардійців.

Формування українських радянських дивізій в «нейтральній зоні» влітку-восени 1918 року

Після виникнення у Харкові нового “уряду” зросли й збройні ін'єкції більшовицької Росії в Україну. Так, за розпорядженням командувача Московського військового округу 11 грудня в Україну було направлено 55 тис. гвинтівок, 75 револьверів; 12 грудня — вагон ручних гранат, 500 тис. підричних патронів; 18 грудня — 1,3 тис. шрапнелей, 5,5 тис. гранат, 500 тис. патронів; 28 грудня — 5 тис. шрапнелей, 5 тис. гранат і 100 тис. патронів для гвинтівок. 19 грудня В. Антонов-Овсієнко сповіщав Леніна: “Пристає до озброєння робітників Донецького басейну. Через Лозову направлено 10 тис. гвинтівок і 6 кулеметів для робітників Донбасу. Стільки ж іде з загоном Сіверса. В запасі у нас стільки ж — і в дорозі вп'ятеро більше зброї”. Тижнем пізніше він же доповів Леніну, що “через робітничі організації роздано до 25 тис. гвинтівок, кулеметів 20 — 30...”. Всього ж за звітними даними штабу В. Антонова впродовж грудня 1917 — січня 1918 рр. з радянської Росії в Україну надійшло понад 70 тис. гвинтівок, 2 750 кулеметів різних систем, багато іншого озброєння та боеприпасів.

Нарощуючи присутність російських військ в Україні, а також і в інших “окраїнах”, які виявили потяг до самостійного життя, Раднарком продовжував політику тиску на національний рух в армії. Однак в умовах, коли йшлося про збройну боротьбу радянської Росії проти молодих національних держав та їх урядів, російське керівництво вже не могло задовольнятися обмеженням розвитку такого небезпечного для них процесу, як утворення національних військових частин, а тому воно спробувало взагалі заборонити організацію національних частин в армії, сподіваючись таким чином позбавити молоді національні держави власних збройних сил.

Того ж 11 грудня (дійсно багатий на події день) Ленін сповістив головнокомандувача М. Криленка про рішення Раднаркому припинити подальше формування на фронті будь-яких національних військових частин. У цей же день більшовицький вождь мав бесіду і з командувачем Петроградського військового округу К. Єремєєвим, який доповідав про стан національних загонів в окрузі, їх походження та діяльність. Уважно вислухавши командувача округу, Ленін розпорядився пильно стежити за ситуацією в цих загонах, настроями особового складу і у разі посилення в них діяльності “буржуазно-націоналістичних елементів” не зупинятися перед їх розформуванням.

Заборона організації національних військових одиниць на фронті, зрозуміло, стосувалася й українців. І все ж, враховуючи особливу “стурбованість” російського радянського керівництва

розвитком подій в Україні, заборона подальшої українізації в армії більшовиками була оговорена окремо. М. Криленко 16 грудня видав наказ по арміях №144 під красномовною назвою “Про контрреволюційну діяльність буржуазно-кадетської Ради та про припинення українізації частин”. Наказ більшовицького головнокомандувача завершувався такими словами: “Товариші українці! За вами слово: руки геть. Тепер, коли Рада почала війну, я наказую припинити українізацію частин. Українізованим частинам поставити на вибір: або примкнути і визнати владу Народного Уряду Комісарів, або відправитися на фронт, або роззброїтися. Усім існуючим українським радам поставити той же ультиматум. У випадку непокори — заарештовувати”.

Наказ №144 став сигналом до початку широкомасштабних репресій проти прихильників українського руху в армії — зрозуміло, головним чином з-поза меж України. Почалися арешти, розгон українських військових з'їздів (Псков), українських військових рад, комітетів (Москва, Мінськ, Псков), напади, роззброєння, пограбування, а іноді навіть і побиття тих українських вояків, які намагалися все ж прорватися на батьківщину. Саме така сумна доля спіткала 1-й Український кінний ім. Тараса Шевченка полк, що сформувався взимку 1917 р. з українців 14-ї кінної дивізії XII армії Північного фронту, український полк, що виділився з 3-ї кінної російської дивізії у Донбасі та ін.

Намагаючись розправитися з національним рухом в армії, керівництво радянської Росії щораз більше усвідомлювало необхідність організації власних національних військових формувань, які можна було б протиставити (принаймні, політичний фактор) “націоналістичним військам”, і таким чином прокладати шлях російським збройним силам у національні регіони.

Особливо гостру потребу у створенні таких частин більшовики відчували саме в Україні, де Центральна Рада в особі її генерального секретаря військових справ С. Петлюри, хоч і з деяким запізненням, та все ж вдалася до активної протидії інтервентам. Отож, “контрреволюційному” українському військовому центру та його “націоналістичним” військам, на думку більшовиків, слід було протиставити український радянський військовий центр, українські радянські військові формування.

Як вже зазначалося, до складу Народного Секретаріату входило секретарство військових справ. Портфель українського військового міністра на засіданні ЦВК 15 грудня 1917 р. було вручено Сергію Бакинському (Бернгейм Людвиг Маркович).

Зазначимо, що Сергій Бакинський був одним із керівних працівників обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю, членом обласного виконкому Рад Південно-Західного краю, і водночас, як довірена особа Петрограда, безпосередньо отримував інструкції партійного Центру відносно “правильних” дій більшовиків в Україні.

З кінця листопада до початку грудня 1917 р. Бакинський, як зафіксовано в “Біохроніці” В. Леніна, тричі зустрічався у Петрограді з більшовицьким вождем, причому останній раз — саме напередодні відкриття у Харкові т. зв. Всеукраїнського з'їзду Рад. Під час цієї останньої зустрічі, читаємо в “Біохроніці”, Ленін ознайомив С. Бакинського з тими завданнями, що були поставлені перед В. Антоновим-Овсієнком “як наркомом по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії” та запропонував йому негайно виїхати до Харкова, щоб “сприяти налагодженню товариських стосунків” між Антоновим та місцевими партпрацівниками.

Уявляється, однак, що під час зустрічей з В. Леніним, а також і з іншими російськими партійними лідерами (Я. Свердловим, Й. Сталіним) С. Бакинський не тільки був поінформований про завдання групи військ В. Антонова в Україні, але й отримав інструкції стосовно реалізації розробленого Петроградом сценарію по оформленню в Харкові нової, “дійсно народної, робітничо-селянської” української влади.

Цікаво, що саме за пропозицією С. Бакинського 13 грудня 1917 р. ЦВК надіслав у Петроград телеграму про перехід до нього всієї повноти влади в Україні. Цей документ мав важливе юридичне значення для Раднаркому, бо давав йому змогу стверджувати надалі, що радянська Росія не веде війни проти УНР, а тільки проти “буржуазної” Центральної Ради, підтримуючи “дійсно народний” уряд. Цікаво й те, що саме Бакинський на другому засіданні ЦВК 14 грудня підняв питання про офіційну назву міністерств, а на засіданні 15 грудня виступав з пропозиціями щодо кандидатур до президії та на посади народних секретарів. Звичайно, що можливі кандидатури, принаймні ключових посад маріонеткового українського уряду, не могли не обговорюватися заздалегідь у Петрограді. Очевидно, що призначення Бакинського народним секретарем військових справ також було узгоджене в ЦК РСДРП(б). Отож, “Український військовий міністр” С. Бакинський мав би стати таким собі “кишеньковим міністром” Раднаркому.

І все ж вибори до нового уряду не обійшлися без ускладнень. Уже 17 грудня на надзвичайному засіданні при ЦВК представник харківського комітету РСДРП(б) М. Данилевський виступив з заявою

про те, що проведені 15 грудня вибори були неправильними, бо ж “тоді не було потрібного кворуму і, крім того, протокол не вели впродовж усього засідання”, та зажадав проведення перевиборів. М. Данилевського підтримав Г. Лапчинський та інші члени ЦВК, і перевибори відбулися. Відтак склад Президії та Народного Секретаріату зазнав деяких змін. Торкнулися ці зміни й секретарства військових справ. 20 голосами “за” при двох “проти” та двох тих, що утрималися, народне секретарство військових справ було доручено очолити Василю Шахраю. Щодо С. Бакинського, то його було призначено народним секретарем міжнародних справ.

Які мотиви спонукали присутніх вдатися до цієї “рокировки”, неважко здогадатися, якщо звернутися до спогадів Є. Бош. у своїй книзі “Год борьбы” вона писала, що при обговоренні складу Народного Секретаріату в більшовицькій фракції раптово виникли розбіжності, що поділили її на три групи: перша доводила потребу обрання міністрами “нового уряду” саме українців — “щоб, як писала Бош, не дати Центральній Раді зайвого приводу вести травлю проти Рад як чисто великоросійських організацій”; друга “пропонувала перш за все керуватися працездатністю і політичною витриманістю” кандидатів; третя група (головним чином харків'яни) взагалі не бажала визнавати свій регіон територією України, відмовлялася спочатку брати участь у виборах і погодилася на це лише під тиском Петрограда. Після бурхливих дебатів було вирішено обирати народних секретарів “по можливості з українськими прізвищами”. Тож переобрання Бакинського, очевидно, й пояснювалося тим, що присутні, зваживши на незручність надання такої видної посади, як український військовий міністр неукраїнцю, вирішили замінити Бакинського “щирим українцем”.

Новопризначений народний секретар військових справ, однак, саме в силу того, що він був дійсним українцем, причому, тісно пов'язаним з українським середовищем, схильним до самостійного критичного мислення, виявився незручною фігурою на роль “кишенькового міністра”.

Це стало очевидним ще до сформування Народного Секретаріату, коли під час одного з перших засідань Центрального Виконавчого Комітету Шахрай звернувся до присутніх з пропозицією... відмовитися від утворення нового “уряду” України, а обраний ЦВК з органу державної влади перетворити на орган агітації та пропаганди.

Зрозуміло, що цей заклик В. Шахрая не почули. Підкорившись партійній дисципліні, він був змушений погодитися з утворенням нового більшовицького уряду та зайняти в ньому (як писала Є. Бош,— тимчасово) посаду народного секретаря військових справ. Та все ж Шахрай ніяк не міг погодитися з існуванням цього уряду як звичайної маріонетки Петрограда, зі своїм положенням міністра неіснуючого міністерства, з відверто антиукраїнськими настроями, в середовищі переважної частини Народного Секретаріату. “Що це за уряд український, — скаржився він Г. Лапчинському, — що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови? Що не тільки не користуються жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть ніколи й не чуло раніше їхніх прізвищ? Що я за “український військовий міністр”, коли всі українізовані військові частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо вони не хочуть іти за мною на оборону радянської влади? За єдину військову підпору для нашої боротьби проти Центральної Ради ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов і що на все українське дивиться, як на вороже, контрреволюційне?”.

Обурення В. Шахрая, звичайно, були небезпідставними, адже й справді, з моменту свого виникнення і сам т. зв. український радянський уряд, і його військове секретарство виявилися установами ефемерними. Не покладаючись на цей “уряд”, В. Ленін вже 19 грудня 1917 р. розпорядився направити в Україну “надзвичайного комісара” Г. Орджонікідзе (не випадково в Народному Секретаріаті не було обрано голови, — він був просто непотрібний). Разом з В. Антоновим-Овсієнком він мав подбати про забезпечення безперебійних поставок з “Півдня Росії” на північ вугілля та хліба, хліба і хліба”, як цього вимагав у своїх численних телеграмах з Петрограда В. Ленін. Саме Г. Орджонікідзе отримав право розпоряджатися “відповідно до обстановки” коштами, що їх направляв Раднарком на “підтримку радянської влади” в Україні. До речі, кошти ці були досить значними: тільки до Харківської контори Держбанку з грудня 1917 до квітня 1918 рр. з Петрограда надійшло 860 млн крб.

Цілком самостійним, не підлеглим місцевій владі, почував себе у Харкові штаб В. Антонова-Овсієнка. Масові арешти, реквізиції й самосуди антоновських військ викликали протести самої “ЦИ КУКИ”, яку ці війська й покликані були “захистити”. “Нас обурювали, — визнавав пізніше Г.Лапчинський, — самовільні труси та реквізиції штабних комісарів, їхня брутальність до місцевої влади. Нас дратувало, що поруч з відомими нам партійними товаришами та революціонерами навколо тов. Антонова крутилися якісь окремі, як нам здавалося, явно чужі для робітничої класи суб'єкти офіцерського типу, з нахабними та бандитськими фізіономіями... Я пам'ятаю, яке непримне враження на мене особисто справляли, коли я приїздив до залізничного палацу, де стояли штабні

вагони та ешелони з антоновським військом, його вояки, зокрема, матроси, увішані всілякою зброєю, інколи п'яні, із брудною лайкою після кожного слова”.

Та все ж штаб В. Антонова намагався співпрацювати з “ЦИ КУКОЮ” — принаймні у питаннях, пов'язаних з формуванням (за рахунок місцевих ресурсів) загонів Червоної гвардії.

З цією метою представника штабу було введено до складу створеного рішенням ЦВК від 18 грудня Крайового (Всеукраїнського) військово-революційного комітету, до якого також увійшли народні секретарі внутрішніх та військових справ, представник штабу Червоної гвардії Харкова. Діючи на правах військово-оперативного органу ЦВК, цей “надзвичайний орган” зосередив у своїх руках безпосереднє керівництво організацією, озброєнням, військово-технічною підготовкою збройних частин, здатних ВИСТУПИТИ проти “української контрреволюції”.

Вважаючи, що місцевих загонів Червоної гвардії та надісланих з Росії військ цілком достатньо, ЦВК активно добивався від В. Антонова-Овсієнка негайного виступу проти Центральної Ради. Останній, однак, не поспішав, очікуючи розпорядження з Центру. Раднарком, проте, такого розпорядження не давав, вважаючи за необхідне перш за все “ліквідувати” Каледіна та розраховуючи на можливість “розкладення” Центральної Ради зсередини. Проте була ще одна причина, яка зумовлювала стриманість В.Антонова. Ось що з цього приводу він писав пізніше: “Я вічікував, заявляючи при цьому, що у всякому разі не почну військових дій, поки у нашому розпорядженні не буде своєї чисто української бойової частини” початково “наших дій” проти військ Центральної Ради «головкомверху» Півдня Росії” не вистачало цивілізованого прикриття — національного радянського формування. У грудні 1917 р. - січні 1918 р. таку частину більшовикам вдалося сформувати.

Значимо, що до створення української радянської частини, якій належало йти в авангарді наступу проти Центральної Ради, В. Антонов приступив одразу ж після прибуття до Харкова (у своїх спогадах він назвав прізвища Никитченка та Шарова, яким, начебто, було доручено це завдання). Однак справа виявилася не такою вже й простою. Хоча нерішучість Центральної Ради, й передусім при вирішенні земельного питання, з кожним днем зменшувала ряди її прихильників серед українського вояцтва, особливого бажання підтримувати дії Раднаркому або якоїсь там “ЦИ- КУКИ” не відчувалося. Піддавшись загальній демобілізаційній хвилі, втомлені чотирирічною війною, вояки-українці здебільшого поривалися додому, де “ось-ось мають землю ділити”, ті ж, що залишалися в касарнях, заявляли про свій “нейтралітет”.

Так само “нейтральним” оголосив себе й дислокований у Харкові 2-й Український (колишній 28-й запасний) полк, у складі якого, за свідченням В. Антонова-Овсієнка, наприкінці грудня 1917 р. нараховувалося до 3 тис. солдатів, 427 офіцерів. Саме на основі цього полку більшовики України й організували таку потрібну для них українську радянську частину.

Щоб привернути вояків 2-го Українського полку, сюди задалегідь були направлені більшовицькі агітатори Є. Бош, В. Примаков, І. Кулик, Ю. Коцюбинський та ін. Під їх впливом частина вояків 3-го батальйону погодилася підтримати “Харківську Раду”, висунувши при цьому, як писав пізніше у своїх спогадах І.Кулик, “лише одну умову: щоб після завершення операції (роззброєння полку) з них була сформована радянська українська частина”.

Роззброєння 2-го Українського полку (воно проходило під керівництвом М. Муравйова) почалося 27 грудня. У цей день підрозділи харківської та петроградської Червоної гвардії було стягнуто до центру міста й далі на вокзал, начебто для відправки їх на фронт. Та в ніч на 28 грудня ці частини, посилені 4 бронемашинами, направилися до Москалівських касарень, де розташовувався 2-й Український полк, оточили їх та почали масований обстріл, який тривав майже годину. Захоплені зенацька, вояки полку склали зброю.

Вранці 28 грудня 2-й Український полк припинив своє існування: – частину його офіцерів заарештували, іншим, у тому числі й командирові полку О. Волоху, вдалося зникнути, солдатам запропонували увійти до складу нового, українського радянського полку. Бажаючих, однак, виявилася небагато – до 300 чоловік.

Майже одночасно з 2-м Українським був роззброєний і Чигиринський полк, а також загін поляків (до 900 чол.), що складався з солдатів 1-го Польського революційного полку.

29 грудня більшовицький уряд України затвердив рішення про організацію Першого Українського полку Червоного Козацтва імені Робітничо-Селянської Української Республіки. Назва полку “Червоне Козацтво” була прийнята на протигагу “Вільному Козацтву” Центральної Ради і мала підкреслювати як національний (український), так і класовий (робітничо-селянський) характер створеної військової частини. Командиром полку уряд призначив В. Примакова.

Тим часом “північні революційні загони”, підтримувані місцевою Червоною гвардією, просуvalися до Києва. 11 січня 1918 р. війська Муравйова та Єгорова (у складі цієї групи були й

Червоні козаки) зайняли Ромодан, 12 січня — Лубни, Лохвицю і Кременчук. Взявши 13 січня з боєм важливу вузлову станцію Гребінка, вони розгорнули наступ на Золотоношу — Черкаси та на Бахмач.

Цього ж дня, 13 січня, Московський загін особливого призначення на чолі зі Знаменським, який наступав з Брянська вздовж лінії Ворожба — Путивль — Глухів, зайняв Кролевець і Конотоп і 15 січня підійшов до Бахмача, де з'єднався з військами Муравйова, а також з очолюваним Берзіним Мінським революційним загоном, що наступав із Гомеля. Отож, в середині січня більшовицькі війська підійшли безпосередньо до Києва.

Готуючись до вирішального наступу на столицю Центральної Ради, В. Антонов-Овсієнко поділив свої війська на три т.зв. армії: перша з них під командуванням Єгорова (до її складу увійшли загони харківських, катеринославських та донецьких червоногвардійців, а також загін чорноморських матросів Полуца-нова) мала рухатися по лінії Яготин — Березань — Київ; друга “армія”, яку очолював Берзін (у складі її були мінський революційний загін, московські петроградські червоногвардійці, солдати Західного фронту та моряки Балтійського флоту) мала вести наступ на Ніжин і Бровари; а третя під проводом Г. Кудинського (до неї увійшли брянські і курські червоногвардійські загони) одержала наказ просуватися через Черкаси—Цветково до Фастова і, з'єднавшись там з частинами Південно-Західного фронту, наступати на Київ. Головнокомандувачем групами військ, що мали здобути Київ, В. Антонов-Овсієнко 16 січня 1918 р. призначив Муравйова.

Загальна чисельність радянських “армій”, що рухалися на столицю, нараховувала щонайменше 6 — 7 тис. чол., всього ж до середини січня 1918 р. з Росії та її фронтів в Україну для боротьби з тутешньою “контрреволюцією” прибуло більш як 32 тис. вояків. Зрозуміло, протистояти такій навалі могла лише добре організована й дисциплінована українська армія, проте такої армії у Центральної Ради не було.

Хоча формально Київський гарнізон нараховував у своєму складі до 20 тис. чол., однак розраховувати на абсолютну більшість з них Рада не могла: на момент наближення радянських “армій” до Києва частина солдатів гарнізону просто розійшлася по своїх домівках, інша — і таких була більшість — оголосила “нейтралітет”, частина ж вояків, піддавшись більшовицькій агітації, зайняла відверто антирадянську позицію. Ситуація, що склалася у Києві, не була якоюсь особливою. Такою самою була вона і в інших місцях. В результаті кількість захисників Центральної Ради у Києві виявилася мізерною — до 3 тис.чол. Усього ж у цей вирішальний момент в розпорядженні Ради було до 15 тис. розпорощених по різних місцях вояків, які склалися з селянського ополчення “вільних козаків”, частини солдатів-українців та учнівської молоді.

Звичайно, за умов такої розстановки сил говорити про якийсь серйозний опір противнику не доводилося. Єдине, на що були здатні нечисленні, віддані Центральній Раді війська, — уповільнити рух ворога на Київ, часом навіть ціною власного життя. 15 січня 1918 р. на залізничній станції Крути (17 км від Ніжина) “армія” Єгорова наштотхнула на опір трьохсот необстріляних київських студентів і гімназистів, які тільки-но прибули на бойові позиції, відгукнувшись на розпачливий заклик Центральної Ради виступити в оборону Української держави. Маючи багаторазову перевагу безжалісно знищили захисників “буржуйської контрреволюції”. Полонених юнаків після жорстоких тортур було розстріляно. Ті, хто врятувався, спромоглися розібрати залізничну колію і на кілька днів затримали наступаючі російські війська.

Пізніше, захопивши Київ, нові “господарі” не забарилися дати своє суто “класове” пояснення тій трагічній ситуації, що в ній опинилася Центральна Рада перед натиском більшовицьких військ коли вона виявилася практично беззахисною, генералом без армії” (і це в той час, коли ще влітку 1917 р на вірність Раді запрягнуло більш як 300 тис. вояків-українців). Це факт дуже цікавий, - з неприхованим торжеством констатував більшовицький “Вісник УНР”. Можливо, вперше у світовій історії зустрічаємо ми таке, здавалося б, протиріччя: величезні групування за національною ознакою і повне небажання захищати державу”, повна відсутність патріотизму”.

Але разом із тим, тут жодного протиріччя немає. Військо, яке з такою радістю розкуповувало українські книжки, не могло за два місяці відректися від своєї національності, відмовитися від ідеї самовизначення. Воно лише не виявило патріотизму, тобто не виступило на захист створеної Центральною Радою буржуазної держави.

І цей останній факт, безперечно, свідчить про те, що патріотизм не живе в масах, що він є тільки вигадкою буржуазії, яку вона прищеплювала тільки за допомогою нагайки, жовтої газети та казенної школи.

Українська буржуазія не мала в своєму розпорядженні цих гарних речей, тому й не проявився український патріотизм...

Мине певний час і більшовицькі лідери визнають, що національний патріотизм — це не “вигадка буржуазії”, що він живе в масах”, незважаючи на будь-яку їх “Інтернаціоналістичну обробку”.

Усвідомлення цього незаперечного факту підштовхне Леніна та його прихильників (досить виразно це проявиться в 1920 р. з початком радянсько-польської війни) до активного використання ідеї патріотизму задля досягнення власних політичних завдань. Саме апеляція до національного патріотизму, хоч і закамфльована інтернаціоналістською фразою, забезпечила більшовикам значну підтримку з боку різних соціальних верств російського суспільства, передовсім офіцерів царської армії, коли йшлося про поширення влади Радянської Росії на її колишні окраїни". З іншого боку, саме наростання самостійницьких настроїв та прагнень неросійських народів, в тому числі й українців, змусило більшовиків вдатися до утворення національних держав і навіть національних армій на "окраїнах".

Досить яскраву картину "інтернаціональної" політики більшовиків під час їх першого панування в Україні змалювала на початку січня 1919 р. газета "Червоний прапор" (орган Організаційного Комітету фракції незалежних УСДРП): "...ми іменно на практиці знаємо, — писала газета, — що є завоювання України совітською Росією. Ми пережили цілу вакханалію нищення всіх ознак української нації, топтання портретів Шевченка, розстрілів за українське посвідчення і за українську мову.

Ми добре пам'ятаємо плакати з написом "Смерть буржуям и украинцам", ми маємо факти, як місцеві совдепи закликали до себе учителів українознавства в середніх школах і звинувачували їх у тому, що вони викладають "контрреволюційну дисципліну".

Ми не забули тієї російської шовіністичної свистопляски, що її торік пережила українська нація..."

Але чим дійсно можна пояснити, що у такий вирішальний для української державності момент її виразниця Центральна Рада виявилася беззахисною, не маючи ані власної армії, ані підтримки з боку значної частини українського населення; чому більшість вояків-українців замість активної підтримки Центральної Ради проявила байдуже, а часто і вороже ставлення до неї?

Слід визнати, що хоча поразка Центральної Раді взимку 1918 р. й сталася внаслідок добре спланованої й організованої інтервенції радянської Росії в Україну, проте не В. Антонов-Овсієнко з М.Муравйовим та їх "арміями", в кінцевому підсумку, вирішили долю молодої Української держави, а самі українці, які не зуміли піднятися до усвідомлення зверхності своїх національно-державницьких інтересів. Недостатній рівень національної свідомості українців, урешті, був закономірним — наслідки трьохсотрічного національного гноблення, посиленої русифікації у складі Російської імперії, відсутність власного досвіду національного державотворення далися взнаки. Ці наслідки знаходили своє вираження, між іншим, і у проявах т.зв. малоросійського синдрому, характерними ознаками якого були відчуття певною частиною українців власної "неповноцінності", побоювання "нездатності" самостійно визначати підвалини подальшого життя.

Українського селянина, вояка (вчорашнього селянина) куди більше турбували питання розподілу поміщицької землі, ніж розбудова національної держави. Констатуючи поширення таких "меркантильних" настроїв серед українського селянства, В. Липинський писав: "...поняття "України" підмінювалося поняттям "десятини" землі... Замість патріотизму героїчного, патріотизму посвяти, патріотизму любови витворювався ніде в світі не виданий якийсь патріотизм меркантильний, з розцінкою на земельну валюту..."

Втім, слабкість позицій Центральної Раді взимку 1918 р. зумовлювалася численними помилками, що їх допустила Рада у своїй "земельній" та "військовій" політиці. Взяти, наприклад, ту самогубну позицію, що її зайняла Центральна Рада щодо питання утворення власної національної армії. Замість того, щоб, використовуючи розмах українського військового руху, розпочати * планомірну організацію власної армії, здатної у потрібний момент виступити на захист Української держави, лідери Раді тривалий час не тільки не вживали конкретних заходів до розбудови власних збройних сил, але й активно виступали проти тих, хто піддавав сумніву соціалістичне гасло знищення постійної армії. І хоча, зіткнувшись з агресією радянської Росії, Центральна Рада все ж приступила до створення національних збройних сил, проте момент був упущений. Додамо, що негативний вплив на формування української армії мали й марні зусилля Центральної Раді, спрямовані на зміцнення федеративних зв'язків з Росією. Як тільки Центральна Рада оголосила своїм IV Універсалом про відокремлення України від Росії та про наміри будувати самостійну Українську державу, значна частина вояків-неукраїнців, передусім офіцерів, які до цього часу займали ворожу позицію щодо більшовиків, тепер перейшли в число їх прихильників (зазначимо, що й сам командувач Українського фронту генерал Щербачов з появою IV Універсалу склав з себе обов'язки командувача, продемонструвавши таким чином небажання сприяти розвалу "матінки Росії"). На відміну від Центральної Раді, більшовики, хоча й декларували свою прихильність ідеї "загального озброєння народу" та знищення постійної армії — "зняття панування буржуазних класів", не забували про утворення власних, "абсолютно надійних" загонів бойовиків — Червоної гвардії. Відтак, за даними,

що їх наводила радянська історіографія, кількість червоногвардійців в Україні взимку 1917 — 1918 рр. сягала десятків тисяч чоловік. Складена переважно з російського та русифікованого робітництва, Червона гвардія в момент вирішальних боїв між радівськими та російськими військами виступила суттєвим фактором, який зумовив перевагу більшовиків. З наближенням радянських “армій” червоногвардійці підіймали повстання в тилу Центральної Ради, що, безперечно, ослаблювало і без того не міцні її позиції. Одне з таких заздалегідь спланованих повстань спалахнуло в Києві у середині січня 1918 р. Більшовики 15 січня зайняли “Арсенал”. До повсталих приєдналася частина вояків з деяких українських полків. Серед них були, зокрема, солдати 1-го батальйону полку ім. П. Сагайдачного (450 чол.) на чолі з нещодавно призначеним командиром батальйону більшовиком С. Міщенком — він став комендантом “Арсеналу”.

Вірні Центральній Раді війська — кінна сотня полку “Вільна Україна”, загін “вільного козацтва” при підтримці трьох бронемашин під проводом пор. Борковського 16 січня зробили спробу витіснити повстанців з “Арсеналу”, проте, зазнавши втрат, змушені були відступити. Тим часом повстання охоплювало й інші райони міста — Поділ, Шулявку, Деміївку. За свідченням С. Міщенка, у перші дні сили повстанців були досить значними 4 — 5 тис. чол. при 40 кулеметах, 46 гарматах. Щодо захисників Центральної Ради, то їх кількість не перевершувала 3 тис. чол.

Це були вояки Галицького Куреня Січових Стрільців, Вільного Козацтва на чолі з Ковенком, Чорноморського Куреня, автопанцирного дивізіону та окремих відділів українських полків — ім. Хмельницького, Полуботка, Богуна. Більшість солдатів українських полків, як вже зазначалося, відмовилася виступити проти повстанців, заявивши про свою нейтральність. П'ять днів у столиці точилися жорстокі бої між повстанцями та військами Центральної Ради.

1-ша сотня Січових стрільців. 1918 р.

Протягом доби війська Центральної Ради витіснили червоногвардійців з центру міста і повели наступ на Поділ. Центр повсталих — “Арсенал” було взято штурмом.

**Командант Гайдамацького Коша України Симон Петлюра зі своїм штабом,
Ліворуч команданта сидить Олександр Удовиченко**

Штурм Києва більшовицько-російськими військами

Український історик професор Дмитро Дорошенко, досліджуючи перебіг подій під час штурму Києва, здійсненого більшовицько-російськими військами на чолі з Михайлом Муравйовим, дійшов висновку, що «4 лютого Муравйовські банди заняли вже Дарницю й мости через Дніпро та навели на Київ гармати. В той же час відділ «червоних козаків» Примакова, переправившись через Дніпро, появився на Куренів-ці і піддержав повстанців на Подолі» (Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. Том 1. – Ужгород: Свобода, 1932. - С. 292). Тобто, на думку Дмитра Дорошенка, того ж дня, коли Гайдамацький кіш Слобідської України, полк ім. К. Гордієнка, добровільний загін полку ім. І. Богуна та інші українські військові частини спільними зусиллями розгромили залогу «Арсеналу», більшовицько-російські війська вийшли на східні околиці Києва, захопили Дарницю, мости через Дніпро та приступили до впровадження в життя заходів з підготовки до штурму міста.

В опублікованому наказі Михайло Муравйов поставив 2-й армії завдання «завтра утром пройти весь город и занять выходы из него к западу ...» Тобто, він спланував розпочати наступ на Київ «завтра утром». А так як цей наказ був виданий 22 січня (4 лютого за н. ст.), то й природно, що неконкретна дата «завтра утром», відповідає 23 січню (5 лютому за н. ст.). Другим важливим фактом, зазначеним в опублікованому вище наказі є те, що Михайло Муравйов мав намір захопити Київ протягом одного дня. Правда, в силу різних на те обставин, втілити цей намір вжиття йому не вдалося.

Відповідно до даних більшовички Євгенії Бош, як тільки більшовицькі війська 23 січня розпочали наступ на Київ, В. Ауссем і Ю. Коцюбинський, що знаходилися на той час у штабі Муравйова, відправили з Дарниці на адресу Ради народних комісарів наступне повідомлення: «Наступление идет успешно. Линия железной дороги и все шоссейные и грунтовые дороги заняты нами. В настоящий момент идет штурм Печерска в двух направлениях: со стороны Киева 1-го на Арсенал и со стороны Цепного моста на Лавру, где противник особенно сильно укрепился. Отряды «Червоного Казачества» действуют великолепно» (Бош Евгения. Год борьбы. – Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1925. - С. 132–134).

Рада народних комісарів не дочекавшись кінцевих результатів бою, намагаючись зірвати мирні переговори між делегацією Української Народної Республіки і делегаціями Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії й Турції, відправила в ефір радіограму, оповіщаючи «всех, всех, всех» «о занятии Киева советскими войсками, предводимыми заместителем народного секретаря по военным делам Украинской республики Коцюбинским» (Эрдэ Д. Революция на Украине. - Издательство Пролетарий, 1927. - С. 159).

Михайло Муравйов, образившись на те, що якийсь там прапорщик Юрій Коцюбинський привласнив собі плоди його багатоденної праці, також не дочекавшись результатів бою, 23 січня від свого імені відправив «всем, всем, всем» наступну радіограму: «23 января из Дарницы. - После

двухнедельного похода, после боев под Полтавой, Ромоданом, Гребенкой, Бахмачем, наконец, после ожесточенного боя под Киевом, Киев занят революционными войсками, хотя местами еще продолжается уличный бой. Заключенные в крепости киевские рабочие, числом 500 человек, освобождены, снова взяли за оружие против заклятых врагов. Взятие Киева было произведено революционной армией, во главе с Егоровым, и сплошь состоящей из красногвардейцев. Счастливи донести о разгоне войсками армии Рады и счастливи за украинский пролетариат и трудовое крестьянство, наконец, сбросивших капиталистов, сахарозаводчиков и помещиков. Да здравствует всемирное братство рабочих, да здравствует во всем мире советская власть и мировая революция; Главком Муравьев» (Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. Том первый. – Москва: Высший Военный Редакционный Совет, 1924. - С. 151).

У спогадах колишнього командира Гордієнківського полку Всеволода Петріва говориться, що перші зіткнення гордієнківців з більшовицькими військами, яких очолював Михайло Муравйов, відбулися на другий день після захоплення українськими військами «Арсеналу». Також В. Петрів пише, що під час перших зіткнень гордієнківців з супротивником Гайдамацький кіш вів запеклі бої з більшовиками в районі залізничної станції Київ I - пасажирський. Виконуючий обов'язки начальника штабу Гайдамацького коша Олександр Удовиченко зазначив, що бої за станцію Київ I - пасажирський відбулися на четвертий день ведення Гайдамацьким кошем бойових дій. А так як першим днем ведення бойових дій коша було «2 лютого 1918 року» (Удовиченко О.І. Україна в війні за державність. Київ: Україна, 1995. - С. 18), то безперечно, четвертим днем бойових дій коша буде 23 січня. А отже, й перші спроби наступу більшовицьких військ на Київ було здійснено також цього дня, 23 січня.

То ж вранці 23 січня більшовицькі війська відкинули з лівого берегу передові розвідувальні підрозділи Гордієнківського полку, сходу захопили Залізничний міст та виставили біля нього значну охорону. Спроби підрозділів «Вільного козацтва» відбити у більшовиків міст, успіху не мали.

Біля полудня більшовицький бронепотяг, що маневрував між Дарницею й Слобідкою, відкрив вогонь по Печерську та здійснив кілька пострілів у напрямі Володимирського собору. Після чого Слобідку зайняла одна із більшовицьких частин, яка зразу ж розпочала обстріл української артилерійської батареї, розташованої в монастирі Святого Миколи, а розвідувальні підрозділи іншої частини спробували сходу захопити Ланцюговий міст. Але гордієнківці дружнім рушнично-кулеметним вогнем цю першу більшовицьку атаку відбили. Повторно атакувати ланцюговий міст більшовики не стали.

Надвечір більшовицькі артилерійські батареї, розміщені в Дарницькому лісі й Слобідці, розпочали обстріл правого берега Дніпра, де на їх думку мали знаходитись оборонні позиції українських військ. Згодом обстріл правого берега Дніпра вони припинили та зробили кілька пострілів по району Володимирського собору. Цим і завершився перший день бойових дій за Київ.

24 січня зранку бойові дії розпочали більшовики з довготривалої артилерійської підготовки атаки. Але на думку Всеволода Петріва, велась вона якось дивно. Дуже влучно стріляло десь біля чотирьох-п'яти батарей, кожна з яких складалася з 4-6 гармат. Особливо влучно стріляла батарея на озброєнні якої були довгоствольні трьох-дюймові гармати, названі вояками того часу «морськими далекобійними», що вели вогонь із Слобідки. Решта гармат, а було їх надзвичайно багато, стріляли якось хаотично. Як пізніше з'ясувалося, з метою різкого збільшення в наступаючих військах кількості артилерії за пропозицією Муравйова більшовики «взяли з Дарницьких складів гармати, розвезли їх потягом та встановили вздовж залізниці, що йде від Дарниці до тимчасового мосту, на пристані, тобто лівим берегом вздовж цілого Києва, – забезпечили їх значною кількістю, теж підвезеного залізницею, амуніцією та поставивши по дві-три людини до гармати казали набивати та стріляти. Приціл перевіряли час від часу гарматчики, які їздили вздовж залізниці на паротязі» (Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Спомини. Київ: Поліграфкнига, 2002. - С. 316).

Але не дивлючись на ту хаотичність, з якою вівся цей обстріл, видно було, що найінтенсивніше обстрілювалася берегова смуга Дніпра та райони в яких знаходилися: штаб коменданта Києва Михайла Ковенка й Центральна рада.

Під прикриттям інтенсивного вогню більшовицької артилерії та вогню, що вівся з бронепотягу Полупанова, війська 1-ї армії П. Єгорова розпочали свій наступ на Печерськ від Залізничного мосту в напрямі Лаври. Підрозділи «Вільного козацтва» сміливо вступили в нерівний бій з більшовиками, осипаючи їх лави зливою рушнично-кулеметного вогню. Але, через велику перевагу більшовицьких військ в живій силі й технічних засобах, вони повільно, метр за метром, опанували Печерськом.

Одночасно з військами 1-ої армії Єгорова, десь біля 10–11-ї години у напрямку Ланцюгового моста розпочали свій наступ війська 2-ї армії Берзіна. Але, інтенсивним рушнично-кулеметним вогнем вояків Гордієнківського полку, їх атакуючі підрозділи були зупинені.

Роздратоване більшовицьке командування невдачею своїх військ на цьому напрямку, зосередило на бойових позиціях гордієнківців вогонь більшої частини наявної артилерії. Пізніше у своїх спогадах Всеволод Петрів цей більшовицький артилерійський обстріл описував так: «Тоді ворожі гармати навалилися на ті наші позиції, які стріляли, приневолили змінити місця скорострілів, розбили один з них, примусили розстрільні перейти до інших рівчаків, причому комендантові другої гордієнківської сотні зірвало гранатою голову та побило декількох гайдамаків; довелося щоби вдержавтись, підтягнути від задів усе, що жило. Наші батареї знемоглися: гармати були вже понищені, порозривані ворожим вогнем навпрост» (Петрів Всеволод. Військово-історичні праці. Спомини. Київ: Поліграфкнига, 2002. - С. 316).

Біля 13 години, під рев багаточисельних гармат, більшовики розпочали свою нову атаку. Попереду наступаючих підрозділів рухалась бронемашина системи «Пірліс», а позаду – в колоні піхота. Гордієнківці підпустили бронемашину аж до Аскольдового цвинтаря, а там зустріли його кинджальним вогнем бронейних куль, випущених з кулеметів системи «Кольт». Вогонь був настільки несподіваним і смертельним, що обслуга бронемашини, не встигнувши зробити жодного пострілу, була миттєво знищена разом з бронемашиною. Більшовицька піхота, почувши кулеметні черги, подумала, що це відкрила вогонь їх бронемашина й прискорила рух. Але цілком несподівано для себе потрапила під нищівний кулеметний вогонь. В паніці вона кинулась назад, щільно застеляючи своїми тілами Ланцюговий міст. У відповідь більшовики ще більше посилили й без того щільний артилерійський вогонь.

В час, коли бій за Ланцюговий міст набрав найбільшої гостроти, гордієнківські позиції обстріляв більшовицький кулемет з Печерської Лаври. Цей факт засвідчував те, що вільні козаки, не втримавши натиску вояків 1-ї армії Єгорова, змушені були залишити їм Лавру. То ж, відбиваючи удари ворога не тільки з лівого берега Дніпра, а вже й з правого, воякам Гордієнківського полку прийшлося напружити всі сили, щоб хоч на деякий час стримати в своїх руках монастир Святого Миколи.

Надвечір стримуючи шалений натиск більшовицьких військ з боку Ланцюгового мосту й Печерської Лаври, гордієнківці відійшли Микольською вулицею в напрямі «Арсеналу» та, узгодивши свої дії з підрозділами Богданівського полку, Вільного козацтва й Республіканським куренем на чолі з підполковником Петром Болбочаном, вдалося спільними зусиллями стримати ворога на підступах до Арсеналу. І вже в умовах повної темноти гордієнківці закріпилися в Миколаївських казармах, богданівці у своїх казармах, вояки Республіканського куреня спільно з вільними козаками в Арсеналі, а юнаки Першої української військової школи в казармах Константинівського військового училища. Підтримувала дії українських військ на Печерську артилерійська батарея під командуванням полковника Олекси Алмазова. (Петрів Всеволод. Військово-Історичні праці. Спомини. Київ: Поліграфкнига, 2002. -С. 315–317; Тинчейко Ярослав. Українські збройні сили 1917 р. - листопад 1918 р. - Київ: Темпора, 2009. - С. 174).

Користуючись з перерви в бою, командир Гордієнківського полку полковник Всеволод Петрів попросив дозволу у коменданта Києва Ковенка змінити варту в Державному банку, за рахунок якої він мав намір створити свіжий резерв, що зміг би змінити *«цілковито вичерпаних та знесилених гайдамаків у першій лінії»*. Але натомість він отримав інше завдання, згідно з яким, гордієнківці повинні були передати Миколаївські казарми полуботківцям, а всі свої сили якнайшвидше зосередити в Державному банку.

Полуботківці змінили гордієнківців у Миколаївських казармах о 22 годині. А о 23 годині матроси й революційні солдати 2-ї армії на чолі з Р. Берзіним, бажаючи реабілітувати себе за невдалі атаки українських позицій в районі Ланцюгового мосту, під покровом ночі, несподівано атакували Миколаївські казарми. Полуботківці, отримавши значні втрати, змушені були залишити казарми й відступити в бік Марійського палацу. А переможці, розмістившись у тільки що захоплених казармах, провели огляд різного призначення приміщень, під час якого, вони знайшли у підвальних приміщеннях та негайно звільнили 80 полонених повстанців. А так як у вояків 2-ї армії цей нічний бій став першою значною перемогою, то їх командуючий Р. Берзін, боячись щоб плоди перемоги вояків його армії не присвоїв хтось інший, поспішив о 24 годині особисто доповісти В. Антонову-Овсієнку про результати успішно проведеної операції (Антонов-Овсеєнко В. А. Записки о гражданской войне. Том первый. Москва: Высший Военный Редакционный Совет, 1924. - С. 154).

Одночасно з боями на Печерську, 24 січня розпочав своє вторгнення в північні околиці Києва кінний дивізіон полку Червоного козацтва на чолі з Віталієм Примаковим, в лавах якого налічувалося *«сто шістьдесят сабель при нескольких пулеметах»*. Вояками цього невеликого більшовицького підрозділу в ніч з 23 на 24 січня, за іншими даними з 22 на 23 січня, було знайдено неподалік Межигірського монастиря більш-менш міцний слід, де вони розсипавшись вздовж лівого берегу Дніпра, з невеликими втратами успішно перебралися на протилежний берег. Біля Пущі-Водиці В.

Примаков зібрав до купи всіх вояків свого підрозділу та, рушив через Куренівку на Подол (Журавлев Е. П. Не померкнет никогда// Червоное казачество. Москва: Военное издательство, 1969. - С. 25). До примаковців швидко приєдналися учілілі після розгрому місцеві червоногвардійці та спільними зусиллями, вулиця за вулицею, стали опановувати Подолом.

Недобитки полку ім. П. Сагайдачного, тільки почули перші постріли, тут же оголосили про свій нейтралітет. Курінь Січових стрільців і Республіканський курінь, що ще зовсім недавно розміщувалися на Подолі, напередодні отримали від вищого військового керівництва нові завдання й спішно вирушили їх виконувати. То ж, із вірних Центральній раді частин, на той час на Подолі залишалася тільки одна – Друга Українська військова школа. Вона і стала єдиним в цьому районі осередком опору.

Але в силу того, що за бойовими можливостями протидоборчі сторони були приблизно рівними, то й бої між ними могли затягнутися на довго. В цій складній ситуації на хід розвитку подій несподівано вплинули сагайдачники. Вояки цього полку, швидко знайшовши спільну мову з більшовиками, висунули офіцерам і юнакам Військової школи свої ультимативні вимоги, згідно з якими, українським воякам рекомендувалося припинити опір та скласти зброю. У разі невиконання цих вимог сагайдачники обіцяли спільно з більшовиками розпочати штурм юнацьких казарм.

Таким чином, завдячуючи зрадницьким діям вояків полку імені Петра Сагайдачного, чорні гайдамаки опинилися в дуже скрутному стані, з якого був єдиний вихід, покинути казарми й пробитися в центр Києва на з'єднання з головними силами Гайдамацького коша Слобідської України. Це їм практично без втрат і найменших перешкод вдалося тут же здійснити.

Того ж дня, після захоплення Печерської Лаври, головні сили 1-ї армії П. Єгорова повільно просувалися від залізничного мосту в напрямі станції Київ II - товарний. Але на підступах до станції червоногвардійцям і революційними солдатами прийшлося надовго затримати свій «переможний рух». Там щільним рушнично-кулеметним вогнем та вогнем з гармати зупинили їх рух Залізничний курінь (за іншими даними сотня), який майже весь складався з 16–17 літніх гімназистів й робітничої молоді та невеличкий офіцерський підрозділ у складі 7 осіб на чолі з штабс-капітаном Сергієм Чорним.

Бій продовжувався цілий день і майже всю ніч, але більшовики ніяк не могли захопити станцію. Це відбувалося, по-перше, завдяки надзвичайно високій стійкості й відвазі українських вояків; по-друге, через те, що в тому місці була тісна місцевість, яка не давала більшовицьким військам змоги розгорнутися на більш широкому фронті, а тому їм ніяк не вдавалося оточити українських героїв та вдарити по їх позиціях з флангів і тилу. Зокрема, про мужність офіцерського загону на чолі з штабс-капітаном С. Чорним учасник тих подій Ілько Гаврилюк у своїх спогадах пізніше писав: *«Ці семеро героїв – я сказав би, фанатиків української визвольної ідеї – на чолі із старшиною Чорним, боронили станцію гарматою й кулеметами цілих дев'ять днів, майже без сну й без їжі. І тільки напередодні виступу українських військ із Києва на Житомир, коли двох із цієї групи було забито, самого Чорного тяжко ранено в голову, в обидві руки й ногу, а з ним ще двох людей – вони залишили станцію знесиленими до такого ступеня, що до лікарні їх привезли замлілими»* (Гаврилюк Ілько. *З величчого минулого // За Державність. Збірник 1. Друге видання. – Калуш, 1935.–С. 142*).

Так завершився другий день наступу більшовицько-російських військ на Київ.

В умовах постійних атак значно переважаючих сил супротивника, комендант Києва Михайло Ковенко вирішив також вжити рішучі контрдії. За його наказом зранку 25 січня, під прикриттям сильного туману, підійшла Олександрівською вулицею українська колона, сформована з підрозділів полуботківців, дорощенківців, Вільного козацтва та офіцерів-добровольців. Ця колона, підсилена бронемашиною автопанцирного дивізіону, розпочала відчайдушну атаку частин 2-ї армії Р. Берзіна, розташованих в Миколаївських казармах та поблизу «Арсеналу». Більшовики швидко оговтавшись від несподіваної атаки оборонців Центральної ради, перейшли в рішучу контратаку. Зав'язався довготривалий рукопашний бій. Моряки й червоногвардійці 2-ї армії Р. Берзіна мали значну перевагу в живій силі й технічних засобах над українською колоною, а тому, не зважаючи на відвагу й впертість атакуючих, через кілька годин бою більшовики все ж відкинули українських вояків на вихідні позиції. Після чого зав'язалася сильна довготривала перестрілка, яка стихла лише надвечір. То ж, хоча українська колона й не відібрала у вояків 2-ї армії Миколаївських казарм, але все ж своєю несподіваною контратакою порушила розвиток спланованих Муравйовим дій ті тим самим унеможливила здійснення прориву більшовицькими військами з Печерська в центр міста.

В той час, коли лівий фланг 2-ї армії Р. Берзіна вів боїв районі «Арсеналу» й Миколаївських казарм, її правий фланг, рухаючись від Ланцюгового мосту Прибережним шосе вийшов на Поштову площу, а звідти, без бою оволодів, ще напередодні захопленим червоними козаками й місцевими червоногвардійцями, Подолом. Після чого, перегрупувавши свої сили й засоби, вояки 2-ї армії

рушили Олександрівським узвозом вгору, в напрямі Хрещатика та Царського саду. Але на підступах до саду Купецьких зборів наштовхнулися на добре обладнані оборонні позиції Гайдамацького коша Слобідської України. Більшовики з ходу ринулись в атаку. Але гайдамаки дружнім рушнично-кулеметним вогнем тут же надійно прикували їх до засніженої бруківки. Як перша, так і наступні атаки більшовиків успіху не мали. То ж, подібно до лівого флангу 2-ї армії, її правий фланг також спіткала невдача. А отже, воякам і цього флангу не судилося 25 січня прорватися в центр міста.

Бажаючи виконати хоч частково наказ М. Муравйова, командуючий 2-ю армією Р. Берзін поставив кінному дивізіону Червоного козацтва завдання «занять выходы из «Киева» «К западу». Тобто, зайняти на західних околицях Києва відтинок Брест-Литовського шосе та, водночас, підсилити залогу залізничної станції Пост-Волинський.

Офіцери 1-го Українського піхотного полку ім. Б. Хмельницького спільно з начальником 10-ї піхотної дивізії, до складу якої входив полк на чолі з генерал-майором В. Гольфтером. Вересень 1917 року

Дивізіон, виконуючи наказ Р. Берзіна, вирушив з Куренівки на Сірець. Але під час виконання завдання командир червоних козаків В. Примаков вирішив на свій розсуд провести «операцію» з захоплення української авіаційної ескадрильї. То ж, відправивши частину дивізіону на станцію Пост-Волинський, В. Примаков на чолі з його іншою частиною приступив до виконання задуманої «операції». Пізніше В. Примаков у своїх спогадах розвиток подій під час захоплення цієї ескадрильї описав так: «У боях за Київ, що тривали кілька днів, брала участь петлюрівська ескадрилья з 12 літаків, яка щодня бомбардувала артилерію Муравйова і ст. Дарниця, де стояли наші бронепоезди! Куренівські червоногвардійці розвідали, що аеродром цієї ескадрильї перебуває недалеко від заводу Гретера і охороняється невеликими частинами. Із загоном у 25 бійців я пішов ярами від Куренівки на Сірець, і ми зненацька, без жодного пострілу зняли караул. У полотняних палатках-ангарах - стояли літаки. Ми не знали, що з ними робити, і обмежилися тим, що розкололи шашками пропелери і молотами пошкодили всі частини моторів. Під кінець цієї роботи на аеродром в'їхали 2 машини: грузовик з льотчиками і легкова машина командира ескадрильї полковника Нечитайла. Вони були захоплені і відправлені на Куренівку в штаб полку. На цих машинах ми вивезли зняті з літаків кулемети «Льюїса» (Примаков В. Червоне козацтво у громадянській війні // У дні Жовтня. Київ, 1987. - С. 29). В силу того, що більшовицькі війська захопили всі залізничні станції Києва, заволоділи Подолом, Куренівкою, більшою частиною Печерська й Залізничним районом, а в руках українських військ залишився лише шлях для відступу через Брест-Литовське шосе, Михайло Ковенко оголосив наказ про евакуацію. Згідно з його наказом невеличкий район міста, обмежений будівлею й садом Купецьких зборів, Царською площею, вулицею Хрещатик, Бибіківським бульваром, Львівською вулицею, Галицькою площею і Брест-Литовським шосе, мав утримуватись до кінця боїв за Київ. Саме через цей район спланував штаб здійснити евакуацію державних установ і відступ українських військ. З метою забезпечення успішної евакуації державних установ і відступу військ, сад Купецьких зборів утримував Гайдамацький кіш Слобідської України, Хрещатик захищали: Добровільний офіцерський загін й підрозділи Вільних козаків, кінець Львівської вулиці захищав Добровільний польський

підрозділ, а для захисту Бибіківського бульвару залишилися вояки Полуботківського полку. Більшовицькі вояки, стомлені багатоденними боями, вночі з 25 на 26 січня відпочивали. Тож ніхто із них не помітив, що цієї ночі українське командування розпочало проводити евакуацію державних установ й відступ полків із Києва.

Першими виводилися війська з «Арсеналу». Республіканський курінь, покинувши твердиню, зайняв бойові позиції спочатку на Царській площі, але згодом перемістився на позиції біля школи сліпців. У свою чергу Перша Українська військова школа та залишки полків імені Б. Хмельницького й П. Дорошенка попрямували до Брест-Литовського шосе. Під охороною Першого куреня Січових стрільців цієї ночі покинули Київ Центральна рада й урядові установи.

Так завершився третій день наступу більшовицько-російських військ на Київ.

Київ. Хрещатик.

Зранку 26 січня вояки лівого флангу 2-ї армії Р. Берзіна захопили вночі залишені казарми Богданівського полку, завод «Арсенал» та рухаючись Олександрівською вулицею в напрямі Марійського палацу наштотувалися біля школи сліпців на оборонні позиції республіканців. Більшовики багаторазово кидалися в нагальні атаки. Але кожного разу зливи куль, випущені українськими патріотами, зводили їх атакуючі пориви нанівець.

Водночас з лівим флангом 2-ї армії, її правий фланг атакував в районі Купецького саду оборонні позиції Гайдамацького коша Слобідської України. Але як і в районі школи сліпців, так і в районі Купецького саду більшовицькі війська раз зоразу наштотувалися на нездоланий опір українських вояків.

Гайдамацький кіш, спільно з Республіканським куренем, Добровільним офіцерським загоном і підрозділами Вільного козацтва, прикривали відхід з Києва Урядових установ та українських частин, яким було наказано відступити першими. Тож гайдамакам, офіцерам добровольцям й вільним козакам не було звідки чекати на допомогу. Вони повинні були розраховувати тільки на власні сили. Про те, як зокрема гайдамаки вели свої останні січневі бої за Київ, штабс-капітан (сотник) Олександр Шпилінський (Шпінський) у своїх спогадах описав так: «Лави гайдамаків лежали в Царському саду. Сад засипала стрільна з-за Дніпра. Більшовики доходили до самого будинку Купецького Зібрання й тоді ми всі з от. Петлюрою вискакували та переходили в наступ. Раз наш наступ був такий скорий, що большевики не встигли вскочити на мости, що з'єднували два сади, й там їх багато перебили. Весь сад був завалений трупами. Це тупцювання на місці без хвилини спокою ні вдень, ні вночі страшенно стомило всіх, а наступи червоних робилися ще більш упертими. Стомлені гайдамаки, відбиваючись від ворога, і в наступ вже не переходили. Втома була така велика, що навіть гайдамаки захвилювалися: «Чому не дають допомоги? Доки будемо тут битися?». Надходили останні дні та останній наш наступ. Отаман Петлюра зібрав усіх нас та звернувся з промовою: «Треба напружити всі сили ще раз!». То була божевільна атака – жорстока та люта. У цій останній атаці багато забили гайдамаків, не було ні одного гайдамака, якого б не зачепила куля. Гайдамаки вже не ходили, а лазили по саду від утоми й поранень, але ні один не хотів відійти від своїх. Все це вже

давно перейшло міру можливостей людини» (Шпилинський О. Замітки до історії 3-го пішого полку імені Наливайка // Табор. Частина 12. – Варшава. 1931. – С. 66-67).

Раннього ранку четвертого дня боїв за Київ вояки 1-ї армії П. Єгорова продовжили атакувати добровольців Офіцерського загону на чолі з генерал-майором Костянтином Прісовським та підрозділи Вільного козацтва. Але й цими позиціями заволодіти більшовикам не вдалося.

Ймовірно, більшовикам заважало пробитися на Хрещатик ще й те, що основні свої сили П. Єгоров кинув на боротьбу з українськими військовими частинами, що оголосили про свій нейтралітет. Під прикриттям бронепотягу А. Полупанова, що нещадно громив казарми Української артилерійської бригади й кінного полку «Вільна Україна», більшовицькі загони ринули в атаку. Вояки цих двох нейтральних частин, приневолені наступальними діями більшовицьких військ, вийшли з нейтралітету й дали їм достойну відсіч. То ж наслідком цих боїв стало те, що основні сили 1-ї армії П. Єгорова виявилися скутими боями з донедавна нейтральними частинами, які, навіть не усвідомлюючи того, що своїми діями надали воякам Добровільного офіцерського загону й козакам під-розділів Вільного козацтва можливість протягом 25-26 січня успішно утримувати у своїх руках Хрещатик.

Надвечір, коли всі урядові установи покинули Київ, Республіканський курінь відійшов на позиції Гайдамацького коша, після чого, перегрупувавши наявні сили й засоби, обидві частини ринули в свою останню, в час січневих боїв за Київ, атаку. Більшовики спантеличені несподіваним наступом українських військ, поспішно відійшли на безпечну відстань. То ж, скориставшись короткочасною розгубленістю більшовиків, вояки Гайдамацького коша й Республіканського куреня розпочали свій відступ з Києва. Вони вийшли на Хрещатик, з Хрещатика повернули на Фундуклівську вулицю, в кінці якої перетнули Галицьку площу, вийшли на Бибіківський бульвар, а звідти на Брест-Литовське шосе. За Гайдамацьким кошем й Республіканським куренем знялися з бойових позицій й вояки Добровільного офіцерського загону й козаки підрозділів Вільного козацтва. Вільні козаки приєдналися до колони Гайдамацького коша, а офіцери до добровольців Республіканського куреню.

Рештки полків ім. М. Грушевського й «Вільної України» та артилерійської бригади майже одночасно з гайдамаками й республіканцями також розпочали свій відступ та приєдналися до відступаючих військ в районі Політехнічного інституту. Там же, біля Політехнічного інституту, приєдналися до них й рештки Полуботківського полку. Згідно з отриманим наказом всі вони рушили Брест-Литовським шосе в бік містечка Ігнатівка, і лише Гайдамацький кіш Слобідської України рухався в бік села Шпитьки.

Деякі українські військові частини не знали про проведену евакуацію державних установ та відступ головних українських військових сил, а тому продовжували чинити більшовикам відчайдушний опір. Більшовицьке керівництво на той час зосередило всю свою увагу на придушенні вогнищ спротиву, роззброєнні нейтральних частин, варварському знищенні артилерійським вогнем будівель старого міста та в змаганні з написанням й відправкою до Харкова і Москви переможного змісту телеграм, а тому не помітило проведеної українським керівництвом евакуації урядових установ й відступу головних сил українських військ. І тільки вранці 27 січня на кінець усвідомили, що все місто знаходиться в їх руках й що ніхто їм більше не чинить опору, припинили артилерійський обстріл Києва.

Цього ж дня більшовицьке керівництво, надавши можливість своїм воякам безкарно грабувати місто, приступило до відправки на різні адреси нових телеграм, звітів і повідомлень. Так, за свідченням більшовички Євгенії Бош, народні секретарі В. Ауссем, Ю. Коцюбинський і Лапчинський відправили 27 січня з Києва (до цього часу всі телеграми й повідомлення відправлялися з Дарниці) телеграму в Харків наступного змісту: «Наконец, окончательно овладели городом. Освободили из тюрьмы т. т. Чудновского, Боярского, командира особой армии Егорова и других революционеров. Киев окончательно очищен от контрреволюционных банд, разрозненные группы которых, еще ночью стали покидать город. Генеральный Секретариат бежал на автомобилях по Житомирскому шоссе. Петлюра с оставшимися вояками отступил на Житомир. Советская власть Киева начинает возобновлять свою деятельность. Организованся Ревком. Завтра состоится первое заседание Киевского Совета Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов» (Бош Евгения. Год борьбы. - Москва, Ленинград: Государственное издательство, 1925. - С. 134-135).

За свідченням більшовички Євгенії Бош 27 січня, в Харкові відбулося останнє засідання Народного секретаріату, яке прийняло рішення про його переїзд з Харкова до Києва. 28 січня Народний секретаріат Української Радянської Республіки звітував телеграмою перед Радою народних комісарів Росії про захоплення радянськими військами Києва. Але з якогось дива, датою «окончательного очищения от контрреволюционных банд» Києва, Рада народних секретарів називає не ранок 27 січня, а ранок 26 січня. Фрагмент цієї телеграми процитуємо: «Мы опасаемся, что вследствие повсеместной порчи телеграфных проводов, произведенной контрреволюционерами, вы

до сих пор не получили полностью тех сведений о ходе операции революционных войск, которые передавали мы отсюда и наш Секретариат из Харькова, и поэтому вновь сообщаем, что Киев утром 26 января окончательно очищен от контрреволюционных банд Киевской рады.

Разрозненные группы противника бежали по направлению к Фастову, преследуемые нашими блиндрованными поездами, и окончательно рассеяны полками 2-го гвардейского корпуса, пришедшими в Фастов с фронта. В уличных боях часть вожаков буржуазной контрреволюции убита, часть скрылась, советская власть в Киеве восстановлена. Состоялось заседание советов.

Центральная рада и генеральный секретариат не существуют, от них отвернулось все население Украины, возмущенное грубо реакционным политическим курсом Рады и зверствами наемных приспешников... Народные секретари Украинской советской республики».

(Документы по истории гражданской войны в СССР. Том 1. - Политиздат при ЦКВКП(б), 1941. - С. 59).

Після остаточного захоплення Києва, більшовики влаштували в ньому жорстоку різанину, якої не знав столичний град від часів Андрія Боголюбського й хана Батия. За різними оцінками, від рук осатанілих більшовицьких катів мученицьку смерть прийняло від 2 000 до 5 000 осіб.

Як зазначив у своїх дослідженнях професор Дмитро Дорошенко: «У всякому разі не менше 3 000 людей було розстріляно більшовиками в перший же день. Переважно, це було офіцери старої російської армії, які заховували «нейтралітет», а дехто, може й тішився поразкою українців. Убивали взагалі без розбору, хоч особливо часто гинули ті, хто мав посвідку (на червоному папері) від української влади про перебування на військовій службі. Особливо страшні розстріли були в районі Печерська й Липок, де мешкали заможні панські родини і багато військових» (Дорошенко Дмитро. Історія України 1917–1923 рр. – Том 1. - Ужгород: Свобода, 1932. - С. 294).

За даними проведених австрійсько-німецькою стороною досліджень, переданих з Києва до Відня 2 квітня 1918 року, за три тижні господарювання більшовиків у Києві, тільки з числа одних офіцерів було замордовано 2 576 осіб. Серед цих розстріляних і заколотих багнетами офіцерів були генерали Б. Бобровський, Я. Ганзюк, А. Сафонов, М. Іванов, полковники Домажіров, А. Речицький, підполковник С. Базаров та ще багато інших військовиків, що уславили своє ім'я на полях битв Першої світової війни.

Серед відомих українських політичних діячів було вбито члена Центральної ради лівого соціал-революціонера Леоніда Бочковського, редактора часопису «Народна Воля» Ісаака Пугача, лікаря Михайла Орловського, військового лікаря Бочарова. Але одним із перших впав від руки більшовицьких терористів митрополит Київський Володимир (Богоявленський), розстріляне й поколоте багнетами тіло якого, вранці 26 січня, було знайдено біля економічної брами Печерської Лаври.

Так, з небаченою до того часу терору, розпочала своє господарювання в Києві більшовицько-російська влада на чолі з їх лідером Володимиром Ульяновим (Леніним).

Більшість більшовиків відступила підземними переходами. Однак понад 200 з них (ті, що прикривали відхід) потрапили в полон і були розстріляні. Загальні ж втрати повстанців перевищили 1000 чол.

Проте перевага Центральної Ради виявилася короткочасною, бо ж саме в той момент до столиці підійшли очолювані М. Муравйовим «армії». Єгоров 22 січня штурмом оволодів Дарницею.

З'єднавшись тут із загонами Р. Берзіна, що наступали з боку Бахмача, радянські війська 23 січня зробили спробу увірватися до Києва, однак змушені були відступити під щільним кулеметним вогнем противника з правого, високого берега Дніпра.

Зазнавши невдачі під час першого штурму, М. Муравйов наказав розпочати нещадний артилерійський обстріл Києва: п'ять діб 330 легких і 10 важких гармат бомбардували 600-тисячне місто, сіючи в ньому смерть. За цей час М. Муравйов перегрупував свої сили і підготувався до наступного штурму.

Згідно з новим планом, штурм української столиці мав здійснюватися одночасно в кількох напрямках. Війська Єгорова мали наступати через залізничний міст на станцію Київ-Товарний. Підрозділам Берзіна належало вести наступ на Печерськ. Особлива роль у здобутті Києва відводилася Першому Українському полку Червоного козацтва на чолі з В. Примаковим, якому було наказано форсувати Дніпро та увійти до міста з тилу.

Шукаючи зручного для переправи місця, загін козаків чисельністю до 100 чол. при кількох кулеметах рушив вгору вздовж Дніпра. В ніч на 26 січня в районі Межигірського монастиря козаки з кіннями переправилися по замерзлій ріці (двоє вояків при цьому загинули, пішовши разом з кіннями під кригу). Зібравшись біля Пущі-Водиці, загін рушив на Куренівку і далі на Поділ, де до нього почали приєднуватися більшовицьки настроєні робітники — недобитки Червоної гвардії.

Одночасно група червоних козаків разом з червоногвардійцями (всього 25 чоловік) непоміченою підійшла до Сирця. Видаючі себе за гайдамаків, загін без особливих зусиль наблизився до аеродрому, розташованому неподалік од заводу Греттера. Аеродром охороняла невелика сербська частина — до 15 вояків. Помітивши вершників, вартовий вигукнув: “Стій! Хто йде?” і, почувши у відповідь: “Чорна гайдамацька сотня”, пропустив загін на територію аеродрому. Змусивши сербів скласти зброю, козаки зняли з 12 аеропланів кулемети системи “Люїс” і знищили готові до вильоту французькі бойові машини: шаблями розкололи пропелери, знайденими тут же, в майстернях авіапарку молотками розбили окремі механізми аеропланів.

На шум та постріли до аеродрому підійшли вояки однієї з українських частин, що стояла неподалік, однак після короткої перестрілки більшовицькому загону вдалося зникнути.

За кілька годин загін В. Примакова при допомозі місцевих червоногвардійців зайняв Куренівку, частину Лук'янівки, Подолу і, не зустрічаючи серйозного опору, просувався до центру міста. Як тільки червоні козаки з'явилися на Подолі, до них під білими прапорами прибула делегація розташованого неподалік полку георгієвських кавалерів. Повідомивши, що “кавалери” бажають залишитися нейтральними у протиборстві між Центральною Радою та більшовиками, а керівництво полку не перечить, щоб бажаючі з числа “кавалерів” приєдналися до більшовиків, делегація запропонувала свої послуги щодо переговорів з розташованими неподалік юнкерами, аби й вони не чинили опору більшовицьким військам. Пропозиція була дуже доречною, оскільки у В. Примакова не було ані потрібної кількості людей, ані зброї для протистояння переважаючим силам противника. Свої обіцянки георгієвські кавалери виконали, через годину над касарнею юнкерів було піднято білий прапор.

Тим часом загопи Р. Берзіна та П. Єгорова захопили мости на Дніпрі і почали новий наступ на Київ. Переконавшись у безперспективності дальшої оборони столиці, Центральна Рада віддала наказ про евакуацію, яку було проведено в ніч з 26 на 27 січня. Зранку 27 січня російські війська увійшли до міста. У цей же день М. Муравйов з гордістю телеграфував В. Леніну: “Після п'ятиденних запеклих боїв на вулицях Києва сьогодні я остаточно оволодів містом...”

Тим часом голова Раднаркому вже за кілька днів до цієї телеграми сповістив “усіх, усіх, усіх” і “делегацію у Брест-Литовську особливо” про здобуття більшовиками Києва. В опублікованій 24 січня 1918 р. газетою “Известия ЦИК Советов рабочих, крестьянских и солдатских депутатов” радіотелеграмі за підписом В. Леніна зазначалося: “Радянські війська вступили до Києва 16 січня. Військами керував заступник народного секретаря у військових справах Юрій Коцюбинський. Київський гарнізон зі своєю артилерією з'єднався з військами Коцюбинського і оголосив Київську Раду (Винниченка — Порша) скинутою. Всіма покинутий Генеральний Секретаріат Київської Ради на чолі з Винниченком зник. Центральний Виконавчий Комітет України та його Народний Секретаріат у Харкові оголошений вищою владою України.

Прийняті федеративний зв'язок з Росією та повна єдність у справах внутрішньої і зовнішньої політики з Радою Народних Комісарів. ЦВК України і Народний Секретаріат 21 січня перемістилися до Києва. Військові Ради Південно-Західного та Румунського фронтів саморозпустилися...”

При уважному ознайомленні з наведеною радіотелеграмою постає не одне питання: чим пояснити, наприклад, разюче неспівпадання дат здобуття Києва російськими військами (Ленін повідомив, що це сталося 16 січня, хоча Муравйов увійшов до столиці лише 27 січня) або щодо переїзду Харківської ради до Києва (по радіо передали, що це відбулося 21 січня, хоча насправді “ЦИКУКА” переїхала до Києва 30 січня). Не зрозуміло також, чому в радіотелеграмі йдеться про від'їзд із Києва кабінету “Винниченка — Порша”, адже на момент евакуації Центральної Ради такого кабінету вже не існувало — його замінив кабінет, очолюваний В. Голубовичем; не ясно, де і коли Харківська рада встигла підтвердити свою прихильність ідеї федерації з Росією та проголосити “повну єдність у справах внутрішньої та зовнішньої політики” (щоправда, таку заяву Народний Секретаріат таки зробив, — проте сталося це 30 січня, тобто через тиждень після виходу радіотелеграми Леніна). Врешті-решт, не можна не звернути уваги на те, що голова Раднаркому у своїй радіотелеграмі повідомив, що війська очолював Ю. Коцюбинський, хоча насправді керував цією “операцією” М. Муравйов.

Зазначимо, що радянська історіографія досить просто відповідала на ці запитання. Багаторазово згадувана у різних монографіях і статтях телеграма В. Леніна подавалася з незначними купюрами — з неї вилучалися дати. Таким чином, авторам не треба було давати жодних пояснень з приводу багатьох нісенітниць, які впливають з цього документу, зокрема такої: як це голові Раднаркому вдалося заздалегідь так детально окреслити майбутні дії та рішення Харківської ради.

Очевидно, що радіотелеграма В. Леніна з повідомленням про взяття Києва радянськими військами 16 січня 1918 р. була фальшивкою, розрахованою передусім на представників Четвертичного Союзу — цією дезінформацією Петроград розраховував вплинути на хід переговорів у Бресті, “вибити” з

них делегацію Центральної Ради. Зазначимо, що “радіо” Леніна таки викликало певне замішання у Бресті. Однак після того, як з Києва прийшла телеграма, що спростовувала повідомлення Петрограда, та після того, як голова російської делегації Л. Троцький відмовився надіслати до Києва австрійського офіцера Генерального штабу з тим, щоб він приніс аутентичні відомості, представники Четвертичного Союзу радіотелеграму В. Леніна відкинули. Не викликає подиву й “прозорливість” більшовицького вождя щодо рішень “ЦИКУКИ” після переїзду до Києва — те, що Ленін заздалегідь чітко окреслив усі дії Харківської ради, ще раз вочевидь засвідчує, що усі її кроки наперед узгоджувалися в Петрограді. Що ж до “неточності” з кабінетами Винниченка та Голубовича, то її також можна пояснити — на момент надіслання радіотелеграми ще існував кабінет Винниченка і Ленін, зрозуміло, не міг передбачити його переобрання у найближчому майбутньому. А ось до можливих звинувачень з боку прихильників Центральної Ради у відвертій окупації російськими військами України, захопленні ними Києва Петроград був готовий. Такі закиди, за розрахунками російського більшовицького керівництва, певною мірою могли б бути спростовані оголошенням наступаючих на Київ військ “військами Української Народної Республіки” та призначення їх головнокомандувачем “щирого українця” Ю. Коцюбинського.

Слід зазначити, що Ю. Коцюбинський дійсно рішенням Народного Секретаріату від 19 січня 1918 р. був призначений головнокомандувачем військ Української Народної Республіки — тобто, фактично, військ Російської Республіки на терені України (до речі, у березні 1918 р., коли Народний Секретаріат звільнив Ю. Коцюбинського з посади головнокомандувача, його колишня посада офіційно була визначена так – “тимчасово виконуючий обов'язки Народного секретаря з військових справ і головнокомандувач військ Російської Федеративної Республіки на Україні”). Однак, як про це одверто писав пізніше В. Антонов-Овсієнко, призначення це мало суто формальний характер: як і раніше, на чолі діючих проти Центральної Ради “армій” залишався М. Муравйов, від Юрія Коцюбинського вимагалось лише “політично очолювати бойові операції” — тобто прикривати своїм іменем дії М. Муравйова.

Не можна не визнати, що надії російського більшовицького керівництва на те, що призначення саме Ю. Коцюбинського головнокомандувачем наступаючих на Київ радянських військ справить велике враження в Україні, цілком виправдалися. Звістка про те, що російські війська, які принесли на вістрі своїх багнетів загибель молодій Українській державності, очолював син відомого українського письменника Михайла Коцюбинського, викликала справжній шок серед свідомого українства.

Звичайно, сьогодні важко сказати, що спонукало Юрія Коцюбинського, сина славетного українського письменника взяти на себе відведену йому Раднаркомом ганебну роль придушувача молодій Українській державі — були це щирі почуття, стійкі ідеї ні переконання та впевненість у тому, що тільки більшовики та їх методи боротьби здатні принести українцям так довго очікувану свободу, а може, відіграло тут свою роль звичайне юнацьке честолюбство — військовий міністр, головнокомандувач — чи це не спокуса для 21-річного юнака? Так чи інакше, але погодившись виконувати роль головнокомандувача радянських військ, що захопили Київ, Ю. Коцюбинський взяв на себе моральну відповідальність — як за дії “своїх” армій, так і за ті, за висловлюванням В.Антонова, “безтактовності”, що їх “дозволив собі” справжній головнокомандувач радянських військ у Києві — М. Муравйов.

Про дії ж останнього слід сказати окремо. Своїм наказом № 9 від 22 січня 1918 р. М. Муравйов вимагав від солдатів “нещадно знищити всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і ворогів революції”. Виконання цього наказу більшовицькими військами перетворилося у справжній кривавий терор. Кількість жертв муравйовських вояків вимірювалася тисячами. “Солдати забивали кожного офіцера або юнкера, якого зустрічали на вулиці, — згадував пізніше про ці криваві дні у Києві Г. Лапчинський. — Далеко гірше стояла справа з переслідуванням прихильників Центральної Ради, бо наші вояки не завжди вміли добре розбиратися в цій справі і під час масового терору могли потерпіти замість радівців просто українські національні елементи, навіть прихильні до радянської влади”. Між іншим, жертвами червоногвардійців, які наводили “твердий революційний порядок” у місті, ледь не стали й деякі з членів Харківської ради, що прибули до Києва. М. Скрипника, наприклад, було схоплено на вулиці як “полковника царської армії” — навіть свідок, який “знав полковника в лице”, знайшовся. Тільки випадок врятував Скрипникові життя. Так само ледь не був страчений і В. Затонський — у нього під час перевірки на вулиці червоногвардійці виявили посвідку члена ЦВК, випсану українською мовою.

Втім, масовий терор, нескінченні реквізиції, п'яні погроми муравйовських вояків у Києві, свавілля самого М. Муравйова врешті-решт викликали протести з боку “ЦИКУКИ” — в тому числі, і з боку “формального командувача” Ю. Коцюбинського.

Зазначимо, що сутички між створеним у Харкові більшовицьким урядом радянської УНР та штабом В. Антонова-Овсієнка виникали і раніше.

Отримавши чергову скаргу з Харкова, у своїй телеграмі до В. Антонова-Овсієнка від 21 січня 1918 р. Ленін просив: "...Ради бога, докладіть усіх зусиль, щоб усі і всілякі тертя з ЦВК (Харківським) усунути. Це архіважливо в державному відношенні. Ради бога, помиріться з ними і визнайте за ними всілякий суверенітет... Дуже й дуже сподіваюсь, що Ви цю просьбу виконаєте і абсолютного миру з харківським ЦВК досягнете. Тут потрібний *архітакт національний*".

Виконуючи дану більшовицьким вождем вказівку, В. Антонов намагався не дратувати "ЦИКУКУ", вимагаючи цього і від свого оточення. Проте щодо Муравйова, то досягти замирення між ним та тепер уже Київською Радою (30 січня ЦВК та Народний Секретаріат перемістилися з Харкова до Києва) було зовсім не просто.

Людина надзвичайно честолюбна, Муравйов був жорстоко уражений раптовим призначенням нового головнокомандувача й особливо тим, що, як згадував В. Антонов, "його лаври став пожинати Коцюбинський, який зовсім їх не сіяв". Перекоаний великодержавник Муравйов і чути не хотів про якусь там реальну "українську владу", авторитету Ю. Коцюбинського-прапорщика, він, полковник, тим паче не визнавав. Відтак на вимоги Коцюбинського підпорядкувати свої дії "верховній українській владі" та особисто йому, головнокомандувачеві, Муравйов відповів категоричною відмовою та заявив, що і себе, і свої "армії" він вважає підлеглими лише В. Антонову-Овсієнку та Раднаркому в Петрограді, накази ж "ЦИКУКИ" для нього нічого не варті. Конфлікт між двома головнокомандувачами набував усе більш гострих форм. Коцюбинський звинувачував Муравйова у розкладанні радянських військ, у диктатор стві, великодержавницьких нахилах; Муравйов, у свою чергу, робив закиди Коцюбинському у неприпустимому, з його точки зору, втручанні до справи "північних армій", у "вузькому націоналізмі та місцевому патріотизмі".

Звичайно, звинувачення М. Муравйовим Юрія Коцюбинського у "націоналізмі" не відповідали дійсності. Як і інші українські більшовики, останній керувався у своїх діях виключно "інтересами світової революції" та був "перекоаним інтернаціоналістом". Однак, на відміну від М. Муравйова та інших його великодержавницьки наставлених російських колег, які інтернаціоналізм розглядали як синонім "російськості", Коцюбинський, як українець, все ж не міг зовсім не визнавати "національної специфіки" України, намагався її використовувати — знову таки виключно в "інтересах світової революції".

Слід зазначити, що, на відміну від свого попередника В. Шахрая, який, за визнанням Г. Лапчинського, "не проводив жодної діяльності по організації військового секретарства", Ю. Коцюбинський із великим завзяттям взявся за налагодження діяльності тимчасово довіреного йому відомства. За підписами виконуючого обов'язки народного секретаря у військових справах Ю. Коцюбинського та діловода секретарства В. Примакова 17 січня 1918 р. було видано наказ №2, який визначив структуру та штати військового секретарства. Згідно з наказом у його складі планувалося створити шість відділів. Перший — мобілізаційний мав підвідділи: реорганізації армії (його очолив Гоголев), організації полків Червоного козацтва (Примаков) та організації Червоної гвардії (цей підвідділ очолив лівий есер, член Виконкому Полтавської Ради М.Латишев). Мобілізаційний відділ очолювала колегія у складі завідувачів підвідділів. Серед інших відділів були: військово-технічний (Замелацький), відділ постачання та продовольства (Установ), військово-санітарний (Ісакович), відділ зв'язку (Клойко) та фінансовий відділ, очолюваний колегією у складі Богданова, Халімова, Волошкевича.

Децю пізніше склад народного секретарства у військових справах поповнився ще кількома відділами. Так, постановою Народного Секретаріату від 18 січня 1918 р. при секретарстві був створений морський відділ. На засіданні ЦВК 23 січня завідувачем цього відділу був затверджений М. Ю. Любинський. Викладаючи своє бачення перспектив діяльності українського морського відомства та торкаючись майбутнього Чорноморського флоту, новопризначений завідувач, між іншим, заявив: "Чорноморський флот буде існувати, підпорядковуючись Петрограду та Українській Народній Республіці. Останній — у питаннях фінансів, продовольства тощо". У складі військового секретарства був організований також демобілізаційний відділ, для управління справами авіації та повітроплавання в Україні наказом Коцюбинського № 22 від 18 лютого 1918 р. при секретарстві була створена спеціальна колегія (з представниками від: ЦВК Рад України — 1 чол., Секретарства військових справ — 2, Центрального Бюро профспілок — 2, Ради авіації — 1 та повітроплавальних частин — 3 чол.).

Вже після переїзду до Києва були чітко визначені основні завдання секретарства військових справ: "ліквідація старої армії та обслуговуючих її установ; організація Червоної соціалістичної армії усіх видів та родів зброї". Розмістивши своє секретарство в колегії Павла Галагана (вул. Фундуклеївська,

11), де нещодавно розташовувалося військово-міністерство Центральної Ради, Коцюбинський з перших днів перебування в Києві став вживати рішучих заходів до налагодження діяльності свого відомства. Під загрозою розстрілу всім чиновникам колишнього українського військового міністерства було наказано у триденний строк повернутися на свої робочі місця. Загроза подіяла — значна частина службовців міністерства (переважно технічного апарату) приступили до виконання своїх обов'язків вже як службовці народного секретарства військових справ. Більшовицький “Вісник УНР” 17 лютого 1918 р. повідомив про дні та години прийому відвідувачів Ю. Коцюбинським — щоденно від 12 до 16 год.

В один із таких днів на прийом до більшовицького військового міністра прийшов Д.Дорошенко — на той час крайовий комісар Галичини та Буковини — з тим, щоб погодити з новою владою питання про ліквідацію своєї управи, а одночасно визначитися з подальшою долею працівників. У своїх спогадах Дмитро Іванович досить цікаво змалював обстановку в народному секретарстві військових справ часів перебування його в Києві. Ю. Коцюбинський намагався переконати українців, що його секретарство є більшовицьким, але разом із тим і національним, українським відомством: сам народний секретар у військових справах спілкувався з відвідувачами (українцями) українською мовою, канцелярія секретарства почала видавати виписані українською мовою посвідчення та інші документи, над будинком колеги Павла Галагана був вивішений оригінальний прапор — він був червоним, але в куточку, зверху, біля древка були нашиті дві смужки — жовта й блакитна.

Полагодивши справу з ліквідацією своєї управи й навіть випросивши для її працівників платню — по 300 крб., Дорошенко звернувся з проханням до Коцюбинського дати йому і колишньому генеральному писареві Центральної Ради О. Лотоцькому можливість “відправитися у відпустку”, тобто видати якийсь документ, який зробив би безпечним від'їзд із зайнятого більшовиками Києва. Таку “охоронну грамоту” Дорошенко отримав. Оцінюючи пізніше цей жест більшовицького військового міністра, Дмитро Іванович писав: “Поводження Коцюбинського щодо мене й Лотоцького було чисто джентльменське. Слово “Центральна Рада” було в ті дні страшним словом, за приналежність до неї просто розстрілювали без довгих розмов. А тут перед ним член Центральної Ради(я) і Генеральний Писар! Коцюбинський як українець, очевидно, не бажав нашого загиби й може навіть догадуючись, давав нам спосіб рятуватись. Досить було справді якогось натяку з його боку своїм же товаришам і нам був би кінець. Але він, видно, цинив також і довір'я, з яким ми звертались до нього”...

Хоча, як про це згадувала Є. Бош, діяльність народного секретарства військових справ у здобутому більшовиками Києві “головним чином звелася до видачі відпусток і прийому справ від попередніх військових установ”, однак Коцюбинський намагався діяти і в напрямі вирішення іншого завдання свого відомства — формування нових військових частин. Джерелом їх поповнення, крім червоногвардійських загонів, мали служити й колишні українізовані полки Центральної Ради, що виявили свою прихильність до більшовиків під час січневих подій у Києві. Серед таких полків були, зокрема, Георгієвський полк та полк Сагайдачного. Наприкінці лютого спеціальним наказом Ю. Коцюбинського Георгієвський полк був перейменований в 3-й курінь 1-го полку Червоного козацтва, полк Сагайдачного — в 4-й курінь цього ж полку.

Новостворювані радянські військові формування мали скласти основу нової соціалістичної армії — армії під назвою Червоне козацтво. Назва та порядок комплектації цієї армії визначалися декретом “Про організацію Народної Революційно-Соціалістичної армії в Україні”, що його Народний Секретаріат видав ще 20 січня 1918 р. — саме в розпал боротьби за Київ. Ось цей документ:

Декрет про організацію Народної Революційно-Соціалістичної Армії в Україні від 20 січня 1918 р.

В ім'я Великої Робітничо-Селянської Револуції Народний Секретаріат Української Робітничо-Селянської Республіки, виконуючи волю трудового народу, який обрав його, постановляє:

Для захисту та зміцнення Народної Влади і для остаточної перемоги робітників та біднішого селянства над буржуазією, організувати нову соціалістичну Робітничо-Селянську Армію “Червоне Козацтво” на наступуючих засадах:

1. Всі воїни, з яких повинно скластися Червоне Козацтво, вступають до армії добровільно за рекомендацією революційно-соціалістичних партій та радянських організацій.
2. Всі воїни перебувають на повному державному кошті та одержують 25 карбованців на місяць.
3. Вступаючи до Червоного Козацтва мусять дати зобов'язання не кидати рядів його протягом шести місяців, причому вони можуть бути відпущені раніше зазначеного строку, коли перемога й здобутки революції будуть забезпечені.
4. Сім'ї солдатів Робітничо-Селянської Армії одержують платню натурою за місцевими нормами, а також користуються безплатною медичною допомогою тощо.

Новоутворювана армія – Червоне козацтво за розрахунками її організаторів, мала б підкреслити її національний, український характер. Стосувалося де й встановлення конкретного строку служби добровольців (6 місяців), призначення високої платні інструкторам і командирам нової армії України, проте майже вдвічі меншої, ніж в Росії, платні для рядових військовиків. Не можна не звернути уваги ще на одну показову деталь цього документу — відсутність у ньому конкретних вказівок на те, під чийм саме керівництвом має здійснюватися розбудова збройних сил у республіці, відсутність в декреті навіть згадки про народне секретарство військових справ, яке в цей час вже існувало і мало б безпосередньо займатися справою організації війська (нагадаємо, що в російському декреті цьому важливому питанню було присвячено окремих, третій розділ).

Щодо останнього, то, звичайно, таке “упущення” в українському варіанті декрету не було випадковістю. Очевидно, прямо заявити про те, що процес організації армії в Україні буде повністю визначатися і керуватися Петроградом (а саме це й впливало з підписаного В. Затонським декрету РНК від 15 січня 1918 р.), українські більшовики, враховуючи політичний момент, не наважилися; з іншого боку, теза про те, що створення Червоного козацтва у всеукраїнському мдсштабі буде проводитися “під керунок робітничого і селянського уряду України” (згадамо, що саме таким було формулювання постанови Народного Секретаріату від 5 січня 1918 р.) очевидно не влаштувала Раднарком. І це не дивно — створюючи для “ЦИКУКИ” імідж “дійсного уряду”, російське більшовицьке керівництво все ж постійно побоювалося “перевищення” своїх повноважень, в тому числі і у військовій сфері. Як з'ясувалося, такі побоювання не були безпідставними.

Одним із тих більшовицьких лідерів України, чий “вождистські замашки” почали викликати занепокоєння Петрограда, став і Ю. Коцюбинський. Всупереч розрахункам російського партійного центру на свідоме виконання ним своєї ролі формального командувача, Ю. Коцюбинський чим далі, тим більше проявляв своє «нерозуміння політичного моменту», дедалі наполегливіше і домагаючись того, щоб не лише вважатись, але й бути дійсно військовим міністром України та головнокомандувачем збройних сил. “Майже українськими” (висловлювання М.Муравіова), став вважати народний секретар у військових справах і армії, що захопили Київ. Для цього Ю.Коцюбинський мав певні підстави, адже ці “армії” напередодні здобуття столиці були проголошені “військами УНР”.

Спроби Ю. Коцюбинського покласти край свавіллю М. Муравіова та примусити його підкорятися українській владі знайшли підтримку і серед окремих членів “ЦИКУКИ” і, що було особливо важливо, серед частини вояків першої армії П. Єгорова, і значну частину якої, як вже зазначалося, складали саме мешканці України – харківські, катеринославські, донбасівські червоногвардійці. Справа дійшла до того, що обраний частинами цієї армії” комітет (до нього увійшли С. Моїсєєв (Зефіров), Лашдус, Чернов) за наказом Ю. Коцюбинського був заарештований. П. Єгоров відмовився визнати своє підпорядкування українському міністрові. У відповідь на такі дії прихильників Коцюбинського Муравіов за допомогою відданих йому частин заарештував членів армійського комітету та розформував “бунтівні” частини першої “армії”. Проте за розпорядженням В. Антонова і члени армійського комітету, і П. Єгоров були звільнені.

Намагаючись “знайти управу” на Муравіова, комітет першої «армії» надіслав свою делегацію в Петроград, яка, добившись зустрічі з Леніним, звернулася до нього з проханням призначити комісію для розслідування дій направленою Раднаркомом в Україну головнокомандувача.

Намагаючись “загасити” конфлікт, Ленін (за рекомендаціями В.Антонова-Овсієнка та Х.Раковського) визнав за доцільне забрати М. Муравіова з Києва, водночас виявивши йому своє абсолютне довір'я. Відтак 17 лютого 1918 р. на адресу головнокомандувача М. Муравіова, Румунської Верховної Колегії, Народного Секретаріату Української Республіки В. Антонова-Овсієнка голова Рад - наркому направив телеграму, в якій зазначалося: «Зважаючи на серйозність становища на Російсько-Румунському фронті і необхідність екстреної підтримки революційних загонів у Бессарабії, головнокомандувач Муравіов та його північна армія причисляються в розпорядження Румунської Верховної Колегії. Ми ні на хвилину не маємо сумніву, що доблесні герої визволення Києва виконають свій революційний обов'язок”.

У цей же день телеграму М. Муравіову з вираженням йому своєї повної довіри надіслав і В. Антонов-Овсієнко. “Ваша робота,— писав він,— була надзвичайно благодійною і я жодного нарікання не можу вам пред'явити... Бувши мною призначений Головнокомандувачем революційних військ, що діяли проти Ради, Ви, товаришу Муравіов, можете перейти в розпорядження іншої влади лише за мою на це згодою... Тому я наполегливо пропоную Народному Секретаріатові України (останній, до речі, категорично висловився проти цього призначення, проте думка його була проігнорована Петроградом. — Авт.) доручити ведення військової кампанії проти військ Румунської олігархії тов. Муравіову.

Прохаю Вас, дорогий друже, товаришу Муравйов, вірити в мою : до вас довіру та продовжувати свої роботи...”

Після відбуття Муравйова та його вояків з Києва ситуація в місті стала спокійнішою. Однак скористатися цим Ю. Коцюбинському не довелося. В ніч з 27 на 28 лютого під натиском наступаючих німецьких військ та частин Центральної Ради Народний Секретаріат покинув Київ і перебрався до Полтави.

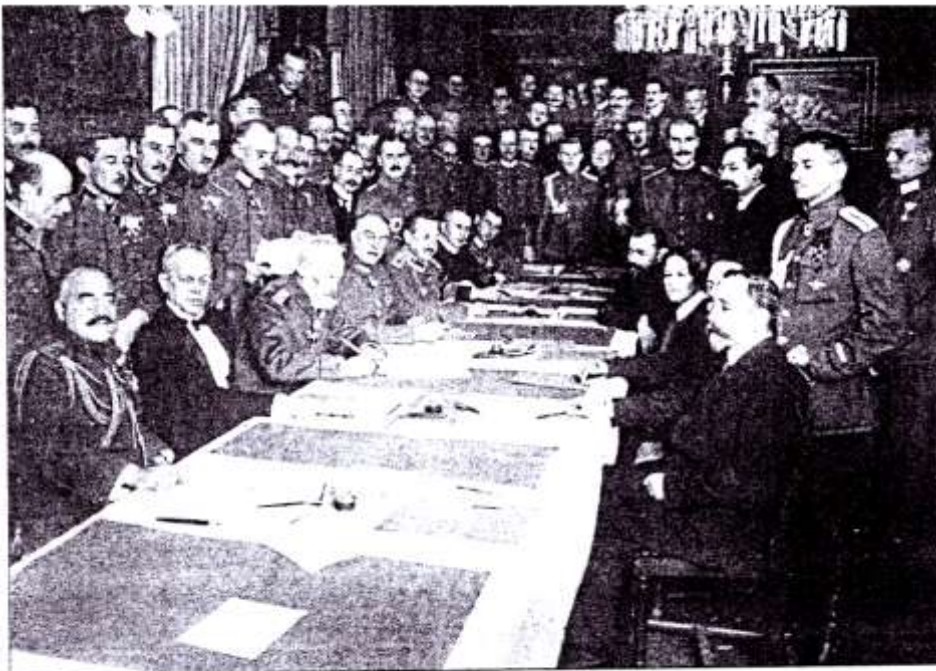
У повідомленні Ю. Коцюбинського, що його 2 березня 1918 р. було вміщено на сторінках газети “Донецкий пролетарий”, сповіщалося про те, що більшовицький уряд України був змушений відступити зі столиці, “маючи перед собою переважаючу в чисельності армію противника та не бажаючи давати в м. Києві бій”. М.Муравйов, однак, довідавшись про те, що радянські війська відступили з Києва без бою, дав своє тлумачення цим подіям. У телеграмі в Петроград від 2 березня 1918 р., повідомляючи про зайняття Києва “гайдамаками, австрійцями, українцями та іншим .... набродом”, Муравйов писав: “Заявляю, що втрата України — то є результат роботи Коцюбинського та деяких інших, що секретарювали на вузько-націоналістичній точці зору”...

Зрозуміло, Петроград був далеким від того, щоб покласти всю вину за падіння Києва лише на Коцюбинського. Проте свої висновки зі справи “Коцюбинського — Муравйова” Раднарком все ж зробив. Наприкінці березня, коли Муравйов повернувся в Росію, Ленін особисто зайнявся розслідуванням причин конфлікту. Він бесідував з Муравйовим 25 березня, а через кілька днів да розпорядження провести очну ставку колишнього головнокомандувача з головою армійського комітету першої «армії».

Всупереч намаганням російського більшовицького керівництва усунути делегацію Центральної Ради від переговорів у Бресті не вдалося. Визнавши очолювану Центральною Радою УНР незалежною державою, представники Четвертичного союзу 9 лютого 1918 р. уклали з нею мирну угоду. Хоча умови її не можна було вважати цілком задовільними для української сторони (згідно з договором частина українських земель, зокрема Галичина і Буковина, залишалася під Австрією, до того ж уряд УНР зобов'язувався упродовж першої половини 1918 р. поставити до Німеччини та Австро-Угорщини велику кількість продуктів, промислової сировини тощо), однак представники її сподівалися на те, що підписана з країнами німецького блоку угода матиме позитивне значення для України — сприятиме збереженню її статусу самостійної держави та забезпечить військову підтримку українському урядові з боку Німеччини в справі вигнання з території УНР російських більшовицьких військ. Що ж до Німеччини та її союзників, то, укладаючи угоду з УНР, вони, зрозуміло, мало цікавилися її державницькими інтересами. Відносно України Німеччина мала свої, суто експансіоністські наміри — загарбати під дипломатичним прикриттям багату хлібом та іншими ресурсами країну.

Офіційне повідомлення про угоду між УНР і чотирма державами німецького блоку обурило голову російської делегації Л.Троцького, який щойно 7 лютого у приватній бесіді з представником Австро-Угорщини графом Оттокарм Черніним (останній мав спеціальне доручення з'ясувати віч-на-віч з Троцьким прийнятні для Росії умови мирного договору) відверто і ясно попередив, що ніколи не погодиться на те, щоб країни Четвертичного союзу заключили мир з Україною, яка “не знаходиться більше в руках Ради, але в руках його військ” і яка “є частиною Росії”. Підтверджуючи послідовність своєї позиції, голова російської делегації 10 лютого 1918 р. заявив про відмову Росії надалі брати участь у переговорах та про її наміри в односторонньому порядку припинити військові дії на фронтах, а свою армію демобілізувати. Формула Троцького “ні миру, ні війни, а армію розпустити” була закладена у виголошеній перед представниками країн Четвертичного союзу декларації. “Іменем Народних Комісарів, — зазначалося в ній, — Уряд Російської Федеративної Республіки цим доводить до відома народів і урядів воюючих з нами, спільних і нейтральних держав, що відмовляючись від підписання анексіоністського договору, Росія оголошує з свого боку стан війни з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією припиненим. Російським військам віддається наказ про повну демобілізацію по всіх лініях фронту”.

Така реакція Л. Троцького на підписаний Україною мирний договір була цілком зрозумілою. Україна з її природними багатствами відігравала принципово важливу роль у життєзабезпеченні Росії і втрата її, як вважав Л. Троцький, могла фатально вплинути на саме існування більшовицької влади в Петрограді. Свої підписи під декларацією поставили й представники “альтернативного” уряду УНР — Є. Медведєв та В. Шахрай. Невдовзі російська делегація покинула Брест-Литовськ.

Підписання перемир'я в Бересті-Литовському 15 грудня 1917 року

Зазначимо, що для більшовицького уряду України визнання угоди між Центральною Радою та країнами німецького блоку фактично дорівнювало самоліквідації. Тож не дивно, що дії радянської делегації в Бресті цілком схвально були сприйняті Народним Секретаріатом у Києві. Урядовий орган “Вісник УНР” дав у ці дні таку захоплену оцінку дій Л. Троцького, Є. Медведєва та В. Шахряя: “Сміливим революційним своїм кроком мирна делегація російських та українських трудящих мас кинула виклик хижакам всесвітнього імперіалізму!.. Відверта й відкрита політика Російської республіки має бути підтриманою всім міжнародним пролетаріатом”.

Тим часом голова уряду Російської республіки В. Ленін аж ніяк не поділяв оптимістичні прогнози, пов'язані з відмовою російської делегації від переговорів у Бресті. Всупереч Л. Троцькому, який доводив, що, відмовляючись від ведення війни та демобілізуючи армію, радянська Росія, мовляв, позбавляє німців можливості наступати, а також всупереч позиції есерів, “лівих комуністів”, які категорично висловлювались проти підписання “ганебного миру”, наполягаючи на веденні “революційної війни”, Ленін був твердо переконаний, що за умов, які склалися, російський уряд повинен негайно підписати угоду з країнами німецького блоку, навіть на найтяжчих умовах. Радянська Росія, наполягав голова РНК, не має армії, не має фізичних сил протистояти Німеччині та її союзникам і потребує “мирного перепочинку” для того, щоб зібрати сили, а вже потім узяти реванш.

Суттєвим аргументом на користь Ленінової позиції став розпочатий 18 лютого 1918 р. німецькими військами наступ по всьому фронту від Балтійського моря до Карпат. У цей же день більшістю в одан голос ЦК РКП(б) прийняв рішення негайно підписати договір з німцями. Вранці 19 лютого Ленін надіслав радіотелеграму урядові Німеччини зі згодою Раднаркому на продиктовані умови. Проте у відповідь Петроградіві в ультимативній формі були запропоновані нові, ще більш жорсткі умови миру. Опинившись у безвихідній ситуації, ВЦВК і Раднарком у ніч на 24 лютого ухвалили постанову про прийняття ультиматуму. Для підписання миру в Брест-Литовськ негайно була виряджена нова делегація.

І все ж російське більшовицьке керівництво зробило ще одну спробу дипломатичним шляхом зберегти за собою контроль над Україною. Як потопуючий хапається за соломинку, так і Раднарком без особливих надій на успіх ухопився за можливість використати “альтернативну” делегацію УНР з там, щоб сторгуватися з німцями відносно України на таких умовах: український більшовицький уряд, який, мовляв, мав реальну владу в Україні, підписує з країнами Четвертичного союзу угоду на найвигідніших для останніх умовах. У свою чергу, Німеччина на її союзники визнають “ЦИКУКУ” єдиною владою в УНР та припиняють наступ своїх військ на її територію.

Й. Сталін 24 лютого о 3 год. дня телеграмою повідомив більшовицький уряд України про рішення РНК заключити мир з німцями. Водночас Народному Секретаріатові було запропоновано якомога швидше направити своїх представників до Брест-Литовська. Того ж дня делегація у складі народного секретаря освіти В. Затонського, українського лівого соціал-демократа, члена Київського виконкому

робітничих і солдатських депутатів Є. Нероновича, лівого есера, народного секретаря земельних справ Є. Терлецького та позапартійного, члена ЦВК селянина Руденка виїхала з Києва. У розмові зі Сталіним 25 лютого народний секретар фінансів В. Ауссем повідомив Петроград про відправку делегації та про даний їй урядом наказ відносно її поведінки у Бресті: "...старого мирного договору, підписаного Генеральним Секретаріатом, звичайно, не визнаємо, але готові заключити аналогічний мир за умов невтручання в наші внутрішні справи. Згодні на виведення російських військ з України, але, звичайно, категорично заперечуємо проти виводу нашого Червоного козацтва і Червоної гвардії, сформованої в Україні. На такій платформі прийнятні мирні переговори...".

А вже наступного дня інструкції про бажану позицію на переговорах у Брест-Литовську прибулій з Києва до Петрограда українській альтернативній делегації давав Ленін. Втім, як писав у своїх спогадах В. Затонський, особливих надій на успіх делегації від "ЦИКУКИ" Ленін не плекав. У приватній бесіді з Затонським він сказав: "Україну буде жалко втратити".

Тим часом в Україні тривав наступ 23 німецьких та 10 австро-угорських дивізій (загальна чисельність наступаючих сягала 450 тис.чол.). Не зустрічаючи на своєму шляху жодного опору, 19 лютого 1918 р. німецькі війська зайняли Луцьк та Рівне, 21 лютого вступили до Новограда-Волинського, де до них приєдналися українські війська, віддані Центральній Раді. У цей же час австро-угорські війська успішно наступали на одеському напрямку.

Переконавшись у марності надій на вияв "пролетарської солідарності" з боку німецьких солдатів, Народний Секретаріат почав гарячково вишукувати засоби стримати натиск противника. На засіданні ЦВК і Народного Секретаріату був створений т. зв. Надзвичайний комітет (у складі С. Бакинського, Ю. Коцюбинського, Я. Мартянова, В. Примакова, М. Скрипника), якому належало взяти на себе керівництво "обороною революції від західних імперіалістів". Новостворений Комітет, використовуючи свої "надзвичайні повноваження", одразу ж вдався до "надзвичайних заходів": оголосив Київ і всю територію України "на військовому та осадному стані", розпорядився про негайну здачу зброї населенням, видав наказ про конфіскацію з квартиро- власників та наймачів плати за помешкання на місяць вперед, про накладення податку на домовласників та про здачу населенням золота в зливках, монетах і виробках більше 12 золотників "на збереження до Держбанку" (останнє, за розрахунками Комітету, мало б забезпечити поповнення спустілої урядової казни коштами. За спогадами Є. Бош, від 25 лютого 1918 р. більшовики не мали чим платити навіть Червоному козацтву).

Намагаючись в спішному порядку сформувати військові частини, здатні виступити на захист більшовицької влади, мобілізаційний відділ Народного Секретарства військових справ 23 лютого 1918 р. оголосив запис усіх бажаючих "до новостворюваних республіканських бригад". З метою формування т. зв. інтернаціональних загонів — укомплектованих чехами, німцями і т. ін. — в Києві був організований Штаб міжнаціональних революційних сил.

Проте, незважаючи на всі старання, втілити в життя усі вищеназвані заходи Народному Секретаріату так і не вдалося. І справа полягала не стільки у стрімкому просуванні на Київ чисельно переважаючих сил противника, скільки в організованому супротиві з боку населення, що на нього наштовхнулася "ЦИКУКА". Вакуум, в якому опинився Народний Секретаріат напередодні його відбуття з Києва, відверто описала у своїх спогадах Є. Бош. За її свідченнями, жодні розпорядження уряду не виконувалися, вилучити зброю у населення також не вдавалося, а та, що все ж поступала до більшовиків, виявлялася пошкодженою (кулемети із знятими замками, гвинтівки без затворів тощо). Провалилися й спроби більшовиків сформувати загони "нової соціалістичної армії". Незважаючи на полум'яні заклики виступити "в оборону російської і світової революції", бажаючих поновлювати новостворювані частини практично не було — вояки розходилися по своїх домівках. Тож, за спогадами Бош, Народний Секретаріат обмежився тільки створенням загонів "виключно з числа комуністів". Відчуваючи своє хитке становище, в Києві 26 лютого 1918 р., ЦВК і Народний Секретаріат на своєму засіданні руба поставили питання перед Ю. Коцюбинським, чи в змозі будуть його війська хоча б на деякий час стримати противника на підступах до Києва.

Відповідь Коцюбинського була невтішною. В ніч на 28 лютого український більшовицький уряд спішно втік до Полтави. Уже в Полтаві стало відомо про невдачу, яка спіткала альтернативну українську делегацію на шляху до Брест-Литовська. Відряджена з Петрограда окремим поїздом із спеціальним мандатом за підписом Леніна з вимогою до всіх залізничних комітетів надавати найенергійнішу допомогу в просуванні, делегація "ЦИКУКИ" 28 лютого 1918 р. безперешкодно добралася до Пскова, однак тут її затримали німці. Вони написали протест-заяву: "Ми вимагаємо, щоб ця заява була текстуально передана урядам всіх держав Четвертичного союзу, а також мирній делегації в Бресті". Переповнена благородним обуренням заява альтернативної української делегації не справила жодного враження на представників країн німецького блоку, які, відчуваючи свою

перевагу, не мали намірів будь-яким чином потурати дипломатичним хитрощам Росії. Вже до ночі 1 березня очолюваній В. Затонським делегації було передано відповідь генерал-майора Гофмана: “Наступне має бути передано усно. Присутні в Брест-Литовську представники Четвертичного союзу, визнавши законним уряд Української Народної Республіки, не надають появи згаданих чотирьох добродіїв жодного значення. їм надається можливість повертатися до Петербурга”.

Українська делегація на переговорах у Бересті-Литовському

У супроводі німецького офіцера і двох солдатів посланців “ЦИКУКИ” доставили до найближчого російського посту. На цьому місія делегації більшовицького уряду України завершилася.

Невдача посланців “альтернативної” української делегації не викликала розчарування в Петрограді, адже, як вже зазначалося, Ленін фактично не покладався на можливий успіх Затонського та його колег. Натомість з великим занепокоєнням голова Раднаркому очікував звістку про результати переговорів російської делегації в Бересті.

Невдовзі така звістка надійшла. Представники радянської Росії, з одного боку, і Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії — з другого, 8 березня 1918 р. підписали мирний договір. За його умовами радянська Росія втрачала територію площею близько мільйона квадратних кілометрів. Фінляндія та Україна визнавалися самостійними державами. Раднарком зобов'язувався визнати Брест-Литовську угоду, заключену між країнами Четвертинного союзу та очолюваною Центральною Радою УНР. Пункт договору щодо України проголошував наступне: “...Росія зобов'язується негайно укласти мир з Українською Народною Республікою та визнати мирний договір між цією державою і державами Четвертичного союзу. Територія України негайно звільнюється від російських військ і російської Червоної гвардії. Росія припиняє всяку агітацію або пропаганду проти уряду чи громадських установ Української Народної Республіки...”.

Отже, згідно з Брестським миром, російське більшовицьке керівництво погоджувалося визнати самостійність УНР та законність її уряду — Центральної Ради. Та чи це означало на практиці відмову радянської Росії від зазіхань на такий важливий регіон, яким була для неї Україна? Уже 4 березня 1918 р. М. Скрипник в Полтаві отримав телеграму від Й. Сталіна, в якій чітко визначалися наміри Росії щодо України після підписання договору з країнами німецького блоку. “...Різниця між вами і нами ха? — роз'яснював Сталін, — що ви, за географією Винниченка, складаєте Україну від Подолії до Дону та від Гомеля до берегів моря, а ми складаємо Великоросію. З вами ведуть війну відверто, з нами приховано. Ви чините опір вже тепер, а ми чекаємо до з'їзду Рад, готові всебічно допомагати вам і накопичувати сили для того, щоб може через кілька днів напасти на звіра, що обжерся.”

Урочисте підписання українською делегацією мирного договору в Бересті-Литовському

1) Накази Криленка (про припинення бойових дій) дійсні тільки для Північного, Західного та Кавказького фронтів. Якщо антоновські частини згодні залишитися в Україні, ми радимо переформувати їх у спеціальні українські частини й пустити в хід як такі;

2) Антонову відправлено спеціальний лист Леніна з цілком визначеними пропозиціями...Ми радимо скинути маску антоновську і стати самим собою, тобто Овсієнком. Це даватиме йому повну легальну можливість для операцій проти німецької сволоти. Те ж саме можна порадити Сабліну та Сіверсу...". Як бачимо, лінія Раднаркому стосовно України була однозначною — будь-що втримати її у складі Росії, продовжувати бойові дії на її території, однак, враховуючи політичну ситуацію (підписання Брестського миру), провадити ці дії виключно під українською вивіскою.

Отримавши вказівку Центру, М.Скрипник негайно телеграфував Сталіну: "З Антоновим зараз буду зноситися і за дорученням Народного Секретаріату запрошу його сюди". У цей же день "головковерху Півдня Росії" було направлено телеграму від українського більшовицького уряду з пропозицією прибути до Полтави з тим, щоб взяти на себе командування українськими радянськими військами, "готовими дати рішучу відсіч контрреволюційному походу німецької та української буржуазії". У телеграмі спеціально підкреслювалося українське походження головковерха: "Ви самі, тов. Овсієнко, із тієї Чернігівської губернії, яка зараз стиснута германо-гайдамацьким кулаком".

Звичайно, апеляція до патріотичних почуттів В.Антонова-Овсієнка у даному випадку була лише пропагандистською грою, розрахованою на зовнішній ефект — мовляв, командування "українськими військами" бере на себе українець, людина, якій не байдужа доля його Батьківщини. Проте щодо самого В.Антонова-Овсієнка, то дійсно, будучи за походженням українцем, таким він себе бодай чи усвідомлював. Син поручика резервного піхотного полку, вихованець ряду російських військово-навчальних закладів (Воронезький кадетський корпус, Миколаївське військово-Петроградське юнкерське училище) поручик В. Овсієнко був досить типовим на той час представником русифікованого українця, який, пройшовши "перековку" в російській армії, не тільки забув про своє "малоросійське походження", але й з надзвичайною рішучістю був готовий виступати проти будь-яких проявів "українського сепаратизму". Несприйняття В. Антоновим ідей українського патріотизму підігрівалося його марксистськими "інтернаціоналістськими" переконаннями, специфічною особливістю яких було ототожнення понять "інтернаціоналізм" і "радянська Росія". З огляду на це, зрозумілими були, з одного боку, неприязнь "головковерха Південної Росії" до "самостійницьких замахів" Народного Секретаріату, в тому числі і Ю. Коцюбинського, а з другого — зворушлива симпатія до відвертого великоросійського шовініста М. Муравйова.

Отримавши розпорядження Леніна негайно перейти у розпорядження "ЦИКУКИ" та замінити Ю. Коцюбинського на посаді головнокомандувача всіма військами УНР, В.Антонов запросив із собою М.Муравйова (останньому належало очолити штаб "українських військ"). У листі до М. Муравйова з проханням прийняти запрошення він, між іншим, писав: "Ви знаєте моє ставлення до українського націоналізму, та справа така, що коли на півдні перемаже імперіалізм, загибель нашої революції, в цій її стадії, неминуча...". В. Антонов-Овсієнко 7 березня вже був у Полтаві та брав участь у засіданні ЦВК і Народного Секретаріату. Доповідаючи про це Леніну телеграмою від 8 березня 1918 р., новопризначений "верховний головнокомандувач всіх військ УНР" не приховував свого

зневажливого ставлення до “ЦИКУКИ”. “Здорово зіпсовано справу, — писав він, — розхлябиця, підле боягузтво і пихате самодурство й помпадурство, політиканство, словом — паскудний народ, але тільки б погодилися коритися, і сподіваюся на порозуміння...”

Така негативна оцінка діяльності більшовицького уряду України безсумнівно стосувалася й особисто Ю. Коцюбинського. Не випадково одразу ж після прибуття В. Антонова до Полтави Коцюбинський раптово подав прохання про своє звільнення як з посади головнокомандувача, так і з посади виконуючого обов'язки народного секретаря військових справ, хоча ще напередодні, 5 березня 1918 р., на засіданні ЦВК він був призначений головою створеної при уряді Військової колегії та вижив при цьому свою рішучу готовність виконувати покладені на нього завдання.

“Вісник УНР” 14 березня офіційно повідомив про рішення Народного Секретаріату (дата прийняття постанови не вказувалася, очевидно, це сталося 7 — 8 березня) звільнити Ю. Коцюбинського з посад “тимчасово виконуючого обов'язки народного секретаря військових справ і командувача військ Російської ж Федеративної Республіки на Україні”. Газета сповіщала й про і відставку “за власним ходатайством” Василя Шахрая та про призначення В. Овсієнка народним секретарем і “верховним головнокомандувачем всіх військ УНР”, а також про призначення Є. Нероновича народним секретарем військових справ. Звернемо увагу на те, що у повідомленні підкреслювалося, що Ю.Коцюбинський керував військами Росії на території УНР, хоча, як відомо, згідно постанови Народного Секретаріату від 19 січня 1918 р. був призначений “головнокомандувачем всіх військ УНР”. Така “неточність” формулювань у постановах українського більшовицького уряду, зрозуміло, не була простою недбалістю. В момент наступу радянських військ на Київ у січні 1918 р. “політично вигідним” було назвати Ю. Коцюбинського командувачем українських військ. Тепер же, аби не виникало зайвих питань щодо причин його заміни Антоновим, “політично вигідним” стало оголосити Коцюбинського колишнім командувачем військ Російської республіки на терені УНР. Що ж до призначення Нероновича народним секретарем військових справ, то це явно заздалегідь не планувалося й, очевидно, було пов'язане з раптовою відставкою Коцюбинського. Згідно з рішенням ЦВК 5 березня 1918 р. Неронович став народним секретарем внутрішніх справ замість Євгенії Бош, яка виявила бажання піти на фронт. Проте вже 8 березня його призначили тимчасово виконуючим обов'язки народного секретаря військових справ. Другий Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся у середині березня 1918 р., затвердив Нероновича на цій посаді, Коцюбинського ж було призначено народним секретарем внутрішніх справ.

Направлений “в розпорядження” ЦВК і Народного Секретаріату, В. Антонов отримав чіткі директиви російського більшовицького центру — переформувати усі діючі на терені УНР радянські війська у нові армії й цими силами стримувати наступ українських та австро-німецьких військ вглиб України, забезпечуючи таким чином умови для вивозу в Росію награвованого хліба, вугілля та інших ресурсів. Проте, як одразу ж з'ясувалося, покладені на “верховного головнокомандувача військ УНР” завдання були нереальними — обстановка в Україні не сприяла їх виконанню.

Проблеми виникли уже при спробах встановити єдність військового керівництва. Несподіваною перешкодою на шляху до цього став “невчасно виявлений” сепаратизм так званих “південних республік” — Донецько-Криворізької, Одеської, Кримської, Донської, уряди яких категорично відмовилися визнати свою підпорядкованість українському радянському центру.

Зазначимо, що обставини виникнення “південних республік” залишаються нез'ясованими. Проте не викликає сумніву, що проголошення цих штучних державних утворень сталося не без активної співдії з боку очолюваного Леніним Раднаркомом. Очевидно, що саме в такий спосіб російське більшовицьке керівництво за умов проголошення Центральною Радою незалежності УНР намагалося зберегти свій контроль принаймні над частиною українських територій, і, передусім, над багатим на вугілля та залізну руду Донецько-Криворізьким басейном. Те, що російський партійний центр дійсно певний час підтримував ідею виділення зі складу України цього важливого промислового регіону, визнавали у своїх спогадах такі більшовицькі лідери, як М.Скрипник, Б.Магідов (перший свого часу виступав активним противником відокремлення від України Донецької республіки, другий входив до складу її раднаркомом), на це також вказують й архівні документи, зокрема, Телеграма, що її ЦК РКП(б) надіслав до Харкова на початку березня 1918 р. у відповідь на повідомлення про проголошення IV обласним з'їздом Рад (9 — 14 лютого 1918 р.) Донецької республіки федеративною частиною РРФСР. “Шановні товариші, — зазначалося в телеграмі, — отримали ваш протокол засідання обласного комітету... Вітаємо Вас за ту послідовну лінію, що її Ви провели при формуванні Ради Народних Комісарів. Своє прихильне ставлення до позиції лідерів новоутвореної республіки на початку березня 1918 р. продемонстрував і В.Антонов« Овсієнко. Перебуваючи у Харкові, він прямо заявив, що ставитиме Народному Секретаріатові обов'язковою умовою перебранил на себе обов'язків верховного головнокомандувача “зближення та порозуміння з Раднаркомом Донбасу”.

Прибувши до Полтави, В.Антонов на одному з перших засідань ЦВК порушив це питання. Зазначивши, що Донецька, Одеська та інші республіки не визнають Народний Секретаріат як “загально-українську владу”, він вказав на доцільність “надати майбутньому (вільному) погодженню народів Півдня розподіл кордонів автономних областей”, а найближчим часом зосередитися на організації збройної боротьби проти німецьких та радівських військ, для чого утворити “Союз радянських республік Півдня” із входженням до нього на рівних засадах як України, так і інших “південних республік”.

Пропозиція В.Антонова викликала дискусію. Принципово погоджуючись з потребою найтіснішого об'єднання військових сил, переважна більшість “ЦИКУКИ” все ж дотримувалася тієї думки, що за умов, які склалися в Україні, Центральній Раді та її союзникам слід протиставити не ефемерний “Союз республік Півдня”, а саме “робітничо-селянську владу України, причому України в кордонах III і IV Універсалів”. Ця позиція й була закладена у Декларацію, що з нею ЦВК звернувся до урядів Донецько-Криворізької, Одеської, Донської та Кримської республік. Для узгодження спільних дій (створення тимчасового військового союзу республік у межах УНР) ЦВК Рад України на 14 — 15 березня 1918 р. спланував проведення конференції, на яку були запрошені представники всіх чотирьох республік. Проте у визначений строк жодна з них своїх представників на конференцію не надіслала, тож Декларація “ЦИКУКИ” “зависла у повітрі”.

Відчайдушні спроби В.Антонова-Овсієнка об'єднати усі розташовані на терені УНР частини російської армії та червоногвардійські загони і кинути їх проти планомірно наступаючих українських та австро-німецьких військ давали незначні результати. Накази М.Криленка про припинення у зв'язку з підписанням Брестського миру військових дій та про загальну демобілізацію робили свою справу: російські солдати, в тому числі й “цілком надійні” до недавнього часу червоногвардійці, рушили додому, на північ, рішуче відмовились продовжувати війну в Україні.

Безуспішними були й більшовицькі мобілізації серед українського населення. Оголошена Раднаркомом Донецької республіки загальна мобілізація не дала очікуваних результатів, оголошена ж Народним Секретаріатом мобілізація в Полтавській губернії й зовсім провалилася; спроби окремих місцевих ревкомів вдатися до запровадження військової повинності мали плачевні наслідки у Конотопі, наприклад, оголошена ревкомом мобілізація стала приводом до початку антибільшовицького повстання, в Одесі мобілізовані влаштували демонстрацію “проти війни”, яку, за визнанням В.Антонова, матросам довелося “розсіювати залпами”.

Марними виявилися й надії більшовиків на роздмухання “мужицької війни” в Україні. Щоправда, початок наступу військ Центральної Ради та її союзників в Україну дійсно позначився масовими виступами українського населення, проте мали вони антибільшовицький характер. Наприкінці лютого — у березні 1918 р. такі повстання спалахнули у Глухові, Прилуках, Єлисаветграді, Лебедині, Сумах, Білопільлі, у квітні 1918 р. — в Гуляйполі, Бердянську, Маріуполі, Судаку, Алушті.

У такій вочевидь безнадійній обстановці 16 березня 1918 р. Народний Секретаріат зібрався на засідання з тим, щоб обговорити ситуацію, яка склалася. Доповідь В.Антонова про становище на фронті виявила, як про це писав пізніше один із учасників засідання Є.Квірінг, “цілковиту безпорадність і повну деморалізацію більшовицьких військ”. Вказавши на неможливість організувати захист влади “ЦИКУКИ” за таких умов, народний секретар військових справ Неронович запропонував припинити бойові дії і розпочати переговори з Центральною Радою. Більшістю голосів пропозиція Нероновича спочатку була ухвалена, проте вже наступного дня стараннями М.Скрипника та В.Антонова це рішення переглянули та відмінили. В.Антонов 18 березня відправився до Москви погоджувати питання “всебічної допомоги” Народному Секретаріатові у веденні війни проти Центральної Ради.

Російське більшовицьке керівництво досить активно намагалось вплинути на хід подій, які відбувалися в Україні. Переконавшись у безперспективності і навіть шкідливості (з огляду на встановлення “єдиного бойового фронту проти німців та радівців”) ідеї відокремлення від України Донецької республіки, ЦКРКП(б) 15 березня 1918 р. ухвалив рішення: “Донецький басейн розглядати як частину України” і наказав харківським більшовикам негайно делегувати своїх представників на II Всеукраїнський з'їзд Рад у Катеринославі, де належало б “створити один уряд для всієї України”.

Вимога добиватися від харківських більшовиків визнання Донецького басейну автономною частиною України містилася й у листі В.Леніна до Г.Орджонікідзе від 14 березня 1918 р. Голова російського уряду так змалював “надзвичайному комісарові Півдня Росії” своє бачення програми дій в Україні: “Негайна евакуація хліба й металів на схід, організація підривних груп, створення єдиного фронту оборони від Криму до Великої Росії з залученням до справи селян, рішуче й беззастережне перелицьовування наших частин, що є на Україні, на український лад — отаке тепер завдання...”

Звичайно, російський партійний центр не обмежувався “політичним керівництвом” діями більшовиків в Україні. Разом з директивами в Україну надсилалися “революційні війська”, зброя, кошти. Зокрема, до середини березня 1918 р. на північ України з Дону були перекинуті військові формування Р.Сіверса, що до того вели бої проти каледінців. Численні диверсійні групи “вміючих говорити українською”, загони червоногвардійців, матросів надсилалися в Україну й безпосередньо з Росії. Наприклад, 6 березня з Курська до Ворожби прибуло три ешелони російських вояків на чолі з Шаровим (4-та батарея Сибірської артбригади, ешелон піхоти, ешелон кавалерії), одночасно з Петрограда в Україну були перекинуті чотири загони загальною чисельністю в 1400 чол., батальйон балтійських матросів та інші частини. Вагонами надходила на Україну зброя. З 1 березня по 15 квітня 1918 р. за розпорядженням Всеросійської колегії сюди було направлено 116650 гвинтівок, 150 кулеметів “Максим”, 90 бомбометів, із Тульського відділу Московського артилерійського складу — 200 кулеметів, із Тули — 250 кулеметів. Всього ж за березень-квітень 1918 р. в Україну з Росії надійшло 65 тис. гвинтівок, 1840 кулеметів, 36 гармат, 23 тис. гранат, понад 17 млн патронів і багато іншого спорядження. Не шкодувало російське більшовицьке керівництво й коштів для роздмухування громадянської війни в Україні. Лише через Н.Муралова — командувача Московського військового округу В.Антонову- Овсієнку було передано 500 тис. крб., ще 10 млн крб він одержав від Раднаркому РРФСР через Орджонікідзе. Взагалі ж В.Антонову-Овсієнку було передано до 20 млн крб. Крім того, ще 22 млн крб російський уряд передав Центральному підвідділу грошового постачання при Народному комісаріаті військових справ Донецько-Криворізької республіки.

Наведені тут дані (що, звичайно, є далеко не повними) красномовно свідчать, що радянська Росія, всупереч умовам Брестського миру, продовжувала війну проти УНР та її уряду — Центральної Ради. Проте коли на початку квітня 1918 р. останній звинуватив Раднарком у роздмухуванні війни між російським та українським народами, нарком іноземних справ Росії Г.Чичерін з присутньою досвідченому дипломатові незворушністю заявив: “Радянський уряд не веде війни проти Української Народної Республіки. Боротьба іде між двома частинами українського народу й мова може йти тільки про гаряче співчуття, що його трудящі маси Росії у ці трагічні дні для українського і не тільки українського народу посилають робітникам і селянам України”.

Організація Червоного Козацтва

Після тривалих зусиль, завдяки дійовій допомозі “центру” В. Антонову-Овсієнку все ж вдалося у березні 1918 р. об'єднати окремі червоногвардійські загони та залишки частин старої російської армії, розташованих в Україні, у п'ять так званих революційних радянських армій. Частини 1-ї (командувачі Асєєв, пізніше Єгоров, Козюра, Карпов) та 3-ї (Лазарев, Чикваная) армій оперували на Одеському, згодом на Донецькому напрямках. 2-га армія (командувач Венедиктов) діяла в районі Катеринослава, 4-та (командувачі В. Кіквідзе, Барабані, Саблін) — на полтавському напрямку, 5-та (командувач Сіверс) — на лінії Ворожба — Бахмач — Новгород-Сіверський (у квітні ця армія була перейменована на 2-гу Особливу, а найменування 5-ї армії отримала група військ на чолі з Ворошиловим, яка діяла у Донбасі).

Складені зі значного числа різних за чисельністю, боєздатністю, політичною орієнтацією (більшовицькі, лівоесерівські, анархістські) загонів, погано організовані та дисципліновані збройні формування В. Антонова лише умовно можна було називати “арміями”. Чисельність їх не перевершувала 20 — 25 тис. чол., що ж до національного складу, то принаймні третину особового складу “революційних радянських армій” складали іноземці — поляки, чехи, німці, румуни, серби, угорці, китайці. Решту — здебільшого росіяни і українці.

Зрозуміло, що, не маючи значної кількості військ, не підтримувані місцевим населенням, ці “армії” не могли стримати натиск противника¹. До 20 березня 1918 р. українські та австро-німецькі війська оволоділи Бахмачем, Конотопом, Ромнами, Гадячем, вийшовши на лінію Полтава — Харків. На полтавському напрямку вони здобули Гребінку, Золотоношу, на Правобережжі — Бобринськ, Одесу, Миколаїв. До кінця березня лінія фронту наблизилася до Донбасу. Для його оборони Центральний штаб Червоної гвардії Донбасу сформував “Донецьку пролетарську армію” (командувач А. Геккер).

Зазначимо, що як і під час здобуття більшовиками Києва на початку 1918 р., так і в період їх відступу з України навесні 1918 р. тактика ведення бойових дій з обох сторін залишалася незмінною. В історію вона увійшла під назвою “ешелонної війни”, зважаючи на те, що бойові дії велися переважно уздовж залізниць. Тактика бою, в цілому, зводилася до захоплення і утримання

ворогуючими сторонами крупних вузлових залізничних станцій, псування мостів та інших споруд. У військових діях досить активно використовувалися бронепоезди, які, щоправда, часто були скоріше імпровізаціями, ніж дійсно грізними панцерниками. На платформах встановлювалися гармати й кулемети, а борти “бліндувалися” мішками з піском, рейками, шпалами тощо. Як правило, бронепоезд підходив до станції, з короткої відстані обстрілював и чи вступав у бій з бронепоездом противника. Згодом підходили ешелони з піхотою, яка, вискочивши з вагонів, розгорталася у шеренги та йшла у наступ. Серед найбільш відомих бронепоездів, що діяли у складі “революційних радянських армій” В. Антонова в Україні навесні 1918 р., були бронепоезди “Свобода або смерть” на чолі з матросом Чорноморського флоту Полупановим та “3-й Брянський” на чолі з Л. Мокієвською-Зубок — колишньою студенткою, ще в листопаді 1917 р. направленою Петроградським ВРК продкомісаром до Катеринославської губернії.

Сформовані В. Антоновим-Овсієнком “армії” у військових документах називалися то “революційні армії”, то “радянські революційні”, то “армії південно-російських республік”, то “армії радянських республік півдня Росії” – словом, як завгодно, тільки не так, як їм належало б називатися згідно з декретом Народного Секретаріату від 20 січня 1918 р. - Червоне Козацтво. До речі, і сам В. Антонов-Овсієнко, незважаючи на те, що рішенням ЦВК Рад України його було призначено “верховним головнокомандувачем військ УНР”, фактично з моменту свого призначення усі розпорядження настійливо видавав від імені “верховного головнокомандувача військ радянських республік Півдня Росії”. Коли ж наприкінці березня голова українського більшовицького уряду М. Скрипник зажадав від В. Антонова пояснень з цього приводу, той не тільки “роз’яснив” Скрипникові, що вважає себе верховним головнокомандувачем військ “півдня Росії”, але й демонстративно заявив про складання з себе повноважень народного секретаря. Тож, як бачимо, навесні 1918 р. питання про створення Червоного Козацтва практично й не ставилося, від ідеї організації такої “з національним колоритом” армії більшовики відмовилися.

Звичайно, постає питання: а куди ж поділися сформовані більшовиками Чигиринський полк Червоного Козацтва, 1-й Балак-лівський червонокозачий полк, Ніжинський полк Червоного Козацтва, полки Червоних козаків на Полтавщині і на Київщині?

Всупереч сподіванням більшовиків, українські військові формування не стали їх “надійною” опорою в Україні.

Можна припустити, що вони просто розбіглися, або перейшли на бік наступаючих українських військ, як це було, наприклад, в Полтаві, коли сформований там І. Бокитьком полк Червоного козацтва та кілька українських батареї в момент наближення до міста військ Центральної Ради повернули зброю проти більшовиків.

Історія Червоного козацтва в радянській історіографії фактично звелася до висвітлення бойового шляху полку В. Примакова. Тож розглянемо більш докладно події в Полтаві.

Як свідчать архівні документи, сам командир 17-ї Української роти 171-го піхотного запасного полку Іван Бокитько та частина вояків його роти як “цілком надійні” за наказом петроградського Військово-революційного комітету від 23 листопада 1918р. були направлені в Україну для організації в м. Лубнах Полтавської обл. і в Полтаві “Особливого Українського партизанського загону”.

Згідно з задумами організаторів, загін мав складатися з двох кінних, по шістьсот військовиків кожен, полків, одного кулеметного та одного піхотного батальйонів, однієї кінногірської батареї і обозної команди. Майбутнім партизанам було видано 50 тис. патронів до гвинтівок зразка 1891 р., 2 похідні кухні, 2 друкарські машинки, комплект одягу, білизни, взуття і спорядження для всієї кількості людей.

Ім’я І. Бокитька досить часто починає зустрічатися у військових документах і на сторінках більшовицької преси вже навесні, у період наступу в Україну військ Центральної Ради та її союзників.

17 березня Бокитько був призначений начальником оборони Полтави. На цей час у його розпорядженні були кавалерійський полк Червоного козацтва та кілька артбатареї.

Раптова зрада бокитьківців у вирішальний момент боїв за Полтаву стала повною несподіванкою для більшовиків. Відступ останніх з міста 30 березня 1918 р. перетворився, за визнанням В. Антонова-Овсієнка, у панічну, нестримну втечу, коли батареї Бокитька зненацька відкрили вогонь по радянських ешелонах, що вантажилися в Полтаві живою силою, військовим (і не тільки військовим) майном.

Щодо командування Гордієнківського полку, який невдовзі увійшов до Полтави, то для нього дії полку Червоного козацтва на чолі з Бокитьком не були неочікуваними. Командир гордієнківців В. Петрів пізніше писав у своїх мемуарах про телефонні переговори з представником Червоного козацтва щойно перед вступом військ Центральної Ради до міста:

“...Беру трубку і чую заспаний жіночий голосок: “Хто це, нарешті? ...Балакає спересердя по-українськи, мабуть, що й наша. — “Хто говорить?” — “Полтава-центральна, а Ви хто? ... Ану спробую. — “Козак з Лугу”. — “Хто?”. — “Козак з Лугу, залучився випадково у ваш дріт в степу”. Коротка пауза, а по тім радісно, хоч і стиха: “Невже наше військо?”. “Так, панночко, справжнє українське, завтра будемо вже в Полтаві”. “Почекайте, подивлюсь, як наш дурень” ... Довга пауза, а потім знову той же голосок: “Тут у нас москаль вартовий, дякуючи Богу, хропить. Вони все вивозять за Ворсклу, дуже поспішають, міст на шляху нафтою политий і соломи поклали і цей ще на залізниці зірвати мусять. У нас тутки в Полтаві є і свої червоні козаки, може хочете, когось з них до телефону покликати?” ... —“А це безпечно, панночко?”. — “Та свої ж люди!” - “Ну то кличте”. Чекаємо при телефоні, але скоріш чим прийшли від червоних козаків, почав хтось балакати в осередній (централі) російською мовою. Цей грубий голос командним тоном рішучими виразами, приправленими “гарними словечками”, наказував комусь – то у відповідь ледве було чути: “Прискорити евакуацію майна, яке слід вантажити у потяги лише за Ворсклою, підготувати гарматні позиції за Ворсклою, щоби прикрити спалення та висадження мостів, не давати воякам вештатися по місту, припинити бешкети та пиятику”. А наприкінці вже цілком гостро і, загрожуючи карами, наказував червоному козакому полкові обов'язково та негайно вивезти його майно за Ворсклу та пам'ятати, що вони є бойова частина, а не міліція, яка має лишень забезпечувати спокій мешканців.

Нарешті голос замовк і щойно по довшому часі знову почувся знайомий жіночий: Гальо! Гальо! Пугу! – Чули? “ – “Дякувати чув”. – “Це з їх штабу”... Ще за деякий час тим же окликом “Пугу” викликає нас якийсь чоловічий голос, який зголошується як представник Червоних козаків, довідавшись, що з другого боку комендант гордієнківських гайдамаків, ставить низку запитань- “Чи справді є з німцями українські війська? Чи роззброюють німці та чи відсилають на інтернування українські червоні відділи? Чи є влада Центральної Ради, чи її розігнали німці? Чи не починають німці проти демократичних реформи? Діставши на всі ті запитання такі відповіді, які ми могли дати, представник Червоного козацтва сказав, що він усе передасть полкові, та замовк, а ще через деякий час його заступив представник місцевої самоуправи, який дуже просив прискорити наше прибуття та запевняв, що Червоні козаки, якщо не перейдуть на наш бік, то не будуть йти проти нас а тому просив утриматися від усяких ворожих виступів проти них переказавши, що весь полк має шапки чорні з червоними верхами”

І вже по здобутті Полтави командир гордієнківців особисто зустрівся з І. Бокитьком - “кремезним чоловіком з трохи рябуватим, але відкритим обличчям у сірій селянській свиті та чорній шапці з червоним донцем, озброєний у гарну шаблю та пістон (цей портрет контрастує з тим, що його давав В. Антонов у своїй книзі, називаючи Бокитька “хитрим хохлом”, “метушливим” собі на умі і т. п.). Зазначивши, що під його командою близько 200 шабель, багато юнаків зі школи прапорщиків та ще до 200 чол., які до цього часу були змушені переховуватися по селах не бажаючи відступати з більшовиками, командир червоних козаків заявив про свою готовність виконувати надалі накази командування військ Центральної Ради. Негайно за допомогою місцевого самоврядування колишнім червоним козакам були видані жовто-блакитні обв'язки з печаткою міста, невдовзі бокитьківці приєдналися до вояків В.Петрова і спільно очищали Полтаву від залишків більшовицьких військ.

Зазначимо, що перехід на бік військ Центральної Ради полку Червоного козацтва у Полтаві не був поодиноким випадком. В. Антонов у своїй книзі, наприклад, наводить дані про те, що у Єлисаветграді Червоне козацтво раптово оголосило себе вільним козацтвом”, піднявши антибільшовицьке повстання у місті.

Чим же пояснити таке швидке розчарування владою більшовиків ще донедавна, здавалося б, надійних червоних козаків? Думається, що настрої значної частини з них були співзвучні тим, що їх з боєм висловив на сторінках свого щоденника майбутній відомий письменник Валер'ян Поліщук: “15 квітня (1918). ...Я був за большевиками, чи краще, за Союзом українських Народних секретарів, бо не знав, що вони не українські, а грабіжницькі борці проти українського всього. Закриття українських газет, театрів і – це мене дуже обурило і тепер я зненавидів ту “красную гвардію”, що не питає, хто ти, може, по міркуваннях більшовик, а тільки український – зразу розстрілює ...

Тробойова сотня Української бригади в Німецькому Яблонному.

Втім, окремі підрозділи Червоного козацтва залишилися у складі антоновських “армій”. Серед них був і значно розширений полк Червоного козацтва на чолі з Віталієм Примаковим. Разом з іншими частинами «революційних армій» у березні 1918 р при Маковці вели бої за Бахмач, Ромни, Гребінку, Лохвицю, Ромодан. Після боїв під Охтиркою вони відійшли до Харкова, а звідти до Таганрога.

У Таганрозі наприкінці березня 1918 р. після короткочасного перебування у Полтаві та Катеринославі опинилася и ЦИКУКА, фактично більшовицька за своїм складом (нагадаємо, що у складі ЦВК Рад України, обраного Першим з'їздом Рад у Харкові в грудні 1917 р., більшовики посідали 35 місць з 41), покликана слухняно проводити лінію ЦК РКП(б) в Україні. Після Другого Всеукраїнського з'їзду Рад (Катеринослав, 17-19 березня 1918 р.) “альтернативна Рада” змінила своє обличчя на лівоесерівсько-більшовицьке, з явною перевагою лівих есерів, що створило загрозу її виходу з-під контролю російського більшовицького Центру.

Перші серйозні ознаки кризи досить виразно проявилися вже під час роботи Другого Всеукраїнського з'їзду Рад. Стрімке падіння впливу більшовиків з їх централістською, відверто антиукраїнською політикою та зміцнення й зростання авторитету українських партій – в тому числі лівого спрямування (лівих українських есерів, лівих українських едедеків) далися взнаки - незважаючи на попередню «підготовчу» роботу, більшовики отримали на з'їзді менше половини голосів. Звичайно, що за таких умов робота з'їзду не пішла по заздалегідь розробленому більшовицькому сценарію. Так, М. Скрипникові, як про це згадував пізніше В. Затонський, довелося “дуже тонко балансувати”, щоб “протягнути” потрібне Раднаркоміві схвалення підписаного радянською Росією Брестського миру. Проте зберегти колишню абсолютну перевагу у ЦВК Рад України більшовикам вже не вдалося. В новому складі “ЦИКУКИ” вони отримали 47 місць, в той час як об'єднана фракція лівих українських і російських есерів — 49.

Здобувши перевагу у ЦВК Рад України, ліві есери вдалися до спроби закріпити свої позиції й у складі Народного Секретаріату, висунувши вимогу надати їх представникам такі принципово важливі “портфелі” в уряді, як секретаря фінансів, внутрішніх справ, шляхів сполучення, продовольства і, звичайно, військових справ (з підпорядкуванням останньому верховного головнокомандувача).

Проте більшовики за допомогою поодиноких лівих українських соціал-демократів (серед яких, за визнанням В. Затонського, були спеціально “замасковані” більшовики) все ж спромоглися провести на ключові посади уряду свої кандидатури. Обурені ліві есери взагалі відмовилися делегувати своїх

представників до складу Народного Секретаріату й стали у відкриту опозицію до більшовиків у ЦВК. Заручившись підтримкою частини лідерів Донської радянської республіки, вони навіть сформували свій нелегальний уряд — так званий “Комітет 16-ти” та почали організацію власної “армії”.

Враховуючи стрімке просування українських та німецьких військ вглиб території України і, зокрема, наближення їх до Донбасу, російський більшовицький уряд дедалі більше схилився до необхідності почати переговори з Центральною Радою. Зрозуміло, що за таких умов потреба в подальшому існуванні маріонеткового уряду України для радянської Росії відпадала. До того ж, на певному етапі “ЦИКУКА” почала всерйоз дратувати російський Раднарком, по-перше, своєю лівоесерівською, лівокомуністичною орієнтацією — бажанням будь-що продовжувати “революційну війну” з Німеччиною, по-друге, своєю схильністю до “самостійництва” — стремлінням не лише вважатися, але й бути “дійсним урядом” радянської УНР. Незадоволення російського більшовицького керівництва “ЦИКУКОЮ” досягло апогею, коли Другий Всеукраїнський з’їзд Рад проголосив Україну самостійною федеративною державою. Дарма, що у постанові з’їзду зазначалося, що самостійність УНР є формальною, тимчасовою і т. ін. — сам факт “сепаратизму” з боку українців викликав обурення російського більшовицького Центру, остаточно переконавши його, що “гра в уряд” в Україні зайшла надто далеко.

Тим часом “ЦИКУКА” продовжувала сумлінно виконувати покладену на неї роль “альтернативної Ради”, розраховуючи при цьому на активну підтримку радянської Росії. Випадково довідавшись про наміри останньої вступити в переговори з Центральною Радою, ЦВК Рад України в останніх числах березня спішно вирядив власну делегацію до Москви, уповноваживши її декларувати самостійність Української Радянської Федеративної Республіки та почати переговори з Раднаркомом відносно укладення договору між двома федеративними державами. “Надзвичайне повноважне посольство” України 29 березня 1918 р. у складі голови Народного Секретаріату, секретаря закордонних справ М. Скрипника, народного секретаря внутрішніх справ Ю. Коцюбинського і народного секретаря освіти та міжнаціональних справ М. Врублевського прибуло до Курська.

У Росії українську делегацію зустріти без особливих дипломатичних почестей. Затриманий без будь-яких пояснень майже на 10 годин у Курську погяг з “надзвичайним посольством” в Орлі було причеплено до звичайного товарняка й доставлено в Скуратово “до подальших розпоряджень”, що нагадало Скрипникові та його колегам недавнє нешанобливе поводження німців з посланцями радянського уряду України у Пскові. Після телеграми-протесту делегація все ж прибула до Москви, проте офіційні російські кола не поспішали її приймати. М. Скрипник 2 квітня 1918 р. був змушений в черговий раз нагадати російському керівництву про свою присутність, надіславши чергову петицію в народний комісаріат іноземних справ. Нарешті, 3 квітня делегацію запросили на засідання Раднаркому. Проте, всупереч сподіванням української сторони, ані визнання радянською Росією самостійності України, ані підписання договору між двома державами не відбулося. Російська сторона обмежилася стриманим “прийняттям до відома” рішень Другого Всеукраїнського з’їзду Рад та висловлюванням свого “захопленого почуття героїчною боротьбою трудящих і експлуатованих мас України”. Дійсне ж ставлення уряду радянської Росії до діяльності “ЦИКУКИ” висловив 6 квітня 1918 р. Й. Сталін під час переговорів по прямому проводу з В. Затонським: “Ми всі тут думаємо, — заявив він, — що ЦИКУК повинен, морально зобов’язаний покинути Таганрог і Ростов. Достатньо грали в Уряд і Республіку, здається, досить, пора кинути гру”.

Довідавшись про заяву Й.Сталіна, голова української делегації М.Скрипник виступив з рішучим протестом та вимогою до Раднаркому дати належні роз’яснення з приводу висловлювань наркомнаца — проте жодних роз’яснень, звісна річ, так і не надійшло — подальша доля “альтернативної Ради”, по суті справи, вже була вирішена.

Деякий час делегація ще знаходилася в Москві, сподіваючись вирішити питання про повернення урядові радянської УНР конфісковані ним в українського населення на “боротьбу з контрреволюцією” та передані на тимчасове зберігання до російських банків в Москву, Самару, Саратов, Нижній Новгород, Воронеж цінності на загальну суму 160 — 180 млн. крб. З огляду на плани українського радянського уряду продовжувати ведення “революційної війни”, кошти ці були вкрай потрібні. Проте М. Скрипникові нагадали про ті значні субсидії, що їх надавав Раднарком українським більшовикам, і питання з поверненням цінностей само собою було зняте з порядку денного. Фактично не вирішивши жодного з поставлених перед ним завдань, посольство повернулося в Таганрог. І все ж, незважаючи на такий перебіг подій, ЦВК Рад України та Народний Секретаріат все ще продовжували існувати й навіть намагалися активізувати свою діяльність у військовій сфері. “Вісник УНР” 9 квітня 1918 р. повідомив про рішення військового секретарства приступити до створення на ще незайнятій противником українській території органів по мобілізації, інструктуванню та постачанню радянських військ. Той же “Вісник УНР” 10 квітня оприлюднив відозву ЦВК Рад України з призовом до

українського населення вступати до лав Червоного козацтва(І). Після тривалого чвар українські більшовики, врешті-решт, порозумілися з лівими есерами. На засіданні ЦВК Рад України та Народного Секретаріату 17 квітня 1918 р. було прийняте рішення створити тимчасовий Повстанський Народний Секретаріат — “Дев'ятку”, до якої від більшовиків увійшли М. Скрипник, Ю. П'ятаков, В. Затонський, А.Бубнов, від лівих українських і російських есерів — Є. Терлецький, Сьомушкін, О. Одоєвський, С. Мстиславський, від лівих українських есдеків — М.Врублевський. Основним завданням Повстанського Народного Секретаріату стала підготовка збройного повстання в Україні.

У складі “Дев'ятки” було виділено два основні секретарства — зв'язку та військових справ. Останнє очолив А.Бубнов. 19 квітня 1918 р. члени більшовицької фракції ЦК Рад України і Народного Секретаріату, окремі представники лівих українських есерів та лівих українських есдеків провели в Таганрозі партійну нараду, де більшістю голосів ухвалили запропоновану А. Бубновим, Г. П'ятаковим, М. Скрипником резолюцію про “заснування окремої Комуністичної партії, яка матиме свій ЦК, свої партз'їзди і буде зв'язана з РКП через міжнародну комісію 3-го Інтернаціоналу”.

Зрозуміло, що прийняття рішення про заснування самостійного більшовицького центру в Україні зумовлювалося не усвідомленням “лівими комуністами” (Бубновим, П'ятаковим) потреби урахування національної специфіки України, необхідності “наближення” більшовиків до українського ґрунту, а бажанням уникнути тиску Москви. Проти ухваленого нарадою рішення активно виступили так звані “праві” (Квірінг, Яковлев (Епштейн)), які наполягали на підпорядкуванні українських більшовиків російському більшовицькому центру й на ліквідації українського радянського центру — “Повстанського Народного Секретаріату”, пов'язуючи перспективи відновлення більшовицької влади із майбутнім зміцненням Росії, а не з діяльністю ефемерної “Дев'ятки”.

Тим часом українські та німецькі війська продовжували наступати вглиб української території. Ще на початку квітня антоновські “армії” були змушені залишити Катеринослав. Синель-никово, Павлоград, Харків. З середини квітня велися бої за Донбас та вже на початку травня радянські війська фактично повністю були витіснені з території України.

Вступ німецьких військ до Києва. 2 березня 1918 року

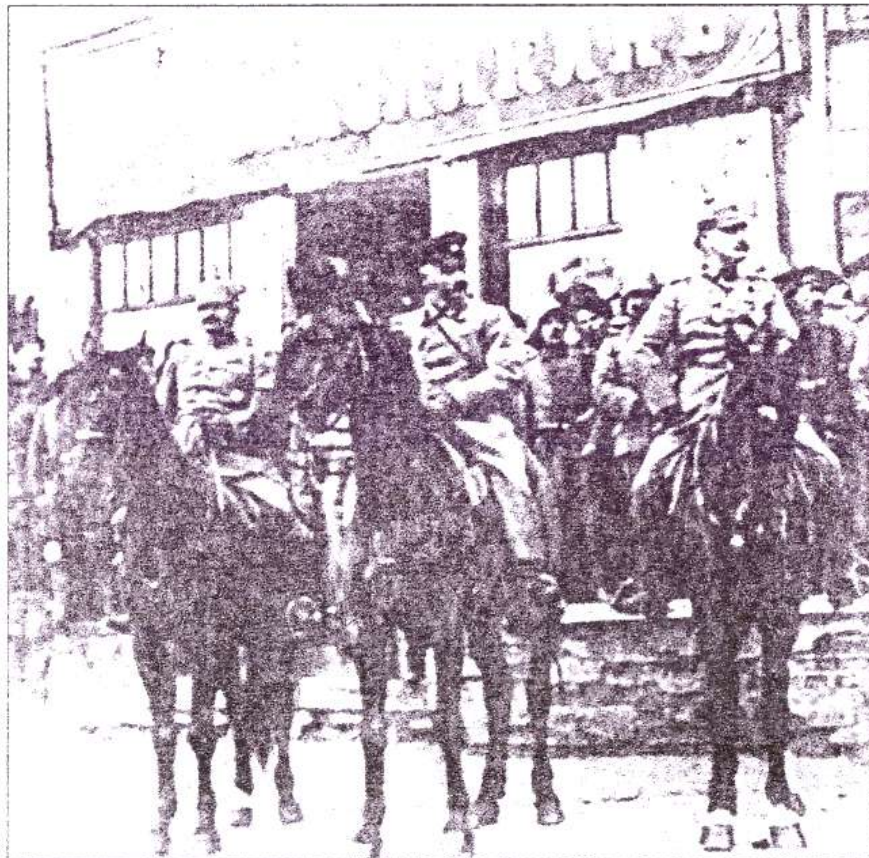
Слід зазначити, що спроби більшовицького уряду використати російські війська в ході воєнних дій проти Центральної Ради почали обернутися проти самої радянської Росії. Переслідуючи антоновські “армії”, німецькі та українські війська почали перетинати власне російські кордони. Можливість перенесення бойових дій на територію Росії викликала серйозне занепокоєння Раднаркому, який побачив у цьому реальну загрозу існуванню більшовицької влади. Пізно вночі з 26 на 27 квітня 1918 р. Ленін провів вузьку нараду з приводу прийняття військових заходів на кордоні Росії з Україною та Фінляндією “у зв'язку з вторгненням німецьких військ та зв'язаних з ними загонів Центральної Ради в Орловську, Курську, Воронежську губернії, Крим”.

Стало очевидним, що єдиним заходом зупинити наступ противника є відмова від ведення війни військами УНР під головуванням В. Антонова-Овсієнка.

4 травня він офіційно сповістив про припинення у зв'язку із відступом поза межі України дій своїх “армій” проти німецьких та українських військ та про складання з себе звання “Верховного головнокомандувача Південних Республік”.

Цього ж дня на залізничній станції Коренево було підписано угоду про припинення воєнних дій на Курському напрямку. На ділянці від Рильська до Суджа радянська Росія та Україна утворювали так звану “нейтральну зону” завширшки 10 км.

Згідно з вимогами німецького командування усі українські радянські війська, перетинаючи російський кордон, мали бути роззброєні та інтерновані. Проте, зважаючи на їх неукраїнське походження, роззброєння “армій” В. Литонова носило суто формальний характер — виведені з України російські підрозділи після певної реорганізації перекидалися на інші fronti.

Отаман Окремої Запорізької дивізії Олександр Натієв спільно з німецькими офіцерами приймає у квітні 1918 року парад союзних військ у Харкові

Щодо українських військових частин, то після ретельної перевірки на “політичну благонадійність” підозрілі, “заражені контрреволюційними настроями” військові формування не тільки роззброювалися та розформовувалися, їх інколи просто знищували. Як згадував у своїх мемуарах Н. Махно, якому в травні 1918 р. довелося перебувати в Царицині — одному з вузлових пунктів відступу та фільтрації відступаючих з України військ, найбільшу підозру російських військових властей викликали національні українські загони. Зокрема представникам царицинського ревкому підозрілим видався загін під проводом Петренка. Сформований із залишків Дністровського полку, селян Олександрівки та Нової Праги, цей загін, як свідчать військові документи, 24—26 березня 1918 р. відзначився активними діями в районі Звенигородки, оточивши досить числнну німецьку частину, 9 квітня — з боями зайняв станцію Славгород, на півдні від Синельникового і надалі сумлінно виконував накази командування 5-ї “армії”.

Прибувши до Царицина, вояки Петренка розраховували на збереження цілісності свого загону й були сповнені рішчюсті продовжити боротьбу на будь-якому фронті — навіть у Сибіру, проте місцева військова влада запропонувала загоні роззброїтись та пройти “перевірку”. Під час переговорів з Петренком останнього було підступно заарештовано і таємно знищено, загоні ж

пред'явили начебто підписане командиром загону розпорядження скласти зброю й не противитись розформуванню.

За “чужинців” сприйняла військова влада Царицина й передові частини 5-ї “армії”, очолюваної К. Ворошиловим. За спогадами І. Локатоша (майбутнього начальника 1-ї Української радянської дивізії) ці частини були просто розстріляні. Тільки після особистого втручання В. Межлаука - колишнього члена уряду Донецько-Криворізької республіки, який спеціально прибув до Царицина за розпорядженням В. Леніна, конфлікт, що було виник на ґрунті цього інциденту, був погашений.

Втручання Москви знадобилося й для пропуску через Царицин загону Червоного козацтва на чолі з В. Примаковим, який після боїв на Дону супроводжував до російської столиці український радянський уряд. Щоправда, затримка загону Червоного козацтва зумовлювалася дещо іншими причинами — не вважаючи за потрібне конвоювати якийсь там “український уряд”, політком царицинського військово-революційного комітету зажадав від Примакова залишитися в місті для посилення тутешнього гарнізону. Словесна перепалка між командиром червоних козаків та царицинським політкомом ледь не переросла в криваву сутичку. Проти вояків В.Примакова були виставлені кулемети, у свою чергу про готовність підтримати примаковців заявили вояки кількох ешелонів, яких також було затримано за розпорядженням місцевої військової влади. Тільки після прямої вказівки з Москви загін В.Примакова продовжив свій шлях.

У середині травня 1918 р. український радянський уряд у супроводі загону В.Примакова, який налічував 60 чол., прибув до столиці радянської Росії. За два тижні свого перебування тут Червоні козаки встигли в черговий раз засвідчити свою “абсолютну благонадійність” більшовицькій владі. 22 травня на день св. Миколая вони взяли участь у розгоні хресного ходу. Тож не випадково загін Червоного козацтва російська влада постаралася зберегти як військову одиницю. 24 травня 1918 р. рішенням Московської ради його було перейменовано у Дніпровський загін РСФРР, а на початку червня відправлено в м.Почепу Чернігівської обл., на кордоні з “нейтральною зоною”...

Військові поразки радянської Росії навесні 1918 р. та відокремлення від неї цілого ряду колишніх окраїн, у тому числі й України, змусили російських більшовиків серйозно замислитися над проблемою організації міцної, масової регулярної армії, здатної повернути до ареалу більшовицької Росії не тільки молоді національні держави, створені на терені колишньої імперії, але й інші країни світу. Ідея Всесвітньої радянської республіки була для більшовиків цілком реальною.

Численними заходами, спрямованими на створення нової армії, що до них вдалося російське більшовицьке керівництво навесні—влітку 1918 р., передбачалося: введення загальної військової повинності, відмова від одного з основних принципів “демократизації військ” — виборності командного складу, проведення реорганізації органів центрального та місцевого військового управління тощо. Наказом Народного комісаріату у військових справах №494 від 20 квітня 1918 р. вперше було введено в дію штати, за якими надалі належало проводити формування частин та з'єднань радянських військ. Основним з'єднанням Червоної армії відтепер мала стати стрілецька дивізія трьохбригадного складу. 22 квітня 1918 р. ВЦВК затвердив текст першої військової присяги — “Формули урочистого обіцяння”, що її належало приймати військовослужбовцям. З метою забезпечення політичного контролю з квітня 1918 р. в Червоній армії запроваджувався інститут військових комісарів.

Випадки “нелояльності”, “нестійкості” національних радянських підрозділів змусили більшовиків звернути особливу увагу на забезпечення таких частин “виключно надійними елементами”. Визначення ступеня лояльності тих чи інших національних частин взяв на себе Народний комісаріат у справах національностей на чолі зі Сталіним. 7 травня 1918 р. Колегія Наркомнацу ухвалила спеціальну постанову, що визначала основні підходи до організації національних військ. “Колегія Наркомнацу, по-перше, вважає припустимим створення національних загонів Радянської армії, — зазначалося в постанові, — тільки на території даної національності (наприклад, Україна, Башкирія, Вірменія і т. ін.); по-друге, що стосується національних загонів, створених із біженців, емігрантів тощо (наприклад, польських, литовських і т. ін.), припускає створення їх у виняткових випадках (наприклад, латиші), при безумовній гарантії зацікавленого національного комісаріату... відносно політичної надійності, що дані загони не потраплять в руки націоналістів та буржуазії”. З метою уникнення “випадків” використання “національною буржуазією” національних радянських загонів Колегія Наркомнацу звернулася до ВЦВК з проханням вжити заходів; усі радянські організації “у всіх питаннях, що стосуються національних справ, й, зокрема, щодо формування нових загонів, зверталися за дозволом в Наркомнац”. Подібні застереження висловили й на адресу Наркомвоєну,— щоб при організації національних формувань “жодні кроки не робилися без згоди Народного Комісаріату у справах національностей”.

У свою чергу й Наркомвоєн ухвалив ряд рішень щодо національного будівництва в Червоній армії. Наказом №397 від 24 травня 1918 р. Народний комісаріат у військових справах, “враховуючи попередній досвід” націоналізації військ, визнав за доцільне “у майбутньому створювати національні військові одиниці не більше роти (ескадрону чи батареї) у строгій відповідності з існуючими “штатами”, з подальшим їх вливанням до полків та дивізіонів “загального формування”.

Наказ № 397 мав досить чітке спрямування — він був націлений на організацію єдиної Червоної армії із входженням до неї обмеженої кількості національних військових частин, що мали торувати шлях російській армії в національні регіони. Організація національних армій документом не передбачалася. Російське більшовицьке керівництво стало на шлях організації єдиної армії — єдиної країни. Проте вже невдовзі, саме в інтересах відтворення “єдиної неподільної”, більшовики були змушені знову повернутися до ідеї організації національних урядів та національних армій на “окраїнах”.

Після вигнання більшовиків в Україні на деякий час запанував спокій. У порівнянні з радянською Росією, яку дедалі більше поглинала пожежа громадянської війни, Україна навесні 1918 р. нагадувала оазис серед розбурханого океану. Та спокій тривав недовго. У квітні гетьман П. Скоропадський з допомогою німців усунув уряд Центральної Ради, і напруження в Україні почало стрімко наростати. Передусім це стосувалося українського села, на яке гетьманський режим подівав як каталізатор, прискоривши процес перетворення селянина-хлібороба на бунтівного та войовничого повстанця.

Збройні сили Гетьманщини та її діла

Державний переворот гея. Скоропадського і його наслідки. Дня 29 квітня 1918. р., того самого дня, коли німецьке військо панцирниками й скорострілами розігнало Центральну Раду — в київському цирку відбувався, під охороною німецьких багнетів, зїзд дідичів і більших землевласників. У часі зїзду з'явився в цирку відділ із понад 500 озброєних московських офіцерів, у формі колишньої царської армії. Зараз після наради на зїзд прийшов ген. Павло Скоропадський. Коли він появився, на салі почулися оклики: «Нехай живе гетьман!» Скоропадський увійшов на трибуну, поцілувався з членами президії зїзду та подякував за «вибір». Після цього в соборі св. Софії відправлено молебень, а на Софійському майдані єпископ Нікодин виконав обряд постриження й помазання нового гетьмана.

На другий день, 30 квітня, на мурах столиці появився маніфест гетьмана Скоропадського т. зв. «Грамота до всього українського народу», якою скасовано Українську Центральну Раду, дотеперішні міністерства й земельні комітети. Рівночасно з гетьманською грамотою проголошено «Закази про тимчасовий державний устрій України».

Ще перед переворотом німецькі війська, вночі з 26 на 27 квітня роззброїли 1 дивізію Синьжупайніників, а 30 квітня галицький полк Січових Стрільців. Тимто й перехід влади до рук гетьмана, до того ще й при німецькій активній допомозі відбувся без труднощів і без пролиття крові.

Українське національно свідоме, демократичне громадянство відразу поставилося до нової влади неприхильно, а то й вороже. Гетьмана всі вважали за ставленика німців і московської буржуазії в Україні, до тогож Центральна Рада, як перший український уряд, мала ще дуже велику популярність у широких масах громадянства.

Гетьман Павло Скоропадський.

Революціонізація села почалася ще в період Лютневої—Жовтневої революцій, коли стали повертатися з фронту солдати-дезер-тири, прихопивши з собою не лише зброю, але й революційні гасла. Об'єднуючись у ватаги, колишні солдати вдавалися до розподілу поміщицької землі, не хestуючи, при нагоді, й експропріаціями своїх більш заможних земляків.

Усі спроби гетьманської влади за допомогою німецької армії “навести порядок” в країні і, передусім, повернути розподілену землю її колишнім володарям наштовхнулися на збройний опір з боку селянства. Каральні акції режиму (спалювання, розстріл бунтівників) лише посилювали опір, зміцнювали ненависть селян до уряду Скоропадського.

Непопулярність гетьмана серед українців зумовлювалася його монархічними, проросійськими настроями. Дійсно, у період його правління Україна перетворилася на справжню Мекку для росіян, які втікали від страхіть більшовизму. В Києві виникло безліч російських політичних об'єднань різних орієнтацій, які у

травні 1918 р. створили Російський союз, що мав за мету боротьбу з українством і відновлення “єдиної та неподільної”. *У цей союз увійшли майже всі російські політичні об'єднання — монархісти, чорносотенці, націоналісти тощо. 7 липня 1918 р. у Софійському соборі в Києві було відслужено молебень “за здоров'я Його Царської Величності”, а через три тижні — панахиду по розстріляному більшовиками Миколі II. В українських містах формувалися офіцерські загони, які відправлялися на Дон та Північний Кавказ для поповнення білої гвардії.

Посилення великодержавницьких тенденцій прискорило консолідацію українських національно-патріотичних партій, що на початку серпня 1918 р. завершилася реорганізацією Національно-державного союзу в Український Національний союз, який став у відверту опозицію до гетьмана. Зважаючи на значний вплив українських есерів у селах, це було серйозною загрозою урядові гетьмана П. Скоропадського.

Щодо національних настроїв широких верств українського селянства, то на них впливали не тільки агітація українських партій, але й певні соціально-економічні фактори. Дедалі зростає зубожіння і безвладдя посилювати зневагу та ненависть селян до “ледащих” городян, що “монополізувати владу” в державі. Причому проти своїх ворогів у місті, а також гетьманської варти і німецьких патрулів озброєні селянські загони діяли рішуче і безжалісно, не тільки захищаючи себе від численних реквізицій, але й нерідко просто грабуючи міські склади і крамниці — переважно мануфактурні, адже товарного

На прийомі в гетьмана П. Скоропадського. 1918 р.

обміну між містом і селом давно вже не існувало. Ця війна міста і села нагадувала гайдамаччину давніх часів. На села подалася значна кількість різних політичних авантюристів — відставних офіцерів, самозваних генералів, козацьких отаманів, що, використовуючи палке слово і маузер, демагогію і залізну волю, привертали на свій бік різного роду авантюристів, здатних йти за своїми ватажками у вогонь та воду. Деякі загони швидко розросталися, поширювали свою владу на значні території, проголошуючи гасла власної автономії та незалежності від усіх урядів.

Влітку 1918 р. селянські повстання, гаслом яких стало “вигнання німців та відновлення влади народу”, охопили майже всю Україну. Ці повстання поступово переросли у справжню селянську війну, яка велася до початку 20-х років. У ході цієї війни виховувалися нові українські військові кадри, що поповнювали і петлюрівські, і червоні, і білі війська, вироблялася своєрідна партизанська військова тактика, набувалася певний бойовий досвід.

Досить характерним у цьому плані стало Звенигородсько-Таращанське повстання в Київській губернії влітку 1918 р., що його очолив колишній офіцер царської армії Ф. Гребенко.

У квітні 1918 р. він організував із селян-фронтовиків перший Повстанський таращанський загін чисельністю 15 чоловік, який, щоб здобути зброю, почав робити наскоки спочатку на гетьманську варту, а згодом і на німецькі гарнізони. В результаті загін швидко поповнювався. Наприклад, в Уманському повіті, в місті Буки, коли гребенківці вигнали звідти гетьманців, до загону приєдналося 800 добровольців під командуванням місцевого поштового чиновника Ковальського (пізніше загинув у бою з німцями). Добровольці привезли з собою 4 кулемети, 270 гвинтівок, 3 візки, 18 коней, 12 сідел.

У середині червня 1918 р. повстання охопило вже не лише Таращанський і Звенигородський повіти, але й Уманський, Корейський, Сквирський, Канівський повіти Київської губернії, а також ряд повітів сусідніх губерній. Повстанці утворили революційний штаб Повстанської армії, а Гребенка було призначено “головковерхом України”.

Гетьман П. Скоропадський оглядає частини Сірожупанної дивізії. Серпень 1918 р.

Повстанська армія складалася із численних загонів, що утворювалися в окремих населених пунктах, а потім зводилися у більш крупні частини. Нерідко вони були непогано озброєні, організовані та навчені, адже значна кількість селян встигла пройти вишкіл Першої світової війни, а на чолі повстанців стояли досвідчені військові командири із колишніх унтер-офіцерів та прапорщиків царської армії.

Як згадував один із безпосередніх учасників повстання Г. Білоус, їх загін був організований в с. Сорокотяги на Київщині учасником Першої світової війни Д. Бондарчуком — старшим унтер-офіцером Чорноморського кавалерійського полку Третього кінного корпусу російської армії. Загін складався із 30 чоловік, мав на озброєнні два ручні та один станковий кулемет. У кожного повстанця були або карабін, або наган. Усі верхові коні були засідлані сідлами драгунського зразка. На трьох парокінних тачанках було встановлено кулемети. На тачанках возили також боезапас та інше майно загону. За спогадами Білоуса, улюбленою піснею повстанців була “Ой на горі та жінці жнуть”.

Навесні 1918 р. загін сорокотяжців за наказом Революційного комітету пішов на Ставище, де влився до головних сил повстанців. Він увійшов до однієї з рот батальйону чотирьохротного складу. Цей батальйон мав також кулеметну роту та артилерійську батарею, що складалася з однієї трьохдюймової гармати без панорами, якою командував Баляс — згодом командир усієї артилерії повстанців** Була в батальйоні і кінна розвідка — до 200 вершників.

Повстанська армія Гребенка була досить мобільною. Для пересування використовувався кінний транспорт місцевого населення, що давало змогу маневрувати і завдати несподіваних ударів одночасно в різних місцях.

Разом із тим, у війську Гребенка панували типові для всіх селянських повстанських армій стихійність, слабка організація тощо. Нападки повстанців на ворожі гарнізони нерідко закінчувалися пограбуванням заводів, економій та маєтків, не кажучи вже про склади та крамниці, масовими вбивствами “буржуазії та інтелігенції”. Особливу ненависть повсталі викликали представники гетьманської влади та всі ті, хто належав до партії хліборобів, що привела до влади Скоропадського.

Їх винищували без милосердя. Водночас лютували й карателі. Намагаючись покласти край селянським заворушенням, уряд вдавався до надзвичайних заходів. Газети постійно сповіщали про численні арешти бунтівників (між іншим, серед заарештованих повстанців, як повідомляла газета “Земське діло” від 10 липня 1918 р., був і внук Тараса Шевченка, Левко Шевченко — один із керівників повстання у Звенигородському повіті), про довгі ряди шибениць, на яких по кілька днів висіли трупи повішених селян тощо.

У політичному плані найбільший вплив на звенигородсько – тарашанське повстання мали українські ліві есери. Так, координацію повстанського руху на Київщині здійснював начальніи Київського військового округу часів Центральної Ради україньский лівий есер М. Шинкар. Разом з

полковником Павловським він організував загін чисельністю 5 тис. чоловік. У листівках, виданих цим загоном, зазначалося, що повстанці воюють: не проти німців, а проти русифікаторського уряду гетьмана. В доповідях Державної варти навіть висловлювалося припущення, що саме українські есери здійснювали фінансову підтримку повстання. Були серед повстанців і більшовики, які, проте, не мали впливу на селянство.

Про розмах Звенигородсько-Таращанського повстання свідчить той факт, що на його придушення німцям знадобилося 3 дивізії й майже 1,5 місяця (у розпал повстання чисельність повстанців сягала 30 — 40 тис. чоловік). Витіснені в липні 1918 р. з Київщини, повстанці форсували Дніпро, пройшли з боями усю Полтавську губернію і, нарешті, у вересні 1918 р. вийшли на російську територію. Сам Гребенко залишився на Полтавщині для організації нових повстанських загонів, а частина його вояків (300 — 400, а за деякими даними 600 чол.) на чолі з В. Балясом пішла в “нейтральну зону”, сформовану між кордонами радянської Росії та гетьманської України згідно з договором про перемир'я від 4 травня 1918 р., укладеним російськими більшовиками та німецьким військовим командуванням. Це була смуга завширшки 10 — 40 км., що включала північно-східну частину тодішньої Чернігівської губернії та прикордонні повіти Курської, Орловської, Воронежської губерній РРФСР, яку не повинні були перетинати жодні військові загоны з обох сторін. Однак від самого початку “нейтральною” ця зона не була. Нашпигована всілякими збройними формуваннями, вона постійно ставала ареною різноманітних військових сутичок і конфліктів.

Кого тут тільки не було влітку 1918 р. Солдати-дезертири з колишніх п'яти “революційних радянських армій” Антонова, які нерідко цілими підрозділами відмовлялися йти на Східний фронт, сподіваючись невдовзі повернутися в Україну (9-а рота 3-го Курського, 5-а рота Дмитровського, 2-га рота 6-го Курського полків та ін.); українські селяни-втікачі, що шукали притулку від німецьких реквізичій та пограбувань; тинялись тут і різноманітні; ні авантюристи, розбишаки, шибайголови, здатні у пошуках вільного життя пристати до будь-якої ватаги. Були тут також ідейні революціонери — російські та українські есери, анархісти та ін., які намагалися серед цього здеморалізованого люду вербувати своїх ідейних прихильників.

Місцеве населення називало біженців “вовками”. Обірвані та голодні, блукали вони лісами, переховуючись як від німецько-українських, так і від радянських військ. Поступово ж “вовки” гуртувалися у загоны на чолі з виборними отаманами, під проводом яких нападали на німецькі й гетьманські гарнізони, маючи на меті не тільки здійснення “актів помсти” за вчинені кривди, але й отримання військової здобичі та трофеїв. Зазначимо, між іншим, що про існування цих загонів більшовики майже нічого не знали до осені 1918 р. і не підтримували з ними жодних стосунків. Такими були, зокрема, загін Михалдика в районі Унечі (200 — 300 чол.), загін в селі Кулаги (150 чол.), в селі Розорені Хутори (150 — 200 чол.), загін Глухівського району під проводом Свистунова, Голубевський загін (80 чол.), Каменський загін (145 чол.), загін в районі Корочі — в селах Ломове, Заяче, Велике Городище (загальною кількістю 1 тис. чол.), два загоны в районі Обояні (200 і 100 чол.), батальйон Михайловського та ін. Проте вже восени 1918 р. більшовикам вдалося сформувати із розрізнених загонів дві повстанські дивізії, що наприкінці 1918 р. після певних вагань російського центру отримали статус “українських” і були об'єднані в так звану Українську радянську армію. Втім, повернімося до подій початку літа 1918 р. і проаналізуємо еволюцію поглядів більшовиків щодо національного військового питання в Україні.

Поразка більшовиків в Україні навесні 1918 р. була загальною та нищівною. Хоча російські комуністи й намагалися представити справу так, начебто самостійність України була здобута не національним рухом мас, а виключно силою німецьких військ, було абсолютною ясно, що принесена на багнетах з півночі радянська влада не прижилася на українському ґрунті. Нестор Махно, який влітку 1918 р. був у Москві й зустрічався із Свердловим та Леніним, згадував пізніше у своїх мемуарах про розчарування російських більшовицьких вождів українським селянством: “Чому вони (селяни. — *Авт.*) не підтримували наших червоногвардійських загонів? — запитував Свердлов у Махна. — У нас є відомості, що південне селянство заражене крайнім українським шовінізмом і скрізь зустрічало експедиційні німецькі війська та загоны Центральної Ради з особливою радістю, як своїх визволителів”.

Проте найбільш драгували російський партійний центр прояви “сепаратизму” з боку, здавалося б, слухняної “ЦИКУКИ”, що виступала за самостійність радянської УНР, а також українські більшовики, які на Таганрозькій нараді висловились за утворення самостійної, окремої від РКП комуністичної партії України. Якщо під час бойових дій з німцями Москва ще приховувала своє ставлення до всіх цих рішень, то після втрати України вона вже не скривала обурення.

30 червня 1918 р. газета “Правда” вмістила статтю під назвою “Національне питання в програмі Комуністичної партії України” в якій були визначені усі “помилки” українських більшовиків. Останні

звинувачувалися у “надзвичайній поступливості соціал-націоналістичним течіям в Україні”, критикувалися за відсутність “революційної роботи серед мас”, а також за відсутність “нещадної ідейної боротьби” із “зрадницькою і розбещеною проповіддю українського соціал-шовінізму”. Обґрунтовуючи конкретними цифрами важливість для економіки Росії українських земель, “Правда” чітко давала зрозуміти, що для ЦК РКП(б) не існує й не може існувати самостійної держави Україна — радівської, гетьманської чи навіть радянської, а існує тільки південна частина Росії, і саме з цього мають виходити українські більшовики в своїй практичній діяльності. “Сутність змін у міжнародному положенні України, — зазначалося в статті, — зводиться до наступного: замість “Південної частини Росії”, маємо тепер “південну частину окупованої німцями на Сході області”. Те, що окупацію здійснено під фірмою “самостійності” і навіть те, що в головах деяких панів (що остаточно втратили голову від неочікуваного ними піднесення в них самих національних українських почуттів) ця окупація відбувається як самостійність, не заважає нам оцінювати положення, яке склалося, саме як окупацію і тільки як окупацію”.

Стаття у провідному органі ЦК РКП(б) та усні настанови більшовицького партійного центру фактично ідейно підготували роботу I з'їзду КП(б)У, який відбувся 5 — 12 липня 1918 р. у Москві при явному домінуванні так званої “правої”, відверто анти- українськи наставленої “кривбасівської більшості”. В своїх рішеннях з'їзд проголосив: “Ідея самостійності України, на багнетах якої німецькі імперіалісти загарбали та поневолили українські землі (не Україну. — Авт.), остаточно дискредитувала себе в найширших трудових масах”. Перед КП(б)У ставилося завдання “боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської соціалістичної республіки” (звернімо увагу: навіть не федеративно. — Авт.). Головним практичним завданням, що його було поставлено на з'їзді, стала підготовка збройного повстання в Україні. Враховуючи досвід есерівського впливу на Звенигородсько-Таращанське повстання з його націоналістичним забарвленням, резолюція і з'їзду “Про збройне повстання” спеціально наголошувала на необхідності всіляко боротися проти спроб надати цьому рухові не класовий, а національний характер.

З'їзд визнав за доцільне остаточно ліквідувати залишки українського радянського уряду — “Дев'ятки”. Замість українського радянського центру був створений незвичайний партійний ор- і ган по підготовці повстання — Центральний Всеукраїнський Революційний Комітет, до складу якого, зрозуміло, увійшли тільки більшовики.

Звісна річ, що не маючи впливу серед українського населення, коштів, перебуваючи далеко поза межами України, ЦВРК бодай чи міг самостійно проводити якусь серйозну роботу, спря- і мовану на підготовку повстання. В своїй діяльності ЦВРК активно спирався на допомогу російського більшовицького центру, безпосередньо взаємодіючи з Оперативним відділом Народного комісаріату у військових та морських справах РСФСР.

Оперативний відділ, що його очолював С. Аралов, крім притаманних йому функцій, виконував також і функції Особливого відділу, Військового Трибуналу тощо. До укладення Брестської угоди в оперативному підпорядкуванні Аралова перебував Центральний Штаб партизанських загонів, що його після підписання угоди було перейменовано в Особливе Розвідувальне відділення.

Як зазначав у своїх спогадах С. Аралов, роботі цього відділення значну увагу приділяв Ленін. Саме за його особистою рекомендацією начальником відділення було призначено П. Шишка: — колишнього гельсінфорського матроса з міноносця “Достойный”, а заступником А. Ковригіна (обидва були лівими есерами, але пізніше відійшли від своєї партії). За порадою більшовицького вождя при відділенні була створена “школа підричників”, у якій готувалися кадри для проведення диверсійних акцій в Україні та інших окупованих німцями регіонах. Фінансування засланих у тил бойовиків здійснювалося безпосередньо через Я. Свердлова як у радянській валюті, так і в українських карбованцях та німецьких марках.

Підкреслюючи підвищену увагу Леніна до діяльності особливого розвідвідділення та дотримання режиму його секретності, С. Аралов наводив у своїх спогадах такий показовий епізод. На початку квітня 1918 р. під час однієї з доповідей Ленін поцікавився, де розташоване Особливе розвідувальне відділення. Дізнавшись, що воно знаходиться безпосередньо при Опервідділі на Пречистинці, Ленін дуже занепокоївся. “Як же це ви, батеньку, — зазначив він, — такий непередбачливий, забули конспірацію. Адже ви вели підпільну роботу. негайно знайдіть окреме приміщення і проінформуйте мене. Треба бути дуже обережним. Не всі працівники Опервідділу мають знати про допомогу, що ми їй надаємо партизанам, особливо українським. Вміло зберігайте таємницю, жодних записок, листів не відправляйте. Дійте через вірних людей. Телефонуйте розмовляйте умовно, шифром. Німці не повинні мати підстав, щоб висловити нам претензії”.

Робота Оперативного відділу була досить різноплановою. Крім підготовки та засилання в Україну підричників, “оперативники” працювали над налагодженням підпільної мережі, направляли агітаційну літературу, зброю для партизанських загонів в Україні тощо. Водночас Опервідділ активно збирав розвідувальну інформацію — головним чином через українських більшовиків, зокрема, через М. Крапив'янського, який ще в середині травня 1918 р. під виглядом демобілізованого червоноармійця пробрався на Чернігівщину через “нейтральну зону”, маючи повноваження І від “Дев'ятки” приступити до організації на українському терені Центрального повстанського штабу та розгортання повстанського руху.

Завдяки активній “допомозі” Особливого відділу на початку 1 червня 1918 р. в Україні вдалося сформувати декілька партизанських загонів — загін Д. Шмідта на Полтавщині, М. Крапив'янського на Чернігівщині та ін. У цей час більшовики почали І активно опановувати й “нейтральну зону”, куди, вочевидь, також не без “допомоги” установи С. Аралова, були направлені загоони регулярних військ на чолі з В. Боженком та Шульженком. Невдовзі в район “нейтральної зони” прибув і останній осколок колишніх українських радянських військ — загін на чолі з В. Примаковим.

Щодо Примакова, то місцем базування свого підрозділу він обрав м. Почеп Чернігівської губернії. Розташований за сімдесят верст (на відстані двох-трьох кінних переходів) від демаркаційної смуги, Почеп був зв'язаний прямою залізницею з Москвою, що значно облегшувало постачання більшовицьких загонів зброєю, спорядженням, агітаційною літературою тощо. Цікаво, що під час об'їзду кордонів України з В.Примаковим стався інцидент — як отамана невідомого партизанського загону, його заарештували. Проте після безпосереднього втручання Москви непорозуміння було з'ясоване.

До Почепа загін В. Примакова прибув 10 червня 1918 р. У цей момент ані за офіційною назвою, ані за підпорядкованістю та постачанням, ані навіть за національним складом цей загін аж ніяк не можна було вважати українським радянським формуванням. Після прибуття у середині травня 1918 р. до Москви рештки полку Червоного козацтва за рішенням Московської Ради були зведені у так званий Дніпровський загін РСФРР. Щодо національного складу колишніх червоних козаків, то, за спогадами одного з них чеха Юзефа Прошека, із 120 — 150 чол., які прибули до “нейтральної зони”, українці становили близько 60 чол. Серед інших були: латиші (12 — 15 чол.), чехи (10 чол.), поляки (6 чол.), а також єврей, румун та чеченець. Решту становили росіяни. Показово, що, як згадував той же Ю. Прошек, у цей період червонці й самі не вважали себе українською частиною, а лише однією з частин російських радянських військ. До того ж, невдовзі після переїзду до “нейтральної зони” В. Примаков на одному з мітингів сповістив своїх вояків “про приєднання України до Російської Федерації (очевидно, таким чином він розтлумачив резолюцію Першого з'їзду КП(б)У “Україна і Росія”, яка, по суті справи, заперечувала рішення Другого Всеукраїнського з'їзду Рад про державну самостійність радянської України). Звісна річ, що і зброя, і кошти на утримання Дніпровського загону та і його поповнення особовим складом надходили з Росії: із Смоленська до В.Примакова йшли гвинтівки і патрони, із Брянська — кулемети, з Північного фронту — трофейні англійські велосипеди і мотоцикли. Відтак, вже наприкінці червня 1918 р. у складі його загону були скомплектовані 2 кінні сотні, кулеметна команда з 8 “максимів” і 12 “льюїсів” і навіть велосипедна команда із 100 машин.

Спочатку функції загону В. Примакова обмежувалися постачанням діючих в Україні більшовицьких партизанських загонів зброєю, військовими кадрами, агітаційною літературою (між іншим, серед зв'язкових В.Примакова, що налагоджували його контакти з партизанами, була і його дружина Оксана Коцюбинська — сестра Ю. Коцюбинського (пізніше померла під час пологів). Зброю і боєприпаси переправляли в Україну на підводах з горщиками, сіном, дровами. Лише у червні 1918 р. на Полтавщину та Чернігівщину надійшло 1 700 гвинтівок, 22 станкові кулемета, 1,5 тис. ручних гранат, інше військове майно.

Проте вже з кінця липня 1918 р. загін В.Примакова почав активні військові наскоки на німецькі та гетьманські гарнізони в Україні, а у серпні, паралельно з іншими більшовицькими загонами в “нейтральній зоні”, зробив спробу прорватися в Україну на підтримку Ніжинського повстання, яке, за сподіваннями його організаторів, мало б стати початком загальноукраїнського ан-тигетьманського повстання.

Зазначимо, що на відміну від Звенигородсько-Таращанського повстання, що почалося стихійно, Ніжинське повстання готувалося більшовиками заздалегідь. Ще 17 липня 1918 р. начальник Ущраїнського Центрального Штабу партизанських військ Чернігівської та частини Полтавської губерній — так гучно називав себе М. Крапив'янський — видав наказ №6 із закликом до селян- і ства готуватися до повстання, початок якого був призначений на 6 серпня (цікаво, що, намагаючись привернути на свій бік релігійно наставлених українських селян, більшовик Крапив'янський закінчував свій наказ словами “З Богом за радянську владу”).

Ідею збройного повстання гаряче підтримали “ліві” в ЦК КП(б)У — члени Всеукраїнського ВРК Г. П'ятаков і А. Бубнов, які, в свою чергу, 5 серпня видали наказ № 1 та відозву “До штурму”, про початок загального збройного повстання в Україні. 8 серпня загону В. Примакова було наказано виступити з Почепу в “нейтральну зону” для підтримки повстання М. Крапив'янського. Він 11 серпня передислокувався до с. Хильчаки, що в 20 верстах від Новгород-Сіверського. Переправившись на паромі через Десну у кількості 100 шабель при 4 станкових і 12 ручних кулеметах, примаківці, згідно з попередньою домовленістю, з'єдналися з партизанським загonom отамана Черняка*, що мав у своєму складі 300 бійців, 10 кулеметів і артвзвод, та в ніч з 13 на 14 серпня напали на * німецький караульний батальйон, розташований у с. Вороб'ївка.

Піхота Т. Черняка оточила село, зробивши засідки на виходах, з нього, а кінний загін В. Примакова раптово атакував сплячих німців. Втрати останніх були досить значними. Втрат зазнали й нападники: в загоні Т. Черняка загинуло 36 чол., 4 вбитих та 8 поранених нараховувалося в загоні В. Примакова. Повстанці захопили декілька ящиків з німецьким обмундируванням.

Невдовзі примаківці, знову-таки разом із загonom отамана Черняка, зробили наскок на пасажирський пароплав “Рассвет”, ! що прямував Десною з Новгород-Сіверського на Чернігів, вбила його капітана та захопили як закладайків 13 пасажирів “з буржуазії”, а 26 серпня напали на с. Шептаки: будинок місцевої школи, в якому розташовувалися німці, було закидано гранатами.

Здійснення цих “актів помсти” дорого коштувало місцевому населенню, оскільки невдовзі німецькі каральні загони спалили у цьому регіоні цілий ряд сіл, в тому числі й Вороб'ївку та Шептаки. Втім, очевидно, організатори наскоків все ж керувалися певними практичними міркуваннями, сподіваючись таким чином підштовхнути селянство до повстання чи бодай на поповнення своїх рядів біженцями, зокрема й тими, чиї села постраждали від німецької помсти.

І все ж, незважаючи на такі крайні заходи, підняти селян на боротьбу з гетьманським режимом на Чернігівщині більшовикам не вдалося. Повстання під проводом М. Крапив'янського за межами Ніжинського повіту фактично ніхто не підтримав і воно невдовзі захлинулося. Як доносив в ЦК РКП(б) 26 серпня 1918 р. член ЦК КП(б)У Е.Квірінг (правий), “виступи в північно-східній частині Чернігівської губернії (Ямполь та Вороб'ївка) були проведені силами, головним чином, регулярних українських частин, що перейшли демаркаційну лінію. Вони ж продовжують діяти там і зараз. До цього часу до них приєдналися лише незначні загони місцевих селян... Можна з упевненістю сказати, що “штурм” провалився, не розпочавшись”.

Невдалий виступ М. Крапив'янського став предметом гострих суперечок між “лівими” та “правими” на пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 8 — 9 вересня 1918 р. у м.Орлі. Намагаючись відвести звинувачення “правих” у передчасності повстання, Л. П'ятаков визнав, що “блискучого Жовтневого перевороту” в Україні не вийшло, проте причини поразки більшовиків спробував виправдати “об'єктивними обставинами”, доводячи, що повстання в Україні вже давно назріло. “Селянство, — заявив він, — увесь час чекало і чекає на більшовиків, воно буквально жадає їх приходу, воно наставлене вкрай революційно”. Л. П'ятаков підтримав і А. Бубнов, який зазначив, що досвід Ніжинського повстання доводить необхідність посилення військової роботи на селі та створення в “нейтральній зоні” правильно організованих військових частин, які “ударними кулаками мають проникати в Україну з “нейтральної зони”, обростаючи там сирим повстанським матеріалом”.

Проте такий оптимізм “лівих” аж ніяк не поділяли “праві”, які, більш реально оцінюючи позиції більшовиків в Україні, прямо вказували на те, що розраховувати на масовий загальний рух в Україні ті не можуть. Захоплення влади в Україні вони пов'язували тільки з революцією в Німеччині і Австрії та зміцненням позицій радянської Росії. План “лівих” завоювати Україну власними силами лідер “правих” Е. Квірінг назвав “чистою фантазією”, а їх план повстання для захоплення влади “белетристикою”.

Усупереч цьому “праві” погодилися з потребою організувати “солідні ударні групи” в “нейтральній зоні”. За їх сподіваннями (і, безсумнівно, за розрахунками російського партійного центру) ці групи мали, по-перше, при необхідності стати додатковими каналами постачання російської армії українськими людськими ресурсами, а по-друге, з початком наступу російських військ в Україну — слугувати їх авангардом.

Відтак, з вересня 1918 р. процес формування більшовиками регулярних військових частин в “нейтральній зоні” почав набувати більш-менш планомірного характеру. Основу цих частин склали партизанські загони, досить часто невизначеної політичної орієнтації. Як правило, недисципліновані, погано споряджені та озброєні, позбавлені регулярного постачання, з виборними командирами на чолі, новоутворені полки мало чим відрізнялися від старих партизанських загонів.

Відтак в районі Унеча — Сураж — Брянськ із вояків колишнього першого Дніпровського загону, другої сотні Червоного козацтва, партизанських загонів сіл Кулаги і Розорені Хутори та створеного

колишнім офіцером австро-угорської армії хорватом Г. Барабашем батальйону з українців, що перебували в Брянську та Почепі, був сформований Богунський полк, або, як його офіційно називали у військових документах — “Полк імені товариша Богуна”.

Зауважимо, що походження назви полку досі остаточно не з'ясовано, проте вірогіднішою уявляється версія, згідно з якою назва полку була обрана його вояками на честь козацького полковника Івана Богуна. Саме таке тлумачення назви Богунського полку подавалося в одному з ранніх і пізніше фактично невідомих видань з історії 44-ї Київської стрілецької дивізії, до складу якої входив полк. У виданні зазначалося, що назва полку була прийнята на честь “відважного Українського отамана, вільного козака, сподвижника Богдана Хмельницького, який воював у XVII ст. з польською шляхтою за незалежність України”. Цікаво, що і в період “відлиги”, коли навколо особи М. Щорса розгорнулися гарячі суперечки між колишніми богунцями і С. Араловим та сином М. Крапив'янського Георгієм, останні, виступаючи проти надмірної ідеалізації персони “українського Чапаєва”, звинувачували М. Щорса й у тому, що, мовляв, він, всупереч забороні російського військового командування, зберіг за своїм полком ім'я Богуна — “прапора петлюрівців”, “націоналіста, що боровся разом з польськими панами проти братньої Росії”.

Залишається нез'ясованим і питання про те, хто ж стояв біля витоків утворення полку: дев'ятнадцятирічний Антін Богунський (Шарий) — командир 1-го Придніпровського або Богунського загону, що разом з іншими учасниками Звенигородсько-Таращанського повстання вийшов у серпні 1918 р. до “нейтральної зони”, а надалі — командир Придніпровської радянської бригади, який був розстріляний без рішення трибуналу між 27 і 31 липня 1919 р. за наказом Л. Троцького, чи Микола Щорс. Проте відомо, що останній, прибувши до “нейтральної зони” з Москви, вже 12 вересня 1918 р. підписав як уповноважений Всеукраїнського військово-революційного комітету посвідчення ПЛугенцю “в тому, що йому дозволяється замовити печатки і штампи для Українського революційного полку імені товариша Богуна”. 24 вересня було видано перший наказ по полку.

Ряд керівних посад Богунського полку обійняли скеровані з Росії в “нейтральну зону” військові кадри: М. Коцар-Кац став ад'ютантом полку (начальником штабу), К. Квятек — очолив у другому батальйоні роту. Колишні командири партизанських загонів стали в Богунському полку командирами підрозділів: Михалдика очолив перший батальйон, Божора — ескадрон кавалерії.

Поряд з Богунським був сформований і Таращанський полк. Основу його склав Звенигородсько-таращанський загін повстанців (300 — 400 чол.), який свого часу вийшов до “нейтральної зони” та, об'єднавшись з Шатринським, Юринівським та Істерським загонами В. Боженка, 13 вересня 1918 р. утворив Таращанський партизанський загін. Очолив полк В. Баляс, командиром першого батальйону став П. Кабула, другого — В. Боженко. Пізніше, після поранення Баляса, командирами полку позмінно були М. Барон, І. Бочкін, з 2 грудня 1918 р. полк очолив В. Боженко.

У с. Заяче Курської губернії М. Демченко і Ф. Короткий влітку 1918 р. об'єднали ряд дрібних партизанських загонів — Кузнецова, Г. Молчанова, П. Радченка, М. Стрельцова, кінного загону Олітв'якова та інші. Цій частині 17 вересня присвоїли номер і назву — 6-й Корочанський повстанський полк. Його командиром був призначений Я. Кисель, ад'ютантом (начальником штабу) — М. Гоша. М. Демченко обійняв посаду помічника командира полку з оперативної роботи.

У м. Середня-Буда з учасників Ніжинського повстання почалося формування Ніжинської роти. Цим займався особисто М. Крапив'янський, а коли його призначили начальником дивізії, роту (близько 300 чол.) очолив Н. Точоний. Пізніше рота була переформована у батальйон, а згодом у 4-й Український повстанський Ніжинський полк.

Всеукраїнський військово-революційний комітет 22 вересня 1918 р. видав наказ №6, згідно з яким на основі вищезначених полків мало розпочатися формування більших бойових одиниць — двох повстанських дивізій. Були визначені штати майбутніх з'єднань. Передбачалося утворення дивізій у складі чотирьох піхотних полків, кожна з яких, у свою чергу, має складатися з трьох батальйонів по три роти, три взводи, три відділення по 12 чоловік, разом із відділеними та взводними командирами. Загальна чисельність полку встановлювалася у 1080 багнетів. Крім того, до складу кожного з полків мали входити по три кінні сотні (по одній сотні на батальйон); артилерійська батарея (два взводи по дві гармати); кулеметна команда з 12 кулеметів (шість взводів по два кулемети “Максим” в кожному); кулемети на двоколках, або візках іншого типу; кулеметна команда з 8 кулеметами “Кольт”; команда телефонного зв'язку; мотоциклетна, самокатна команда та обозна частина.

Наказом від 25 вересня 1918 р. ВУ ВРК визначав, що надалі формування загонів у прикордонній смузі та “нейтральній зоні” здійснюватиметься військовими штабами Української Повстанської армії, котра й керуватиме всією військовою роботою на вказаній території. Центрами формування називалися Перша і Друга дивізії.

Уже до кінця жовтня 1918 р. в районі Сураж — Унеча — Стародуб — Новгород-Сіверський — Івот — Зерново — Глухів була сформована Перша дивізія Української Повстанської армії (в деяких документах Повстанської армії України). Штаб дивізії розташовувався спочатку в Зерново, а згодом в Погарі. Пізніше, коли за рішенням російського командування постав план використання цієї дивізії на Західному фронті (для наступу вздовж залізниці на Гомель), уся дивізія була передислокована в район Унечі. До складу дивізії (начдив — М. Крапив'янський) увійшли всі щойно сформовані більшовиками полки: 1-й полк Червоного Козацтва (командир В. Примаков); 2-й Таращанський полк (командир В. Баляс); 3-й полк імені Богуна (командир М. Щорс); полк під проводом Я. Киселя (в наказі йому було присвоєно № 4). Пізніше у складі дивізії був сформований Новгород-Сіверський полк “ (командир Т. Черняк), полк В. Примакова наприкінці листопада 1918 р. було передано до складу 2-ї дивізії.

Щодо Другої дивізії (начдив В. Ауссем), то її формування розтяглося на кілька місяців. Чотири полки, які мали увійти до складу дивізії у вересні-жовтні 1918 р., тільки створювалися. Виконувачами обов'язки командирів 1-го і 2-го полків стали Карпенко та Шульженко, для 3-го і 4-го полків не було призначено навіть тимчасових командирів. Тож практично формування Другої дивізії почалося значно пізніше, ніж Першої.

Штаб Другої повстанської дивізії дислокувався у Львові. Місцем формування дивізії став район Глухова — Рильська — Колонтаївки — Суджа — Беленихино-Куп'янська.

Щодо чисельності особового складу повстанських дивізій, то він не був сталим. На початку листопада 1918 р. за даними, що їх наводив В. Антонов-Овсієнко у своїй доповідній записці РВРР, Перша дивізія налічувала 3,5 тис.чол., Друга — всього 500.

Зазначимо, що створення та діяльність українських радянських формувань в “нейтральній зоні” надзвичайно ускладнювалися їх невизначеним напівлегальним становищем. Хоча питання про організацію й були принципово погоджені в Москві, проте остання все ж не була зацікавлена в надто активній військовій діяльності українських “лівих” більшовиків, вважаючи це і передчасним, і небезпечним з огляду на підписану з німцями угода в Бресті. “На нашу партизанщину. — визнавав пізніше у своїх спогадах В. Затонський, — поглядали дуже косо і нам доводилося здобувати спорядження для тих частин, що формувалися у ворожій зоні, конспіративно не лише від німецького посольства, але й від Наркомату Військових Справ.

Невизначеність статусу повстанських дивізій нерідко призводила до виникнення всіляких конфліктів на рівні місцевих радянських і військових влад, що час від часу затримували і конфіскували призначені цим дивізіям вантажі, роззброювали, розформовували та відправляли вглиб Росії для розпорошення в частинах Східного фронту загони українських повстанців, які виходили з України до “нейтральної зони”.

Гостро стояло в повстанських дивізіях і питання постачання. Офіційно до листопада 1918 р. грошове доволюство повстанці отримували через Всеросійський ЦВК. Проте на практиці це постачання спочатку носило “випадковий характер”: в основному дивізії знаходилися на “самозабезпеченні” — жилилися за рахунок місцевого населення, нальотів на склади і бази противника, а також реквізицій майна у біженців — “буржуїв”, що тікали з більшовицької Росії в гетьманську Україну.

Особовий склад повстанських частин в цілому був досить однорідним. Основну масу його становили київські, чернігівські, гомельські, полтавські, а також частково курські та орловські селяни-українці — переважно молоді за віком, як правило, малоземельні, а отже, й податливі на спокусливі більшовицькі гасла. Серед повстанців також було чимало колишніх солдатів царської армії; були серед них і люмпенські елементи, здатні воювати з ким завгодно і де завгодно, аби мати з цього якусь поживу. Зрозуміло, що плинність складу у цих формуваннях була значною. Хоча з добровольців брали спеціальне зобов'язання прослужити не менше 6 місяців (це звалось присягою), вони інколи, потинявшись деякий час у частині, безслідно зникали зі зброєю та обмундируванням.

Рівень політичної свідомості повстанців був вкрай низьким і мав свої певні особливості. Вояки-селяни з готовністю підтримували декларовані більшовиками гасла “мир — хатам, війна — палацам”, “земля — селянам” (останнє, між іншим, тимчасово було запозичено Леніним у есерів), проте зовсім не сприймали комуністичних ідей, що і становили сутність більшовицького вчення — знищення приватної власності, націоналізація землі, створення комун, воєвничий атеїзм і т. д. Складалася парадоксальна ситуація: підтримуючи більшовиків, “які обстоюють радянську владу”, повстанці аж ніяк не ототожнювали їх з комуністами, “що за комунію виступають та в бога не вірять”. Цікаві свідчення про такі настрої українських повстанців, зокрема, бійців В. Примакова, знаходимо у спогадах Ю. Прошека. “Ради? Чому й ні, коли за них воюємо. Тому-то ми й більшовики, — наводив він типові висловлювання червоних козаків. — Але комуністів? Ти нам не пускай, нам досить Леніна зі своїми більшовиками”. “Просто більшість з них, — підсумовував Прошек, — були “більшовицькі

більшовики”, їх більшовицьким “Богом” був Ленін, а Примаков був його замісником. Якщо ж Примаков збирав “мітинг” і починав розповідати про комунізм, то багато казаків розходилося”.

Зауважимо, що, проголошуючи себе борцями за радянську владу, переважна більшість українських повстанців виходила з наміри добиватися встановлення цієї влади в своєму рідному селі/Д повіті. Саме з рідним селом, повітом, губернією асоціювалося; селян поняття про Батьківщину. Основна маса повстанців була далекою від розуміння потреби боронити державність України (що врешті-решт було закономірним наслідком тривалого національного гноблення українців та відсутності власної держави), більшовицькі заклики рятувати “Російську республіку” від “контрреволюції”, так само, як і інтернаціоналістські заклики до боротьби за встановлення влади рад “у світовому масштабі” теж не викликали в них жодного ентузіазму. Не дивно, що перші ж спроби більшовиків перекинути сформовані в “нейтральній зоні” українські військові частини на один із російських фронтів викликали невдоволення та заворушення в українських повстанських дивізіях.

Перші такі заворушення відбулися вже на початку жовтня 1918 р., коли вояки Новгород-Сіверського полку Першої дивізії — уродженці району Середня Буда, головним чином села Юринівка, відмовилися передислокуватися з лівого на правий берег Десни, звідки їх могли перекинути на північ. На місце події негайно виїхали Г. Пятаков та М. Крапив'янський. “Не хочемо йти, — заявив комдиву командир батареї та його артилеристи. — Ми підемо зі свого району, а тут будуть мордувати наші родини”. Намагаючись приборкати “бунтівників”, М. Крапив'янський вдався до жорстких заходів, застреливши з нагана командира батареї та ще одного “найбільш говіркого” партизана. Такі заходи комдива викликали обурення чернігівських повстанців, яких з трудом удалося вгамувати.

“Місницькі” настрої українських повстанців занепокоїли російське керівництво. Фактично під сумнів ставилися надії негайно використати цей “людський матеріал” для російських військових потреб. Тим більш небезпечною уявлялася “політична незрілість” повстанців, адже це створювало сприятливий ґрунт для поширення серед них впливу “українських націоналістичних партій”, зокрема й тих, що стояли на радянській платформі. В майбутньому цілком реальною могла стати й проблема використання цих дивізій у якості прикриття для вступу російських військ в Україну. Звичайно, такий перебіг подій аж ніяк не влаштовував більшовицьку Росію, яка вже навесні 1918 р. однозначно дала зрозуміти українцям, що їй не потрібна самостійна Україна, навіть і радянська, що її мета — радянська Україна у складі РСФРР.

Така орієнтація російського більшовицького центру повною мірою виявилася на Другому з'їзді КП(б)У, що відбувся у Москві 17 — 22 жовтня 1918 р. Викладаючи позиції ЦК РКП(б) в “українському питанні”, представник партійного центру С.Каменев прямо заявив, що раніше деклароване більшовиками гасло про право націй на самовизначення “в процесі розвитку пролетарської революції в Росії перетворилося на знаряддя буржуазної контрреволюції” та вказав на те, що своє найближче завдання РКП бачить в тому, щоб “у збройній боротьбі відновити радянську владу на Україні і цю радянську Україну об'єднати з радянською Росією”.

Стосовно повстанських дивізій С. Каменев висловив побоювання з приводу їх “політичної незрілості”, зауваживши, що “армія, яка хитається, може піти і зворотньо.” Він вказав на те, що “справді комуністичними” можна вважати лише ті загони, які здатні підпорядкувати свою боротьбу “загальним завданням комуністичної боротьби”, та підкреслив, що українські повстанські дивізії належить підпорядкувати загальноросійському керівництву і готувати їх до введення у певний момент “до кадрів радянських військ” (тобто до складу російської Червоної армії).

Заяви Л. Каменева про необхідність поступового розчинення створених в “нейтральній зоні” українських дивізій в загальноросійській армії були активно підтримані “правими”, проте викликали гострі заперечення з боку “лівих”, які, на відміну від орієнтації центру на повернення України виключно шляхом її завоювання російськими військами, все ж продовжували виходити з того, що основною силою встановлення радянської влади в Україні мають виступити широкі верстви українського населення і що сформовані більшовиками українські військові частини слід розглядати як зародок майбутньої української армії. “...Створене нами, — наполягав А. Бубнов, — є нічим іншим, як ядром майбутньої Радянської Української Армії... Ми маємо зачатки Української армії”. “Почалося формування тієї правильної регулярної армії Радянської України, що на неї нам у разі перемоги Радянської влади на Україні доведеться спиратися в першу голову., — вторив йому інший лідер “лівих” Г. Пятаков. — Коли радянська влада на Україні переможе, там завдяки цілому ряду умов здійсниться неймовірний хаос, неймовірний кавардак... Наші дивізії будуть ядром тієї Радянської армії на Україні, що на неї нам у майбутньому доведеться спиратися”.

Зауважимо, що в позиціях таких “лівих”, як Г. Пятаков та А. Бубнов, не було й натяку на якусь прихильність до “українських національних гасел”, виходили вони виключно з міркувань “рево-

люційної доцільності”. Проте наляканий несподіваним виявом “сепаратизму” з боку українських комуністів навесні 1918 р. (несанкціоноване ЦК РКП декларування II Всеукраїнським з’їздом Рад державної самостійності радянської УНР і т. ін.), російський партійний центр тепер дуже побоювався подібних “рецидивів” минулого і саме в цьому контексті оцінював будь-які вимоги українських більшовиків про потребу організації української армії, оцінки діючого ЦВРК як наступника Народного Секретаріату тощо. Побоювання центру щодо “ненавмисного сепаратизму” місцевих комуністів Л. Каменев висловив у такий спосіб: “У цей момент легко могла статися така нашішка історії, що комуністи..., які орієнтуються на розвиток світової пролетарської революції, у своєму русі на даній території використовували більше стихійний селянський рух... А оскільки цей рух у даних обставинах має носити національний характер, то виходить таке дивне... становище, що найбільш бойові комуністи спиралися на селянські елементи з національним забарвленням, і небезпека тепер полягає в тому, щоб історія не підсунула нам у подальшому розвитку того ж самого, щоб надалі комуністичний рух на Україні не урізав загальних пролетарських комуністичних гасел під тиском національно-селянського руху...”. Такі ж побоювання пролунали й у виступі іншого представника російського більшовицького центру Я. Свердлова, який, між іншим, нагадав присутнім, що кожен з них має усвідомлювати, що і саме існування “незалежної КП(б)У” є лише викликана певними обставинами формальність.

Ухвалені з’їздом резолюції свідчили про повну перемогу “правих”. Окремі пункти резолюції “З поточного моменту” наголошували на тому, що об’єднання радянської України з радянською Росією є загальним завданням партії та визначали потребу “всілякої співдії” Росії в її боротьбі з “красновськими бандами”. Останнє, по суті справи, означало визнання можливості перекидання українських повстанських військ на російські фронти. Втім, прямо заявити про те, що українські війська мають бути розчинені в російських та що Україна завойовуватиметься ззовні; більшовики не наважилися. “В резолюції, — пояснював делікатність цього моменту один з лідерів “правих” А. Яковлев (Епштейн), — ми не можемо сказати, що ми бажаємо сили, які маємо, влити в російську армію..., проте це кожен з нас розуміє... Ми наші партизанські загони увіллємо в загальну масу тієї російської армії, перед якою завдання звільнення України буде дуже скоро поставлене.” Отож, в ухваленій з’їздом резолюції наголошувалося на орієнтуванні більшовиків у боротьбі за Україну “на внутрішні сили”, на “створення організованих, дисциплінованих, бойових військових частин, удар яких, координований з бойовими діями пролетаріату і селянства України, роздавить Гетьманщину”...

Одразу ж після з’їзду “праві”, що перебрали переважну більшість у новому складі ЦК КП(б)У, вдалися до активних дій, передаючи українські повстанські дивізії до складу російської Червоної армії. Вже 23 жовтня 1918 р. ЦК КП(б)У фактично відмовився від подальшого розширення повстанських дивізій, ухваливши рішення надалі всіх, хто перебуватиме з України до “нейтральної зони”, спрямовувати в радянську Росію для поповнення РСЧА. Намагалися “праві” позбутися й самого ЦВРК — цього атавізму колишнього українського радянського уряду. На черговому засіданні ЦК КП(б)У 25 жовтня 1918 р. при обговоренні питання про подальшу долю українського ВРК А. Яковлев заявив, що на даному етапі необхідність подальшого існування ВРК зумовлена лише проведенням ним “безболісної ліквідації повстанських загонів і переведення їх до Червоної армії”, в той же час інший “правий” І. Шварц взагалі зазначив, що для здійснення цієї ліквідації ЦВРК не потрібний, а вистачить і звичайної комісії ЦК.

Тим часом, російське військове командування, не очікуючи офіційного рішення українського партійного центру, розпочало підпорядкування собі українських повстанських дивізій. Вже 25 жовтня РВР Резервної армії, що дислокувалася на терені Орловського військового округу, видала наказ №1 про включення української дивізії (очевидно, першої) до складу армії. Вхідження обох українських повстанських дивізій до складу Резервної армії було затверджено директивою Головного командування №417 від 9 листопада 1918 р.

У самих українських дивізіях ця нова військова політика КП(б)У була зустрінута з глухим невдоволенням, яке дуже скоро переросло у відкриті заворушення. Побоюючись перекидання на північ, особовий склад дивізій почав розбігатися, прихопивши з собою і зброю. Спроби запровадження “залізної дисципліни” за аналогією з російською армією були сприйняті повстанцями “в штики”. Наприкінці жовтня 1918 р. у Богунському полку почалося заворушення, яке невдовзі перекинулося й на тарашанців. Повсталі йшли під гаслами: “Проти комуністів”, “За вибори начскладу”, “За відміну покарань” і т.д. Заколотники звільнили з приміщення унечської ЧЕКА ув’язнених, захопили залізничну станцію. Комскладові частин дивізії М. Щорсу, Бачинському та ін. з великими труднощами вдалося угамувати вояків. Головним винуватцем цих подій вони проголосили М. Крапив’янського, який, між іншим, завчасно встиг покинути розбурхану повстанням дивізію.

Наприкінці першої декади листопада комсклад обрав “свого” начдива — С. Петриківського-Петренка, проте після втручання “згори” в дивізію невдовзі повернувся М. Крапив'янський.

Такі події в українських повстанських полках ще більше переконали російське військово керівництво, що треба нагально позбавитися ненадійних партизанських військ. Проте події, що невдовзі розгорнулися в Україні — падіння гетьмана П. Скоропадського та несподіване для Москви проголошення Директорією УНР знову поставили перед керівництвом радянської Росії проблему легітимного прикриття для вторгнення в Україну.

Падіння гетьманату та проголошення директорією УНР. Початок наступу радянських військ в Україну. Створення більшовиками нового «альтернативного» уряду. Недовгий час української радянської армії

Під тиском більшовицького керівництва, яке з початком революційних подій у Німеччині впало в ейфорію, сподіваючись на миттєве поширення пожежі революції у світовому масштабі, головком з великою нехиттю погодився на виділення для ведення активних дій в Україні окремих сил — так званої Групи військ Курського напрямку, як він сам її назвав. Залишивши частини Резервної армії у своєму розпорядженні, Вацетіс пообіцяв В. Антонову, що його було призначено командувачем цієї групи військ, передати до її складу обидві українські повстанські дивізії, а також Московську робітничу дивізію, 43-й робітничий полк, 2-гу Орловську бригаду, два бронепотяги, броневідділення. Очолити рух війська в Україну мала створена 17 листопада у складі Й. Сталіна, Г. П'ятакова та В. Затонського Реввійськрада.

Ставлення російського більшовицького центру до України як до невід'ємної складової Росії, стремління уряду В. Леніна якомога швидше забути такий неприємний епізод, як примусове визнання державної самостійності УНР та нав'язування дипломатичних відносин з Українською державою П. Скоропадського, недвозначно продемонструвала вміщена на сторінках “Правди” 20 листопада 1918 р. стаття “На українському кордоні”. Ця стаття містила досить характерну баечку про французького ченця, який, начебто, біля Лувру демонстрував туристам за гроші “волосся Божої Матері”, імітуючи намотування його собі на палець. На запитання “А де ж саме волосся?” чернець страшенно обурювався й говорив: “Я двадцять років його показую, але ще сам жодного разу не бачив, а ви хочете побачити його відразу!” Так само і кордои України, — наголошувала “Правда”, — є тим “волоссям Мадонни”, що його всупереч німецько-гетьманським намірам ніхто ніколи не бачив.

Проте помилковість переконань російських більшовиків у тому, що українська держава — є лише “вигадкою німців”, досить скоро стала очевидною. Всупереч сподіванням Москви, на шляху до швидкого повернення України раптово виникла “непередбачена перешкода”. Цією перешкодою стала Директорія — п'ятиособовий верховний орган Української Народної Республіки на чолі з В. Винниченком і С. Петлюрою, що її утворив 14 листопада 1918 р., одночасно з проголошенням П. Скоропадським Акту Федерації

(за яким він зобов'язувався об'єднати Україну з майбутньою небільшовицькою Росією), складений з опозиційних гетьманату сил Національний Союз. Очоливши антигетьманське повстання, Директорія дуже скоро перетворилася на реальну військово-політичну силу в Україні.

Штабом антигетьманських сил стала Біла Церква, куди почали стікатися численні повстанські загони українських селян. Одна за другою на бік Директорії переходили й регулярні гетьманські військові

С. Петлюра і члени Директорії УНР. Кам'янець-Подільський, літо 1919 р.

частини і, зокрема, Січові Стрільці під проводом Є. Коновальця та Сірожупанна дивізія. Під Моговилівкою 18 листопада на відстані 30 км від Києва армія Директорії розбила найбільш боєздатні частини гетьмана — сердюцький полк та офіцерську дружину, а 21 листопада оточила Київ. Невдовзі Директорії вдалося поширити свій вплив на Харків, частину Полтавщини, Чернігівщину, Катеринославщину.

Новий претендент на владу в Україні суттєво порушив плани радянської Росії щодо приєднання українських територій. Проте від своїх задумів московський уряд, звичайно, не відмовився. В його арсеналі на подібний випадок був такий випробуваний досвід, як конструювання “альтернативного” існуючому уряду та надання йому “допомоги” у справі встановлення радянської влади в Україні. Після появи Директорії російське більшовицьке керівництво знову звернулося до цього досвіду.

Зміна попереднього курсу ЦК РКП(б) щодо відновлення в Україні “радянського центру” вплинула на ставлення Москви до українських “лівих” більшовиків. Про те, що ЦК РКП(б) за теперішніх умов вже не вважає “лівих” небезпечними, В. Ленін особисто повідомив терміново викликаного до Кремля В. Затонського. Під час бесіди, що тривала майже годину, принципово було погоджене питання про організацію українського радянського уряду і навіть визначені його кандидатури. Було визнано за доцільне оголосити уряд, як тільки радянські війська перетнуть кордони України. Про різку зміну лінії РКП(б) в “українському питанні” Й. Сталін — без зайвих церемоній і будь-яких роз'яснень — повідомив “правих” на чолі з Ф. Артемом. Приголомшені такою звісткою, ті змушені були скоритися.

Зрозуміло, що за таких умов принципово змінювалися й підходи російського більшовицького центру до українських повстанських дивізій, ще донедавна приречених на поступову ліквідацію й розчинення у складі російської армії. Відтепер їм належало відіграти суттєву роль у справі встановлення більшовицької влади в Україні. На це вказав і В. Ленін під час своєї зустрічі з В. Затонським. Поцікавившись, чи збереглися до цього часу українські повстанські дивізії в “нейтральній зоні” і почувши схвальну відповідь, голова Раднаркому Росії зауважив: “Це добре, що вони збереглися, їх тепер треба використати як слід”.

Тим часом українські повстанці, не очікуючи жодних розпоряджень, почали самотужки просуватися в Україну. Ще 13 листопада В. Ленін отримав з Унечі вітальну телеграму від представників революційних солдатів Німеччини, місцевої організації РКП(б), ревкому і командира Богунського полку М. Щорса, в якій повідомлялося про спільну маніфестацію богунців і солдатів 106-го та 19-го німецьких полків у селах Кустачі, Брянові. Під час переговорів Богунський полк перейшов демаркаційну лінію і опинився на терені України. Цього ж дня, відповідаючи на телеграму з Унечі, В. Ленін (очевидно, повною мірою усвідомлюючи себе вождем світової революції) запропонував німецьким солдатам “взяти негайно дієву участь у звільненні України”, “заарештувати білогвардійців і влади українські”. Водночас Ленін дав телеграму й Орловському губкому партії “для українців” (тобто для лідерів КП(б)У, що тут перебували саме в цей час), в якій пропонував останнім негайно сповістити телеграфом у всі прикордонні пункти з Україною про своє привітання “революційним солдатам Німеччини” та звернутися до них з проханням “швидкою та рішучою дією допомогти визволенню України”.

Самовільні кроки богунців викликали занепокоєння в Орлі, адже напрямок дій шойно переданих до складу Резервної армії українських повстанських частин ще не був чітко визначений. У кожному разі, наказу про початок наступу на Україну командування не видавало. 14 листопада відбулися переговори між М. Щорсом з Унечі та Ісаковичем і Кацем в Орлі, під час яких останні запитали командира богунців: на яких підставах його вояки перетнули кордон України? Відповідь Щорса була категоричною: “Повноваження ми отримали по прямому дроту від т. Леніна — повна ініціатива на наш розсуд для визволення України — телеграма з Кремля №1991. Кремль. Ленін”. Підтвердивши, що його частина знаходиться на українській території, М. Щорс також попередив, що жодних перекидань з цього напрямку підпорядкованих йому військ бути не може.

Зазначимо, що й досі не з'ясовано, чи дійсно отримував М. Щорс телеграму від Леніна, на яку він посилався. Ймовірніше припустити, що такої телеграми не було. Втім, більш важливою у цьому епізоді представляється виявлена командиром богунців позиція — діяти виключно на українському напрямку, рішуче протидіяти будь-яким спробам командування перекинути полк на інші напрямки. Додамо, що перехід богунців через демаркаційну лінію в Україну був досить зручним для них засобом уникнути репресій в Орловському військовому окрузі, “чисток” і навіть розформування, загроза яких була досить реальною.

Самовільний рух в Україну почали й частини 2-ї Української повстанської дивізії. 18 листопада вони зайняли Ямпіль, Хутір Михайлівський, ст. Коренево. Сьомий Суджанський полк дивізії 20 листопада зайняв м. Рильськ. Водночас 5-й полк вдався до спроби оволодіти Глухівом, проте

наштовхнувся на опір з боку німецьких та гетьманських військ і, зазнавши великих втрат, був змушений відійти до Есмана.

Повідомлення про початок бойових дій українських повстанців викликали незадоволення командування Резервної армії. Ще 19 листопада, у відповідь на звістку про зайняття 2-ю дивізією ст. Коренєво та ряду інших населених пунктів, В. Глаголев телеграмою №266 з Курська дав наказ начдиву-2 В. Луссему вжити заходів, аби наалі на українську територію просувалися лише розвідувальні частини, головні ж сили дивізії мають залишатися в районі Зерново — Льгов — Солдатське. Цей наказ був підтверджений і конкретизований В.Глаголевим в його телеграмі №273 від 20 листопада 1918 р. Наголошуючи на потребі ведення розвідки вздовж лінії Хутір Михайлівський — Конотоп — Боромля — Суджа — Солдатське, збирання військового майна, що його кидають німці та гайдамаки, для забезпечення дивізії і, передусім, артилерії та кінноти, енергійного роззброєння селян Рильського району з накладанням штрафу на тих, хто чинитиме опір, командувач резервної армії категорично вимагав “швидкого зосередження дивізій у визначених раніше районах”.

Отже, видані командуванням Резервної армії директиви двом повстанським дивізіям, по суті справи, забороняли їм просування в Україну, що недвозначно свідчило про прагнення російського військового командування використати ці з'єднання для виконання інших завдань, ніж зайняття українських територій. Ці наміри підтвердила й директива, направлена 21 листопада 1918 р. головкомом Й. Вацетісом В. Антонову-Овсієнку, в якій він наказував останньому діяти в напрямку на Донбас (Міллерово) з тим, щоб спрямувати удар у тил красновських військ, тобто націлював його на підтримку Південного фронту в операціях проти Донської армії.

Зауважимо, що цей наказ, який фактично заперечував видану раніше Раднаркомом директиву “у десятиденний строк підготуватися до наступу в Україну”, аж ніяк не свідчив про непослідовність головкома, а швидше, навпаки — підтверджував його схильність дотримуватися заздалегідь розробленого плану: забезпечити активність дій радянських військ передусім на Південному фронті. На користь саме такого плану Й. Вацетіса підштовхували, з одного боку, ті військові невдачі, що спіткали у цей час Червону армію в боях з донськими козаками, а з іншого, та обстановка, що складалася в Україні у цей період,— наявність чисельної добре озброєної німецької армії, стрімке зростання віськових сил Директорії (які сягали 100 тис.чол.) та опанування ними значного українського простору. Тож позиції головкома “в українському питанні” все більше схилялися до того, що Росія тепер не має “зайвих сил” для завоювання України.

Проте в цій своїй позиції Й. Вацетіс наштовхнувся на супротив — і не тільки з боку самих українських повстанців, які фактично вже почали наступ в Україну, але й щойно призначеного командувачем В. Антонова-Овсієнка. Намагаючись забезпечити реалізацію власного оперативного плану, останній, всупереч директиві Вацетіса, почав вживати заходів для зосередження сил українських повстанських дивізій (що їх він, як і командування Резервної армії, вважав “своїми”) на інших напрямках, а саме — на Куп'янськ і Білгород, маючи на увазі, “використовуючи особливу обстановку на Україні”, негайно розвинути наступ не тільки до Куп'янська, але і на Харків.

Для цього командувач групи військ Курського напрямку наказав штабові 1-ї української повстанської дивізії терміново передати до складу 2-ї дивізії 1-у бригаду В. Примакова (1-й полк Червоного Козацтва і 2-й Новгород-Сіверський полк Т. Черняка).

Проте В. Антонов прорахувався, сподіваючись, що зможе швидко перекинути частини військ 1-ї дивізії з Чернігівсько-Київського напрямку. Настроєні воювати “тільки за свої хати”, уродженці Сіверщини, які склали переважну більшість бригади, категорично відмовилися перейти в інший район, про що і був змушений донести в своїй телеграмі Антонову начдив-1 М. Крапив'янський. Відтак, у район Миропілля Курської губернії, куди належало передислокуватися бригаді, В. Примаков прибув лише з сотнею відданих козаків. Виправдовування начдива не переконали В. Антонова: він наказав віддати політкома дивізії під суд, а самого Крапив'янського усунув від керівництва дивізією. Проте ці рішучі заходи мало що змінили — перекинути вояків бригади на харківський напрямок так і не вдалося.

22 листопада, коли минув термін, визначений Раднаркомом для початку активних дій в Україні, В. Антонов направив листа до Й. Вацетіса, в якому, посилаючись на директиву уряду, наполягав на тому, щоб головком забезпечив його групу військ обіцяним підкріпленням та підпорядкував йому Резервну армію Глаголева. Обґрунтовуючи потребу негайного наступу в Україну, Антонов писав: “Треба не прогавити момент... Вважаю, що обстановка сприятлива до краю. Однак через два тижні може переменитися. Наполегливо прошу сприяння, нічого від вас не одержую”.

У цей же день В. Антонов направив листа до В. Леніна, в якому розскарився на Вацетіса за те, що той відмовляє йому в допомозі. Зазначаючи, що в його розпорядження перейшли тільки частини двох

повстанських дивізій — в обох до 4 тис. чоловік, погано споряджених, погано організованих, недисциплінованих та розсіяних на 300 верст, В. Антонов писав: “Допоможіть! Володимире Іллічу, нас звать з України... Я вирішив іти вперед. Зараз можна голими (і зухвалими) руками взяти те, що потім доведеться брати лобом”.

В. Антонова-Овсієнка 24 листопада викликали до ставки головнокомандувача у Серпухів. Відіжджаючи, він розпорядився продовжувати зосередження 2-ї дивізії в районі Білгорода. Проте Й. Вацетіс заборонив наступ на Харків. Сухо прийнявши командувача групи військ Курського напрямку, він заявив йому, що обіцяних сил дати не може, оскільки вони потрібні в інших місцях, і дав конкретний наказ: ні в якому разі не розпочинати наступ на Харків, а обмежившись реорганізацією українських частин,, вважати своїм основним завданням сприяння 8-й армії, що діяла на Воронежському напрямку.

Із Серпухова Антонов поїхав до Москви, де спробував добитися перегляду наказу Вацетіса, заручившись підтримкою Леніна. Проте як тільки він згадав про це, більшовицький вождь з обуренням вигукнув: “Як! Де дисципліна? Вас заарештувати б належало! Потрудіться підкорятися, раз є наказ”.

Змушений скоритися, командувач телеграмою з Курська наказав терміново припинити дії на Харківському напрямку. Тим часом 24 листопада війська 2-ї дивізії зайняли Суджу, куди переїхав штаб дивізії. Продовжували діяти і бійці 1-ї дивізії — її частини просувалися на Чернігівському напрямку. 25 листопада Таращанський полк зайняв М. Стародуб, а Богунський полк наблизився до Клишів. Самовільну активність проявили повстанці і на Сумському напрямку. Сумський батальйон зайняв станцію і містечко Вольфіне.

Негативна реакція В. Леніна на претензії В. Антонова явно вказувала на те, що у свідомості голови російського радянського уряду тверезі розрахунки Вацетіса поступово брали верх над емоційними обіцянками українських “лівих” більшовиків “легкою кров’ю” повернути Україну. Сумнівами відносно доцільності робити ставку виключно на сконструйований в Москві “альтернативний уряд”, очевидно, зумовлювалося й певне зволікання російського партійного центру з проголошенням цього уряду, хоча питання про його утворення і навіть його склад були вже погоджені.

Тим часом українські більшовики, піклуючись про закріплення своїх позицій в Україні та відчуваючи вагання ЦК РКП(б), наполегливо вимагали від центру своєї легалізації у якості радянського центру та забезпечення його збройною підтримкою. Свої міркування щодо цього В. Затонський і Г. Пятаков виклали у направленій в Москву на ім'я Й. Сталіна ґрунтовній доповіді. Особливе місце в ній відводилося саме військовому питанню. Українські “ліві” вказували на неприпустимість подальшої невизначеності складу та завдань групи військ Курського напрямку: “Ми маємо військову раду Курського напрямку, писали вони, а з іншої сторони Резервну армію. На чолі Резервної армії стоїть людина не наша. Між тим така делікатна річ, як наступ на Українському фронті, передається то Антонову, то Глаголеву. Цілий ряд військових частин знаходиться невідомо у чиєму розпорядженні, інші ж військові частини — ті, які щойно засвоїли своє призначення, знову вилучаються з ведення однієї установи і передаються у ведення іншої установи... Все це не тільки дезорганізує роботу, й препогано відбивається на військових частинах, послаблюючи їх боєздатність”. Вказуючи на неможливість збереження надалі такого стану справ, українські більшовики задавали риторичне питання: “Чи не слід взагалі припинити цю комедію?”. Втім, сподіваючись на те, що Москва все ж має намір сприяти реалізації заздалегідь погодженого сценарію по організації “альтернативної влади” в Україні, В. Затонський та Г. Пятаков висували перед партійним центром рад конкретних пропозицій, спрямованих на втілення цього сценарію в життя: по-перше, дозволити українським більшовикам проголосити себе Тимчасовим робітничо-селянським урядом України, “видати маніфест і діяти у якості дійсного уряду України”; по-друге, зосередити в руках цього уряду всю політичну роботу у зайнятих радянськими військами областях; по-третє, встановити єдність командування, зосередивши його в руках Реввійськради групи військ Курського напрямку (в майбутньому Військової Ради Української армії); по-четверте, підпорядкувати цій Раді всі військові сили, що оперують “на Українському фронті”; по-п'яте, зобов'язати головнокомандувача І. Вацетіса не розпоряджатися військовими силами цього фронту без узгодження з ними; по-шосте, об'єднати всі військові частини, що оперують на “Українському фронті”, у самостійну армію радянської України, що знаходиться “тільки під загальним керівництвом верховного головнокомандування”; по-сьоме, дати наказ Орловському Військовому округу обслуговувати потреби цієї армії; по-восьме, передати армію Глаголева українській Реввійськраді.

Час минав, а відповіді з Москви не надходило. Зате стало відомо про розпорядження, що їх дав головнокомандувач В. Антонову відносно зміни завдань його групи і потреби у зв'язку із цим перекинути українські повстанські частини на Південний фронт. По відомлення про це викликало справжню

паніку серед українських “лівих” більшовиків. Г. П'ятаков 27 листопада дав розпачлив у телеграму в Москву Й. Сталіну, в якій писав: “Благаю вас з'ясувати питання про наше політичне і військове положення... Потрібно встановити єдність командування, вирішити питання про уряд...” Наступного дня ці ж вимоги від імені ЦК КП(б)У п ставив перед Й. Сталіним під час переговорів по прямому дро^г і В.Затонський. Наголошуючи на неприйнятності рішення Й.Вацетіса перекинути українські частини на інший фронт, він за явив: “Через паніку на Донському фронті нема чого розвалювати наш. Повторюю, Україна не просто плацдарм, а дивізії не бездушні шахові фігури. Ще одна зміна курсу і частини розва ляться остаточно. Пам'ятайте, що до такого ступеня дисциплінованості, про яку мріє Троцький, жодна рота не дійшла й кидати частини, з трудом складені із партизанських загонів, виводити їх з успішного і безпечного наступу, щоб кидати у бій з козаками, значить їх розвалити остаточно.”

Вимагаючи від центру дати українським більшовикам можливість діяти самостійно, виходячи з місцевих умов, позбавити їх “дріб'язкового та безтолкового втручання” та багатовладдя, В. Затонський наполегливо просив Й. Сталіна негайно прибути до лих з тим, щоб на місці розібратися в обстановці. Відповідь Сталіна була досить непевною. Повідомивши про своє призначення до складу Ради Оборони РСФРР і неможливість у зв'язку із цим приїхати, він зазначив, що невдовзі в Україну прибуде В. Антонов, з яким можна буде полагодити всі питання, додавши при цьому — “у вас усі права в руках”.

Така ухильна відповідь викликала бурю емоцій у Затонського: “Пробачте, проте це знущання якесь...— вибухнув він,— якщо це не знущання, то звідси висновок — опублікування негайно документу №2 (очевидно, про створення уряду. — Авт.), а за ним наказ від нашого імені про створення єдиного фронту і єдиного командування. Авантюра — так авантюра. Прошу дати відповідь і відповідь ясну”. Однак вичерпної відповіді Сталін і на цей раз не дав. Зазначивши, що ЦК РКП(б) не заперечує проти оголошення українського радянського уряду, він, разом з тим, обминув питання щодо військових справ. Отже, як бачимо, українські більшовики буквально “витягнули” з партійного центру дозвіл на проголошення уряду. Що ж до організації власного військового центру та збройних сил — то такого дозволу, власне кажучи, вони так і не отримали.

Відтак, 28 листопада 1918 р. у щойно зайнятій частинами 2-ї української дивізії Суджі більшовики проголосили новий, так званий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Цей уряд 29 листопада звернувся із “Маніфестом” до українського народу, в якому “ім'ям повсталих робітників і селян, ім'ям революційної армії України” оголосив владу гетьмана скинутою, а “владу робітників і селян, владу Рад в Україні відновленою”.

Звернемо увагу на те, що свій “Маніфест” більшовицький уряд адресував не тільки “робітникам і селянам України”, але й “солдатам Червоної Української армії”. В документі також наголошувалося на тому, що український радянський уряд “стоїть на чолі повсталих і робітничо-селянської армії України”. Але ж, як ми знаємо, такої армії на цей час не існувало навіть і на папері — бо ж не можна було гучним ім'ям “армія” називати нечисельні, розпорошені українські повстанські частини. Тож гучна апеляція до Української Червоної армії була розрахована на зовнішній ефект — вона мала засвідчити про “повноцінність”, “вагомість” створеного українського радянського уряду та сприяти залученню на його бік українських повстанців.

Втім, заходи, спрямовані на дійсну організацію українського радянського військового центру та збройних сил, Тимчасовий робітничо-селянський уряд все ж почав уживати негайно. Вже 28 листопада “з метою правильної організації військової справи на території України, зокрема об'єднання діяльності військових комісаріатів на місцях”, у складі уряду був створений Військовий відділ, який очолив Ф. Сергєєв (Артем). Водночас, “з метою об'єднання всіх воєнних дій, спрямованих проти ворогів Робітничо-Селянської влади на Україні”, було створено Військову Раду Української Радянської Армії у складі Ф. Сергєєва (Артема), В.Затонського та В. Овсієнка (Антонова) з підпорядкуванням останній всіх діючих на терені України збройних сил. Зауважимо, що було визнано за доцільне перед опублікуванням декрету про створення цієї Ради запросити згоди у РВРР. Проте процес узгодження затягнувся майже на півтора місяця — декрет побачив світ тільки 14 січня 1919 р., після того як РВР Української Радянської армії, по суті справи, перестала існувати.

Наказом №1 РВР Радянської армії України (у різних документах армія називалася то “Українська”, то “армія України”) від 1 грудня 1918 р. утворювався Штаб армії на чолі з В. Ауссемом у складі чотирьох відділів: оперативного (нач. — С. Віллер), військових сполучень (вик. обов'язки нач. — І.Чуйко), постачання (вик. обов'язки нач. — Карпенко) та політичний (нач. — Назаров).

Уряд ухвалив 12 грудня “Положення про військовий відділ” в якому відзначалося, що згідно з завданням РВР Українсько Радянської армії до його функцій входить складання планів мобілізації,

адміністративне і господарське керівництво військовими частинами, які формуються в тилу, та курсами комскладу– Ступінь компетенції самої РВР Української радянської армії та принципи, на яких має здійснюватися розбудова останньої, визначалися окремими “Положеннями”. Наводимо їх за текстом, поданим В. Антоновим в його “Записках про громадянську війну”.

Положення про радянську армію України:

- 1.Радянська Українська армія входить складовою частиною до загальноросійської і на неї поширюються всі законоположення, що стосуються цієї останньої;
- 2.В оперативному відношенні вона цілком підпорядкована головнокомандуючому всіма збройними силами Російської республіки;
- 3.На чолі її стоїть Реввійськрада, члени якої обираються урядом України й затверджуються Реввійськрадою Російської республіки;
- 4.Головнокомандуючому належить право визначення району дій цієї армії відповідно до ходу військових операцій, з'єднання з іншими арміями чи групами армій, її включення до складу того чи іншого фронту, чи визнання її фронтом тощо;
- 5.Українська радянська армія постачається від центральних установ Російської Республіки через Військовий Відділ Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України, який, по суті, є одним з військових округів Російської Республіки і користується правами такого округу;
- 6.До утворення Харківського залізничного району завідуючий пересуванням військ Радянської Української армії підпорядкований начальнику військових сполучень Південного фронту.
- 7.Усе військове майно армії підлягає обліку і розподіляється центральним органом постачання Російської Радянської республіки.

Положення про Реввійськрату Української армії:

- 1.Реввійськраті Української армії підпорядковані в оперативному відношенні всі збройні сили радянської України, в тому числі й ті, що перебувають на стадії формування;
- 2.У господарському та адміністративному відношеннях частини недіючої армії знаходяться у віданні Військового відділу;
- 3.Усі призначення на командні посади аж до створення Головного Штабу армії радянської України проходять через Реввійськрату;
- 4.Оперативний план постачання виробляється Реввійськрадою;
- 5.План мобілізації проводиться органами Військового відділу за узгодженням з Реввійськрадою;
- 6.За діючою армією залишається право самостійних заготівель та мобілізацій коней, перевозочних засобів у прифронтовій музі з повідомленням про це кожного разу Військового відділу;
- 7.Інспекція військових частин та їх установ є відділом Реввійськрати;
- 8.Укомплектування діючих частин проводиться Військовим відділом за вимогою Реввійськрати.

Усупереч тому, що “Положення про Радянську армію України” в оперативному відношенні передбачало підпорядкування українських збройних сил російському військовому центру й взагалі вони розглядалися як складова частина загальноросійської армії, рівень компетенції української Реввійськрати також був значним, адже згідно з декретом про її утворення та відповідним “Положенням” українській РВР також підпорядковувались в оперативному відношенні всі діючі в Україні збройні сили, а сама РВР, по суті справи, перебирала на себе всі функції повноцінного військового центру. Отже, наведені вище документи засвоєю суттю були досить суперечливими, а подекуди і взаємної виключними.

Значимо, що така наполегливість українських більшовиків щодо виборювання суттєвих повноважень для РВР Української армії зумовлювалася бажанням В. Антонова — Г. П'ятакова по збутися невинного, як вони вважали, тиску головнокоманд. Вацетіса.

Погляди українських “лівих” впливали також з їх переконань про особливу роль України у справі розгортання “світового революційного процесу” і відповідали, на їх думку, духові справжнього го інтернаціоналізму, духові класичного марксизму. Нагадаємо що саме цими підходами керувалися Г. П'ятаков та його прихильники, висуваючи на Таганрозькій партійній нараді у квітні 1918 р вимоги утворення самостійної компартії України, зв'язаної РКП(б) лише через міжнародну комісію — III Інтернаціонал; цими ж поглядами керувалися вони, наполягаючи на II з'їзді КП(б)У визнати за доцільне існування в Україні самостійного радянського центру та організації Української армії. Таким чином потяг, що його виявляли “ліві” українські більшовики до врахування “особливих українських умов”, виходив виключно з інтересів світової революції й ґрунтувався на принципі “революційної доцільності”.

Однак таке розуміння суті інтернаціоналізму не поділяла більшість в РКП. Висунувши завдання роздмухувати світову революцію та декларуючи-прихильність принципам пролетарсько

інтернаціоналізму, російське більшовицьке керівництво вже на ранньому етапі своєї діяльності не приховувало прагнення “збирання” земель колишньої Російської імперії. В цьому ко тексті будь-які спроби “окраїн” заявити про свої власні права (навіть під комуністичними гаслами) сприймалися виключно “сепаратизм” і однозначно засуджувалися.

Саме як “український сепаратизм” розцінювали позиції “лівих” в КП(б)У і їх противники — “праві”. Один із лідерів останніх Ф. Артем на початку 1919 р. прямо кине в лице Г. П'ятакову: “...Так і кажіть: “Ми — українські сепаратисти, ми бажаємо тут на Україні грати свою світову політику...””.

Не дивно, що “самостійницькі” дії Г. П'ятакова та його однодумців в українському військовому питанні, що до них вони вдалися після легітимізації радянського уряду України, наштовхнулися на гострий опір з боку “правих” — передусім того ж Ф. Артема. Змушені партійним Центром погодитись на організацію нового “альтернативного” уряду та з призначенням його головою свого найбільшого опонента Г. П'ятакова, “праві” цілком слушно вважали цей уряд фікцією і не більше. У Москву посипалися численні телеграми із скаргами та “попередженнями” відносно “небезпечних дій трійці” (П'ятакова, Антонова, Затонського). У свою чергу, “ліві”, щиро вірячи в те, що висловлена їм партійним Центром довіра є визнанням правильності їх попередньої політичної лінії, телеграфували в ЦК РКП(б), що “праві” гальмують запровадження цієї лінії в життя. В одній із таких телеграм до Москви (7 грудня 1918 р.) Г. П'ятаков зокрема писав: “Артем всіляко заважає роботі, вочевидь неправильно уявляючи бажання Центру. Якщо наші дії розходяться з планами Центру, достатньо сповістити про це нас і про жодні свідомі розходження з вашими вказівками не йтиметься. Якщо вважаєте наше існування зайвим — скажіть, так і зробимо... Прошу ваших конкретних вказівок з тим, щоб знати бажання Центру з наступних питань: чи вважаєте ви Тимчасовий уряд потрібним виключно як фікцію чи фактичним керівним центром; оскільки центр не дає військові частини, чи припустиме самостійне формування; чи вважаєте ви РВР Курського напрямку фактично керівним військовим центром України, згідно нашої постанови; чи є колишній Центральний ревком установою, яка існує, чи такою, що передала всі повноваження уряду?”.

Наївні запитання Г. П'ятакова ще раз переконливо засвідчили, що ЦК РКП(б) ніколи не посвячував у свої стратегічні замисли українських більшовиків, “вказуючи їм довіру” тільки в Одному — беззаперечно і точно виконувати видані директиви. Натомість голова російського радянського уряду В.Ленін досить відверто роз'яснив підходи Москви до сконструйованих нею “національних урядів” в одній із телеграм до Й. Вацетіса: “З просування наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнювати ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у неможливі становище і населення не зустрічало б їх як визволителів”.

Отже, позиція російського більшовицького Центру обмежувалася створенням легітимного прикриття черговому військовому; вторгненню в Україну. При цьому про можливість організації т; існування якихось сепаратних українських збройних сил не йшло-? ся. До будь-яких проявів “самостійництва” у військовій сфері Москва заздалегідь була наставлена вкрай негативно.

Це останнє виразно відчув на собі В. Антонов, викликаний 17 грудня 1918 р. у ставку головнокомандувача. Проінформувавши першо го, що питання про його зняття з командування Групою військ Курського напрямку фактично вже вирішене і запропонувавши йому перейти до себе у якості інспектора піхоти, Й. Вацетіс до вірливо повідомив збентеженому командувачеві про те, що, крізь всього іншого, його звинувачують... в українському сепаратизмі Це викликало у В. Антонова справжнє обурення: негайно він написав “сльозницю” до Й. Сталіна, в якій доводив повну безпідставність подібних звинувачень. Натомість пізніше, у своїх спогадах визнавав, що спроба усунути його від керівництва Групою військ була викликана стремліннями Центру “ліквідувати це не спокійне гніздо, що іменувало себе “Реввійськрадою Української армії” і що це “ліквідаційство було пов'язане з тією принциповою установкою, яка так чітко виражалася правим крилом українського уряду”.

В. Антонов-Овсієнко 19 грудня отримав від головнокомандувача категоричний наказ: передати командування групою військ Курсько напрямку І. Кожевникову із включенням її до складу Південного фронту. Й. Вацетіс підтверджував свою попередню директиву відносно напрямку дій групи, наполягаючи на тому, що згодом Україна завойовуватиметься силами регулярних військ Червоної армії після розгрому Краснова та Денікіна. “Після ліквідації супротиву на Дону, — зазначалося в одній із директив головнокомандувача, — 8 і 10 армії і група Кожевникова будують фронт на захід і починають рішучі дії проти України у загальному напрямку на Київ”.

Проте В. Антонов і на цей раз не підкорився рішенню голо кома. Передавши у ведення Кожевникова частину сил Групу військ Курського напрямку, він залишив за собою українські постанські дивізії і посаду “Командуючого радянськими військами України”, зосередившись на питаннях проведення їх реорганізації, на чому між іншим постійно наполягав у своїх директивах Й. Вацетіс.

Розуміння суті та завдань реорганізації українських повстанських дивізій неможливе без з'ясування, принаймні у головних рис їх, тих основних засад, що на них здійснювалося у цей період угдівництво Червоної армії в Росії, адже саме ці принципи й намагався В. Антонов — так наполегливо і часто безуспішно нанести “на український ґрунт”.

Вище вже йшлося про заходи у військовій сфері, що до них далось російське більшовицьке керівництво навесні 1918 р., маючи на увазі розбудову нової армії, покликаної не тільки утвердити радянську владу в межах колишньої Російської імперії, але принести її на своїх багнетах в інші країни та континенти. Бідова від соціалістичної ідеї “заміни постійної армії загальним озброєнням народу” стала одним із перших кроків більшовиків на шляху до організації такої армії. Серед інших заходів були також скасування добровільності як основного засобу комплектування військ, встановлення загальної обов'язкової військової повинності, відтворення розгалуженої системи органів центрального та місцевого військового управління, перехід від напівпартизанської гонної системи побудови військ до планомірного військового будівництва на основі спеціально розроблених штатів.

Завдання розбудови масової регулярної армії змусило більшовиків залучити до цієї справи офіцерські кадри старої царської імії. Після деяких вагань радянська влада стала на шлях широто використання знань і досвіду цієї категорії військовослужбовців (для неї був винайдений спеціальний термін — “воєнспеців” — на відміну від “краскомів” — командирів, підготовлених з числа робітників і селян). Масштаби використання воєн спеців у Червоній армії були вражаючими. Вже в 1918 р. останні становили 75% її комскладу. Загалом же у 1918 — 1920 рр. колишні царські генерали і офіцери посідали переважну більшість в централь- іх і місцевих органах військового управління, понад 90% посад таадацького і стройового складу воєнних академій, вищих кіл, прискорених і короткотермінових командних курсів. З 200 тис. командирів Червоної армії “колишні” становили 75 тис.чол, з 20 командуючих фронтами — 17, з 100 командуючих міями — 82, серед начальників штабів фронтів їх було 100%, серед начальників штабів армій — 83%.

Шляхи колишніх царських офіцерів до Червоної армії, звичайно, були різними: деякі з них пішли до неї добровільно, інших нова влада просто мобілізувала. Так само різними були мотиви, що підштовхували воєнспеців до служби радянській владі: деякі з них дійсно перейнялися ідеями більшовизму, інші тільки чекали слушного часу, щоб поповнити ряди ворогуючої сторони, основна ж маса підтримала більшовиків, побачивши в них реальну силу, здатну відновити велику Росію — “єдину і неподільну”. Саме про таке сприйняття більшовизму значною частиною колишніх офіцерів писала гетьманська газета “Армія”: “На питання “Чому ви служите Троцькому і Леніну, які продали Росію в Брест-Литовську?”, відповідь завжди майже одна: “Так, але все ж таки я служу Росії, працюю для її відтворення, самостійником я бути не хочу”.

Хоча більшовики і вдалися до використання професійного доф віду військових кадрів старої армії, проте в політичному плані їм ніколи не довіряли. Своєрідними наглядачами за воєнспецамії стали військові комісари, яким надавалися необмежені повновц ження. Інститут військових комісарів був створений також і з меї тою поширення комуністичних ідей у Червоній армії: вважаючи, що нове “робітничо-селянське військо” мусить бути сильним своєю свідомістю, уряд В. Леніна не шкодував ані коштів, ані сил на проведення “політичної обробки” червоноармійців.

Втім, у справі розбудови боєздатної армії, запровадження в ні; твердої дисципліни нова влада не покладалася тільки на силу слова. Ще донедавна пристрасно засуджуючи “палочну дисципліну в царській армії, тепер більшовики вдалися до таких заходів нав дення “революційного порядку” у військах, які за своєю жорстокістю не витримували жодних порівнянь із старою російською а мією. В арсеналі вживаних у Червоній армії репресивних заходів було все — від смертної кари за незначні дисциплінарні порушення, загороджувальних загонів, покликаних утримувати війська на передовій, до системи “децимарія” — розстрілу кожного десятого з частини, що втекла з поля бою, і навіть “показових страт” циг підрозділів за виявлену нестійкість чи нелояльність. Моральні п' ходи більшовиків до проблеми застосування репресій в Червоній армії досить відверто прояснив один із її засновників і керівніі Л. Троцький “Не можна будувати армію без репресій, — розмірк вував він, — не можна вести маси людей на смерть, не маючи арсеналі командування смертної страти. Доти, доки горді своє технікою злі безхвості мавпи, що іменуються людьми, будуватимуть армії і воюватимуть, командування ставитиме солдат між можливою смертю попереду і неминучою смертю позаду”.

Як ілюстрацію до вищесказаного наведемо один з характерних наказів голови РВРР Л. Троцького, спрямованих на встановлення “залізної дисципліни” у військах Південного фронту — наказ №65 від 24 листопада 1918 р.: “Краснов та іноземні капіталісти, що стоять за його спиною, кинули на Воронежський фронт сотні своїх найманих агентів, які пробралися під різними виглядами в червоноармійські частини і проводять там підступну роботу, розкладаючи і підмвляючи до дезертирування. В деяких нестійких частинах на Воронежському фронті дійсно спостерігаються ознаки розкладу, боягузтва, шкурництва. В той час, як на всіх інших фронтах, у всіх інших арміях червоні війська женуть неприятеля і просуваються вперед, на Воронежському фронті відбуваються зрідка безглузді, злочинні відступи і розклад цілих полків.

Оголошую, що відтепер цьому буде покладено край за допомогою нещадних заходів:

- 1) Усякий негідник, який підмвлятиме до відступу, дезертирування, невиконання бойового наказу, буде розстріляний.
- 2) Усякий солдат Червоної армії, що самовільно залишить бойовий пост, буде розстріляний.
- 3) Усякий солдат, який кине гвинтівку чи продасть частину обмундирування, буде розстріляний.
- 4) У всій прифронтовій смузї розподілені загороджувальні загони для упіймання дезертирів. Всякий солдат, який намагатиметься вчинити цим загонам супротив, буде розстріляний.
- 5) Усі місцеві ради і комітети бідноти зобов'язуються з свого боку вживати усіх заходів для упіймання дезертирів, двічі на добу проводячи облави...
- 6) За укриття дезертирів винні будуть розстріляні.
- 7) Будинки, в яких викриватимуться дезертири, будуть спалюватися.

Смерть шкурникам і зрадникам! Смерть дезертирам і крас-новським агентам!

Хай живуть чесні солдати Робітничої і Селянської Червоної армії!

Голова Револуційної Військової ради Республіки, Народний Комісар у військових і Морських справах Л. Троцький”

Слід зазначити, що така трансформація поглядів російського більшовицького керівництва у військовому питанні викликала гучні протести — і не тільки з боку інших соціалістичних партій, зокрема, лівих есерів, але й у таборі самих більшовиків. Ще на початку березня 1918 р. Колегія Наркомвоєну на чолі з М. Криленком звернулася до голови РНК В. Леніна з протестом проти рішення утворити Вищу Військову раду та залучення до військового будівництва колишніх генералів російської армії. Верховний головнокомандувач М.Криленко 9 березня у знак протесту пішов у відставку. Поступово ж в РКП(б) склалася так звана “військова опозиція”, що наполягала на поверненні до “соціалістичних засад” у військовому питанні: відновленні добровільного принципу комплектування військ, виборності командирів, відмові від залучення воєнспеців і т.д.

Запровадження “нових принципів” побудови армії зустрічало опір і з боку рядових червоноармійців, які ніяк не могли зрозуміти такої різкої відмови більшовиків від декларованих ними ще зовсім недавно гасел демократизації військ, потреби знищення постійної армії тощо. Проте поступово, в міру зміцнення центрального і місцевого військових апаратів, шляхом переконань і застосування репресій більшовицька влада долала цей опір “знизу”.

Ще більше проблем виникло перед більшовиками при спробах запровадити нові військові порядки у сформованих в “нейтральній зоні” українських повстанських дивізіях. Складені з добро-вольців-селян — людей різної, а частіше невизначеної і тому нестійкої політичної орієнтації, очолювані переважно виборними командирами, лише відносно підпорядкованими вищому командуванню, із своїми суто партизанськими устоями життя, специфічною ментальністю, українські повстанці були далеко не кращим матеріалом для перековування їх за російським взірцем на регулярні військові частини.

Усупереч цьому, намагаючись якомога швидше забезпечити поповнення армії українськими людськими ресурсами, прагнучи залучити та розчинити українські повстанські формування у складі Червоної армії, російське військово керівництво вдалося до рішучих спроб приборкання українських повстанців. Вживані для цього заходи нічим не різнилися від тих, що їх застосовували у подібних випадках і в самій Росії: підбір командного складу та забезпечення контролю за ним з боку комісара, переформування частини за російськими штатами, “чистки” від “ненадійних та бандитських елементів”, встановлення — при потребі найрадикальнішими заходами — “залізної дисципліни”, військової вишкіл та політична обробка особового складу.

Завзятим провідником більшовицької репресивної політики в українських військових частинах був М. Кропив'янський. Як кадровий офіцер старої армії він добре розумів важливість запровадження у військах твердої дисципліни, а більшовицька переконаність додавала йому снаги у застосуванні “твердих революційних заходів” проти непокірних. Усе це ледь не коштувало начдиву життя: йому

просто довелося втікати від розлючених партизан під час повстання, яке вибухнуло в 1-й дивізії наприкінці жовтня — на початку листопада 1918 р.

Проте через декілька тижнів М.Крапив'янський, заручившись підтримкою української РВР, повернувся в дивізію та вдався до спроби у черговий раз навести в ній порядок. У своєму наказі №21 від 24 листопада 1918 р. начдив оголосив рішення РВР про перейменування 1-ї Української повстанської дивізії в Особливу повстанську дивізію та про ті заходи по реорганізації останньої, що їх він мав намір провести найближчим часом. Найбільш суттєвими серед них були рішення про ліквідацію Таращанського полку як бойової одиниці (мабуть, як найбільш недисциплінованого та неблагонадійного), утворення з числа земляків, на яких начдив міг би покластися, Ніжинського полку, а також про сформування ппи кожному з полків дивізії так званої “роти військового часу” — підрозділу, призначеного для навчання і водночас для “фільтрації” нового поповнення. Підготовлені “належним чином” роти могли виступити як своєрідні каральні загони на випадок виникнення нових заворушень у частинах дивізії. Втім, щодо останнього, то для цього М. Крапив'янський вжив спеціальні заходи, видавши 24 листопада наказ про створення при дивізії Військово-Революційного Трибуналу. Як зазначалося в наказі, трибуналу належало “розбирати всі справи по звинуваченню у належності до контрреволюції, порушенні революційної дисципліни, невиконанні наказу, халатності, бездіяльності, промотуванні й розтраті військового майна, грі на гроші, пограбуванні, насиллі та інших ганебних вчинках”.

Зауважимо, що ексцеси на ґрунті вкрай низької дисципліни повстанців не були рідкістю. Так, 25 листопада, увійшовши до м. Стародуба, вояки Таращанського полку вчинили масові пограбування місцевих жителів. Це змусило М. Крапив'янського 1 грудня 1918 р. видати спеціальний наказ №23 з погрозою надалі упійманих при скоєнні подібних злочинів оголошувати поза законом і розстрілювати на місці.

Як цього й слід було чекати, повернення М. Крапив'янського та його дії спричинилися до чергового загострення обстановки в дивізії та до нового спалаху конфлікту начдива з командирами частин. Останні розцінили заходи “червоного полковника” як свавілля, повну нездатність до командування спробою “звести порахунки” з комскладом. Саме ці звинувачення і категоричні вимоги усунути М. Крапив'янського з посади начдива й висунула у своїх колективних резолюціях до Військової ради ще 25 листопада 1918 р. група командирів богунців і таращанців (всього 20 чол.), серед яких були М. Щорс, М. Барон, В. Баляс та ін. Під тиском цих протестів, а головне — переконавшись у тому, що М.Крапив'янський фактично не володіє ситуацією в дивізії (зрив наказу про перекидання бригади В. Примакова), РВР своїм розпорядженням від 1 грудня 1918 р. наказала останньому здати командування дивізією І. Локатошу.

Новопризначений начдив шойно прибув в Україну разом із групою так званих “царицинських працівників”, яких Й. Сталін особисто відібрав на Південному фронті для призначень на командні посади в українських дивізіях. У переважній більшості це були українці — до десятка військовиків, решта, в тому числі І. Локатош, “надзвичайщики”.

Відбір Й. Сталіним саме цих персон був не випадковим і не визначався лише приналежністю їх до України. “Царицинців” об'єднували певні погляди на питання військового будівництва — передусім принципове несприйняття “лінії Троцького” на використання військових спеціалістів. Саме ця позиція військових обскурантів типу Й. Сталіна та К. Ворошилова, які бачили у воєнспец-цах замаскованих зрадників революції та загрозу своїй власній кар'єрі, призвела до виникнення гострого конфлікту під Царициним у вересні 1918 р. Намагаючись “погасити” цей конфлікт, ЦК РКП(б) просто усунув його найбільш активних ініціаторів — Сталіна та Ворошилова з Південного фронту, перевівши їх в Україну (щоправда, після призначення до Ради оборони РСФРР Сталін поїхав до Москви). Останні “потягнули” за собою і своїх прихильників.

Наказом №26 від 6 грудня І. Локатош оголосив про свій вступ до командування дивізією. Тон виданого наказу різко дисонував із залізними нотами наказів М. Крапив'янського. Локатош підкреслював свою готовність до встановлення “тісного зв'язку” з командним складом ввіреної йому дивізії для “сумісного вирішення” її потреб. Водночас новопризначений начдив у спеціальному зверненні до червоноармійців, апелюючи до їх “революційної свідомості”, закликав останніх “не ганьбити самих себе самочинними реквізиціями, пограбуваннями та іншими безчинствами”.

У цей час кадрові зміни торкнулися й Другої української повстанської дивізії, начдивом якої було призначено Н. Бобирева, також “царицинца”.

Зазначимо, що заміна керівників дивізій входила до системи заходів, за допомогою яких В. Антонов сподівався встановити контроль над повстанськими частинами. Власне кажучи, до кінця листопада 1918 р. РВР групи військ Курського напрямку взагалі не мала точного уявлення про склад і

дислокацію українських повстанських полків і загонів. Приблизні відомості щодо цього В. Антонов-Овсієнко отримав у першій декаді грудня. Згідно зі зведенням завідуючого оперативним відділом штабу Української Радянської армії, на 7 грудня 1918 р. Богунський полк розташовувався біля м. Клинці на залізниці Брянськ—Гомель; Таращанський полк перебував у м. Єленки; Новгород-Сіверський полк містився у Новгород-Сіверському. Загалом у складі Першої повстанської дивізії (штаб — м. Стародуб) налічувалося 2410 багнетів, 410 шабель, 76 кулеметів, 11 гармат. Щодо Другої повстанської дивізії (штаб — м. Льгов), то її частини мали таке розташування: загін Шестакова знаходився у Хуторі Михайловському; 5-й Глухівський полк — в районі Шалигіно — Крупець; 1-й Петроградський полк — у Рильську; 7-й Суджанський полк на лінії Вольфіно — Суджа; сотня Примакова, штабна рота, штабна сотня, батальйон зв'язку перебували у м. Льгов; 8-й Обоянський полк — у с. Багате; 9-й Оскольський полк — на ст. Беленихино; 6-й Корочанський полк — у м. Заяче; ескадрон Сахарцева — в м. Олександрівка; батальйон Михайловського — в м. Корочі. Всього Друга повстанська дивізія налічувала 5975 багнетів, 916 шабель, 59 кулеметів, 7 гармат.

Зібрані штабом Антонова дані щодо складу дивізій аж ніяк не можна було вважати вичерпними — передусім через те, що склад частин не був сталим і весь час зазнавав певних змін: одні загони вливалися до полків, інші — виходили з них. Отже, доповідаючи 7 грудня 1918 р. про склад українських повстанських військ, В. Антонов інформував головнокомандувача, що, за його даними, підпорядковані йому частини “представляють собою до 8 тис. озброєних людей, розпорочених у 200 різних загонах та “полках” по лінії залізниці Брянськ — Гомель (біля Клинців) через Миропілля, Багате, ст. Беленихино, Ольховатку-2, Козинку, ст. Уразово, Вейделевка, Н. Олександрівка, при них 20 гармат, погано керованих і декілька сот кавалеристів.”

Намагаючись зорганізувати цю повстанську масу у підпорядковані єдиному командуванню бойові одиниці, В. Антонов вирішив згрупувати повстанські частини у трьох основних напрямках — Стародуб — Городня (Бахмач) — Чернігів; Курськ (Суджа) — Білгород — Харків; Касторна — Валуйки — Куп'янськ, поступово звівши їх у три бригади за російськими штатами — в Стародубі — Новозибкові; Суджі — Беленихино; Новому Осколі — Валуйках. Окрема бригада мала бути сформована в Хуторі Михайловському — Рильську.

Більш детально реорганізація українських повстанських частин мислилася штабу В. Антонова-Овсієнка у такий спосіб:

— Богунський, Ніжинський полки з виділенням з них кавалерії у складі двох ескадронів 1-го кавалерійського Радянського українського полку і артилерії у складі двох легких батарей мали скласти 1-й Радянський український полк;

1. Таращанський, Новгород-Сіверський полки, з виділенням з них кавалерії у складі двох ескадронів 1-го кавалерійського Радянського українського полку та двох легких гармат у складі 2-ї легкої батареї і третьої батареї легкого артилерійського дивізіону мали бути об'єднані у 2-й Радянський український полк;

Обидва полки мали скласти 1-шу бригаду 1-ї Радянської української дивізії (командир бригади П. Локатос).

2. Загін П. Шестакова мав бути перетворений у 3-й Радянський український полк;

3. 5-й Глухівський повстанський, 1-й Петроградський комуністичний полки з виділенням з них кавалерії у складі 2-го кавалерійського Радянського українського полку та із сотні Беленковича мали скласти основу 4-го Радянського українського полку;

Ці два полки разом із 2-м кавалерійським Радянським українським полком та легким артилерійським дивізіоном утворювали 2-гу бригаду 1-ї Радянської української дивізії (командир бригади — Ф. Гребенко).

1-й Суджанський, 8-й Обоянський полки передбачалося переформувати у 5-й Радянський український полк;

4. З 6-го Корочанського і 9-го Оскольського повстанських полків, а також батальйону Михайловського мав бути створений 7-й Радянський український полк;

Ці два полки разом із 3-м кавалерійським Радянським українським полком та легким артилерійським дивізіоном утворювали 1-шу бригаду 2-ї Радянської української дивізії (командир бригади — Н. Бобирев).

5. Частини прикордонної охорони району Валуйки — Волоколовка мали скласти основу 9-го Радянського українського полку;

6. Із повстанських загонів району Ольховатка — Н. Олександрівка мав бути сформований 10-й Радянський український полк;

Обидва ці полки разом із 4-м кавалерійським Радянським українським полком (останній формувався у м. Новий Оскол), а також із легким артилерійським дивізіоном мали утворити 1-шу бриту 3-ї Радянської української піхотної дивізії (командир бригади — Кашинський).

Ще 2 грудня 1918 р. В. Антонов видав наказ про згортання собливої повстанської дивізії та 2-ї повстансько⁷ дивізії у дві жгади. Водночас окрегим розпорядженням РВР наказала усім повстанським загонам під загрозою оголошення їх ворогами радянської України увійти до складу українських радянських полків, що формуються.

Хоча організація бойових частіш безпосередньо входила до компетенції Військового відділу при українському радянському уряді, однак В. Антонов, враховуючи майже повну бездіяльність голови відділу Ф. Артема, утворив при штабі Української Радянської армії власний відділ польових формувань, призначивши його керівником щойно позбавленого посади начдива М. Крапив'янського. Помічником його став колишній поручик піхоти Федір Дибенко (брат одного з трьох перших керівників збройних сил РСФРР Павла Дибенка), який, за спогадами В. Антонова, саме у цей час перейшов до більшовиків від петлюрівців.

Командувач В. Антонов-Овсієнко та В. Затонський 6 грудня 1918 р. ухвалили інструкцію для завідуючих польовими формуваннями, згідно з якою при кожній діючій дивізії належало створити запасний батальйон або запасну бригаду для формування маршевих рот. Окремим положенням Інструкції пропонувалося під керівництвом начальника розвідки створювати та проводити навчання “особливих розвідувально-інструкторських загонів для створення повстанських розвідувальних та підривних партій у селах, що знаходяться у безпосередній близькості до противника та в його тилу”.

Для військового вишколу повстанців Ф. Дибенко розробив спеціальні програми повторних стрійових занять, термін яких розраховувався на 15 діб по 8 годин щоденно. Окремо були підготовлені й програми вивчення кулеметної (курс розраховувався на 12 діб по 8 годин щоденно), підривної (курс на 72 год.) справ. Крім того, були вироблені штати та програми занять артдивізіону, учбового дивізіону, учбової команди і школи комскладу.

У доповідній записці до Й. Вацетіса від 7 грудня 1918 р. В. Антонов, визначаючи потреби переформування, просив у головкома надати йому кредит у розмірі не менше 60 млн крб на місяць для утримання бригад, їх обмундирування, закупки коней, організації запасних батальйонів, батарей тощо. Він також вимагав прислати зброю та людей — передусім за рахунок російських частин, укомплектованих значною мірою з українців.

Маючи на увазі необхідність посилення групи військ В. Антонова для ведення бойових дій на Південному фронті, Й. Вацетіс подбав про її поповнення. Зокрема, 5 грудня 1918 р. головком розпорядився передати командувачеві українських військ два полки надзвичайної комісії, два продовольчі полки зі складу 8-ї армії, інтернаціональні частини угорські та інші, 4-й кавалерійський продовольчий полк. Крім цього, до складу групи Антонова прибув з-під Уфи п'ятитисячний загін поволзьких татар, очолюваний колишнім наркомом пошт і телеграфу так званої Донецько-Криворізької республіки І. Кожевниковим. Усі ці частини, як можна побачити з їх “специфіки”, призначалися не тільки для ведення боїв на Дону, але й для “викачування” збіжжя з козачих хлібних областей.

Натомість В. Антонов-Овсієнко, зорієнтований на український напрямок, вважав за доцільне передачу йому передусім частин, укомплектованих уродженцями з України. Так, в одній із своїх записок до Вацетіса він просив передати йому два полки з 3-го прикордонного округу, дислоковані в районі Корочі. “Ці частини,— зазначав він, — тікають на Україну, яка є їх Батьківщиною. Начальник прикордонного округу готовий їх нам передати”. Серед інших військових формувань В. Антонов згадував і частини з дивізії Кіквідзе та бригади Сіверса, зокрема полк харків'янина Нехасенка. “Знову-таки,— писав він,— ці частини розбіжаться з-під Балашовки — Комишино. Замість них хай ідуть надзвичайщи- ки або щось інше, що мені обіцяли”.

Слід зазначити, що ставлення російського військово-політичного керівництва до проблеми поповнення групи військ В. Антонова українцями було досить специфічним. З одного боку, піклуючись про зміцнення українських повстанських частин, російське військове командування почало вживати заходів до організації українських підрозділів, скомплектованих з “випробуваних” кадрів для поповнення ними військ В. Антонова: 14 грудня голова РВРР Л. Троцький наказав Орловському і Казанському окрвійськкомам терміново приступити до формування маршевих рот з українців. Проте, з іншого боку, російське більшовицьке керівництво виявило занепокоєння з приводу висловленого українцями у Росії “потягу” до організації власних національних формувань. Саме тому у відповідь на повідомлення Самарського губвійськкома про вимоги тамтешніх українців приступити до організації з них окремих частин для відправки в Україну, В. Ленін та Й. Сталін

спеціальною телеграмою від 17 грудня 1918 р. без зайвих церемоній “від імені українського радянського уряду” повідомили українців Самарщини про те, що, начебто, “з огляду на приплив українських добровольців і велику кількість мобілізованих у самій Україні, які не одержали ще зброї, робітничо-селянський уряд України не вважає за потрібне проводити формування українців у Росії і відправляти їх в Україну” та вже від імені раднаркому РСФРР категорично наказали припинити створення українських частин. Додамо, що і сам командуючий “Українською радянською армією”, всупереч своїм постійним скаргам на нестачу сил, довідавшись про потяг українців Самарщини до створення власної армії, поспішив категорично від них відмежуватися. Явно побоюючись звинувачень Центру у “самостійництві” та сприянні розкладу російських частин, В. Антонов дав таку телеграму самарському військкому: “Передайте українцям, які агітують за відокремлення українців з Червоної армії, що їх поведінка є свідомою провокацією. Фронт нашої революції єдиний, тому жодні розладнання єдності наших рядів є неприпустимими”.

Таким же суперечливим виявилось ставлення російського військового керівництва до проблем, пов'язаних з постачанням військового майна та зброї групі військ В. Антонова-Овсієнка. З одного боку, сподіваючись на використання цих сил, військове командування РСФРР спочатку взяло на себе задоволення потреб українських повстанців. Так, забезпечення групи військ Курського напрямку грошима було покладено на Курський банк (вже у листопаді 1918 р. банк відрядив В. Антонову 2 млн. крб.), військово майно надсилалося в дивізії згідно з нарядами Центрального управління постачання на основі наказів головнокомандувача та РВРР, озброєння надходило з Москви, Тули, Брянська, Орла (у листопаді 1918 р. українським повстанцям було надіслано з Росії 24 артилерійські гармати з лафетами, передками і запасними частинами, 16 тис. гранат, 16 тис. шрапнелей, 4800 запальновальних снарядів, 2542 лінійні гранати тощо). Однак у міру з'ясування російським центром “ненадійності” українських повстанських дивізій, неможливості їх перекидання на інші російські фронти і без того досить спорадична “військова допомога” почала скорочуватися. Взагалі кажучи, українські повстанські частини фактично не отримували ані платні, ані обмундирування, знаходячись, так би мовити, на “самозабезпеченні”. До речі, офіційно визначений для українських повстанців пайок був на 50 крб менший, ніж в радянській Росії. “Це робилося цілком свідомо, — пояснював пізніше Г. П'ятаков, — щоб, по-перше, відкинути звинувачення у сепаратизмі, не утримувати у себе українські елементи, а з іншого боку, щоб мати гарантію, що вони нам дають не лише патріотів своєї волості, повіту і свого хутора, які не бажають відходити в інші місця”.

Досить гостро стояло в українських повстанських дивізіях і питання зі зброєю. Не маючи впевненості у тому, що надіслана зброя буде використана за призначенням, не довіряючи повстанцям, центр не поспішав задовольняти вимоги української РВР та уряду, які настирно бомбардували вищі установи своїми телеграмами. 25 листопада у телеграмі до Сталіна Г. П'ятаков писав: “Скажіть Вацетісу нехай дає сили, зброю, обмундирування, інакше катастрофи не уникнути”. 15 грудня той же П'ятаков телеграфував головному: “Ми не вимагаємо військових частин тепер, але вимагаємо якнайшвидше зброї. Водночас голова українського радянського уряду звертався до Й. Сталіна: “Прошу натиснути на Вацетіса, нехай дасть зброю. Становище критичне. Армія зростає, організується, необхідні рішучі дії. Зброя, за повідомленням Рухимовича, є, але нам не дають. Бездія викликає зростання петлюрівських настроїв в армії. Прошу вас відповісти мені, чи є надії на отримання зброї за наданими Вацетісу відомостями”.

Показово, що в той час як прохання РВР Української Радянської армії щодо озброєння її повстанських частин не задовольнялися, надіслані до В. Антонова “спеціальні” частини нестачі у зброї не відчували. Головнокомандувачем Й. Вацетіс та член РВРР С. Аралов 18 грудня 1918 р. віддали розпорядження надзвичайному комісару в Тулі Орлову негайно передати І. Кожевникову 8 000 гвинтівок, 100 кулеметів, 200 револьверів “Наган” і 4 200 револьверних патронів.

Усе це разом узятє, звичайно, перешкоджало реорганізації радянських дивізій. Втім, у цій справі вистачало й інших проблем — бунтівні, неорганізовані повстанські частини та їх командири вперто противилися насадуваній централізації, введенню військової дисципліни і т. д. Суттєво утруднювало справу реорганізації і те, що остання проводилася в умовах триваючого наступу радянських частин в Україну.

Бойові дії повстанських дивізій упродовж грудня 1918 р. розгорталися удвох напрямках: 1-ша українська повстанська дивізія продовжувала наступати з північної Чернігівщини в напрямку на Чернігів—Київ; 2-га дивізія, виступивши з півдня Курської губернії, рухалася на Білгород — Харків. Власне кажучи, радянські дивізії просувалися вглиб української території майже без боїв. Війська Директорії, хоча й швидко зростали у цей період, проте склалися значною мірою з повстанських загонів, були погано організованими, а дії їх неkoordinованими. Щодо німецьких та австрійських

військ, то вони, очікуючи на відправку додому, не виказували особливого інтересу до внутрішніх справ України і, якщо їх до цього не змушували, не обтяжували себе наступальними діями. Отже, українські повстанці досить часто займали населені пункти, звідки відходили німці, від'їжджаючи на батьківщину.

Подекуди повстанці “браталися” з революціонізованими німецькими солдатами. У с. Туросне Чернігівської губернії німецький гарнізон обеззброїв гетьманців і вступив у переговори з радянськими військами. У своїй телеграмі командуванню М. Щорс повідомляв: “У с. Туросне наші повстанці з'єдналися з німецькими солдатами і постачаються з однієї кухні, співають інтернаціональний гімн”. Богунці 13 грудня, досягнувши попередньої домовленості з представниками ради 106-го німецького полку, без бою увійшли до м. Клині Суражського повіту Чернігівської губернії. 17 грудня 1-й батальйон Богунського полку був у с. Білий Колодязь, через кілька днів було зайняте с.Замишево.

Після відступу німецького гарнізону вояки Ніжинського батальйону, що у цей час входив до складу Таращанського полку, 15 грудня без бою увійшли до м. Семенівка. Цього ж дня частини Таращанського полку зайняли ряд населених пунктів Новозибківського повіту — Велика Топаль, Каташин, Білий Колодязь. 18 грудня таращанці зайняли Климово, Риловичі, Митьковку, а також станцію Ново-Ропськ на дільниці залізниці Семенівка — Новозибків, по якій відступали німецькі війська.

Частини Новгород-Сіверського полку під проводом Т. Черняка діяли на півдні від таращанців. Ще на початку грудня полк “у парадному порядку” увійшов до м. Новгород-Сіверського, де його зустріли представники місцевої самоуправи. 18 грудня новгород-сіверці зайняли Шосткинський пороховий завод, а один із їх підрозділів — ст. Терещинську. У цей же день сформований з місцевих повстанців 3-й полк зайняв Глухів. 20 грудня вояки Т. Черняка захопили Шостку.

Богунці 25 грудня увійшли до м.Новозибків. Тим часом таращанці 29 грудня оволоділи ст.Городня, взявши при цьому, як повідомлялося у донесенні В. Боженка, 17 кулеметів, 180 гвинтівок, 15 коней з сідлами і 28 полонених, “які назвалися петлюрівцями”. Останні запевнили таращанців, що мають бажання приєднатися до них та пообіцяли схилити до цього вояків місцевого гарнізону (всього 600 чол.). Для ведення переговорів Боженко направив в Городню делегацію, проте домовитись з петлюрівцями не вдалося. Останні 30 грудня вдалися до спроби вибити таращанців зі станції, однак атака була відбита, і о 10 год. ранку вояки В. Боженка з боєм захопили Городню, взявши як трофеї близько 40 кулеметів, понад 500 гвинтівок, а також сідла, коней та інше майно.

У цілому успішними були дії також 2-ї Української радянської дивізії, яка просувалася Слобожанщиною в напрямку на Харків. Зауважимо, що на відміну від інших українських регіонів, у цьому промисловому районі вплив більшовиків був найбільш відчутним. Деякі міста більшовики звільняли від німців ще до встановлення влади Директорії (Павлоград, Новомосковськ). У самому ж Харкові, використовуючи відпрацьовану вже раніше тактику здійснення повстання у тилу противника в момент наближення до нього радянських військ, більшовики захопили владу у ніч з 1 на 2 січня. Саме у цей час частини 2-ї повстанської дивізії, долаючи опір військ Директорії, проривалися до міста. Майже 6 годин тривали бої за ст.Козача Лопань. 2 січня 1918 р. радянські війська захопили міста Грайворон, Золочів, станцію Одноробівку, а вже вранці наступного дня до Харкова увійшли вояки 5-го піхотного полку (командир — Д. Шмідт) та кавполку Червоного козацтва (командир — В. Примаков). 4 січня тут відбувся парад радянських військ, який приймав В. Затонський.

Отже, впродовж грудня — у перших числах січня 1919 р. українські радянські дивізії зайняли частину Чернігівської і Харківської губерній, в тому числі Харків. Проте рівень “революційної свідомості” та дисципліни повстанців був украй низьким. Вище вже йшлося про масові пограбування, що їх вчинили вояки Таращанського полку після вступу до Стародуба, вояки щойно створеного з селян 3-го Глухівського полку (командир — Павелка). На шляху до Глухова цей полк “громив усе, що підпадало під руку”. Не випадково у вищеозначеному документі вояки цієї частини характеризувалися, як “торбохвати”. Спроби “пожитися” за рахунок місцевих мешканців мали місце і в полку Т.Черняка після входження його до м.Новгород-Сіверського. Пограбування і насилля над місцевими мешканцями траплялися і в полку В. Примакова, зокрема, другій сотні отамана Бреусенка і т. ін.

Зазначимо, що для припинення злочинних дій з боку повстанців більшовики намагалися вживати рішучих заходів. Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 11 грудня 1918 р. в Українській Радянській армії були введені особливі військові трибунали — ротні, полкові та загальноармійські. До відома двох останніх була віднесена і підсудність за здійснення кримінальних злочинів, при цьому наголошувалося, що “межа влади полкових та армійських трибуналів

визначається єдино революційним сумлінням цих трибуналів” — тобто, по суті, є необмеженою. Однак враховуючи напівпартизанський характер українських військових частин, подібні радикальні заходи так і залишалися деклараціями.

Щоправда, деякі командири все ж намагалися “міцною рукою” припиняти розбій з боку своїх вояків. У полку Т. Черняка, приміром, серед інших дисциплінарних покарань практикувалися “шомполи”. Ще більш суворі засоби покарання винних застосовувалися в полку В. Примакова: зокрема, бунтівна сотня отамана Бреусенка була спішена, роззброєна, головні зачиншики бешкетів перед лицем інших козаків були порубані шаблями, решта — розпорошена по інших сотнях. Втім, подібні круті заходи були скоріше винятком, ніж правилом. Так, командир тарашанців В. Боженко був схильним перекидати вину за здійснювані його вояками погроми на військо та радянське керівництво, яке, мовляв, не забезпечує бійців навіть найнеобхіднішим і цим підштовхує “їх до “самовільних реквізицій”. Інші командири намагалися негідні вчинки своїх підлеглих відносити на рахунок прониклих в частини “темних елементів”, “провокацій”.

Реорганізація повстанських частин гальмувалася. Так і не виконаним залишалося розпорядження В. Антонова про згортання Особливої повстанської дивізії у бригаду. 8 грудня 1918 р. на нараді командного складу дивізії за участю представника Тимчасового робітничо-селянського уряду В. Аверіна з цього приводу була затверджена досить характерна постанова: “доповіді Військовій Раді про технічну і стратегічну неможливість переформування дивізії в бригаду”. Натомість учасники наради висловилися за те, щоб враховуючи зростання чисельності особового складу полків дивізії, останні розгортати в бригади. Характерне рішення було прийняте нарадою і щодо питання про перейменування дивізії та її полків — Аверіну запропонували донести Військовій Раді про повернення дивізії попередньої назви — 1-а Українська радянська дивізія, назви полків також залишалися попередніми — 1-й Радянський Богунський, 2-й Радянський Тарашанський, 3-й Радянський Новгород-Сіверський.

Така підвищена увага повстанців до збереження попередніх назв їх частин була не випадковою. Прагнучи до встановлення одноманітності, В. Антонов категорично наполягав на потребі відкинути старі “партизанські назви” полків, замінивши їх номерними — “Перший український радянський полк”, “Другий український радянський полк” та ін. Проте повстанці, ревниво оберігаючи свої права та вже вироблені певні військові традиції, не бажали поступатися такою важливою ознакою самобутності частини, як її назва. Не діяли на вояків і погрози В. Антонова — повстанці вперто продовжували іменувати себе богунцями, тарашанцями, новгород-сіверцями. До речі, і В. Примаков продовжував іменувати свою частину “Червоним козацтвом”, навіть всупереч тому, що офіційна її назва була 3-й кавалерійський Радянський український полк. Між іншим зазначимо, що особовий склад полку дедалі більше “інтернаціоналізувався”. Після прибуття у другій декаді грудня в район Суджі — Львова значно поріділий полк В. Примакова був поповнений за рахунок колишніх військовополонених з австро-угорської армії: у третій сотні полку (командир — колишній офіцер мадяр М. Маркутан, комісар — його співвітчизник А. Варьяш) перший взвод склали німці, другий — угорці, третій — австрійці, чехи, словаки; пізніше у складі четвертої сотні був створений взвод курдів.

З великими труднощами проходив також процес зведення розрізаних партизанських загонів у певні бойові одиниці та підпорядкування їх єдиному командуванню. Всупереч грізним наказам В. Антонова численні загоны продовжували зберігати свою попередню організацію й не поспішали із входженням до визначених для них тих чи інших радянських полків, віддаючи перевагу, так би мовити, самостійним діям. Це стосувалося, передусім, загонів із “невизначеною” політичною орієнтацією — а просто *кажучи*, бандитських за своєю суттю. Проте були і такі, що саботували накази В. Антонова саме “за політичними мотивами”. Останні розцінювалися як найбільш небезпечні і з ними українське радянське командування, використовуючи прибулі з півночі “надійні” частини, нещадно розправлялося. Найбільш хрестоматійним у цьому плані став епізод “приборкання” вояками І. Кожевникова лівоесерівського Валуйківського ревкому.

Ще на початку грудня 1918 р. повстанський ревком у Валуйках об'єднав під своїм керівництвом ряд розрізаних повстанських загонів. Намагаючись підпорядкувати собі ці військові сили, В. Антонов розпорядженням від 6 грудня 1918 р. запропонував ревкомові звести його частини у штатний 10-й Радянський український піхотний полк, підпорядкувавши його в командному і господарському відношеннях штабові 1-ї бригади 3-ї Української радянської дивізії в Новому Осколі.

Проте це розпорядження не було виконане. Складений переважно з лівих есерів, Валуйківський повстанський ревком у військовому питанні відстоював лінію власної партії, яка виступала принциповою противницею більшовиків щодо створення постійної армії, ліквідації виборності

комскладу, запровадження у військах інституту політкомісарів, “недемократичних” методів наведення в них дисципліни тощо. Таким чином розгромлені більшовиками влітку 1918 р. у Москві, російські ліві есери сподівалися зміцнити свої позиції на терені України.

У другій декаді грудня Валуйківський ревком оголосив про створення Центрального повстанського штабу (у складі Риндіна, Колухіна, Нілова, Ганенка та Цветкова), що йому належало стати своєрідним “альтернативним” антоновському військовим центром, навколо якого мали гуртуватися українські повстанці. Своїм частинам ліві есери дали гучне ім'я Східної Української Повстанської армії. Наприкінці грудня сили цієї “армії” склали: 1-й Валуйківський повстанський полк (командир — Цветков), 2-й Волчанський повстанський полк (командир — Сахаров), 3-й полк Чербіяна. Планувалося також увійти в контакт із загонами Сіверса та Кіквідзе.

21 грудня в Куп'янську Валуйківський ревком видав відозву від Політичного відділу оперативного штабу Східної Української Повстанської армії за підписами начальника оперативного штабу Риндіна, голови Куп'янського повітревкому Є. Муравйова, командира 1-го Валуйківського революційного полку — Цветкова і голови Центрального повстанського штабу і Центрального комітету партії лівих есерів (інтернаціоналістів) Ю. Сабліна, в якій роз'яснювалися цілі та завдання лівих есерів та містилися заклики не підкорятися наказам більшовиків.

Розгорнута згодом агітація серед повстанців проходила під гаслами “гнати в шию командирів-призначенців, офіцерів і генералів”, “звільнити Україну, а за нею і російських селян та робітників від комісародержавців” (так вони назвали більшовиків). Місцеве населення ліві есери закликали чинити опір встановленню більшовицької влади, наголошуючи на тому, що вона насильно забиратиме у них хліб і вивозитиме його на північ.

Ідучи далі, ліві есери 29 грудня намітили склад майбутнього Українського ліво-есерівського уряду: три представники з вище означених полків, один лівий есер від Харківського губсовдепу, по одному представнику від українських і російських лівих есерів, максималістів та анархістів.

Звісна річ, існування якихось “сепаратних” Центрального повстанського штабу та військових частин для більшовиків було неприйнятним. З'ясувавши, що реальні військові сили “Східної Української Повстанської армії” є незначними – всього декілька сот погано озброєних вояків, В. Антонов-Овсієнко наказав І. Кожевникову негайно “навести порядок” в Куп'янському районі. Відтак на придушення ліво-есерівського повстанку кинули батальйон поволзьких татар. Центральний повстанський штаб лівих есерів був розігнаний, його керівники заарештовані і віддані під суд польового трибуналу: тільки у самому Куп'янську і Волчанську було розстріляно більш як 20 чол. Лідерів партії лівих есерів Кареліна і Сабліна невдовзі кинули до в'язниць — відповідно у Харкові та в Катеринославі.

Партія лівих російських есерів фактично не мала впливу серед українського населення, тож і ліквідація її “Центрального штабу” пройшла майже непоміченою. Зовсім інакшого характеру набрали б подібні заходи при реорганізації та наведенні “революційного порядку” в українських повстанських дивізіях, чисельність яких з кожним днем зростала (скажімо, полк Т. Черняка на 26 грудня налічував уже більш як 1 600 чол.). Військове командування на чолі з В. Антоновим добре розуміло можливі небезпечні наслідки подібного “тиску” на українських повстанців — і передусім, щодо реальної можливості їх переходу на бік Директорії. В одному з військових документів цього часу прямо вказувалося на те, що командування змушене відмовитися від негайного переформування Таращанського полку та проведення в ньому “чисток”, оскільки з боку останнього лунали погрози у випадку “надмірного притискання” полку — перейти на бік петлюрівців. Тож зважаючи на такі умови, В. Антонову часто доводилося діяти щодо богунців, таращанців та ін. переважно переконаннями та умовляннями, покладаючись при цьому на “надійних” командирів та політкомісарів.

Крок за кроком, проводилося об'єднання розрізнених, неорганізованих українських повстанських частин в Українську Радянську армію. На 24 грудня 1918 р. за зведеннями, підготовленими штабом В. Антонова, у розпорядження командуючого передано 14 086 багнетів. 1350 шабель, 139 кулеметів, 20 гармат; організованих, але не озброєних вояків — 6 220 чол.

Отже, декларована наприкінці листопада 1918 р. Тимчасовим робітничо-селянським урядом Українська Радянська армія поступово перетворювалася на реальність. На це були спрямовані ухвалені урядом 27 грудня 1918 р. “Постанова про організацію Української Червоної армії” та “Положення про робітничо-селянську армію України”.

Згідно з цими документами, в Українській Червоній армії встановлювався 6-місячний термін служби, зберігався добровільний принцип її комплектування, хоча й зазначалося, що “всі громадяни віком від 18 до 40 років беруться на облік, зачисляються до резерву армії і можуть бути

мобілізованими”. Окремо наголошувалося й на тому, що Українська Червона армія та Червона армія радянської Росії тісно пов'язані між собою єдністю комплектування та принципами їх організації, а також і те, що “на армію УСРР поширюються усі закони, стосовні армії РСФРР”. А ось пряме входження Української Червоної армії до складу російської в документах не обумовлювалося. Натомість із змісту прийнятої урядом постанови випливало, що створювана в Україні армія будується за типом російської Червоної армії “для зручності” й поряд з нею має стати однією з інших армій “міжнародного робітничого Інтернаціоналу”, завдання яких — створення “єдиного міжнародного соціалістичного фронту” у боротьбі зі “світовою контрреволюцією”.

Ухвалені українським радянським урядом документи, що стосувалися організації в Україні збройних сил, Москва зустріла насторожено. Натомість саме виявлення українськими більшовиками несанкціонованих ЦК РКП(б) ініціатив в українському військовому питанні на тлі ліво-комуністичних переконань Г. П'ятакова були вже достатніми причинами, здатними викликати стійке роздратування партійного центру. Незадоволення російського військово-політичного керівництва викликала й позиція В. Антонова-Овсієнка, який продовжував уперто ігнорувати директиви головнокомандувача, закидаючи його вимогами про надсилку коштів та зброї, виділення додаткових військових сил для ведення бойових дій в Україні. 1 січня 1919 р. Й. Вацетіс, відповідаючи на одне з таких послань, уже вкотре категорично розтлумачував командуючому українськими радянськими військами: “...мною вам неодноразово пояснювалося, і ви з цим цілком погодилися, що наші шляхи на Україну йдуть через Дон, отже, коли прийде час, то у вирішенні українського питання візьмуть участь усі необхідні для того сили Червоної Радянської армії”.

Невідомо, у які б форми вилилися надалі протиріччя між українськими “лівими” більшовиками та Москвою, якби раптова зміна військово-політичної ситуації не змусила російське більшовицьке керівництво кардинальним чином переглянути своє ставлення до ведення військових дій в Україні. Суттєвими факторами, які зумовили таку перемену курсу, стали, з одного боку, — суттєве закріплення позицій Директорії (19 грудня Директорія урочисто вступила до Києва ^проголосила відновлення УНР), а з другого, — триваюча висадка військ Антанти на Чорноморському узбережжі, метою якої було встановлення контролю над Україною після виходу з неї німецько-австрійських військ (уже наприкінці грудня 1918 р. війська інтервентів висадилися в Одесі, Севастополі, Миколаєві — у ці порти почали регулярно прибувати транспортом з військовим майном та спорядженням, на чорноморських рейдах стояло 35 військових антантівських кораблів).

Такий перебіг подій викликав серйозну стурбованість російського радянського керівництва, яке побачило у них не тільки загрозу втратити українські території, але й створення постійної небезпеки для більшовицької влади у самій Росії. Відтак, збройна боротьба за Україну набувала для Москви важливого стратегічного значення. Саме ця ідея була покладена в основу доповіді, розробленої польовим штабом РВРР і представленої Й. Вацетісу у перші дні січня 1919 р. За нових умов головнокомандувач погодився з потребою відкриття нового, Українського фронту для ведення бойових дій в Україні, який і був утворений 4 січня 1919 р. відповідно до наказу голови РВРР.

Основу фронту мала скласти 9-та стрілецька дивізія Резервної армії та група І. Кожевнікова, а також українські радянські війська, що їх В. Антонову належало звести в одну дивізію. Сам В. Антонов-Овсієнко призначався командувачем фронту. На нього поширювалося ухвалене РНК РСФРР 5 грудня 1918 р. “Положення про Головнокомандуючого всіма збройними силами республіки”, згідно з яким до його компетенції входило: командування діючими на українському терені військами; визначення, відповідно до ходу операцій, кордонів фронту; формування, зміна складу та розформування військових з'єднань, управлінь та установ, що входять до складу діючої армії; призначення, пересування та звільнення командного складу. Сам головнокомандувач прямо і безпосередньо підпорядковувався російському військовому центру. Українському більшовицькому урядові належало затвердити склад Реввійськради, на яку покладалося, так би мовити, військово-політичне керівництво фронтом.

Отже, як бачимо, Українська Червона армія, що вже існувала де-факто і де-юре, легким розчерком пера просто зникла, перетворюючись на одне із з'єднань одного з фронтів Червоної армії РСФРР. Кардинальним чином змінювався й статус української Реввійськради.

Черговий поворот курсу партійного центру надав наснаги “правим” в українському радянському уряді в їх боротьбі проти “лівих”. Вже 16 січня 1919 р. на засіданні Тимчасового уряду простим голосуванням (4 — “за”, 1 — “проти”, 1 — утримався) Г. П'ятакова було усунуто з його посади та замінено Ф. Артемом. 18 січня був затверджений новий склад Реввійськради (М. Рухимович, В. Межлаук, К. Ворошилов). Не обмежившись цим, “праві” зажадали також усунення В. Антонова з посади командувача та призначення замість нього М. Рухимовича — з такими вимогами вони

звернулися до ЦК РКП(б). У свою чергу, “ліві” категорично відмовилися визнати усі ці рішення як неправомочні і також звернулися до московського “третейського суду”. Отже, в українському більшовицькому уряді назріла криза.

Проте партійний центр швидко знайшов вихід з неї. Не демонструючи відверто своєї підтримки жодній групі, Москва вирішила надіслати для “наведення порядку” в українському радянському уряді свою людину — недавнього повноважного представника уряду РСФРР для ведення переговорів у Києві Х. Раковського. Останній прибув до Харкова 22 січня і вже 24 був обраний головою уряду УСРР (таку назву, замість попередньої — радянська УНР — більшовики дали Україні). Разом із Х. Раковським в Україну прибула й група російських воєнспеців, яка мала спеціальне завдання — викоринити партизанство в українських радянських частинах та забезпечити налагодження військової справи в Україні за російським взірцем і в межах радянської Росії.

Уже 29 січня Х. Раковський повідомляв у своєму листі до В. Леніна про затверджений новий склад уряду УСРР, який на відміну від попереднього (Народний Секретаріат) за російським взірцем отримував назву Раднарком. У складі останнього виділявся й народний комісаріат у військових справах, на чолі якого було поставлено колишнього наркома фінансів Донецько-Криворізької республіки В. Межлаука та М. Подвойського, що невдовзі мав прибути з Москви. Показово, що у складі нового уряду колишній військовий секретар Ю. Коцюбинський виявився, так би мовити, “наркомом без портфеля”. Щоправда, його було введено разом із Ю. Щаденком та В. Антоновим до Реввійськради Українського фронту. Останній, всупереч протестам “правих”, залишився на посаді “командуючого військами Української Соціалістичної Радянської республіки”.

Програма дій очолюваного Х. Раковським Тимчасового робітничо-селянського уряду України була викладена в спеціальній Декларації, оприлюдненій 28 січня 1919 р. радянською пресою. В документі серед іншого наголошувалося на тому, що уряд сповнений рішучості “ще з більшою енергією продовжувати формування регулярної Червоної Української армії”. Насправді ж з приїздом Х. Раковського на справі організації збройних сил УСРР та на можливості безпосереднього керівництва ними з боку українського радянського уряду мала бути поставлена крапка. Емісар російського більшовицького центру в Україні щодо цього мав чіткі директиви.

Красномовним підтвердженням останнього може служити проект постанови з “роз’ясненням” справжнього статусу українського радянського уряду та його повноважень у військовій сфері, написаний власноручно Х. Раковським після приїзду його в Україну. Документ цей нещодавно виявив в одному з архівів український історик С. Кульчицький.

“З метою надання енергійнішої співдії робітничо-селянській революції, що розвивається на Україні, і внесення зрозумілості щодо основних питань революційної діяльності Тимчасовий робітничо-селянський уряд України ухвалив звернутися до ЦК РКП(б) і РНК з наступною заявою:

4. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, створений за постановою ЦК РКП, є його органом і проводить усі розпорядження і накази ЦК РКП безумовно.

5. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, не будучи по суті самостійним, не створював і не збирається створювати свого незалежного командування, назвавши Реввійськграду групи курського напрямку “Реввійськградою Української радянської армії” виключно для того, щоби можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ російських військ, тобто продовжити ту політику, що була розпочата утворенням Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

Це перейменування зовсім не означало і не означає жодних змін по суті, тим більше, що особовий склад цієї Реввійськради визначений не нашими, а центральною установою РСФРР і негласно вона є тією ж самою Реввійськградою групи військ курського напрямку, яка отримала тільки іншу вивіску для України.

Отже, існування Української Радянської армії (як національної, чи, принаймні, територіальної) виявилось зовсім нетривалим. Маніпуляції “лівих” українських більшовиків, які, в черговий раз сприйнявши всерйоз “гру в уряд”, вдалися до спроби діяти як уряд, зокрема й у військовій сфері, і були припинені Москвою. Втім, фактично позбавивши більшовицький уряд України можливості брати участь у виробленні військової політики, російський партійний центр все ж був змушений піти на досить суттєві поступки українцям, а саме повернутися до ідеї конструювання “альтернативного” українського уряду з виділенням у ньому наркомату у військових справах — нехай номінального, та все ж українського військового центру, вдатися до організації українськюс радянських формувань у складі Червоної армії і навіть до риторики навколо розбудови Української Червоної армії.

Виступи українських комуністів (боротьбистів, групи федералістів) за створення Української Червоної Армії (літо – осінь 1919 р.)

Повне ігнорування більшовиками національних інтересів України, поряд із намаганнями запровадити тут, за аналогією з радянською Росією, військовий комунізм із його продрозкладками, насильницькою організацією колгоспів, червоним терором тощо, викликало сплеск антибільшовицьких селянських повстань, заколотів у Червоній армії, що й призвело до краху радянської влади в Україні влітку 1919 р. й подальшого загарбання майже всієї її території денікінськими військами.

За цих умов російський більшовицький Центр визнав за непотрібне подальше продовження “гри в Українську Радянську республіку”. 2 жовтня 1919 р. за його наказом уряд Х. Раковського, що перебував на той час у Чернігові, заявив про свій саморозпуск. Згідно з рішенням ЦК РКП(б) був також розпущений і ЦК КП(б)У. Більшість керівників КП(б)У, покинувши Україну, евакуювалися до Росії і були розподілені по губерніях Росії або центральних установах у Москві (Х. Раковського, наприклад, призначили начальником ПУРу, Г. Петровського намічали на посаду голови Московського губвиконкому). Створення підпільних більшовицьких організацій на окупованій денікінцями українській території було покладено на т. зв. Зафронтбюро (у складі С. Косіора, А. Бубнова, В. Затонського, Ф. Кона, Ю. Коцюбинського, Р. Фарбмана (Рафаїла)), яке перебувало спочатку у Києві, потім у Брянську, Москві, Серпухові. Отже, російський партійний Центр, як здавалося, поклав кінець навіть формальному існуванню Української Радянської Республіки. Проте, як досить скоро з'ясувалося, до “гри у самовизначення України” більшовикам довелося повернутися знову.

Певною мірою це було зумовлено значною активізацією восени 1919 р. українських комуністичних сил — передусім Української комуністичної партії (боротьбистів), а також її лідерів Г. Гринька, В. Блакитного, Г. Михайличенка, О. Шумського. Створена у серпні 1919 р. внаслідок злиття УПСР (комуністів-боротьбистів) із лівою фракцією українських соціал-демократів (незалежних), УКП(б) мала комуністичну програму соціально-економічних перетворень і рішуче виступала за створення дійсно незалежної Української Радянської Республіки, що увійде “нарівні з іншими республіками Європи до Радянської Федерації”.

Важливішою умовою розбудови такої держави боротьбисти вважали організацію Української Червоної армії. Основу її, за їх переконанням, мали скласти повстанські загони українського селянства, частини петлюрівських військ, які перейдуть на бік радянської влади, і, звичайно, ті українські радянські формування (зокрема, богунці, таращанці), що їх було розчинено в російській Червоній армії згідно з підписаним у червні 1919 р. “військово-політичним” союзом.

На відміну від верхівки КП(б)У, яка із наступом денікінських військ майже у повному складі покинула Україну в обозі Червоної армії, керівництво партії боротьбистів залишилося на окупованій території. У Києві ЦК УКП(б) утворив Всеукраїнський ревком (у складі В. Блакитного, Г. Михайличенка, П. Любченка), боротьбистські ревкоми створювалися й на місцях. Свої зусилля у цей період боротьбисти зосередили на організації повстанських загонів у тилу Денікіна, які, за їх розрахунками, мали стати частинами майбутньої української Червоної армії. Найбільш активними були дії боротьбистських загонів на Полтавщині, Ка теринославщині (зокрема, у Новомосковському, Павлоградському повітах цієї губернії).

Вихід на політичну арену УКП(б), зростання її авторитету серед українського селянства всерйоз занепокоїло російське більшовицьке керівництво. Бувши і за національним складом, і за характером партією дійсно українською, УКП(б) мала значні шанси на те, щоб витіснити з України керовану більшовицькою Москвою антиукраїнську за своєю сутністю КП(б)У. Особливо небезпечними для себе вважало більшовицьке керівництво заходи боротьбистів щодо утворення національної армії, прекрасно розуміючи, що саме українська армія під впливом боротьбистів може стати перешкодою на шляху встановлення політичної монополії більшовиків в Україні.

Ще наприкінці серпня боротьбисти звернулися до Виконкому Комінтерну із проханням визнати УКП(б) українською секцією Комінтерну. Проте підконтрольний російському партійному Центру Виконком (його очолював у той час завзятий противник українства Г. Зінов'єв) запропонував боротьбистам вступити до Комінтерну через КП(б)У. Керівництво ж останньої, за вказівками ЦК РКП(б), Головною умовою співпраці поставило відмову боротьбистів від ідеї створення української Червоної армії.

Між тим, вимоги, досить близькі до тих, що їх висунули боротьбисти, виразно пролунали восени 1919 р. і в середовищі КП(б)У, з боку т. зв. групи федералістів (її лідером став Г. Лапчинський).

Ця група оформилася ще до літа 1919 р. з тих небагатьох парт- працівників, які не поділяли тодішньої політичної лінії керівництва КП(б)У в Україні. Під час нарад, проведених у цей період під проводом П. Слинька, П. Попова, була визначена платформа федералістів: необхідність існування в республіці самостійного українського радянського уряду із всією повнотою влади, включаючи галузі військову та господарчу, утворення власного партійного центру, який би спирався на “внутрішні сили країни”.

Опинившись в Москві, П. Попов, Г. Лапчинський, Я. Ландерс та їх прихильники підготували й надіслали 12 листопада 1919 р. до ЦК РКП(б) листа за підписом “українські комуністи, що знаходяться в опозиції та Президії української секції при Московському комітеті РКП(б)” (секцію, до речі, очолював П. Попов) із критикою офіційного курсу керівництва КП(б)У в Україні за “відрив від мас”, механічне поширення законів РСФРР на території України”, підхід до неї “виключно як до об’єкта виключування матеріальних ресурсів”, “вкрай недовірливе ставлення до українських комуністичних груп” та вимогою негайного створення нового партійного центру в Україні, в тому числі, й за рахунок об’єднання з боротьбистами.

Через тиждень П. Попов направив до політбюро ЦК РКП(б) доповідну записку, в якій викладалися погляди опозиційної групи на питання про державні взаємовідносини України та Росії, Остання, на думку федералістів, мала не на словах, а на ділі визнати незалежність Української Радянської Республіки, і першими кроками в цьому напрямку мало б стати відтворення самостійних українських економічного та військового центрів. Торкаючись військового питання, автори доповідної записки категорично заперечували проти намірів російського військового керівництва приступити до планомірного роззброєння українських повстанських загонів, які боролися з денікінськими військами та вимагали переформування цих загонів на регулярні військові частини. “Роззброєння повстанців, — зазначалося в записці, — це крайній захід, до якого не можна вдаватися без гострої потреби. Зараз повстанці — це не професійні бандити, а найбільш революційний, найбільш активний елемент українського села. Все живе пішло у повстанці, і якщо ми негайно вдамося до їх роззброєння — ми зараз же позбавимо себе нашої природної опори в Україні, підтримки та симпатій селянського бідняцтва, яке зараз із зброєю в руках бореться за Радянську владу. “Виступаючи проти практики розчинення українських частин в Червоній армії РРФСР та проти передислокування їх поза межі України, федералісти попереджували російське більшовицьке керівництво, що його спроби вдатися до таких заходів будуть розтлумачені українським населенням “як завойовницькі тенденції Росії” й “єдиним реальним наслідком такої політики будуть нові повстання”. “Треба поставити справу так, — наполягали українські комуністи, — аби переформовані повстанці та нові мобілізовані червоноармійці дивилися на армію, в якій їм доводиться служити, як на свою, а не як на армію іноземних завойовників. Тому ми вважаємо абсолютно необхідним формування української Червоної армії із вживанням в ній української мови. Це тим більше важливо, що нам доведеться конкурувати перед масами з Петлюрою, який, головним чином, і виїжджає на національному моменті...”

Ознайомившись із доповідною запискою П. Попова та його товаришів, В.Ленін написав листа до оргбюро ЦК РКП(б) із вимогою оголосити авторам цієї, як він висловився, “бумаги”, догану або “поставити їм на вид, що їх міркування щодо політики ЦК РКП є порушенням дисципліни”. Ленін рекомендував також взяти всіх їх “під нагляд і розподілити серед діяльних працівників.”

Проте опозиційна група українських комуністів не обмежилася лише петиціями до ЦК РКП(б). Г. Лапчинський, якому напівлегально вдалося виїхати з Москви в Україну, виступив із викладом поглядів федералістів на засіданні Волинського губкому КП(б)У і був підтриманий більшістю присутніх.

25-26 листопада за ініціативою Волинського губкому у Гомелі скликала нарада представників партійних організацій КП(б)У районів Правобережної України, на якій планувалося обговорити найближчі завдання й перспективи діяльності більшовиків у республіці.

Довідавшись про рішення волинян скликати нараду, російське більшовицьке керівництво переполошилося, що, як згадував пізніше Лапчинський, у Гомелі планується утворення “якогось постійного органу для керівництва роботою на звільненій території України, оскільки ЦК нічого не робить”. ЦК РКП(б) спочатку намагався заборонити проведення наради, а коли це не вдалося, відрядив до Гомеля В. Затонського й С. Косіора, які, разом із Д. Мануїльським при підтримці Ю. Коцюбинського, зуміли повернути роботу наради у “безпечне русло”.

Резолюція “Завдання партії на Україні”, що її було прийнято у Гомелі, наголошувала на необхідності “відтворення дійсного радянського уряду України, організації українських ЦВК та РНК”, існуванні в Україні власного партійного центру. Першочерговим завданням українського радянського уряду, однак, проголошувалося “здійснення повного військового та економічного об’єднання Радянської України та Радянської Росії”. Також заперечувалося можливість заключення

більшовиками політичного союзу з боротьбістами “до відмови останніх від гасла окремої української Червоної армії”. Резолюція прямо вказувала на те, що “просування на південь та організація радянської влади на Україні” можливі “лише при наявності регулярних дисциплінованих військових частин (немісцевого походження)”.

Слід зазначити, що ця резолюція мала досить суперечливий характер й затвердження її, певно, сталося внаслідок “вмілого спрямування” наради московськими посланцями (головавав Д. Мануїльський, право ухвального голосу було надано усього 22 особам). І дійсно, якщо перша частина резолюції визнавала необхідність утворення Української Радянської республіки як державної одиниці — із “дійсним урядом”, то друга фактично заперечувала можливість створення такої держави. Повне економічне та військове об'єднання з Росією, опори при встановленні радянської влади в республіці на “війська немісцевого походження” та відкидання ідеї організації українцями власної армії — важливої ознаки й гаранта держави — все це аж ніяк не в'язалося з дійсною державністю України.

Зрозуміло, ця резолюція була підготовлена за інструкціями ЦК РКП(б). Російське більшовицьке керівництво на чолі з Леніним до цього часу й само переконалося в необхідності внесення певних коректив у свою тактичну лінію в “українському питанні”, в тому числі й щодо урахування “самостійницьких настроїв” українців. 21 листопада 1919 р. на засіданні політбюро ЦК РКП(б) було розглянуто подані Леніним (підготовлені Раковським) “Тези з українського питання”, які й намічали цю “нову” тактику більшовиків: визнання статусу УСРР як незалежної держави при збереженні за Росією повного контролю за українськими оборонним та господарсько-економічним апаратами, “централізації обліку і розподілу як живих, так і матеріальних багатств Росії та України. “Політбюро ухвалило рішення про декларування Української Радянської республіки, не забувши наголосити при цьому на необхідності “у той же час партійним шляхом вести обережну підготовку планів злиття України та Росії”(!). Було визнано за можливе включення до майбутнього вищого органу державної влади України представників українських комуністичних партій, але при умові, що разом вони становитимуть меншість у новому Всеукраїнському центрі (тобто, не зможуть реально впливати на його діяльність), проте візьмуть на себе повну відповідальність за всі його кроки”.

На цих же засадах (тактична лінія — на декларування української незалежності, стратегічна — на “злиття України та Росії”) мала проводитися, за розрахунками російського більшовицького Центру, і військова політика в Україні.

Основні напрями цієї політики були викладені Л. Троцьким у його тезах “Українська армія, українські повстанці та інше”. Підготовлений у зв'язку з доповідною запискою до ЦК РКП(б) групи федералістів, цей документ декларував певні “поступки” більшовицької Москви українцям у військовій сфері, проте одночасно свідчив про її твердий намір ні в якому разі не допустити відтворення в Україні самостійного військового центру, організації — опозиційними більшовикам силами, хоч навіть і комуністичними, — української армії.

У “Тезах” зазначалося:

- “Українською” армією буде та армія, що вступає в Україну. Ніяких самочинних українських формувань, як із повстанських загонів, так і з свіжомобілізованих, не повинно бути допущено;

- повстанські загони, що вступають безпосередньо до сфери дій регулярних частин, підпорядковуються найближчому військовому командуванню, якому дається інструкція поставити ці загони в такі умови між двох регулярних частин (загороджувальні, каральні загони), аби вони не могли вийти з підпорядкування. Тільки загони, які витримають таке випробування, після належної чистки, зможуть бути введені до загальшгх регулярних частин;

- водночас має вестися підготовка командного складу із середовища безумовно надійних українців. Також необхідний відбір вищого командного складу із знанням української мови;

- чисто українські формування слід обмежити окремими зразковими полками з добре підібраним комскладом та компактним осередком із суворою дисципліною й тривалим навчанням.

“Вважаю, — писав Л. Троцький, — що на всю Україну достатньо буде на перше півріччя 5-6 таких полків, які мають стати кадровими полками майбутньої української армії, але тепер мають цілком підпорядковуватися округам чи упраформам відповідної армії.

- територія України має бути поділеною на два військові округи із входженням їх до загальної військово-організаційної системи Федеративної республіки;

- для роззброєння українських сіл застосовувати переважно зразкові українські полки, про які сказано вище”.

Як бачимо, у “Тезах” немовби й не відкидалася можливість утворення Української Червоної армії, проголошувалася необхідність формування українських частин, підготовки комскладу із середовища українців. Проте, організація цієї армії відкладалася на невизначене майбутнє. Найближчі ж завдання

мали зовсім протилежне спрямування — вони були націлені на ліквідацію самої основи для розбудови національної армії в Україні, принаймні такої, яка б могла стати на заваді встановленню тут по-1 літичної монополії партії більшовиків. Щодо “чисто українських формувань”, про які йшлося в “Тезах”, то вони, за розрахунками Москви, мали бути “абсолютно благонадійними” — тобто такими, щоб їх можна було використати і з чисто пропагандистською метою (продемонструвати українськість Червоної армії), і у практичному плані (для проведення каральних операцій проти українського населення).

Поки більшовицькі вожді розробляли основи своєї тактики в “українському питанні”, розмірковуючи над тим, в якій саме формі організувати владу в Україні, партія боротьбистів зробила спробу перебрати ініціативу до своїх рук. Наприкінці листопада Волинським губкомом боротьбистів була створена Волинська Революційна Рада, яка заявила про свій намір тимчасово, до порозуміння з більшовиками, взяти владу в республіці. На початку грудня на бік цієї Ради перейшла частина військ Ц армії УНР на чолі з отаманом О. Волохом. 2 грудня частини Водоха зосередилися в містечку Чудново. Проголосивши ці війська ядром Української Червоної армії, Революційна Рада боротьбистів стала домагатися від більшовиків, щоб її війська взяли участь у такій значній військово-політичній акції, як звільнення від денікінців Києва. Побоюючись наступу українських військ на Київ, командування 12-ї армії запропонувало отаманові негайно передислокуватися в район Гомель-Мозир. Однак Волох відмовився від виконання цього наказу й спрямував свої війська вглиб України. Водночас із спробами утворити власні частини боротьбисти, по мірі просування військ Червоної армії по українській території, посилили свою діяльність, спрямовану на “українізацію” цієї армії, сподіваючись, що активний приплив до неї українців зробить Червону армію фактично українською. Про це 23 листопада 1919 року доповідав командуванню Південного фронту член Реввійськради 12-ї армії В. Затонський. Він зазначав, що боротьбисти “дали наказ, а також провели це в резолюціях селянських з'їздів, наприклад, у Радомислі, вступати добровольцями до частин нашої армії з тим, щоб перетворити її в специфічно українську”, і висловлював занепокоєння з приводу можливого “розкладення” частин своєї армії. “Ми ризикуємо,— попереджав він командування, — підійшовши до Чорного моря, залишитися без армії..., без власних наших частин”.

Такий розвиток подій примусив російське більшовицьке керівництво прискорити запровадження своєї “ нової політики ” щодо України — стати на шлях декларування її незалежності та співпраці з боротьбистами.

“Гра у самовизначення” продовжується. Резолюція VIII всеросійської партконференції “Про радянську владу на Україні”. “Новий” курс більшовиків у питанні військового будівництва в Україні: декларації та практика

Готовність більшовицької Росії визнати державний статус України мав засвідчувати наказ Л. Троцького від 30 листопада 1919 р.

військам Червоної армії, що вступили на українську територію. В ньому зазначалося: “Товариші солдати, командири, комісари! Ви увійшли на Україну й громите денікінські банди! Ви звільняєте братерську Україну від насильників. Україна — це земля українських робітників і трудящих селян. Тільки вони мають право господарювати на Україні, управляти нею і будувати на ній нове життя... Пам'ятайте твердо: ваше завдання — не закріпачення України, а звільнення її. Коли денікінські банди будуть розбиті вщент, тоді трудове населення визволеної України само вирішить, як йому жити з Радянською Росією”. Кількома днями пізніше “виключне право українських робітників і трудящих селян вирішити питання про остаточну форму союзу з трудящими масами інших радянських республік” визнав VII Всеросійський з'їзд Рад. І нарешті, 4 грудня VIII Всеросійська партконференція ухвалила резолюцію “Про радянську владу на Україні”, яка урочисто наголошувала на тому, що відтепер “РКП” на точці зору визнання самостійності УСРР” й зобов'язувала членів партії на території України “на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи штучними засобами відтіснити : українську мову на другий план”.

Офіційне визнання радянською Росією незалежності України, декларації щодо прав українців самостійно вирішувати свою долю зробили свою справу: найвпливовіші українські комуністичні партії — боротьбистів, борбистів пішли на співпрацю з більшовиками. Вже 11 грудня в Москві був утворений новий тимчасовий вищий орган державної влади України — Всеукраїнський Комітет.

складу увійшли: від більшовиків — Г. Петровський (голова), В. Затонський, Д. Мануїдський, від боротьбистів — Г. Гринько, та В. Качинський.

За розрахунками російського більшовицького керівництва представники Всеукрревкому мали негайно підписати сумісну Декларацію, яка б висловлювала прихильність радянської України до курсу на повне економічне та військове об'єднання з Росією, а заодно проголошувала наступаючу Червону армію армією двох держав — російсько-українською Червоною армією. Саме такий документ більшовики й запропонували підписати боротьбистам 12 грудня на засіданні представників КП(б)У та УКП(б). Однак, всупереч сподіванням Москви, настроєні на розбудову реальної, а не фіктивної української радянської державності, боротьбисти категорично відмовилися визнати подальше підпорядкування України Росії в економічному та військовому відношеннях.

Про те, які суперечки навколо цієї проблеми розгорнулися між боротьбистами (Г. Гринько, Л. Ковальов) та більшовиками (Х. Раковський, С. Косіор), свідчить протокольний запис ходу засідання, що його подаємо у дещо скороченому вигляді:

Гринько: Намітилося продиктоване життям визнання Української Радянської республіки як самостійного політичного цілого... Комуністи-боротьбисти в цілях більш повного й планомірного використання матеріальних ресурсів України в інтересах комуністичної революції наполягають на самостійному економічному центрі (Уккранаргоспі) та на створенні військового центру, який, не порушуючи єдності оперативних завдань і командування, один тільки має забезпечити комплектування армії.

Косіор: Так це ж основа всього.

Гринько: Ми ж про основи, а не про фікції й маємо намір говорити.

Раковський: Потрібно ясно встановити, що в інтересах розвитку революції на Україні нашим вихідним пунктом має бути орієнтація на економічне та військове об'єднання з Росією.

Гринько: Вважаємо необхідним утворення в завершеному апараті пролетарської влади на Україні економічного та військового центрів, що, розуміється, не має порушити ні єдності економічних планів, ні єдності військового командування.

Раковський: Найближчий Всеукраїнський з'їзд Рад може дати остаточну форму наших відносин з Росією та виправити помилки, якщо такі були допущені, тепер же потрібно виходити із постанови центральних виконавчих комітетів про об'єднання комісаріатів.

Гринько: Значить, ви вважаєте, що ця постанова має бути тимчасовою до з'їзду Рад?

Раковський: Так.

Ковальов: Положення постанови ЦК РКП про Україну як про самостійне політичне ціле самі собою мало що говорять. Вся справа у конкретизації цих положень...

Гринько: Питання формулюється так: яку практичну лінію повинен проводити Ревком у галузі ведення тих комісаріатів, які за постановами Центральних Виконавчих комітетів є об'єднани ми? Чи повинен Ревком у всіх своїх практичних заходах продовжити політику цього об'єднання, чи Ревком має підготувати 1 об'єднання всіх сторін життя Української Радянської республіки навколо свого центру?

Раковський: Ревкому належить продовжити оформлення цього об'єднання. Нема потреби створювати окремі апарати, якщо є російські із представниками в них від України.

Ковальов: Загальна постановка політики, що не поведе за собою створення економічного та військового центрів на Україні, буде фікцією, безплідною для революції.

Гринько: Формальна постановка питання, за якою постанова центральних виконавчих комітетів про об'єднання комісаріатів залишається в силі лише до нового рішення Всеукраїнського з'їзду Рад, могла би бути прийнятною. Але практична політика Ревкому, спрямована на реалізацію цього об'єднання, була би невірною. Ми вважаємо за необхідне в інтересах зміцнення пролетарської влади на Україні об'єднання всіх сторін життя навколо Українського центру (Уккранаргосп, Наркомвоєн), причому, розуміється, не будуть порушені ані єдність економічної політики, ані єдність військового командування.

Раковський: Постанова Центральних Виконавчих комітетів про об'єднання комісаріатів — наші передумови при створенні Ревкому.

Ковальов: Якщо йдеться про продовження старої політики, то немає потреби говорити про Ревком, можна просто відтворити старий уряд із всіма його взаємовідносинами...

Раковський: Увійшовши до Ревкому, ви повинні будете підписати Декларацію.

Ковальов: Таку, де мова йде про непорушний пункт щодо практичного проведення політики об'єднання комісаріатів на основі літньої постанови центральних виконавчих комітетів, підписати не можемо...

Не домовившись, учасники засідання розійшлися. Проте боротьбисти дуже помилялися, розраховуючи на те, що їх “тверда позиція” зможе якось вплинути на більшовиків.

13 грудня Х. Раковський доповів ЦК РКП(б) про результати переговорів із боротьбистами й відмову останніх підписати спільну Декларацію. Вихід із “незручної ситуації” знайшли швидко, Політбюро ЦК РКП(б) визнало за доцільне негайно видати від імені більшовицької частини Всеукраїнському Зверненню до українського населення, яке б містило всі “потрібні” положення і, водночас, опублікувати в пресі уривки(!) з протоколу засідання від 12 грудня, де “підтверджувалася відмова боротьбистів підписати загальне Звернення, незважаючи на те, що в ньому визнається незалежність України”. У цей же день підписане Г. Петровським, В. Затонським та Д. Мануїльським Звернення до робітників та селян України було доведено до відома громадськості. “Вільна та незалежна Українська Соціалістична Радянська Республіка знову воскресне, — зазначалося в ньому. — Вона буде йти рука в руку з вільною та незалежною Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою. Об'єднання їх армій в одну, російсько-українську Червону армію, буде служити запорукою міцності цього союзу... Визволителька Червона армія, що наступає тепер під червоними прапорами, є армією обох робітничо-селянських республік. На своєму наступному Всеукраїнському з'їзді Рад українські робітники та селяни будуть мати змогу визначити остаточно форму відносин між УСРР та РСФРР. Право розпоряджатися своєю українською державою належить виключно робітникам та селянам України.”

Переконавшись у тому, що подальша конференція з українськими більшовиками, які спиралися на багнети наступаючої російської Червоної армії, є справою безперспективною, лідери партії боротьбистів 17 грудня підписали угоду на запропонованій більшовиками платформі — погодитися на тимчасове, принаймні до чергового Всеукраїнського з'їзду Рад, повне підпорядкування Росії українських економічного та військового апаратів. Особливо підкреслювалося зобов'язання обох сторін рішуче припинити “всяку агітацію, що переслідує на українській території організацію сепаратних військових утворень із колишніх партизанів та петлюрівських частин, які розклалися, й військове відокремлення української Червоної армії від російської”.

Підписання керівництвом УКП(б) цієї угоди з більшовиками викликало незадоволення серед значної частини боротьбистів. Уже наприкінці грудня у Києві відбулися мітинги на підприємствах та в установах, де були прийняті резолюції з вимогами негайно приступити до створення Української Червоної армії. Цю ідею боротьбисти наполегливо намагалися довести й до червоноармійців-українців. Зокрема, М. Михальчук намагався виступити з викладом позицій боротьбистів перед червоноармійцями Богунської бригади на організованому для них більшовиками мітингу-концерті на честь визволення Києва. Коли зробити це йому не вдалося, текст звернення до богунців було надруковано на сторінках періодичного органу УКП(б) “Боротьба”. “Недалекий вже той час, — зазначалося в цьому зверненні, — коли ви, переможці під Києвом, зустрінетесь із повстанцями й, залишившись у лавах військ для охорони порядку та закріплення радянської влади на Україні, станете могутньою основою великої Української Червоної армії. Вашим бойовим гаслом має стати “Самостійна організація Радянської влади на Україні!” Хай живе Українська Червона армія! Хай живе самостійна Українська Соціалістична Радянська Республіка!”

Усерйоз побоюючись такої активної діяльності боротьбистів (зокрема, їх агітації в українських за походженням частинах — неблагополучних, нестійких за визнанням самих же більшовиків), керівництво КП(б)У 7 січня 1920 р. виступило із Заявою, в якій вимагало від ЦК УКП(б) негайно “вжити заходів щодо точного додержання угоди й повного сприяння російсько-українській Червоній армії у виконанні покладених на неї завдань”. Під тиском більшовиків керівництво УКП(б) відмежувалося від боротьбистських виступів на місцях і прийняло офіційне рішення про передачу всіх своїх повстанських загонів до Червоної армії. Підписана, в тому числі й представниками партії боротьбистів, відозва Всеукраїнському “До всіх повстанців та партизанів України” з закликом переходити до лав Червоної армії, була оголошена 10 січня 1920 р. А невдовзі, 22 січня за підписами Г. Петровського, В. Затонського, Д. Манільського, Г. Гринька та С. Терлецького було видано Декларацію Всеукраїнському “Про військову політику на Україні”, яка, фактично, розв'язувала руки російському більшовицькому Центру в проведенні своєї лінії у військовому питанні на терені УСРР.

Цей документ був, по суті, розгорнутим викладом тез Л. Троцького “Українська армія, українські повстанці та інше”, про які вже йшлося вище, щоправда, із суттєвими корективами та доповненнями.

Перш за все Декларація сповіщала про рішення Всеукраїнському здійснювати військово-будівництво в республіці, виходячи з положень угоди ВУЦВК та ВЦВК від 1 червня 1919 р. про об'єднання військових сил України та Росії, щоби продемонструвати, що це рішення є добровільним і “ні в якому разі не являє собою умаління державної самостійності Української Республіки”, в документі визнавалося право останньої на найближчому з'їзді Рад перевирішити означене питання, однак тут же,

за кращими більшовицькими традиціями (визнання права на відокремлення ще не означає доцільності цього відокремлення), робилося застереження відносно того, що “всі свідомі елементи повинні пояснити робітничим та селянським масам України необхідність збереження та зміцнення єдності військової організації братерських країн”.

У Декларації зазначалося, що “до остаточного оформлення взаємовідносин двох республік територія УСРР має бути поділеною на два військові округи із “входженням їх до загальної організаційної системи Федеративної Республіки”. Окружні комісари про свою діяльність мали доповідати також і Всеукрревкому. Найближчим завданням військової організації в Україні проголошувалося “створення червоних українських частин із українських робітників та селян, що не експлуатують чужої праці, з українським командним складом і командуванням українською мовою”. Також наголошувалося на необхідності нагляду за тим, щоб “у всіх червоноармійських частинах, які пересуваються Україною, незалежно від національного складу цих частин, комісари, командири і, взагалі, відповідальні працівники були, по можливості, або українцями, або, по крайній мірі, особами, близько знайомими з українськими умовами.”

У документі прямо вказувалося на те, що в наміри радянської влади входять “планомірна закладка фундаменту Української Робітничо-селянської Червоної армії”. Зазначалося, що спочатку вона має складатися з кількох “зразкових українських полків із відповідною кількістю спеціальних частин”. Сповіщалося й про те, що Реввійськрада РСФРР для того, щоб “прискорити, наскільки можливо, роботу по формуванню зразкових українських полків”, віщала наказ про створення спеціальних курсів командного складу для підготовки командирів із середовища українців.

Одночасно в Декларації підкреслювалося, що безпосередньо до організації Української Червоної армії можна буде приступити тільки через певний час, після виконання цілого ряду попередніх умов — передусім, після ліквідації в Україні “професійного партизанства, махновщини та бандитизму”. Без цього, зазначалося в документі, “створення української армії мало б не позитивні, а негативні наслідки, тільки посилило б хаос у країні”.

Декларація визначала цілу систему заходів, спрямованих на боротьбу з “професійним українським партизанством”. Діючим на терені України військовим частинам відтепер категорично заборонялося приймати до свого складу партизанські загони і навіть окремих добровольців. Усіх партизанів належало негайно відправляти в тил для проведення “чистки” від “бандитських елементів”. “На зайнятій частинами Червоної армії території,— категорично наполягалося в документі,— не повинно залишатися жодної нерегулярної частини. Всі партизанські загони мають бути негайно роззброєні, ті, хто буде вчиняти опір, мають бути винищені”.

Не менш “рішучі” заходи передбачалося вжити й щодо роззброєння “українського кулацтва”, яке, як зазначалося в Декларації, являло собою “елемент соціального розпаду, хаосу, розрушення української державності”. Для виконання цього завдання армійським реввійськрадам належало виділити “надійні дисципліновані частини”, поставивши їх на чолі “випробуваних командирів та комісарів — українців чи тих, хто добре знає українські умови”. Окружним губернським та повітовим комісаріатам пропонувалося зосередити всю свою увагу на повному роззброєнні населення. “Роботи мають вестися, — підкреслювалося в документі, — не поспіхом, а згідно зі строго продуманим планом, із застосуванням облав, видаванням премій за виявлення прихованої зброї та безжалісну розправу із усіма приховувачами”.

Окреме застереження робилося в Декларації й відносно можливих спроб “будь-якої політичної групи на Україні спертися на повстанські загони або покласти їх в основу формування окремої армії” (зрозуміло, відносилось це, передусім, до боротьбистів). Такі спроби, зазначалося в Декларації, мали бути таврованими як військове запродаство та зрада справі Української Соціалістичної Республіки, винні у таких “злочинах” мали б передаватися трибуналу для засудження згідно з законами військового часу.

Заручившись “офіційною підтримкою” Всеукрревкому, російське більшовицьке керівництво активізувало діяльність, спрямовану на військову інтеграцію України в Росію. Вже 23 січня 1920 р. наказом Реввійськради РРФСР було утворено Харківський (у складі Харківської, Катеринославської, Полтавської, Донецької, Таврійської, а з кінця серпня — Олександрівської та Кременчуцької губерній) та Київський (у складі Чернігівської, Подільської, Волинської та Херсонської губерній) військові округи. Підпорядковувалися вони московському військовому Центру і водночас безпосередньо мали підлягати Реввійськраді Південно-Західного фронту. Згідно з постановою Всеукрревкому від 27 січня 1920 р. “Про об’єднання діяльності УСРР та РСФРР” на території України набирали чинності всі російські декрети з військових питань. До цього часу за наказом РВР РСФРР (що його було видано ще 12 грудня 1920 р.) у Петроградському, Московському, Ярославському та Приволзькому військових округах було сформовано й відправлено в Україну по 2 губернських та 20

повітових військкоматів. “Українським” органам місцевого військового управління належало у стислі строки налагодити облік призовного контингенту в Україні та приступити до проведення тут мобілізацій до “російсько-української Червоної армії”.

Повне підпорядкування українських військового та господарського апаратів Росії фактично зводило нанівещь статус УСРР як самостійної держави. Між тим, більшовики продовжували демонструвати свою прихильність курсу на “українську незалежність”. У середині лютого 1920 р. Всеукрревком припинив своє існування, були відновлені ВУЦВК (на чолі з Г. Петровським) та Раднарком (на чолі з Х. Раковським). У заяві від 19 лютого 1920 р. український радянський уряд ще раз підтвердив свою тверду волю охороняти незалежність та недоторканість УСРР. А двома днями пізніше, 21 лютого, ВУЦВК прийняв постанову “Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською.” Положення цього законодавчого акту мали поширюватися не тільки на цивільні, але й на військові установи, розташовані на терені республіки. Останньому російське більшовицьке керівництво, зокрема особисто Ленін, надавали чималого значення, розраховує на те, що таким чином російську Червону армію, російський військовий апарат можна буде пристосувати до українських умов. 22 лютого 1920 р. Ленін направив телеграму Сталіну, в якій спеціально торкнувся цього питання. “Необхідно негайно,— наполягав він,— завести перекладачів у всіх штабах та військових установах, зобов'язавши безумовно всіх приймати заяви та документи українською мовою. Це безумовно необхідно — щодо мови всі поступки та максимум рівноправності”. Керуючись директивою з Москви, реввійськрада Південно-Західного фронту направила телеграму реввійськрадам 12-ї, 13-ї, 14-ї армій, окрвійськкомам Харкова та Києва із наказом суворо дотримуватися такого порядку щодо застосування української мови: а) при письмових зносинах (органів цивільної влади з військовими комісаріатами), зокрема в телеграмах, доповідях і т. ін., а також і в усних зносинах українська мова має вживатися нарівні з російською; б) при зносинах військових комісаріатів із реввійськрадами армій та фронту, а також із Всеросголовиштабом та іншими центральними установами має вживатися українська мова з російським перекладом або тільки російська; в) при зносинах як населення, так і українських радянських або приватних установ із реввійськрадами армій та фронту українська мова має вживатися нарівні з російською; г) у тих військових установах, де відсутні працівники, що володіють українською мовою, мають бути заведені у штаті перекладачі.

“Щодо мови — всі поступки” — ця фраза Леніна досить чітко визначала те найбільше, що його готова була у цей період дозволити собі Москва, маючи на увазі реальні поступки українцям у військовій сфері. Хоча завданням військової організації в Україні згідно з Декларацією Всеукрревкому від 22 січня 1920 р. й було проголошено “створення українських частин з українським командним складом та командуванням українською мовою”, проте на практиці із виконанням цього завдання більшовики явно не поспішали. Так само не поспішали вони й з організацією обіцяних курсів для підготовки українського командного складу, яким належало очолити так звані “зразкові українські полки”. Щоправда, на початку 1920 р. з частин УГА, які перейшли на бік радянської влади, було сформовано Червону Українську Галицьку армію (ЧУГА). Російський більшовицький центр сподівався використати її для встановлення своєї влади на “неопановані” ще до цього часу території Західної України (мова про організацію та нетривале існування цього військового формування піде далі), що ж до “опанованої” Східної України — то тут російській Червоній армії вже не потребувалося цивілізованого прикриття, принаймні у такому вигляді. На думку більшовицьких лідерів, тут можна було вже обмежитися й мовними поступками. Але ж, як з'ясувалося, навіть і таке, здавалося б, скромне завдання, як забезпечення рівноправності української та російської мов на терені України, виявилось для більшовиків непосильним. Перші ж спроби директивно ввести українську мову в цивільні, не кажучи вже про військові, установи наштовхнулися на твердий опір з боку в абсо лютній більшості російських та русифікованих відповідальних працівників партійних, державних органів, військового апарату. Зокрема, керуючий справами реввійськради Південно-Західного фронту Р. Берзин всупереч постанові ВУЦВК про рівні права української та російської мов видав розпорядження №790, яким наказував зноситися з фронтовими установами виключно російською мовою. Також і київський губвійськком вішав наказ про заборону використання української мови на залізницях. Подібних розпоряджень було чимало, і хоча офіційно вони скасовувалися, проте на практиці добитися виконання постанови ВУЦВК від 21 лютого так і не вдалося.

Однак де в чому більшовицька влада виявилася більш ніж послідовною. Передусім, стосувалося це запровадження проголошених Декларацією Всеукрревкому від 22 січня 1920 р. широкомасштабних каральних заходів по “очищенню” території України від “професійного партизанства, махновщини та бандитизму”. Стосувалося це й прийняття радикальних заходів проти тих політичних партій та груп,

які не відмовилися від ідеї утворення на базі цих українських повстанських сил самостійної Української Червоної армії — передусім проти боротьбистів і групи федералістів.

Лапчинський та його однодумці знову активізували свою діяльність напередодні IV конференції КП(б)У, коли в місцевих більшовицьких організаціях проходило обговорення тез ЦК КП(б)У “Про державні відносини Радянської України та Радянської Росії”. Під час ряду партконференцій, які відбулися в цей період, зокрема IV Подільської (13-15 лютого 1920 р.), Миського району Києва (19 лютого), Київської міської (мала права губернської, 20-21 лютого 1920 р.), федералісти виступили з критикою “нового” курсу більшовиків в Україні. “Із відчаєм ми переконуємося,— зазначалося в резолюції, оприлюдненій ними на партконференції миського району Києва,— що багато хто з членів партії на чолі з товаришами, які нині керують нею, нічому не навчилися на досвіді минулого року... Вони намагаються, як і раніше, проводити політику, яка неминуче призведе якщо не до нового крушіння пролетарської диктатури в Україні, то спричинить до надто повільного й хворобливого будівництва тут комуністичного суспільства... Вся політика виявилася побудованою на повному ігноруванні соціальних, історичних, національних особливостей України. Виник безумний і згубний для справи революції план окупації України військовими й політичними силами Радянської Росії”. Вимоги, що їх висували федералісти, залишалися незмінними: організація повноцінних органів державної влади України замість існуючих фіктивних, цілковито підпорядкованих Москві, негайне відтворення самостійних українських економічного, військового центрів. Торкаючись військового питання, федералісти погоджувалися з тим, що “на час загостреної боротьби з контрреволюцією “збройні сили УСРР та РСФРР мають бути об’єднаними — і загальним командуванням, і загальним військово-адміністративним та постачальним апаратом. Разом із тим, як зазначалося в резолюції, керівництво об’єднаними збройними силами двох республік має здійснюватися не Реввійськрадою РСФРР, а спеціально створеною з цією метою Федеральною Реввійськradoю з входженням до неї представників і України, і Росії. Федералісти, як і раніше, наполягали на необхідності формування на терені республіки українських військових частин з українським комскладом та командуванням українською мовою, вони вимагали також негайного перепідпорядкування існуючих в Україні органів місцевого військового управління українській радянській владі в особі відповідних виконкомів та Наркомвоєну республіки. Останній же, на їх думку, мав підпорядкуватися безпосередньо уряду УСРР і, водночас, Федеральній Реввійськradі.

Прийняти цю резолюцію на конференції миського району Київської більшовицької організації федералістам не вдалося. Вимоги їх були рішуче відкинуті антиукраїнської настроєною більшістю присутніх (із 400 делегатів за вищевказану резолюцію проголосувало лише 10). Різко негативно відреагували на виступ Лапчинського й учасники Київської міської партконференції: вони не тільки затаврували лідера федералістів ренегатом, але й поставили питання про виключення його з партії.

І все ж, окрім більшовицькі організації (Уманська, Волинська, Черкаська та ін.) позицію федералістів підтримали, причому досить активно. Волинський губком КП(б)У, зокрема, всупереч рішенню ЦК КП(б)У від 1 березня 1920 р. про виключення Лапчинського з партії демонстративно висунув його своїм представником на IV Всеукраїнську партконференцію, що розпочала роботу 17 березня 1920 р. в Харкові.

Федералісти сподівалися на обговорення своєї платформи Всеукраїнською партконференцією. З цією метою були підготовлені тези щодо порядку денного конференції (вироблені групою членів Київської організації КП(б)У разом із представниками Київщини, Харківщини, Полтавщини, Подолі та Волині). Окремий пункт документу спеціально присвячувався питанням військового об’єднання України з Росією. Наведемо його положення:

1. оборона соціалістичної держави від зовнішньої і внутрішньої контрреволюції має знаходитися в руках озброєного робітничого класу, організованого в бойові частини за принципом територіального комплектування;

2. в період загостреної боротьби існуючих вже радянських республік із міжнародним капіталом необхідно і на Україні негайно створити робітничо-селянську армію за типом російської, міцну революційною свідомістю та згуртовану керівництвом політпрацівників — комуністів. Для цього в Українській Червоній армії командування й політична освіта мають вестися українською мовою, командний та комісарський склад мають бути українськими, тобто добре знайомими із психологією українських трудящих мас, тісно пов’язаними із політичним життям країни;

3. для успішного виконання бойових завдань і для необхідної єдності військових сил армії радянських республік мають бути об’єднаними загальним командуванням та загальним військово- адміністративним центром в особі Федеральної Революційної Військової Ради із представників урядів окремих радянських республік;

4. комплектування територіальних червоноармійських частин та все військово-адміністративне управління на території УСРР має проводитися за планом та на основах, встановлених Федеральною РВР (через військові відділи виконкомів, військові комісаріати, губернські та волосні), об'єднані Народним комісаріатом у військових справах України, підпорядкованим Робітничо-Селянському Уряду УСРР та Федеральній Реввійськраді.

На конференції, однак, ні Лапчинському, ні його однодумцям навіть виступити не дозволили. Для розгляду так званої “справи Лапчинського” було створено спеціальну комісію (у складі Сапронова (голова), Рафаїла, Козюри). Розглянувши вимоги федералістів, комісія визнала їх такими, що “виходять за межі можливих дискусій урядах партії”. Конференція затвердила постанову із забороною надалі подібних виступів. “Я вважаю, — прокоментував це рішення Я. Сапронов, — що наша партія є достатньо сильною для того, аби сказати “циц”, всілякі подібні речі на цю тему припинити”.

Зазначимо, що грізне “циц” не подіяло на федералістів. Деякий час опозиційна група ще продовжувала свою діяльність — аж доки нею не зайнялася спеціально створена ЦК КП(б)У комісія на чолі з Ф. Дзержинським. Рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 7 липня 1920 р. Лапчинського виключили з партії і 16 липня заарештували, а після місячного ув'язнення вислали в Росію для проходження там “політичного карантину”.

У виступі на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У проти Лапчинського та його прихильників один із більшовицьких лідерів — Я. Яковлев (Епштейн) висловив побоювання з приводу того, що федералісти можуть об'єднатися з боротьбистами й “створити ядро проти КП(б)У”. Побоювання ці були небезпідставними, адже погляди федералістів та боротьбистів фактично збігалися. До того ж, чимало членів УКП(б) так і не погодилися з рішенням свого керівництва піти на компроміс із більшовиками. Відтак упродовж січня-лютого 1920 р. в Київській, Полтавській, Катеринославській губерніях відбулися антибільшовицькі мітинги, організовані боротьбистами. Вимоги їх, як і вимоги групи федералістів, залишалися незмінними — розбудова реальної української радянської державності, створення українських економічного, військового центрів, організація Української Червоної армії.

Хоча боротьбистське керівництво відмежувалося від цих виступів, проте це не врятувало УКП(б) від більшовицьких звинувачень у спробах “розколоти ряди трудящих мас України”, “підтримці бандитизму”, намаганнях утворити “сепаратні військові формування”. “Незважаючи на угоду, щоб не мати ніяких окремих військових організацій, — скаржився на боротьбистів Х.Раковський на черговому засіданні Виконкому Комінтерну 5 лютого 1920 р., — вони висувають принцип створення Української Червоної армії, який у даний момент є контрреволюційним, вони відправляють відозви до частин, які розклалися, вони намагаються створити розкладення в нашій армії.”

26 лютого 1920 р. Виконком Комінтерну, керований більшовицькою Москвою, остаточно відмовив партії боротьбистів у прийомі її до цієї організації, запропонувавши “справжнім комуністичним елементам боротьбистів вступити в ряди КПУ (більшовиків). 4 березня 1920 р. Всеукраїнська конференція боротьбистів прийняла рішення про саморозпуск партії. До травня 1920 р. із 15 тис. наявних на той час членів УКП(б) на основі індивідуальних заяв до КП(б)У було прийнято близько 4 тис. (після “чистки” 1921 р. з цих 4 тис. в КП(б)У залишилося лише 118, а в 1926 р. в більшовицькій партії було лише 13 колишніх боротьбистів). Так перестала існувати одна з найвпливовіших українських комуністичних партій — сила, яка мала значні шанси очолити боротьбу українців за створення дійсної української радянської державності. Щодо “боротьбистських бунтів” на місцях, то 1400 випробуваних чекістів на чолі з “залізним Феліксом”, які прибули з Росії, не пошкодували сил для ліквідації усіх повстанських загонів.

Разом із боротьбистами з політичної арени зійшла й партія борбистів, яка у червні 1920 р. також була змушена самоліквідуватися. На деякий час в Україні лишилася тільки УКП (Українська Комуністична партія). Як і УКП(б) українська партія комуністів виступала за організацію Української Червоної армії, за створення реальної української радянської державності. Проте, маючи у своєму складі кілька сотень членів, ця партія не становила загрози для політичної монополії КП(б)У в Україні, тому якийсь час їй ще було дозволено існувати.

Приборкавши своїх можливих опонентів, більшовики, як і обіцяли, “надали змогу” черговому Всеукраїнському з'їзду рад висловитися про подальшу долю “військово-політичного союзу” з Росією. Більшовики вміло організували роботу IV Всеукраїнського з'їзду рад (16–20 травня 1920 р.): серед 811 делегатів з'їзду виявилось 710 членів КП(б)У. Зрозуміло, з'їзд рішуче висловився за найтісніший союз України з Росією. Резолюція з'їзду “Про державні взаємовідносини між УСРР та РСФРР” проголосила, що “УСРР, зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Республіки!). Підтвердивши червневу 1919 р. угоду між Центральними

Виконавчими Комітетами УСРР та РСФРР щодо об'єднання комісаріатів військового, фінансів, залізничного народного господарства, пошти та телеграфу і праці, з'їзд доручив майбутньому Центральному Виконавчому Комітетові “вести і далі ту саму політику тіснішого єднання”...

Отже, політична лінія, що її наполегливо утверджували більшовики, на IV Всеукраїнському з'їзді Рад знайшла своє цілком логічне продовження.

Чотирикутник смерті

Як підкреслює Лев Шанковський, що спочатку вихвольної війни стратегічне положення українських армій не було таке „прекрасне”, як нам дехто пробує вмовити, покликаючись на розвал двох імперій. По-перше, показується, що фактично російська імперія не розвалилась аж так, щоб бути неспосібна до агресивної війни проти України. По-друге, імперія ця скоро відроджувалася, що правда у двох ворожих собі формах — червоній і білій, — але на переломі 1918 і 1919 років обидві вони вже диспонували значною силою, яка й загрожувала українській державності. До цих двох ворожих сил, в листопаді 1918 року, приєдналася ще ворожа Польша, якої „моцарствові” апетити сягали по Київ і по кордони лередрозборової Польщі з 1772 року. Українські армії були не тільки ослабі, щоб боротися водночас проти всіх цих трьох ворогів, але й мусіли бути об'єднані, щоб боротися тільки на одному фронті. Отже від самого початку визвольної війни умовки для боротьби українських армій не тільки не були „прекрасні”, але, навпаки, були дуже погані. В українській мемуаристичній літературі звикли називати „чотирикутником смерті” ситуацію, в якій знайшлись об'єднані українські армії пізньої осені 1919 року, але, насправді, цей осінній „чотирикутник смерті” був тільки логічним наслідком великого „чотирикутника смерті”, в якому українські армії мусіли змагатися від самого початку своєї боротьби за українську державність. І від самого початку визвольної війни українські армії були оточені з усіх сторін залізним перстеном ворожих або ворожо-невтральних армій, при чому, як ми вже згадували, воєнний потенціал кожної з них був більший, як воєнний потенціал української армії: большевики мали значні людські ресурси й міцну воєнну індустрію, польська й денікінська армії майже необмежену воєнну допомогу держав Антанти, румунська армія — багатющі склади колишньої російської армії в Басарабії й Молдавії, — тільки українська армія не мала нічого, ні власної зброєвої індустрії, ні боєприпасів, ні одягу й взуття, ні навіть санітарних матеріалів і ліків.

Трагедією української армії був факт, що ведучи в таких умови нах війну на два фронти, вона таки дуже потребувала моральної й матеріальної допомоги Антанти, як зрештою потребували її інші проти большевицькі армії. Вона насамперед потребувала допомоги Антанти, щоб звільнитись від війни на польському фронті і концентрувати всі свої сили на протибольшевицькому. І вона таки дуже потребувала зброї, муніції, воєнних матеріалів, одягу, взуття, ліків, щоб посилитися, розгорнутися, максимально використати сили українського народу. Допомогу цю повинна була дати Антанта, бо ж українська армія вела війну проти московсько-большевицьких армій, а Франція й Великобританія були лідерами „хрестоносного походу” проти большевицької Москви. За воєнною допомогою українській армії повинен був промовляти факт, що український народ своїми власними силами поставив був армію, яка в серпні 1919 року була третьою за величиною збройною силою у Східній Європі (110000 старшин і вояків), що українські селянські повстання в Україні створили були для большевиків грізний 1 внутрішній фронт та що українська армія мала великі потенційні можливості дальшої розбудови, далеко більші, як їх мала Добровольча армія ген. Денікіна. На жаль, цього всього не врахували держави Антанти. Поставивши на фальшивих коней, на Польшу й Добрармію ген. Денікіна і держави Антанти із заложеними руками спокійно приглядалися, як укр. раїнську протибольшевицьку силу винищують не тільки большевики, але і їхні сателіти: Польша й Добрармія ген. Денікіна. Та на цьому не скінчилось. Не бажаючи комплікувати своєму ставленникові — ген. Денікінові — справ в Україні, держави Антанти не тільки відмовились постачати українській армії воєнні й санітарні матеріали, але й установили блокаду на територію України, зайняту українською армією, щоб у ніякому разі, ніяке воєнне постачання чи навіть ліки не продісталися в Україну. Ця блокада завдала смертельного удару українській армії. При недостатчі ліків тифозна катастрофа вивела з ладу українську армію, спричинивши їй жахливі втрати. Залишки української армії, що і перейшли тифозну катастрофу, могли ще бути здатні на блискучі воєнні діла (I Зимовий похід), але вже не могли вирішити вислідів визвольної війни. Таким чином тифозна епідемія в українській армії була найгіршим наслідком „чотирикутника смерті”, головною причиною катастрофи української армії й головною причиною поразки у визвольній війні. Це ствердження — ніяке перебільшення. Якби Україна отримала була медично-санітарну допомогу із Заходу, яку повинна була дістати хоч би з чисто гуманітарних мотивів, — не кажучи вже про пропущення ліків і санітарних матеріалів,

закуплених і заплачених у Марселі, — тифозна катастрофа була б оминула українську армію й вона легко могла б виповнити те місце в Україні, що його залишала розкладена й тікаюча денікінська армія. Від неї вона могла здобути багато воєнного майна, яке могло придатися для дальшої боротьби проти большевицької Москви.

Так чи інакше, у другій половині 1919 року перед українською армією стануло в усій ширині капітальне питання її воєнного постачання. Власні боєприпаси кінчилися й військові склади світили пустками. Де яку кількість воєнного постачання отримувано з Румунії, але це була контрабанда, про яку держави Антанти нічого не знали і цього було замало для біжучих потреб армії. Таким чином, справи з воєнним постачанням українській армії стояли дуже погано й, відповідно до цього, її вигляди на продовження боротьби були найгірші.

У зв'язку з аналізою цієї ситуації не бракує голосів, які роблять закид тодішньому урядові чи урядам, вони, мовляв, не зробили всього, що потрібне, щоб дістати потрібне воєнне постачання й ліки для української армії. На цю ціль кажуть, треба було кинути всі запаси золота, валюти, цінних паперів, цукру тощо.

Ситуація української армії в „чотирикутника смерті” (брак визнання, ізоляція, залізний перстень ворожих армій) постійно загрожував українській армії катастрофою. Абсурд ведення двофронтової війни виявився наглядно в червні 1919 року, коли обидві українські армії повели свої славні офензиви: УГА в напрямку на захід (Чортківська офензива), Армія УНР у напрямі на схід (Проскурівська операція). Очевидно, роз'єднане оперативне зусилля не могло дати тривких успіхів, не зважаючи на блискуче ведення й помітні тактичні успіхи. Офензиви ці закінчили один етап двофронтової війни, але швидко показалося, що на цьому не кінець. Ситуація великого „чотирикутника смерті” накинута українській армії нову двофронтову війну, вже цілком абсурдальну, бо „трикутну”: українська армія проти Червоної армії, Червона армія проти Добрармії, Добрармія проти української армії й навпаки. Таким чином, передумовою будь-яких успіхів українських армій була ліквідація „чотирикутника смерті” силою української зброї (наприклад перемогою над польською армією) або дипломатичним шляхом. Для цього потрібна була рішуча дипломатична ініціатива, бо перебільшена віра у справедливе рішення Антанти й пасивне вичікування на нього тільки збільшувати небезпеку від „чотирикутника смерті”. За всяку ціну, конче треба було проламати залізний перстень оточення, бо без цього ми мусіли програти визвольну війну.

Коли ми при цьому, то з різних сторін вказують, що альтернативою до визнання й допомоги Антанти було визнання й допомога большевицької Москви. Одним словом, на нехіть Антанти до альянсу з Україною треба було відповісти альянсом з большевицькою Москвою, якій треба було допомогти зреволюціонізувати Європу. Згідно з цими теоріями, похід Червоної армії на р. Райн чи навіть на Атлантик був би сильно зменшив натиск большевиків на Україну, бо РСФСР була б поширилася на ряд європейських держав, а в цій поширеній федерації Україна, як союзник Червоної армії, могла була відіграти видатну роллю. Якби большевики на Заході були зазнали поразки, — кажуть прихильники орієнтації на Червону армію, Україна була б легко на руїнах большевизму визволилася своїми власними силами.

Щоб не говорити виключно про здогади та побожні бажання, треба ствердити, що в історії визвольної війни був момент, коли альянс з Червоною армією міг був постати. Було це в вересні 1919 року, коли ще Добрармія повною силою наступала на Москву, а ген. ЮденГ на Ленінград. Добрармія ген. Денікіна підходила до Орла, а тоді ще один скок й захоплення 100 км. віддаленої Тули з її воєнними завода спричинило б поразку Червоної армії. Це ще не значить що Червона армія була б припинила боротьбу проти Добрармії, але поразка під Тулою була б її значно утруднила.

У вересні 1919 року вернулася була місія ген. М. Омеляновича-Павленка зі ставки ген. Бредова, якому пропонувала воєнний альянс Добо, армії з українською армією. Місія ця закінчилася повною невдачею; ген. Бредов грозив ген. М. Омеляновичеві-Павленкові арештом за „измену отечеству”.

Негайно після повороту цієї місії повинна була бути вислана військова місія до командування Червоної армії в Москві, з пропозиціями воєнного альянсу. Можна припускати, що тоді пропозиції такого альянсу Червона армія прийняла би.

Проте, дальші перспективи цього альянсу були б такі сумні, невеселі. Політично, альянс укладено б тоді, коли український народ уже остаточно виліковувався від усяких ілюзій щодо „радянської” України. Крім цього майбутній досвід ЧУГА показував, чого можна було чекати від большевиків. З військового погляду уява про силу больше, виків була перебільшена; від них ми не могли дістати достатньої кількості боєприпасів й ліків... А вже зовсім перебільшена була уява про можливості Червоної армії нести на своїх багнетах революцію в Європу. Адже ж 5-мільйонна Червона армія зазнала повної поразки у війні із сателітом Антанти — Польщею. Сумніваємося, чи українська армія в ролі „союзника” авангарду світової революції — Червоної армії, могла була змінити такий вислід

революційного походу на Захід. З поразкою Червоної армії, яка мала своє джерело в недостатніх якостях цієї армії, побудованої на засадах всенародньої мобілізації, ми опинилися б там, де і є, в Українській ССР.

В умовах браку визнання й допомоги Антанти, в умовах ізоляції, спричиненої великим „чотирикутником смерти”, наша поразка у визвольній війні була повністю закономірна. Українська армія, не зважаючи на героїчну боротьбу, не могла змінити вислід визвольної війни. „Чотирикутник смерти” був головною причиною поразки, але той „чотирикутник смерти” був створений зовнішньо-політичними силами: нашими сусідами з їх загарбницькими апетитами та їхніми покровителями на Заході. Таким чином, в и н у за нашу поразку мусимо приписати зовнішньо-політичним силам, а не нам самим. У цьому приписуванні вини другим, а не нам самим, немає ніякої „безсилої злости”, а є просте ствердження історичних фактів.

Антанта й Україна. Ворожість Антанти до української визвольної боротьби

Наші внутрішньо-політичні помилки дрібні в порівнянні з велетенськими “заслугами” Антанти для нашого розгрому. Не ми, а місія ген. Бертеломі перешкодила нам добути воєнну перемогу під Львовом, і не наші помилки, а така збройна інтервенція Антанти прогнала нас з Галичини. Інтервенювала переможна Франція, яка післала проти нас французько-польське військо (армію ген. Галлера) й воно не тільки завдало удару Галицькій армії, але й і запілло нашого протибольшевицького фронту на Волині. Це ж сателіти Антанти, Польща й Румунія, підірвали силу нашої армії, грабуючи її майно — бази Армії УНР у районі Броди-Красне-Тернопіль-Підволочиська чи майно Запорізького корпусу в переїзді Басарабією. Остаточно Антанта знищила українську армію своєю бльокадою й тим фактично допомогла не своєму ставленикові ген. Денікінові, але большевицькій Москві. Хіба можна дивуватися, що так запланований і ведений “хрестоносний похід” проти большевицької Москви мусів закінчитися не тільки нашою катастрофою, але й катастрофою плянів Антанти, за що повну відповідальність несе вона сама?

У світлі цього банкрутства “мудрої” Антанти у Східній Європі, банкрутства, без якого можна було обійтися, якби державні мужі Антанти руководилися були у своїх плянах хоч би засадами таки ними проголошеного права про самовизначення народів, варт підкреслити, що нашого банкрутства тут немає; ми просто не могли побороти перешкод, які нам створював накинений нам “чотирикутник смерти”. Ми не могли виграти визвольної війни в умовинах “чотирикутника смерти”, але Антанта могла свій “хрестоносний похід” проти Москви закінчити своєю перемогою. Якщо це не сталося, то не важко ствердити, що тодішні помилки Антанти спричинили жахливі наслідки: вибух II Світової війни, яку спричинила большевицька Москва своїм альянсом з гітлерівською Німеччиною і цю велику загрозу, що її в нуклеарній добі, далі несе большевицька Москва всьому світові.

На тлі ствердження безсумнівної вини Антанти за поразку її „хрес- тоносного походу” і, в тому теж за поразку української армії, з'являється капітальне питання: Чому держави Антанти, — Франція, Великобританія, З'єднані Стейти Америки, Італія, — були ворожі українській визвольній справі й поборювали намагання українського народу створити свою самостійну й соборну державу? Чому Франція й Великобританія, зокрема остання, виключили з „хрестоносного походу” проти Москви українську армію, хоч вона фактично вела боротьбу проти большевицької Москви і представляла поважний силовий фактор у цій боротьбі? Чому Франція й Великобританія підтримували ворогів української державности — Польщу й Добрармію ген. Денікіна та не інтервенювала в інтеерсах свого “хрестоносного походу”, щоб ці її сателіти припинили війну проти протибольшевицької української армії? Питань таких можна ставити багато, але всі вони заторкатимуть засадничу ворожість держав Антанти до України, яка була рушієм їх політики щодо самостійної України та джерелом їх поглядів на українську визвольну боротьбу, як несумісну з інтересами імперій, держав і клас, що їх ці держави заступали.

Відповіді на ці питання були дуже різні. Дехто пробував пояснювати ворожість до України загальною ігноранцією державних мужів Антанти й послідовною за нею наївністю, яка легко сприймала антиукраїнську пропаганду різних наших “приятелів” — москалів, поляків і жидів, що доволі свobodно поводитися на дипломатичних паркетах Парижа, Лондону й Вашингтону та вмiли говорити мовою, зрозумілою політикам і дипломатам. І так, наприклад, державні мужі Антанти мали під їх впливом прийняти “аргумент”, що українці, по суті, “півбольшевики” і мало чим різняться від справжніх большевиків. Факт, що в УНР при владі довгий час були: соціалістичні партії і що в цій УНР обов'язували радикальні закони про соціалізацію землі, лісів, вод і під- земних багатств та державна контроля над торгівлею й банками, мусів сприяти поширенню поглядів про „український

большевизм чи пів-большевизм” і ці погляди підтримували зокрема численні російські й польські поміщики, власники копалень і банкіри, що, виїхавши за кордон, вели пропаганду проти УНР, яка “забрала” їм їхнє майно. Державним мужам Антанти були близькі клопоти тих людей, до яких приєднувалися ще власні турботи про те, хто платитиме більйони золотих рублів, позичених Францією й Великобританією царській Росії. Большевицький уряд проголосив офіційно, що ні боргів, ні процентів большевицька Росія платити не буде.

Була ще одна причина, чому державні мужі Антанти уподібняли УНР до РСФСР та український визвольний рух до большевизму: Це були мирові договори з Центральними державами, складені, насамперед, УНР, а потім теж РСФСР у Берестю. Державні мужі Антанти добре пам'ятали ці Берестейські договори, які для німецької армії ліквідували Східний фронт і дали змогу перекинути німецькі війська Східного Фронту на Західній проти Антанти. Зокрема добре пам'ятали державні мужі Антанти український “хлібний мир” (Бротфріден) у Берестю (9.III.1918), який своїми економічними концесіями для кайзерівської Німеччини звів унівець економічну бльокаду Німеччини державами Антанти. Прийшовши на запрошення уряду УНР в Україну, щоб нібито допомогти УНР у війні проти большевиків, німецька армія дістала була безпосередній доступ до всіх цих харчів і сирівців, що їх морська бльокада намагалася недопустити до Німеччини. Публічна опінія на Заході закидала большевикам й українцям, що їх' мирові договори в Берестю продовжили війну на цілий рік, унаслідок чого згинули сотні тисяч вояків антантських армій. На цьому тлі поширилося переконання, що договори ці склали “німецькі агенти”, а про український визвольний рух почала ширитися опінія, що він “видумка” або “інтрига” Німеччини. Ясно, що російська й польська дипломатії підтримували з усіх сил таку опінію своєю пропагандою про “німецьке походження” українського визвольного руху і в цьому відношенні окремо заслужився колишній прем'єр російського Тимчасового уряду А. Ф. Керенський. В його антибольшевицькій та антиукраїнській пропаганді Берестейський договір був головною темою й головним доказом.

Пояснювано теж ворожість Антанти до України русофільством державних мужів Антанти. Воно, нібито, мало моральний підклад, мовляв, Росія була союзник Антанти й, тому, держави Антанти, вдячні за вклад російської армії у спільну перемогу, мусять допомогти різним білим арміям відбудувати імперію, знищену революцією. Насправді “русофільство” Антанти мало джерело у великопростірних ідеях, яким патронував (і патронує) інтернаціональний фінансовий капітал, і це, очевидно, мало великий вплив на уряди держав Антанти. Цей капітал (інтернаціональні банки, корпорації, монополії) хотів утримати, за всяку ціну, російську великопростірну імперію і з усіх сил протривав її “балканізація” у формі окремих національних держав. Великі простори вигідніші капіталові, як ринки збуту, а теж терени експлуатації підземних і надземних багатств, ніж дрібні національні державки, що своїм існуванням перешкоджають «прогресові» та схованим під це слово «великим прибуткам з великих просторів». Цей була причина, чому впливовий інтернаціональний капітал, представлений могутніми банками й компаніями на ньюйоркському Волл Стріті, в 1917–1920 роках підтримував або большевиків, або білі контрреволюційні армії, в обох випадках сподіваючись реставрації великого російського простору у формі єдиненділімої російської імперії. І йе теж причина, чому в наші дні ці самі кола з усіх сил підтримують політику американсько-советського «детанту», сподіваючись мати з нього великі економічні користі.

Ворожість до України мала теж джерело у польонофільстві окремих державних мужів Антанти, зокрема ж у французів. В Парижі перемогла ідея, що “сильна” Польща може Франції заступити Росію в характері союзника проти Німеччини. Ця “сильна” Польща мала постати шляхом загарбання українських, білоруських і литовських земель, на що погоджувалася Франція. Вчення Романа Дмовського, що тоді володіло умами й серцями польського народу, закликала створити “Велику Польщу” шляхом поділення з Росією українських і білоруських земель; воно виключало яке-небудь порозуміння з українським та білоруським народами проти Росії. Ідеї ці без решти збанкрутували в 1939–1945 роках, бо показалося, що багатонаціональна Польща ніяк не була “сильна” і не могла врятувати не то Францію, але й навіть саму себе. Історія Польщі пішла б зовсім іншими шляхами, якби польська політика в 1918–1920 роках була розвивалася на засадах, пропагованих тепер відомим польським публіцистом Юліушом Мерошевським. Допомога Польщі для УЛБ (України, Литви й Білорусі — термін Мерошевського) створила б на “міжмор'ї” від Балтику до Чорного моря спілку незалежних держав, які були б стали найкращою гарантією миру на вічні часи, створивши непоборну перешкоду для московського й німецького імперіялізмів. Спілка, ця мала всі дані поширитися на Кавказ і на південні та західні слов'янські держави. Справжньої величі Польщі треба було шукати не в загарбництві сусідніх непальських територій, але в ролі, яку вона могла відігравати у своєрідному Варшавському чи Київському пакті на основі свого політичного, економічного й культурного

потенціалу. А так історія Польщі відмотувала гітлерівську окупацію, Катинь, варшавське повстання і завершення того всього: сателітський статус у сучасному Варшавському пакті.

Визнання УНР де факто

Як відзначав український історик, професор, доктор Олег Підгайник Франція й Великобританія визнали УНР де-факто 4 січня 1918 року. Франція призначила "комісарем Французької республіки в Україні" ген. Табуї, а Великобританія своїм представником в Україні британського одеського консуля Сера Джана Піктона Багге. Цього ж дня вони обидва передали свої уповноваження, на вчистій авдієнції, прем'єрові УНР Володимирові Винниченкові. Послідовно, 17 січня 1918 року представники уряду УНР Теодот Галіп й Євген Голіцинський почали в Яссах переговори з місією Антанти про фінансову й технічну допомогу для української армії. Переговори ці тривали тиждень і закінчилися позитивно, але представники Антанти попередили українську делегацію, що договорення будуть неважні, якщо УНР складе перемир'я з німецькою та австро-угорською арміями.

Проголошення III універсалу Центральної Ради, листопад 1917 року

Отже за півтора місяця після проголошення III Універсалу Франція й Великобританія визнали УНР де-факта і нав'язали з нею дипломатичні взаємини. Сталось це тому, що УНР диспонувала на той час поважною збройною силою. Цю українську збройну силу пильно обсервували офіцери антантських місій ще під час її блискучого наступу в офензиві Керенського (в липні 1917 року), потім і пізніше. Вже в серпні з'явився в Києві напівофіційний емісар Франції Жан Пелісьє, а потім теж ген. Табуї та інші офіцери французької й британської воєнних місій. Вони перевели основні переговори з Симоном Петлюрою, тоді головою Українського Генерального Військового Комітету (УГВК) Центральної Ради і генеральним секретарем військових справ, а теж з Олександром Шульгином, генеральним секретарем міжнародних взаємин (отже, міністром закордонних справ). Петлюра обіцяв ген. Табуї, що на випадок французької фінансової й технічної допомоги розгорне українську армію до 300 000 бійців.

Очевидно, держави Антанти, Франція й Великобританія, не визнали УНР із прихильності до визвольної боротьби українського народу, але з власних корисливих міркувань. Антанта, за всяку ціну, прагнула втримати Україну у стані війни проти центральних держав та зберегти хоч би й видимість фронту, щоб центральні держави не могли забрати з нього своїх військ і перекинути їх на захід. Крім цього Антанта хотіла зберегти видимість українського фронту проти большевицьких військ, бо большевицька Москва вже 15 грудня склала була з центральними державами перемир'я на всьому фронті. Для втримання фронту, воєнна місія Антанти (ген. Бертеломі) випрацювала точні пляни, згідно з якими на протинімецькому фронті мали бути вжиті війська українські, польські, чеські, югославські, козацькі, мусульманські, румунські й російські добровольці. Війська ці мали зайняти важливі, у стратегічному відношенні, позиції на „Українському фронті”, який, до речі, був уже створений шляхом об'єднання колишніх російських фронтів: Південно-Західного й Румунського. Союзні війська не мали вести ніяких західно-наступальних операцій, тільки боронитися проти австро-німецьких військ.

Плян цей упав, бо тим часом у Центральній Раді перемогла орієнтація на Центральні держави. Для перемоги нової орієнтації вистачила більшість у ЦК соціал-демократичної партії, яка вирішила включитися в переговори в Берестю, отже, йти слідами большевиків. Симон Петлюра демісіонував з посту секретаря військових справ (30 грудня), а його наступником став речник германофільської орієнтації Микола Порш, який 17 січня проголосив демобілізацію всіх частин української армії й заступлення її "народною міліцією" з добровільців. Очевидно, участь УНР у мирових переговорах у Берестю Антанта потрактувала як отвертий ворожий акт УНР до держав Антанти, і що так воно буде, про це ген. Табуї попередив уряд УНР дня 24 січня. Довідавшись про Берестейський договір УНР з

Центральними державами, французький прем'єр Жорж Клемансо погрозив: "Ті українці ще придуть до нас!" Клемансо не помилявся, українці таки прийшли.

Чи була для УНР можливість залишитися при Антанті і, після нецілого року, знайти у переможному таборі „союзних і заприязнених держав”? Апологети Берестя кажуть нам, що мирові переговори з Центральними державами були конечні, бо в першій війні проти большевицької Москви виявилось, що всі українізовані частини колишньої російської армії небоєздатні й розбігаються або проголошують „нейтралітет”. Це не зовсім вірно. Уступаючи перед полчищами М. Муравйова, що нараховували 6000 бійців, з Києва вийшли понад 3000 українських вояків, що створили „Запорізький загін” під проводом енергійного ген. Адама Присовського. Крім нього існував ще „Загін Слобідських Гайдамаків” під проводом Симона Петлюри, що нараховував 300 бійців. Після залишення Києва, загонові ген. Присовського наказано прочистити від большевицьких частин чотирикутник між Коростенем, Сарнами, Рівним і Бердичевом і загін виконав де повністю, роззброюючи численні большевицькі частини, відсилаючи їх на Московщину та забираючи від них численне військове майно. Пізніше цей загін розгорнувся в Запорізьку бригаду, Запорізьку дивізію й Запорізький корпус, створюючи одну з найкращих частин української армії.

Річ у тому, що на той час сила свідомих і здисциплінованих 3300 бійців була дуже значна. Для порівняння скажемо, що менш-більш у той сам час залишила Ростів, що був під атакою большевицьких військ. Добрармія, — тоді ще під проводом ген. Алексеєва й ген. Корнілова, — й вирушила у свій І Льодовий похід на Кубанщину. Тодішню силу Добрармії визначували на 1100 бійців, при чому стан її на Кубанщині впав до 700 бійців. Отже вся тодішня сила Добрармії рівнялася тільки % сили українських протибольшевицьких військ.

На цьому наші порівняння ще не вичерпуються. Треба ще сказати, що в січні 1918 року "Вільне козацтво" нараховувало до 60 000 вільних козаків, у тому тільки на Звенигородщині 20 000. Вільнокозацька "республіка" на Звенигородщині стала гробом для збольшевиченої VIII армії яка втратила в ній два свої корпуси. Спроби муравйовських військ пройти через район "республіки" були відбиті, потім відбиті були також спроби німецьких військ. Перша капітуляція німецьких військ у Першій світовій війні відбулася у Звенигородці, де німці капітулювали перед вільними козаками. За большевиків район "республіки", відомий як "Холодний яр", мав теж свою славетну бойову історію.

Коли додати ще до цього, що існували теж українські частини на фронті, в Одесі, Катеринославі тощо, то не можна сказати, що Україна була позбавлена своїх збройних сил, А вже про доцільну дію цих сил, як теж іншонаціональних частин, хай би була потурбувалася Антанта. Справа аж ніяк не була безнадійна, бо якби навіть німці наступали на Україну, то такі повстання, як таращанське, Звенигородське та інші були б ішли в Антанти на рахунок визвольної боротьби українського народу й не на рахунок большевиків, як пішло фактично таращанське повстання., Не мржна теж позбавитися злорадної думки, що займаючи Україну, зустрічі німецьких військ з большевицькими не могли бути приязні. Німецькі команди були б просто наказували большевицьким військам залишати райони, заплановані для німецького війська, вже хочби тому, щоб знеможливити большевицьку агітацію серед вояків німецького кайзера. Після виграної війни, Антанта наказала б німцям допустити в ці райони українське військо. З цих рожевих спекуляцій висновок ясний: українським політикам бракувало відчуття, хто виграє війну й тому поставили на силу, якій було приречено цю війну програти.

Українізація деяких частин і з'єднань російської армії

В перші місяці революції український військовий рух направляв всю свою енергію й сили на заснування в сухопутних військах і на флоті російської армії українських організацій. В цей період українського військового руху безперечним його лідером став Військовий клуб імені гетьмана Павла Полуботка.

Завдячуючи Клубу імені П. Полуботка, а дуже часто й незалежно від нього, на всіх російських фронтах, в тилкових гарнізонах і на флотах засновувалися різноманітні українські організації. Та їх діяльність з перших же днів стала повністю залежати від приналежності лідерів цих організацій до тих чи інших партій і організацій. Наприклад, представники українських соціалістичних партій проводили у військах мітинги, віча, засновували різноманітні ради й комітети, зі всіх сил старалися пробудити у вояків соціальну й національну свідомість, але за межі цих дій виходити не збиралися. А в українському військовому русі бачили тільки *«засіб поглиблення революційності мас»* та за рахунок якого старалися підвищувати свій авторитет і свою значимість в очах загальноросійської революційної демократії. В той же час самостійники в розширенні масштабів українського

військового руху бачили початок створення українських національних збройних сил як основи майбутньої самостійної держави. Тому вони зразу ж після заснування клубів та інших громадських організацій приступали до формування військових частин.

Перша така військова частина, полк імені Богдана Хмельницького було сформовано завдячуючи енергії й старанням членів клубу ім. П. Полуботка, воїнів-українців, зібраних на Київському збірно-розподільчому пункті та, звичайно, завдячуючи підтримці Української Центральної ради. Але подальша робота членів клубу ім. П. Полуботка з заснування наступних полків з боку Центральної ради підтримки не мала. Мало того, грубе, безпardonне ігнорування членами Центральної ради вимог вояків-українців про затвердження вже сформованого ними полку імені гетьмана Павла Полуботка, стало однією із причин, що підштовхнуло полуботківців до здійснення повстання.

Професор Григорій Савченко у своїх дослідженнях надає інформацію, що за червень 1917 року для поповнення російських військ всіх фронтів було відправлено 697 маршових рот, при загальній їх чисельності 138 000 солдатів. Частина Південно-Західного фронту склала 315 маршових рот, при цьому до початку наступу, тобто до 18 червня (1 липня за н. ст.), фронт отримав 70 маршових рот, при загальній чисельності 50 тисяч осіб. Що ж стосується Українського Військового генерального комітету, то він з метою українзації 6-го, 17-го та 41-го армійських корпусів за червень-липень 1917 року спрямував у ці корпуси 138 ешелонів українського поповнення (Савченко Григорій. Особистий склад 34-го армійського корпусу на початку українзації з'єднання (липень 1917 року). // Воєнна історія Поділля та Буковини. Матеріали Всеукраїнської наукової воєнно-історичної конференції 25-26 листопада 2009 р. м. Кам'янець-Подільський. - С. 175).

Враховуючи заслуги вояків-українців у наступі військ Південно-Західного фронту керівництво Українського військового генерального комітету звернулося до Верховного головнокомандуючого російської армії з пропозицією проголосити спеціальним наказом 6-й, 17-й і 41-й армійські корпуси українськими. Але Ставка відмовила Генеральному комітету в його домаганнях і відповіла, що для українзації будуть визначені інші дивізії, при цьому наполягаючи продовжити надсилати українські маршові роти на поповнення старих дивізій (В. К. З другого Всеукраїнського військового з'їзду. // Літературно-науковий вісник. Річник XXII. ІЛXXI. Книжка X. За жовтень. – Львів: Наук. Тов. ім. Шевченка, 1923. - С. 147).

Із спогадів начальника штабу 6-го армійського корпусу генерал-майора Олександра Греківа ми дізнаємося, що коли *«дві третини особистого складу частин корпусу вже поповнили українцями, аж раптом у ставці вирішили спинити українізацію й деякі корпуси, у тому числі й 6-й, оголосили деукраїнізованими»* (Греків Олександр. Спогади (1917–1919 рр.) // Військово-історичний альманах. Число 1(16).- 2008. - С. 124).

І тільки після цього рішення генерал Лавр Корнілов, вже в якості командуючого Південно-Західним фронтом, видав офіційний наказ про українізацію 34 армійського корпусу.

Під час обговорення 22 червня 1917 року на вечірньому засіданні п'ятої сесії Центральної ради проблеми, яка виникла з відправкою на фронт полуботківців, виступив голова Генерального комітету Симон Петлюра. В ході цього виступу він інформує високе зібрання також і про відправку на фронт українських маршових рот: *«Фактично справа про отправку ешелону виглядає так: 4 тижні назад почали збиратися люди. До того часу з наказу Гзнерального комітету отправлено було 4 ешелони в українські корпуси. Коли приїхали з Чернігова 700 чоловік справа загальмувалась»* (Українська Центральна рада. Документи і матеріали у двох томах. Том 1. – Київ: Наукова думка, 1996. - С. 114).

Аналізуючи цей фрагмент виступу Симона Петлюри зроблено наступні висновки:

По-перше, Генеральний комітет *«4 тижні назад почав збирати людей»* для відправки на фронт. А так як те засідання сесії Центральної ради відбулося 22 червня, то зі слів С. Петлюри ми знаємо, що Генеральний комітет розпочав *«збирати людей»* 25 травня, тобто через 17 днів після завершення роботи I Українського військового з'їзду».

По-друге, до приїзду *«з Чернігова 700 чоловік»* Генеральний комітет встиг відправити *«4 ешелони»* українських вояків. А так, як кількість вояків в одному ешелоні в середньому складала 2 500 осіб, то можна зробити висновок, що за перших чотири тижні вони з Києва відправили на фронт біля 10 000 вояків. Як для організаційного періоду це непогано. Тим більше, що в цей період могли відправлятися вояки-українці і з інших міст.

А щодо подальшої долі самого полку, то він завершує свою розповідь словами: *«Більше не довелося мені бути в Симферополі. Майже через рік я довідався, що Симферопольський полк імені гетьмана Петра Дорошенка не піддався москалям в час Муравйовської навали і, пробиваючись до Києва, загинув у боях під Олександрівськом та Синельниковом. Сю звістку передав мені товариш по праці, старшина полку п. Шиманський»* (Юртик Г. «Перший» Симферопольський полк ім. гетьмана

Петра Дорошенка. // Літературно-науковий вісник. Річник XXII. Т. I–XXIX. Книжка I. За січень. - Львів: Наук. Тов. ім. Шевченка, 1923. - С.42).

Що ж в дійсності сталося з Першим Сімферопольським полком імені гетьмана Петра Дорошенка достеменно не відомо. Відомо лише те, що підрозділи Сімферопольського полку ім. П. Дорошенка в середині грудня 1917 року (в кінці грудня 1917 року – на початку січня 1918 року за н. ст.) брали участь в боях за станції Лозова і Синельникове. Та зокрема те, що один із куренів цього полку, після захоплення більшовиками станції Синельникове, було роззброєно.

2 квітня у Севастополі на зборах представників рад було засновано - управу Севастопольської чорноморської громади (СУЧТ) у складі: голови – професора Вячеслава Лашенка (пізніше його замінив мічман Яким Христинич); заступників голови: учителя М. Коломійця і матроса С. Пашенка; секретаря – учителя С. Лихоніса; членів ради-управи: капітана берегової оборони Володимира Савченка-Більського, інженера, корабельного інструктора М. Неклієвича, мічмана Д. Дежура, боцмана Івана Прокоповича, штурмана Івана Усенка, мічмана Якіма Христинича, кондуктора В. Вітинського, прапорщика морської піхоти Д. Величка та інших. На цих же зборах були вибрані делегати на Український національний конгрес мічман Я. Христинич і матрос С. Пашенко.

Завдяки проведеній членами Севастопольської української чорноморської громади агітаційно-пропагандистської роботи на Чорноморському флоті проходив процес українізації екіпажів кораблів. Першим кораблем, що 30 червня (12 липня за н. ст.) підняв український прапор був міноносець «Завидний». Ініціатором цієї акції став боцман Іван Прокопович. Після міноносця «Завидний» невдовзі були українізовані екіпажі панцерника «Синоп», панцерника «Пантелеймон», крейсера «Пам'ять Меркурія», транспорта «Прут», кількох міноносців і підводних човнів, серед яких був на той час наймодерніший «Нерпа». Але найбільшим успіхом безперечно було те, що членам СУЧТ вдалося українізувати екіпаж велетня – дредноута «Воля» (колишній «Імператор Александр III»).

Восени 1917 року силами Чорноморського флоту і морської піхоти був сформований Морський курінь імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного в складі понад 600 озброєних старшин (офіцерів), підстаршим (унтер-офіцерів) і матросів флоту та морської піхоти. Командиром куреня було обрано – підполковника Плещука, писарем – мічман Д. Дежура, начальником господарської частини – боцман І. Прокоповича, скарбником – штурмана І. Усенка, комісаром – мічман Я. Христинича. На озброєнні куреня було 600 гвинтівок, 10 кулеметів «Люїс» і набої. Виїхав курінь з Севастополя до Києва 5 листопада (18 листопада за н. ст.). 11 листопада (24 листопада за н. ст.) він прибув вже у Київ дая захисту Української Центральної ради (Христинич Яким. Українська революція в Чорноморській військовій флоті. // Військово-історичний альманах. – Число 2 (7) 2003. - С. 139, 145, 149).

Процес українізації підрозділів і частин російської армії проводився також і в військах Північного і Кавказького фронтів. Але ефективність проведених заходів з українізації, як на Північному і Кавказькому так і на інших фронтах була надзвичайно низькою, особливо так було тоді, коли за процес українізації брався Український військовий генеральний комітет. Учасник тих подій професор Дмитро Дорошенко досліджуючи причини такої низької ефективності роботи Генерального комітету, зосередив свою увагу на наступних факторах:

«Найбільш імпонуючим явищем в розвитку українського руху був національний рух серед армії і стремління до так званої українізації війська. Це був цілком натуральний і здоровий рух, котрий на жаль, не дав сподіваних наслідків лиш через нездатність і неуміння своїх керівників. Замість того, щоб відразу поставити справу на твердій національно-історичній основі, використовувати всі здорові елементи армії зверху до низу й організувати українське військо на принципах твердого ладу й дисципліни, керманічів, здебільшого молоді недосвідчені люди, прапорщики або військові урядовці повели справу з усіма прийомами дешевої демагогії і самі ж підкопували організацію армії тим, що вносили в неї роз'єднуючі соціальні гасла, а головне – виявили брак справжнього патріотизму й ідеалістичного захоплення, так потрібного завжди в такому ділі: як і скрізь, виплили наверх різні авантюристи й просто кар'єристи, що дбали перш за все за самих себе. До того ж усіх заїдав страх перед «контрреволюцією», котра вважалася їм скрізь, в усіх кутках та цілинах. Через те боялися і не давали ходу дійсно заслуженим бойовим генералам і офіцерам, а доручали високі відповідальні посади в руки прапорщиків або нестройових офіцерів. Тому-то в справі українізації війська не було якогось стройного плану і системи, і не використано тих можливостей, які самі собою відкривалися. Наприклад, справі формування окремих українських частин дуже співчував начальник VIII армії, а потім (після [генерала] Гутора) главноюз ген[ерал] Корнілов. Він навіть сам доручив генералові П. Скоропадському (майбутньому Гетьману України), коменданту 34-го корпусу, розпочати українізацію цього корпусу, вважаючи, що українізовані, себто сформовані виключно з українських контингентів частини найкраще б'ються з ворогом - так воно справді й було. Але Військовий

генеральний комітет у Києві, на чолі якого став С. В. Петлюра, з недовір'ям ставився до цих заходів і робив діло по-своєму, но з цього виходило багато шуму, а справжнього діла не було» (Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.), - Київ: Тем-пора, 2007. - С. 129-130).

Що ж до недоліків у роботі самого голови Українського військового генерального комітету і водночас Генерального секретаря Військових справ Симона Петлюри, то з цього приводу у своїх дослідженнях Дмитро Дорошенко пише, що «С. Петлюра, людина цивільна, що мала з військовою справою лиш те спільне, що з поч[атку] 1916 року служив урядовцем Всеросійського Земського Союзу на Західному фронті» (Дорошенко Дмитро. Історія України 1917-1923 рр. - Том 1. Доба Центральної Ради - Ужгород: Свобода, 1932. - С. 371). А отже, у Симона Петлюри проблема була в тому, що він не був професійним військовим, а тому й не знав всіх тонкощів побудови та подальшого управління частинами, з'єднаннями й об'єднаннями Збройних сил. А для того, щоб виглядати більш компетентним, С. Петлюра оточив себе прапорщиками, нестройовими офіцерами, офіцерами закомплексованими на соціалістичній ідеології, унтер-офіцерами, військовими урядовцями, солдатами та матросами.

Завдячуючи «великій, дуже великій праці» цих помічників С. Петлюри, всі українські частини, з'єднання й об'єднання до кінця 1917 року були повністю деморалізовані. Й досить було десь комусь пустити чутку про «демобілізацію», як 1 740 000 військовиків-українців забувши про честь, про доблесть, про братерство й священний обов'язок перед Батьківщиною кидали зброю, амуніцію й коней та бігли до своїх домівок, родин, домашніх господарств, а найчастіше в рідні села грабувати, вибачте, ділити панські маєтки. А вже захист рідного краю, то нехай про нього думають старшини, для того ж їх і призначили старшинами, а також одинокі патріоти підстаршини, солдати і матроси та романтично-революційно налаштована молодь - юнкери (юнаки), гімназисти і студенти.

Українська мова в УВО

Людмила Гриневич детально розкриває запровадження української мови серед командного і політичного складу Українських військових організацій.

Ще на початку 1919 р. більшовики не приховували свого ставлення до української мови як до «петлюрівської», «контрреволюційної». Х. Раковський, виступаючи на III Всеукраїнському з'їзді рад (березень 1919 р.), заявив: «Якби ми оголосили українську мову державною, то це означало б, що ми віддаємо владу поміщикам, дрібнобуржуазній інтелігенції, яка настроєна анти- революційно, яка була з Петлюрою і лишалася тут, а тепер хоче бути робітничо-селянською».

Варто зазначити, що підхід до української мови як до «петлюрівської», на відміну від «пролетарської», «інтернаціональної» російської мови, в цей період був досить поширений не тільки серед російсько-єврейської більшості, але й серед української меншості КП(б)У. Командир тарашанців батько Боженко, наприклад, бувши комендантом м. Дубно, заборонив місцевій театральній трупі грати «Сватання на Гончарівці», мотивуючи це тим, що «п'єса йде контрреволюційною мовою». Також і Юрій Коцюбинський, за спогадами Івана Майстренка, «принципово» розмовляв тільки російською мовою, демонструючи таким чином свій інтернаціоналізм.

Сплеск селянських повстань, численні заколоти в Червоній армії навесні-влітку 1919 р. стали реакцією українців не лише на спроби більшовиків запровадити «військовий комунізм» в Україні, але й на антиукраїнську за своєю суттю національну політику. Це змусило Леніна та його прибічників переглянути лінію партії в «українському питанні» — в тому числі, й щодо української мови. Ухвалена в грудні 1919 р. III Всеросійською конференцією РКП резолюція «Про радянську владу на Україні» вимагала від більшовиків «на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіяко протидіючи спробам відтіснити українську мову на другий план».

Упродовж 1920 р. уряд УСРР схвалив ряд законодавчих актів щодо поширення української мови в республіці — постанови ВУЦВК від 21 лютого «Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською» та РНК від 21 вересня про впровадження української мови в школах і радянських установах. Проте на практиці ці документи виявилися лише черговою декларацією. В умовах, коли наслідки кількасотрічного гноблення й придушення української та насаджування в Україні російської мов були досить відчутними, формальне визнання рівності двох мов, яким обмежилися більшовики, не створювало передумов для дійсного розвитку української мови, скоріше навпаки — сприяло збереженню попереднього стану речей. До того ж, з прийняттям вищезазначених постанов ставлення до української мови (та й до всього українського) російського в своїй абсолютній

більшості партійно-радянського апарату республіки на краще не змінилося. Саме на початку 20-х років серед антиукраїнської наставленої частини партійців виникла й почала набувати поширення так звана “теорія боротьби двох культур”, прихильники якої стали доводити, що відсталі й селянські за своїм духом українська мова й культура невдовзі мають відмерти під тиском “передової, пролетарської” культури — російської. “Що ж тут поробиш, — обґрунтовував неминучість цього один із палких провідників “теорії” Д. Лебідь — колишній катеринославський робітник, а в 1920–1924 рр. другий секретар ЦК КП(б)У, — якщо історія розпорядилася так, що центрами культури стали центри іншої культури — російської”.

Не менш активно, ніж партапарат, протидіяли рішенням уряду України про впровадження української мови в установах республіки і військові. Керуючий справами реввійськради Південно-Західного фронту Р. Берзин, наприклад, всупереч постанові ВУЦВК від 21 лютого видав розпорядження №790, згідно з яким зноситися з фронтовими установами належало виключно російською мовою. Згодом наказ про заборону української мови на залізницях видав київський губвійськком. Подібні дії були непоодинокими. І хоча РВРР ці накази скасувала, за вказівкою ЦК РКП вже наприкінці лютого 1920 р. була видана спеціальна директива із визначенням порядку застосування української мови у військових установах і підрозділах, розташованих в Україні, однак це мало що змінило. Великодержавницьки наставлене, переважно російське військове командування всіляко саботувало не тільки українську мову, але й будь-які українізаційні заходи, що їх уряд на чолі з Х. Раковським намагався запровадити в армії. Пригадаємо, знову-таки, з якою лютістю накинулося керівництво ДУВУЗу на Г. І. Солодуба за спроби організувати Харківську школу Червоних Старшин як центральну, щоб в перспективі створити на її базі мережу україномовних військово-навчальних закладів різних родів зброї. Показово, що після однієї з перших перевірок школи Солодуба ДУВУЗ видав розпорядження негайно ввести в ній, поряд з українською, викладання російської мови. Відносно ж викладання української мови в інших військових школах, розташованих в Україні, ДУВУЗ не поспішав. І хоча в резолюції І конференції працівників військових навчальних закладів України та Криму (квітень 1921 р.) була визнана потреба в оволодінні курсантами – майбутніми командирами українською мовою, проте ні в 1921, ні в 1922, ні навіть до кінця 1923 рр. вивчення цієї мови до обов'язкової програми військових шкіл України ДУВУЗ так і не включив.

Проти зростання антиукраїнських настроїв у партійному середовищі в республіці, саботування партійно-радянським апаратом мови переважної більшості населення України активно виступили колишні боротьбисти — Г. Гринько, О. Шумський, В. Блакитний (Елланський) та ін. Їх підтримали найбільш “гнучкі” більшовицькі лідери — Х. Раковський, М. Скрипник, М. Фрунзе. Останній у своїх виступах на жовтневому (1922 р.) пленумі ЦК КП(б)У, VII Всеукраїнській партконференції (квітень 1923 р.) заявив, що більшість у партійному керівництві республіки, погоджуючись на словах із потребою розвитку української мови, культури, на практиці веде лінію на мовчазне їх саботування, “розраховуючи, що врешті-решт зміниться обстановка і розмови про українську культуру припиняться”. Звинувативши Д. Лебеда та інших прихильників “теорії боротьби двох культур” у великодержавницьких нахилах, Командувач збройних сил України та Криму попередив про небезпечність для партії подібних поглядів. Він підкреслив, що “прагнення до створення централізованої республіки дійсно має бути провідним прагненням більшовиків” і, визнавши прогресивність асиміляції в цілому, зазначив, проте, що в теперішніх умовах закріплення радянської влади в Україні остаточне припинення “петлюрівського руху” неможливе без максимального пристосування до місцевих умов — насамперед, без оволодіння відповідальними працівниками партійних та державних органів республіки українською мовою. “У нас в Україні, — доводив він, — ми тільки зовнішньо справилися з відкритим рухом петлюрівщини. Ми його розбили, але він ще живий... Ми до цього часу не можемо сказати, що ми подолали цю небезпеку повністю. Ми з нею не справимося доти, доки не вирвемо зброї у петлюрівщини — української мови. Ця зброя є знаряддям проведення буржуазної політики. Ми повинні користуватися цією зброєю, щоб проводити пролетарську політику...”

Хоча ні на пленумі, ні на конференції жоден з присутніх і не наважився прямо заперечувати такий впливовій особі, як М. Фрунзе, однак висловлені ним звинувачення, безсумнівно, багато кому не сподобалися. Це досить красномовно засвідчила анонімна записка, що її було надіслано Х. Раковському під час роботи жовтневого пленуму ЦК — якраз після виступу Командувача. “Якщо Петлюру посадити замість Фрунзе, — писав якийсь “Ікс”, — і замінити Вас Грушевським, тоді піде українізація”.

На небезпеку наростання великодержавницьких тенденцій — і не тільки в Україні, але й в інших національних регіонах, врешті-решт звернуло увагу центральне партійне керівництво в Москві.

Подоланню цих загрозливих явищ і мала сприяти проголошена XII з'їздом РКП(б) політика коренізації, в основу якої, звичайно, було поставлене мовне питання.

Керуючись настановами з'їзду “віщати спеціальні закони, що забезпечили б вживання рідної мови у всіх державних органах та у всіх установах”, український уряд влітку 1923 р. видав два законодавчі акти, спрямовані на українізацію державного апарату й поширення української мови в Україні — декрет Раднар-кому УСРР від 27 липня “Про заходи українізації навчально-виховних та культурно-освітніх установ” та постанову ВУЦВК і РНК від 1 серпня “Про заходи забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української мови”. Хоча більшовики не відмовилися від визнання “особливого” статусу російської мови в республіці, проте на відміну від постанов 1920 р., у цих документах визнавалася потреба пріоритетного розвитку саме української мови. ВУЦВК і РНК України накреслили цілий комплекс практичних заходів щодо переведення у короткі строки на українську мову діловодства центральних і місцевих державних органів та установ, вивчення їхніми працівниками української мови (з цією метою в установах належало організувати спеціальні курси). Встановлювався термін — рік, протягом якого усі службовці мали опанувати українську мову, при цьому оговорювалося, що ті, хто не вивчить української мови до визначеного терміну, будуть звільнені з державної служби.

Нові законодавчі акти про впровадження української мови, зрозуміло, стосувалися й армії — зокрема, російських і російськомовних у своїй значній більшості працівників військових установ республіки, командного і політичного складу УВО. Адже запровадження української мови у військах, розташованих в Україні, мало не тільки продемонструвати українцям послідовність радянської влади щодо вирішення національного питання у військовій сфері, але й надати частинам та з'єднанням УВО, так би мовити національного характеру.

Про це відверто сказав М. Фрунзе у виступі на III з'їзді незаможного селянства України 15 травня 1923 р. “Ви бачите, як діє Петлюра, агенти Польщі, — заявив він, — вони говорять про те, що радянська влада це влада кацапська, великоросійська й у нас Червона армія кацапська, великоросійська. Держава давить, пригнічує і т. ін... Що це означає на практиці?... Щодо Червоної армії це означає, що ми в наших збройних силах повинні створити таку обстановку, при якій ніякого ґрунту й підстав для подібної агітації не могло б бути. Як це зробити? Це зробити треба так, щоб у частинах Червоної армії кожній народності була забезпечена політико-виховна робота рідною мовою, яка їй зрозуміла, і таке завдання ми собі ставимо”.

Намагаючись перевести проголошені більшовиками завдання у площину реальних дій, М.Фрунзе вже 10 травня 1923 р. видав наказ, згідно з яким командному та політичному складу окружних управлінь належало негайно приступити до вивчення української мови. Політуправління округу зобов'язувалося підготувати відповідні навчальні посібники та викладачів для проведення занять. Однак цей наказ Командувача, так само як і інші директиви щодо українізації у військах, наштовхнувся на протидію командного складу.

Аргументи проти українізаційних заходів залишалися незмінними — побоювання розпаду Збройних Сил, наростання “петлюрівських” настроїв як у самій армії, так і в республіці. Отож, як зазначалося в одному з документів Політуправління УВО, переважна більшість командного складу, для якого проголошена більшовиками коренізація взагалі була несподіваною, вдалася до свідомого гальмування справи націоналізації військ, зокрема й розпоряджень щодо вивчення української мови.

Проте після введення у серпні 1923 р. територіально-кадрової системи, коли частини та з'єднання УВО почали стрімко поповнюватися українцями, потреба у командних кадрах із знанням української мови загострилася — по суті, йшлося про налагодження у військах “на потрібному рівні” роботи серед нового українського (переважно селянського за походженням) поповнення, “ефективної обробки” його свідомості “у пролетарському дусі”.

Усвідомлюючи важливість забезпечення (передусім територіальних частин та з'єднань) достатньою кількістю “ідейно витриманих” командирів та політпрацівників, які б володіли українською мовою, М. Фрунзе 26 листопада 1923 р. видав наказ №1438, в якому визначив порядок і строки опанування командно-політичним складом УВО української мови. Це була своєрідна програма українізації військ округу на найближчий час. Наведемо документ повністю.

Наказ

Командувача Збройних сил України та Криму і Уповноваженого РВР № 1438 26 листопада 1923 р.
м. Харків:

У ряді наказів і циркулярів, як моїх, так і Політичного управління УВО, було поставлене перед усіма Штабами, Установами та військовими частинами серйозне і термінове завдання щодо вивчення усім комаїшним, політичним і адміністративним складом української мови, культури та побуту України (українознавства).

Це завдання, поставлене Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом перед усіма радянськими органами, особливо термінове й важливе значення набуває для частин нашого округу. Однак, незважаючи на це, не можна назвати жодної частини, хоч би й самої малої, де б це завдання було переведене у площину практичного вирішення.

Помічається неприпустиме зволікання, зневажання цієї роботи, створені для вивчення мови гуртки й групи розпадаються через відсутність слухачів. У результаті такого несерйозного ставлення втрачено багато часу, який був би достатнім для виконання покладеного на округ завдання.

Головною причиною такого ставлення є те, що командний і політичний склад недостатньо перейнявся розумінням серйозності й важливості цього питання.

Проте, у зв'язку з розширенням в окрузі територіальної системи комплектування питання про знання кадровим командним і політичним складом мови та побуту свого непостійного складу (в умовах нашого округу він буде на 75-80% українським) зумовлює тісну й швидку згуртованість, а отже, й високу боєздатність цих частин.

Ось чому в теперішніх умовах питання про вивчення української мови має бути поставлене як одне з основних завдань нашого округу.

Для виконання цього завдання наказую:

§1

Комкорам, Комдивам і Губвійськкомам перевірити виконання виданих раніше наказів і розпоряджень про вивчення української мови; там, де ці завдання виконали неповністю або зовсім не приступили до них, негайно вжити заходів до продовження цієї роботи.

§2

Не ставлячи перед собою завданням найближчого часу поголовне переведення стройового командування на українську мову, необхідно у нижчезазначені строки всьому командному, політичному і адміністративному складу засвоїти українську мову та основи українознавства (вивчення побуту, літератури, економічного становища країни), в першу чергу у тердивізіях і окружних військкоматах.

Примітка: зберігається в силі завдання, поставлене перед 67-м і 21-м полками, яким належить завершити перехід до стройового командування українською мовою до весни 1924 р.

§3

Через невеликий строк, який залишився до терзборів, Комдивам і Подивам тердиві-зій вжити екстренних заходів до якомога ширшого проведення політико-виховної роботи у цих частинах (політгодина, клубна робота, читання газет і т. ін.) українською мовою.

§4

У дившколах (стрілецьких та артилерійських) ввести як обов'язкові предмети українську мову та українознавство, звернувши особливу увагу на вивчення української мови.

§5

Звернути особливу увагу на вивчення української мови у всіх військово-навчальних закладах округу (за виключенням 1-х Кримських кавкурсів). Начальникам і комісарам вузів роз'яснити курсантам, що отримання призначення (після випуску) у межах Українського Військового Округу буде залежати від рівня їх знань української мови та українознавства, виявленого на випускних іспитах.

§6

Вивчення української мови та українознавства проводити:

а) серед працівників Штабу округу та окружних Управлінь — шляхом створення вечірніх обов'язкових курсів (не менше, як 3 рази на тиждень по 2 години).

б) таким самим чином у спеціальних частинах, польових дивізіях та військкоматах.

в) серед кадрів тердивізії, у дившколах, військово-політичних школах та вузах — шляхом включення української мови та українознавства до загальної програми занять.

§7

Для прискореного виконання визначених завдань використовувати культурне шефство, що його взяли на себе союзи працівників мистецтв і працівників освіти, а також залучити кошти та викладацькі, лекторські сили місцевих органів пролітпросвіти і партійної організації.

Жодні посилання на нестачу коштів до уваги братися не будуть.

§8

Строки для засвоєння курсу української мови та українознавства (не очікуючи програм із ПУ УВО) встановлюються такі:

а) для територіальних дивізій, військкоматів, Штабу і Управлінь округу — 4 березня 1924 р., для інших дивізій буде вказано строк додатково.

б) тердивізіям до початку зборів перемінного складу закінчити попередні роботи з тим, щоб після зборів зайнятися удосконаленням набутих знань, які закінчити до 1 березня 1924 р.

в) у дившколах для теперішнього складу курсантів — до моменту їх випуску, надалі і — на весь час навчання.

г) у вузах — для старших класів закінчити навчання до моменту випуску, для інших — розподілити заняття таким чином, щоб упродовж першого року перебування на курсах кожен курсант умів би говорити українською мовою, надалі займатися удосконаленням мови та засвоєнням українознавства.

§9

Цей наказ не поширюється на частини, що знаходяться в Криму. Для них буде виданий додатковий наказ.

§10

На виконання цього наказу Політуправлінню розробити:

а) програми вивчення української мови та українознавства;

б) план видавничої роботи на найближчі місяці;

в) загальний з Наркомосом та Українбюро ВУСПС циркуляр щодо лінії політосвіт- органів та союзів, “Робітос” (працівників освіти. — *Лзм.*) та “Робмис” (працівників мистецтва. — *Авт.*)

§11

Для контролю за виконанням цього наказу політорганам, командирам та комісарам частин та установ призначити спеціальні інспекції.

§12

На строк з 1 до 15 березня призначити повсюдні іспити з української мови та українознавства, результати яких будуть підсумовані спеціальною інструкцією.

§13

Персональну відповідальність за своєчасне виконання цього наказу покласти на комкорів і військкорів, комдивів, військкомдивів і губвійськкомів.

Командувач всіх Збройних сил України та Криму і Уповноважений РВР ФРУНЗЕ. Тимчасово виконуючий обов'язки начальника Політупрааління ГЛАГОЛЄВ. Начальник ЧЕРНИШОВ.

На виконання наказу №1438 Командувач Збройних сил України та Криму 7 грудня 1923 р. видав наказ №12 про розподіл працівників Штабу та Управлінь округу по групах для вивчення української мови. 11 січня 1924 р. М. Фрунзе видав наказ №53, яким затвердив розроблені ПУ УВО програми з української мови та українознавства. У методичних рекомендаціях до програм з української мови для командно-політичного складу підкреслювалася потреба диференційованого підходу до різних категорій військовослужбовців. “У той час, як викладання української мови серед штабників,— зазначалося в документі,— має своїм завданням настільки навчити їх мові, щоб став можливим перехід до штабної роботи українською мовою, викладання її серед працівників частин має на меті таке засвоєння цієї мови, щоб вона стала, врешті-решт, єдиною мовою всієї політосвітньої роботи”. 5 лютого 1924 р. Командувач видав ще один наказ — №133, згідно з яким конкретизувалися терміни проведення іспитів з української мови: серед працівників військкоматів, Штабу та Управлінь округу, а також командно-політичного складу територіальних дивізій — у березні 1924 р., серед командних кадрів інших дивізій — у жовтні того ж року, серед курсантів дившкіл та військових вузів — на час їх випуску. Для проведення іспитів у частинах належало створити Комісії у складі військкома частини (голова), командира, керівника занять та представника місцевого відділу народосвіти.

Як бачимо, М. Фрунзе досить рішуче взявся за українізацію командного складу УВО, проте завершити цю справу йому не вдалося. Навесні 1924 р. його відкликали з України в Москву — з цього часу українізація командних кадрів в окрузі поступово затихла. Дещо пожвавилася вона вже на початку 1925 р., після прийняття РВР СРСР розробленої не без участі того ж М. Фрунзе п'ятирічної програми національно-військового будівництва.

Навесні 1925 р. Національна комісія на чолі з Затонським (створена у грудні 1924 р. при РВР УВО), а також секція освіти НК РСГ провели перевірку знань української мови командно-політичним складом округу. Результати перевірки були сумними. З 246 працівників Штабу та Управління УВО українською мовою володіло лише 6 чоловік, з 317 працівників ПУ УВО не володіло українською 211. Не кращою була ситуація у з'єднаннях округу. Серед 4725 перевірених командирів вол одіто українською мовою 1299 чол. (27,5%), серед 994 політпрацівників відповідно 286 чол. (28,8%). Навіть у дивізіях, що були визначені для проведення українізації в першу чергу, і які, згідно з розробленими раніше планами, до цього часу мали вже повністю перейти на українську мову, кількість командирів, політпрацівників із знанням мови була незначною. Нижче наведені результати перевірки знань української мови у 95-й, 96-й, 99-й, сотій територіальних дивізіях. Оцінка знань перевірюваних проводилася шляхом розподілення їх за трьома групами: до першої були віднесені ті, хто вмів говорити, читати, писати українською мовою, до другої — читати й писати, до третьої — ті, хто мовою не володів.

Більше третини командирів та політпрацівників цих дивізіїв (40,9% та 37,1 %) взагалі не володіли українською мовою, більше третини (30,2% та 34,7%) володіли нею пасивно і, по суті, були також неспроможними проводити роботу з українським поповненням його рідною мовою.

Слід зазначити, що командно-політичний склад УВО виявився не єдиним “гальмом українізації” в республіці у цей період. Дуже повільно засвоювали українську мову і відповідальні працівники партійно-радянського апарату. Про це доповів на квітневому 1925 р. пленумі ЦК КП(б)У нарком освіти України О. Шумський. У резолюції “Про українізацію”, що її було схвалено на пленумі, опір з боку відповідальних працівників пояснювався “деякими пересудами, що склалися в суспільстві внаслідок жорстокої боротьби під час громадянської війни” (тобто визнавалося ставлення партійців до українізації як до петлюрів-щини).

Керуючись партійними директивами, ВУЦВК і Раднарком УСРР 30 квітня 1925 р. прийняли постанову “Про заходи термінової українізації радапарату”, у якій встановлювався термін українізації — до 4 січня 1926 р. Було створено Всеукраїнську Комісію українізації радянського апарату на чолі з головою РНК України В. Чубарем на яку покладалося керівництво проведенням українізації. Порядок робота Комісії визначався постановою РНК від 16 липня 1925 р. “Про практичні заходи українізації радянського апарату”. На засіданні 3 жовтня 1925 р. Центральна Комісія визнала за доцільне, щоб уся робота в справі українізації військових частин проводилася виключно під безпосереднім керівництвом реввійськради УВО та Комісії з українізації радапарату при УВО згідно з планами, визначеними рев-військкредою.

РВР УВО 24 жовтня 1925 р. видала наказ, згідно з яким 560 працівників Штабу та окружних Управлінь розподілялися на 14 груп (по 30-35 чол.) для проведення занять з української мови та українознавства. Загальне керівництво покладалося на так звану “Трійку з українізації”, що її очолив начальник агітпропу УВО Каган. Вжиті заходи дуже швидко дали позитивні результати — відсоток кадрів командно-політичного складу, охоплених заняттями українською мовою, зріс від 27,9% у 1924 р., 33,8% у 1925 р. до 71,3% у 1926 р., однак це зовсім не означало досягнення скільки-небудь значних успіхів щодо засвоєння мови. Перевірка, проведена наприкінці 1926 р., показала, що серед 330 працівників Управління та Штабу УВО добре володіли українською мовою (могли проводити роботу цією мовою) лише вісім серед 79 командирів полків та вище до першої категорії був віднесений 1 чол., до третьої — 46. Результати іспитів серед 2004 командирів та політпрацівників ряду з'єднань УВО були такими: (у %)

Отже, 96,7% командирів, 84% політпрацівників практично не могли спілкуватися з українським поповненням його мовою. Щодо українізованих територіальних дивізіїв, то в них все ж певні зміни відбулися — принаймні порівняно з 1925 р. Зокрема, за даними, наведеними в одному з документів ЦК КП(б)У, українською мовою в 1926 р. володіли 58,4% командирів-членів партії та 50% політпрацівників 96-ї дивізії, відповідно 47,4 та 76,5% сотої.

Отож, проголошена більшовиками кампанія, по суті, провалилася. Військове керівництво УВО пов'язувало це, насамперед, із “об'єктивними труднощами” — відсутністю потрібної літератури, нестачею викладацького складу чи слабкою його кваліфікацією, неможливістю налагодити роботу курсів з української мови, часті відрядження військовиків, зокрема, до районів комплектування і т. д. Безсумнівно, усі ці фактори, певною мірою, ускладнювали роботу щодо запровадження української мови, та дійсна причина все ж полягала в іншому — у стійкому негативному ставленні командно-політичного складу УВО і до проголошеної українізації в цілому, і до її проведення в армії. Це, між іншим, підтверджують численні військові та партійні документи. “Серед російського комскладу проявляється,— зазначалося у довідці з 2-ї Червонокозачої дивізії у 1926 р., — незадоволення українізацією, ініціативи та зацікавленості в її проведенні немає”, “Комсклад відверто протидіє

українізації” — підтверджувалося у донесенні з 80-ї стрілецької дивізії. “Випадки байдужості та негативного ставлення до вивчення української мови не поодинокі, “багато хто з командирів не вірить у можливість українізації”, “слабка постановка занять породила занепадницькі настрої серед складу, невіру у свої сили в оволодінні українською мовою, роздаються голоси: “скільки не вчи — все одно вивчити не можеш”, “українська мова у повсякденні непотрібна”, “ніж українізуватися — краще перевестися в інший округ”, “ми тут тимчасово”.

Відповідні кадри можна було підготувати у спеціальних національних військових школах, а також шляхом переведення в УВО з інших округів українських командних кадрів. Правда, від переведення командирів-українців центральне військово-керівництво відмовилося одразу ж, вони, мовляв, потрібні для роботи з українським поповненням в інших округах. Відносно організації в республіці національних військових шкіл, то, як вже зазначалося, військово-керівництво, побоюючись можливого наростання в Україні сепаратизму, припинило навіть діяльність школи П. Солодуба. Проведена ДУВУЗом наприкінці 1922 р. реорганізація військових шкіл республіки досить чітко виявила стремління військового Центру підвищити відсоток російського, пролетарського — словом, “надійного” елементу серед курсантів. Це підтверджують дані про національний склад курсантів в Україні та Криму станом на березень 1922 р., тобто до реорганізації та випуску червоних командирів і на листопад, тобто після завершення нового укомплектування.

Після проголошення в 1923 р. українізаційної політики ситуація з комплектуванням українцями військових шкіл почала змінюватися на краще. Наприкінці листопада 1923 р., за даними, що їх було наведено на нараді з українізації вузів, частин та установ УВО, зазначалося, що українці становлять переважну більшість курсантів військових вузів. Було вирішено українізувати (підбір курсантів, викладання українською мовою), крім Харківської школи Червоних Старшин, п'яту Єлисаветградську, четверту артилерійську, п'яту піхотну школи, дев'яті піхотні Сумські курси. Крім того, передбачалося організувати Військово-підготовчу школу у Харкові з викладанням українською мовою. Коментуючи рішення про створення такої школи, М. Фрунзе у своєму виступі на VIII Всеукраїнському з'їзді рад зазначив: “Тут ідея полягає в тому, щоб взяти нашу пролетарську молодь з шкіл фабзавучу, передусім комсомольців віком від 14 до 16 років, помістити їх у школу військової підготовки. Тут ми вирішили викладання українською мовою поставити належним чином та розраховуємо дати їм відповідний наш військово-політичний гарт”.

Однак вже навесні 1924 р. ці плани переглянули і обмежилися українізацією двох шкіл — Харківської Червоних Старшин та Української кавалерійської у Зінов'євську (частково).

З 1925 р. військові школи України було поділено на дві категорії: загальносоюзного значення — ті, в яких, по суті, українізація визнавалася необов'язковою (Вища школа ім. Каменєва у Києві, Одеська артилерійська, Київська зв'язку, Кримська кавалерійська, Військово-підготовча школи) і ті, що підлягають повній (школа Червоних Старшин у Харкові) або частковій українізації (Українська кавалерійська школа у Зінов'євську, Сумська, Київська піхотні, Окружна військово-політична, Київська артилерійська школи та ін.). Однак провести українізацію у визначених для цього школах теж не вдалося — передусім, через ставлення до цих шкіл військового керівництва, як до “непрестижних”, “існуючих тимчасово”. “Підпорядкована мені школа, — скаржився у своєму рапорті голові ВУЦВК у червні 1925 р. комісар Української кавалерійської школи Нагуляк, — єдина українська кавалерійська школа, однак українізація проходить в ній повільно через відсутність літератури та коштів. Стан навчального закладу та приміщень червоноармійців і клубу такий, що для помешкання взимку без проведення ремонту вони майже непридатні. Виділені школі на поточний ремонт кошти відібрано та передано в інші частини”. Скарги на матеріальну скруту, брак потрібної літератури — передусім навчальних посібників, містилися в рапортах командуванню УВО наприкінці 1926 — на початку 1927 рр. начальника Київської артилерійської школи, начальника Харківської школи Червоних Старшин та ін.

Хоча певна робота щодо видання потрібної військової літератури українською мовою в окрузі все ж проводилася (за даними ПУ УВО в 1926 р. українською мовою було видано 32 тис. примірників статутів, 10 назв військово-політичної літератури, — військово-технічної, 12 назв — військової белетристики, 3 тис. примірників військових словників), однак ця література використовувалася, передусім, для проведення політосвітньої роботи у військах. Посібників, словників для курсантів у військових школах не вистачало. Керівництво Харківської школи Червоних Старшин (вона мала власну друкарську базу) намагалося власними силами налагодити видання посібників, однак ні командування округу, ні центральне військово-керівництво не поспішали підтримати ці ініціативи.

Не дивно, що відтак українізація у так званих національних школах проходила мляво, успіхи її були незначними. Зокрема, наприкінці 1926 р. перевіркою було встановлено, що з 130 викладачів

Сумської, Київської піхотних шкіл українською мовою володіли 10,8%, в Українській кавалерійській школі — 55%.

Більш успішно проходила українізація у полкових школах округу. Комплектувалися вони майже виключно українцями — (наприклад, серед поповнення полкових шкіл призовниками 1905 р. народження українці становили: у 24-й, 45-й, 91-й кадрових дивізіях — 70,6%; у 25-й, 30-й, 96-й, сотій територіальних — 90,4 %; у 1-й, 2-й, 3-й, 9-й кавалерійських — 60,5%). Ініціатива щодо українізації у полкових школах виходила, як правило, “знизу”, чим значною мірою й пояснювалися її успіхи.

У цілому ж випуски командирів у так званих національних військових школах були недостатніми, щоб забезпечити потреби округу в українських командних кадрах. Наприклад, випуск українізованих шкіл восени 1926 р. міг покрити нестачу командних кадрів у 96-й та сотій дивізіях на 87% лише при умові повного розподілення випускників до цих дивізіїв.

Однак серед керівництва округу куди більше занепокоєння викликала “політична неблагонадійність” підготовлених в українізованих школах командирів, і це, безперечно, відіграло не останню роль у прийнятті сталінським керівництвом наприкінці 30-х років рішення про їх закриття.

Українізація і політична обробка червоноармійців: від неписьменного селянина до відданого солдата революції

Напередодні десятирічного ювілею Червоної армії німецька газета “Фосіше Цейтунг” писала: “Російська армія в жодному разі не може розглядатися тільки як військова сила. Основні завдання Червоної армії, що далеко виходять за межі поняття “збройні сили”, є справи, що лежать у царині культурній та політичній... Освіта і політична підготовка мають для російського солдата куди більшу вагу, ніж для якого іншого солдата в світі”.

Відкинемо звичайну для тодішніх зарубіжних оглядачів оцінку союзної Червоної армії як армії російської та зауважимо, що бодай чи можна дати влучнішу характеристику особливостям створених більшовиками збройних сил. Дійсно, будучи налажена радянською системою, Червона армія суттєво впливала на саму життєдіяльність цієї системи і, передусім, завдяки тій колосальній політико-виховній роботі, що в ній проводилася. Саме на армію радянська система поклала “переплавку” свідомості відсталих “заражених дрібнобуржуазними, націоналістичними та релігійними настроями” селянських мас. Пройшовши кризу “ідеологічне сито” радянських Збройних сил, мільйони молодих людей мали позбутися цих “пережитків” і, повертаючись додому, принести в маси набуті в армії “пролетарські, інтернаціоналістичні та атеїстичні переконання”, забезпечуючи таким чином підтримку радянської влади серед якомога ширших верств населення.

Більшовики досить рано усвідомили можливість “комуністичної обробки” українців через армію. В період 1917 — 1920 рр. російська Червона армія несла в Україну не тільки владу повністю контрольованої російським партійним центром КП(б)У, але й комуністичні, інтернаціоналістичні та антирелігійні гасла. Нагадаємо, що насаджувані комісарами комуністичні ідеї далеко не завжди знаходили відгук серед червоноармійців-українців. Як констатували вже після війни самі ж політпрацівники, нерідко “комуністичні за назвою, або названі іменем Леніна полки раптово охоплювали такі нападки релігійності, що бійці скидали “жидівську зірку” і підіймалися проти комуністів, мовляв, “комуністи проповідують комунію та кажуть, що немає бога”.

Значимо, що й на початку 20-х років українське поповнення залишалося “проблемою” для армійських політпрацівників. На початку 1923 р. представники ПУ УВО Н. Рабичев і С. Стерлін, даючи характеристику новому поповненню, були змушені прямо визнати його “політичну нестійкість”. “Нерідко політруку, — скаржилися вони, — задають “схидні” запитання з явними намірами збити його, поставити у незручне положення. Найчастіше це буває серед уродженців України, які пройшли через полосу зміни урядів, через систему не так давно ліквідованих рев-комів, через вплив петлюрівської агітації”.

Дійсно, новобранці-українці, що почали активно прибувати до частин та з'єднань УВО вже з кінця 1922 р., були досить складним контингентом для військово-політичного керівництва округу. Переважну більшість призовників склали селяни, які до радянської влади та Червоної армії в цілому ставилися із засторогою. Причинами були не стільки “зміни урядів” та “петлюрівська агітація”, скільки практична діяльність самих більшовиків в Україні. Молодий червоноармієць за походженням з села не з чуток знав про недавні експерименти з “комуністичним будівництвом”. Насильницьке вилучення збіжжя у селян, продрозкладчі загони, насаджування комун, терор ЧК, кінець кінцем, презирство до всього українського з боку “нових російських намісників” — усе це 21-річний

новобранець бачив на власні очі, а отже, лояльність його до радянської влади можна було вважати дещо умовною.

Політруки, які уважно стежили за настроями нового поповнення, відзначали у своїх донесеннях, що вже сам факт призову на військову службу українці сприймали далеко неоднозначно. Як це було в 1918 — 1920 роках; Червона армія залишалася для українського села “чужою”, “московською”, а мобілізація до неї розглядалася як “насилля влади” і не викликала особливого ентузіазму. Вибух невдоволення викликало переведення восени 1922 р. — взимку 1923 р. десятків тисяч українських призовників для проходження військової служби в Росію, що, за розрахунками більшовицького керівництва, мало не тільки стати для них своєрідним “політичним карантинном”, але й посприяти “приборканню буржуазного українського села. І хоча зміцнілій владі вдалося забезпечити перекидання призовників, без проблем тут не обійшлося – політпрацівники відзначали «загальний пригнічений стан новобранців», мали місце всілякі ексцеси, дезертирство тощо.

Владислав Гриневич.

Військове будівництво в радянській Україні (кінець 30-х – 80-ті роки ХХ століття).

Українці у Червоній Армії під час Другої світової війни

Період 30-40-х років позначився серйозними змінами в політиці: ідеології сталінізму, значним посиленням імперських та шовіністичних тенденцій. Доктрина світової революції та її ідеологічна надбудова — пролетарський інтернаціоналізм були відкинута як такі, що виявили свою остаточну неспроможність. На зміну їм прийшла політика великодержавництва та російського націоналізму. Особливо це проявилось під час радянсько-німецької війни 1941-1945 рр.

Починаючи з середини 30-х років попередній курс більшовицького керівництва на боротьбу із великоросійським шовінізмом був визнаний пройденим етапом. На перший план вийшла боротьба з місцевим націоналізмом — “головною загрозою успішного будівництва соціалізму в СРСР”. Політика “коренізації” в союзних республіках була згорнута, її активні провідники репресовані. І хоча в пропаганді у цей період багато говорилося про “країну рівних країн — СРСР”, про “ідеальне вирішення” в ньому національного питання, про радянський патріотизм тощо, права союзних республік урізалися, а національні потреби народів ігнорувалися. Більшовицька ідеологія поверталася до “вито-ків” — дореволюційного російського патріотизму.

Український письменник-соціаліст Володимир Винниченко, що пильно стежив з-за кордону за розвитком політичних подій в СРСР, був глибоко вражений та обурений такими докорінними змінами у національній політиці більшовиків. “Поворот назад? Чому? — питав він у своєму “Відкритому листі до Сталіна та членів Політбюро ВКП” наприкінці 30-х років — Чому знову підняв голову російський націоналізм і зайняв знову те командне та протирічаче соціалізму положення, яке Ви вважали в 1920 р. неправильним? В кращому випадку треба думати, що керівництво партії пішло на поступки російському націоналізму, вважаючи, що російський націоналізм міцніший у захисті соціалізму за націоналізм націй, що були пригніченими. Але якщо б це було так, то тут знову “непорозуміння”. Російський націоналізм не може бути тією електростанцією...він не може розвинути за своєю природою тієї сказаної сили, яку у змозі розвинути націоналізм пригнічених націй. Російський націоналізм не захищає своєї свободи, якій нічого не загрожує, він реакційний та агресивний за своєю природою, тому що він прагне до панування над іншими націями”¹.

Зауважимо, що від захоплення влади в 1917 р. більшовицьке керівництво не могло не рахуватися із тим колосальним внутрішнім тиском, що постійно здійснювало на нього російське національне середовище. Таку політику узгодження інтересів більшовиків та російських націонал-патріотів лідери правої російської еміграції, так звані “зміновіхівці”, ще на початку 20-х років назвали націонал-більшовизмом. Напередодні Другої світової війни націонал-більшовицькі тенденції в політичному курсі сталінізму значно посилювалися. Саме спирання на національно-патріотичні почуття російського народу, на думку більшовицького керівництва, й мали зміцнити СРСР та посилити існуючий політичний режим. І дійсно, така спрямованість сталінської політики мала підтримку серед росіян — найчисленнішої нації СРСР.

Безумовно, усі ці процеси не обминули і армію — один із найважливіших інститутів радянської системи і водночас її модель, що точно відбивала усі проники, які відбувались у суспільстві. Пригадаємо, що саме Червону армію на початку 20-х років ті ж самі зміновіхівці називали “представницею російської національної ідеї”, яка не дала розвалитися Російській імперії. В той же

час в період утворення СРСР саме Червона армія стала об'єктом гострої критики з боку лідерів націонал-комунізму в союзних республіках, що називали її “інструментом русифікації неросійських народів” і вимагали вирішення в ній національного питання шляхом утворення національних військових формувань. Безумовно, що після розгрому націонал-комунізму зміна національного курсу в армії означала повернення до великоросійської моделі її будівництва.

Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 7 березня 1938 року “Про національні частини і формування Робітничо-Селянської Червоної Армії”

Момент для розформування національних військових частин, що ще існували в Червоній армії, сталінське керівництво вибрало досить вдало. Саме в цей період у Москві з великою помпою проходив процес над “правотроцькістським блоком”, серед численних звинувачень якого значилася і “спроба розчленувати СРСР та відірвати від нього Україну, Білорусію, інші республіки.” А на кого могли спертися опозиціонери у своїх підступних планах, як не на армію? Отже, на цьому політико-психологічному тлі і з'явилася постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР “Про національні частини та формування РСЧА”. У постанові відзначалася позитивна роль, що її відіграли національні формування у “боротьбі з контрреволюційними націоналістичними урядами та іноземною інтервенцією”, їх “велике значення у залучанні до справи оборони держави народностей, які раніше зовсім в армії не служили”. Водночас документ підкреслював, що сформовані за принципом територіальності, який зараз не відповідає загальному принципу побудови військ РСЧА, національні частини “в теперішній час не можуть виправдати свого призначення”. Відтак, усі національні частини, з'єднання, училища та школи мали бути переформовані в загальносоюзні з екстериторіальним комплектуванням та відповідною зміною їх дислокацій, а усі громадяни національних республік та областей мали призватися до армії на рівних з усіма громадянами СРСР умовами.

Посилання на нову (кадрову) систему комплектування Червоної армії було скоріше приводом, ніж причиною ліквідації національних військових формувань, адже ніщо не стояло на заваді створення на їх основі національних кадрових з'єднань. Може причина полягала у слабкій їх боєздатності? Зовсім ні. Як свідчать військові документи про маневри та інспекційні перевірки 1935-1937 рр., що проводилися у національних формуваннях, ані в бойовій, ані в політичній підготовці вони не поступалися загальносоюзним з'єднанням. Причини згорання національного військового будівництва в Червоній армії, безумовно, були політичними. Не консервація і розвиток національних відмінностей радянських народів у військах СРСР, а уніфікація та інтеграція цих народів на великоросійській основі в Червоній армії — таким був зміст цього заходу. На практиці це означало майже неприховану русифікацію. Постановою 1938 р. Червона армія була позбавлена останніх атавізмів попередньої більшовицької національної політики, а республіки, в свою чергу, позбавлялися останніх, хоча і досить кучих, прав щодо втручання в армійську політику центру. Закон 1939 р. про загальну військову повинність громадян СРСР остаточно засвідчив перемогу сталінської практики “вирішення національного питання у військовій сфері”. Отже, усі національні особливості щодо призову на військову службу представників ряду неросійських народів були усунуті. Армія стала будуватися виключно на змішаному в національному плані принципі комплектування особового складу, у зв'язку з чим із військ поступово остаточно зникли національні мови, на зміну яким прийшла єдина мова спілкування — російська. Впродовж 30-х років були також фактично ліквідовані усі військові газети, журнали національними мовами, що почали видаватися в умовах проведення коренізаційної політики.

Усі ці процеси повною мірою торкнулися й України. Навіть 1-й Кінний корпус “Червоного козацтва”, що лише у назві зберігав згадку про колись славетне українське з'єднання часів Громадянської війни, наприкінці 30-х припинив своє існування. Напередодні радянсько-німецької війни на його основі було створено мотомеханізований корпус, а 1-ша Запорізька та 2-га Чернігівська дивізії “Червоного козацтва” були перейменовані у 32-гу та 34-ту кавалерійські дивізії.

Незважаючи на таку “інтернаціоналізацію”, Червона армія, коли це було потрібно, вміла камуфлюватися під національні кольори. У вересні 1939 р. під час “визвольного походу” у Західну Україну війська Київського військового округу були перетворені на Український фронт. На чолі його став українець С. К. Тимошенко. Це мало свідчити, що в Західну Україну вступає не чужа українцям московська армія, а йдуть українці визволяти своїх братів від польського гноблення. Під час цього походу радянські солдати не лише придушили опір нечисленних частин польської армії (за даними, наведеними в “Правді” (01.10.1939), втрати Українського фронту склали 1850 чол., з них 491

вбитими), але й взяли активну участь в організації та проведенні виборів у Західній Україні. Червоноармійці отримали навіть право голосувати.

А під час радянсько-фінської війни 11 грудня 1939 р. згідно з наказом Наркома оборони СРСР К.Ворошилова, почалося утворення із радянських громадян фінської та карельської національностей двох дивізій. Воно відбувалося у фінському місті Терриоке, що його одним з перших захопили радянські війська. Незабаром ці дивізії, на чолі яких було поставлено фінна за походженням, радянського генерала А.Антилу, як “Фінська народна армія” були передані так званому “Урядові Демократичної Фінляндської республіки”. Проте, як відомо, цей “дарунок” не надихнув фінський народ на соціалістичну революцію і після завершення війни “фінська народна армія” повернулася до Ленінградського військового округу. Національні військові формування у складі Червоної армії створювалися і під час анексії Радянським Союзом прибалтійських країн, коли на базі колишніх національних армій Литви, Латвії та Естонії було створено відповідні військові з'єднання. Однак з самого початку радянсько-німецької війни ці формування розпалися.

Репресії в Червоній армії: національний аспект

Хоча в цілому “чистки” в армії у 30-х роках були, так би мовити, інтернаціональними, вони мали досить виразне національне забарвлення. Боротьба, наприклад, із прихильниками партійних опозицій, серед лідерів яких було багато євреїв, позначилася на тому, що і в армії було “вичищено” значний відсоток командирів єврейської національності.

В Україні, де велика чистка 1937—1938 рр. проходила під гаслом “бити усіх, хто прагне відірвати Україну від СРСР”, разом із троцькістами в армії шукали також і українських націоналістів. У постанові Військової ради Київського військового округу “Про стан кадрів командного, начальницького та політичного складу округу” командувач військами Київського військового округу командарм другого рангу Тимошенко, член Військової ради комкор Смирнов та член військової ради секретар ІДК КП(б)У Хрущов повідомляли в Москву, що “внаслідок нещадного викорчовування троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних елементів” на 25 березня 1938 р. відбулося таке оновлення керівного складу округу.

Не менших втрат серед командного складу зазнав у цей період і Харківський військовий округ. Навіть у 1939 р., коли спала хвиля репресій, на розгляді ще знаходилося 500 справ “учасників” правотроцькістських, буржуазно-націоналістичних та шпигунських організацій у ХВО.

Фабрикувалися у цей період і суто “українські” справи, причому не лише в українських округах. Американський посол у Варшаві повідомляв свій уряд про те, що за даними його японського колеги восени 1938 р. 50 офіцерів українського походження, що служили на Далекому Сході, було заарештовано за звинуваченнями в українському націоналізмі. Усіх їх відправили до Києва, де відбувся суд.

Відзначимо, що серед “ворогів народу”, репресованих у цей період, були такі легендарні більшовицькі герої Громадянської війни, українці за походженням, як командувач КВО, командарм I рангу І. Ф. Федько, командувач військами ХВО, командарм другого рангу І.Д.Дубовий, до речі, колишній командувач 1-ї української армії та 44-ї стрілецької дивізії; заступник командувача військами КВО з кавалерії, комкор М. М. Криворучко, який під час Громадянської війни очолював полк у бригаді Г. І. Котовсько-го; комкор А. М. Борисенко — начальник панцерних і механізованих військ КВО, комдиви М.Й.Зюка, П.П.Григор'єв, П. Р. По-тапенко — усі колишні “червонці” та багато інших. Зазначимо також, що у число репресованих потрапили і самі організатори Червоного козацтва Ю. М. Коцюбинський та комкор В.М.Примаков, останній на період арешту обіймав посаду першого заступника командувача Ленінградського військового округу. Отож, багатьох із тих українців, хто нещадно бився у складі Червоної армії проти “буржуазно-націоналістичних військ” у Громадянську війну, самих було звинувачено в українському націоналізмі та знищено.

Великоросійський фактор у політиці та ідеології сталінізму за часів радянсько-німецької війни

З початком радянсько-німецької війни у політиці та ідеології сталінізму запанував великоросійський фактор. Режим вирішив спертися не на ефемерну комуністичну свідомість мас, а на такий неодноразово перевірений історією засіб, як російський патріотизм. “У нас немає жодних ілюзій,— сказав Сталін у бесіді з американським послом у СРСР А.Гарріманом у вересні 1941 р.,— буцімто вони (російські люди.— *Авт.*) битимуться за нас. Вони битимуться за матір — Росію”.

Уперше гасла про російську національну гідність, про російський патріотизм пролунали у сталінських промовах під час жовтневих свят 1941 р. “Хай надихають вас у цій війні,— сказав Сталін на військовому параді 7 листопада 1941 р. на Красній площі,— мужній образ наших великих предків — Олександра Невського, Дмитра Донського, Кузьми Мініна, Дмитра Пожарського, Олександра Суворова, Михайла Кутузова. Хай осяє вас переможний прапор великого Леніна!” Згадка в “єдиній обоймі” із російськими національними героями більшовицького вождя мало засвідчити спадкоємність російської історії з історією більшовицької імперії. Водночас у цей період було відроджено і культ героїв 1812 р. (Нагадаємо, що у 30-ті роки пам'ятник їх подвигу храм Христа Спасителя висадили в повітря).

І хоча багато “правовірних марксистів” в СРСР всі ці переміни сприймали як “націоналістичний неп”, в цілому російський загаль і перш за все Червона армія зустріли їх із захопленням.

Дійсно, після того як від СРСР майже повністю відпали захоплені фашистами сім західних республік, лише Росія залишилася тією силою, що могла зупинити ворога. Отже, наприкінці 1941 р. інтернаціональні гасла було остаточно відкинута. “Гасло “Пролетарі усіх країн — єднайтеся!” може дезорієнтувати деякі прошарки військовослужбовців, — відзначав у своєму наказі від 10 грудня 1941 р. начальник Головного Політичного Управління Червоної армії Л.З.Мехліс.— З усіх без винятку військових газет зняти у шпигелі гасло “Пролетарі усіх країн — єднайтеся!” і замінити його гаслом “Смерть німецьким окупантам!”. Гасло “Пролетарі усіх країн — єднайтеся!” залишити тільки на літературі, що видається для військ противника”.

Не тільки “пролетарський інтернаціоналізм”, але навіть слово “радянський”, — як згадував англійський кореспондент О. Верг, — вступило у свої права лише після Сталінградської битви, а доти радянська пропаганда спрямувала основну увагу на воскресіння великих російських традицій.

Закордонні “апологети комунізму” — троцькісти одразу розгадали цей черговий політичний маневр Сталіна. “Країна, де соціалізм переміг остаточно, — писали вони у серпні 1941 р. у Відозві Виконкому IV Інтернаціоналу “За захист “СРСР!”, — знаходиться у війні, але навіть саме слово соціалізм зникло зі словника ставлеників бюрократії. Кремль зі своїми продажними письменниками воскрешає патріотичні спогади царської Росії. Він навіть не наважується нагадати радянським масам грандіозний досвід Громадянської війни. “Дійсно, під час радянсько-німецької війни про Громадянську війну майже не згадували. Натомість, сталінська пропаганда досить активно зверталася до давніх традицій російської армії.” Так, під час Сталінградської битви почалося введення офіцерських рангів та погонів. Подія ця, зважаючи на перипетії недавньої війни з золотопогонниками, була досить неординарною і спершу викликала в армії неоднозначну оцінку. Щодо її ідеологічної спрямованості, то “Красная звезда” писала у ті дні, що “введення традиційного солдатського та офіцерського погону символічно підкреслює спадкоємність слави російських воїнів.” Американський посол у СРСР Стен-лі також вбачав у цьому бажання радянського керівництва відродити безперервність військових Традицій Росії. Цікаво, — писав він,—що не тільки армії пройдешніх століть, але й також солдати останньої світової війни були використані для них цілей.”

Ще одним кроком на шляху до відродження колишньої російської слави стало запровадження нових орденів, що носили імена національних героїв — “Олександра Невського” (1942), “Кутузова” та “Суворова” (1943), “Нахімова” та “Ушакова” (1944). У 20-х роках такий захід безумовно був би розцінений як прояв контрреволюційності, у 40-х усе було інакше. Червона армія не тільки досить схвально сприйняла новації, але й швидко перейнялася духом російського патріотизму. Серед лекцій та бесід, наприклад, що велися у військах 1-го та 4-го Українських фронтів наприкінці 1943 — на початку 1944 рр., переважали такі: “Про традиційну нестримність російської атаки”, “Про стійкість російських солдатів”, “Про російську гвардію”, “Росіяни завжди били прусів”, “Традиції російського офіцера”, “Червона армія — носій кращих традицій російської армії”.

Це захоплення російським патріотизмом нерідко доходило до ідеалізації царської армії. Так, після перевірки політуправлінням з'єднань 4-го Українського фронту інспектор відзначав, “що при тому, що там добре роз'яснювалися традиції і військова звитяга російської армії, але недостатньо це робилося відносно Червоної армії. Бували випадки, коли у доповідях і лекціях допускалося однобоке і неправильне роз'яснення питань про російську армію та Червону армію, внаслідок чого виходило, що російська армія є для нас неперевершеним взірцем, а в Червоній армії багато недоліків”.

На цьому тлі навіть широка пропаганда дружби народів СРСР, якій приділялася велика увага, теж проходила у руслі великоросійської тенденції. В основу цієї роботи, згідно з директивами Головного, було покладено ідею “великого російського народу — старшого брата народів СРСР”. Так, до тематичних програм про дружбу народів СРСР неодмінно входили лекції про “Роль великого російського народу в боротьбі за свободу і незалежність народів СРСР у братніх радянських республіках”, “Роль великого російського народу у Вітчизняній війні народів Радянського Союзу” та

ін., в яких дружба народів розглядалася як безмежна любов і відданість “молодших братів” своєму “великому, старшому брату”, який навернув їх на шлях свободи і соціалізму. В свою чергу, армійська преса штампувала примітивні, ніби відтиснуті з однієї матриці, статті, в яких перераховувався багатонаціональний склад окремих підрозділів та висвітлювалися героїчні подвиги “синів різних народів” у боротьбі за спільну батьківщину. Статті ці, до речі, були досить показовими. Нерідко у передовицях, що містили урочисті присяги зміцнювати “сталінську дружбу народів”, воїни неросійських національностей разом із росіянами давали клятву “не осоромити” честь російської зброї”, “берегти славу російських гармашів” тощо. Та все ж міжнаціональні стосунки в Червоній армії не були позбавлені проявів великодержавного шовінізму. Адже сталінська національна політика в роки війни являла собою чудернацьке хитросплетіння комуністичних та націоналістичних гасел і нерідко шовіністичної практики. Досить пригадати хоча б депортації цілих народів та етнічні “чистки” – фільтрації, що у 1944 році пройшли в усіх військових підрозділах.

Сталінське керівництво розуміло, що на одному лише російському патріотизмі в такій багатонаціональній країні, як СРСР, довго триматися не можна. Отже, воно робило певні національні поступки неросійським народам. Важливим заходом в цьому плані стало відродження практики утворення національних військових формувань. Національні військові формування, які вперше з'явилися на радянсько-німецькому фронті вже наприкінці 1941 р., мали продемонструвати правильність національної політики радянського керівництва, а також сприяти підвищенню національного патріотизму неросійських народів. З метою посилення патріотизму неросійських народів в Червоній армії також було розгорнуто національно-патріотичну пропаганду. В армії знову з'явилися листівки, газети національними мовами, нерідко цими мовами велася політико-виховна робота. Проте усі ці заходи мали кон'юнктурний, половинчастий характер і після війни від них не залишилося в армії жодних слідів. Що ж до великоросійського фактора, то він, навпаки, мав на армію великий вплив. Червона армія — “армія пролетарського інтернаціоналізму, армія світової революції, армія робітників усіх країн”, як її називав свого часу Сталін, одяглася під час Великої Вітчизняної у мундири і погони зразка старої російської армії, стала називати своїх командирів — офіцерами, прикрасилась російськими орденами і навіть її Верховний головнокомандуючий змінив комісарський френч на кітель російського генералісимуса.

Українці в Червоній армії

Знаходячись на західному форпості імперії, Україна завжди не тільки першою зустрічала численні напади ворогів, але й у необмеженій кількості забезпечувала російську армію, поряд із хлібом і сировиною, першокласними людськими ресурсами. Давні історичні військові традиції та специфічні національні особливості робили українців відмінними воїнами. Дисципліновані здібні рядові, вимогливі молодші командири, які не тільки вміли керувати особовим складом, але й мали до цього хист і прагнення (“Хохол без лички, що папір без печатки”, — жартували ще донедавна в радянських військах). Старшини-українці вважалися відмінними господарниками, а офіцери — ретельними службі-стами. Не було нестачі й у полководцях серед українців.

Щодо бойових якостей воїнів-українців, то їх досить влучно, на наш погляд, охарактеризував англійський військовий історик полковник Альберт Сітон. “За своїми національними рисами, — писав він у книзі “Російсько-німецька війна. 1941–1945”, — вони дещо нагадували поляків. Будучи розумними і кмітливими, хоробрими і веселими, маючи певну долю хизування і гарячковості, українці, однак, поступалися великоросам у стійкості.

Додамо також, що бойова ефективність східних українців у Червоній армії за часів Другої світової війни наснажувалася високим почуттям патріотизму. Яким насправді був цей патріотизм — радянським чи українським — важко сказати. Безумовно, 300-річний асиміляційний процес нагадував про себе. Східним українцям практично чужими були особисті національні інтереси, необхідність утворення незалежної від Москви держави, вони не проявляли інтересу до власної історії, національних героїв, символіки. Нова генерація, вихована за радянських часів у зрусифікованих містах, нерідко була фанатично віддана комуністичним ідеям і своєму великому вождю. Тільки селянство, яке більше знало про сталінізм із досвіду голодомору і колективізації, яке ще зберігало рідну мову й традиції, було більше національно свідомим. Проте усі ці люди воювали на своїй рідній землі, на яку прийшов жорстокий і безжалісний ворог, боронили свій власний дім, родину, коханих, дітей. Отже, їх патріотизм, замішаний на реальних, а не на абстрактних поняттях і посилений ненавистю до окупантів, становив собою велику силу.

Водночас, крім високих бойових і морально-психологічних якостей, що їх мали українці, вони були також і найчисленнішою після росіян національною групою в Червоній армії. У 1940 р. в радянських військах нараховувалось 61% росіян, 19,6% українців, 4,1% білорусів, 15,3% представників інших національностей, що приблизно відбивало загальний відсоток українців (після приєднання Західної України і Північної Буковини) в СРСР.

Напередодні радянсько-німецької війни відсоток українців в армії дещо зріс. Пов'язано це було з тим, що на території західних військових округів активно формувалися нові з'єднання, переважно за рахунок місцевих людських ресурсів. Наприклад, 206-та стрілецька дивізія — одна із 125 нових дивізій, утворених у цей період, — складалася із службовців і робітників Запорізької та Дніпропетровської областей, призваних із запасу.

Мобілізація на початку війни також значно додала українців до радянських військ. Особливо високий відсоток (понад 50%) воїнів-українців був у частинах і з'єднаннях Південно-Західного та Південного фронтів, що були розташовані на терені тодішньої УРСР.

Після трагічних військових поразок початкового періоду війни, коли в оточення потрапляли не тільки армії, але й цілі фронти, а також у зв'язку з німецькою окупацією України кількість українців у Червоній армії значно зменшилася. На початку 1943 р. українці становили не більше 11 — 12% діючої армії. Проте, незважаючи на це, українці залишалися як і раніше, другою за чисельністю після росіян національною групою в армії. Найбільше їх було на фронтах, що вели бойові дії неподалік від окупованої німцями України. Наприклад, у квітні 1942 р. у військах Південно-Західного фронту нараховувалося 31 тис. воїнів-українців (росіян — 210 тис.), а у вересні 1942 р. майже такою ж була структура національного складу Донського фронту, що згодом брав участь у Сталінградській битві: 33 554 українців, 216 412 росіян та близько 40 000 представників усіх інших національностей.

Під час визволення України кількість українців у Червоній армії починає неухильно зростати за рахунок мобілізованих із визволених районів республіки військовозобов'язаних. На кінець 1943 — початок 1944 рр. у військах 1-го Українського фронту нараховувалося 200 тис. українців, 2-го Українського фронту — 66 352, 3-го Українського фронту — 140 882 (росіян на цьому фронті було близько 300 тис.). А в середині 1944 р. тільки в 60-й армії 1-го Українського фронту було вже 40 тис. українців. Така “українізація” українських фронтів призвела до того, що у багатьох стрілецьких дивізіях українці вийшли на перше місце за кількістю.

У цілому ж у ряді армій 1-го Українського фронту кількість українців у 1944 р. нерідко сягала 60/80% (наприклад: 5-та гвардійська, 27-ма, 60-та армії та ін.) високою була частка українців і в арміях інших українських фронтів. Ось, наприклад, яким був національний склад 4-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту навесні 1944 р.: українців — 57%, росіян — 35%, білорусів — 0,8%, татар — 1,3%, євреїв — 1,5%, закавказців — 1,4%, середньоазіатів — 1,7%, інших — 1,3%.

Щодо офіцерського складу, то хоча кількість українців в ньому дещо зросла, в цілому серед офіцерів українських фронтів переважали росіяни. Отже, у 121-й гвардійській стрілецькій дивізії, хоча українців серед рядових було вдвічі більше, ніж росіян, серед офіцерів їх у 3,3 раза, а серед сержантів у 1,5 раза було менше. А у 287-й стрілецькій дивізії, хоча рядових українців і росіян було майже порівно, офіцери-росіяни переважали в 4 рази. Пояснювалося це тим, що здебільшого нове поповнення з України було майже непідготовленим у військовому відношенні і серед нього було небагато офіцерів. Ці ж чинники позначилися і на тому, що у військах, які потребували спеціальної військової підготовки (військово-повітряні, танкові, артилерійські тощо), українців було дещо менше, ніж у піхоті. Наприклад, у 8-й повітряній армії 4-го Українського фронту у середині 1944 р. серед особового складу українці становили 20 — 25%, серед офіцерів — 33% (7 українців займали посади командирів з'єднань, частин і підрозділів). У цілому ж за період визволення України від гітлерівської окупації кількість українців у діючій армії зросла майже утричі порівняно з початком 1943 р. і становила на середину 1944 р. 33,93% (росіян — 51,78%), тобто у цей час кожен третій воїн діючої армії був українцем, кожен другий — росіянином.

Значні втрати Червоної армії в наступальних операціях 1944 — 1945 рр. знову знизили відсоток українців у радянських військах. Тож на кінець війни їх нараховувалося приблизно 20 — 25%. Загальна кількість українців у складі Червоної армії під час радянсько-німецької війни становила не менше 6 млн чол.

Українці в національних військових формуваннях та з'єднаннях, утворених поза межами України

Отож, найбільше українців нараховувалося у тих військових з'єднаннях, що формувалися в Україні, або тих, які компактно поповнювалися за рахунок її людських ресурсів. Однак значна розпорошеність українців по безкрайніх просторах тодішнього СРСР сприяла тому, що багато з них призивалися в армію з-поза меж України. Відповідно у тих регіонах, де компактно мешкали українці, під час формування там нових з'єднань значний відсоток в них посідали українці. Наприклад, у 310-й стрілецькій дивізії (Казахстанській) після її утворення у 1942 р. поряд із 40% казахів, 30% росіян було і 25% українців. А у відомій 316-й стрілецькій дивізії (т. зв. Панфіловській), що також була сформована у Казахстані, під час боїв під Москвою у 1941 р. нараховувалося 7,2% українців.

Значна кількість етнічних українців входила до особового складу 4-го гвардійського Кубанського козачого кавалерійського корпусу, що формувався за рахунок кубанських козаків, а також багатьох сибірських, алтайських та далекосхідних дивізій.

Щодо безпосередньо національних військових формувань із союзних республік, то надалі, під час боїв в Україні, вони значно українізувалися і втрачали свій корінний національний склад. Наприклад, на 31 квітня 1944 р. у 73-й гвардійській стрілецькій дивізії, сформованій у Казахстані (колишня 316-та СД), із 3 823 воїнів було: росіян — 1 948, українців — 1 406, представників ще 25 національностей — 409. До речі, на чолі цієї дивізії стояв на той час українець генерал-майор С.Козак, а ще один українець, полковник П. М. Гудзь очолював 8-му Казахстанську стрілецьку дивізію.

У 213-й стрілецькій дивізії, сформованій в Узбекистані, на жовтень 1943 р. залишалось тільки 6% узбеків, а росіян і українців було відповідно 40 і 30%. У 223-й стрілецькій дивізії, утвореній в Азербайджані, на середину 1944 р. було лише 523 азербайджанці, а також 2 010 українців і 1 572 росіяни. Така ж картина спостерігалася у переважній більшості національних з'єднань, що у 1943-1944 рр. воювали на українських землях.

Українці у складі іноземних військових формувань, утворених у складі Червоної армії

Значне місце посідали українці і в іноземних військових формуваннях, утворених у складі Червоної армії, передусім у чехословацьких та польських. Так, у 1943 р. серед 15 тис. солдатів, що склали бригаду генерала Людвіга Свободи, 11 тис. були українцями.

Більшість з них стали воїнами цієї чехословацької бригади після трирічного заточення у радянських концтаборах, куди вони потрапили після того, як у 1940 р. втекли в УРСР, рятуючись від угорської окупації Закарпаття.

Їх мужність і звитягу високо оцінив під час боїв в Україні командувач чехословацькими частинами в СРСР генерал-майор Я. Кратохвил. “У боях за Київ, — відзначив він в інтерв'ю газеті “Радянська Україна”, — сини усіх трьох народів Чехословаччини добре розуміли один одного і склали єдине бойове братство. Мені хотілося б особливо підкреслити мужню поведінку карпатських українців і словаків.”

Чимало українців, які опинилися разом із поляками у Сибіру внаслідок сталінських депортацій 1939—1940 рр., потрапило згодом в дивізію ім. Тадеуша Костюшка. Після її формування в цій польській дивізії було: українців — 2%, білорусів — 3%, євреїв — 6%. Надалі Військо Польське впродовж проходження через Україну поповнювалось як східними українцями (що мали польські прізвища), так і поляками українського походження.

Короткий огляд бойових дій в Україні під час радянсько-німецької війни. Початковий період (1941 – 1942 рр.): на межі повної військової катастрофи

Страшною розплатою за зовнішньо-політичні прорахунки та репресивну внутрішню політику Сталіна стали нечувані військові поразки Червоної армії на початковому періоді радянсько-німецької війни. Низький моральний стан Червоної армії, її слабка боездатність, окрім усіх інших факторів, посилювалася відсутністю в ній досвідченого офіцерського корпусу. Адже напередодні війни понад 40 тис. командирів, в т. ч. 1 800 генералів, стали жертвами репресій.

Відзначимо також, що згубність сталінської національної політики призвела до того, що напад німців на СРСР у західних республіках Радянського Союзу був сприйнятий як визволення від страхів більшовизму і тут активізували свою діяльність національно-патріотичні сили. Вони зривали

радянські військові мобілізації, здійснювали у тилу Червоної армії диверсії, організовували й відкриті збройні виступи. Одне з таких повстань, наприклад, наприкінці червня 1941 р. спалахнуло у Львівській обл. Проте воно було жорстоко придушене відступаючими військами Червоної армії та НКВС. А на Волині озброєні загони Буль-би-Боровця не тільки роззброювали невеликі групи радянських військовиків, але й нападали на окремі населені пункти. За деякими даними, вони захопили ще до приходу німців м. Сарни.

Однак незважаючи на значні успіхи, саме в Україні німецький наступ влітку 1941 р. виявився найменш вдалим. Причинами того були як значна перевага радянських військ у живій силі (в 1,2 раза) та у техніці (в 5 разів — за танками, в 2,5 — за літаками), так і досить сильний опір, що його чинили війська українських фронтів: Південно-Західного генерала Кирпоноса та Південного генерала Тюленева. Кирпонос не тільки мав більше танків та солдатів, ніж його північний сусід командувач Західним фронтом генерал Павлов, але й краще підготувався до нападу. Він був, по суті, єдиним командувачем фронтом, який подолав шок від раптового нападу німців і почав досить вміло організовувати оборону. В цьому йому допомагала сама природа України — болотиста Волинь та лісиста Галичина. І все ж група армій “Південь” генерала фон Рунштедта неухильно просувалася вперед. Німці мали безумовну перевагу у повітрі, тому що численні радянські літаки майже повністю були винищені у перші ж дні війни на радянських аеродромах. До того ж у тилу Червоної армії активно діяли німецькі диверсанти.

Однією з перших і найбільших за розмірами битв, що мали місце на українському терені у цей період, була танкова битва у районі Луцьк — Броди — Рівне. В ній взяли участь 1-ша танкова група генерала фон Клейста та вісім радянських танкових механізованих корпусів. У цій битві відзначився генерал-майор танкових військ К. Семенченко, який першим серед радянських танкістів був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Він, будучи командиром 19-ї танкової дивізії, вміло організував засідки своїх частин уздовж шосе на Луцьк, що затримало просування ворога й завдало німцям значних втрат.

Тим часом вже 8 липня фашистські війська захопили Бердичів, а 9 — Житомир і почали реально загрожувати Києву.

У цілому ж зазначимо, що там, де радянське військове командування було добре зорієнтоване й проінформоване та мало змогу підготуватися до бою, війська билися завзято і рішуче, навіть в оточенні. Так, у секторі дій 5-ї армії Південно-Західного фронту за два дні боїв тільки один батальйон 282-го піхотного полку вермахту втратив 170 чол. — більше чверті свого складу.

Проте коли радянських солдатів кидали напризволяще, червоноармійці здавалися у полон у великій кількості, нерідко вигукуючи при цьому: “українець, українець”, сподіваючись на те, що ставлення до українців буде милосерднішим, ніж до росіян.

Наприкінці першої декади липня з метою поліпшення управління військами було утворено т. зв. Південно-Західний напрямок, до якого увійшли Південний та Південно-Західний фронти. Командувачем напрямком став маршал Будьонний, а членом Військової ради — Хрущов. Діяльність Кирпоноса була обмежена лише Київським напрямком. Але утворення цієї додаткової керівної ланки ні до чого доброго не привело. Навпаки, через місяць радянські війська в Україні почали масово потрапляти у німецькі “котли”. Третього серпня в районі Умані в оточенні опинилися 6-та, 12-та та частково 18-та армії — близько двадцяти дивізій. Радянські війська чинили опір до 8 серпня, аж поки 103 тис. чол. не потрапили у німецький полон, в тому числі два командувачі арміями (Музиченко та Понеделін), сім штабів корпусів. Німці захопили також 300 танків, 800 гармат тощо.

Ця поразка значно ускладнила оборону Києва, що її здійснювала нещодавно утворена 37-ма армія під командуванням генерала Власова. Проте Київ утримати не вдалося. Неузгодженість у діях радянського військового керівництва знову призвела до трагедії. І хоч 13 вересня Будьонного було відкликано до Москви, а на його місце прибув маршал Тимошенко, врятувати вже не можна було нічого. 16 вересня війська Гудеріана та Клейста оточили київське угруповання радянських військ, утворивши найбільший “котел” з усіх, що коли-небудь знала військова історія. Між 16 та 26 вересня у німецькому оточенні було знищено 5-ту, 21-шу, 37-му, 26-ту і частково 40-ву та 38-му армії. Тільки полоненими радянська сторона втратила 450 тис. чоловік.

За трагедією Південно-Західного фронту настав час і Південного. Цей фронт, який з 5 жовтня очолив новий командуючий — генерал-лейтенант Черевиченко, вже 6 жовтня був оточений німцями, коли їх 11-та армія та 1-ша танкова група з'єдналися біля с. Осипенко на чорноморському узбережжі. Частини 18-ї та 9-ї армій (близько 106 тис. чол.) були взяті у полон. В бою загинув командувач 18-ю армією А. Смирнов. Ця поразка відкрила німцям шлях на Ростов — ворота на Кавказ.

А коли радянські війська після двомісячної оборони 16 жовтня залишили Одесу (з якої, до речі, було евакуйовано до Криму 80 тис. військовиків та багато цивільних), 11-та німецька армія фон

Манштейна разом із румунськими військами зробила спробу увірватися на Кримський півострів через Перекоп. У ході боїв, що точилися десять днів, німці зламали опір 51-ї окремої армії генерала Ф. Кузнецова, взяли у полон понад 100 тис. радянських солдатів і 28 жовтня розпочали наступ у двох напрямках: на Севастополь та на Керч.

Унаслідок успішного контрнаступу під Москвою взимку 1941 р. Червона армія не тільки зняла загрозу, що нависла над столицею СРСР, але й значно зміцнила свій бойовий дух, що сильно підупав після перших місяців війни. Стратегічну паузу, яка виникла на радянсько-німецькому фронті внаслідок успішної зимової кампанії, Генеральний штаб Червоної армії запропонував використати для підготовки плану глибокої оборони, на рубежах якої радянські війська могли б зустріти німців влітку 1942 р. Проте вийшло інакше. Вже навесні 1942 р. Сталін вирішив, випередивши Гітлера, домогтися докорінного перелому у ході війни. Для цього передбачалося завдати відразу кілька ударів: під Ленінградом, в Україні та в Криму. (Не останню роль у прийнятті цього рішення відіграла німецька дезінформація, т. зв. план “Кремль”, який дуже складним шляхом потрапив до рук Сталіна.

Згідно з цим планом вермахт мав намір завдати головного удару силами групи армій “Центр”, тобто знов-таки на московському напрямку). І хоча представники Ставки висловили свою незгоду із планом наступальної операції в Україні навесні 1942 р., мотивуючи це відсутністю резервів, Сталін наполіг на своєму. В результаті й перша половина 1942 р. обернулася дія Червоної армії черговою низкою військових катастроф. Спочатку під Ленінградом в болотах загинула 2-га Ударна армія Власова, а її командуючий здався у полон, перетворившись при цьому із героя оборони Києва та Москви у зрадника №1 для сталінського керівництва. Не вдався наступ радянських військ і в Криму, де з керченського плацдарму, утвореного взимку 1941 — 1942 рр., готувався до наступу Кримський фронт генерала Козлова у складі 44-ї армії генерала Черняка, 47-ї армії генерала Колганова та 51-ї армії генерала Львова. Але німці випередили наступ. 8 травня 1942 р. люфтваффе провела масоване бомбардування радянських військ, а 11-та армія Манігейна перейшла у наступ на Керченському півострові. Слід зазначити, що війська Кримського фронту у кілька разів переважали атакуючих німців, проте радянська оборона страждала відсутністю певної глибини. Доля битви була вирішена вже до 12 травня. 15 травня німці взяли Керч і радянські війська були змушені, залишаючи важку техніку, втікати через Керченську протоку. Тільки дуже невелика їх кількість *досягла* рятівної Тамані. Проти 7,5 тис. німецьких втрат, втрати Кримського фронту приголомшували: 170 тис. полонених, 1100 гармат, 250 танків, 3800 автомашин, 300 літаків. Невдовзі севастопольський гарнізон, що пасивно спостерігав за цим побоїщем, відчув руйнівну силу покинутої радянської зброї. Радянське військове командування, як і завжди, вивезли із цього пекла, проте в Москві почалися розправи. Козлов, Черняк, Колганов та ряд інших генералів були понижені у званнях, а представник Ставки Л. Мехліс, крім того, ще й втратив посаду начальника Головпуру (його замінив О. Щербаков).

Додамо, що ще одним наслідком невдач Кримського фронту став досить значний спалах у Червоній армії недовіри до т. зв. воїнів неросійських національностей та зростання шовіністичних настроїв. Справа у тому, що серед військ цього фронту був ряд закавказьких національних військових формувань, які подекуди масово здавалися у полон.

Однак найбільшого за масштабами краху у 1942 р. Червона армія зазнала під Харковом, де в період з 12 по 29 травня війська Південно-Західного фронту генерала Костенка та Південного фронту генерала Малиновського під загальним командуванням годовкома Південно-Західного напрямку маршала Тимошенка (член Військової ради напрямку М. Хрущов) спробували провести наступальну операцію. Метою наступу мав стати розгром харківського угруповання противника, визволення міста та утворення сприятливих умов для наступу на Дніпропетровськ. Наступ здійснювався силами 23 стрілецьких дивізій, двох кавалерійських та двох танкових корпусів проти 11 дивізій 6-ї армії генерала Паулюса. Проте наступ Південно-Західного фронту не був підтриманий Південним фронтом, командування якого ввели в оману дані розвідки про зосередження буцімто великих танкових сил ворога в районі Змієва. Тільки 17 травня було введено у бій 21-й танковий корпус, проте момент був упущений. У цей самий день німці атакували т. зв. Ізюмський виступ, з якого радянські війська вели наступ із півдня, і 18 травня захопили Ізюм та Барвінкове. Склалася загроза оточення. І знову радянське фронтове та Верховне головнокомандування було не на висоті. Дозволу на своєчасне відведення військ не надійшло. Це і призвело до харківської катастрофи. 23 травня німці замкнули кільце оточення в районі Балаклєї навколо 6-ї армії генерала Городнянського, 57-ї армії генерала Подласа та окремих з'єднань 9-ї армії генерала Харитонова та 38-ї армії генерала Москаленка. 29 травня все було закінчено. Німці втратили у цих боях 20 тис. солдатів, Червона армія втратила лише полоненими 214 тис. чоловік, а також 1 200 танків, 2 тис. гармат. Командувач Південно-Західним фронтом Костенко та командувачі арміями Городнянський і Подлас загинули, а чимало радянських

генералів було взято у полон. Щодо німців, то за участь у даній операції (до речі, її готували особисто Гітлер і Гальдер) генерал Паулюс отримав лицарський хрест.

Стратегічним наслідком цієї поразки для радянських військ став стрімкий наступ німців на півдні, який вдалося зупинити лише взимку 1942 р. на Волзі. Після харківської трагедії була вирішена доля України. 4 липня за наказом Ставки радянські війська залишили Севастополь, а 22 липня зі здачею ворогу Сverdловська Ворошиловградської обл. уся територія України опинилася під фашистською окупацією.

Поразки 1941 та 1942 рр. навіть сьогодні приголомшують своїми масштабами. Радянські втрати 1941 р. — 6 млн чол. — перевищили втрати вермахту у вісім разів. Тільки полоненими Червона армія втратила у цьому році 3,355 млн. чол. У 1942 р. в полон потрапило ще 1,653 млн. радянських солдатів. Доля цих людей, серед них і сотень тисяч українців, була трагічною. Більшовицьке керівництво відмовилося від них, як від “зрадників”, прирікаючи їх на неминучу загибель, адже допомога радянським полоненим через Червоний Хрест не надавалася. Отже, часто єдиним шляхом порятунку для радянських військовополонених ставала колаборація із ворогом. Печально відома т. зв. Російська Визвольна армія генерала Власова формувалася за рахунок цих військовополонених. Загалом же із 5 754 тис. радянських військовополонених, що опинилися під час війни у гітлерівських концтаборах, майже половина загинула. А близько 1 млн. чоловік вибрало для себе шлях співробітництва з ворогом.

Радянський наступ в Україні (1943–1944 рр.): період визволення від гітлерівців

Після розгрому німців під Сталінградом почалося визволення України від ворога. 18 грудня 1942 р. частини 1-ї гвардійської армії увійшли у перший населений пункт на українській землі — с. Півнівку Меловського району Ворошиловградської обл. А упродовж січня — березня 1943 року радянські війська звільнили від гітлерівців майже всю Ворошиловградську обл., частину Харківської та Сталінської областей.

Подальші бої в Україні розгорнулися вже під час Курської битви, що розпочалася 5 липня 1943 р. Під час цієї битви загинув заступник командувача Воронезьким фронтом генерал Апанасенко.

Визволенням 23 серпня Харкова закінчилася Курська битва і розпочався наступ в Україні майже чотирьох радянських фронтів — Воронезького, Степового, Південно-Західного і Південного. Переслідуючи ворога, Червона армія швидко просувалася до Дніпра. Визволивши 8 вересня 1943 р. Сталіно, Південний фронт генерала Малиновського відкрив, як тоді казали, “німецький замок” на Донбас, а вже під кінець місяця прорвав глибокоешело-новане укріплення німців на р. Міус, т. зв. Міус-фронт, та ліквідував Таганрозьке угруповання вермахту. Донбас було визволено.

Наприкінці вересня три інших фронти очистили від німців Лівобережну Україну і вийшли до середньої течії Дніпра майже на 750-кілометровому фронті. Це була одна з найбільших водних перешкод, яку доводилося долати під час гіаступу радянським військам. За цей період тили фронтів значно відстали від авангардів, тож нерідко долати широченний Дніпро під обстрілом ворожої артилерії та авіації радянським воїнам доводилося на рибальських човнах, саморобних плотах, а то й просто на плашна- кидці, набитій соломою.

21 вересня першими подолали водну перешкоду південніше Кисва війська 13-ї армії генерала Пухова. У районі Великого Букрина переправлялися на правий берег танкісти 3-ї гвардійської танкової армії генерала Рибалка. А в цілому усі сім армій цього фронту утворили плацдарми на правому боці Дніпра у смузі від Києва до Черкас. Головний удар на Київ планувалося завдати із Букринського плацдарму. Ате надалі, як з'ясувалося, цей плацдарм з його пересіченою місцевістю, де не могли розвернутися танки та вузьким закрутом, що нагадував горловину пляшки, яку закупорили німецькі дивізії, виявився вкрай невдалим для розгортання наступу. Втрати радянських військ внаслідок численних бездумних атак були тут надзвичайно великими та невіправда- ними. Нарешті надійшов наказ перенести напрямок головного удару, внаслідок чого провели грандіозну операцію по передислокації військ. Людей та техніку з Букринського плацдарму переправляли назад через Дніпро й спрямовували залізничними ешелонами на Лютеж. Там вони знову форсували Дніпро, а потім Десну. Звідси було вирішено завдати головний удар на Київ. Ставка дала командуванню Воронезького фронту типово сталінський наказ — визволити Київ до річниці Великого Жовтня, тобто до 7 листопада. Врешті-решт досить складну передислокацію військ наприкінці жовтня було завершено. А вже 3 листопада почала наступ на Київ 38-ма армія генерала Москаленка. Її підтримала 3-тя гвардійська танкова армія генерала Рибалка, що здійснила специфічну “психічну атаку” — під

завивання сирен, з увімкнутими фарами. Через кілька днів запеклих боїв, в ніч на 6 листопада передові загони Москаленка увірвалися до столиці України. Першим пробився з боєм до центру міста 207-й танковий батальйон 22-ї гвардійської танкової бригади під командуванням капітана Д. Чумаченка. В районі Брест-Литовського проспекту під час проведення розвідки загинув командир танкового взводу гвардії старшина Никифор Шолуденко, уродженець Київської обл. Його танк встановлено зараз як пам'ятник на цьому проспекті.

12 листопада з'єднання 1-го Українського фронту (так 20 жовтня 1943 р. перейменували Воронежський фронт) взяли Житомир, а 60-та армія генерала Черняхівського 17 листопада захопила Коростень — залізничний вузол. Плацдарм у районі Києва швидко розширювався. Німці зробили вщайдушну спробу повернути Київ. 18 листопада вони почали контрнаступ, в ході якого радянські війська втратили Житомир та кілька десятків тисяч червоноармійців потрапили у полон. Склалася реальна загроза Києву. Проте невдовзі танковий удар вермахту вдалося зупинити.

Успішно розгортався радянський наступ і на півдні. Війська 3-го Українського фронту (колишній Південно-Західний) генерала Малиновського ліквідували Запорізький плацдарм ворога і 14 жовтня 1943 р. визволили Запоріжжя. А 4-й Український фронт (колишній Південний) генерала Толбухіна силами 28-ї армії генерала Герасименка у важких десятиденних боях визволив Мелітополь. 25 жовтня 2-й Український фронт (колишній Степовий) генерала Конєва вибив німців із Дніпропетровська. Битва за Дніпро закінчилася повною перемогою Червоної армії. На порядок денний постало питання про звільнення від німців Правобережної України та Криму.

У 1944 р. Ставка Верховного Головнокомандування запланувала ряд нових великих наступальних операцій. Згідно з цим планом передбачався наступ на всьому радянсько-німецькому фронті. Важливе місце в цьому плані відводилося Північно-Західному театру військових дій, де намічалася розгромити групу армій “Північ”, повністю зняти блокаду з Ленінграда та вийти до кордонів Прибалтики. На західному напрямку передбачалося завдати поразки групі армій “Центр” і вигнати ворога з Білорусії. Щодо головного удару, то він планувався на південно-західному напрямку. Метою цього удару було розгромити силами українських фронтів два найбільші угруповання німецько-фашистських армій “Південь” та “А” й визволити Правобережну Україну та Крим. Цим двом німецьким угрупованням, що мали у своєму складі майже 41 % усіх піхотних та 72% танкових сил вермахту, які знаходилися на радянсько-німецькому фронті, протистояли 1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські фронти, що нараховували 168 стрілецьких, 9 кавалерійських дивізій чисельністю 2 365 тис. солдатів та офіцерів, 28 850 гармат та мінометів, 2 040 танків та САУ, 2360 літаків. Дії Українських фронтів координували представники Ставки: 1-го та 2-го фронтів — маршал Жуков, 3-го та 4-го — маршал Василевський.

Наступ в Україні розпочався 24 грудня 1943 р., коли після артилерійської та авіаційної підготовки частини ударного угруповання 4-го Українського фронту генерала Ватутіна перейшли у наступ на Житомирському напрямі. 31 грудня було звільнено від ворога Житомир. Внаслідок Житомирсько-Бердичівської операції війська 1-го Українського фронту просунулися на 80- 200 км, повністю визволили від гітлерівців Житомирську, майже усю Київську, частково Вінницьку й Рівненську області.

З 5 по 16 січня 1944 р. з Кременчуцького плацдарму війська 2-го Українського фронту генерала Конєва проводили Кіровоградську операцію, внаслідок якої ворога було відкинуто від Дніпра на 40 — 50 км. Кіровоград, який Гітлер наказав своїм військам утримати будь-якою ціною, було визволено 8 січня 1944 р.

Отже, в ході наступу 1-го та 2-го Українських фронтів склалися сприятливі умови для оточення та знищення Корсунь-Шевченківського угруповання ворога, яке налічувало майже 80 тис. чоловік: 9 піхотних дивізій, танкова дивізія СС “Вікінг”, моторизована бригада СС “Волонія”, окремий танковий батальйон та шість дивізіонів штурмових гармат.

Корсунь-Шевченківська битва була однією з найбільших битв у період визволення України від німецько-фашистських загарбників і отримала багато гучних назв: “Сталінград на Дніпрі”, “Українські Канни” тощо. Справді, у дечому вона певної мірою нагадувала Сталінградську битву, але як за масштабами, так і за наслідками була значно меншою.

24 січня 1944 р. 4-та гвардійська і 53-тя армії 2-го Українського фронту почали розвідку боєм, а 25 січня до них приєдналися головні сили фронту. Частини 5-ї гвардійської танкової армії розвивали стрімкий наступ у напрямі Лебедин — Шполи — Кримки з метою відрізати ворожим військам шляхи до відступу, з'єднатися із частинами 1-го Українського фронту в районі Звенигородки. Однак відставання частин 53-ї армії та 19-го танкового корпусу не дало змоги використати фактор несподіваності. Німецьке командування розгадало напрям головного удару, підтягнуло танкові дивізії та створило на шляху радянських військ сильне угруповання. Тільки 28 січня після кровопролитних боїв 20-й танковий корпус 2-го Українського фронту з'єднався з рухомим загonom 6-ї танкової армії 1-

го Українського фронту (командуючий армією генерал Кравченко). Оперативне оточення Корсунь-Шевченківського угруповання противника було завершено. Після цього, як і в Сталінграді, радянські війська створили внутрішній та зовнішній фронти оточення. З'єднання 27-ї, 52-ї та 4-ї гвардійської армій, а також 5-й гвардійський кавалерійський корпус утворили внутрішній фронт, а 6-та та 5-та гвардійські танкові армії, підсилені стрілецькими артилерійськими та інженерними військами, — зовнішній. На флангах цих армій діяли 40-ва (командувач генерал Жмаченко) та 53-тя армії. Для зміцнення оборони кожну танкову армію підсилили стрілецьким корпусом. В оточення потрапило 80 тис. за радянськими (близько 60 тис. за німецькими) даними чоловік.

Бої тривали першу та другу декади лютого 1944 р. Радянські війська намагалися звузити коло оточення німців, а німці, в свою чергу, робили відчайдушні спроби вирватися з нього і в ніч з 16 на 17 лютого після танкового тарану у районі с. Лисянки прорвалися крізь радянські позиції та вивезли частину своїх військ із оточення. Правда, всіх хворих та поранених вони покинули напризволяще, так само як і переважну більшість зброї та військового обладнання. Командуючий німецьким корпусом генерал Штемерман покінчив життя самогубством. За німецькими даними, що домінують і в сучасній західній літературі, із “котла” вирвалося 30 — 35 тис. чоловік. Щодо радянських даних, то вони подають цифри німецьких втрат, як 55 тис. вбитими та пораненими та понад 18 тис. полоненими. Проте якими б не були ці втрати, перемога радянських військ була безперечною — група армій “Південь” зазнала значної тактичної поразки. Це створило сприятливі умови для подальшого радянського наступу.

Водночас із Корсунь-Шевченківською операцією силами правого крила 1-го Українського фронту було проведено Рівненсько-Луцьку операцію, яка здійснювалася з 27 січня по 11 лютого 1944 р. силами 13-ї та 60-ї армій. В ніч на 2 лютого 1-й гвардійський кавалерійський корпус захопив Луцьк, зайняв оборону вздовж східного берега р. Стир і перерізав противникові шлях відступу із Рівного на захід. А надвечір 1-го лютого 8-ма гвардійська кавалерійська дивізія 6-го кавалерійського корпусу вийшла до північно-західної околиці Рівного.

Війська 3-го та 4-го Українських фронтів у січні-лютому 1944 р. розгромили Криворізько-Нікопольське угруповання ворога, зайняли вигідну позицію для наступу на півдні України проти Кримського угруповання німецьких військ. 8 лютого було визволено Нікополь, а 22 лютого — Кривий Ріг.

Зимові операції радянських військ в Україні підготували умови для широкомасштабного наступу, метою якого було завершити визволення Правобережної України і остаточно розгромити групи армій “Південь” та “А”, а також угруповання ворога в Криму.

Весняний наступ радянських військ в Україні почався у перших числах березня на величезному фронті від Луцька до гирла Дніпра силами трьох фронтів.

4 березня 1-й Український фронт розпочав Проскурово-Чернівецьку операцію. Ширина прориву оборони противника у напрямі головного удару досягла 180 км, а глибина до 100 км. З 4 березня по 17 квітня радянські війська просунулися на 80 — 350 км. Були визволені обласні центри Вінниця, Тернопіль, Чернівці. Майже водночас з 1-м Українським фронтом війська 2-го Українського фронту провели Умансько-Батошанську операцію, яка розпочалася 5 березня. На своєму шляху частинам та з'єднанням фронту довелося форсувати такі складні водні перешкоди, як річки Південний Буг та Дністер.

У зв'язку із труднощами, що постали перед військами 3-го Українського фронту, які 18 березня почали форсувати Південний Буг, Ставка Верховного Головнокомандування віддала наказ маршалу Конєву повернути головні сили 2-го Українського фронту на південь і наступати у межиріччі Дністра та Пруту у напрямку Бендер та Тирасполя. 26 березня війська 2-го Українського фронту вийшли до державного кордону СРСР з Румунією на 85-кілометрову ділянку вздовж р. Прут.

Війська 3-го Українського фронту після завершення Нікопольсько-Криворізької операції розгорнули наступ на Миколаївсько-Одеському напрямі. 28 березня вони визволили Миколаїв, а 10 квітня — Одесу. Внаслідок цих боїв війська пройшли 150 — 180 км., визволили повністю Миколаївську та Одеську області, а також частину Молдавії.

Наступ 1-го, 2-го, 3-го Українських фронтів проходив у надзвичайно складних умовах весняного бездоріжжя, коли гармати та іншу важку техніку солдатам часто доводилося переносити на собі, та навіть незважаючи на це, вони просувалися вперед. І тільки відставання тилів, несвоєчасна подача пального для механізованих частин, а також досить вмілі дії німецького військового командування змусили Червону армію припинити наступ. У травні 1944 р. лінія фронту знову стабілізувалась.

На цей раз радянське військово командування розпочало підготовку до визволення Криму. Його мали здійснювати війська 4-го Українського фронту генерала Толбухіна та окремої Приморської армії генерала Єременка, що включали 30 стрілецьких дивізій, дві бригади морської піхоти — приблизно

470 тис. чоловік, 5 982 гармати та міномети, 772 зенітки, 559 танків та САУ, 1 250 літаків. На кінець березня 1944 р. було завершено зосередження радянських військ в районі Сиваша та Перекопу. Задум операції полягав у тому, щоб стрімкими ударами військ 4-го Українського фронту з півночі та окремої Приморської армії з плацдарму поблизу Керчі у взаємодії з авіацією та військово-морським флотом зламати оборону противника і, розвиваючи наступ у напрямку Сімферополя та Севастополя, розколоти та знищити вороже угруповання. У німців в Криму була зосереджена 17-та армія, яка налічувала 12 дивізій — 5 німецьких та 7 румунських, а також велику кількість спеціальних частин та підрозділів загальною кількістю більш як 195 тис. чоловік, до 3 600 гармат та мінометів, понад 200 танків та штурмових гармат і 150 літаків. Вранці 8 квітня 1944 р. після масованої артпідготовки почався наступ військ 4-го Українського фронту на Перекопі, а 10 квітня перейшли в наступ війська окремої Приморської армії. Вже на другий день вони вибили противника із Керчі, а 13 квітня в районі Карасубазара (Білогірська) передові частини окремої Приморської армії та 4-го Українського фронту зустрілись. Того ж дня танкові десанти військ 4-го Українського фронту оволоділи Сімферополем — основним опорним пунктом оборони противника, а також Євпаторією, Судаком, Бахчисараєм. Внаслідок швидкого просування радянських військ 80% міст та сіл було врятовано від руйнування, однак остаточне визволення Криму розтяглося ще майже на місяць.

12 квітня Гітлер нарешті дозволив своїм військам відступати до Севастополя, навколо якого німці збудували три міцні оборонні рубежі.

Напередодні штурму радянські війська довго та методично обстрілювали доти та дзоти противника. Тільки авіація перед останнім штурмом скинула близько 2 тис. тонн бомб. А 5 травня 2-га гвардійська армія генерала Захарова розпочала штурм Севастополя з півночі, тоді як 51-ша армія генерала Крейзера та окрема Приморська армія генерала Мельника наступали із півдня в районі Сапун-гори. Надвечір 7 травня Сапун-гора була взята (відзначився 63-й стрілецький корпус генерала Кошового). А наступного дня радянські війська увійшли у місто. Німці відійшли на мис Херсонес з надією, що їх евакуюють морським транспортом та авіацією. Однак Чорноморський флот надійно блокував півострів від материка. Взято в полон 29 тис. німців та 7 тисяч румунів. Загальні ж втрати противника у Криму становили близько 80 тис. чоловік.

Наступний етап визволення України розпочався влітку 1944 р. Він був пов'язаний із грандіозним радянським наступом в Білорусії (так звана операція “Багратіон”), що тривала з 23 червня по 29 серпня 1944 р. В ході цієї найвизначнішої операції часів Другої світової війни Червона армія розгромила вороже угруповання армій “Центр”, просунулася на 350— 600 км на захід та вступила в Польщу. Успіхи в Білорусії створили військам 1-го Українського фронту сприятливі умови для переходу в наступ проти групи армій “Північна Україна”, яка складалася з 1-ї та 4-ї німецьких танкових армій та 1-ї угорської армії, у складі яких було 34 піхотні дивізії і 2 бригади, 5 танкових та одна моторизована дивізії.

Напередодні наступу у військах маршала Конєва (він став командувачем 1-м Українським фронтом з 15 травня 1944 р.) нараховувалося 843 тис. чоловік, а разом із тиловою обслугою — 1200 тис., 13 900 гармат і мінометів, 2200 танків та самохідних гармат, 2 006 літаків. Тож перевага над противником у живій силі, танках і артилерії була в 1,5 — 2, а в авіації в 4 рази. Уперше на одному фронті було зосереджено таку величезну кількість військ та техніки. Наступ розпочався 14 липня 1944 р. Шість радянських загальновійськових армій мали прорвати оборону противника, щоб потім у прорив увійшли танкові армії та кавалерія. Щодо німців, то для них радянський наступ не був раптовим. Але що їх вразило найбільш, то це переважаюча кількість повітряних військ, які уперше повністю запанували над полем битви. Цьому сприяло те, що у складі 1-го Українського фронту діяла 2-га повітряна армія — найбільша з усіх радянських повітряних армій, що діяли під час війни.

Згідно з задумом Ставки на правому фланзі ударне угруповання у складі 3-ї гвардійської, 13-ї, 1-ї танкової армій та кінно-механізована група під командуванням генерала Баранова наступали в загальному напрямку на Сокаль — Раву-Руську. У центрі ударне угруповання у складі 60-ї, 38-ї, 3-ї гвардійської, 4-ї танкової армій та кінно-механізованої групи під командуванням генерала Соколова наступали з району Тернополя на Львів. На лівому фланзі діяли 2-га гвардійська і 18-та армії, 5-та гвардійська та 47-й стрілецький корпус перебували в резерві фронту. Після прориву ворожої оборони, як і передбачалося, 16 липня у прорив була введена кінно-механізована група Баранова, яка розпочала наступ у загальному напрямку на Жовкву. 17 липня була визволена Кам'янка Струмилівська (зараз Кам'янка Бузька), 18 липня — Деревляни. Шляхи до відступу Бродівському угрупованню ворога було відрізано. Вранці 17 липня, в прорив була введена 1-ша гвардійська танкова армія генерала Катюкова. Отже, Бродівське угруповання німців почало потрапляти у “котел.”

Прорив на Львівському напрямку, де у ворога була дуже міцна оборона, відбувався у більш складних умовах, однак не менш стрімкими темпами. З дня початку операції, яка отримала назву

Львівсько-Сандомирської, і до 18 липня війська фронту, наступаючи на обох напрямках — Сокальсько-Рава-Руському та Львівському — прорвали оборону на фронті шириною 200 км і просунулися на 50-80 км. В районі Бродів було оточене велике угруповання німців у складі 8 дивізій загальною чисельністю до 60 тис. чоловік.

Після Бродів війська Львівського ударного угруповання Червоної армії розгорнули свої сили для наступу на Львів. Подальший наступ військ 1-го Українського фронту на Раву-Руську та Львів розвивався у тісній взаємодії з військами лівого крила 1-го Білоруського фронту, які 18 липня перейшли в наступ на Люблін.

19 липня генерали Катуков і Баранов одержали наказ повернути частини 1-ї гвардійської танкової армії та кінно-механізованих груп на південний захід, вийти на річку Сян, форсувати її і в районі Ярослава та Перемишля перерізати противнику шляхи відступу на захід. Цей маневр разом із виходом на підступи до Львова одного з корпусів 13-ї армії створював сприятливі умови для розгрому Львівського угруповання ворога. Спроба двох корпусів 3-ї гвардійської танкової армії генерала Рибалка 20 липня лобовою атакою здобути Львів були безуспішними. Тоді 3-тя гвардійська танкова армія, залишивши на сході від Львова дві танкові та дві мотострілецькі бригади, в ніч на 23 липня здійснила марш-маневр в обхід Львова. 26 липня танкісти вийшли на західну та північно-західну околиці міста. На північній околиці Львова вели бої частини 4-ї танкової армії. Стрілецькі з'єднання 60-ї армії підійшли до міста зі сходу та півночі. 27 липня місто було взяте радянськими військами. В цей же день був відвойований у німців і м. Станіслав. Після втрати Львова та Станіслава гітлерівське командування розпочало відвід своїх військ до Карпат. Львівсько-Сандомирська операція радянських військ закінчилась визволенням західних областей України та вступом з'єднань 1-го Українського фронту у південно-східну Польщу, ліквідацією німецько-фашистської групи армій “Північна Україна”.

У другій половині серпня 1944 р. війська 2-го та 3-го українських фронтів у ході Ясько-Кишинівської операції повністю очистили від ворога Ізмаїльську область України. 26 серпня було визволено м. Ізмаїл.

У зв'язку з воєнними діями в Карпатах радянське командування 30 липня вирішило утворити з військ лівого крила 1-го Українського фронту для воєнних дій у гірській місцевості нове оперативне об'єднання — 4-й Український фронт (командуючий — генерал Петров), який свого часу, після визволення Криму, був розформований. До його складу увійшли 1-ша гвардійська (генерала Гречка) та 18-та (генерала Журавльова) армії, 17-й гвардійський стрілецький корпус (генерала Гастиловича) та 8-ма повітряна армія (генерала Хрюкіна). Загалом протяжність 4-го Українського фронту від Тернополя до Хотина становила 230 км.

Бойові дії розпочалися у другій половині квітня і проходили для радянських військ у дуже складних умовах. Уздовж радянсько-чехословацького кордону гітлерівці збудували цілу систему фортифікаційних споруд з використанням природних гірських висот. Далі тяглася так звана нездоланна лінія “Арпад” з дотами, дзотами, протитанковими надобвами, ровами та завалами. Боронили цей район 6 дивізій, спеціально вишколених для боїв у горах. Перші спроби прорвати ворожу оборону були для радянських військ невдалими, але на початку серпня війська 1-ї гвардійської та 18-ї армій поліпшили своє становище. 5 серпня з'єднання 1-ї гвардійської армії взяли м. Стрий, 6 серпня оволоділи Дрогобичем, а 7 серпня ворога було вибито з Самбора та Борислава. Війська 18-ї армії визволили Надвірну, Долину, Делятин та інші населені пункти, захопили в передгір'ї Карпат ряд панівних висот. До 10 серпня 1944 р. противника було відкинуто в гори. Однак 15 серпня 4-й Український фронт знову перейшов до оборони.

Успішний наступ військ 2-го Українського фронту у серпні та вересні 1944 р. завершився визволенням Трансільванії, що полегшило наступ військ 4-го Українського фронту, який розпочався 9 вересня окремою операцією 107-го стрілецького корпусу 1-ї гвардійської армії в напрямку на Гуменне, що переросла на армійську операцію двох стрілецьких корпусів. 18 вересня перейшли в наступ на Ужгородському напрямку і війська і 8-ї армії, які 10 жовтня досягли радянсько-чехословацького державного кордону. В результаті двадцятиденного наступу війська фронту вийшли до карпатських перевалів. 8 жовтня було звільнено останній населений пункт Дрогобицької області—с. Лавочне, що завершило визволення України. А 28 жовтня була повністю визволена від німців і Закарпатська Україна.

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ

За історичними матеріалами П. Марчука колектив редакції газети «За Незалежність» 1991 р. надрукував біографічний нарис Є. Коновальця, в якому показав його геніальність і відданість в захисті і відродженні Української держави 1917–1929 рр.

Михайло Ковальчук глибоко переконаний, що лише такий підхід дозволить реконструювати обставини перебування Є. Коновальця на чолі Січових стрільців і створення Української Військової Організації (УВО). Джерельною базою для дослідження були документи державних історичних архівів України, Польщі, Росії й Чехії, спогади сучасників, а також матеріали тогочасної преси.

Історія України надзвичайно складана, в якій багато не відтворено героїчних та трагічних подій і поступ українського народу за визволення з неволі і відродження соборної Української Держави.

Як при московській, так і при австро-угорській московсько-комуністичній імперіях та польській експансії пригнічений репресивними законами та терором, затуманений фальшивою пропагандою і дезінформацією народ, як раби, до пори до часу мучились в неволі. Та не дивлячись на суворі закони і умови життя, народ пробудився з летаргічного сну, народжувалися постаті славетних осіб національних героїв, організаторів і провідників, для яких Україна дорожча за життя, самі йшли в смертельний бій з ворогами і організовано вели з собою вірних синів і дочок – борців за волю України.

Серед таких визначних історичних постатей в українській історії є один з найвідоміших борців за незалежність України в ХХ столітті лідер організованого руху в Армії Українських Січових Стрільців і провідник УВО-ОУН Євген Коновалець.

Народився Євген Коновалець 14 червня 1891р. в родині вчителів Михайла і Марії, селі Зашків Львівського повіту в Галичині, що в той час входили до складу Австро-Угорщини.

З дитячих літ у Євгена формувався характер принциповий організаторський з національно-патріотичним і революційним духом, що проявлялось в його поступках, навчаючись гімназії у студентські роки і воєнний час. У 1909 р. Євген Коновалець закінчив гімназію і поступив на юридичний факультет Львівського університету. Одночасно він стає секретарем Львівської філії «Просвіти», де активно працює і заслуговує великої шани.

Молодий студент усвідомлює, що просвітницька діяльність – лише крок до політичних змагань за кращу долю народу, нації і України. Він став представником студентів у Центральному Комітеті Української Національно-Демократичної партії і організує політичну діяльність студентів у Львівському повіті, а відтак і по всій Галичині. «Новітнім гайдамаком» називають його польській шовіністи.

Коли Євген став студентом, він зразу почав боротися за український університет, бо шовіністично настроєна університетська влада, яку тримали у своїх руках поляки хотіла перетворити цей заклад у суто польський і всіляко старалася перешкодити доступові до нього українцям. В такій складній ситуації студенти вважали, що якщо неможливо аби університет був повністю українським, то хай був би українсько-польський із не меншою кількістю українських кафедр ніж польських.

У липні 1910 р. українські студенти зібралися на віче. Щоб їм перешкоди, польські молодики із зброєю в руках почали стріляти і під час сутичок убили українця Адама Коцка та ще кілька студентів було поранено. Це викликало помсту, яку організував Євген Коновалець, за що із сотнею своїх товаришів потрапив на лаву підсудимих, але його оправдали, бо не він залізною палицею бив польських шовіністів.

Через два роки Є. Коновальця призивають на службу до австрійського війська. Рік прослужив ши у старшинській школі у чині чотаря, він повертається до навчання. На світовій арені вже пахло порохом. Загострилися взаємовідношення Австро-Угорщини з Росією. Наближалася перша світова війна. Українці добре знали як душить царський режим усе українське, тому готовились до опору, з Євгенової ініціативи створюється студентське товариство «Січові Стрільці». Такі ж відділи виникають при товариствах «Січ» та «Сокіл». Євген Коновалець не був формальним лідером жодного із цих формувань, хоч усі вважали його душею військового руху.

В Галичині активно діяли такі військово-спортивні організації, як «Сокіл», «Пласт», «Січові Стрільці», «Січ». Наприкінці 1912 р. Український Студентський Союз прийняв ухвалу про військовий вишкіл української молоді.

Під час навчання у Львівському університеті Є. Коновалець брав діяльну участь у створенні молодіжних військово-спортивних осередків. В цей час він вступив до Української національно-демократичної партії (УНДП), що була найважливішою політичною силою в Галичині.

У червні 1914 року Австро-Угорщина оголосила війну Сербії. За Сербією вступилася Росія, що викликало оголошення їй війни з боку Німеччини. Німеччина тут же оголосила війну Франції й сама отримала оголошення війни від Великобританії. Перша світова війна розпочалась.

Євген Коновалець вже закінчував навчання в університеті, та вибух війни змінив усе його життя. У серпні 1914 року 23-річного студента було мобілізовано до лав австро-угорської армії і був призначений до 19-го полку ландверу (Крайової оборони) у Львові. Із активістів військово-спортивних організацій створилося ядро Легіону Українських Січових Стрільців (УСС) – першої української військової частини в складі австро-угорської армії.

В перші дні тижня війни російські війська зайняли більшу частину Галичини, завдавши важких поразок австро-угорській армії. 30 серпня 1914 р. 19-й полк ландверу був відправлений зі Львова до Ужгорода. У вересні 1914 р. Є. Коновальця було відправлено на 4-місячне навчання до офіцерської школи, після завершення якої він отримав звання кадета-аспіранта (фендрика) і призначений командиром роти 19-го ландверного полку.

На початку травня 1915 р. 35-й ландверний полк, в якому був Євген Коновалець взяв участь в обороні позицій на горі Маківці у Сколівському повіті. До речі, сусідом полку на позиціях був знаменитий легіон УСС. Для якого бої за Маківку стали першим серйозним військовим випробуванням. В цих боях 35-й полк зазнав втрат і відступив, а частина його бійців, серед яких був і Євген Коновалець, потрапили в полон. Разом з іншими бранцями Є. Коновальця було відправлено в Росію до табору м. Чорний Яр на Поволжі, а восени 1915 р. переведено до табору в Царицині. У російському полоні москалі з поблажкою ставились до чехів, сербів і поляків як представників дружній держав. До галичан як до «українських сепаратистів» – потенційних розпалювачів війни – жорстоко, крім галицьких москвофілів.

Оскільки Євген Коновалець знав декілька мов і мав вищу освіту, його було призначено перекладачем при начальникові табору.

Російські війська дуже зруйнували Галичину. Хоч у квітні 1915 р. Австро-Угорським арміям вдалося витіснити російські війська з краю, та вже в 1916 р. противник знову повернувся і захопив значну частину Галичини.

На початку 1917 р. до Царицинського табору прибув значний контингент старшин УСС, що потрапили до полону в боях під бережанами у жовтні 1916 року. Майже всі «усуси» були колишніми учасниками студентського руху і активістами молодіжних організацій, а декого Є. Коновалець знав особисто; серед них були поручник Р. Сушко, хорунжий М. Матчак, четарі І. Чмола, В. Кучбський та ін.

Полковник Євген Коновалець.
Фото 1920 року

Лейтенант (сотник) Роман Сушко

Завдяки клопотанню Є. Коновальця, всіх старшин УСС було переведено до табору в м. Дубівку біля Царицина, де умови життя були значно кращими. Євген їх часто відвідував і доставляв їм (літературу) книжки.

Дорогою визвольних змагань

Звістка про Лютневу революцію в Петрограді й утворення Української Центральної Ради в Києві зародили в серцях полонених галичан надію на швидкий кінець війни, а значить, і на завершення

їхніх страждань. Сподівалися, що Тимчасовий уряд або розпустить їх, або передасть у розпорядження українського уряду. Найсвідоміші розуміли, що в умовах, які склалися на той час, Україна має шанс здобути державну незалежність. А для цього їй потрібне буде сильне військо. Інакше Росія, як тільки отямиться від заворушень, захоче знов підкорити собі Україну і, якщо це буде потрібно, вдасться до військової сили. Тому Центральна Рада мала б поставити перед Тимчасовим урядом вимогу про повернення всіх полонених українців на Батьківщину. Однак сподівання ці не справдилися. Російський уряд оголосив, що вестиме війну до переможного кінця, а це означало, що полонених австрійської армії й надалі розглядатимуть як ворогів, за якими потрібен пильний нагляд. Отже, про розпуск таборів не могло бути й мови. Мовчала й українська Центральна Рада.

Найвідчайдушніші, не дочекавшись волі, тікають із таборів і намагаються дістатися до Києва, щоб прилучитися до визвольних змагань. Але тікати з полону можна було поодиноці, а стати до борні за волю України прагнули всі. Про це не раз думав 26-річний четар австрійської армії Євген Коновалець. Через утікачів надсилає він листи до Центральної Ради, в яких сповіщає про прагнення полонених українців стати в ряди національної армії, просить Раду поставити вимогу перед Тимчасовим урядом про передачу полонених українців у IV розпорядження. Однак Київ мовчить. Тому на початку липня 1917 року Є. Коновалець вирішує сам дістатися до столиці й вияснити, в чому суть справи. Добивається в начальства тимчасового звільнення й покидає табір.

До Києва прибув якраз після завершення Всеукраїнського військового з'їзду, в якому брали участь дві з половиною тисячі вояків. На той час у столиці вже був сформований перший Український полк імені Богдана Хмельницького й формувався другий полк імені Павла Полуботка, діяв також Клуб імені Павла Полуботка. Скрізь панував дух національного пробудження.

Однак щодо статусу України та української армії єдності не було. Політичні діячі, які гуртувалися навколо поручника Миколи Міхновського, стояли за створення незалежної національної держави з могутніми збройними силами. А група соціал-демократа В. Винниченка відстоювала ідею соціалістичного інтернаціоналізму і «класової солідарності» з московськими соціалістичними партіями. Та ж група виступала проти створення регулярного національного війська. «Не своїй армії нам, соціал-демократам і всім щирим патріотам треба, а знищення всяких постійних армій» писав у «Робітничій газеті» В. Винниченко.

Євген Коновалець насамперед зустрівся з Миколою Міхновським. Той з великою симпатією поставився до наміру галичан і був захоплений їхнім патріотизмом і почуттям соборності. На жаль, багато зарадити галичанам М. Міхновський не міг, бо Головою Генерального Секретаріату Центральної Ради був не він, а В. Винниченко. Тож знаючи негативне ставлення останнього до формування регулярного війська, порадив Є. Коновальцеві зустрітися з керівником Генерального Секретаріату й постаратися схилити його на свій бік.

Володимир Винниченко без ентузіазму зустрів Євгена Коновальця. Створення ще одного військового формування ніяк не узгоджувалося з його пацифістськими устремліннями. Інакше поставився до цього Генеральний Секретар військових справ Симон Петлюра. Він порадив письмово викласти суть справи і пообіцяв посприяти, аби справа та вирішилася позитивно. Є. Коновалець так і вчинив. Через Галицько-Буковинський Комітет, який діяв у той час у Києві, він передав Генеральному Секретаріатові Центральної Ради заяву про переведення всіх полонених австрійської армії української національності на територію України та створення з них окремої військової частини, яка була б підпорядкована Центральній Раді. З надією, що все владнається якнайкраще, він повернувся до Царицина.

Та й чи могло бути інакше? Адже кожній мислячій людині зрозуміло, що Росія без українського вугілля, без українського металу, без українського хліба і цукру обійтися не зможе. Тому зробить усе, аби не випустити Україну зі своїх колоніальних лабет, і знов намагатиметься в будь-який спосіб поневолити її. Врятувати наш край могла тільки велика, добре вишколена, добре озброєна і зорганізована, належно дисциплінована власна армія. Тому й вірив Є. Коновалець в успіх своєї поїздки до Києва, бо вірив, що й Винниченко — патріот, тож рано чи пізно зрозуміє хибність своїх устремлінь і стане на позиції самостійності та створення могутніх збройних сил. Однак події, що розгорнулися далі, в багатьох викликали розчарування політикою Центральної Ради та її Генерального Секретаріату.

Разом із Першим Українським полком імені Богдана Хмельницького, що його офіційно затвердив Генеральний Секретаріат, почав самочинно створюватися другий український полк імені Павла Полуботка. Але затвердити його Генеральний Секретаріат відмовився, боячись, щоб проти Центральної Ради не виступила московська залога в Києві.

Невдоволені нерішучістю української державної верхівки та обурені Другим Універсалом, яким Центральна Рада 16 липня 1917 року замість того, щоб проголосити довгождану незалежність, і

надалі потверджувала приналежність України до Росії з мінімальною вимогою автономії в рамках Російської республіки, поборники державної самостійності України вирішили діяти на власну руку. Вночі з 18 на 19 липня полк імені П. Полуботка роззброїв усі московські залоги в Києві, закликав Центральну Раду стати на шлях державної незалежності й висловив готовність стати на захист України.

Здавалося, є всі умови, аби Центральна Рада зірвала принизливі для неї переговори з Тимчасовим урядом і стала вести незалежну політику. Та замість того Генеральний Секретаріат, користуючись довір'ям полуботківців, наказав підступно роззброїти їх повернути зброю московським залогам і під їхнім ескортом вислав бійців полку на фронт, а організаторів виступу, серед яких був і Микола Міхновський, звелів заарештувати і передати російському суду.

Вістка про цей вчинок Генерального Секретаріату дійшла до таборів військовополонених. Важко було повірити, що український уряд сам виступив як проти державної самостійності України, так і проти творення власної національної армії. Та полонені галичани, які пройшли крізь горнило світової війни не поспішали з категоричними висновками. Одні намагалися пояснити дії Генерального Секретаріату важкими політичними обставинами, інші дошукувалися причин у міжпартійній боротьбі. А тому ці дії українського уряду не позбавили галичан рішучості зі зброєю в руках стати на захист рідної держави. Тому, не одержавши відповіді на заяву, Євген Коновалець вирішує втекти з табору до столиці й самому добиватися позитивного розв'язання задуманої справи.

Удруге приїхав він до Києва у вересні 1917 року й відразу подав ще одну заяву про створення з полонених галичан-українців окремої військової одиниці. Але Генеральний Секретаріат замість згоди видав доручення українізованим військовим частинам не приймати до своїх рядів галичан, а тих, які вже були прийняті, негайно звільнити.

Та й це не зневірило завзятих молодих патріотів. Користуючись Галицько-Буковинським Комітетом, Євген Коновалець організовує із своїми друзями Федором Черником, Іваном Чмолюю та Романом Дашкевичем в Києві наприкінці жовтня велике віче галичан, метою якого мало бути винесення протесту проти тодішньої політики Австрії щодо Галичини. На вічі виступив Євген Коновалець із палкою промовою, наприкінці якої поставив вимогу негайно організувати з українців, полонених австрійської армії, окрему військову формацію, яка, як складова частина армії і соборної української держави, була б носієм і борцем за здійснення ідеї визволення західних українських земель з-під Австрії та прилучення їх до Української держави. Віче підхопило цю думку й оформило її в рішучу вимогу до Центральної Ради: уможливити галичанам негайне творення військової частини.

Нарешті невтомні заходи молодих галицько-українських патріотів під проводом Євгена Коновальця увінчалися успіхом: 12 листопада 1917 року Симон Петлюра як Генеральний Секретар військових справ Центральної Ради, передав Галицько-Буковинському Комітетові письмову згоду на творення з полонених українців, вояків австрійської армії, окремої військової формації, і підпорядкованої Центральній Раді. Галицько-Буковинський Комітет відразу ж, 13 листопада 1917 року видав відозву від імені Тимчасової Головної Ради галицьких, буковинських та угорських українців, в якій закликав добровольців записуватися до Січових Стрільців: «Ми, галицькі, буковинські та угорські українці, сини єдиного українського народу, в цей важкий час почувуючи свою відповідальність перед будучими поколіннями, не можемо бути тільки глядачами, а повинні взяти якнайдіяльнішу участь у творенні нового державного ладу на Україні і в закріпленні всіх тих свобод, які виборов собі український народ».

Формування Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців

Про формування цього куреня Іван Микулинський розкриває його зміст і вказує, що у липні 1917 року у Києві організували громадську благодійну організацію «Галицько-Буковинській Комітет допомоги жертвам війни» – полоненим офіцерам і біженцям із Галичини і Буковини, яким давали матеріальну допомогу й влаштовували на роботу. Але дуже швидко цей Комітет перетворився на політичну діяльність і звернувся до Центральної Ради з клопотанням про заснування окремої Галицько-Буковинської військової формації, яка б після сформування могла стати на її захист. Але Центральна рада клопотання їх відхилила, не оцінивши значення Січовиків, та коли в середині листопада більшовики повалили Тимчасовий уряд і не було перед ким Центральній раді доводити свою лояльність, вона дала дозвіл на формування в серпні військової частини з галичан і буковинців. В порозумінню і за згодою Генерального Військового Секретаріату «Тимчасова Головна Рада галицьких, буковинських і угорських українців» – (із Закарпатської України) приступили до створення військових частин з галицьких, буковинських і угорських українців, Січових Стрільців.

Головою Тимчасової Ради був Іван Лизанівський. Умови для життя і формування війська були жахливі: труднощі з харчами, одягом, зброєю, казармами. Та Роману Дашкевічу з труднощами вдалося врегулювати ці питання. Наприкінці грудня 1917 року перша сотня Січових Стрільців отримала від Генерального секретаріату військових справ наказ – у складі Першого Українського запасного полку імені гетьмана Дорошенка вирушити на Бахмач і там роззброїти більшовицькі російські підрозділи, які, повертаючись із фронту, влаштовували великі бешкети і грабунки. Січовики з радістю виконали свій обов'язок.

Поки перша сотня січовиків знаходилася під Бахмачем, з Катеринослава до Києва прибула нова сотня, організована з понад 200 колишніх полонених галичан і буковинців, що працювали в робітничих ротах (сотнях) на тамтешніх копальнях. Водночас з цією сотнею Галицько-Буковинський комітет із свого боку надіслав також близько 400 нових добровольців. Наплив такої кількості поповнення вимагав негайної реорганізації стрілецьтва. Реорганізації почали з призначення Євгена Коновальця командиром куреня та прибуття в курінь колишніх офіцерів легіону Українських січових стрільців Андрія Мельника, Романа Сушка, Дмитра Герчанівського, Петра Пасіка, Василя Кучабського, які разом з Євгеном Коновальцем, Федею Черником і Романом Дашкевичем відіграли вирішальну роль не тільки в реорганізації куреня, але й у майбутній діяльності всього Січового Стрілецьтва.

Після переселення куреня січових стрільців в нові казарми, 5 січня 1918 року, Курінна Рада скликала загальнострілецьке віче з питання, як бути далі куреню: «з радами чи старшинами». На вічі відбулася грізна дискусія, але на завершення своєї роботи віче вирішило: 1. Скасувати в курені ради солдатських депутатів

Старшини 1-го куреня 1-го полку СС. Проскурів, березень 1919 р.

2.

Визнати над собою владу назначених командуванням старшин (офіцерів).

3. Залишити в курені так звану «Стрілецьку Раду», у складі Євген Коновальця, Федя Черника, Андрія Мельника, Романа Сушка, доктора Костя Воеводку, Івана Чмолу і Василя Кучабського (тобто Стрілецьку раду, яка складалася з командирів всього Січового стрілецьтва, командирів куреня, командирів сотень і старшин, яких вони виберуть).

Таким чином, те останнє віче завершило у Січовому стрілецьтві етап «первочинного хаосу» та відкрило перед собою великі перспективи. На другий день після віча почалась чистка стрілецьких лав.

З завершенням чистки лав куреня було видано наказ, згідно з яким стара назва куреня «Галицько-Буковинсько Курінь Січових Стрільців», було замінено на нову назву «Перший Курінь Січових Стрільців». При прийнятті такого рішення Рада вважала, що Січове стрілецьтво повинно бути військом не окремої землі, а військом всієї України і командиром усього Стрілецьтва залишається Євген Коновалець. А командувати куренем було доручено Андрієві Мельникові.

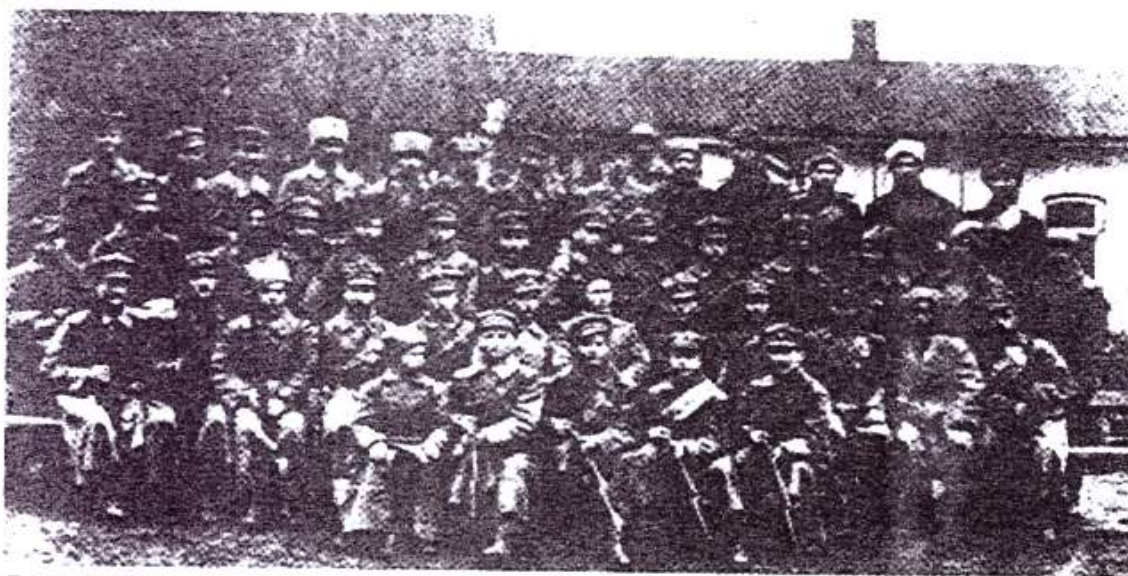
Після реорганізації Перший курінь Січових стрільців був розділений на підрозділи під командуванням офіцерів.

Окрім бойових підрозділів лікар Кость Воевідка очолив організацію санітарної частини і шпиталю. Так була організована медична допомога пораненим і хворим січовим стрільцям.

Основною ідеєю Січового Стрілецтва є самостійна Українська Народна Республіка складена з усіх українських земель, із таким внутрішнім устроєм, який вирішить вільна воля українських громадян без впливу війська з його «насильницьким багнетом». В цій ідеї повинні виховувати Січового стрільця його старшини, щоб він завжди знав, за віщо повинен збройно боротися, зі стрілецьких рядів слід безощадно викинути кожного, хто не є готовий за цю ідею полягти во ім'я засади – «якість перед кількістю» і за вільну Україну.

А вже через кілька днів Роман Дашкевич поїхав з дорученням Комітету до недалекого табору полонених у Дарниці біля Києва і привіз перших 22 добровольців...

Видання Генеральним Секретаріатом Центральної Ради дозволу на формування військової частини з полонених українців-галичан було, як пише Є. Зиблікевич у своєму «Спомині про Євгена Коновальця» першим успіхом Євгена Коновальця, а разом із цим був покладений перший угольний камінь під будову всіх тих родів зброї та формацій Січового Стрілецтва на Україні, що відіграло визначну або інколи вирішну ролу в історії визвольної боротьби України в роках 1917–1919 рр.».

Сотня 1-го куреня 1-го полку СС. Проскурів, березень 1919 р.

За здорові основи української армії

Давши згоду на формування військових частин з полонених українців, Генеральний Секретаріат (за винятком одного Симона Петлюри) в угоду своїм «соціалістичним» амбіціям вирішив і галичанам спробувати прищепити «соціалістичний», «антимілітаристський» і протидержавницький світогляд, а їхню військову формацію перетворити в розполітовану, мітингуючу групу. З тієї причини разом із дозволом на організацію частини було доручено ввести в ній усі «здобутки революції»: усунення дисципліни, відміну військових чинів, введення виборності старшин, допущення до частин соціалістичних агітаторів для «класової освіти» стрільців, встановлення «солдатських рад» як керівних органів частини. А комендантом куреня призначили не когось із галицькоукраїнських старшин, які спричинилися до його формування, а офіцера російської служби із соціалістичним витком Лисенка, який до того ж мав багато якихось занять поза куренем в інших установах, тому в казармах бував лише рідким гостем. Стрільцями він не турбувався, не дбав ні про зброю, ні про одяг, ні про харчування, через що стрільці й далі ходили в старому лахмітті австрійських полонених, а харчувалися в Київському етапному пункті.

Але Євген Коновалець і тепер не зневірюється й не капітулює. Вступивши в ряди новосформованого куреня звичайним стрільцем, він готує ґрунт для остаточної розправи з ідеями розкладу та їх носіями.

Для того він разом зі своїми однодумцями, побіч відповідної праці серед тих, які вже стали стоїлицями, докладає зусиль, аби ряди куреня поповнювалися добровольцями з полонених, старшинами Українських Січових Стрільців. На початку січня 1918 року прибула решта старшин УСС, що перебувала в таборах полонених, значно зміцнивши сили однодумців Євгена Коновальця.

Сотня 1. полку Січових Стрільців, березень 1918 р.

Вирішальний бій за основи, на які мала спиратися надалі побудова куреня Січових Стрільців, бій за душу стрільця і взагалі за основи, на яких мала формуватися українська армія, відбувся 19 січня 1918 року. Того дня зібралося віче куреня у зв'язку з тим, що 16 січня 1918 року Центральна Рада видала закон, а через день пізніше Генеральний Секретар військових справ Порш дав розпорядження про демобілізацію армії. Віче повинно було обговорити і вирішити подальшу долю куреня. Прибув туди сам Порш у супроводі своїх співпартійців, «делегатів Всеукраїнської та Київської Рад військових депутатів» разом із тогочасним комендантом міста Києва Шинкарем.

Генеральний Секретар військових справ та його спільники заявили стрільцям, що курінь зможе існувати далі тільки як «народна міліція», і то за умови, якщо стрільці запровадять систему «солдатських рад» і «проженуть усяких гіганів-офіцерів, як собак», інакше курінь буде роззброєний і розформований. З цілком інших позицій виступили на вічі Євген Коновалець та один із його тодішніх однодумців — Василь Кучабський. Є. Коновалець звернув стрільцям увагу на серйозність становища, в якому опинилася Україна у зв'язку з загрозою походу більшовицько-московських орд, щоб завоювати і поневолити Україну, нагадав одвічну правду, що тільки збройна сила є найпевнішою обороною проти ворожих агресій і то не озброєна маса мітингуючих партійців, яка при першій серйозній небезпеці розбіжиться, хто куди, а міцна справжня військовою дисципліною та понадпартійним патріотизмом збройна сила. Соціалістичні діячі були цілком певні своєї перемоги, бо сили видавалися аж надто нерівними. Та вони не взяли до уваги найважливішого фактора: дуже сильного вкорінення в душах галицьких українців щирого патріотизму та схильності їх до дисципліни. Завдяки цьому переможцем вийшов Євген Коновалець. Після гарячої дискусії було скасовано радянську систему в курені, замінено «солдатські ради» семиособовою «стрілецькою радою», до компетенції якої входило приймати рішення з організаційних та політичних питань та наведення належної дисципліни. Командантом куреня, назву якого змінено на перший курінь Січових Стрільців, обрали на місце усуненого О. Лисенка дотеперішнього стрільця Євгена Коновальця. Усім воякам роздали для підпису заяви про добровільне підпорядкування себе суворій військовій дисципліні. Кількох стрільців, які не захотіли підписати заяв, усунули з куреня, партійних агітаторів вигнали й заборонили їм вступати на терен новоствореного військового формування.

Таке вирішення стрілецького питання було дуже і немиле соціалістичним лідерам. Та вони мусили з ним погодитися, бо знали добре, що їхні погрози роззброїти курінь Січових Стрільців практично нездійсними. Зрештою, вже кілька днів по тих випадках діячам Центральної Ради довелося знову

звернутися до куреня Січових Стрільців, але вже не з новими вимогами «прогнати всіх панів-офіцерів», а з проханням виступити збройно в обороні столиці перед більшовиками.

Ця друга перемога Є. Коновальця була ще важливіша для формації Січових Стрільців та для дальшого ходу збройної боротьби. Бо за системи, яку зразу накинули були їм соціалістичні діячі, курінь швидко був би здеморалізувався і здемобілізувався, як багато інших тодішніх військових частин. Щойно ставши на шлях організації справжнього війська, Січові Стрільці змогли стати тією невмирущою слави частиною, якій довелося відіграти таку велику роль у визвольних змаганнях 1918–1920 років.

В обороні золотоверхого Києва

За даними Михайла Ковальчука позитивні наслідки введення в курені Січових Стрільців принципів організації справжнього війська виявилися несподівано швидко. 18 січня 1918 року почався наступ московсько-більшовицьких військ на Україну, а вночі з 28 на 29 січня — за три дні після проголошення Четвертого Універсалу Центральної Ради — у Києві вибухнуло більшовицьке повстання. Становище Центральної Ради стало вкрай небезпечне.

І ось тоді, коли численні військові частини УНР, які на той час перебували в Києві, внаслідок політичної боротьби й повної втрати дисципліни через «радянський» устрій проголосили «нейтралітет», більш прихильний до більшовиків, як до Центральної Ради, то Січові Стрільці не мітингували, а одностайно стали виконувати наказ: у бій за волю України, за золотоверхий Київ!

Гідна постава, мужність, патріотизм та бойовий запал Січових Стрільців захопили й українську студентську молодь столиці. На вістку про грізну небезпеку для Батьківщини твориться Помічний студентський курінь Січових Стрільців, в рядах якого українські наддніпрянські студенти пліч-о-пліч зі своїми галицькими братами в героїському бою під Крутами гідно склали іспит найвищої любові до свого народу.

В Києві, у важких кількадечних вуличних боях Січові Стрільці разом із рештками полків Богданівського й Полуботківського, що ще залишилися після демобілізації, та з частинами Вільного Козацтва під командою самостійника Ковенка і Гайдамаками Симона Петлюри придушили виступ сильніших чисельно більшовиків і тим уможливили урядові самостійної української держави пробути в Києві в ті важливі дні, коли в Бресті закінчувалися мирні переговори з центральними державами. А через кілька днів, коли уряд вирішив відступити перед військами Муравйова, Січові Стрільці захищали безпеку відступу і, зокрема, особисту безпеку уряду. Героїчна боротьба УСС дала змову урядові УНР успішно завершити переговори з центральними державами і підписати Брестський мирний договір, організувати збройний опір більшовицькому наступові й за короткий час знову повернутися переможно до столиці.

Старшини полку Січових стрільців з представниками Легіону УСС. Київ, весна 1918 р.

Безвихідне, як заявив був В. Винниченко, становище Української Народної Республіки врятував зі своїми Січовими Стрільцями Євген Коновалець. Коли ж через три тижні після відступу уряд і і війська УНР повернулися до столиці, першими ввійшли в Київ частини Січових Стрільців. Коли до Є. Коновальця дійшли вістки, що готується гетьманський переворот, він негайно застеріг перед ним діячів Центральної Ради: Лизанівського, Чечіля, Пірата, а далі й самого Голову, професора М. Грушевського. Та М. Грушевський запевнив, що ніякої небезпеки для Центральної Ради та її Генерального Секретаріату немає. «Лише ця виразна й категорична заява Голови була причиною, що напад німців на будинок Центральної Ради 28 квітня застав нас непередбаченими», — засвідчив полковник Є. Коновалець.

На вістку про те, що німці заарештували міністрів Центральної Ради, Є. Коновалець оголосив військову готовність, чекаючи наказів Генерального Секретаріату. Усукуси були готові стати на оборону уряду УНР. Але з Генерального Секретаріату ніякого наказу не надходило. Коли ж полковник Коновалець поінформував Генеральний Секретаріат про збройну і підготовку російських добровольців до перевороту і висловив готовність Січових Стрільців обеззброїти їх, то військово-міністерство категорично спротивилося цьому.

Безвихідне, як заявив був В. Винниченко, становище Української Народної Республіки врятував зі своїми Січовими Стрільцями Євген Коновалець. Коли ж через три тижні після відступу уряд і і війська УНР повернулися до столиці, першими ввійшли в Київ частини Січових Стрільців. Коли до Є. Коновальця дійшли вістки, що готується гетьманський переворот, він негайно застеріг перед ним діячів Центральної Ради: Лизанівського, Чечіля, Пірата, а далі й самого Голову, професора М. Грушевського. Та М. Грушевський запевнив, що ніякої небезпеки для Центральної Ради та її Генерального Секретаріату немає. «Лише ця виразна й категорична заява Голови була причиною, що напад німців на будинок Центральної Ради 28 квітня застав нас непередбаченими», — засвідчив полковник Є. Коновалець.

На вістку про те, що німці заарештували міністрів Центральної Ради, Є. Коновалець оголосив військову готовність, чекаючи наказів Генерального Секретаріату. Усукуси були готові стати на оборону уряду УНР. Але з Генерального Секретаріату ніякого наказу не надходило. Коли ж полковник Коновалець поінформував Генеральний Секретаріат про збройну і підготовку російських добровольців до перевороту і висловив готовність Січових Стрільців обеззброїти їх, то військово-міністерство категорично спротивилося цьому.

Така позиція уряду й президії Центральної Ради дезорієнтувала Січових Стрільців і вони були змушені бездіяльно придивлятися до ходу подій. Останній шанс для Центральної Ради був у момент проголошення гетьманства на Софійській площі: якраз тоді проходив нею зі своєю сотнею кулеметників сотник «Федь Черник і якби хтось із компетентних діячів Центральної Ради дав йому наказ до збройного виступу, то гетьманський переворот був би в зародку повністю зліквідований. Але такого наказу не було. Соціалістичні діячі виявилися зовсім нездібними не тільки до державного будівництва, але й навіть до власної оборони. Того ж таки дня, коли було здійснено державний переворот, гетьман запросив до себе полковника Коновальця як командира Січових Стрільців і запропонував йому, щоб СС перейшли на його бік й офіційно визнали нову владу. Оскільки перед тим курінь відмовився був визнати уряд гетьмана Павла Скоропадського, казарми січовиків оточили великі сили німецьких військ. У такій ситуації, не маючи ніяких наказів ані інструкцій Центральної Ради, щоб чинити будь-який спротив, Січові Стрільці вирішили скласти зброю і розформуватися. Діючою після розформування куреня залишилася тільки Стрілецька Рада. А тим часом гетьманська влада в Україні зміцнювалася. Почала створюватися регулярна Українська Армія. Тільки ж гетьман уже під час державного перевороту вирішив спертися не на якусь з українських партій, чи політичних організацій, а на російський шовіністичний і вороже настроєний до українства «Союз землевласників», внаслідок чого всі керівні посади в адміністрації та в новоствореній Українській Армії опинилися в руках членів того Союзу або людей, яких той Союз рекомендував. Було очевидно, що від такого стану не могло бути користі справі української державності, бо ж ці фахові, але явно ворожі державній самостійності України міністри й урядовці не будуть утверджувати української держави, як чужі, а то й ворожі українській справі старшини не надихнуть українським патріотичним духом вояцтва нової армії, хоч з фахово-військового боку їхня праця була дуже добра. А тому обов'язком кожного українського патріота стало протидіяти такому розвитку відносин в Україні. Щоб не допустити створення російських структур в нібито суверенній гетьманській Україні, полковник Коновалець вирішив добиватися дозволу гетьмана на формування куреня СС і протидіяти зростанню сил і впливів московських добровільних дружин.

«...Тільки ж, — згадує про той момент сам Є. Коновалець, — декларуючи урядові української держави бажання знову творити Січове Стрілецтво, я спершу сам, а пізніше делегація Січових

Стрільців з Білої Церкви, заявили і виразно це підкреслили, що СС будуть вірними гетьманській владі, якщо вона буде боронити самостійної і ні від кого не залежної української державності».

Гетьман прийняв пропозицію Є. Коновальця. Застереження стрілецтва визнав самозрозумілими і заявив у відповідь, що він для того й перебрав державну владу в Україні до своїх рук, щоб рятувати українську державність та її самостійність. Намовам та інтригам російських кіл, які намагалися не допустити до відновлення куреня Січових Стрільців, поступився гетьман лише настільки, що місцем постою для СС визначив не Київ, як цього бажали Стрільці, а містечко Білу Церкву.

Гетьман П. Скоропадський зі світою

Тримісячне перебування в Білій Церкві курінь використав для досягнення технічно-військового вишколу, й морального піднесення. Продемонструвати цю виучку Січовим Стрільцям довелося дуже швидко і в цілком несподіваній ситуації.

Гетьман Скоропадський справді хотів добра своєму краю. Але оточений міністрами та урядовцями з шовіністичних російських кіл, він усе більше хилився до концепції реставрації російської імперії, в складі якої мала б бути Україна, і врешті 14 листопада 1918 року проголосив злочасну «Грамоту гетьмана» про злуку України з Московщиною в єдину Російську державу, і Полковник Є. Коновалець, визнавши владу гетьмана, намагався всіма силами відтягти його від проросійської політики, шкідливої для справи української державності, а одночасно докладав усіх зусиль, щоб стримати діячів Центральної Ради від виступів проти Скоропадського й притягти їх до праці в державному апараті гетьманської влади для розбудови національно-державного життя українського народу. І навіть ще в День проголошення «Грамоти гетьмана», коли Стрільська Рада прийняла вже була рішення про збройний виступ проти гетьманського уряду, Є. Коновалець на власну руку пішов ще раз до гетьмана з закликом, щоб той звернув з пагубного шляху. Полковник Є. Коновалець поставив тоді Скоропадському такі вимоги:

- 1) визнати недійсний маніфест про федерацію з Росією;
- 2) скликати національний конгрес за участю всіх, українських партій та організацій;
- 3) розформувати російські добровольчі військові відділи;
- 4) перевести курінь Січових Стрільців з Білої Церкви до Києва.

Є. Коновалець запевнив, що в разі виконання тих вимог Січові Стрільці дадуть гетьманові повну моральну, та збройну підтримку.

І тільки, коли Скоропадський відмовив, заявивши, що він не в силі завернути своєї політики, Є. Коновалець зважився остаточно на збройний виступ проти гетьманської влади. Про своє рішення він попередив гетьмана, заявивши йому, що Універсал про федерацію з Росією звільнив Січових Стрільців від вірності Скоропадському як гетьманові української держави.

Збройний виступ проти уряду грозив братовбивчою війною. На щастя, так не сталося. Сформована гетьманом Сердюцька дивізія, відмовилася виступити на боротьбу проти повстанців, тому в вирішальному бою під Мотовилівкою проти Січових Стрільців стали не їхні брати-українці, вірні гетьманському режимові, а лише 3 000 російських білогвардійських добровольців, які йшли воювати

не за гетьмана і самостійну українську державу, а за дальше панування Москви над Україною. Від куль Січових Стрільців під Мотовилівкою 18 листопада 1918 року впали 600 російських чорносотенців. Українське вояцтво Сердюцької Дивізії, зберегло й надалі нейтралітет, а коли повстанці зайняли Київ, добровільно стало в ряди формації Січових Стрільців, яка з куреня, а згодом і полку розрослася в ході повстання, та по його успішному завершенні, в Корпус Січових Стрільців.

Через Київ до Львова

У той час, коли на Наддніпрянщині вирішувалася доля гетьманату, в Галичині розпочалася польсько-українська війна. До гетьмана прибула делегація уряду Західної України просити збройної допомоги проти польських окупантів. Гетьман особисто зі співчуттям поставився до долі галичан. Та російське оточення, на яке він спирався, вважало, що Наддніпрянська Україна як частина Росії не повинна втручатися в боротьбу за «по-австрійську спадщину». Тому Скоропадський запропонував, щоб на допомогу галицьким українцям пішли Січові Стрільці, причому їх відхід до Галичини повинен був виглядати як «самовільний перехід». Згідно з тим планом уряд наказував стрільцям перебрати охорону західного кордону по річці Збруч, а ті, прибувши на кордон, повинні були вже без наказу, нібито всупереч волі гетьмана, перейти з усією зброєю до Галичини.

Члени Стрільцької Ради. Стоять: сотник І. Андрух, отаман р. Дашкевич, сотник В. Кучабський, сотник Я. Чиж. Сидять: сотник М. Матчак, отаман А. Мельник, отаман Є. Коновалець, полковник Р. Сушко, сотник І. Даньків. Луцьк, січень 1920 р.

Полковник Є. Коновалець, а з ним і вся Стрільцька Рада, розуміли, що «шлях до вільного Львова веде через вільний Київ», а що над Києвом, як столицею самостійної української держави нависла величезна небезпека, то січове стрілецтво в цей момент повинно насамперед стати на сторожі незалежності Києва. З'ясовуючи таке становище на Стрільцькій Раді, Є. Коновалець звернув увагу на політичну ситуацію, що без збереження самостійності наддніпрянської української держави годі думати про збереження самостійності Західної України. Адже капітуляція центральних держав і вибух революції в Австро-Угорщині й Німеччині заохотять московських більшовиків до походу проти України, якщо їм вдасться захопити Наддніпрянщину, то вони не спиняться на Збручі, і тоді Галичина, опинившись між Польщею і більшовицькою Москвою, встояти не зможе.

Тож коли стало зрозумілим, що в однаково грізній смертельній небезпеці опинилися Львів і Київ, Є. Коновалець, а з ним і все січове стрілецтво, поставили на першому місці долю Києва і вирішили кинути своє життя у вир боротьби за волю столиці.

Проти анархії й отаманії

Знищивши в зародку та виполовши з корінням анархію й отаманію в курені Січових Стрільців, Є. Коновалець вирішив повести безкомпромісну боротьбу проти тієї грізної виразки, яка підточувала основи армії УНР взагалі.

Перш за все, вже на самому початку підготовки до протигетьманського повстання полковник подбав про те, щоб до складу пропонованої Директорії як майбутнього уряду УНР увійшов Симон Петлюра, єдина людина серед тодішніх соціалістичних лідерів, яка розуміла роль армії. У грудні 1917

та в січні 1918 року С. Петлюра з власної ініціативи організував загони гайдамаків як регулярні частини армії для охорони України від московських більшовиків, у той час, коли всі інші його партійні колеги й далі були відвертими ворогами «мілітаризму» й докладали зусиль для ліквідації регулярного українського війська.

Головний отаман С. Петлюра на присязі новобранців з вишколу Січових стрільців. Жовтень 1919 р.

Таким чином Є. Коновалець добився, щоб на посту Головного Отамана військ Української Народної Республіки, а пізніше й на становищі голови уряду УНР став безкомпромісний самостійник і антибільшовик Петлюра, а не «антимілітарист» й антидержавник Винниченко, Порш, чи хтось інший із тодішніх соціалістів, яких весь час мучило питання: «А чи не мають більшовики більше рації, як ми? Через це вони шукали весь час порозуміння з московськими більшовиками. Але й те, що на посту Головного Отамана військ УНР став Симон Петлюра, не розв'язало болючої проблеми анархії та отаманії в армії. С. Петлюра все ще залишався членом соціал-демократичної партії, провідником якої був В. Винниченко. Зв'язаний партійною дисципліною, Петлюра мусив підкорятися, часто навіть проти власного переконання, політичним директивам партії. А директиви у військовій ділянці сприяли поширенню анархії та отаманії в армії. У результаті такого стану утворилися самостійні повстанчі загони отаманів Зеленого, Шинкаря, Соколовського, Ангела, Григор'єва, Волоха, Божка, Оскілка, які головну увагу звертали не на військову справу, а на партійне політиканство. Тому, хоч під час протигетьманського повстання і в перші тижні після нього армія УНР нараховувала до триста тисяч бійців, то вартість тієї армії з військового огляду була дуже проблематична. Це й виявилось вже найближчими місяцями. Крайню шкідливість такої системи побачили члени Директорії щойно тоді, коли більшість партійних отаманів зрадили уряд УНР й перейшли до більшовиків, бо їм не подобалася «партійна лінія» керівників УНР. Із 300-тисячної армії залишилися вірними урядові УНР заледве 30 тисяч вояків. Половину з них становив Корпус Січових Стрільців.

Жертва чужої політичної гри

На службу українській державі зі зброєю в руках зголосився Є. Коновалець у перші дні російської революції, та відродження української державності. Ставши командиром української армії, він гідно захищав честь української зброї до останньої можливості. Військово здисциплінованою, морально й політично міцною та боєздатною зберіг полковник Є. Коновалець команду Січових Стрільців аж до 6 грудня 1919 року, коли внаслідок триденних нарад Головного Отамана, уряду й вищих представників Війська УНР в Чорторії було вирішено припинити регулярну війну, демобілізувати регулярну армію та перейти до партизанки.

Виконуючи постанову уряду, нарада старшин Корпусу Січових Стрільців під проводом Є. Коновальця прийняла того ж 6 грудня 1919 року постанову про формальний розпуск свого формування.

Фактично ліквідація Січових Стрільців як військової частини була наслідком чужої політичної гри: новий «союзник» армії УНР, поляки, підступно роззброїли це військово формування, а його бійців усіх перевели до таборів полонених.

В газеті «За Незалежність» 1991 р. П. Мірчук показав великі патріотичні і героїчні поступки Євгена Коновальця.

Гідно витриманий іспит

Безпосередня активна участь Євгена Коновальця в бурхливих подіях на Наддніпрянській Україні 1917-19 років була для нього важким іспитом державницько-політичної зрілості. І витримав його полковник блискуче.

Уже першим своїм виступом підняв він прапор українського самостійництва і міцно та рішуче тримав його під час дворічних боїв проти червоних і білих московських імперіалістів, не схиливши його в жодному з численних моментів важких випробувань. Українську Центральну Раду вважав від самого її початку урядом самостійної української держави, вірячи твердо, що перші три її універсали є тільки даниною тодішньому політичному психозові, яким був соціалістично-федералістський дурман, і що вся Центральна Рада, з Володимиром Винниченком та його партійними колегами включно, під тиском патріотичних настроїв пробудженої української нації, еволюціонуватимуть нестримно до Четвертого Універсалу — до повного національно-державного самостійництва. Сам виявився непохитним перед соціал-інтернаціоналістичною демагогією й успішно зумів захистити перед тією загрозою усе Січове Стрілецьтво. Друга основна риса Є. Коновальця, яку він виразно виявив у добі збройних змагань, це державницько-творча настанова. Держава, в розумінні Є. Коновальця, є гарантом волі й добробуту. Виведеній тоді українськими соціалістами на сцену політичної боротьби засаді «насамперед партія!», він з усією рішучістю протиставляє засаду «насампередтдержава!». Від керманічів Української Народної Республіки вимагає безупинно державницько-творчої програми і дії: планової розбудови справно діючого адміністративного апарату, формування дисциплінованої армії? наведення порядку й ладу та викорінення всякої йнархії та сваволі антидержавницьких елементів, припинення оргій партійщи-ни, передачі керівництва державними фінансами та економікою країни не в руки партійних агітаторів, а справжніх фахівців, розбудови шкільництва, усіх інших ділянок державно-національного життя.

Соборництво — це третя основна риса патріотизму Євгена Коновальця, яку він так прикладно продемонстрував під час важкого іспиту. Завжди вважав, що українці з західних земель опинившись на території Східної України, так само зобов'язані захищати золотoverхий Київ, як і наддніпрянці. Тому й творить курінь Січових Стрільців, ставлячи в основу його політичного світогляду оті три головні прикмети патріотизму: самостійництво, державництво й соборність.

Творець державної традиції.

Ні головою уряду, ні міністром їй провідником якоїсь із впливових політичних партій в періодах Центральної Ради та Директорії УНР полковник Є. Коновалець не був. Під час збройної боротьби за українську державу 1918-20 років він був тільки комендантом та ідейно-політичним провідником однієї з військових формацій Української Народної Республіки — Січових стрільців. Однак саме він, Євген Коновалець, був тим, хто найбільше прислужився тому, що політичні події на Наддніпрянській Україні в ті часи набули» виразного характеру боротьби за самостійну українську державу.

Полковник Є. Коновалець із куренем а згодом Корпусом Січових Стрільців був завжди надійною опорою для уряду української держави та оборонцем її, самостійності в найкритичніших моментах.

Велич його світлої постаті, як носія ідеї й чину державного будівництва така сильна, а його заслуги в спрямуванні збройної боротьби українського народу в 1917-20 роках на шлях самостійництва й державництва такі непересічні, що навіть американська «Народна Воля», орган соціалістів, протигаиків українського націоналізму 2 червня 1938 року, визнала: «Євген Коновалець, колишній Хорунжий австрійської армії, полонений росіянами, став восени 1917 року; комендантом «Галицького Куреня» в Києві, що пізніше прийняв назву Куреня Січових Стрільців. Курінь; виріс у полк, а далі в корпус. Комендант Коновалець. на тому становищі заслужився багато, що політика українського уряду не схитнулася довгий час ні в більшовицький, ні в польський, ні в денікінський бік. Як тільки покійний С. Петлюра заключив з Польщею договір, Стрільська Рада; на пропозицію Коновальця розв'язала Корпус Січових Стрільців. Старшини СС виїхали за кордони Польщі, щоб продовжити визвольне діло. На еміграції члени Стрільської Ради з Є.Коновальцем на чолі дали почин до організації відпору проти поляків і більшовиків - окупантів українських земель».

Члени Стрілецької Ради. Стоять: полковник І. Чмола, сотник М. Матчак, сотник Я. Чиж. Сидять: сотник І. Андрух, полковник Є. Коновалець, сотник В. Кучабський. Прага, липень 1920 р.

Шляхом революції. Ще раз у таборі полонених.

«У вогні перетоплюється залізо у сталь,
у боротьбі переорюється народ у націю».

Є. Коновалець

Після двох років, — отих двох років, які у 'книзі буття української нації вписали цілу добу її новітньої історії, — полковник Є. Коновалець опинився знову в таборі полонених. Цього разу — в польському таборі інтернованих вояків Української Народної Республіки у Луцьку, разом із сотнями друзів по ідеї та зброї.

Однак становище Є. Коновалецького тепер було незмірно важче, ніж перед двома роками. Тоді його душа була окрилена пафосом національного відродження Батьківщини і переповнена найкращими надіями й твердою вірою в успіхи державотворчої праці на руїнах російської тюрми народів. Тепер стискала душу гірка свідомість трагічної невдачі збройних змагань. На місці колишніх найкращих сподівань стояла глуха безнадія.

Євген Коновалець у польському таборі полонених в Луцьку, січень 1920 р.

Перебрав команду над табором інтернованих у Луцьку, щоб власною працею полегшити долю своїх побратимів. Поляки на словах вважали Січових Стрільців частиною армії Симона Петлюри, тобто їхнім «союзником» і з огляду на те декларували готовність іти в усьому назустріч потребам українців. Насправді ж вони ненавиділи Січових Стрільців як галичан і їхнє ставлення до полонених було цілковитою протилежністю до їхніх: слів. Тому праця Є. Коновальця як коменданта табору полонених в обороні друзів вимагала багатьох зусиль та великої енергії.

Однак і в тому надзвичайно важкому морально-душевному становищі й у вирі виснажливої праці на користь інтернованих, полковник вперто думає над майбутнім: над можливостями дальшої боротьби за українську державу «Ми, згадує він про це, не знали, як довго триватиме наше інтернування: що Польща збирається робити з нами далі. Думаючи над засобами, якими можна видобути на волю, не забували ми при цьому ніколи нашої мети — дальшої організованої активної боротьби». У квітні 1920 року був підписаний Варшавський договір про військовий союз УНР з Польщею, внаслідок якого українська та польська армії вирушили проти більшовиків, щоб звільнити від них Україну. Але при тій угоді поляки не бажали, аби в армії УНР була сформована із галичан формація Січових Стрільців. Та й Є. Коновалець зі стрілецтвом не вважали за можливе ставати союзником Польщі, яка загарбала й жорстоко гнобила українські землі — Галичину й Волинь. Замість такої співпраці полковник представив Головному Отаманові Симону Петлюрі такий план дії: Січові Стрільці повинні дістати змогу виїхати з таборів до Чехо-Словаччини й там створити українську бригаду, яка перейде через Румунію в Україну, на околиці Одеси й, очистивши певну територію від більшовиків, затримається там на якийсь час. Завдяки такому маневрові українська армія матиме доступ до моря, а морем — контакт з усім світом. Якщо похід військ Петлюри з поляками вдасться, то українська бригада на півдні України (нічим не зв'язана з поляками), буде противагою до польських збройних сил і дасть Петлюрі змогу розірвати не дуже милий союз із поляками. Якщо б же той похід не вдався, то збереження під контролем української бригади околиць Одеси могло мати певну й вигідну базу для майбутніх військових операцій проти більшовиків.

Симонові Петлюрі такий план сподобався. Завдяки його втручанням Є. Коновалець, а з ним велика частина старшин Корпусу Січових Стрільців одержали змогу виїхати навесні 1920 року до Чехо-Словаччини. Слідом за ними з таборів видобулася й решта старшин і стрільців. Частина їх приєдналася до повстанських відділів генерала Омеляновича-Павленка, які поверталися з боєм в Україну, частина повернулася до Галичини, а решта переїхала до Чехо-Словаччини.

І знову між Сцїллою й Харїбдою партикуляризмї.

Прибувши навесні 1920 року за кордон, Є. Коновалець відвідав осідки української еміграції в Чехо-Словаччині, Австрії й Німеччині та відбув розмови з усіма тогочасними провідними еміграційними політиками. Він збагнув, що його план перевезення всіх українських військових; частин на Україну не так то легко здійснити. Труднощі й перешкоди політичного характеру, що їх створюватимуть чехо-словацький, румунський і польський уряди. Є. Коновалець брав до уваги, однак не припускав, що партійні чвари й ворожнеча серед українських еміграційних провідників, зіграють таку фатальну роль у здійсненні ідеї української державності. Проти його планів рішуче висловився диктатор ЗУНР доктор Євген Петрушевич, який заявив, що наддніпрянський уряд УНР своїм Варшавським договором зрікся західноукраїнських земель на користь Польщі, чим зрадив західних українців, тому галичани мусять самі захищати свою батьківщину. Тому уряд ЗУНР добивається на міжнародному форумі визнання Галичини окремою самостійною державою, а для цього потрібно доводити західним політикам самостійність інтересів Галичини і з подіями на Східній Україні не зв'язуватися.

Авторитет еміграційного уряду ЗУНР на чолі з Є. Петрушевичем був на той час серед галицької еміграції неголовно серед галицькоукраїнського вояцтва, що опинилося в еміграції, дуже сильний, через що приєднати те вояцтво до політичного плану, якому дуже противився диктатор, було нелегко.

Східноукраїнські політики в еміграції вели нестерпну міжпартійну гризню. Партії соціал-демократів та соціал-революціонерів покололися на безліч уламків, з яких кожен заявляв про себе як про єдину правдиву партію еседеків чи там есерів та лаяв своїх однопартійців, які не пристали до того уламу. Одностайними були всі вони лише в одному: в неперебірливій лайці на адресу галицьких українців, закидаючи їм, що це вони своїм договором із Денікіним зрадили українську справу і спричинилися до всіх невдач українських визвольних змагань. Це ще дужче зміцнювало нехть галицькоукраїнських політиків ще раз включатися до політичних подій на Наддніпрянщині.

Є. Петрушевич і співробітники військової канцелярії диктатора ЗУНР. 1919 р.

Є. Коновалець розумів, що обидва ті острівці партикулярного патріотизму, — це Сцілла і Харібда для корабля української державності, який у різні боки кидали тогочасні події. Тому як під час боротьби на рідних землях, так і тепер, на еміграції, він з усією рішучістю виступає проти обох тих партикулярних патріотизмів, не лякаючись плисти проти хвилі. Та саме тому, що не хотів причалювати до жодного з тих острівців, на нього посипалися атаки з обох сторін:— прихильники Є. Петрушевича лаяли полковника Коновальця за те що він і після Варшавського договору не хоче зірвати зв'язків зі Симоном Петлюрою, а значить, «зрадив Галичину й обидва запродалися полякам». Наддніпрянські партійні діячі звинуватили полковника в зраді Головного Отамана.

Усі ті незаслужені й безпідставні закиди обох таборів партикулярних патріотів прикро вражали Є. Коновальця, та збити його з твердо вибраного шляху створення соборної незалежної України вони були не в силі. Розуміючи, що після невдачі збройної боротьби треба вести й політичну роботу на користь обраної справи, він включається в цю роботу, але підтримує або ініціює тільки такі акції та організації, які поряд з ідеєю національного активізму і віри у власні сили, виразно і рішуче пропагують ідею СОБОРНИЦТВА.

Під гаслом націоналізму

Формальний розпуск Корпусу Січових Стрільців не зірвав ідейних зв'язків полковника з бойовими побратимами. Він продовжує підтримувати стосунки з колишніми старшинами, які стали включатися в політичне життя, сам бере участь в усіх спробах організувати всеукраїнський громадський центр підтримує побудовану на принципах всеукраїнства «Лігу відбудови України», яка постала у Відні 1920 року, але через невідповідний добір людей швидко розпалася. Вступає на початку 1921 року до Всеукраїнської Національної Ради, яка однак теж швидко перестала існувати внаслідок того, що на вимогу Є. Петрушевича з неї вийшли майже, всі галичани. Щиро підтримує Є. Коновалець концепцію скликання Всеукраїнського Конгресу, який мав би створити всеукраїнський політичний провід як представника та координатора всієї еміграції. Разом із цим він стає ініціатором створення окремих політичних організацій, які внесли б у задушливу атмосферу спримітизованого партійництва здоровий вітерець чистого, наонадпартійного націоналізму. І в цьому спирається на своїх недавніх товаришів по зброї.

У липні 1921 року у Львові відбувся з'їзд українського студентства, який, крім справ про таємний український університет обмірковує й ідеологічно-політичні проблеми і висловлюється за ідеологію українського націоналізму. Майже одночасно з тим з'їздом відбуваються у Відні організаційні збори «Молодої України», на яких ця нова всеукраїнська громадсько-політична організація ставить собі мету протидіяти пропаганді територіального сепаратизму, протиставити йому ідею соборництва і націоналізму.

З'їзди відпоручників українських військових організацій у Празі й українського студентства у Львові, збори «Молодої України» у Відні, заходи щодо скликання Всеукраїнського Конгресу з метою створення політичного проводу всієї української еміграції — все це, начебто, окремі, не пов'язані одна з одною акції тодішнього українського політичного життя, але з ідейно-політичної точки зору в усіх них чітко наголошено гасла українського націоналізму. Всі партійні діячі, атакуючи ініціаторів згаданих зібрань, не без підстав зауважували, що всіма тими починами організованого націоналізму вміло керує одна людина — полковник Є. Коновалець.

Тільки зміна форм боротьби

У липні 1920 року в Празі відбулося останнє засідання Стрільцької Ради. На ньому Є. Коновалець звернув увагу на необхідність реалістично розглянути ситуацію, яка вимагає брати до уваги, що період панування на українських землях польських і московських колонізаторів може бути досить тривалим. Тому необхідно приступити до організації боротьби українського народу на рідних землях в умовах ворожої окупації. Він висуває проект створення окремої військової організації, яка діяла б у підпіллі. Таким чином, збройна боротьба за українську державність не припинялася, а тільки змінювалася за формою, пристосовувалася до нової дійсності. Регулярну українську армію повинно було замінити організоване збройне підпілля.

Продовжувана в нових умовах боротьба проти окупантів повинна тримати український народ у стані морально-політичної мобілізації, ставити безупинно перед очі своїм і чужим нестійкість та насильницький характер ворожої окупації й революційною дією творити потрібний морально-політичний капітал для ведення відповідних політичних акцій за межами України.

План Полковника Коновальця був прийнятий, і велика кількість недавніх старшин та стрільців швидко включилася в нову боротьбу. Вони стали повертатися на рідні землі — одні до Галичини, другі — на Наддніпрянщину, щоб там розпочати діяльність за створення Української Військової Організації (УВО).

У червні 1921 року Євген Коновалець сам повертається до Галичини й бере безпосереднє керівництво цією Організацією на рідних землях у свої руки. Завдяки йому організаційна структура УВО довершується, мережа її клітин зміцнюється й поширюється по всьому краю, і нове збройне підпілля переходить до бойових акцій. Похоронну для української державності (як вважали окупанти) тишу знову прорізують звуки пострілів, які голосять світові, що збройна боротьба українського народу ведеться й далі, тільки в нових формах.

Для формування нової політичної організації Є. Коновалець не мав потреби придивлятися на чужі взірці. Він на власні очі, протягом 1917 — 1920 років бачив, яким лихом для українського народу в переломний період виявився імпортований з чужого поля соціалізм і якою могутньою творчою силою виявлявся націоналізм. Йому, отому українському державницькому націоналізмові, народженому а духовності української нації в її тисячолітній боротьбі за свої права став служити Євген Коновалець йде з юних літ, йому служив він вірно і під час збройної боротьби і йому продовжував служити й тепер, на новому етапі визвольної боротьби.

Спрямовуючи ту боротьбу українського народу в «мирний» період на іхшяк революції, полковник Коновалець не відкидав позитивної, «органічної» праці в культурно-освітній та економічній ділянках, як не помилково або злобно твердили та ще й досі твердять деякі політичні противники УВО й ОУН. Тій праці — організуванню «Просвіт», «Рідної школи», спортивно-виховних «Соколів», «Січей», «Пласту», сільськогосподарських кооперативів та інших культурно-освітніх економічних об'єднань присвячував багато уваги, буди юнаком, їм приділяв належну увагу і згодом, коли очолив УВО й ОУН. Саме члени УВО й ОУН були найактивнішими членами всіх існуючих культурно-освітніх та економічних організацій. Однак, розуміли, якщо це буде єдиною формою змагань поневоленого народу, то ворог матиме змогу легко такий опір здолати. Тому основним завданням мусить бути революційна мобілізація мас до остаточного завершення мети, а вся так звана «органічна» праця мусить розглядатися як допоміжний засіб для досягнення основного завдання.

Конфлікт з еміграційними урядами

Українська Військова Організація, яку засну очолив полковник Євген Коновалець швидко стає, важ чинником у політичному житті українського народу. Революційно-збройна боротьба роздерла хмару гноблення, що оповила була український нарад місяці окупації, повернула йому віру у власні сили та вказала на нові можливості активної боротьби.

Здавалося, що виникнення і дія УВО мусила викликати радість у кожного свідомого українця. Насправді ж було цілком інакше. Проти УВО виступили обидва еміграційні уряди: УНР, що перебував тоді в Тарнові (Польща) та ЗУНР, що перебувала у Відні.

Наддніпрянському еміграційному урядові не подобалася революційна діяльність Військової Організації, скерована проти «союзника» УНР Польщі та пов'язання революційної боротьби УВО з такою ж революційною діяльністю українського підпілля на Наддніпрянщині. За те ж саме пов'язання боротьби на західноукраїнських землях з революційною протибільшовицькою діяльністю на Наддніпрянщині накинувся на УВО й галицький еміграційний уряд.

Не бажаючи розриву з урядом Є. Петрушевича, полковник Коновалець, щоб в'яснити ситуацію шляхом безпосередніх переговорів, восени 1922 року виїздить за кордон. У зв'язку з цим виїздом, а також передбачаючи, що політична ситуація може вимагати довшого перебування керівника УВО за межами України вводяться зміни в структурі Військової Організації. Від тепер комендант і Верховна Команда УВО повинні перебувати за кордоном, а в краю організацією керуватиме Крайова Команда.

Свідомий того, що настрої західноукраїнського загалу тай сама УВО ще не дозріли до відкритого розриву з урядом ЗУНР, та не бажаючи викликати внутрішніх потрясінь в самій організації, Є. Коновалець вирішив у грудні 1923 року залишити пост Головного Коменданта УВО. Але перейти на політичні позиції доктора Петрушевича відмовився. Обов'язки Верховної Команди УВО передано військовому міністерству уряду ЗУНР, а крайовим комендантом став полковник Андрій Мельник.

Ідейно-політична перемога на внутрішньому фронті.

На щастя, відхід Є. Коновальця від УВО не тривав довго. Офіційні спроби Є. Петрушевича як диктатора ЗУНР вести переговори з більшовиками, щоб одержати їхню допомогу в боротьбі за визволення Західної України з-під польської окупації, не тільки не знайшли підтримки серед населення, але й підірвали авторитет диктатора, то його він мав до того часу серед західних українців. Народ Західної України не менше від поляків ненавидів і московсько-більшовицьких окупантів, а приязні переговори з більшовиками вважав такою ж самою національною зрадою, як і переговори коштом українських інтересів з поляками.

У самій УВО відсутність Є. Коновальця відчувалася дуже боляче. Ані військовий міністр уряду ЗУНР як начальний її комендант, ані А. Мельник як крайовий комендант неспроможні були замінити того авторитету, яким користувався серед усіх українських революціонерів-націоналістів Є. Коновалець.

До нього прибула від Крайової Команди окрема делегація й попросила знову перебрати провід у свої руки. Є. Коновалець погодився, але за умови, що організація повністю унезалежниться від Є. Петрушевича і його уряду. Делегація погодилася з цією вимогою, і в червні 1924 року полковник знову очолив провід УВО.

Соборницько-революційна організація УВО стала незалежною від еміграційних урядів, які вперто стояли на позиціях партикулярного патріотизму.

За ідеологічне оформлення революційної організації

Українська Військова Організація виходила на поле бою під прапором націоналізму. Та в період залежності її від уряду доктора Петрушевича, особливо, коли від її керма відійшов Є. Коновалець, в УВО виникли ідеологічно-політичні розбіжності, в результаті яких вона стала перетворюватися в підпільну організацію військово-бойового типу без чітко визначеного ідейно-політичного обличчя.

Полковник Коновалець поставив вимогу, аби організація знову міцно стала на ґрунт українського революційного націоналізму. Хто ж у своїй світоглядній еволюції відійшов від тих основ, має вийти з УВО.

А тим часом поруч з УВО постали на західноукраїнських землях та в еміграції інші націоналістичні організації — Союз Української Націоналістичної Молоді, Група УНМ, Легія

Українських Націоналістів. Євген Коновалець розробляє план об'єднання УВО з усіма іншими націоналістичними організаціями в краю й на чужині в одну революційно-підпільну організацію з чітко визначеним політичним обличчям як носія й реалізатора ідей революційного українського націоналізму.

Замість УВО - ОУН

Євген Коновалець мав серед українських націоналістів безумовний авторитет. Підтримувати зв'язки з ним бажали всі тодішні політичні організації в краю та в еміграції, які стояли на засадах українського націоналізму. Цим довір'ям скористався провідник УВО щоб скликати першу Конференцію українських націоналістів й обговорити на ній питання про злиття всіх націоналістичних організацій в одну.

Завданням революційної націоналістичної організації мали бути не лише збройно-революційний опір окупантам, але й поглиблення і поширення ідейно-політичної революції серед найширших кіл українського народу: відродження та зміцнення почуття національної гідності та гордості, віри у власні сили, знищення всіх наслідків поневолення в народній духовності, знищення усякого нахилу до опортунізму, пробудження серед мас політичного активізму, готовності до революційної боротьби та жертв, яких та боротьба вимагає, зміцнення принциповості в дії й характері. Змагаючи до об'єднання націоналістичних організацій в одну, він не пропонує, аби всі вони влилися до УВО, а розробляє проєкт створення нової революційної націоналістичної організації.

В такому плані проходили наради Першої Конференції українських націоналістів, що відбулася 3—7 листопада 1927 року, внаслідок чого було вирішено «Створити єдину організацію українських націоналістів. До її створення, рахуючись із потребою часу, що вимагає опанування стихійного руху та координації різних організованих його проявів, покликати до життя й чину Провід Українських Націоналістів». Головою Проводу одноголосно обрали Євгена Коновальця. Іншого кандидата на той відповідальний пост не було.

Після чотирнадцятимісячної всебічної підготовки відбувся 29 січня — 3 лютого 1929 року Перший Конгрес українських націоналістів. На ньому замість УВО й усіх інших українських націоналістичних організацій та гуртів, було створено ЄДИНУ, революційно-підпільну ОРГАНІЗАЦІЮ УКРАЇНСЬКИХ І НАЦІОНАЛІСТІВ.

Пропаганда української справи без орієнтації на чужі сили

У політичній діяльності Є. Коновалець весь час різко відмежовувався від орієнтації української визвольної справи на чужі сили. Основою визвольної боротьби ставить він орієнтацію на сили власні. Тому, приділяючи належну увагу політичній роботі на міжнародній арені, постійно суворо зберігає самостійність і незалежність ОУН від сторонніх впливів. Тому що веде політичну діяльність одночасно на терені обох політичних блоків, що починають все виразніше вимальовуватися: в Німеччині та Італії з одного і в Англії, Франції та Америці з другого боку. Сам вирушає в поїздку до Америки, де від квітня до липня 1929 року відвідує всі більші скупчення української еміграції США й Канади, щоб і заморську діаспору залучити до визвольної боротьби. Завдяки тій поїздки ідейно-духовна єдність еміграції зі своїм народом на рідних землях помітно зміцніла, й українські громади в США і Канаді стали допомагати ОУН в її боротьбі й політичній діяльності організовують різні демонстрації проти польських та московсько-більшовицьких окупай тів України, подаючи постійну фінансову допомогу для революційної боротьби.

Використання для української справи сприятливої міжнародної ситуації Є. Коновалець вважає дуже важливим чинником, але при цьому завжди наголошує, що який би важливий той чинник не був не слід йти аж так далеко, щоб зовнішні події і чужі сили визнавати основними й до них пристосовувати свої власні змагання, йдучи безвільно у хвості тих сил а навпаки: сили й змагання власного народу треба вважати основою визвольної боротьби, а міжнародну ситуацію й сторонні чинники тільки допоміжними.

Пропаганда української справи серед усього чужинецького світу та згуртування приятелів навколо нашої справи, але без орієнтації на чужі сили, без узалежнювання себе від сторонньої допомоги це та за' сада політичної діяльності, якій Євген Коновалець залишився вірним усе своє життя, ніколи і нічим її не порушуючи.

Готування старшинських кадрів

Вирішальним етапом визвольної революції мало бути всенародне збройне повстання у слушний час. Військово-збройна боротьба завжди вимагає вишкolenих кадрів, фахових командирів. Тому вишкіл старшинських кадрів займав важливе місце в завданнях УВО й ОУН.

Під особистим керівництвом полковника Коновальця організується при Начальній Команді УВО, а згодом при Проводі ОУН окремих військовий штаб, завданням якого було готувати й друкувати відповідну військово-вишкільну літературу, організувати на чужині спеціальні старшинські курси, на які таємно викликали помітніших членів УВО й ОУН. На таких курсах у Данцігу, в Чехо-Словаччині, Австрії вдосконалили свої військові знання провідні члени цих організацій — майбутні командири збройної боротьби Карпатської України полковник М. Колодзінський («Гузар») і чотар Зенон Коссак — («Тарнавський») і майбутні командири УПА: генерали Роман Шухевич («Тарас Чупринка»), і Дмитро Грицай («Перебийніс»), полковник Олекса Гасин («Лицар») та багато інших.

Військовий вишкіл вводиться за дорученням Є. Коновальця як одна з ділянок вишколу кожного члена УВО й ОУН. Завдяки цьому, під час другої світової війни, коли створювалася Українська Повстанча Армія, ОУН могла поставити їй кадри кваліфікованих, добре військово підготованих старшин.

За розгортання підпілля на Наддніпрянщині

Найширше та найміцніше ОУН розгорнула свою діяльність у Західній Україні. Та це не означає, що саме на цю територію Є. Коновалець як провідник ОУН звернув головну увагу, відсуваючи на дальший план революційну діяльність в інших частинах України. Навпаки, найбільше уваги приділяє він розбудові націоналістичної організації на Наддніпрянській Україні, заплативши, врешті, за це власним життям.

Уже на початку діяльності УВО висилає він на Наддніпрянщину своїх випробуваних друзів, щоб там відновити зв'язки з українськими патріотами, знайомими йому з часів збройної боротьби, і з їхньою допомогою організувати мережу революційної націоналістичної підпільної організації. Внаслідок цієї ініціативи створюється в Києві в 1920 році Центральний Революційний Комітет. Удари, що їх наносить революційним діячам більшовицька поліція ЧК і ГПУ, не зневіряють Євгена Коновальця. Він щоразу відновлює організаційну мережу на опанованих більшовиками теренах України.

Беручи до уваги специфічні умови підпільної діяльності на цій території, полковник Коновалець не створює тут централізованої мережі ОУН з єдиним кра йовим проводом, а децентралізовані, самостійно діючі клітини, які часто навіть назви різні приймають для себе, щоб невдача однієї клітини не потягла за собою розкриття інших. Зв'язок із організаторами й керівниками тих клітин бере на себе Коновалець особисто. Тільки він сам, йому одному відомими способами, контактувався зі зв'язковими підпільних організацій на Східній Україні, які під різними приводами мали можливість побувати за кордоном.

Зрозуміло, що безпосереднє керівництво організаційною мережею на Наддніпрянщині та безпосередні контакти із її зв'язковими, крили в собі дуже серйозну небезпеку для життя проводиря ОУН. Про таку небезпеку нагадували такі голосні події, як захоплення агентами ГПУ керівників біломосковських еміграційних організацій генералів Кутепова й Мюллера. Але й ці нагадування не вплинули на Є. Коновальця і він не передав особистих контактів комусь зі своїх співробітників. Він рішуче й послідовно стояв на тому, що особливості підбільшовицької дійсності вимагають, аби керівництво поодинокими центрами революційної організації й контакти з керівниками тих центрів перебували таки безпосередньо в його руках.

Навесні 1938 року полковник Є. Коновалець повідомив своїм найближчим співробітникам, що готується найближчими місяцями особисто дістатися нелегально організаційним зв'язком на територію УРСР і там на місці оцінити ситуацію, стан і можливості підпільно-революційної роботи.

Факт, що в 1936 році швейцарська поліція в Женеві викрила більшовицьких агентів Нормана і К^о, які готували замах на Є. Коновальця, свідчить про те, щ до того часу більшовицьким агентам не вдалося ще було проникнути в мережу організаційного зв'язку. Коновальця зі Східною Україною, а здійснення більшовицького замаху в травні 1938 року за допомогою однієї із ланок зв'язку, говорить про те, що й навесні 1938 року більшовики не знали організаційної мережі, з допомогою якої провідник ОУН збирався нелегально проникнути в Україну. Якщо б ГПУ було відомо про план цього

замислу Є. Коновальця то більшовики напевно, не вдалися б до Роттердамської акції, а намагалися б захопити його живого на території окупованої України.

Те, що полковник Коновалець особливу увагу приділяв підпільній роботі на Наддніпрянщині, ще раз підтверджує, що українським патріотом-соборником залишився він до смерті, а те що провідник ОУН узяв на себе найважче завдання особисто керувати роботою в підбільшовицькій Україні, а отже й усі зв'язані з тим небезпеки, свідчить про Євгена Коновальця як безстрашного революціонера.

Ворожі пазури досягли

Смертельну загрозу для себе від українського націоналізму окупанти України бачили і розуміли. Організатора ж і керівника українського націоналістичного Руху знали московські більшовики ще з безпосередніх зустрічей з ним у 1918 — 1919 роках. Це ж він, полковник Коновалець, в останніх днях січня 1918 задушив більшовицьку ворохобню в Києві й не дав змовникам легким коштом знищити в зародку українську державність, це він, полковник Кондвалець, був із своїми Січовими Стрільцями хребтом “прогибільшовицької збройної боротьби Української Народної Республіки, це він, полковник Коновалець, був носієм ладу, порядку і дисципліни серед моря анархії, загрожуючи нанести тим найважчий удар всім більшовицьким затіям. Не треба було бути великим стратегом, аби збагнути, що коли Є. Коновалець зумів уже двадцяти-кількарічним юнаком у зовсім новій тоді для нього ситуації стати таким здібним організатором збройної боротьби й державного будівництва, то яким стратегом і політиком він зуміє виявити себе в майбутньому, маючи за собою чималий досвід і користуючись велетенським авторитетом серед усіх українців та спираючись на мережу міцної революційно-підпільної організації, коли над СРСР загримить буря нової війни.

Тому більшовицьке ГПУ напружувало усі свої сили, аби схопити провідника ОУН живим, або в крайньому разі, знищити його. Зрозуміло, що на відверте вбивство на території якоїсь із чужих держав, при якому злочинці були б спіймані й перед чужим судом, перед цілим світом була б розкрита злочинна діяльність ГПУ поза межами СРСР, більшовики не наважувалися. Треба було зробити все так, аби вбивство провідника українських революціонерів не давало явних доказів, що це їхня більшовицька робота.

Лише в 1938 році, напередодні нової воєнної завірюхи, що нависла над усією Європою, вдалося таки ГПУ проникнути в одну зі структур зв'язку і підставити в неї свого вгсита для здійснення злочину.

Терористичний акт було вчинено в голландському місті Роттердамі 23 травня 1938 року. Того дня. Коновалець приїхав сюди на домовлену зустріч з одним зі зв'язкових організації, що прибув з УРСР. Найправдоподібніше, що це був агент на псевдо «Валюх». Зустріч відбулася в кав'ярні «Атланта» о 12 годині дня.

Зв'язковий передав полковникові невеликий пакет, що мав бути збіркою шифрованих організаційних звітів та матеріалів про становище в УРСР, а насправді то була «пекельна машина», що її виготовила більшовицька поліція.

По кількахвилинній розмові прибулий вийшов із кав'ярні, а вслід за ним вийшов і Є. Коновалець, прямуючи пішки до недалекого готелю «Гранд Централь», де він зупинився, прибувши до Роттердама. Пройшовши кільканадцять кроків, проводир ОУН зупинився біля кінотеатру «Люм'єр», і в той момент спрацювала «пекельна машина»...

В результаті слідства, що його провела голландська поліція, було доведено, що виконавець замаху прибув для виконання злочину на радянському судні «Менжинський» і на тому ж судні втік до СРСР та що злочин вчинило більшовицьке ГПУ.

На столику в кімнаті готелю «Сентраль», в якому зупинявся Є. Коновалець, лежав хрестик з Розп'яттям Христовим, мимовільно залишений доказ того, що його власник був глибоковіруючим християнином. Той хрестик, як свідчать найближчі знайомі Проводиря, він отримав від своєї матері, коли йшов на війну і відтоді мав його завжди при собі, в усіх походах і боях та в часах перебування на чужині. Це був символ єдності щирої християнської віри з глибоким патріотизмом воїна-революціонера.

«Поховали пана отамана в чужу землю...»

У суботу, 28 травня 1938 року опівдні відбувся похорон полковника Євгена Коновальця — колишнього командира Січових Стрільців, коменданта Української Військової Організації і голови

Проводу Організації Українських Націоналістів, який поліг на чужині у борні з одвічним ворогом України. У чужу землю поховали того, хто гідно заслужив собі, щоб його домовина спочила в золотоверхій столиці України, поруч домовин великих українських князів та гетьманів, бо він був фактичним вождем української нації упродовж двадцяти років...

Згодом на його могилі поставили пам'ятник. Сама могила облаштована так, що домовину з забальзамованим тілом можна буде слушною часу перевезти в Україну та поховати в рідній землі, за для якої Євген Коновалець віддав усе своє життя.

Шлях велетня, за вільну соборну Українську Державу

Шлях двадцятирічної боротьби за українську державність, що його пройшов Євген Коновалець, — це шлях одного із духовно-політичних велетнів України. Його роль в історії України можна порівнювати з роллю найвизначніших її діячів і борців за її волю.

Згадувати і вшановувати відновлення української держави в 1918 році та героїчну збройну боротьбу українського народу в 1918–20 роках в обороні тієї держави і не згадувати й не вшановувати разом з тим Євгена Коновальця — значить згадувати і вшановувати справу, не згадуючи і не вшановуючи головного її творця.

Адже це він, полковник Коновалець, у момент трагічної розгубленості формальних лідерів вказав українському народові правильний шлях справжнього відродження — шлях до самостійності української держави. Тим шляхом твердо і відважно пішов він сам і повів за собою українських патріотів, не звертаючи уваги на глузування тодішнього офіційного вождя Володимира Винниченка та його товаришів, що цей шлях до української державності — це «шлях націоналістичного шовінізму, створений браком класової революційної свідомості».

Це ж він, полковник Є. Коновалець, в час трагічної перемоги соціалістичних анти-державників й «антимілітаристів» над самостійниками-державниками з-під стягу Миколи Міхновського, коли згадувані соціалістичні вожді проголошували офіційно, що вони й не збираються «відділяти Україну від Росії» й окремими законами та міністерськими декретами демобілізували українську армію, добивається дозволу на формування регулярної дисциплінованої військової формації як збройної руки самостійної Української держави.

Це ні його поклик формується в Києві з української молоді соборницький «Помічний Студентський курінь», який своїм героїзмом у бою під Кругами вписав одну із найславніших сторінок української історії, чистою своєю кров'ю окропивши державницький акт 22 січня.

Ліквідація більшовицької ворохобні в Києві, охорона членів Центральної Ради та членів уряду УНР під час відступу з Києва, вигнання більшовиків зі столиці, бій під Мотовилівкою, який вирішив долю УНР як самостійної держави та ще безліч інших боїв України проти московської навали нерозривно пов'язані з особою командира Січових Стрільців.

Для всіх українців його ім'я було символом прямолінійного та безкомпромісного самостійництва, державництва, ладу й порядку, що в тодішніх умовах анархії мало особливе значення.

А коли у війні проти переважаючих ворожих сил неможливо було встояти, коли значна частина державних керівників вдалася до політики капітулянтства, саме він, полковник Коновалець, знову кличе всіх українських патріотів до боротьби за українську державність під прапором, на якому виписані гасла й ідеї соборництва, національного активізму й віри у власні сили, на протигагу сепаратизмові та віри в спасенну роль Антанти, Польщі чи більшовиків. Він розробляє концепцію продовження безкомпромісної боротьби у формі перманентної, всеохоплюючої революції аж до повної перемоги і для здійснення цієї концепції творить УВО й ОУН.

У цій організованій і керованій ним революції завершується ідейно-політичне відродження української нації, поширення і зміцнення національної свідомості, політичної активності та бойової наснаги й доходить до небувалих вершин, опановує всі прошарки українського народу, зростає і гартується в боротьбі нація, свідомо своїх цілей і зріла до найважчих завдань.

У тому, що національного пробудження українського 4 народу в 1917 році не знівечило соціалістичне антидержавництво; у тому, що державницькі змагання українського народу в той період не закінчилися добровільною капітуляцією перед концепцією чи то «єдиної всеросійської монархії», чи теж «єдиної всеросійської соціалістичної республіки», а залишилися непохитно в серцях українців, насильницький характер окупації України Московією був задокументований перед світом; у тому, що під ударами невдач визвольних змагань 1917–20 років український народ не зламався морально, не зневірився і це пішов ца шлях угодовства з окупантами, а повів далі

безкомпромісну боротьбу за самостійну соборну Українську державу; у тому, що в революційній боротьбі український народ перетворився остаточно в зрілу націю, досягши вершин моральної сили, — у всьому тому головна заслуга його: командира Січових Стрільців, команданта УВО, Провідника ОУН, організатора і вождя української національної революції полковника Євгена Коновальця.

Організатори і провідники Української Повстанчої Армії у Другій Світовій війні у боротьбі за вільну соборну Українську державу. Біографічні нариси про Степана Бандеру, Ярослава Стецька, Романа Шухевича, Василя Кука, Миколу Арсенича, Катерину Зарицьку, Михайла Колодійського, Олену Гроссберг, Василя Гроссберга

Бандера Степан – “Баба”, “Сірий”, “Бийлихо” (1.1.1909, с. Старий Угринів, Калуський р-н, Івано-Франківська обл. – 15.10.1959, Мюнхен, Німеччина) - визначний суспільно-політичний діяч, один із лідерів українського національно-визвольного руху в 1930–50 рр.

У 1919–27 рр. навчався в Українській гімназії у Стрию. У 1928–34 рр. - студент агрономічного відділення Львівської політехніки. Член “Пласту”, належав до керівного ядра ОВКУГ та СУНМ. З 1927 - в УВО у відділі розвідки, пропаганди. З 1929 – в ОУН. З 1931 – референт пропаганди КЕ ОУН, у 1932–33 рр. – заступник, у 1933 – Крайовий провідник. Був заарештований у 1928 (в Калуші і Станіславові), 1932 і червні 1934 (у Львові). Ув'язнення відбував у Львові, Кракові, Варшаві. На Варшавському (1935–36) і Львівському (1936) процесах за атентат на Перацького та діяльність в ОУН був засуджений до смертної кари з заміною на довічне ув'язнення. Покарання відбував у тюрмах “Свенти Кшиж” біля Кельця, Вронки біля Познані, Берестя. У тюрмі залишався провідником, через о. Кладочного підтримував зв'язок із підпіллям (грипси заклеювали в олівці). Спроба втекти з тюрми у Вронках була невдалою. Звільнився у вересні 1939, з початком Другої світової війни. У жовтні 1939 перебрався зі Львова до Кракова. 10.11.1940 очолив Революційний Провід ОУН. У квітні 1941 на II Великому Зборі ОУН обраний Головою Проводу.

5.УІ.1941 заарештований нацистськими окупантами у зв'язку з проголошенням незалежності України. Ув'язнення відбував у концтаборі Саксенгаузен. Звільнений 27.ІХ. 1944.

У лютому 1945 на нараді Проводу ОУН разом із Р. Шухевичем і Я. Стецьком обраний до Бюро Проводу. Вибір підтвердила конференція 34 ОУН (1947). У 1950 залишив пост Голови Проводу 34 ОУН та планував перейти в Україну. 22. VIII. 1952 залишив пост Голови Проводу ОУН, але конференції 1953, 1955 років відставку не прийняли. Був убитий агентом КДБ Богданом Сташинським. Речі Бандери були передані в Лондонський музей національно-визвольних змагань. С. Бандера – автор багатьох праць, у яких ґрунтовно розроблено засади українського націоналізму. Окремі статті вийшли у збірнику “Перспективи української революції” (Мюнхен, 1978).

Стецько Ярослав – “Карбович”, “Є. Орловський”, “Б. Озерський”, “Орач”, “Лука”, “Басмач”, “Загірний” (19.1 ЛІ 912, Тернопіль – 5 .VII. 1986, Мюнхен, Німеччина) – визначний громадсько-політичний діяч.

Випускник Тернопільської української гімназії (1929). Член УВО, СУНМ і ОУН. Студент юридичного факультету Краківського університету (1929–30) та гуманістичного факультету Львівського університету. У 1932 з ініціативи Бандери був введений у КЕ ОУН як ідеологічно-політичний референт. Редактор підпільних видань ОУН (журналу “Юнак”, “Бюлетня КЕ ОУН на ЗУЗ” в 1931–34 рр.). 14.VI.1934 ув'язнений у Бригідках. На Львівському процесі (1936)

засуджений на 5 років. Член Проводу Українських Націоналістів. У 1938 році за дорученням Коновальця брав участь у роботі комісії з підготовки II Великого Збору Українських Націоналістів, який відбувся 1939 в Римі. У 1939–41 рр. працював у Кракові.

У 1940 – в Революційному Проводі ОУН, заступник С. Бандери. 30.VI.1941 у Львові проголосив Акт відновлення Української держави і очолив уряд. 12.VII. 1941 заарештований, вивезений до Берліна, перевезений у концтабір Саксенгаузен (24.I.1942–27. IX. 1944). Як і Бандера, виступав проти намагання німецької влади залучити українців до антибільшовицької боротьби під керівництвом ген. Власова. У лютому 1945 на крайовій нараді обраний членом бюро Проводу ОУН.

Очолив створений в 1946 р. Антибільшовицький Блок Народів, співорганізатор – Світової Антикомуністичної Ліги (WAGL).

В 1945–68 рр. – член Проводу 34 ОУН, у 1951-53 рр. – голова (у той час коли С. Бандера відмовлявся від головування), з 1968 – голова Проводу ОУН.

Похований на цвинтарі Вальдфідгоф у Мюнхені.

Шухевич Роман - “Тарас Чупринка”, “Тур” (30.VI.1907, Львів – 5.III.1950, с. Білгородца, тепер Львів) - Головний командир УПА (1943-50), генерал-хорунжий (1946), член УДП (1941), Голова Бюро Проводу ОУН (1943– 50), Голова ГС УГВР і Генеральний Секретар військових справ (1944-50), лицар найвищих нагород УПА – Золотого хреста бойової заслуги I класу та Золотого хреста заслуги. У 1917-25 навчався у філії Львівської академічної гімназії, у 1926-34 - у Львівській політехніці. У роки навчання був активним членом “Пласту” та різних спортивних товариств. У 1925 вступив до УВО. З 1929 - член ОУН, у 1930-34 – бойовий референт КЕ ОУН. 21. X. 1933 під керівництвом Шухевича бойовик ОУН М. Лемик убив в радянському консульстві у Львові спецуповноваженого НКВД О. Майлова. У червні 1934 р. Шухевич був заарештований і відправлений до концентраційного табору у Березі Картузькій. У жовтні 1938 р. організував фінансову допомогу для уряду Карпатської України, вислав членів ОУН для діяльності в Карпатській Січі. Під час нападу угорської армії на Карпатську Україну брав активну участь у боях. 10.11.1940 р. у Кракові Р. Шухевич був обраний членом РП ОУН й призначений Крайовим Провідником ОУН на ЗОУЗ. У Військовому штабі ОУН керував підготовкою військових кадрів. Весною 1941 р. - командир легіону «Нахтігаль», в якому готувались офіцери майбутньої армії Української Держави.

У травні він став членом Бюро Проводу ОУН, а в серпні 1943 р. на Надзвичайному Великому Зборі ОУН був обраний Головою і призначений Головним командиром УПА. За керівництва Р. Шухевича відбулася подальша еволюція ідейно-програмних засад діяльності ОУН, що відображено в Постановах Надзвичайному Великому Збору ОУН. 11–15. 1944 р. з ініціативи ОУН та особисто Шухевича створено УГВР.

Кук Василь – “Василь Коваль”, “Юрко Леміш”, “Ле”, “Медвідь” (11.1.1913, смт. Красне, Буський р-н, Львівська обл. – 9.IX.2007, Київ) – полковник, генерал-хорунжий УПА з датою старшинства від 14 жовтня 1952 року. У 1923 – 1932 навчався у Золочівській гімназії. З 1932 р. - член Золочівської повітової ексекутиви ОУН. За революційну діяльність у 1933–1936 польська поліція неодноразово арештовувала В. Кука.

У травні 1937 р. перейшов у підпілля, проводив нелегальні вишколи для ремісничої молоді, а восени організував підпільну друкарню КЕ ОУН “Мандоліна”, якою керував до жовтня 1939. Був учасником нарад Проводу ОУН у лютому 1940 р. і делегатом II Великого Збору ОУН у квітні 1941 р. За призначенням С. Бандери В. Кук став членом Проводу, в якому очолив організаційну референтуру.

Навесні 1941 очолив Центральний штаб похідних груп ОУН, що мали перейти у східні області України (близько 5 тисяч осіб). Очолив Львівську похідну групу ОУН, яка 30 червня 1941 р. підготувала Акт відновлення Української держави. З весни 1942 р. В. Кук очолив Провід ОУН на південно-східних українських землях із центром у Дніпропетровську.

Після загибелі Д. Мирона в липні 1942 р. та арешту його заступника П. Сака В. Кук перебрав на себе керівництво діяльністю ОУН на центрально-східних і південних українських землях. Весною 1943 р. очолив також УПА - Південь.

З 1947 р. – заступник Р. Шухевича на всіх його посадах, а після його загибелі 5. У. 1950 р. обраний Головою Проводу ОУН в Україні, Головним Командиром УПА та Головою Генерального Секретаріату УГВР.

Арсенич Микола – “Михайло”, “Григор”, “Дем'ян”, “Березовський” (27.IX.1910, с. Нижній Березів, Косівський р-н, Івано-Франківська обл. – 23. 11. 1947, біля с. Жуків, Бережанський р-н, Тернопільська обл.) - провідний член ОУН.

Закінчив Коломийську гімназію та юридичний факультет Львівського університету (1930–36). Член Пласту УВО, повітовий провідник ОУН Коломийщини. В 1938 р. засуджений поляками на 3 роки за членство в ОУН, староста політичних в'язнів в тюрмі “Бригідки”. У листопаді 1939 р. перейшов на Захід та залишився в Кракові.

З 1940 р. – керівник новоствореної СБ ОУН. На початку 1941 р. – викладав розвідку і контррозвідку на 3-місячному курсі при старшинській школі ім. Коновальця у Кракові.

Член Революційного Проводу ОУН. Учасник II Великого Збору ОУН в Кракові (31. III.–3. IV. 1941), та III Надзвичайного Великого Збору ОУН (21–25. УШ. 1943).

Головний референт СБ (1941 -47), начальник контррозвідного відділу при Головній Команді УПА.

Загинув у бою проти загонів МГБ разом з дружиною.

Нагороджений УГВР Золотим Хрестом заслуги та посмертно – генерал СБ.

Зарицька Катерина – “Монета”, “Маня”, “Орися”, “Калина”, “Легенда” (3.XI.1914, Коломия, Івано-Франківська обл. – 29.VIII.1986, Львів) - відома діячка ОУН. Освіту здобувала у львівській гімназії сестер Василянок, а 1932 вступила на факультет мірництва Львівської політехніки. Наложала до “Пласту”, Юнацтва ОУН, входила в жіночу п'ятірку на чолі з Марією Кос у складі відділу розвідки, очолюваного Р. Мигалем.

1934 заарештована у справі вбивства Перацького, звинувачена у сприянні втечі Г. Мацейка. Ув'язнена на 8 років. У 1934-35 відбувала покарання в Чорткові та Станиславові. Звільнена в травні 1939 внаслідок амністії. Одружилася з М. Сорокою. У березні 1940 вагітну Зарицьку разом із чоловіком заарештували.

2. IX. 1940 у Бригідках вона народила сина. З початком війни втекла з тюрми. Продовжила навчання, здобула диплом інженера. У 1943 призначена головою УЧХ та провідницею жіночої сітки ОУН. Співпрацювала з журналом “Ідея і чин” (літературне псевдо У. Кужіль). Була зв'язковою Головного командира УПА Р. Шухевича.

У вересні 1947 була схоплена на залізничній станції в Ходорові. У 1952, після п'ятирічного ув'язнення у камері-одиночці в тюрмі на вул. Лонцького, була засуджена на 25 р. позбавлення волі.

На свободу вийшла 21. IX. 1972. 28. IX. 1991 перепохована у спільній могилі з М. Сорокою, прах якого привезли з Мордовії. У Львівській СШ № 4 відкрито меморіальну кімнату К. Зарицької.

Колодзінський Михайло – “Кум”, “Бурун”, “Генерал”, “Гузар” (26.VII.1902, с. Поточище, Городенківський р-н, Івано-Франківська обл. - 16-19. 111. 1939, с. Солотвино, Тячівський р-н, Закарпатська обл.) – провідний член ОУН, полковник.

Закінчив Коломийську гімназію (1924), юридичний факультет Львівського університету, школу підхорунжих польської армії.

Член Пласту, УВО (1922), СУНМ. Референт вишколу Крайової Команди УВО (1928–29), військовий референт КЕ ОУН ЗУЗ (1929–32), в період, коли С. Бандера був референтом пропаганди в

тій же Крайовій Екзекутиві. В'язень польської тюрми (1932-33). Після цього виїхав за кордон, співробітник військової референтури Проводу Українських Націоналістів, інструктор військових вишколів в Італії для хорватських усташів.

Шеф штабу Організації народної оборони “Карпатська Січ” (ОНОКС), Верховний Командант Збройних Сил Карпатської України (осінь 1938 – березнь 1939). Автор праці “Українська воєнна доктрина”. Розстріляний угорськими військами.

ОЛЬГА ГРОСБЕРГ

ВАСИЛЬ ГРОСБЕРГ

Гросберг Ольга – “Степанівна”, “Дарка” (1924 р.н., с. Рошнів, Тисменецький район, Івано-Франківська обл.). Незламна націоналістка, представниця великої національної української еліти, яку не зламали ні тортури, ні муки. На суді військового трибуналу виклично кинула суддям: “Я була і залишаюсь переконаною націоналісткою”.

15-ти річна юначка в 1939 р. була станичною і вела вишколи з молоддю в молодіжному ОУН. 1943 р. – вчителька в школі с. Юрківці. 1943 р. – студентка фармацевтичного факультету Львівського медичного інституту. 1943 р. – член контрреволюційної організації українських націоналістів. 1943 р. – член ОУЕ, псевдо “Степанівна”. 1944 р. – референт Калуського окружного проводу ОУН, повітовий референт жіночої мережі Калуського повітового проводу ОУН. 1945 р. – референт УЧХ Калуського надрайонного проводу ОУН, псевдо “Дарка”. “Степанівна” проводила ідеологічні виступи серед дівчат і спрямовувала молодь на курси медсестер, гуртувала їх до праці в курені “Різуна” (Василя Андруссяка) в Чорному лісі. 1946 р. – керівник Українського Червоного Хреста надрайонного проводу ОУН. Коли зрадник привів солдатів, які запропонували їй здатись, Ольга з пістолетом вистрелила собі в голову. Її забрали, залишилась живою, бо куля застрягла в голові. Засуджена на 25 років каторги. Померла 2 вересня 1995 р. На світлині поряд з Ольгою її двоюрідний брат Василь Гросберг – “Зенко”, 1925–1949 рр. – керівник Станіславського надрайонного проводу ОУН, який у Вербну неділю 6 квітня 1949 р. разом з двома соратницями по підпіллі Ганною Соколовською (“Іванка”), 1925 р. н. і Ганною Сміжак (“Ягідка”), 1927 р. н. підірвали себе в штабній криївці “Печері” в Княгинині під час облави, щоб не віддати себе в руки ворогів-кадебістів.

Їх імена, як і всіх борців за волю України увіковічнив полковник УЗС Кардашук Микола в портретних барельєфах, вмонтованих в пам’ятник “Скорботна стела” в Княгинині (Івано-Франківськ) і школах, де вони навчались.

Лев Шанковський.
Українська Повстанча Армія.
Десять років збройно-політичної боротьби УПА

Видатний український вчений Лев Шанковський, історик, член-кореспондент воєнно-історичного інституту у Варшаві 1939 року. Учасник воєнних подій з 1918 до 1949 рр., котрий перейшов воєнні криваві дороги, як воїн у складі Українських Січових Стрільців, Української Галицької Армії, Дієвої Армії УНР, та ОУН-УПА. У своїх історичних творах «УГА, УПА» описав воєнні події, умови формування і збройну героїчну боротьбу українського народу за звільнення України з ворожого ярма та відродження Української Держави. В історичному нарисі, Лев Шанковський показав особливу організованість, патріотизм УПА в надзвичайно складних підпільних умовах і їх бойові перемоги. Хоча фізично неможливо було перемогти фашиські комуністичні та польські організовані, сильно озброєні армії, та духовна і морально перемога над ворогом, на подив світової людності, була.

Постановою Української Головної Визвольної Ради від 30 травня 1947 р. 14 жовтня 1942 р. визнано днем постанови Української Повстанчої Армії (УПА). Для вшанування цього моменту визначено 14 жовтня, що збігається з історичним козацьким Святом Покрови як Святковий День УПА. І коли в жовтні 1947 р. вперше організовано це Свято в УПА, перед виструнченими лавами загартованих у боях бійців пролунали пам'ятні слова І Святкового Наказу Головного Командира УПА сл. пам. генерала Тараса Чупринки.

“...У нинішній Святковий День УПА гордо погляньте на минулі п'ять років і з пошаною спом'яніть усіх, що посвятою свого життя викували цю нову добу. У нинішній Святковий День УПА з гордим чолом дивиться в майбутнє, що завершить нові визвольні змагання — перемогою”.

Від цього дня проминуло дальших п'ять років важкої боротьби й УПА вступила в одинадцятий рік свого існування. За ці історично такі короткі, але в щоденній боротьбі такі довгі роки свого існування, УПА не тільки встояла у боротьбі, але й досягнула значні й тривкі успіхи. Що більше, за ці роки вона виросла в поважну збройно-політичну силу, що своїми ідеями й діями започаткувала новий період, що ввійде в історію України як доба Української Повстанчої Армії.

Десять років збройно-політичної боротьби УПА з найбільшими потугами світу, в тому числі сім років боротьби проти більшовицької Москви та її сателітів, боротьби, що ведеться в умовах мирної стабілізації після закінчення великої війни в Європі, боротьби, що охоплює не тільки значну частину території України, але й території сусідніх держав, боротьби, що з огляду на відому безоглядність ворога й застосовані ним жахливі методи поборювання, ведеться в умовах, яких досі ще не знала історія людства,— це факт, у своїй величчї такий неймовірний, що пробують заперечити або хоч применшити його значення. Чи не найкращу відповідь дав недавно всім цим запереченням росіянин, радянський літун, що втік на Захід в 1952 р., Аркадій Рудовський. “Це не є жодна тасмниця,— казав

він здивованим кореспондентам газет, — що в Західній Україні існує протибільшовицька підпільна боротьба. Про те знають у всьому СРСР”. Пригадуються спогади іншого радянського літуна Петра Пирогова, що втік на Захід 1949 р. В книзі, що він її опублікував англійською мовою, цілі сторінки присвячено описам боротьби радянського війська й поліції проти українських повстанців, боротьби, в якій сам автор брав активну участь під час свого перебування в Західній Україні (Коломия, Стрий) в 1947 – 1948 рр. Не бракує й офіційних радянських заяв, що такий підпільний рух існує. Коли не рахувати багатьох статей на сторінках “Радянської України” (Я.Галана, Остапа Вишні, Левченка, Смолича, Карманського й ін., що по-своєму висвітлюють цей рух, капітальними підтвердженнями існування цього руху з радянського боку є Наказ ч. 312 міністра державної безпеки УРСР генерал-лейтенанта Миколи Кузьмича Ковальчука від дня 30 грудня 1949 р. про “непритягнення до кримінальної відповідальності учасників решток розгромлених українських націоналістичних банд в західних областях Української РСР, що добровільно з’явилися до органів радянської влади з повинною”. Мабуть, цей наказ не дав бажаних результатів, бо в “Радянській Україні” за 10 серпня 1952 р. надруковано список 28 працівників органів державної безпеки, міліції й міністерства внутрішніх справ, нагороджених медалями “За бойові заслуги”. До речі, список нагороджених медалями “За бойові заслуги” з’явився також у “Радянській Україні” і в “Правді України” за 1 лютого 1953 р. За які “бойові заслуги” нагороджує Гречуха органи державної безпеки і т. д. через 7 років після закінчення війни? Відповідь на це питання ясна — за “бойові заслуги” в боротьбі проти УПА й українського підпілля.

Сьогодні серед поінформованих кіл на Заході немає вже дискусії про існування УПА, сьогодні є вже багато доказів її існування. Публікації документів про генезу й дії УПА, свідчення очевидців, у тому числі чужинців, про збройну повстанську війну в Україні, признання офіційних московсько-більшовицьких чинників, що така боротьба існує, постійні вістки про цю боротьбу на сторінках світової преси, згадки про неї в книгах визначних осіб на Заході (проф. Джеймз Бернгам, Гаролд Е. Стассен, Вільям Г. Чемберлін, ген. Фуллер й ін.) і, врешті, поява в окупованих зонах Західної Німеччини рейдуючих відділів УПА, що від 1947 р., переходячи в боях понад 700 миль, в одчайдушних рейдах пробивались з України через польську, словацьку й чеську території, а також принесені ними підпільні видання, що з’являються в Україні заходами УПА й визвольно-революційного підпілля, засвідчують перед світом, що УПА — це незаперечна дійсність. Поза “залізною завісою” справді існує український визвольно-революційний рух, що веде збройно-політичну боротьбу проти більшовицької Москви та її сателітів. Що більше, свідомість існування української підпільної боротьби в СРСР і розуміння її значення щораз більше проникає в публічну опінію вільного світу.

Десять років збройно-політичної боротьби УПА, в тому числі майже вісім років боротьби в умовах жорстокої радянської дійсності змушують кожного замислитися над джерелами сили УПА, що є досі небувалим явищем в історії визвольних змагань народів. У чому сила УПА, що дозволяє їй вести боротьбу в системі, в якій, здавалося б, жодна боротьба неможлива, й у чому таємниця її успіхів, коли вона мусить боротися проти величезної переваги ворога в людях і техніці, не користуючись жодною сторонньою допомогою, виключно власними силами — оце питання, що їх ставитиме собі кожен дослідник УПА в першу чергу. Правильна відповідь на оці питання дасть змогу схопити суть УПА, пізнати її природу й характер, накреслити засади, що лягли в основу її існування і її дії та зрозуміти ту роль, що її вона відіграла в загальному історичному розвитку українського народу.

Правильна відповідь на ці питання не була б можлива, коли б не накреслили моментів історичного порядку, що попередили постання УПА. Накреслення цих моментів дасть змогу нам зрозуміти, що сучасна боротьба УПА — це не явище, що було викликане дією сторонніх сил, а результат глибоких внутрішніх процесів, що проходили в широких українських народних масах віками й завжди приводили до збройної боротьби за визволення, коли для цього створювались сприятливі умови. Українська історія багатюща на приклади, що ілюструють це твердження.

Українська Повстанча Армія – історична konieczність

Отже, розгляд історичних моментів, що передували постанню УПА, допоможе нам зрозуміти, що боротьба УПА — це неминуха ланка в історичному ланцюгу подій, закономірний етап у житті українського народу, історична konieczність. УПА постала як закономірне, всім ходом подій підготовлене завершення глибоких процесів, що відбувалися в широких українських масах віками. Не було таких сил, щоб могли зупинити ці процеси; український народ, що внаслідок багатовікової боротьби за власну державність дійшов до вершин своєї національної свідомості, не міг зненацька

перетворитись в етнографічну масу чи хоча б у політично-індиферентну суспільність. І коли нова світова війна створила сприятливі умови для започаткування нової боротьби за визволення, українські маси повстали проти сил, зацікавлених у дальшому колоніальному поневоленні України, й пішли в боротьбу за українську державу з вірою у власні сили й у власний самостійний шлях боротьби. Таким чином, висока національна й революційна свідомість українських мас була причиною, що УПА мусила постати, мусила боротись, мусила складати свої жертви. Десятиліття сучасної боротьби УПА — це ж тільки закономірне продовження тієї боротьби за визволення, що її український народ веде вже цілі століття.

Бійцям УПА особливо близькі традиції погстання 1648 р. Воно теж було виключно справою повсталих українських мас, національно-визвольною революцією в найширшому того слова значенні. Спираючись майже виключно на власні сили, український народ піднявся проти Польщі й поклав кінець польському пануванню в Україні. Могутня тоді Польща не витримала напору українських народних мас, що повстали на всіх українських землях і стали до збройної боротьби за визволення під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Повстання було успішне й по кількох сторіччях політичного небуття український народ знову установив свою державу — Українську Козацьку Республіку.

Це зовсім не випадковість, що 1648 р. прийшов щойно після ряду менших протипольських повстань. Революційні процеси народжувались і щораз дужче розвивались, оволодівали українськими народними масами й вибухали повстаннями, а після невдач на деякий час стихали і знову виявлялися і щораз більшою силою. І, врешті, прийшов незабутній для українського народу славний, переломний в історії України 1648 рік як закономірне завершення цих революційних процесів, що проходили серед українського народу від часу втрати ним власної державності.

Коли ж віроломна Москва зламала Переяславський договір (1654) і поступово знищила всі здобутки українського народу, завойовані ним у Визвольній війні 1648 р., а Україна опинилася в цілковитій московській неволі, український народ став до завзятої боротьби за свою державність. Цю боротьбу почав уже гетьман Богдан Хмельницький, а продовжували її гетьмани Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Пилип Орлик та ін., закликали до неї Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка. Оцю боротьбу продовжували цілі українські покоління на різних українських землях і в різних ділянках життя. У новітню добу, пробуджена в XIX столітті, політична енергія українського народу постійно росла й згущувалася, глибинні внутрішні процеси щораз частіше виходили на поверхню життя й набирали різних форм вияву. Постали перші українські революційні організації (1891 р. — “Братство Тарасівців”) й перші політичні партії (Революційна Українська Партія (РУП) 1900 р.). Визначним діячем цих організацій був Микола Іванович Міхновський (1873 — 1924рр.), праця якого “Самостійна Україна” стала програмою українського самостійницького табору.

Революційні процеси серед українських мас не припинились, коли революція 1905 р. потонула в хвилях реакції. Доходило навіть до явних бунтів. Наприклад, коли Москва в 1909 р. вирішила святкувати 255-ту річницю Переяславського договору й 200-ту річницю бою під Полтавою, в Україні у відповідь відбувся демонстративний виступ українських солдатів під проводом поручика Ждановича, а підпільна організація “Оборона України” висаджувала в повітря пам'ятники, що їх до цих дат ставили по містах. Атмосфера в Україні була така згущена, що Москва в 1912 р. ніяк не могла наважитись на дозвіл всенародних святкувань з приводу сторіччя уродин Тараса Шевченка. І саме в цьому році постала серед київських студентів чергова таємна організація “Братство Самостійників”, головою й душею якої був Валентин Отаманський (засуджений пізніше в процесі СВУ в Харкові). Братство накреслило широкі плани політичної роботи з метою здобуття української самостійності.

Логічним завершенням революційних процесів, що оволодівали українськими народними масами в добі національної і соціальної неволі й набирали різних форм вияву в різних періодах часу, були Перші Визвольні змагання 1917–1921 рр. Використовуючи сприятливі умови, створені Першою світовою війною, український народ з новою силою розгорнув збройну боротьбу за своє національне й соціальне визволення.

Традиції збройної боротьби

Не може бути найменшого сумніву, що живі традиції збройної боротьби 1917–1921 рр. мали дуже великий вплив на відродження збройної боротьби українського народу під час Другої світової війни. Традиції збройної боротьби були особливо дорогі всім українським повстанцям і революціонерам, усьому українському народові. У багатьох випадках покоління перших визвольних змагань (як, наприклад, генерал Ступницький, полковник Литвиненко, полковник Омелюсік, сотник Дідик і

багато інших) боролось у рядах УПА й стало в ній символом безперервності української визвольної боротьби. Але й покоління, що несе на собі сьогодні головний тягар боротьби, народжувалось і зростало під глибоким враженням і впливом перших визвольних змагань. Успіхи й невдачі Збройного зриву 1917–1921 рр. залишили незгладимий слід у душах, характері, думках й почуваннях молодого українського покоління, зокрема західноукраїнських земель. Пригадаймо, з яким великим п'єтизмом і ширим пафосом переживало оце покоління Маківку й Лисоню, бій під Крутами, Листопад, Чортківську офензиву, наступ об'єднаних українських армій на Київ, Зимовий похід, Базар й інші героїчні моменти недавнього минулого. Усвідомімо собі, як важко оце покоління боліло невдачами своїх батьків, що з різних причин не могли вибороти Української Держави. І не треба дивуватись, що в таких умовах провідною ідеєю повоєнної української молоді, джерелом усіх її починів стало незламне рішення — підготувати й провести новий Збройний зрив українського народу з метою здобути й закріпити Українську Самостійну Соборну Державу. В одній підпільній статті ми читаємо: “У час довгої підпільної дійсності після поразки у наших останніх Визвольних Змаганнях жили ми міфом прийдешнього збройного чину. Обеззброєні довгими роками неволі, ми вперше усвідомили собі, як дуже зв'язана наша доля із нашим військом і взагалі з озброєнням нашої суспільності. І родиться в обеззброєній українській нації, — читали ми далі в цій статті, — туга велика загальна: “Зброї нам треба, зброї нам дайте!” Про зброю мріє палкий революціонер..., про зброю мріє український мужчина й юнак, зброї хоче вся українська суспільність, що прийшла в Зелені Свята поклонитися могилам своїх героїв та цей свій святий обов'язок мусить окупити нерівною боротьбою камінням із до зубів озброєною польською поліцією”.

Ідея відродження збройної сили лягла в основу всіх українських визвольно-революційних організацій, що поставали й діяли на українських землях після 1921 р. “Вислужену зброю українського партизана й січового стрільця оглядав його син і скоро додумався, що збройні виступи як найкращий лік електризують смертельно хвору на зневіру націю та бойовим кличем лунають за кордоном. Час цей — це час нашого духовного озброєння. Тоді остаточно кристалізуються ідеї, кладуться, прорубуються шляхи, формується ментальність молодого покоління”, — читали ми в цитованій статті. І коли прийшов довгожданний час (першою спробою були незабутні події на Карпатській Україні, 1939 р.), молоде українське покоління, виховане на традиціях перших визвольних змагань, без вагання спробувало своїх м'язів у боротьбі за волю. А коли, врешті, прийшла “велика пора”, оця молодь тисячами ринула в УПА й почала боротись і гинути в поліських нетрях, у волинських лісах, у карпатських дебрях, на безкраїх українських степах і на окраїнах землі української — під Сяноком і Грубешовом. Батьки цієї молоді робили точнісінько те саме: на Маківці й Лисоні, під Львовом і Києвом, у Холодному Яру й на херсонських степах, в регулярних формаціях і в повстанських загонах. І це явище також психологічно закономірне — сучасна українська генерація не могла бути гіршою від своїх попередників.

У цьому місці треба також зазначити, що сучасна Українська Повстанча Армія (УПА) є не тільки спадкоємицею традицій українських регулярних армій часу перших визвольних змагань, але також і спадкоємицею традицій українського повстанського руху 1921—1924 рр., що був продовженням збройної визвольної боротьби на східноукраїнських землях. Це не випадково, що Головний Командир УПА генерал Роман Шухевич вибрав своє воєнно-революційне псевдо за прізвиськом одного з головних діячів українського повстанського руху 20-х років поета Григора Чупринки. І це не випадково, що командир бригади Волинської Групи Української Повстанчої Армії у Другому Зимовому Поході 1921 р. полковник Ступницький очолив Штаб УПА-Північ в 1943 р. Це ознака того, що сучасна УПА перейняла традиції своєї попередниці з 20-х років. Вона пильно вивчає досвід повстанської боротьби 1921—1924 рр., щоб пізнати причини її успіхів і невдач.

Боротьба ця мала багато схожого з сучасною боротьбою. Широко відомий Холодний Яр на Київщині аж до 1924 р. був головним осередком збройного спротиву окупантам. Ось як його характеризували більшовики: “У дні революції Холодний Яр став одним з перших місць в Україні. Він став величезним сточищем, з якого по всій Україні повзла задушлива петлюрівська діяльність аж до 1924 р. Десятки й сотні агентів української контрреволюції, авантюристів, дезертирів і просто темної злочинної наволочі сунуло в цей куток України, де кожен шматок землі, кожне село й хутір — пам'ятник Гайдамаччини”. І далі: “Авторитет Холодного Яру був великий, його визнало навіть багато отаманів, які йому не підлягали. За мурами Мотриного монастиря не раз збиралися змовники й ткали сітку розбрату й зради. Через своє географічне положення та своєрідну романтику, зіткану з пережитків середньовіччя, Холодний Яр становив для радянської влади неприступну фортецю”.

Повстанська збройна боротьба тривала до 1924 р. (на Кубанщині — отаман Рябокін) і проходила під гаслом здобуття Української Держави. Повстанці й їх отамани проявили безмежний героїзм і в основному загинули в боротьбі з ворогом (отамани Деркач у Холодному Яру, Зелений на Київщині,

Степовий-Блакитний біля Жовтих Вод, Рябокiнь у Кубанських плавнях та iн.). Важливим недолiком руху було те, що його дiячi звертали головну увагу на збройно-вiйськову боротьбу з окупантом. Орієнтуючись на близьку вiйну з “капіталістичним оточенням”, повстанські загони старалися зберегти в готовності свою збройну силу на випадок скорої вiйни. Результатом такої односторонньої дiяльності було те, що український рух того часу не зумів розвинути широкої ідеологічно-політичної дiяльності. Іншим недолiком було те, що рух не зумів створити збройно-політичної організації з єдиним центральним керівництвом і зв'язками від нього до окремих загонів і між загонами. Спроби створити таке центральне керівництво — ЦУПКОМ (Центральний Український Повстанський Комітет), що був заснований ще полковником Євгеном Коновальцем і керований двома старшинами корпусу Січових Стрільців — сотником Іваном Андрухом і поручником Миколою Опокою та поетом Григором Чупринкою, були розгромлені більшовиками. Вони розстріляли Григора Чупринку й 38 інших членів революційного осередку 28 серпня 1921 р. Інші спроби були теж невдалі.

Орієнтація руху на швидку вiйну й зовнішню допомогу була основною причиною невдач руху. Коли ж замість вiйни наступила мирна стабілізація, а більшовики проголосили нову економічну політику (НЕП) та українізацію, український повстанський рух втратив ґрунт під ногами й почав спадати. Це ще не означало, що боротьба проти окупанта припинилася, вона продовжувалась в інших формах: у підпiльно-конспіративних організаціях ідейно-політичного характеру — СВУ, СУМ, УВО, Національний центр ОУН і т. д., а також у легальному секторі, на полі української науки, культури, церкви, економічного життя тощо. Досягнення національного відродження 20-х років в підсовітській Україні були імпозантні. Великою перемогою української національної ідеї був факт, що ідеологічні процеси українського самостійництва захопили навіть визначних українських комуністів, таких, як Шумський, Хвильовий, Волобуєв, Скрипник й багато інших.

Проти гітлерівської Німеччини, Нові надії – новий змаг

22 червня 1941 р. почалася вiйна між Німеччиною й СРСР. Сьогодні вже ніхто не має сумніву в тому, що вiйна ця струснула цілою хиткою будовою СРСР і мало що не спричинилася до її розвалу. Несподіваний вибух вiйни захитав віру мiльйонних під- радянських мас у “мудру” політику партії і її вождя. Це недовір'я ще зросло, коли маси почули з московської радіостанції дрижачий голос самого вождя (5 липня 1941), що раптом пригадав «дорогих братів і сестер» і кликав їх на священну вiйну проти своїх учорашніх союзників. СРСР, без сумніву, був на грані руйни й тільки божевільна політика гітлерівських завойовників на Сході зуміла врятувати його від остаточної катастрофи.

Немає найменшого сумніву, що й широкі маси українського народу пов'язували з цією вiйною багато надій. “У тій вiйні нічого не можемо втратити, хіба свої кайдани”, — казали українці й радісно зустрічали вiйськові колони переможців, що нестримно сунули вперед. Квіти сипались на шляхах походу німецьких дивізій в Україні, в Білорусі, в балтійських країнах. Проте на квітах і на ентузіастичному прийомі справа не кінчалась. У балтійських країнах (головно в Литві) та в Західній Україні одночасно з вибухом вiйни вибухло повстання проти більшовиків.

Збройний зрив відбувся на всій території Західної України з Буковиною включно. У Галичині й Волині виступили боївки під керівництвом Степана Бандери, на Буковині — такі ж боївки ОУН під керівництвом Андрія Мельника. На Поліссі розгорнула свою дiяльність “Поліська Січ” Тараса Бульби-Боровця. На жаль, усі ці акції, що мали багато успіхів, цілком не висвітлюються в нашій мемуарній літературі. Тим часом, щонайменше в двох містах (Бучач, Сколе) боївки ОУН були господарями ситуації ще перед приходом німецької, згл. малярської армії. Щонайменше в одній тюрмі (Самбір) стався бунт в'язнів, що унеможливив більшовикам провести їх ліквідацію. У Львові боївки ОУН (деякі з них в одностроях більшовицьких міліціонерів) виступили вже 24 червня і спричинили велику паніку серед більшовиків, що тривала повних три дні (24-26 червня) і полягала в тому, що більшовицькі відділи взаємно себе обстрілювали, а також обстрілювали з танків церкви й костели, наївно вважаючи їх осередками революції. Львівські виступи спричинилися до звільнення дівчат-політичних в'язнів з тюрми на Замарстинові, серед яких були також засуджені на смерть учасниці процесу 59-х. Паніка у Львові була така велика, що більшовицькі партійці стріляли себе взаємно (події в університеті ім. Ів. Франка) й здебільша втекли зі Львова ще задовго до приходу німецької армії і тільки загороджувальні загони, що з'явилися у Винниках, завернули їх до Львова, розстрілюючи багатьох утікачів на місці.

На Буковині повстання боївок ОУН полковника Мельника було також цілком успішне. Повстання йшло під прапорами соборності українських земель і українська влада, організована повстанцями, утрималася кілька тижнів. Після окупації Буковини румунськими союзниками Гітлера велика частина

повстанців сформувала т. зв. буковинський курінь і пішла в Україну, дійшовши аж до Києва. Багато їх загинуло від рук гітлерівських окупантів.

Відступ більшовиків позначався масовими вбивствами українців. Кривавий шеф московського НКВС Берія видав наказ провести поголовну різню населення, перш за все в окраїнних республіках. Оця різня переходить своїми розмірами й звірствами всі жахіття, що їх коли-небудь здійснювали більшовицькі опричники в усіх закутках світу.

Про жорстокості більшовицького НКВС над безборонним населенням України, Білорусі, балтійських країн широко повідомляли німецькі газети в перші дні і тижні війни. Місця масових злочинів НКВС оглядали спеціальні комісії, зокрема й “нейтральні спостерігачі” (американці). Про ці злочини, одначе, світ воліє мовчати. Вони залишаться ще однією не- записаною сторінкою історії минулої війни. Масові злочини німців, такі ж злочини більшовиків (Катинь, Вінниця) притьмарили їх, але вони залишились грізним застереженням на майбутнє.

Гітлер почав війну проти СРСР, не проголошуючи жодної політичної програми. Його прокламація від 22 червня 1941 р. згадувала лише про визволення від більшовиків, свободу релігії, про свободу праці й інші речі, що його політично ні до чого не зобов'язували. Тим часом уже в червні 1941 р. відбулися дві події, що стали пробним каменем для здійснення німецької політики на Сході. Цим пробним каменем було проголошення відновлення литовської й української держав і створення тимчасових урядів цих відновлених держав. До цих фактів Німеччина мусила проголосити своє ставлення й вона його проголосила, відкриваючи свою політичну програму на Сході. З цього погляду акта відновлення литовської і української держав слід розцінювати як безсумнівний політичний позитив, що значно спричинився до вияснення нової політичної ситуації на Сході Європи вже в перші дні війни.

В обох випадках ініціаторами проголошення були підпільні організації. У Литві ініціатором проголошення був ЛАФ (“Фронт литовських активістів”), литовська підпільна організація, що закликала литовський народ до повстання й уже 23 червня сформувала тимчасовий уряд. Прем'єром цього уряду став полковник Казис Шкірпа, що був провідником ЛАФ й перебував у Берліні (це був останній посол Литовської республіки в Німеччині). Його заступником у Литві, а також віце-прем'єром уряду був професор Юозас Амбразевічюс.

В Україні ініціатором проголошення також була підпільна організація ОУН під керівництвом Степана Бандери. З ініціативи членів цієї організації у Львові 30 червня 1941 р. скликано Народні Збори, на яких проголошено відновлення української державності на українських землях і покликано тимчасове державне правління з Ярославом Стецьком-Карбовичем на чолі. Це проголошення передано цього ж дня по радіо, на хвилях львівської радіостанції, що тоді була в руках названої підпільної організації.

В обох випадках німці зреагували на акти проголошення згідно з політичною програмою, яку вони мали для Східної Європи й у той час виконували. Німецька політика не ставила собі за мету відновлення самостійних держав на Сході. Навпаки, вона старалася на Сході здобути нові колонізаційні простори для німецького райху саме на землях цих держав. Німецькі військові плани передбачали нещадну економічну експлуатацію цих теренів під час війни й перетворення їх у німецькі колонії після неї. У рамках такої політики кожен акт самостійного вияву волі східноєвропейських народів мусив уважатись за акт, спрямований проти зобов'язуючої німецької східної політики й мусив викликати заперечення з боку німецького політичного проводу й протизаходи його каральних органів. Це й було причиною, що німці унеможливили діяльність обох тимчасових урядів і інтернували їх прем'єрів. Коли переговори про відкликання акту не дали результатів, їх ініціаторів ув'язнили й посадили в концентраційні табори. На цьому репресії не закінчились; військові успіхи на фронтах, мабуть, переконали німців, що можна зиступити більш безоглядно. Дійшло до безпосередніх ударів по обох підпільних організаціях, що спричинились до проголошення обох актів.

Незважаючи на перший удар з боку німців, незалежні сили українського самостійного табору діяли послідовно далі, згідно з власними планами. Разом з німецькими передовими військовими

Провідник ОУН полковник
Андрій Мельник.

частинами, а то й випереджуючи їх, просувалися на схід похідні групи українських націоналістів. Повні запалу й надій, вони поспішали на осередні й східні українські землі, щоб допомогти рідним братам відбудувати справді незалежне державне життя.

Групи ці були заздалегідь організовані й їм були призначені місця, що їх вони повинні були осягнути й осісти та вести працю. Висилали ці групи проводи обох ОУН (кожна висилала по три групи, часом до 1 000 чол.). Таким чином, на схід поспішали “бандерівці” й “мельниківці”. Одночасно чимало молодих українських активістів прийшло на українські землі як перекладачі при німецьких фронтових частинах. Діяльність похідних груп висвітлена ще дуже мало, тільки фрагментарними спогадами. Дехто пробує обезцінити її, мовляв, українські націоналісти із ЗУЗ не витримали життєвої проби й не зуміли завоювати своїми ідеями українського населення на ОСУЗ і СУЗ. Очевидно, нещасний розкол в ОУН серйозно вплинув на ефективність дій похідних груп. Проте годі відмовити їх членам у великому патріотизмі, стійкості, жертвовності й наполегливості, вірності ідеям. Похідні групи були своєрідною політичною армією; вони одержували накази, йшли вперед і гинули як вояки в боях. Ніхто не думав про втечу чи капітуляцію. Коли їм вдалося витримати перші удари, вони вросли в ґрунт, швидко пристосовувалися до нових умов й організовували населення на боротьбу.

Від самого початку похідні групи мусили боротися проти німецьких і московських окупантів. Більшовицька агентура, що залишилась в Україні, йшла дуже часто на співпрацю з німцями для поборювання похідних груп.

Це був час, коли німці й більшовики вважали їх ворогом номер один і радо співпрацювали, щоб їх знищити. До цього ні-мецько-більшовицького фронту долучився ще й інший союзник — залишки колишньої білогвардійщини. У цих важких умовах боротьби на три фронти похідні групи не зламались і не обмежувались виключно обороною. Вони щільніше зімкнули свої ряди, пішли глибше в підпілля і, поповнившись місцевим елементом, почали наступ. В умовах тиску переважаючих сил різношерстого ворога члени похідних груп забули про свої розходження: “бандерівці” допомагали “мельниківцям”, “мельниківці” гинули за “бандерівців” (Роман Біда), “гетьманці” попереджували про небезпеку одних і других. На першій лінії боротьби за самостійну Україну створювалась єдність українських самостійницьких сил — факт, що не міг подобатись ворогам.

Між нацистським молотом і більшовицьким ковадлом

Німецька влада планувала відновити незалежність балтійських держав і створити самостійну Україну. “Але перед загрозою війни проти СРСР найвищий провід нашої партії скасував ці плани. Оці слова сказав д-р Шютте, заступник д-ра Бруно Кляйста — шефа відділу східної політики при нацистській партії, шефом партійного уряду з питань зовнішньої політики був Альфред Розенберг), полковникові Казі-сові Шкірпі, прем'єрові незалежного литовського уряду.

Д-р Шютте не сказав Шкірпі всієї правди. Розенберг ніколи не планував відновлювати самостійні балтійські держави. Навпаки, він планував створити з балтійських держав, Білорусі й земель колишньої Новгородської республіки т. зв. Остлянд, що мав бути тереном, призначеним для суцільної німецької колонізації й германізації. Проте на півдні Розенберг справді планував створення напівсуверенної України, що мала обіймати Галичину й на сході простягатись аж поза Волгу, включаючи також Волзьку німецьку автономну республіку. Однак ці плани були засуджені на невдачу.

17 липня 1941 р. відбулась велика політична нарада у головній квартирі фюрера. На цій нараді вирішено відокремити Галичину і приєднати її до т. зв. Генеральної Губернії та відокремити т. зв. Трансністрію (землі між р. Бугом і Дністром) з Одесою й передати її румунським союзникам. На ультимативну вимогу Герінга райхскомісаром України призначено гауляйтера Східної Пруссії Еріха Коха, одного з найбільш брутальних нацистських провідників. Усі протести Розенберга не мали жодного успіху; його задобрювали запевненнями, що ці заходи мають провізоричний характер, або цинічними зауваженнями Гітлера, що Кох і так підлягатиме Розенбергові й виконуватиме його доручення. Тим часом Кох і не думав про підлеглисть Розенбергові.

Приєднання Галичини до Генеральної губернії проголошено 1 серпня 1941 р., а 1 вересня почав уже діяти Райхскомісаріат України з райхскомісаром Кохом на чолі. Факт, що цей “райхскомісаріат” підлягав німецькому міністерству для східних окупованих областей, свідчив уже про те, що Україна відійшла до внутрішніх проблем Німеччини (райхскомісаріати в Норвегії та Голландії підлягали міністерству закордонних справ).

Як німці уявляли свою роль в Україні і в інших окупованих областях, найкраще свідчать документи “12 заповідей поведінки німців на Сході і трактування росіян” (під “росіянами” треба розуміти також

білорусів і українців). Але вже вершком ганьби для всього німецького народу була інструкція для німецької поліції на Сході. Вона доручала німецьким поліціантам закривати школи, культурно-освітні установи, театри й кінотеатри, нищити наукові установи, не допускати до згоди в церковних справах, не побо рювати сухот і тифу, поширювати аморальність. Дуже подібні постанови схвалено також на з'їзді членів партії в Києві 30 січня 1943 р.

Цікавим документом є інструкція райхскомісара Коха, що він її розіслав генеральним комісарам і гебітскомісарам у липні 1943 р. У цій інструкції Кох ще раз повертається до німецьких планів щодо України. Він пише: “В Україні мусить бути створений великий колонізаційний простір для німців, чого, між іншим, не досягнуто в 1918 р. Просторів, що ніколи до Європи не належали, не треба зараховувати до Європи. Це історична брехня, що Україна була будь-коли європейським фактором”. Після такого ствердження можна собі уявити, як виглядало розв'язування Кохом політичних, культурно-освітніх, церковних і економічних питань в Україні. Вони просто не вирішувалися, бо на великому колоніальному просторі, яким мала стати Україна, український народ був тільки перешкодою для досягнення німецьких цілей.

І тому німці вирішили знищити всі народи на Сході Європи, перш за все на території майбутніх німецьких колоній і для цього задумали використати війну. Незадовго до початку війни,— оповідає останній начальник німецького генерального штабу генерал Гальдер,— Гітлер покликав на нараду старших генералів вермахту. Війну з Росією, казав Гітлер, “не можна вести, зберігаючи закони честі. Вона є одночасно боротьбою ідеологій і рас. Її треба провадити з небувалою досі жорстокістю. Панове старшини мають позбутись на цей раз лицарських традицій. Я добре знаю, що такі думки зле вкладаються в уявах панів генералів і мені це сумно. Незважаючи на те, мої накази мусять бути виконані точно”.

Ці накази були виконувані точно, бо німці справді повели війну з небувалою досі жорстокістю. У боротьбі “рас” в Україні застосовувалися різні заходи, що мали на меті фізично ослабити або навіть знищити український народ. Такими засобами були: штучно створюваний голод на українських землях (Підкарпаття, 1941, Харків, зима 1941–1942 і т. п.), виморювання голодом і по- шестями українських полонених, насильне вивезення українського населення на примусові роботи до райху, виселення українців із прадідівських земель і, головню, жажливий терор, що позначався масовими розстрілами й убивствами українського населення. Стародавній Рим стрепенувся колись, читали ми в цитованій уже підпільній брошурі, “зустрівшись з терором диких тевтонів, предків сьгоднішнього наїзника на українські землі”. Сьгодні український народ “переживає нечуваний терор німецьких окупантів, що хочуть арештами, розстрілами й шибеницями знищити його, подаючи та стискаючи руку більшовицької Москви. Спряглися обидва імперіалізми, щоб стерти з лица землі український народ”, стверджує підпільний автор (Коваленко). І, справді, німці й більшовики збратались в одному,— у винищуванні українського народу.

Уже взимку 1941—1942 рр. з'явилися на українських землях групи червоних партизанів. Завданням цих груп було дезорганізувати німецьке заплілля й готувати ґрунт для повернення більшовиків. Спосіб, у який вони це робили, заслуговує спеціальної уваги. Це ще один доказ того, яких чортівських методів вживають більшовики в боротьбі.

Отже, червоні партизани уникали одвертих виступів проти німців. Вони теж не ставили собі завдання боронити місцеве населення. Їхня тактика полягала в тому, щоб саме викликати гострі німецькі репресії щодо населення. Звичайно, це відбувалось так, що партизани вбивали когось із німців або підривали комунікаційні лінії. Тоді вони зникали, а німецькі карні експедиції розправлялися з місцевим населенням, спалюючи села, близькі до партизанських виступів і вбиваючи невинних людей. У інших випадках німці брали з сіл закладників, щоб партизанські виступи не повторювалися. Тоді саме в цих селах траплялися виступи проти німців й німці закладників розстрілювали. Людність із спалених німцями сіл утікала в ліси й там мусила віддаватися під опіку червоних партизанів. Про це їм саме йшлося.

Улітку і восени 1942 р. щораз більше червоних партизанів з'являлося на українських землях, особливо на Волині й Поліссі. На Волині головною опорою цих банд стали польські колонії. З цих колоній червоні партизани вирушали на українські села, грабуючи їх нещадно й ліквідовуючи українців як “ворогів народу”. Знов же німці з'являлись у цих селах після відходу партизанів і мордували українське населення, ніби за “співпрацю” з червоними партизанами. Український народ перебував між молотом і ковадлом двох ворожих сил.

У таких умовах почали творитися на Волині й на Поліссі українські самооборонні боївки, що виступали на захист українського населення перед німцями й більшовицькими партизанами. У ході дальших подій з цих боївок виникла Українська Повстанча Армія (УПА).

Організація оборони українського народу від німецького, польського і московського фашизму. Початки Української Повстанчої Армії

Волинь і Полісся стали тим тереном, на якому народилася УПА. Від початку свого перебування на українських землях німецький окупант повів у цьому терені особливо звірську політику. Вона позначалася масовим мордуванням українського населення. Коли вже не допомагали способи примітивної оборони (варти, алярмові сигнали), коли масові вбивства українського населення посилювалися (вимордування села Кортиліси на Ковельщині, масові розстріли в Цумані й Клобучині на Луччині), українське населення почало творити самооборонні відділи. Творення таких відділів було кончею не тільки з огляду на загрозу з боку німців, але також з огляду на загрозу від більшовицьких і польських банд, що щораз більше почали підносити голову на ПЗУЗ і чинити бешкети по українських селах.

Улітку 1942 р. обидві ОУН відіслали в “ліс” значну частину своїх військових кадрів, що мали завдання допомогти волинському й поліському населенню створювати самооборонні відділи. Такі військові відділи поставали здебільшого в більших лісових масивах і спочатку склалися з членів або симпатиків даних політичних організацій. У цих лісах поставали вишкільні табори, в яких проводився регулярний військовий вишкіл. До речі, цей вишкіл був продовженням підпільного військового вишколу, що його вели обі організації від 1941 р.

Із рамени ОУН під керівництвом полковника Мельника постали два табори. Один під керівництвом поручника Блакитного був розташований у південній Крем'яничині, другий під керівництвом поручника Білого у Володимирщині. Мабуть, існував ще третій табір під керівництвом поручника Волинця в Рівненщині.

Із рамени ОУН під керівництвом Степана Бандери перші самооборонні відділи почав організувати Сергій Качинський (“Остап”). Для підсилення цієї роботи відійшов на ПЗУЗ поручник Василь Івахів (“Сонар”, “Сом”), що був до цього часу командиром підпільної підстаршинської школи в Поморянах. Восени 1942 р. з найкраще вишколених вояків самооборонних відділів ОУН під керівництвом Степана Бандери створено першу сотню УПА, якою командував поручник Іван Перегійняк (“Довбешка”, “Коробка”). Характерною ознакою цієї сотні було те, що її командир і більшість бійців були поліщуками.

Згодом постали й інші сотні УПА: в районі Колки — Степань (командир “Ярема”), в Пустомитівських лісах (“Дорош”) і в Крем'яничині (командир “Крук”). Усі ці сотні називали себе “сотнями УПА”.

Немає найменшого сумніву, що від лютого 1942 р. існували на ПЗУЗ також збройні відділи під командуванням отамана Тараса Бульби-Боровця. Тарас Бульба прибув на Волинь 1940 р., щоб організувати повстанський рух проти більшовиків. У 1941 р., коли вибухнула війна, Тарас Бульба організував військову формацію “Поліська Січ”, що провадила воєнні операції в районі м. Олевське на східному Поліссі. Тоді вона кооперувалася з Білоруською Народною Самообороною під командуванням Вітушки.

Коли німці виявили своє неприхильне ставлення до української державності й почали ліквідувати всі прояви незалежного українського життя, “Поліська Січ” офіційно саморозпус-тилася (16 лютого 1942). Її командир і бійці перейшли в підпілля й почали творити підпільні військові відділи. Ці відділи називали себе Українською Повстанчою Армією (УПА). Осередком їх діяльності був Людвипольський район Рівненської області. Відділи оперували в округах Рівне, Костопіль, Сарни, головню в лісах уздовж р. Случ.

Таким чином, восени 1942 р. на ПЗУЗ існували три різні українські військово-повстанчі формації. З приводу цього існує поважна контрверсія щодо того, коли виникла УПА, скільки років вона існує, хто був її ініціатором тощо.

Наша історія стосується Української Повстанчої Армії (УПА), що виникла з військово-повстанчих формацій ОУН під керівництвом Степана Бандери, що нею сім років командував генерал Тарас Чупринка, а згодом полковник Василь Коваль. Безперервність такої традиції ствердив ГК УПА генерал Тарас Чупринка у своєму наказі до УПА від 14 жовтня 1947 р.

“Минає п'ять років з того часу, як член ОУН Остап почав на Поліссі організувати збройні групи для боротьби з окупантами України. Маленькі ці групки, борючись рівночасно з німцями й

більшовицькими партизанами, дали початок новим формам революційно-визвольного руху — Українській Повстанчій Армії”.

Словами цього “Наказу”, про який ми вже згадували, ГК УПА цілком ясно виявив свій погляд на початки тієї УПА, якою командував від 27 січня 1944 до 5 березня 1950 р.

У 1943 р. велись переговори між представниками трьох військово-повстанчих формацій про об'єднання їх у одну Українську Повстанчу Армію. Ці переговори не дали жодних результатів. Причин цього неуспіху слід шукати не так у політичних орієнтаціях окремих партнерів, як у моментах психологічного порядку.

Коли не було психологічних підстав для добровільного об'єднання цих груп, сильніша група провела об'єднання силою. В серпні 1943 р. курінь УПА з групи “Заграва” (Дорош) перебрав групу УПА Тараса Бульби-Боровця без жодного пострілу. Роззброєно також військово-повстанчі формації ОУН під керівництвом полковника Мельника. До цього часу й пізніше не було жодних боїв чи сутичок між окремими групами. Значна частина старшинського й рядового складу обох груп влилась в УПА. Із частини “мельниківців” створився т. зв. Український Легіон Самооборони, що остаточно увійшов до складу 1-ї Української дивізії.

Коли дивимось на ці події з історичної перспективи, можемо жаліти, що українські патріоти не зуміли знайти спільної мови. Але самим цим подіям не можемо відмовити в логічності й закономірності. ГС УПА мусила так чи інакше підпорядкувати собі всі військові формації на терені своїх дій, якщо не хотіла допустити до анархізації української визвольної боротьби.

На початку 1943 р. до УПА майже в повному складі перейшов український курінь допоміжної поліції, що був переформований з двох куренів Українського Легіону (офіційна назва “Дружина Українських Націоналістів”). Цей курінь дав значну кількість старшинських і підстаршинських кадрів для УПА, а згодом колишні легіонери укомплектували ще два курені УПА — “Дружинники” й “Галайда”. Курінь “Дружинники” оперував у районі м. Броди; він помітно поповнився вояками дивізії “Галичина” після нещасливого бою дивізії під цим містом в липні 1944 р.

На цей же час припадає організація військових штабів для УПА. Щоправда, Краєві військові штаби (КВШ) діяли на ПЗУЗ у Львові й у Карпатському краю від 1941 р. й організовували підпільний військовий вишкіл. Тепер прийшов час на створення Штабу УПА-Північ, що від серпня 1943 р. став ГК УПА. Першим завданням Штабу УПА-Північ було створити важко доступну для ворога базу, де могли б організовуватись і вишколюватись нові відділи УПА. За таку базу визнали терен волинського Полісся — на північ від залізничної лінії Ковель-Сарни, але цей терен був у руках більшовицьких банд. Це були, щоправда, невеличкі банди, що проникли сюди з Білорусі, але вони повністю контролювали дану територію. Перша сотня УПА виступила проти цих банд і очистила від них терен районів Сарни — Дубровиця — Володимирець і Морочно. Окремі банди було розбито, інші прогнано за р. Случ і за р. Прип'ять. У цій акції, що відбувалася взимку 1942–1943 рр., здобуто значну кількість зброї і військових припасів.

Перший виступ УПА проти німців відбувся 7 лютого 1943 р., коли повстанці напали на районний центр м. Володимирець. Розбито станицю німецької жандармерії, а також “шущманів” і козаків на німецькій службі, здобуто зброю і трофеї. У бою відзначився сотенний командир поручик Перегійняк-Коробка.

У лютому 1943 р. повстанці продовжували діяти в цьому районі. Вони розгромили нові більшовицькі банди біля с. Заморочене, де здобули багато майна: коней, харчі, шкіру, мануфактуру і т. д. Але їх напад на районний центр м. Висоцьке був невдалим. Німецьку залозу попередили й вона разом з “батальйонцями” відбила наступ. У цьому бою загинув командир першої сотні УПА Іван Перегійняк (22 лютого).

У другій половині лютого 1943 р. до теренів зайнятих відділами УПА наблизилась велика група більшовицьких партизанів генерала Сидора Ковпака. Ця група сформувалася в Україні, в Сумській обл., звідкіль перейшла на Білорусь. Узимку 1942 р. вона переформувалась в районі озера Князь. Склад цієї групи був підкреслено український. Ця численна група (2000-4000 бійців з обозами) мала завдання пройти через Західну Україну в Карпати й закріпитися в Карпатських горах.

Наприкінці лютого 1943 р. ковпаківці перейшли в Степанський район і тут уперше зустрілися з українськими повстанцями. Повстанці зайняли переправу через р. Горинь і запропонували ковпаківцям переговори. Ці переговори справді відбулися; у них брали участь курінний УПА зі своїм політвиховником, а з боку партизанів сам Ковпак, шеф його штабу Руднев та начальник розвідки Вершигора. Представники УПА намагалися довідатись, куди прямують ковпаківці й пообіцяли пропустити їх через р. Горинь. Проте генералу Ковпакові не подобалося насичення терену повстанськими відділами і він повернув за р. Случ. Тут Ковпак марширував уздовж колишнього польсько-радянського кордону, виминаючи села й ліси, зайняті українськими повстанцями. По цьому маршруті група

Ковпака знову наблизилась до р. Горинь. Переправа знову була в руках повстанців (курінь УПА — командир Гонта), але вони погодились пропустити Ковпака, якщо він віддасть їм повстанський санітарний обоз, що його ковпаківці захопили по дорозі. Ковпаківці санітарну частину віддали, але підступно вбили “дядька Микиту”, що перебирав від них поранених.

За р. Горинню ковпаківці помандрували в Суразькі ліси й звідтіля перейшли до Галичини. У липні 1943 р. вони несподівано з'явились в Скалатському повіті. Німці не чинили їм спротиву. Поява відділів Ковпака була причиною створення Української Народної Самооборони (УНС) у Галичині, що згодом перетворилася в групу УПА-Захід.

У березні 1943 р. інша більшовицька партизансько-розвідувальна група полковника Медведєва намагалася перейти через р. Случ у районі, зайнятому УПА. У нічному бою з 6 на 7 березня її прогнали назад за р. Случ. Слід сказати, що більшовицькі партизани вільно маневрували в терені, зайнятому УПА Бульби-Боровця, яка заключила з ними договір про “нейтралітет” і це перемир'я тривало довше ніж шість місяців!

Значним підсиленням УПА, а одночасно дуже душкульним ударом для німців був масовий перехід усіх українців-”щуцманів”, що стався між 15 березня і 10 квітня. Щуцмани перейшли до УПА переважно зі зброєю в руках, перед переходом ліквідувавши німецьку владу в осідку своєї станиці. До УПА перейшла поліцейська школа зі своїм командиром полковником Ступницьким, що під прибраним прізвиськом Гончаренко очолював штаб УПА-Північ.

Посилена УПА в березні 1943 р. почала просуватися з волинського Полісся в інші райони. Зі Сарненщини УПА поширила свою дію на Костопільщину (Пустомитівські ліси) й район Колки — Степань. На півдні створилася нова сильна база в Крем'янецьчині. На початку квітня повстанський рух перекинувся на Горохівщину й Володимирщину, дійшов широким фронтом до р. Буг і перекинувся на північ, у Ковельщину.

Упродовж березня відбулось уже багато боїв з німцями. Напад на фабрику в Оржеві, де знаходилось багато зброї і амуніції, був успішний, хоч під час цієї акції загинув Сергій Качинський-Остап (вночі з 10 на 11 березня). У засідці біля с. Корчин, район Деражне (15 березня) розбито значний загін німців. 28 березня відділ УПА здобув райцентр Олику. Наступного дня відбито (разом з “бульбівцями”) масований наступ німців на м. Людвипіль. Наприкінці березня були бої коло Деражного, Луцька, Ковеля, Крем'янця. У Луцьку розбито табір полонених, у Ковелі—табір полонених і тюрму. Начальник тюрми полегшив відділові роботи й відійшов з ним у ліс.

Поширення дій Української Повстанчої Армії

У першій половині квітня 1943 року український повстанський рух охопив усю Волинь і значну частину Полісся. У руках німців залишились тільки більші міста й містечка, в яких вони створили свої “штюцпункти” з сильними залогами. Вони пильно оберігали також залізницю, по якій ішло постачання східного фронту. Ці лінії охороняли переважно мадярські залоги та панцирні потяги. По волинських шосе постійно курсували панцирні автомобілі. Цікаво, що поширення дій УПА український народ прийняв як гасло для розгрому т. зв. лігеншафтів, на яких українські селяни мусили працювати як кріпаки під доглядом німецьких ляндрівтів. Із багатьох районів Волині й Полісся німецькі ляндрівти й жандарми тоді зникли й більше вже до них не повернулись.

Для ведення поліційної служби німці використовували місцевих поляків. У скорому часі з них сформували три поліцейські батальйони, що були розташовані в Ковелі, Рожищах і в Олиці. Батальйони ці мали польський старшинський і підстаршинський склад і підлягали штабові ББ (“Банденбекемпфунг” — поборювання банд). Крім цього було створено значну кількість станиць польської поліції замість колишніх українських щуцманшафтів, що пішли в “ліс”. Уся ця польська поліція на Волині складалася з елементів, запаморочених шовіністичною дурійкою, горіла ненавистю до всього, українського. Оця поліція виявила себе пізніше ревним і вірним помічником гестапо в боротьбі проти українського визвольного руху.

УПА-Північ 1943 р. 1. Ростислав Волошин-Павленко,
2. Командир Еней. 3. Інженер Омелян Логуш-Іванів.

Польська шовіністична дурійка на українських землях, вороже постава значної частини поляків до українського народу, їх співпраця з усіма окупантами українських земель проти українського визвольного руху були причиною кривавої польсько-української війни на Волині, Холмщині й пізніше в Галичині. Цієї війни поляки не виграли, про що розкажемо в іншому розділі. Унаслідок цієї війни сотні тисяч поляків мусили покинути українські землі, й цей відступ слід вважати ще одним осиковим колом у могилу польської експансії на Схід.

Уночі з 21 на 22 квітня сильні відділи УПА провели наступ на Іванову Долину (каменоломня в Костопільщині). Німці тут добре укріпилися і за всяку ціну боронили цей важливий для них господарський пункт. Під час бою згоріло кілька вулиць міста, було зруйновано два залізничні мости, знищено різні магазини, здобуто зброю й одну тунну вибухових матеріалів. Втрати ворога, включаючи поляків, що брали чинну участь в бою на боці німців, були дуже великі, вони визначалися сотнями вбитих. Втрати УПА були також значні.

У квітні повстанці робили наскоки на Горохів (22 квітня), на карний табір у Горохівщині (3–4 жовтня), на Цумань (12–13 жовтня), на Олику. В Крем'яничині, в селах довкруги Гурбенських лісів, розгромлено мадярські карні експедиції і мадярський командант з Дубна попросив УПА про перемир'я. Більшовицьких партизанів, що пробували із-за р. Случ проникнути в Погоринські ліси (16 квітня), розбито в бою між с. Яполоть і Вілька. Недалеко (біля с. Постійно) розгромили відділ СД і гестапо з Цуманя (4 квітня). У цьому бою німці втратили два важкі кулемети, радіостанцію, дві фіри амуніції, кріси, револьвери, польову аптеку.

Великдень 1943 р. українські повстанці святкували дуже урочисто. Сотні вояцтва сповідалися й приймали св. Причастя. До поліських відділів інтендатура УПА привезла десятки возів пасок, масло, ковбасу, яйця та інші святочні подарунки. Відділи брали організовану участь у богослужіннях, священики виголошували зворушливі проповіді. Після освячення пасок відділи збирались зі своїми командирами за святковими столами.

Святковий настрій куреня УПА (командир Олег) задумали зіпсувати німці й більшовицькі партизани. Німці обстрілювали становища українських повстанців коло с. Сильне з кулеметів, гармат і мінометів. Від гарматних пострілів загорівся ліс і палав на площі 10 км завдовжки та 2 км завширшки. Німці, зустрівши завзятий спротив повстанців, відступили. Згодом червоні партизани захотіли нажитися на упівському добрі й покуштувати повстанських пасок. Господарська чота навіть втратила одну підводу з подарунками. Коли ж повстанці стали наступати, то партизани втратили не тільки здобуту підводу, але й власну підводу з нагробованими безрогими та двома скриньками мін до міномета. 28 квітня повстанці командира Олега розбили свіжу більшовицьку банду коло с. Журавичок. Це було "соединение", щойно скинуте на парашутах. У бою загинув його командир, при якому знайшли документи, що він ще на початку квітня був у Москві.

З подій, що мали місце в квітні 1943 р., дуже голосним у Кам'янець-Подільській області був протинімецький виступ батальйону українських шуцманів, що стояв у Ярмолинцях. Уночі з 10 на 11 квітня батальйон перебив своїх старшин і рушив на північ на з'єднання з УПА. У Теофіпольських лісах дійшло до бою між шуцманами й німцями. Під час бою німці почали через гучномовці взивати шуцманів до повернення, обіцяючи їм прощення всіх провин. Тоді дійшло в батальйоні до розколу між українцями й поляками (в батальйоні було 60 поляків). Поляки-батальйонці повернулися, але німці їх одразу ж розстріляли. Українці відійшли малими групами на північ і пробілись до УПА. Частина батальйонців повернулася в Сатанівський район і створила там повстанський відділ. Командував ним “Вітер” — людина надзвичайно смілива й енергійна, що вславився блискучою втечею з тюрми СД у Старокостянтиніві.

У квітні на Ковельщині почав діяти загін УПА “Помста Полісся”. Від рук повстанців цього загону у перші дні травня на шляху Ковель–Берестя загинув Віктор Люце, шеф німецької СА, один з найближчих співробітників Гітлера. Засідка була організована недалеко с. Кортиліси, що минулого року разом з населенням і священиком було дотла знищене німцями. Німці, проте, ніколи не призналися, що Люце загинув від рук українських повстанців. Вони повідомили, що він загинув у автомобільній катастрофі. Ця версія відповідала дійсності. Автомобіль Люце розірвала повстанська міна.

Німці не могли признатися, що Люце загинув від рук українських месників. Таке визнання кинуло б жмут світла на політику німців в Україні. Перед світом вони хотіли вдавати “визволителів” України. Тим часом світ дізнався б, що в Україні існує український збройний резистанс, що цей резистанс відповідає терором на німецький терор, що відносини вже стали такими, що німці навіть не в силі забезпечити безпеку своїх високих достойників на українських шляхах.

Тривалий час українські повстанці полювали на кременецького гебітскомісара Мюллера, відомого терориста й садиста, що сам розстрілював українців і підпалював села. 7 травня біля с. Смиги, на шляху з Крем'янца в Дубно, їхало добре відоме авто гебітскомісара. Повстанці знищили авто, але в ньому не було Мюллера, тільки митрополит автономної церкви Олексій (Громадський). Митрополит загинув у цьому атентаті. УПА й українське підпілля не мали найменшого наміру його вбивати. Хоча сама думка про “автономію” української православної церкви і її підлеглість під московського патріарха була осоружною в колах православних українців, проте широкі кола українського православного громадянства з задоволенням сприйняли факт церковного поєднання Автономної Церкви й УАПЦ, що стався в Почаєві 8 жовтня 1942 р. УПА й підпілля теж схвалювали цей акт, що був дошкульним ударом по церковній політиці німецьких окупантів в Україні. Це з боєм стверджує райхскомісар Кох у своїй “Інструкції”.

Приписувати вбивство митрополита Олексія колам УПА й підпілля немає підстав. Втручання у церковні справи ніколи не належало до завдань УПА й українського підпілля.

Ріст і поширення УПА виявили деякі характерні риси цієї підпільної армії, які не мають аналогії в підпільних рухах й арміях часу Другої світової війни. Однією з таких рис УПА є її прагнення до опанування теренів утворення “підпільних держав”. Уже навесні 1943 р. на Волині й Поліссі, а від осені 1943 р. в Галичині існували, якщо вжити німецької термінології, “заражені бандами райони”, що цілком вийшли з-під контролю німецької адміністрації. За ними слідували “політично дуже вразливі райони”, населення яких перебувало під переможним впливом УПА. Такі райони, за німецькими свідченнями, мали “подвійне обличчя”, вдень працювала, як і досі, німецька адміністрація, а “вночі весь край — поза містами, немов островами — був опанований УПА: по лісах — вправи в стрілянні й спорудження сховищ, на шляхах — транспорти боєприпасів, перемарш з'єднань, постійні контролю й патрулі, по селах — постої війська, яке годувала людиність”. Підпільна адміністрація “обмежувала щораз далі функціонування адміністрації. Будь-яка німецька адміністративна діяльність, що суперечила інтересам українського народу, — перевищені вимоги хлібоздачі, пересадний набір робітників до Німеччини, — натрапляла на запеклий спротив людиності, що тепер набрав виразного політичного характеру й на кожному кроці давав відчутти, що ним керує одне центральне керівництво”.

Оцей розвиток в очах німецького спостерігача був “поєднанням українського руху з населенням”. Це так. УПА дійсно була масовим народним рухом, що мав корінь у прагненнях широких народних мас до визволення й до самостійного незалежного життя. Усі підпільні армії й рухи, що існували в Європі під час Другої світової війни, мали підтримку сторонніх сил, що були заінтересовані в їх існуванні, за винятком УПА. УПА такої підтримки не мала, бо обидві ворожі сили, що зводили з собою кривавий герць на Сході, були одночасно ворожими для УПА, а західні альянти не інтересувались УПА, бо її дії не відповідали їхнім стратегічним й політичним планам. Отже, УПА не була явищем, що постало на замовлення сторонніх сил і виконувало їх доручення, але була су-

веренним українським чинником і виконувала тільки накази власного командування. Відсутність сторонньої підтримки компенсувалася всесторонньою підтримкою українського народу. УПА постала згідно з прагненням українського народу й тому на род дорожив нею, вважав її рідною армією й оточував її любов'ю й піклуванням. Ідеї, проголошені УПА в її численних підпільних виданнях і на багатьох мітингах, цілком відповідали прагненням широких мас, які щораз більше переконувалися, що УПА бореться за волю й добробут широких українських мас.

Оце “поєднання” широких українських мас і УПА дало в результаті “повстанські республіки”, або, як їх Степан Хрін називає, — “підпільні держави”. Адміністративний апарат цих “повстанських республік” охоплював різні галузі поточного життя (адміністрація, безпека, зв'язок, господарство, адміністрація лісів, культурно-освітні справи, кооперація, виробництво, суспільна опіка й охорона здоров'я), причому цей апарат намагався розв'язувати всі справи не тільки під кутом забезпечення УПА, але й під кутом забезпечення широких мас українського населення. Однією з найважливіших справ з тієї ділянки було запровадження в життя “Розпорядження в земельній справі”, виданого ГК УПА “як найвищої і єдино суверенної влади на звільнених землях України” 15 серпня 1943 р. Згідно з цим розпорядженням земельні відділи УПА провели велику роботу щодо наділу безземельних і мало-земельних селян землею. Селянам вручали “Акт наділу землі”. З ініціативи УПА почала діяти Дирекція лісів при ГК УПА, що призначала лісників і давала асигнації на паливо й будівельний матеріал. Було багато випадків, що низова німецька адміністрація зверталася до упівської Дирекції лісів за такими асигнаціями.

Одним із найважливіших завдань підпільної адміністрації була організація самооборони українського населення. Українське населення жило тоді немов під час набігів татарських орд. Кожної хвилини можна було сподіватися наскоку різношерстих ворожих банд. З метою самооборони населення створювало т. зв. СКВ — Самооборонні Кущові відділи, в кількості від одного рою до чоти на село, призначало варти й стежі, алярмові сигнали і зв'язок.

Німецько-більшовицькі акції проти Української Повстанчої Армії

Ріст і поширення УПА не давали спокою ані німецьким окупантам, ані більшовикам, що вже збиралися повертатися в Україну. Практичні німці боялися насамперед за жнива і їх наслідки, — контингенти. Кох добре знав, що його позиція буде в Гітлера й Герінга тим сильніша, чим більше поїздів з українським збіжжям і харчами він вишле до Німеччини. Зміцнення УПА вдаряло в основи його позиції. Знову ж більшовики розцінювали УПА як серйозну ідеологічно-політичну силу, що розхитувала самі основи більшовицької імперії.

Так чи інакше, німці й більшовики порозумілися щодо українського визвольного руху й УПА. Вони визнали, що це ворог, якого треба поборювати з усіх сил, і подали собі руки для спільних акцій. Є багато документів, які свідчать про співпрацю німців і більшовиків в поборюванні українського визвольного руху.

Німецькі акції проти УПА були дуже нескладні. Німці вважали, що УПА можна буде побороти силою й брутальністю. З цією метою вони вживали: (а) пропаганду і (б) терор, що мали залякати українське населення та (в) мілітарні акції, що мали розгромити й розпорошити українські “банди”.

Після широкого започаткування масового терору в 1942 р. (Кам'янець-Подільський — 160, Цумань — 71, Клобучин — 123, Чортків — 52, Львів — 28, крім того, цілком знищені села Кортиліси, Дремльово й Камінка Кобринської округи і т. д.) масовий терор німецьких окупантів продовжувався з нестримною силою упродовж усього 1943 р. 23 лютого німецькі душогуби розстріляли в Крем'янці 40 українських закладників, 8 березня — 485 в'язнів Рівненської тюрми, 16 березня — 600 душ с. Ремель Олександрівського району, в Житомирі — 120 душ разом з дітьми і т. д. 10 квітня перед мілітарною акцією проти українських повстанців у Горохівщині вимордовано 425 душ українського населення в селі Княже.

Кішотівки УПА-Північ. 1943 р.

Першою значною мілітарною акцією проти УПА була акція на Горохівщині. Вона тривала три тижні й у ній уперше брали участь німецькі танки й літаки. Акція почалася наступом на с. Сільце, в якому перебував відділ УПА командира Грома. 9 травня німці розпочали велику акцію на Скабарівський ліс, в якій брали участь 5 літаків, на с. Скабарівщину. Чотар, Сумний ув'язався в бій з німцями, що вступили в Скабарівщину і втримався з рійовим Шумом на своїх становищах, незважаючи на обстріл з літаків. За цей час населення села зуміло втекти в ліс і німці встигли вбити тільки 28 осіб. Розбити повстанців, незважаючи на підтримку літаків і танків, німці не змогли. 7 травня вони знову повторили акцію на Скабарівський ліс.

Травневі бої поширились також на Берестечківський район. У лісі коло с. Лобачівка відбувся великий бій з німцями, що мали танк і три гармати. Бій тривав 10 годин і в ньому було вбито 30 німців, знищено 8 автомашин, здобуто багато зброї й амуніції. Про цей бій німці пізніше оповідали, що повстанців було 2 000.

У середині травня німці почали акцію на терені Луччини й Костопільщини. Бої спалахнули вже 9 травня коло с. Яполоть над р. Горинню. Три дні пізніше німці вдарили великими силами на Колківський район. У м. Колках було 5 повстанських шпиталів з 80 пораненими. Серед клетоту боїв подруга Циганка зуміла евакуювати ці шпиталі в лісі. На підступах до м. Колки повстанці вчинили переважаючим силам ворога завзятий опір (13 травня). Там, під Чернишем, повстанці мали втрати: загинули поручник Василь Івахів ("Сонар"), поручик Юліян Ковальський і хорунжий Семен Снятецький ("Дружинники"). Інший німецький відділ напав на с. Любешу над р. Став. Тут німці потрапили в засідку й втратили 11 автомашин і 35 вояків убитими.

У червні 1943 р. акція проти УПА поширилася на всю Волинь. Німці створили окремий штаб "ББ" з осідком у Володи мирі під проводом штурмбанфюрера СС Плятле й підпорядкували йому всі військові й поліційні відділи для побороювання УПА. Ці відділи для червневої акції одержали значне поповнення. Наприклад, до існуючих на Волині 11 моторизованих з'єднань німецької поліції німці спровадили ще 5 нових з'єднань. Створено 5 баз для концентричного наступу на Любомиль, Володимир, Горохів, Дубно, Гощу. Провід над червневою акцією обняв генерал Гінцлер, який у своєму наказі писав: "Повстання мусить бути знищене, а цілий простір опанований пропагандивно й господарчо. Хребет банд мусить бути зламаний. Активним і рухливим способом вислідити й знищити банди".

Велика червнева акція не дала німцям майже жодних результатів, бо розвідчий відділ ГК УПА роздобув завчасно їх накази про акції (накази Гінцлера №37 від 8 травня і №41 від 28 травня).

Відділи УПА були попереджені про маршрути німців для “активного й рухливого способу вислідити й знищити банди”. Таким чином, моторизовані з'єднання німецької жандармерії мандрували: 58-ме з Дубна до Острога, 60-те з Кобрини до Турійська, 47-ме з Матієва до Лаврова, 48-ме з Любомля до Гощі й ніде не натрапили на “банди”. Зате там, де їх не сподівались (до речі, німецькі розвідувальні дані про розташування відділів УПА були дуже скупі), вони були й робили успішні засідки на ворога (5 червня — Дюксин над р. Горинню). Найбільш удалим був наскок відділів УПА на німецький поїзд між станціями Немо-вичі й Малинська уночі з 23 на 24 червня. У цьому нападі було знищено майже 150 бійців гестапівського карального загону, що повертався з акції, і здобуто велику кількість зброї та амуніції. Напад здійснили сотні УПА “Дороша” й “Яреми”, причому обидва командири були в цьому бою поранені.

Звичайно, німці не могли бути задоволені акцією генерала Гінцлера. Тоді саме Розенберг відвідував Україну й, звичайно, Кохові було дуже незручно, що його політика “твердої руки” дає такі малі результати. До речі, серед самих німців наростав щораз більший спротив безглуздій політиці Коха й його співпрацівників і меморіали навіть нацистських партійців сипалися до Берліна один за другим. Для рятуння свого престижу Кох вирішив за всяку ціну ліквідувати УПА. У порозумінні з Гімлером він спровадив на Волинь великого спеціаліста з поборювання “банд” — генерала фон дем Баха, відомого пізніше як пацифікатора варшавського повстання. Цей німець польського роду (Залевскі) прославив себе на Волині як один з найлютіших катів українського народу. Кривавий терор загонів фон дем Баха на волинській землі затьмарює всі злочини нацистських варварів під час Другої світової війни. З подивом спостерігали за подвигами уповноваженого райхсфюрера для поборювання банд обергруп-пенфюрера СС й генерала поліції фон дем Баха в Москві й посилали йому тисячі червоних партизанів на допомогу.

На початку липня, наприклад, насунули великі більшовицькі банди на Любомельщину. Одна банда загналась аж у Вербський район на Володимирщині, але більша частина зупинилася в Голов'янському районі. Банди ці нараховували понад 1 000 бійців. Проти банд виступили бійці УПА групи “Турів” (командир Рудий). Остаточний погром банд стався між с. Гай і Ставки. Більшовики втратили вбитими 287 чоловік і мали багато поранених, їх просування на південь зупинилося. Накінець на цих теренах з'явилися німці й почали палити українські села (Руда, Підгороддя та ін.).

Артилерія УПА-Північ. 1943 р.

Офензиву проти УПА фон дем Бах готував методично. Почалося з насичення Волині німецькою пропагандистською літературою, що її німецькі літаки скидали в усіх закутках. Не можна сказати, що ця пропаганда не була поверхова й примітивна. На думку пропагандистів фон дем Баха, в усьому нещасті Волині винні “галичани”, “галиційські підбурювачі”, “галицькі жида” (який знайомий мотив!), що без решти запродалися більшовикам (“ОУН скинуло маску та виявило, що воно нічим не різниться від сфанатизованих орд жидівсько-більшовицьких бандитів”). Дальше йшли нарікання на злочини бандерівців, на їх криваві оргії і грабунки. Звідтіля висновки: “оунівці мусять бути покарані, щоб український народ міг жити”. Тому український народ мусить “зголошувати кожного бандита, кожного бандерівця німецьким урядам” або “гнати тих хлопців через границю назад до Галичини”. Щоб переконати українське населення, що “в проводі ОУН сидять агенти Москви”, німці поширювали провокаційну листівку російською мовою за підписом нібито радянського маршала Василевського, що звертався до “українских партизан Вольти и Подолии” й обіцяв, що радянський уряд готовий “вождя и руководителя Степана Бандеру ввести в состав украинского советского правительства”. Одрозу ж з'явилася листівка до “Українців Волині й Поділля”, підписана “Леонтієм Марковським, українському народові відданим і вірним”, що кличе: “карти розкриті”, “геть із

зрадниками українського народу” і закликає “матерів й жінок”, щоб витягали синів і чоловіків з лісу. До речі, на провокаційну листівку Василевського покликався у своїй відозві сам фон дем Бах.

Коли б “усовіщення” українського населення не дали наслідків, то фон дем Бах грозив “страшним Божим (так!) судом” над народом. “Бандити вже відчули на собі силу німецької “люфтваффе” й “справедлива кара від міцної німецької зброї” чекатиме всіх, хто протиставиться німецькому війську”. Ці погрози, очевидно, не перешкоджали фон дем Бахові кричати: “Українці в лісах! Тут говорить німецький райх в імені Європи та її великої і старої культури”. До речі, проголошення переваги німецької культури й “вищої” місії німецького народу в боротьбі з більшовизмом було частим мотивом німецької пропаганди.

Провівши таку пропагандистську масовану підготовку, фон дем Бах приступив до широкої терористичної акції проти українського населення. Першим її етапом були масові арешти української інтелігенції, що їх німці провели по всій Волині вночі з 15 на 16 липня. Тоді було заарештовано понад 2000 українських громадян — у Крем'янці 280, Рівному 200, Луцьку 160 і т. д. Багатьох заарештованих німецькі душогуби негайно розстріляли (Ніна й Ольга Куцевич, Олександр Бусель та ін.).

Одночасно німецькі літунські ескадри бомбили українські села. Здається, не було тоді села на Волині, яке б не пережило нальотів німецької авіації. Особливо сильно бомбили села на південь від Луцька: над ріками Стир і Полонка (Несвіч, Лаврів, Ставрів, Радомист тощо). Навіть людей, що працювали в полі, обстрілювали кулеметами з літаків.

Дальшим етапом терористичної акції були напади загонів фон дем Баха на українські села. Ще й досі годі збагнути, на яких засадах німці планували ці удари. Звичайно терпіли села, що не брали надто активної участі в діяльності УПА. Спеціальність фон дем Баха: спалювання живцем людей. 2 липня німці з поляками й узбеками наскочили на с. Губків Людвипільського району. Карателі зігнали людей до місцевої церкви й підпалили її. В огні палаючої церкви загинув священик о. Венедикт Корницький, псаломщик Борис Петрів і сотні українських чоловіків, жінок і дітей. Цього ж дня карателі вчинили таку саму криваву розправу в с. Великі Селища того ж району.

14 липня німці з поляками й узбеками напали на чесько-українське село Малин Острожецького району на Дубенщині. Польська поліція й узбеки під німецькою командою загнали людей до місцевої дерев'яної церкви, до шкільного будинку й до клунь і всіх їх спалили. Страшний крик конаючих в огні людей було чути за 5 км. Загибло тоді 624 чехи і 116 українців.

Для порівняння: в с. Лідіце в Чехії німецьке гестапо розстріляло 10 червня 1942 р. 187 чоловіків, у тому числі двох хлопців до 14 років й одного старця понад 80 років. 203 жінок цього села вивезли в концтабір Ревенсбрюк, дітей — до німецьких сиротинців.

Про трагедію Лідіц знає весь світ.

24 липня великий німецький каральний загін у складі 500 вояків рушив на села Туличів, Літин і Радовичі Турійського району на Ковельщині. Карателі дотла спалили с. Туличів, половину с. Літин й почали палити с. Радовичі. Вбили понад сотню українців. Але тут надійшли з допомогою відділи УПА групи “Турів”. Зав'язався великий бій, в якому карателів розгромили. Німці втратили понад 100 вбитих, стільки ж поранених, кільканадцять автомашин, кухню, зброю та під прикриттям ночі втекли до Ковеля, знищуючи по дорозі навіть свої відзнаки.

Очевидно, наведені приклади — це тільки частика всього того, що діялось на Волині під час великої офензиви генерала фон дем Баха проти УПА. Це тільки частка того, що українцям довелося витерпіти впродовж кривавого літа 1943 р.

Останнім етапом акції фон дем Баха були мілітарні акції проти УПА. До цієї акції він використав 50 танків і панцерників, 27 літаків, 10 моторизованих батальйонів з важкою зброєю й артилерією й приблизно 10 000 німецьких і польських поліцейських та жандармів. Серед допоміжних частин були мадяри й “батальйонці”, хоч одних і других німці вважали ненадійними в боротьбі проти УПА.

На залізничних лініях уведено в дію 5 панцирних поїздів (бази Ковель — 2, Киверці — 1, Здолбунів — 2).

Бої цих загонів з УПА розгорнулися по всій Волині. Цікаво, що й тепер німці не мали точного уявлення про розташування відділів УПА. Вони чомусь вважали, що головні сили УПА перебувають у південній Волині, у Володимирщині, Горохівщині, Дубенщині, Крем'яччині. Сюди й були спрямовані головні удари. Тим часом, головні сили УПА перебували на північ від залізничної лінії Ковель–Здолбунів–Шепетівка, головно між ріками Случ і Горинь і в лісах на північ від залізничної лінії Ковель–Сарни. У цих районах бойових дій було менше, що більше, тут не проводилося навіть більш-менш серйозної акції.

В окремих місцях цього кривавого літа були такі бої (не враховуючи дрібних сутичок): у липні—35, серпні—24, вересні—15. У боях цих УПА втратила 1237 старшин і бійців убитими й пораненими,

між ними кількох визначних керівників УПА й підпілля. Втрати цивільного населення під час акції фон дем Баха перевищили 5000 чол. Німці втратили понад 3000 вбитими й пораненими. Крім оборонних боїв УПА все літо вела зачіпні бої. Уночі з 16 на 17 липня великі відділи приступили до ліквідації відомого ворожого осередку й центру різних протиукраїнських банд — Степанська гута. Після цієї акції Степанська гута перестала існувати. Уночі з 29 на 30 липня відбувся найбільш вдалий напад на військовий поїзд коло ст. Маневичі. Було здобуто велику кількість зброї та воєнних матеріалів. Уночі з 19 на 20 серпня відбувся наскок на м. Камінь-Каширський. Наступом командував командир групи “Турів” Рудий. Місто до 17-ї години наступного дня було в руках повстанців. Здобуто цінні трофеї: понад 20 000 набоїв, 5 кулеметів, 4 машинні пістолі, понад сотню пістолів, 16 друкарських машинок, 4 радіоприймачі, 11 коней із сідлами, 7 мотоциклів, одну легкову автомашину й багато харчів. Узято 15 полонених. Ворог втратив понад 100 чоловік убитими.

Серйозним успіхом упівської зброї був триденний бій під Радовичами 7 — 9 вересня 1943 р. Бої ці звели три курені групи УПА “Турів” з великою групою німців, що прибула з Ковеля. У бою брали участь з обох сторін артилерія, з німецької сторони — також панцерний потяг. У цьому бою, яким командував заст. командира ірупи “Турів” Вошак, УПА розгромила німців. Втрати німців становили 298 убитих і поранених. Здобуто трофеї: 5 скорострілів, багато крісів й автоматичної зброї, боеприпаси. Перемога під Радовичами викликала велику паніку в Ковелі; німці говорили про тисячі українських повстанців і готувались до евакуації.

Немає сумніву, що офензива фон дем Баха не дала йому бажаних результатів. Про ліквідацію УПА не було й мови. Жаклиний терор тільки посилив УПА, бо хто відчував загрозу, той утікав у “ліс”. Населення бачило в УПА єдиного оборонця й підтримувало її з усіх сил. Акція здачі німцям контингентів провалилася, бо населення ховало збіжжя й харчі, з наближенням погромників утікало в ліси, залишаючи СКВ й УПА оборону села. Коли ж населення підміських сіл здавало контингенти, то загони УПА захоплювали магазини та склади і забирали їх. Це послужило причиною, що навіть німецькі партійці розгубилися. На партійній нараді, що відбулась у Луцьку 24 липня, посипалися доноси й обвинувачення на адресу Коха й його політики. Не менше дісталось фон дем Бахові. Врешті, Гімлер відкликав свого “головноуповноваженого” й призначив на його місце генерала Пріцмана.

Більшовики побачили складне положення німців та їх поразки в боротьбі проти УПА й поспішили їм на допомогу. Із Білорусі на Україну у вересні й жовтні рушили багатотисячні загони відомого партизанського ватажка генерла Федорова-Чернігівського (перед війною був у Чернігівському обкомі першим секретарем). Посувались вони на Волинь трьома великими групами: обабіч р. Случ з Полісся через Невель на Морочне і Любешів і з Берестейщини вздовж р. Буг. “Федорівці” бешкетували в українських селах незгірше гестапівців. У с. Серники Висоцького району вони спалили 60 хат і вимордували 40 родин, в Дубровицькому районі спалили 172 хати в селах Орв'яниця, Нівецьк, Грань, Припутні, Залішани. Всюди нищили могили, висипані в честь борців за волю України. Вишукували українських патріотів й нищили їх цілими родинами.

Проти цієї нової інвазії виступили відділи УПА. Передові загони більшовиків, що вже просунулись поза залізничну лінію Ковель — Сарни, мусили відступати перед наступаючими відділами групи УПА “Заграва”. Просування головних партизанських сил затримали на лінії Річиця — Хіноч — Нівецьк — Бересть. За р. Случ передові відділи загону УПА командира Дубового ув'язались у бої з партизанами на лінії Клесово — Ракитне, коли головні сили Дубового перебували в Лентинських лісах. На цих лініях створився новий, північний фронт УПА. Просування другої групи партизанів затримала група УПА “Турів” над р. Коростинкою коло с. Пнівне (відзначився тут командир Мазепа). Тільки вздовж р. Буг партизани просувались майже без перешкод і дійшли аж у Порицькі ліси, звідкіль у березні 1944 р. перейшли в Галичину. Вони йшли без перешкод, бо головні сили групи “Турів” були на півночі, спротив їм чинили тільки запасні й вишкільні сотні й СКВ та частина загону УПА командира Острізького.

У серпні 1943 р. УПА розбила партизанське з'єднання Михайлова, що засіло в Суразьких лісах над р. Вілією. У триденних боях коло с. Теремно значні сили УПА розбили “михайловців” і здобули значні трофеї. У цих боях відзначились узбецький і грузинський відділи УПА. Але з цього боку постійно існувала загроза. Маршрутом Ковпака з районів за р. Случ (головно Городницький район) постійно сунули в Суразькі ліси нові групи червоних партизанів. Вони часто маскувались під українських повстанців, маршуючи з тризубцями на шапках і вчиняючи різні бешкети під маркою “бандерівців”. Навіть група Медведєва, як про це він сам оповідає, вдалася до цього підступу.

Проте звідтіль їм було важко продертись на Волинь чи до Галичини. Крем'яничину надійно боронила УПА, а Гурбенські ліси були її нездобутою фортецею.

Така ж постійна загроза існувала з боку значних сил червоних партизанів, що зосереджувалися за р. Случ і мали опорні пункти в численних польських колоніях уздовж колишнього польсько-радянського кордону. Зокрема, в Рокитнянському районі жило багато поляків. З радянського боку (Городницький район), прикордонне населення, що в

Візціл УПА. Волинь, 1943 р.

минулому “співпрацювало” з більшовицькою кордонною сторожею, теж радо давало притулок більшовицьким партизанам. З цих баз, широко використовуючи польські колонії, більшовицькі партизани старалися проникнути в центральні райони Волині. Особливо сильна інвазія цих банд мала місце в середині жовтня 1943 р., коли бандам удалось проникнути в Думанські ліси. 15 — 18 жовтня були сильні бої УПА з цими бандами в Колківському, Степанському, Деражнянському й Німанському районах. Більшовики з поляками “пацифікували” українські села цих районів незгірше гестапівців (наприклад, с. Омелько Колківського району). В серії боїв відділи УПА (командир Циган) розгромили більшовицьких партизанів (бої коло сіл Стара Рафалівка, Журавички, Берестяни та ін.) й очистили від них ліси над річками Горинь і Сгир. Тоді було розгромлено також польську колонію Пшебраже Киверцівського району, що впродовж тривалого часу була центром польсько-більшовицьких банд, які робили постійні наскоки на українські села. Допомога, що йшла польським погромщикам з Рожищ, була теж припинена.

У листопаді 1943 р. нова більшовицька банда зібралася в Городницькому районі для чергової інвазії Волині. Цього разу банди атакував уже в районі їх концентрацій загін УПА (командир Верещака). З півночі на них ударив значними силами командир Дубовий. Червоні партизани не могли й думати про зачіпні дії, вони мусили перейти до оборони.

Успішні бої УПА з червоними партизанамі в центральній Волині і за р. Случ не зменшили загрози з цього боку. Вона постійно тривала аж до приходу ЧА в січні-лютому 1944 р. Одночасно з наближенням ЧА на ПЗУЗ з'являлось щораз більше партизанських банд; вони звичайно широким фронтом випереджували ЧА, опановуючи терени шляхом наземної інфільтрації, або десантовані з літаків. До приходу ЧА, УПА й СКВ вели з ними завзяті бої. Боротьба з червоними партизанамі була куди складніша від боротьби з німцями. Партизани — це бойовий, відважний і жорстокий противник, що знав мову й місцеві умови та вмів прекрасно маскуватись. У боротьбі з цим противником УПА здобувала важливий досвід для прийдешньої боротьби. Бої на фронтах проти червоних партизанів дуже нагадували бої з індіанами на т. зв. дикому заході; перемагали в них не тільки сильніші й сміливіші, але й спритніші та хитріші. Противник не рахувався з втратами, для нього “жизнь” була “копейка”.

Осінь 1943 р. почалася новою великою терористичною акцією німецьких окупантів проти УПА. Її очолював обергрупенфюрер СС і генерал поліції Прицман, але методи залишились старі: примітивна пропаганда, жакливі терористичні акції палення сіл і вбивання людей, масові розстріли українських політичних в'язнів і закладників, бомбардування й обстрілювання сіл з літаків та мілітарні акції проти УПА. 12 — 15 жовтня відбулась велика терористична акція в Остріжчині, що охопила 16 різних сіл (Білачів, Грозів, Прем'яче, Точевики, Завидівка, Лучин, Ново-малин), в яких спалено багато хат і вбито сотні людей. Острізь-кий крайсландвірт виправдовував цю акцію підтримкою, яку ці села давали УПА. “Села, що дають притулок бандам, не представляють для нас жодної вартості й можуть бути знищені”, — писав крайсландвірт у своєму заклику до населення.

15 — 22 жовтня відбулись масові розстріли українців у тюрмах і карних таборах (Рівне — 15 жовтня, Луцьк й Дубно — 16 жовтня, Крем'янець і т. д. Бомбардування й обстрілювання українських сіл з літаків охопило цього разу всю Волинь. Бронепотяги брали участь в обстрілюванні сіл і лісів, розташованих вздовж залізниць. Бомбардування було звичайно підготовкою до широких мілітарних акцій. Значні військові сили з'явились у Ковельщині, в Седлищанському й Ковельському районах та в Сарненщині. Для майбутнього дослідника німецько-більшовицької співпраці проти УПА цікавим

буде факт, що ці сили атакували ззаду відділи УПА, які з великою напругою утримували фронт проти червоних партизанів, що наступали на Волинь з Білорусі.

Цим разом німцям було нелегко. Відділи УПА й СКВ значно окріпли; де влітку 1943 р. була сотня, сьогодні вже стояв курінь з важкою зброєю, а часом і з гарматами. Села, що їх влітку обороняли чоти СКВ, сьогодні обороняли сотні, а то й курені, що були вже добре озброєні і в щоденних боях з різношерстними бандами, ласими поживитись в українських селах, здобули цінний бойовий досвід. У тому ряді боїв, що точились на Волині й Поліссі в жовтні й листопаді 1943 р., УПА завдала тяжких поразок німецьким окупантам. Годі було б перелічити всі ці бої, з найважливіших згадаємо: бій коло м. Володимирець, в якому німці втратили в боях із загоном УПА ім. Коновальця непошкоджений танк (8 жовтня), переможний бій СКВ в с. Броневики Клеванського району того ж дня, бої коло с. Нараєва Лубенського району (13 жовтня) та Срібне Радивилівського району (15 жовтня), бій у с. Шкрабатівці (20 жовтня) та в с. Доброводи Козинського району (27 жовтня). У листопаді бої з німцями йдуть на підступах до Пустомитівських лісів (Межиріцький район), у Крем'яниччині (бій під Смигою — 22 листопада), на Горохівщині. У Ковельщині центром боїв і німецьких акцій стає околиця Несухойжс і Мільці, а також Ратненський район (райони над р. Прип'ять) і Камінь-Каширщина. У жовтні й листопаді 1943 р. УПА провела 47 боїв з німцями й 54 бої з більшовиками; СКВ мали на той час 125 боїв. Німці втратили понад 1500 вбитими й пораненими; втрати УПА (без СКВ) становили 414 старшин і бійців. Крім оборонних боїв УПА вела також зачіпні бої: наскоки на районні центри (наприклад, на Козин — 5 жовтня, на Вишневець і т. п.), а також на пункти й бази ворожих сіл. У рамках такої акції 9 жовтня зліквідовано Костюшково Луцького району, відомий центр польських банд.

У перших місяцях 1944 р. Волинь і Полісся опинилися під новою більшовицькою окупацією. Німецька окупація продовжувала існувати ще тільки на західних окраїнах Волині. У той час німецькі командири намагалися за всяку ціну припинити боротьбу з УПА та дійти з нею до порозуміння щодо спільної боротьби з більшовиками. Такі спроби були зроблені у Володимирщині та в Кобринщині. Вони не дали результату, бо відділи УПА відмовлялися від співпраці з німцями, маючи для цього гостру заборону з боку ГК УПА. Польовий Суд УПА засудив на кару смерті двох визначних командирів УПА за те, що всупереч забороні ГК УПА вели переговори з німцями.

З подій цього часу на увагу заслуговує поширення впливу УПА за р. Прип'ять — в Кобринщину. Дивинський район цієї округи був постійним місцем вилазок відділів УПА з Волині. Тепер дії УПА поширилися також на Антопільський, Кобринський і Жабинський райони. Влада німців обмежувалась тільки до м. Кобрин, в якому німці почувалися так непевно, що старалися заключити з УПА “нейтралітет”. Цими нападами загін “Помста Полісся” вказав на шлях, яким постійно йшли рейди УПА на Кобринщину й Білорусь в дні нової більшовицької окупації ЗУЗ.

Рейди Української Повстанчої Армії на ОСУЗ і поширення українського визвольно-революційного руху на схід

Уже навесні 1943 р. відділи УПА почали рейдувати на ОСУЗ. У другій половині квітня один такий відділ пішов у Берездівський район Шепетівської округи. Там він мав сутичку з німцями. З Берездівського району цей відділ повернув на південь, у Славутські ліси, де мав бій з більшовицькими партизанами-парашутистами. Повстанці розгромили цей відділ, відібравши в нього зброю і підірвні матеріали.

У травні відділи УПА з'явилися в Житомирській і Кам'янець-Подільській областях. До цього часу тут безкарно нищили більші й менші банди червоних партизанів, що дошкуляли українському населенню незгірш від німецьких окупантів. Раз-не-раз, з появою відділів УПА одні й другі вороги українського народу мусили дещо потіснитися.

Треба підкреслити, що від самого початку ГК УПА висилала на ОСУЗ добірні частини УПА. Вже сам зовнішній вигляд цих частин додавав бадьорості масам. Населення бачило перед собою вишколені й дисципліновані військові відділи. Вояцька постава українських повстанців, зразкова поведінка у ставленні до цивільного населення, ідеї, що їх українські повстанці проголошували в розмовах і листівках, здобували щораз ширші симпатії до УПА. І справді, коли в українських селах Житомирщини почали з'являтися добре умундировані й добре озброєні відділи УПА, коли вони маршували з українськими піснями через села, коли збирались на накази й на щоденну молитву вранці й увечері, коли з їх уст не чути було сороміцької лайки, такої звичайної для більшовицьких партизанів, то українські маси на Житомирщині полюбили своє військо. Коли ж побачили, що це військо громить тих, хто їм найбільше дошкуляє, коли переконалися, що українські повстанці стали їх

оборонцями й месниками, українські маси Житомирщини почали підтримувати повстанців харчами, квартирами, підводами, розвідкою, інформаціями. Ця підтримка не обмежувалась тільки часами німецької окупації. Відділи УПА постійно рейдували по Житомирській області в умовах більшовицької окупації. Кожного року від 1944 до 1950 УПА здійснювала рейд у Житомирщину.

У червні 1943 р. на Схід вирушили два сильні курені УПА. Один з них пройшов через Баранівський район у Чоповицькі й Малинські ліси над р. Іршею. Частина цього куреня пішла Тетеревськими лісами, дійшла до р. Дніпра й повернулася в район Малина. Інша частина пішла в Базарський район і цілий місяць рейдувала довкруги Коростеня.

Інший курінь УПА помандрував у Бердичівщину. Його маршрут ішов через Берездівський, Баранівський і Чуднівський райони. Курінь перейшов в Андрушівський район, де вже діяв місцевий повстанський відділ (30 стрільців, озброєних кулеметом, чотирма фінками, крісами і гранатами). До приходу УПА відділ мав уже дві сутички з німецькою поліцією і дві сутички з більшовицькими партизанами. Тут залишилася одна чота УПА, а решта куренів розділилася. Один відділ пішов у Трипільщину й Холодоярщину, щоб активізувати там повстанський рух, ще один — на південь, у Вінниччину й Гайсинщину й, врешті, третій відділ пішов у Чоповицькі й Малинські ліси, щоб підсилити існуючі там повстанські сили.

Коли ГК УПА отримала перші звіти від рейдуючих по ОСУЗ відділів (а треба сказати, що ці звіти були оптимістичними), то вона почала готувати в ці райони ще один рейд. Із Пустомитівських лісів вирушив знову один курінь УПА. Проте німці і більшовики вже не спали. За повстанцями погналися німецькі літаки, які закидали бомбами місце постую повстанців недалеко від м. Корець. Значна кількість більшовицьких банд пробувала заступити дорогу повстанцям у Зв'ягельщині. 16 і 17 липня рейдуючий курінь мав три бої з більшовицькими партизанами коло с. Камінка Ярунського району. Більшовики втратили 28 бійців убитими, двох полоненими. Здобуто 5 фінок, 6 крісів і одну підводу з одягом. У цьому ж районі німці пробували заступити повстанцям дорогу під с. Жолобно, де втратили 16 вояків убитими.

19 липня німці знову пробували затримати повстанців при допомозі “шуцманів”, але ті в паніці розбіглися. 20 липня недалеко Шведської Буди дійшло до бою з мадярами. Під Шведською Будюю й наступного дня під Янушполем мадяри дістали такого прочухана, що їхнє командування заборонило їм встрявати вдруге до не своїх справ. Тим паче, що під Шведською Будюю ані німецька жандармерія, ані “шуцмани”, що стояли в містечку, не брали участі в бою.

На шляху Радомишль–Кочерево повстанці зробили засідку на німецьку колону автомашин. Здобули машиніві пістолі й харчі. З полоненими німецькими вояками провели пропагандистську розмову й відпустили.

23 липня був бій з німцями й шуцманами в м. Котельня. Вороги втратили 13 вбитими і пораненими, а 5 потрапило в полон. Повстанці здобули зброю, амуніцію й автомашини. Того ж дня біля ст. Івниця на шляху Фастів — Житомир була сутичка, в якій загинуло 2 німецькі старшини і 3 вояки. 25 липня був бій з німцями й шуцманами коло Коростишева. Найбільший бій був під Устинівкою Потіївського району на Малинщині. Для цього бою німці змобілізували значні сили німецької жандармерії і школу німецької фольксдойчерської жандармерії із с. В'язовець, великої фольксдойчерської колонії в Пулинському районі. У завзятому кількогодинному бою німців розгромили дощенту. Вони втратили понад сотню вбитими, важкопораненими й полоненими. Здобуто трофеї: кільканадцять крісів, кільканадцять машинсвих пістолів, кілька кулеметів, гранати й велику кількість амуніції. Це було 26 липня.

Останні дні липня повстанці відпочивали в Чоповицьких і Малинських лісах. Тут напала на них банда лейтенанта Гречова, на якого тривалий час безуспішно полювали німці. Банду розгромили. У бою загинув лейтенант Гречов.

У Малинських лісах повстанці одержали нові накази від ГК УПА. Одна сильна сотня пішла в рейд на Схід і дійшла до Чорнобильських лісів над Прип'яттю. Ця група мала бій з більшовиками під с. Красилівкою. Повертаючи з рейду, сонгна мала бої з більшовицькими партизанами коло м. Хабне (місце народження Кагановича) й у Народицькому районі. Коло Коростеня рейдуючий відділ мав бої з посиленою групою партизанів коло с. Заблоцьке.

У серпні сильна група повстанців почала поворотний рейд на ПЗУЗ. Ця група отримала наказ рейдувати через сильно засмічені більшовицькими бандами райони. Вона перейшла з боями Ушомирські ліси, Омельшинський район і вступила в Городницький район. Населення цього району перебувало вже тривалий час під більшовицькою владою. Прочистивши з боями Городницький район (повстанці мали тут шість більших боїв), відділи УПА наприкінці серпня повернулися в Пустомитівські ліси на заслужений відпочинок.

У вересні в Житомирщині оперували два відділи повстанців, що залишились від рейдуючих частин. Андрушівський відділ мав уже 120 бійців, озброєних 4 кулеметами, 6 фінками, десятизарядками і т. д. і активно діяв в Андрушівському, Корнинському й Брусилівському районах. У цей же час над р. Ірша оперував другий відділ (командир Лев), що постійно рейдував по Малинщині й Коростенщині. Відділ мав 9 боїв з червоними партизанами, в тому числі один більший бій в Ушомирських лісах. Цей відділ отримав наказ відійти на Захід. Він вирушив 29 серпня на ПЗУЗ — 7 жовтня, маючи на шляху свого походу 5 більших боїв в Омельчинському й Городницькому районах.

Почуваючи для себе загрозу в Житомирщині, більшовики кинули з Білорусі 24 загони з партизанської групи Жукова (не плутати з маршалом). Ці загони пішли за маршрутом Мозир–Коростень–Шепетівка. Окремі загони підсилювали більшовицькі сили в Городницькому районі, іншим загонам стелився шлях на Славутські ліси, щоб дістатись на Волинь. Проте головне завдання цих загонів було зробити заслони на шляху українських повстанців на Схід.

У другій половині жовтня 1943 р. командир Еней знову вислав з Пустомитівських лісів шість сотень УПА в рейд на Схід. 17 жовтня три сотні з цього рейдуючого відділу заатакувало м. Бараші й після чотирнадцятигодинного бою здобули його. Повстанці спалили всі урядові й поліцейні будинки й цілком розгромили оборонців. Бій цей мав велике пропагандистське значення: німці й більшовики заговорили про тисячі українських повстанців і втікали перед ними наввипередки. Коли-ж 20 жовтня подібна доля випала великому фольксдойчерському селу В'язовець (загинув понад 100 німців), українські повстанці йшли вже без перешкод. На шляху свого походу вони громили колгоспи й роздавали збіжжя українським селянам. Було багато охочих вступати до УПА. Населення казало: “якби УПА зробила мобілізацію (так, як це робили червоні партизани), ми всі пішли б, як один”. У боях з УПА більшовицькі партизани втратили понад сотню чоловік убитими, 77 крісів, 10 фінок, 4 десятизарядки, 3 кулемети, 9 пістолів, гранати. А втім, з їхнього боку навіть не було серйознішого спротиву, тільки на поворотному шляху відділів такий спротив поставило з'єднання Андрєва (Городницький район). Тут, на підходах до містечка, повстанці взяли в полон більшовицьку заставу. Після цього розгорнувся бій, у якому загинув один більшовицький майор і “андреєвці” відступили.

У другій половині жовтня й першій половині листопада на Житомирщину знову пішло багато відділів УПА. Повстанці побували в Баришівському, Ярунському, Зв'ягельському, Баранівському, Берездівському й Мархлевському районах. Сильні бої були в Баришівському районі (с. Симони (двічі), Клярин, Березівка, Киянка (двічі), Аннапіль). Почуваючи за собою силу ЧА, більшовицькі партизани застосували нещадний терор проти населення, вбиваючи тих селян, що допомагали українським повстанцям. На швидку руку почали проводити мобілізацію в ЧА і накладати контингенти на населення.

Шубравцям УПА чинила рішучий і завзятий спротив. Але 6 листопада армії маршала Ватутіна зайняли Київ і підійшли до Житомира й Коростеня (12 листопада). Хоч на деякий час німці відбили ці два міста, проте, одержавши підсилення, більшовики повели нову офензиву, внаслідок якої Житомирщина опинилася в їхніх руках. Тоді німецько-більшовицький фронт перейшов рейдуючий курінь УПА (командир Дорош) і два місцеві повстанські відділи. Це були відділи УПА, що діяли в новій, підсовітській дійсності.

Коли ми говоримо про поширення українського визвольного-революційного руху на Схід, ми не можемо не згадати діяльності українського підпілля на ОСУЗ і СУЗ під час німецької окупації. Найсильнішим було українське підпілля в Південній Україні й у Трансністрії, під румунською окупацією. Основу для підпільної організації в Південній Україні дала “Південна похідна група”, яка налічувала до 1 000 чол. і впродовж дальших років отримувала ще сильні підкріплення. Незважаючи на одночасну боротьбу з німецькими окупантами і їх більшовицькими підпомагачами та на значні втрати, українське самостійницьке підпілля в Південній Україні щораз більше розвивалось і укорінювалось. Підпільна організація охопила всі області Південної України й найбільше процвітала в Одесі, Кривому Розі та Донбасі. До речі, підпільна мережа мала обласні проводи в усіх областях і районні проводи майже в усіх районах. Організація поповнилась значною мірою місцевим населенням, не виключаючи росіян і греків (Маріупіль) і щодо ступеня підпільної організованості мало відрізнялась від земель Західної України, в якій підпільні організації мали вже багаторічну традицію. Тут діяли важливі підпільні осередки, були підпільні хати, підпільні друкарні, які навіть друкували літературу для Західної України, була власна підпільна преса (“Вісті” — Дніпропетровськ, “Чорноморський Вісник” — Одеса) й багато підпільників, що ні в чому не уступали, а в багатьох випадках перевищували своїх західноукраїнських друзів. Це й стало причиною того, що більшовицьке підпілля (якщо не рахувати найбільш помосковленої Ворошиловградської обл.) було в Південній Україні дуже слабким й, крім співпраці з гітлерівськими окупантами для приборювання українського визвольного-революційного руху, нічим особливим не проявилось. Факт, що під

німецькою окупацією Південна Україна, район степовий і промисловий, стала до боротьби проти німецьких окупантів під національними прапорами, є дуже промовистим.

У 1943 р. в Південній Україні створюється УПА-Південь. Основою цієї групи були два повстанські відділи: — Костя в Холодноярщині та Остапа в Уманщині. Влітку 1943 р. прийшло підкріплення для цих відділів від УПА-Північ, а також один повстанський відділ, що постав у Полтавщині. Всі ці відділи почали поповнюватись і з часом одержали назву УПА-Південь. Їх командиром став Омелян Грабець-Батько. Восени 1943 р. УПА-Південь перейшла в Гайсинщину й через Трансістрію (Жмеринка) в Літинщину й Летичівщину. В Уманщині група ця мала сутичку з німцями під Семидубами Голованівського району (14 жовтля), а в Літинщині напала на станцію поліції в Літині.

П'ятого грудня для підсилення групи вирушив з Крем'янецьчини курінь УПА (командир Бистрий). Курінь перейшов через села Кривочинці, Нова Гуга, Козачки, Лисогірки, Яцківці. У с. Яцківцях курінь зустрівся з передовими відділами УПА-Південь, що згідно з наказами маршували на Захід. До командира Бистрого прибув командир Батько (15 грудня). 24 грудня загинув шеф Штабу УПА-Південь командир Антон, і військо влаштувало йому величавий похорон. 1 січня 1944 р. відділи Бистрого роззброїли козаків на німецькій службі, а 9 січня розбили німців біля с. Лисогірки (трофеї: три автомашини, 7 кулеметів, 2 міномети, 10 рушниць, 30 000 амуніції, 500 гранат, 3 радіоапарати та багато майна). 13 січня одна сотня (командир Бурун) пішла в Галичину, а інші сотні повернулись 20 січня в Крем'янецьчину.

Під кінець грудня 1943 р. з Волині, через Галичину, помандрував у Кам'янець-Подільську обл. курінь УПА (командир Крук). Марш відділів командира Крука через Галичину викликав велику паніку серед німців і поляків. У Борщівщині, коло Іванкова, німці оточили повстанців. Відділ УПА мав втрати убитими, а також у зброї (1 гармата) й боєспорядженні (польова аптека). Німці здобули також віз з підпільною літературою. Самі ж повстанці вирвалися з кільця й пішли в Чортківщину й Заліщищину.

Українська Повстанча Армія – організатор фронту поневолених народів

Одним з найцікавіших етапів становлення УПА було приєднання для спільної боротьби проти німців і більшовиків – вояків з різних національних відділів, що існували при німецькій армії і склалися з колишніх полонених ЧА. Ці вояки репрезентували майже всі поневолені народи СРСР. Таким чином, у рядах УПА боролись окрім українців також азербайджанці, вірмени, грузини, а також представники різних тюркських народів: татари, узбеки, чуваші тощо. Не бракувало білорусів і навіть росіян, хоч ці народи не творили окремих національних відділів УПА. Зустрічалися також представники інших національностей.

Таким чином, УПА, що ніяк не могла порозумітись з іншими українськими групами для спільної боротьби проти окупантів, легко знайшла спільну мову з представниками інших народів.

Мабуть, першими перебіжчиками до УПА були старі союзники українського народу — татари. Вони включились у відділи УПА ще навесні в 1943 р. і не хотіли відокремлюватись в окремі відділи. Здається, не існувало відділу УПА, в якому не було б татарських бійців, головно кулеметників. Завзятуші вороги більшовиків, вони охоче вступали в бій з більшовицькими партизанами.

Крім татарських відділів, у німецькій армії на Волині були ще національні відділи кавказців і козаків. Увагу ГК УПА привернув факт, що хоча ці відділи здебільшого є небоєздатними проти УПА, проте перебіжчиків з них в УПА дуже мало. Полонені пояснювали цей факт німецькою пропагандою, мовляв, УПА знущається над “батальйонцями” і розстрілює їх. Це й було причиною, що ГК УПА в червні 1943 р. видала свій перший заклик російською мовою до “батальйонців” — грузинів. Успіх цього звернення був надзвичайний: до відділів УПА зголосились грузини й представники інших кавказьких народів зі зброєю в руках. Перебіжчики грузини й вірмени підготували заклики мовою своїх народів і ці заклики були надруковані в Одесі. Крім того, видали російською мовою заклик до “армян и других народов Кавказа” (червень 1943 р.), а також до “узбеків, казахів, туркменів, башкирів, татарів, народів Уралу, Волги й Сибіру, народів Азії та до росіян.

Бійці національних “батальйонів” відгукнулися на заклик УПА й почали переходити до неї, спочатку індивідуально, а потім масово. Незабаром при УПА були створені національні відділи грузинів (командири Карло й Гогік), узбеків (командир Шірмаг), а також вірменів і північно-кавказьких народів. У липні 1943 р. національний відділ, що існував при загоні командира Крука в Крем'янецьчині, відзначився в боях проти більшовицьких партизанів із з'єднання Михайлова в Суразьких лісах коло с. Теремно. В складі цього відділу боролися грузини, вірмени і черкеси.

У липні й серпні 1943 р. УПА вела інтенсивну пропаганду серед козаків у німецькій армії. У липні видано листівку “Кубанці, потомки запорізьких козаків”, а також листівку до донських козаків. У перших днях серпня в УПА з'явилися перші козацькі перебіжчики в більшій кількості, що звернулися до козаків з окремою листівкою: “Браття-казаки”. Ця листівка мала значний успіх: в УПА почали діяти кінно-козацькі сотні (дві), що дали також велику допомогу в формуванні українських кінних сотень УПА, які згідно з наказом ГК УПА від 31 серпня 1943 р. мали діяти при кожній групі УПА.

Тим часом, кількість перебіжчиків з національних батальйонів німецької армії до УПА постійно зростала. З цих перебіжчиків створено окремі національні відділи, що боролися під проводом своїх командирів і під своїми національними прапорами. Спочатку ці відділи були змішані, але в вересні 1943 р. вояки окремих національностей почали об'єднуватися в однорідні підрозділи і переходили до УПА.

Проти більшовицької Москви та її сателітів. Повернення більшовицьких окупантів в Україну. Більшовики й визвольно–революційний рух в Україні

Ще перед своїм поверненням в Україну більшовики мали певні відомості про український визвольно-революційний рух від своїх резидентів, парашутистів і партизанів. Вони знали, що цей визвольно-революційний рух має повну підтримку широких українських народних мас, що українська самостійницька ідея запустила глибоко своє коріння в народні маси, що вона стала всеукраїнською, всенародною. Вони розуміли, що тепер уже годі буде замовчувати визвольну боротьбу українського народу й треба буде погодитися з фактом її існування та вибрати найкращі засоби для її поборювання, щоб зберегти єдність імперії.

Представляючи себе за єдиних оборонців української “самостійності й соборності” (“...”Яка ж може бути незалежна Україна, коли вже тепер Україна є вільна, радянська, де українці є господарями свого становища”...), більшовики повели гостру боротьбу з українським визвольно-революційним рухом, що саме й був носієм української самостійності й соборності. Це була виразна тенденція відірвати цей рух від мас, представити його як агентуру чужих і ворожих сил. Для цього більшовики й видумали термін “українсько-німецькі націоналісти”. Ось як пояснював М. С. Хрущов цей термін: “Українських націоналістів ми називаємо українсько-німецькими тому, що вони є вірні пси і помічники німців у поневоленні українського народу”. Брехливість цього твердження була для українських широких мас очевидною.

Більшовики скоро зорієнтувались, що український визвольно-революційний рух має повну підтримку широких мас, що він має вплив на їх господарство й культуру. “Без цілковитого й остаточного викриття українсько-німецьких націоналістів та ліквідації їх впливів неможлива відбудова народного господарства і відновлення культури”, — писав журнал “Більшовик”. Тому більшовики вирішили за всяку ціну, всіма можливими засобами ослабити й знищити український визвольно-революційний рух. Незважаючи на всі зусилля, їм це не вдалося.

Перші дні нової більшовицької окупації

Багато дечого обіцяли більшовики українським масам через радіо, в листівках, шептагою пропагандою. Не можна казати, щоб ця пропаганда не мала впливу на пригнічене німецькими “новими порядками” населення. Багато українців вірили в обіцянки більшовицької пропаганди й чекали цих “змін”, що їх на своїх багнетах мала принести переможна Червона армія.

Коли ж прийшла обдєрта й голодна, але добре озброєна Червона армія й за нею прибуло НКВС, то населення ще раз переконалося в скаженій брехливості більшовицької пропаганди.

Перш за все населення мусило розплачуватися за дійсну чи здогадну “співпрацю” з фашистськими окупантами. Людей гнали до реєстраційних пунктів, де їх ділили на 4 категорії. До першої категорії належали ті, що активно співпрацювали з окупантами, до другої категорії — т. зв. фольксдойчі. Приналежних до обох цих категорій розстрілювали на місці. До третьої категорії належали ті, що працювали під час німецької окупації, до четвертої категорії — всі інші. Приналежним до двох останніх категорій ставили в паспортах штамп “Залишився на зайнятій фашистами території” і гнали їх до мобілізаційних пунктів. З України забрали всіх чоловіків, молодих і старих, придатних до військової служби й непридатних. Дуже часто їх без будь-якого вишколу й без належного

забезпечення зброєю, одежею й харчами “сталінські визволителі” гнали на фронт, на німецькі танки й кулемети. За найменшу провину призначали новозмобілізованих до “штрафних батальйонів”, в яких вони кров'ю мали відкупити всі провини перед “родіною”.

Не може бути найменшого сумніву, що мобілізація українців до Червоної армії і їх відсилка без підготовки на фронт мала на меті винищити фізичні сили українського народу й таким чином спаралізувати й звести нанівець самостійницькі змагання.

На територіях, на яких діяли УПА й підпілля, український народ зустрів мобілізацію до Червоної армії організованим спротивом. У деяких районах до Червоної армії майже ніхто не пішов (Долинщина — 10%, Сарненщина — 15%). Ті, що не пішли до Червоної армії, ішли в ліси до УПА або ховалися. Коли спротив мобілізації став масовим, більшовики оголосили звернення “Прошення обдуреним” і закликали всіх голоситися до військкоматів, обіцяючи прощення за дезерцію.

Для ГК УПА це була серйозна проблема. Тих, що ховалися від мобілізації, було сотні тисяч і не було технічних можливостей, щоб їх усіх включити в УПА. Часто ті, кого приймали до УПА, виявлялись пізніше нестійким елементом, що перший відгукувався на більшовицькі звернення, виходив з лісу й зголошувався з повинною.

Про те, наскільки серйозною була ця проблема, свідчать наступні цифри. У чотирьох областях Галичини, на 125 районів з усіх 140, до Червоної армії мобілізовано 192 150 осіб, тобто 57% тих, що повинні були зголоситися до мобілізації. З них на фронті загинуло 44 730 осіб (вдвоє більше, як загинуло в УПА, дивізії “Галичина”, підпіллі і т. д.), а інвалідами додому повернулось 15 870. Це тільки з чотирьох областей Галичини (без Крем'янецьчини) і за один рік. А скільки зуміло врятуватися від певної смерті на Сандомирському плацдармі або над Одером тому, що на цих землях існував організований рух опору (УПА й підпілля), що заохотив населення до спротиву проти мобілізації.

Перехід фронтів і перші зустрічі Української Повстанчої Армії УПА з Червоною Армією

До переходу фронту УПА готувалася тривалий час. ГК УПА задалегідь видала накази для армійської групи УПА-Південь, щоб вона залишала незалиснені терени Вінничини й Кам'янець-Подільщини й відступала на Волинь. У цих наказах були зазначені докладні маршрути для окремих відділів і райони, розташовані на Волині, де ці відділи повинні були перейти фронт.

Два відділи армійської групи УПА-Схід теж отримали накази відступати на Волинь. Один відділ мав залишитися в Чоповицьких і Малинських лісах і там перейти фронт. Відділ цей збудував зимівник, але скористатися ним не зміг. Саме в цьому лісі зайняла позиції ЧА. Все ж відділ перейшов фронт у Житомирщині.

Частини армії УПА-Північ в лісовій смузі Волині перейшли фронт на лінії рік Случ і Горинь в другій половині січня і на початку лютого 1944 р. У той час більшовицькі дивізії Першого українського фронту під командуванням маршала Ватугіна здійснювали наступальні операції, що закінчилися зайняттям Сарн (у середині січня) і Рівного та Луцька (в першій половині лютого).

Курені групи УПА “Заграва”, що оперували в цьому терені, перейшли фронт з дуже незначними втратами. Одні продирались невеличкими відділами — чотами, другі перечікували в селах, аж перейде перша лінія фронту, треті переходили в більшовицьке запілля під маскою червоних партизан, ще інші переховувалися в бункерах і криївках. На сторону більшовиків не перейшов, за винятком одного відділу азербайджанців, ані один український чи інший національний відділ УПА.

За передовою лінією ЧА посувалися “загороджувальні загони” НКВС. їх головним завданням було боротися з поширенням серед червоноармійців дезертирством. Але на теренах дій УПА ці відділи почали проводити пильні розшуки складів зброї, харчів та інших припасів УПА. Також розшукували членів ОУН і УПА та членів їх родин. Деколи приходили до села вже з готовими списками, що їх зладила їм агентура, й проводили арешти. Зловлених із самостійницькою літературою або зброєю розстрілювали на місці. Відділи ці вилучували також людей, що ховалися від мобілізації до ЧА. Ці люди почали втікати до УПА й склад відділів групи “Заграва” в скорому часі зріс на 50%. Збройні сутички УПА з СКВ з цими відділами ставали незабаром буденним явищем. Відділи УПА й СКВ почали робити засідки на червоних погромників, зупиняли автомашини з більшовиками та роззброювали й ліквідували їх удень і вночі. Окремі представники більшовицької адміністрації, що з'являлись в селах, зникали в таємничий спосіб. Сільська адміністрація майже не діяла, ніхто не хотів добровільно очолювати сільради. Це все змусило більшовиків оперувати більшими з'єднаннями, які почали вступати в бої з УПА й СКВ. З боїв цих відділи УПА виходили переможно, що знову

спричинилося до наростання революційних настроїв українських мас, які загрожували паралічем для всіх господарських заходів більшовицької влади.

Спроба ліквідації Української Повстанчої Армії в 1944 році

До квітня 1944 р. не було серйозних акцій проти УПА й українського підпілля. Сигналом до цієї акції, що мала місце в квітні й травні 1944 р. (офіційна назва “Чекістско-войсковая операция по ликвидации немецко-украинских националистических банд в апреле-мае месяцах 1944 г.”), була, мабуть, вдала засідка відділів УПА командира Енея на конвой маршала Ватутіна 20 березня 1944 р.

Засідка ця вже мала свою історію. Відколи на терені дій УПА з'явились дивізії цього більшовицького героя, командування УПА вирішило за всяку ціну зробити на нього засідку й, коли це можливо, зловити його живцем. Розвідка УПА спрямувала всі свої зусилля на те, щоб вислідити місце перебування його штабу. Вже 6 березня сотня командира Ворона пробувала атакувати мурований шкільний будинок, в якому перебувала частина штабу (с. Карпилівка), але була відбита, причому сам командир Ворон був поранений. Більше щастя мали відділи командира Енея, що постійно робили засідки на шосе Корець — Рівне. Недалеко Го- щі на засідку наїхала автоколона з маршалом Ватутіним. Пострілами українських повстанців маршал був важко поранений і помер кількома днями пізніше в київській лікарні.

Звичайно, більшовики ніколи не признавались, що маршал Микола Федорович Ватутін, визначний більшовицький полководець і герой т. зв. другого Сталінграда (бій під Корсунем), загинув від рук українських повстанців. Вони цього не могли зробити з тих самих причин, з яких не могли цього зробити німці, коли не подали правдивої причини смерті шефа СА Віктора Люце.

“Чекістсько-військова” операція з метою знищити “націоналістичні банди” майже нічим не різнилася від подібних операцій фон дем Баха чи Пріцмана. Звичайно, почалося з пропаганди. На вулицях українських міст і сіл з'явилося “звернення” (перше) до т. зв. УПА й УНРА, підписане Хрущовим, Гречухою і Коротченком. У цьому зверненні більшовицькі верховоди України обіцяли простити всі “провини” й закликали “т. зв. УПА й УНРА” до переходу на сторону ЧА до спільної боротьби з німцями.

Для самої акції більшовики використали період застою на фронті. Це уможливило їм стягнути значні військові й поліційні сили й кинути їх проти УПА. В акції брали участь на північ від залізничної лінії Ковель — Рівне — Шепетівка дві стрілецькі дивізії, одна танкова бригада, дві бригади ВВ НКВС, два прикордонні полки, червоні партизани й місцеві поліційні сили. До акції були вжиті також літаки.

Вже 26 березня 206-й батальйон ВВ НКВС рушив з Костополя на с. Збуж і Яполоть, щоб прочісувати ліси над Горинню. Курінь УПА (командир Гострий) чекав уже гостей на переправах через Горинь. Зав'язався великий бій, в якому енкаведисти, втративши понад сотню убитими, мушили відступити. У цьому бою відзначився сотенний Гамалія.

Генеральний наступ більшовиків почався в перші дні квітня. Насамперед рушили на села червоні партизани. Рухливі партизанські відділи йшли на всі сторони й переходили майже кожне село. Головним їх завданням була розвідка, поширення паніки, ліквідація активних українських революціонерів і їх родин, нищення пропагандистських гасел і кличів по селах і, перш за все, неймовірний грабунок українського населення. Червоні партизани забирали все, що бачили: харчі, коней, одяг, взуття тощо. Від дикої стрілянини червоних партизанів загинуло багато селян.

Галичина під сталінською займанщиною

У березні 1944 р. армії маршала Жукова повели наступ з району Шепетівки на південь і зайняли Тернопіль і Проскурів. У другій половині березня армії маршала Конєва зайняли значну частину Буковини і підійшли під Станиславів та Ворохту. Фронт стабілізувався на лінії Косів-Коломия-Бучач-Тернопіль-Західна Волинь.

У липні 1944 р. армії маршала Конєва повели наступ через р. Буг на Львів. До кінця серпня 1944 р. Галичина була очищена від німецьких окупантів, на зміну яким прийшли більшовицькі. На деякий час фронт стабілізувався на верхах Карпат.

Перехід фронтів у Галичині відбувався згідно з планом, підготовленим генералом Тарасом Чупринкою. Зокрема, відділи УПА групи “Лисоня” помандрували в Карпати, де перейшли фронт. Після переходу фронту вони повернули назад на Поділля.

Проголошена мобілізація до ЧА мала дуже малий успіх. Населення “повстанських республік” майже цілком не зголосилося до мобілізації. Напади на конвої насильно мобілізованих і їх звільнення були щоденним явищем.

Самостійницька пропаганда активізувалася. Всюди були розмальовані пропагандистські заклики й гасла. Кожне вільне місце було заліплене самостійницькими листівками й зверненнями. З листівок того часу варті уваги: “Дорогий брате!”, “Червоноармійці й командири”, “Красноармейцы и командиры”, “Красноармейцы-тыловики”, “До всіх корнійчуків, гречух, тичин, бажанів, сексотів, донощиків, лакеїв та інших ще живих агентів сталінського кривавого імперіалізму”, “Лист колгоспників до ката народів Йосипа Сталіна”, “Усім слоням, куцим, ослам, цапам та всій менажерії Станіславської області (відповідь повстанців на “звернення” верховодів Станіславської області М. Куца і М. Слоня до “учасників УПА””, а також різні ілюстровані видання “Українського Перцю”. На увагу заслуговує брошура на 55 сторінок, дуже зручного формату, п. н. “Слово до бойцов и командиров Красной Армии”.

Серед українців поширювали тоді листівку “Український Народе!” й універсал Української Головної Визвольної Ради (УГВР).

Знову ж більшовики теж поширювали у великих кількостях перше звернення до “т. зв. УПА й УНРА”, а крім цього, багато місцевих звернень різних партійних і поліцейських органів. Енкаведистські звернення закликали “членів підпільних організацій: бандерівців, мельниківців, бульбівців, ОУН, УПА, УГВР, СБ”, щоб вони добровільно зголошувались до органів безпеки “з повинною”. НКВС обіцяв тим, хто покине “банди” й добровільно зголоситься, прощення за всі “провини”. Тим, хто не зголоситься, загрожував страшними карами, фізичним знищенням, вивозом сім’ї тощо.

Щоб справити позитивне враження на населення Галичини, більшовики дозволили багатьом засланим в 1940 р. українцям повернутися на рідні землі. Незважаючи на це, українські народні маси ставилися до більшовицьких окупантів з неприхованою ворожістю. У перших своїх адміністративних заходах більшовики мусили опертися на польський елемент, що радо йшов з ними на співпрацю. У скорому часі поляки були змушені цілком розчаруватись у цій співпраці.

Незважаючи на сильний економічний тиск нових окупантів, настрої українських мас були бадьорі. Вигляд обдертої і голодної більшовицької армії розвіяв перебільшену уяву про її силу. Щораз більше почало ширитись переконання, що більшовики також, дуже ослаблені й самі ледве дихають. Маси почали вірити, що, незважаючи на перемоги над німцями, більшовицька імперія ледве витримає тиск різних внутрішніх сил, що діють для її знищення. Майбутнє показало, що ці сподівання не справдилися, але не можна казати, щоб ці сподівання не мали значного впливу на сприйняття бійцями і старшинами УПА нової дійсності.

Ставлення широких народних мас до організованого українського самостійницького табору, зокрема до УПА, було в умовах нової окупації дуже прихильне. Зокрема, активно допомагали УПА жіноцтво й молодь. Погоня за здобуттям зброї (у червоноармійців) набрала широких розмірів і кожен хлопець чи дівчина вважали здобуття зброї засобом для виявлення свого сприту й відваги.

Перші бої і акції в Галичині

Улітку і восени 1944 р. більшовики робили наскоки на села, щоб ловити чоловіків, які ухилилися від мобілізації до ЧА. Під час таких наскоків погромники дико бешкетували, грабували і вбивали людей. Вірним помічником більшовиків у цих погромах була польська міліція. Здається, немає села в Галичині, в якому не було б набігу орди погромників, але вже найбільше потерпіло від погрому с. Грабовець Богородчанського району. У цьому селі більшовики й польська міліція з Надвірної вчинили дикий погром (29 серпня 1944). Спалили 300 господарств, убили 86 українців, заарештували понад 70. Голову сільради більшовики в жорстокий спосіб замордували.

У Коломийщині більшовики евакуювали села, в яких їм не вдавалося мобілізація. Основною метою більшовицьких евакуацій було зрушити з місця населення, знищити його матеріально й у той спосіб підірвати рух спротиву. Населення евакуювали в Снятинщину й Городенщину, а в хатах евакуйованих родин квартирувало військо, що негайно розтягало все знайдене добро.

Евакуація більшовикам не вдалася, бо населення поставило їй рішучий спротив. Населення втікало в ліси й гори і при першій нагоді поверталось до рідних домівок. До акції втрутилися відділи УПА й СКВ.

У той час відділи УПА проводили, головню, зачіпні акції. Завданням УПА було не допустити до закріплення більшовиків у терені, не дати їм можливості розбудувати адміністрацію і мобілізувати народ до ЧА, а також не допустити НКДБ і НКВС до зорганізування мережі донощиків серед місцевого населення. Щоб виконати це завдання, УПА робила наскоки на районні центри більшовицької адміністрації.

Дуже мало було в Галичині районних центрів, які не були б знищені відділами УПА. На деякі центри наскоки робили три й чотири рази (Стрілиська Нові, Болшівці, Богородчани, Лисець). Першими успішними наскоками на районні центри були наскоки на Букачівці (10 серпня), Комарно (17 серпня), Копичинці (28 серпня), Єзупіль (30 серпня), Лисець і Богородчани (2 або 12 вересня), Болшівці (27 жовтня) й ін.

Після вдалого наскоку праця району була на деякий час паралізована. Населення мало спокій місяць, а то й більше. Наскоки на районні центри зв'язували війська НКВС, що мусили охороняти райони, а отже, не могли робити акцій у терені. Наскоки тероризували партійний і адміністраційний апарат, що не почував себе певно на українських землях.

Іншим родом зачіпних акцій були засідки, головню на шляхах. Їх робили силою невеликих відділів УПА, але були вони дуже успішні. На засідки потрапляли автомашини з різним добром, представники більшовицької адміністрації, НКВС тощо. Таких засідок влітку і восени було дуже багато.

До зачіпних акцій належали також рейди відділів УПА по українських землях. Рейди мали завдання нищити малі більшовицькі відділи й адміністрацію, поширювати підпільну літературу й проводити мітинги, зв'язувати відділи НКВС у районах і відвертати їхню увагу від місцевого терену, а змушувати до погоні за рейдуючим від ділом. Відділи УПА були влітку і восени в постійних рейдах, але найбільш вдалим був рейд куреня УПА командира Рена під проводом майора Петра Миколенка-Байди, що пройшов Карпатами з Турчанщини аж у Чорний Ліс (вересень-жовтень 1944 р.).

Звичайно відділи УПА провели влітку і восени низку оборонних боїв проти відділів НКВС і ЧА. Ті бої охопили Сокальщину, Радохівщину (18 вересня), Зборівщину (переможний бій групи “Лисоня” під Альбанівкою, 27 вересня), Перемишлянщину (переможний бій “Сіроманців” Карпенка-Яструба під Уневом 30 вересня, в якому відбито 22 атаки 18-ї бригади ВВ НКВС, Бережанщину (Урмань і Булька 19 вересня), Ходорівщину (Буковина 23 вересня), Рогатинщину (Дібринів і Підгородця 23 вересня), Товмачщину (Олеша 24 вересня), Снятинщину (Трійця 23 вересня), Надвірнянщину (Молодьків 19 вересня). У цих боях більшовики втратили 37 офіцерів і 1 126 бійців убитими й багато більше пораненими. Втрати повстанців були менші у відношенні 1:11. Більші втрати мав відділ УПА командира Шрама в Товмаччині (24 вересня), коли він мусив боротись проти переважаючих сил відділів НКВС. Серед 35 убитих повстанців був окружний провідник Заревич-Бар. 16 повстанців попало в полон, більшовики їх повбивали пострілом у потилицю.

У вересні 1944 р. більшовики провели перші великі акції на Чорний Ліс (12 — 14 вересня), на Болехівські ліси (15 вересня) та на Перегінські ліси (19 вересня). Акції ці були ведені великими силами піхоти, кавалерії, танків і літаків, але бажаних результатів більшовикам не дали. Повстанці вміло маневрували і їх втрати були мінімальні. Збито один більшовицький літак, а пілота — лейтенанта Олександра Придачина взято в полон.

Були теж болючі невдачі й втрати. Більшовики розгромили кілька підпільних шпиталів, причому загинули лікарі й санітарний персонал. Загинув головний лікар УПА-Захід — “Дон”, за підпільними звітами, 2 серпня у Витвиці Болехівського району загинув Юрій Липа. У Бургівці в Станіславівщині розгромлено шпиталь, що евакуювався з Поділля в гори, загинуло близько 60 хворих і поранених повстанців (27 липня). У Гошеві розбито вщент дві сотні повстанців (5 вересня). Дуже болючою втратою був розгром штабу й одної чоти І Старшинської школи УПА, що стався 15 жовтня внаслідок зради одного з інструкторів школи осетина Кацо. Загинули тоді майор Поль, командир школи хорунжий Ткачук, командир Ждан, капелан о. Рафаїл, Вуйко, зв'язкова Дзвінка.

Буковинська Українська Самооборонна Армія (БУСА)

Після масових арештів українців на Буковині в серпні 1943 р. всяка національно-політична праця замерла. Так тривало до весни 1944 р. Тим часом, на Буковину знову насувала більшовицька навала.

Тільки у квітні 1944 р. зорганізувалось на Буковині українське самостійницьке підпілля з Нізею Галицькою (“Мотрею”) у проводі (загинула в тюрмі в Коломиї, 1945 р.). По селах і містах Буковини

з'явилися самостійницькі листівки й гасла. Боївки почали акції нищення комуністів, румунських донощиків й інших ворогів.

Першу акцію проведено в с. Лукавець Сторожинецького району (9 квітня). Комуністи з цього села вивісили були червоний прапор, коли ще більшовики були за 30 км від села. Їх зліквідували, а майно знищили. Спалили фільварок у селі. Подібні акції провели в селах Багна, Маліїв, Карапчів, Черноуз, Вилавче й ін.

З боївок створили два збройні відділи, що називали себе Буковинською Українською Самооборонною Армією (БУСА). Один з відділів організував вишкільний табір у с. Міхова, який згодом перенесли до с. Шипіт. На початку липня 1944 р. у цьому таборі було 400 повстанців. Командиром відділу, а також усієї БУСА був Луговий. 10 липня 1944 він звітував, що відділ мав 30 збройних сутичок з більшовиками.

Другий збройний відділ під проводом Палія (колишній старшина ЧА) нараховував 200 повстанців, добре озброєних. Цей відділ оперував в околицях Бергомета і мав значні успіхи. Унаслідок частих збройних сутичок втрати цього відділу були доволі великі.

Улітку 1944 р. на Буковину прибув відділ УПА зі Снятинщини й Городенщини (140 бійців). Він почав оперувати в Міліївських, Спаських, Бережницьких і Веловецьких лісах, але був розбитий більшовиками. Рештки відділу перейшли в Галичину. Влітку сформувався третій збройний відділ, що діяв у горах коло Виженки під проводом командира Буревія.

Бої на Волині й рейди на ОСУЗ (IV)

Після великих більшовицьких акцій в квітні-травні 1944 р. перепочинок тривав до Зелених Свят. У другій половині травня 1944 р. на нараді обласних керівників НКДБ і НКВС Сталін дав наказ: “За всяку ціну зламати повстання в Західній Україні”. Згідно з цим наказом у другій половині червня більшовики приступили до нової акції проти українського підпілля.

До поборювання українського визвольного руху вони залучили кращі свої сили. З Києва приїхали спеці по “боротьбі з бандитизмом”, що почали випробовувати різні способи знищення руху. Очевидно, найкращим засобом вони вважали масовий терор. Палення сіл відбувалось за випробуванням німецьким зразком (Андрушівка, Ілавиця Мала, Буша), але знущання над трупами селян і повстанців (виколовання очей, відрізування язиків, стягання одягу) мало вже в собі щось питоме — московське.

З нових засобів застосували палення лісів (Майданські ліси на Крем'янецьчині) й групову провокацію. По селах почали з'являтися енкаведисти, перебрані за українських повстанців.

У другій половині червня більшовики проголосили набір жінок до роботи в Донбасі. Оскільки ніхто добровільно не зголошувався, більшовики почали робити наскоки на села й виловлювати дівчат. Бої УПА і СКВ проти погромщиків розгорілися з новою силою.

Більшовицькі звернення й підготовка “остаточної ліквідації” УПА

Перші удари по УПА не завдали їй серйозних втрат, вони навіть не зробили їй особливої шкоди. Відділи УПА зросли на силі в підбільшовицькій дійсності й здобули дуже цінний бойовий досвід у боротьбі проти нових окупантів. Широкі народні маси активно підтримували УПА в боротьбі й не дали себе залякати гострими більшовицькими репресіями. Успішні дії УПА на ОСУЗ доказували, що й там українське населення щиро симпатизує українській визвольній боротьбі. Поодинокі труднощі, що їх створила нова окупація, це був досить дошкульний удар по санітарній частині УПА. Впали лічниці, лікарі й санітарний персонал, яких важко було законспірувати. Внаслідок безупинних боїв були поранені, яким трудно було створити відповідні умови для лікування. Відчувалася, зокрема на Волині, гостра нестача ліків і перев'язочного матеріалу. Влітку і восени 1944 р. вся енергія підпілля була спрямована на організацію санітарно-медичної справи в УПА.

27 листопада 1944 р. з'являється друге “звернення”, на цей раз адресоване: “населенню західних областей України” і опрацьоване дуже солідно. Ціллю його було розбити ідейні основи українського визвольного-революційного руху, і одночасно вказати на безперспективність української визвольної боротьби. Центральним пунктом “звернення” була обіцянка широкої “амністії” для всіх тих, хто перейде на сторону більшовиків.

Поява “звернення” була сигналом до широкої пропагандистської кампанії. У Львові, а також у всіх обласних центрах Західної України скликали масові збори інтелігенції, робітників, селян, жінок і т. п., на яких схвалювали резолюції в дусі “звернення” і писали заклики до “заблуджених”, до тих, що в “схронах”, в лісах тощо.

Дуже гостро проти “українсько-німецьких націоналістів” виступив на зборах учителів у Львові (6 січня 1945 р.) нарком Ма-нуїльський. Виказував агентурність руху, нарікав на кровожерну жорстокість українських повстанців, хвалив НКДБ і НКВС, що безжально поборює цих ворогів народу. “Священний це меч, що відтинає голови цим злочинцям”, — кричав на зборах нарком Мануїльський, і для нікого не було найменшого сумніву, що більшовики вживуть усіх засобів, щоб зліквідувати український визвольно-революційний рух в найкоротшому часі.

Великий іспит Української Повстанчої Армії й підпілля (листопад 1944 – квітень 1945 рр.)

Більшовики вирішили використати зиму для боротьби проти УПА й підпілля. Вони знали, що зима — це ворог повстанців і підпільників, що вона вже сама обмежує їх дії та можливості.

Наказ був покінчити з УПА і підпіллям до 15 березня 1945 р. Для цього не шкодували людських і матеріальних засобів. 15 нових дивізій і окремих бригад ВВ НКВС з'явилося тільки у Галичині. 3 Києва приїхали золотопогонні генерали й спеці по боротьбі з “бандитизмом”. Сам Сталін ручкався з ними і бажав їм успіхів. Головний провід акції був у руках М. Хрущова.

Отже, щонайменше 200 000 більшовицького війська було призначено в самій тільки Галичині до боротьби проти УПА й підпілля. Незважаючи на те, що відділи УПА зросли на силі у підбільшовицькій дійсності, це була десятикратна перевага. Крім того, відділи УПА були розпорошені по всій Галичині. Коли доходило до боїв в окремих теренах, то від діли УПА мусили протиставитись куди більшій перевазі. Це було звичайним явищем, що слабій курінь УПА ставав до бою з ворогом, що виступав проти нього в силі дивізії або й більше. І хай нам пробачать усі військові спеці світу — бували випадки, що цей курінь виходив з таких боїв переможцем.

Звичайно, оця перша велика офензива проти УПА й підпілля завдала великих втрат українському визвольно-революційному рухові, але вона далеко не досягнула того, чого хотіли більшовики. Вона не принесла бажаної ліквідації УПА й підпілля, ані перед 15 березня 1945 р., як планувалось, ані пізніше. Більшовики мусили ще не одну офензиву робити проти УПА й підпілля, але так і не спромоглися на його остаточну ліквідацію. Не можна ж гарматами й кулеметами вбити д е ї , що живе в масах і породжуватиме все нових борців.

Почалася велика офензива 1 листопада 1944 р. одночасними ударами проти груп УПА “Чорний Ліс” (командир Грегит-Різун) і “Лисоня” (командир Остап). 1— 6 листопада в Підгаєччині відділи групи “Лисоня” вступили у бої з частинами двох більшовицьких дивізій, що наступали на Монастириськ, Бучач широким фронтом. Деякі частини НКВС й “винищувальних батальйонів” були одягнені в німецькі й мадярські мундири, а то й у цивільний одяг. Деякі частини групи “Лисоня” відступили з боями (с. Завадівка) за р. Золоту Липу, інші в напрямку на Козову — Козлів і далі на Волинь. Акція проти групи “Лисоня” закінчилася великим цілоденним боєм під с. Лопушна Почаївського району, в якому командир Остап зумів вивести свої відділи з оточення (11 листопада).

Одночасно розпочалася акція двох інших дивізій на Чорний Ліс (17 листопада) і відразу на Болехівські ліси (10 листопада). У Чорному Лісі тільки першого дня більшовики мали успіх, коли несподівано напали на табір красвої СБ. Загинули тоді курінний Гамалія, Василь Турковський (Павло), Мирослав Голод та Т. Галів (Скалюк). Відділи УПА, знаючи добре ліс, зручним маневром обійшли ворога й напали на його тили. У вісьмох боях, що мали місце в лісі за тиждень, більшовики мали дуже великі втрати й сумні та з прорідженими лавами вертались з цієї невдалої акції.

У другій половині листопада була велика акція в Крем'янецьчині. Утікаючи перед більшовицькою погонєю на терен Галичини, сотні УПА командирів Дуная, Меча й Сокола потрапили в більшовицький “мішок” під Панасівкою Заложцівського району (13 вересня). Тут вони прийняли бій з багатократною перевагою ворога. У м. Заложцях є братня могила, в якій поховано 60 повстанців, що впали в цьому бою. Два місяці (15 листопада — 15 січня) тривала велика більшовицька акція в терені між ріками Случ і Горинь. Більшовики наступали одночасно із чотирьох сторін. Бій ішов за кожну п'ядь землі, за кожен кущ у лісі. В боях загинули славні командири УПА-Північ: Ярко, командир групи “Заграва”, командир Чутка, провідник СБ “Медвідь”. Бої поширюються на південну Волинь: Дубенщину, Горохівщину, Володимирщину, Командир Прометей відбив усі атаки більшовиків на ліс Хрінччина, але у Володимирщині в боях загинув славний командир УПА Острізький, колишній старшина польської армії. У бою під Красною (Калушина — листопад, 1944) загинули командири УПА: Козак і Ярема (Остап Линда), в Золочівщині — Коник з інструкторського складу І Старшинської школи. У другій половині листопада великі більшовицькі сили заатакували Равщину — терен дії відділів “Галайда”, “Тигри”, “Кочовики”. У цьому терені переходили фронт також “Сіроманці” Яструба. У дуже скорому часі встановлено тут кордон між Польщею й СРСР. Курені “Галайда” й “Сіроманці” намагались не допустити до створення кордону й атакували погранзастави. У вересні “Сіроманці” відійшли в Ходорівщину до диспозиції ГК УПА. Більшовики згромадили велику кількість поранівійськ

і повели велику акцію проти УПА. У великих боях коло сіл Карів, Річиця, Грушки й Яструбичі більшовикам удалось розпорозити відділи УПА, незважаючи на власні великі втрати (понад 500 вбитими). Відділи УПА теж мали втрати: загинуло кілька командирів, між ними майор Степан Новицький (“Спец”), що був командиром цього відтинку. Курінь УПА “Галайда” розбився на три відділи: “Галайда” I (командир Перемога) пішов у ліс Зіболтшина, “Галайда” II (командир Куліш) і “Галайда” III — в Любачівщину.

На початку грудня почалася велика акція на теренах Стрілищанського, Ходорівського, Бібрчанського й Миколаївського районів. Це була перша велика акція не тільки проти УПА, але й проти підпілля. В акції узяло участь 20 000 більшовицького війська під проводом генерала Федорова, що при нез'ясованих обставинах загинув під час акції. Ці війська розділились на відділи, які осадили всі села й ліси блокованої округи. Гарнізонники під проводом спеціалістів шукали по селах за бункерами, криївками, складами харчів. Інші проводили арешти осіб, списки яких мали з собою. Знущаннями й тортурами витягали від арештованих і тих, що їх знайшли в криївках, відомості про підпільну організацію. Окрема група, що приїхала з Києва, шукала повстанчу друкарню, але цю групу розбила сотня УПА “Полтавці” (командир Максим). Цілий терен був заблокований, від села до села не можна було переходити без перепустки, всюди стояли гарнізони й безупинно стежили; шляхи й ліси патрулювали панцерні самоходи, кіннота, танкетки. Великими заставами обставили цілий заблокований терен, за винятком Миколаївського району, де приготували для відступаючих відділів УПА й підпільників “мішок”. Щоб “зав'язати” цей мішок, у Мединицькому районі Дрогобицької обл. стояли напоготові ВВ НКВС (піхота, кіннота, моторизовані відділи) під командою генерала Сабурова.

У тяжких умовах цієї першої великої зимової блокади відділи УПА “Сіроманці” — Яструба й “Полтавці” — Максима разом з місцевими відділами СКВ показували чудеса хоробрості й вміння маневрувати в складних обставинах. Відділи ці вели виразно зачепні операції; вони намагалися звернути увагу гарнізонників на себе й відвернути її від придушеного села. Це їм вдалося; більшовики організували погоню за “полтавцями”, які саме розбили загін офіцерів з Києва, що шукав підпільну друкарню. 17 грудня 1944 року курінний “Яструб” зробив наскок на районний центр Стрілиська Нові. Розрахунок був дуже простий, наскок на районний центр у терені великої блокади мусить відвернути увагу ворога від погоні за “полтавцями” і від самої блокади. На жаль, сам він загинув у цьому бою, під час відступу, після цілком вдалої операції. “полтавці” ув'язалися в бій коло с. Корелич (27 грудня), в якому загинув командир Максим і 37 підстаршин і стрільців цього відділу, що, головним чином, складався з уродженців ОСУЗ і СУЗ. Сотник “Максим” у своєму зверненні до бійців УПА, наголосив, що вразі загибелі в бою його сотню далі очолить Михайло Петришин – чотовий “Листок”.

З 28 грудня 1944 року сотню “Максима” очолив новий сотник на псевдо “Листок”, закерзоцесь з села Радруж Любачівського повіту Михайло Петришин, яку очолював до 6 травня 1946 року, часу коли загинув в бою біля хутора “Запуст” що в с. Нараїв Бережанського району Тернопільської обл. . .

21 грудня, відбиваючи атаку кінноти на полях коло с. Юшковичі Ходорівського району, загинув Йосип Позичанюк (“Шугай”), член УГВР і керівник Осередку інформації і пропаганди УГВР, один з найвизначніших членів українського визвольного руху наших часів, уродженець СУЗ. З ними загинули ще Кость Цмоць (“Модест”) і Б. Вільшанський (“Орел”) та ще кілька пропагандистів. Це була справді дуже велика втрата для українського підпілля.

5 січня 1945 р. почалася велика блокада Галицького й частини Войнилівського районів, яка тривала цілий місяць. Більшовики знали, що це господарська база “Чорного Лісу”. Акція почалася в селах Блудники і Селиська. Вже першого дня блокади більшовики захопили живцем колишнього сотенного УПА Михайла Дарана (“Дона”) й наймолодшого з Барановських. Зловлені пішли на співпрацю з окупантами й видали багато тасмниць підпілля. Тоді загинуло в бункерах дуже багато підпільників (керівник бази — “Сірко”, військовий командант “Ворон” та ін.), а також було викрито значну кількість складів з харчами й боєприпасами. Багато підпільників захоплено живцем. Під кінець січня одна частина НКВС посунула в Журавенщину, інша — в Бурштинщину й Бучачівщину. Тут уже більшовики не мали таких успіхів. Відділи УПА й СКВ вступили в бій проти гарнізонників. 28 січня під с. Корчівкою билися з більшовиками журавенські “Журавлі” (відділ УПА, командир Летун), і хоч відділ мав значні втрати (38 вбитих після одночасної атаки танків і літаків), проте він відступив у ліси над р. Свічою, де втримав свої позиції. Знову ж під с. Гербуртовом (Рогатинщина — 16 лютого) дійшло до великого цілоденного бою відділів УПА з більшовиками, що наступали одночасно з Рогатина, Букачівців і Бурштина, в якому більшовиків ґрунтовно розгромлено й вони відступили. На боєвищі налічено 69 більшовицьких трупів і здобуто трофеї. Три відділи УПА, що брали участь в цьому бою, втратили всього 5 убитих і 8 поранених.

Одночасно з акцією на Галицький район 5 січня почалася також акція ВВ НКВС Дрогобицької обл. під командуванням генерала Сабурова на Миколаївський і Рудківський райони. Погромивши раніше

Мединиччину, більшовики перейшли р. Дністер і почали одною групою прочісування Миколаївських лісів, а другою групою марш на Татаринівський ліс і на с. Горожанку Велику. У Миколаївських лісах почався завзятий лісовий бій відділів УПА (“Непоборні”, “Наддністрияці” й ін.) проти наступаючих колон Сабурова. Бій цей продовжувався два тижні й повстанці мали великі успіхи, виконуючи несподівані наскоки на більшовиків. Інша колона натрапила 9 січня в Горожанній великій на курінь УПА “Зубри”. Більшовики атакували повстанців з трьох сторін, але зазнали поразки, втративши в восьмигодинному бою велику кількість вбитими й пораненими, танк, танкетку, 11 автомашин. Загинув командир наступаючого батальйону ВВ НКВС майор Кука.

У січні почалася велика акція більшовиків на Гуцульщині й на Буковині. Вона тривала три місяці, але не дала бажаних успіхів з огляду на сприятливий для оборони терен. Курені групи “Говерла” (“Гайдамаки”, “Гуцульський”, “Карпатський”, “Перемога”) легко давали собі раду з більшовицькими погромниками. Були цілком вдалі бої, в яких повстанці громили ворога. У бою за с. Космач (30 січня) курені “Гайдамаки” й “Гуцульський”, що базувалися в Космачі, впродовж 6 год. відбивали всі наступи більшовиків, що підійшли до Космача з шести різних сторін, завдаючи їм тяжких втрат (140 вбитих), і відступили аж тоді, коли всі шпиталі з пораненими й підпільники евакуювалися в гори. З лютого ворог заплатив ще більшими втратами за спробу викинути повстанців із позицій на г. Кліві, що їх обороняли три курені. Двом попереднім прийшов на допомогу переможець в бою під Брустурами 20 січня курінь УПА “Карпатський”. 11 лютого курінь УПА “Перемога” відбив усі атаки більшовиків під присілком Сеньківським біля с. Гриняви. Більшовики втратили в цьому бою 104 вбитими і 90 пораненими. Бій тривав цілий день.

На Буковині восени 1944 р. сили УПА й підпілля значно зросли. Буковинський відділ УПА (командир Перебийніс) успішно рейдував по гірській і підкарпатській частині Буковини. З Галичини прибув відділ УПА “Сірі Вовки” (командир Бистрий), що рейдував по придністрянських селах Буковини. У Топорівському лісі в бою з цим відділом загинув начальник Чернівецького НКВС Морозов. Відділ УПА (командир Лісовий) рейдував уздовж р. Черемош і спеціалізувався в боротьбі проти батальйонів “винищувачів”. Спецвідділ “Авангард” (командир Павленко, ідентичний з Палієм) рейдував по Хотинщині. Посилення УПА і її рейди по Буковині й Хотинщині в середині лагідної зими (грудень-січень) звернули увагу ворога й на цей закуток української землі.

У другій половині січня НКВС у Чернівцях почав велику акцію проти українського повстанського руху в Буковині. До цієї акції залучили спецвідділи, сформовані з колишніх червоних пар тизанів. Серед них особливою жорстокістю відзначалися банди “Рубахи” і “Червоної Мітли”, що немилосердно знущались над українським населенням. Але Чернівецький НКВС мав патент ще й на інший засіб поборювання повстанського руху — це тиф. Наприкінці січня 1945 р. усі села, що були опорними пунктами УПА, хворіли тифом. Цей тиф прорідив буковинські відділи УПА, поки підпільний УЧХ зумів злакалізувати епідемію.

У січні 1945 р. вступила в бої з більшовиками група УПА “Чорний Ліс” (командир Грегит-Різун). 6 січня Різун зробив наскок на сильну залозу НКВС у Рип'янці. Бій тривав від 10 год. вечора до 3 год. ранку. Більшовики мали великі втрати. 7 січня курінь УПА “Смертоносці” (командир Черник) знищили в с. Рибне 80 більшовиків. З інших боїв групи треба згадати два великі бої між селами Саджава й Глибока Богородчанського району. В першому бою (21 січня) курінь УПА “Месники” (командир Благий) розбив три роти ВВ НКВС, яких у наступі на позиції підгримували літаки. Повстанці знищили один літак. Наступного дня більшовикам і повстанцям прибула допомога. Розгорівся новий бій, у якому “Месники” й “Підкарпатський” (командир Пруг) завдали ворогові важких втрат і утримали свої позиції.

У другій половині січня більшовики блокували великими силами Брідщину, Радехівщину, Сокальщину й суміжні райони Волині. У Брідщині блокували 70 сіл. Курені УПА “Дружинники” (Брідщина), “Кочовики” (Радехівщина), “Пролом” (Кам'янецьчина) й “Тигри” (Сокальщина) — всі з групи УПА “Буг” та частини групи УПА “Турів” на Волині, Лешнів, Радванці, Смиків (Горохівський район), Грушева на підступах до Завидівського лісу (Іваницький район) — місць завзятих боїв відділів УПА в цій акції. У лютому найбільша більшовицька акція проти УПА відбулася на Волині. Бої розгорілись обабіч залізниць Ковель–Рівне, головно в Цуманських лісах і в Клеванщині. Більшовики проводили тут акцію великими силами й серйозно погромили відділи УПА, що перебували в Цуманських лісах. Повстанці мали тяжкі втрати. 12 лютого на Оржівських хуторах загинув у бою командир УПА-Північ Клим Савур (полковник Дмитро Кляч-ківський), у Червоному Борі (14 лютого) курінні Крилач і Борис із 25 повстанцями. Найменші втрати у цій блокаді мав загін командира Ясеня, який відступив на Захід. Не вгавали бої також на Підкарпатті, в Чорному Лісі, на Поділлі. 4 лютого курінь УПА “Сивуля” (командир Іскра) мав кровопролитний бій у Парищенському лісі (Ланчинського району), в якому повстанці втратили 41, більшовики 50 вбитими. У Братишеві (Товмаччина) в бою з

повстанцями (14 лютого) загинув командир більшовицького батальйону. 23 лютого повстанці замінували військовий транспорт недалеко ст. Голинь на Калушині, а наступного дня 5 сотень виконало вдалий наскок на залогу НКВС у с. Збора, яку ліквідували з великими втратами для ворога.

На Поділлі “Бурлаки” успішно оперували в Будзанівському, Теробовельському, Струсівському й Микулинецькому районах, всюди винищуючи більшовицьку адміністрацію і “стрибків”. У Підгаєцькому й Монастирському районах таку саму акцію провели “Лісовики”. У с. Заставці Монастирського району їм у руки потрапив голова Монастирського райвиконкому й начальник РВ НКВС, яких зліквідовано (20 лютого). Чортківщина — це база куреня УПА командира Крука, який постійно рейдував уздовж р. Дністер і р. Збруч і переходив ці річки на терени Тов-маччини, Городенщини Кам'янець-Подільської області. Безуспішними були погоні й засідки, що їх більшовики робили на цей славний курінь; він мав бойове щастя й виходив з боїв переможно. У бою біля с. Стінка Золотопотоцького району (14 лютого) погромив більшовиків, що йому намагалися перешкодити в переході через р. Дністер, завдавши їм втрат (90 вбитих).

До 15 березня 1945 р. більшовики повинні були закінчити акцію ліквідації УПА. Такі були виразні накази Сталіна¹. Як же її результати? Без сумніву, УПА мала серйозні втрати, зокрема в лютневій акції на Волині, але про ліквідацію не варто було й говорити. Незважаючи на те що цю акцію проводили дуже великими силами, що нею керував сам Хрущов, результати були для більшовиків цілком незадовільні. Хрущов, може, виконав план на 10%, а, може, й ні. Кожен інший більшовицький сатрап був би покараний за таке невиконання плану, але не Хрущов. Недарма ж його сестра була дружиною Маленкова — правої руки самого Сталіна.

Коли ж не вдалася йому перша акція, Хрущов негайно почав готувати другу велику акцію проти УПА. На ЗУЗ спроваджено нові дивізії і бригади ВВ НКВС під проводом 5 нових генералів. Крім цього, до бою вишиковано численні відділи колишніх червоних партизанів, організованих у спеціальні банди, що дуже часто виступали в німецьких, або мадярських уніформах, або маскувались під українських повстанців (в мундирах української поліції, у вишиванках, з тризубами на шапках і т. п.), а також відділи т. зв. “сталінських дітей” — вихованців будинків для безпритульних, яким дозволили грабувати й здійснювати безкарно всякі злочини, щоб тільки заохотити їх до бою. Українське населення називало цих молодих кацапчуків “сталінськими. Ес-Еса-ми”. Знову ж, в перших лавах мали йти місцеві “винищувальні батальйони” (“стрибки”), що склалися із зрадників з-поміж місцевого населення, всякого шумовиння і зламаних морально одиниць. Це була геніальна хрущовська спроба ліквідувати український визвольний рух українськими руками.

Нова велика акція проти УПА (друга хрущовська офензива) почалась 20 березня на Львівщині, 5 червня на Поділлі й 7 квітня на Підкарпатті — від міста Стрия до Жаб'є. Попереджували її акції місцевого значення: 5 — 19 березня на Будзанівській й суміжні райони і в цьому ж самому часі на Журавенщину й Перемишлянщину. У Будзанівщині більшовикам вдалося розбити (в с. Кобилово-локи 12 березня) сотню УПА “Орли”, причому загинув її сотенний Код. У Перемишлянщині це саме сталося з сотнею УПА “Чорноморці” (загинув сотенний Сич). Тільки в Журавенщині акція більшовикам не вдалася. У бою під с. Дідушинці Малі командир Летун розбив ворогів, знищивши 4 автомашини (13 березня).

Перший удар більшовицької дивізії був на ліс Заболотщина, в якому таборувала сотня “Галайда Г” (командир Перемога). У відділі було тоді 167 повстанців (три чоти, кулеметна та гарматна ланка й рій розвідників). 20 березня одна дивізія ВВ НКВС оточила ліс заставами й 22 березня почала наступати на сотню повстанців, якій пізніше прийшла на допомогу ще сотня “Галайда П”. Результат бою, що тривав у лісі цілий день, такий: повстанці втратили 40 вбитими і 18 пораненими, а більшовики 470 вбитими, в тому числі 38 офіцерів, яких поховали в м. Жовква. У бою був поранений командир Перемога. Уночі повстанці відступили до Радванецьких лісів. Більшовики ще кілька днів товклися по лісах, шукаючи повстанців. 25 березня вони прочісували ліс “Сто Моргів” (Мости Великі), але натрапили у ньому тільки на один рій повстанців, що в часі прориву галайдівців біля с. Верени відбився від повстанських чот.

Одночасно великі більшовицькі сили почали акцію на села й ліси обабіч волинсько-галицького кордону, від Бродів до Володимира. Від м. Дубно по ст. Красне вишикувались численні бригади й батальйони ВВ НКВС з усіма допоміжними силами й почали марш через містечка й села. П'ять лав одна за одною з підтримкою всіх родів зброї проходили Кам'яничину, Радохівщину, Дубенщину, Горохівщину аж по Сокальщину, Володимирщину. Слід сказати, що повстанці добре підготувались до акції, про яку знали, бо підготовка на залізниці Здолбунів — Красне тривала довший час. Вони зникли з лісів і сіл, не чинячи переважаючим силам опору. Сутички почалися наприкінці квітня біля с. Спас (24 квітня), де відділ “Пролом” прорвався через більші застави, а також над р. Буг і в Радванецьких лісах (28 квітня), та після вдалого наскоку відділів УПА на м. Радохів (26 квітня). Отже, серед великої

блокади, що охопила цей терен, відділи УПА “Галайда Г”, “Перебийніс” (командир Шумський), “Тигри”, (командир Ромко), “Пролом” (командир Черник), “Кочовики” (командир Штиль) і бойова група СБ “Клея” зібрались непомітно під м. Радехівом і несподівано наскочили на нього, звільнивши 550 людей, призначених для вивозу на Сибір, знищивши будинки НКВС і військкомату й вбивши 24 енкаведистів. Після наскоку, що викликав страшну лють у більшовиків, вони кинулися в погоню за відступаючими відділами УПА й приневолили їх до бою у Радванецьких лісах, в якому 30 повстанських кулеметів завдали їм серйозних втрат. Коли вже смеркалося, більшовики припинили наступ через брак амуніції. Це використали повстанці й, поховавши в лісі 37 убитих друзів, непомітно відступили з лісу.

На Волині в той час більшовики прочісували ліси Хрiничину, Фусівщину, Скабарівщину й Завидівський ліс. До збройних сутичок дійшло тільки коло м. Свинюхи й на підступах до Завадівського лісу (с. Самовіль). По селах в руки рейдуючих відділів НКВС потрапила деяка частина підпільників. Акції місцевого значення були організовані в Крем'янецьчині (Гурбенський ліс і Суразькі ліси), тому що з'явилися свіжі відділи УПА, що робили наскоки на районні центри (Ланівці, Ляхівці, Великі Дедеркали).

5 квітня більшовики почали велику акцію проти УПА “Лисоня” на Поділлі. Акція почалася атакою одного полку на Славутський ліс, місце постою відділу “Лісовики”. 15 квітня “Лісовики” потрапили в оточення між Сільцем і Дібровою. Почався завзятий бій, в якому загинуло 170 ворогів. Бій тривав до вечора й закінчився проривом “Лісовиків”. У цьому бою “Лісо вики втратили 27 вбитими, але поранених зуміли забрати з собою. Одночасно ворог атакував відділи УПА “Холодноярці” в Бережанщині та “Рубачі” в Тернопільщині. Ці відділи останнім часом проявляли велику активність, Ліквідовуючи радгоспи й станиці “стрибків”. До найбільш вдалих належав наскок “Рубачів” на с. Городище Велико-Глубочоцького району, де знищили 50 енкаведистів. Гірше повелося відділові УПА “Бурлаки” в Тербовельщині, що його ворог безнастанним и боями *й* переслідуванням знесилив і остаточно розбив у бою лід с. Остальці Струсівського району (3 травня). Зборівський відділ “Голки” мав тяжкі втрати в бою під Олієвом (8 квітня). Інші відділи вийшли з акції без серйозних втрат. У Слов'ятинському бою загинув хорунжий Бай (Михайло Осовський).

7 квітня почалася велика акція більшовиків на Підкарпаття й Карпатські гори, яка одночасно охопила терен від залізниці Стрий-Лавочне по Буковину. Цілий місяць цей терен був свідком завзятих боїв УПА проти наступаючих більшовиків. Це була велика облава, до якої більшовики довгий час готувалися. Уже за кілька тижнів перед акцією з'явилися в терені дії УПА “Чорний Ліс” і “Говерла” сотні більшовицьких шпигунів, замаскованих під поворотців з Німеччини, втікачів з тюрем і таборів, дезертирів з ЧА, голодуючих і жебраків тощо. За ними посунули в терен “повстанських республік” провокаційні боївки НКВС, що підшивались під розбитих на Поділлі або на Волині повстанців і шукали в терені “зв'язку”, допомоги і т. д. Використовуючи досвід Брідської акції, в якій більшовики цілком явно зосереджували свої війська на станціях залізниці Здолбунів - Красне, відділи УПА групи “Буг” підготувалися до акції, більшовики тепер застосували маскування транспортів військових відділів, що були призначені до акції. Військовий транспорт ішов, наприклад, зі Львова до Стрия, повертав на Ходорів, висаджувався на ст. Чернів і вночі спішно маршував бічними шляхами аж до ст. Боднарів на залізничному шляху Станіславів - Калуш, що було йому призначене як випадна точка в акції на Чорний Ліс. Ось так вони оточили цілий терен, у якому на світанку 7 квітня почали свою акцію.

Акція на ліси починалася звичайно від дій сильних розвідчих відділів, які йшли за призначеним маршрутом, викриваючи постої відділів УПА. Коли такий відділ ув'язувався в бій, йому негайно посилали допомогу, але інші розвідчі відділи повинні були йти за своїми маршрутами без затримки. І коли вже ці відділи простежили увесь терен і, вислідивши місця постоїв відділів загнати відділи УПА в задалегідь підготовлений “мішок”. Піхота йшла розстрільною на відстані 5 — 8 кроків один від одного лавою, палила всі будівлі в лісі, шукала за криївками й складами (для цього вживали сталевих дротів), злегка трусилася села на своєму шляху. За піхотою посувалася артилерія й моторизовані відділи, в повітрі гуділи хмари літаків. Коли в таких умовах відділи УПА груп “Чорний Ліс” і “Говерла” виходили цілими з облави, то слід завдячувати не тільки вмінню маневрувати перед переважаючими силами ворога, але й великій підтримці, яку давав повстанцям народ, забезпечуючи бійців харчами, розвідкою, переховуючи їх у своїх криївках. У цій великій облаві більшовикам вдалося розбити тільки одну сотню з куреня “Месники” і то в перший день облави. Ця сотня поставила в лісі “Запуст” Богородчанського району рішучий спротив наступаючому ворогові, забезпечуючи відступ власних відділів. У цьому бою впали курінний “Месників” Благий, сотник Вершник і 50 бійців його сотні. А втім, сотня, може, й врятувала всю групу від загибелі. З інших втрат, що їх мала УПА в цей час, слід згадати погром штабу в с. Бринь Галицького району, в якому загинув командир “Колчак” (7 квітня).

Інші відділи групи “Чорний Ліс” вийшли оборонною рукою з небезпеки. Вони скоро освоїлися з положенням і почали нападати на більшовицькі відділи там, де їх найменше сподівались. Коли головні сили більшовиків зайшли глибоко в гори, відділи УПА зробили (17 квітня) несподіваний наскок на випадну точку в Посічі й погромили їх, завдавши більшовикам великих втрат і взявши 16 полонених. Знову же 28 квітня повстанці розгромили роту більшовиків у с. Лесівка Богородчанського району. І коли більшовики почали залишати гори й гнатись в Богородчанщину, яку вони вже давно “прочесали”, повстанці несподівано наскочили на районний центр Солотвино (29 квітня), розгромивши доценту більшовицьку адміністрацію і двома днями пізніше районний центр Перегінськ (1 травня). Навіть така велика акція не змогла відібрати ініціативи з рук українських повстанців.

Ця ініціативність є характерною прикметою повстанської тактики під час всіх великих акцій більшовиків у 1944 і 1945 рр. Повстанці не втрачали її ні на мить. У самому розпалі великих хрущовських офензив, що складалися з постійних ударів, один за одним, одночасно в усіх теренах, охоплених повстанчим рухом, ударів, що дуже часто були ведені всіма засобами модерної війни (танки, авіація, хімічна зброя) й досягали розмірів справжньої війни, невеликі повстанські відділи, озброєні піхотною зброєю, зуміли витримувати скажений тиск переважаючих сил ворога, у багатьох випадках розбивати його, завдавати йому тяжких втрат, вирятувати себе з важких ситуацій і атакувати там, де їх найменше чекали. Чудо? Ні! Закономірність. За повстанцями були: перевага в ідейній переконаності, беззастережна підтримка свого народу, докладне знання терену, жертвовність і посвята, рішучість дорого продати своє життя. І коли б сили були хоч приблизно рівні, то перемога була б за повстанцями. Свідомість велетенської переваги в людях і в озброєнні була єдиним козирем більшовиків, у той час вона була і тим фактором, що гнав бійців ВВ НКВС у бій.

Про характер повстанської тактики свідчать також зведення боїв, що їх подавали команди окремих тактичних відтинків за перше півріччя 1945 р. Наводимо два такі зведення:

Зведення групи “Чорний Ліс” (4 бойові курені) подає такі підсумки за період від 1 січня 1945 до 30 квітня 1945: виконано 110 бойових акцій, в тому числі 5 на районні центри. У боях ворог втратив 1 852 вбитими, між ними трьох майорів, 8 капітанів, 27 лейтенантів, 12 начальників НКВС і НКДБ та визначних партійців. Крім убитих ворог мав ще й 919 поранених. Ушкоджено один ворожий літак, підміновано і знищено 5 локомотивів та кількадесят вагонів. У боях курені здобули три автоматичні протипанцерні кріси, 10 кулеметів, 18 десятизарядок, 75 автоматів, 245 крісів, 30 пістолів, 105 гранат, кілька тисяч одиниць амуніції, 130 пар взуття, а крім того, військові однострої, харчові припаси і т. д. Власні втрати 101 вбитими, в тому числі один курінний, 5 сотенних, 3 чотових, 16 стрільців, які, щоб не дати себе живими в руки ворога, застрелилися або підірвалися гранатами у безвихідному положенні. Поранених було 58 чол., у тому числі сам командир Різун.

Відділи групи “Говерла” (4 курені) виконали за цей час 181 бойову акцію, в тому числі на 8 міських районних центрів. Ворог втратив 3 975 вбитими, в тому числі 6 майорів, 10 капітанів, 30 лейтенантів, 17 начальників НКВС і НКДБ і знатніших партійців, пораненими — 1 383 чол. Знищено 21 автомашину і 5 локомотивів, висаджено 9 мостів, здобуто 22 кулемети, 103 автомати, 29 десятизарядок, 321 кріс, 38 пістолів та інших боєприпасів. Втрати групи “Говерла” становили 215 вбитими, з яких 20 підірвали себе гранатами, щоб не потрапити в руки ворога; поранених було 129.

У травні 1945 р. закінчилася війна в Європі. Німеччина капітулювала. Більшовики несподівано закінчили свою велику акцію проти УПА й стягнули війська до міст. Ще тільки в Жаб'ївському районі і в околицях с. Космача йшли бої до літа 1 945 р. Тут більшовики застосували старий, істинно московський спосіб тероризування населення— прилюдні катування. На площу з підвищенням зганяли народ дивитися на допит зловлених вояків УПА й підпільників. При допиті людину катували в дикунський спосіб: відрізали ніс, вуха, виколювали очі, здирали шкіру і т. п. Були випадки, що люди, яких змушували дивитися на це огидне видовище — божеволіли...

Українська Повстанча Армія на Закарпатті.

Масова боротьба на Закарпатті

Закарпаттям популярно називають українські землі за т. зв. лінією Керзона, тобто Лемківщину, Посяння, Ярославщину, Любачівщину, Белзщину (до 1945 р.) та Холмщину й Підляшшя. Після війни ці землі опинилися у кордонах Польщі, на підставі польсько-радянського договору від 16 серпня 1945 р. Цей договір визначив лінію польсько-радянського кордону, що в основному відповідав т. зв. лінії Керзона з 1920 р. з відхиленням на шкоду Україні. Таким чином, СРСР відступив приблизно 15% західноукраїнських земель Польщі.

У Ялті західні потуги дали свою згоду на проведення кордону між СРСР і Польщею менш-більш уздовж лінії Керзона й на обмін населення між цими країнами. Згодом у Москві відбулася зустріч Сталіна з представниками польського агентурного уряду, на якій затвердили план цього небувалого в світі морду. Для виконавців — агентурних урядів Польщі й України — не знайшлося нічого іншого, як закріпити цей план договором Польщі та Української РСР про репатріацію польського населення з підрадянської частини західноукраїнських земель і виселення українського населення Лемківщини, Посяння, Холмщини і т. д. до Української РСР.

Українське населення не хотіло покидати своїх рідних українських земель і переселятись до СРСР. Насильна переселенська акція зразу ж викликала якнайрішучіший спротив усієї української суспільності. На бік народу стало українське революційне підпілля, а насамперед збройні військові відділи УПА. Спротив розгорнувся в масову збройну боротьбу українського народу на Закарпатті проти насильного виселення, що тривала роки й хоч закінчилася перемогою ворога, який за допомогою переважаючих сил трьох держав таки зумів викинути українське населення з прадідних земель, проте вона увінчалася тривкими політичними успіхами. Вона звернула увагу цілого світу на визвольну боротьбу українського народу, а також довела до поліпшення взаємин між польським і українським народами, завершившись договором командувань польської й української підпілляних армій про встановлення демаркаційної лінії і взаємну співпрацю обох підпілляних армій у боротьбі проти спільного ворога. На нашу думку, співпраця двох підпілляних армій, що ще рік тому кривавились у завзятих боях, мала велике історичне й політичне значення. Договір заключено 18 травня 1946 р. після тривалих переговорів між делегаціями обох армій і через десять днів польські й українські повстанські формації брали участь у спільній акції на м. Грубешів (у ночі з 27 на 28 травня 1946 р). Співпраця розвивалась успішно до розгрому польського підпілля ляхаршавською агентурою Кремля й мала широкий відгомін на Варшавському процесі польського підпілля.

Немає найменшого сумніву, що масова збройна боротьба на українських землях за лінією Керзона має глибоке відношення до цілості української визвольної боротьби в наші часи. Ця боротьба — це розділ історії УПА й українського збройного підпілля.

Передвиселенський терор

Виселенська акція почалася, як і все в більшовицькій системі, від брехливої пропаганди й жорстокого терору. Вже останні місяці 1944 р. принесли перші жертви терору польсько-більшовицьких банд. Ці збройні банди, що складались переважно з польського комуністичного і шовіністичного елементу й очолювались перебраними емдєбістами з т. зв. переселенських комісій, почали вже під кінець 1944 р. чинити збройні напади на українські села й вимордовувати українське населення. Ці банди вимордували, наприклад, в селах Пискоровичі — 2 000 осіб, Павликома — 300 осіб, Люблинець — 200 осіб, Березка — 102 особи. Одночасно з цим банди масово грабували майно, палили села. Як у мордуванні, так і в грабежах бандам допомагали червона польська міліція і військо. Не залишались позаду в цій ганебній роботі також польське підпілля і польське суспільство, що ще вірили, ніби більшовики прийшли як польські союзники.

Слід сказати, що українська сторона оцінила ситуацію ясно і тверезо. Для неї було зрозуміло, що більшовики хочуть розпалити польсько-українську війну. Та так не сталося, як хотілося Москві. УПА зуміла вилучити з боротьби польський народ і підпілля. Вона пішла по давно обраному шляху — по шляху боротьби проти московсько-більшовицьких окупантів як головного ворога.

Протидію проведено в двох напрямках: 1) збройно-оборонному і 2) політично-пропагандистському. Збройну боротьбу організовано так, що в усіх селах створили СКВ, а також перекинули в терен сильні відділи УПА. Ці відділи в квітні 1945 р. розгромили ворожі поліційні станиці та провели акції на польські бандитські села. У цих акціях карали тільки винних у мордуванні чи грабуванні українського населення, а з рештою населення робили збори, на яких з'ясовували суть більшовицького переселення та вказували на шкідливість взаємної боротьби між польським і українським народами перед спільним ворогом. На тих же зборах українські повстанці закликали польське населення до спільної боротьби проти більшовицьких імперіалістів.

Перша масова виселенська акція

Першій масовій виселенській акції передували великі облави на села й ліси, в яких брали участь значні військові сили. Ці облави не дали ворогові бажаних результатів. Причиною цього було невміння

польського війська боротися проти повстанського руху, що мав велику підтримку місцевого населення, а також виразна нехоть польських старшин і вояків брати участь у таких акціях. Це змусило ворога до перегрупування сил і до створення спеціальних частин, сформованих з бандитського й шумовинного елементу, значною мірою зараженого більшовицькою пропагандою. За допомогою цих відділів 1 вересня 1945 р. ворог розпочав свою першу масову виселенську акцію. Військо викидало людей з хат і під дулами автоматів гнало їх на залізничні станції або до кордону. При цьому грабували майно в наших селян і жахливо знущались над ними, змушуючи підписувати заяви про “добровільне переселення”. Усе це діялося під наглядом і командою більшовицьких переселенських комісій.

УПА закликала народ до спротиву й боротьби. Населення кинулося в ліси, або на польські села, де на цей раз допомагали українцям, переховували збіжжя, худобу, а також давали захист українським родинам, чий батьки чи брати пішли в УПА. Відділи УПА вдарили найперше по ворожій комунікаційній системі. Висадили в повітря і спалили сотні мостів і містків, замінували й знищили десятки кілометрів залізничних рейок і телефонних ліній. На дорогах викопали рови, насипали насипи, завалили їх деревом і камінням, будували барикади. Наступним кроком було нищення переселенських комісій на чолі з старшинами-емдебістами. Відділи УПА провели цілий ряд наступальних операцій проти ворожих військ.

1945 р. не приніс перемоги ворогові, озброєному танками й літаками. На порозі 1946 р. план переселення не був виконаний; більшість української людності залишалася на своїх місцях. Тому 1946 р. почався надзвичайно посиленими діями польського війська й різних озброєних банд. Скрізь відбувалися генеральні прочісування лісів, масові облави й напади на українські села. Польсько-більшовицькі опричники скаженіли, вони вдалися до масових мордів, стріляючи тих, кого зловили. Найбільш масовими морди були в селах Завадка Морохівська, Морохів, Мокре, Ратнавиця, Березовець, Команча, Воля Нижня.

Звичайно, відділи УПА на Закерзонні не могли безчинно спостерігати злочинства. Вони виступили на всьому оперативному терені між ріками Буг і Сян та на Лемківщині до протиакції. Початок цих протиакцій не віщував нічого доброго. Наступ на Бірчу (6 січня 1946 р.) не вдався, в бою загинув командир під-старшинської школи Коник, чотар Орський, старший булавний Павленко й кілька стрільців. Сильно укріпленої Бірчі не вдалось здобути.

Проте весну 1946 р. повстанці зустріли гучними перемогами. Відділи УПА на Лемківщині (командир Хрін, командир Мирон, командир Дідик) розбили всі ворожі прикордонні застави і теренові гарнізони. Бої, що тривали тут упродовж березня, закінчилися повною перемогою повстанців. 20 березня в полон до вояків УПА потрапила вся прикордонна застава в Яселку в силі 79 вояків. У інших гарнізонах взято до неволі понад 150 вояків, яких після роз'яснювальних розмов звільнено, а карою смерті покарано тільки тих, що брали безпосередню участь у мордуванні українського населення в Завадці Морохівській. Велика кількість польських вояків втекла на Словаччину, де їх роззброїли й інтернували. Вони там розповідали, що “українців така сила, що не можна встояти проти них”. Факт утечі польського війська на територію іншої держави привернув увагу кореспондентів світової преси, що перебували в Празі й Варшаві, й вони у великій кількості поїхали на терен боїв, щоб зібрати потрібну інформацію. Деякі з них прибули, наприклад, до Лупкова за кілька годин після знищення цієї станції відділом командира Дідика. Тоді саме в світовій пресі з'явилися перші широкі репортажі про боротьбу УПА.

Поряд з перемогами на Лемківщині треба згадати про перемогу в оперативному терені між ріками Буг і Сян. 8 березня мала місце дуже успішна акція на м. Любича, 22 квітня — на Угнів. 24 квітня відділ “Вовки” зробив успішну засідку на шосе Грубешів — Вар'яж, в якій повстанці знищили 19 автомашин і танкетку. 25 квітня УПА провели відплатну акцію на польське село В'язовницю (Ярославщина), в якій доценту розгромили ворога, спалили дві третини бандитського села й знищили понад 500 бандитів. Нарешті, вночі з 27 на 28 травня проведено з частинами польського підпілля спільний наскок на м. Грубешів, що закінчився повним успіхом. 28 травня відступаючі із Грубешова відділи УПА вступили в бій з енкаведистами в Метелинському лісі. 14 червня відділ УПА взяв у полон 78 вояків з під-старшинської школи 9 дивізії польської піхоти “Червони Штандар”. Після роззброєння по кількогодинній бесіді їх звільнено.

Друга насильна виселенська акція.

Перша виселенська акція спричинила найбільші шкоди Премищині, з якої виселили приблизно 70% населення. Другий удар спрямували на Лемківщину, Ярославщину, Любачівщину, Томашівщину й Грубешівщину. Для проведення акції виселення було створено спеціальні відділи на чолі з емдебістами.

Це був т. зв. КБВ — “корпус безпеченства вевнентшного”. Ці бандити застосували надзвичайно жорстокі методи в “підготовці” українського населення до виселення. В акції застосували більшовицький досвід т. зв. великої блокади.

Корпус приступив до акції в травні 1946 р. На всьому просторі українських земель за лінією Керзона відбулися великі облави й терористичні акції і їх масштаби перевищували всі дотеперішні. Вперше підпілля мало серйозні втрати. Ворог кинув у терен великі військові сили, які блокували ліси й села, палили ліси, у безлісних околицях палили цілі села. “Лінію Керзона було видно здалека — вночі вона палала безперервним поясом пожеж на небосхилі, вдень видавалася широким цвинтарischem”. Одночасно з масовими облавами та діями проти УПА й підпілля ворог продовжував у травні й червні 1946 р. масову переселенську акцію. На перший вогонь пішов великий український клин між ріками Буг і Солокія, дотепер ще зовсім мало виселений. Далше пішли Любачівщина, Ярославщина, Лемківщина. Більшість населення, яке переховувалось у лісах і полях, під час облав була зловлена й силою перегнана через кордон. Терен був насичений великою кількістю ворожих військ, і відділам УПА було важко вести оборонні акції. Незважаючи на це, УПА й підпілля поставили спротив усіма своїми силами. Найбільші бої відбулися в місцевостях: Яселко, Команча, Лупків, Височанка, Щавне, Мокре, Лукове на Лемківщині; Хоробрів, Люблинець, Корчів, Долгобичів, Радава, Гребенне, Воля Крецівська в оперативному терені між ріками Буг і Сян. Крім цього, відділи УПА нищили мости, залізниці, дороги, організували наскоки й засідки на переселенські комісії, станції, табори тощо.

Переселенська акція тривала до кінця червня 1946 р. Її закінчили брутальним викиненням з єпископської резиденції в Перемишлі 27 червня старенького єпископа Йосафата Коциловського, його помічника єпископа Лакоту, священників Кузича, Решетила, Гуцуляка й інших. Багатовікову катедру в Перемишлі дощенту пограбовано та знищено.

Підбивши підсумки цієї акції, слід сказати, що Перемищину й Ярославщину виселено майже повністю, Белзчину й Грубешівщину — дуже високий процент, Володавщину навіть до 90%. Значна кількість українського населення залишилась ще на Лемківщині і на Підляшші.

Переселенська акція закінчилася. Населення, що залишилось, визнано польським, але бій проти УПА й підпілля продовжувався. Селяни почали повертатися на згарища сіл і почали збирати надзвичайно багатий того року врожай. До жнив разом з українським населенням стали відділи УПА й усе українське революційне підпілля.

Це, звичайно, не сподобалося польсько-більшовицьким можновладцям. Вони знову кинули відділи війська проти УПА й підпілля. Великих успіхів не мали. 26 червня підсаршинська школа УПА ім. Коника розгромила польську старшинську школу 9 піхотної дивізії “Червони Штандар” в лісі біля сіл Конюша — Корманичі, а 24 липня 28 полк цієї дивізії в с. Явірнику (Бірчанщина). 31 серпня курінь УПА розгромив ворожу групу, сформовану з більшовиків і поляків в кількості понад 2 000 бандитів, яка наступала в Турни цьому лісі біля села Ямна Долішня на площу, де мало відбутися Свято Зброї. Після розгрому ворога Свято Зброї відбулось в запланованому порядку. 17 листопада відділи УПА під командою майора Петра Миколенка (“Байда”) пішли на Динів і цього ж дня відділи УПА ТВ “Бастіон” — нам Любачів. У червні й липні відділ УПА під командою Бурлаки рейдував по польському Засянню, а відділ Хріна по Західній Лемківщині й суміжних районах Словаччини.

Остання виселенська акція і героїчна боротьба Української Повстанчої Армії

Успіхи УПА на Закерзонні, а головню її політичні успіхи, були не до вподоби кремлівським вельможам. Сталін наказав своїй варшавській агентурі за всяку ціну зліквідувати УПА на Закерзонні або хоч загнати її глибоко в підпілля. З ініціативи варшавської агентури Сталіна виїхав на Закерзоння віце-міністр генерал Кароль Сверщевський (“Вальтер”), щоб на місці розробити план ліквідаційної акції. Далеко заїхати йому не вдалося. 28 березня 1947 р. відділ УПА під командою Хріна розбив відділ Сверщевського і знищив його самого на шосе біля Балигорода. У Варшаві лакеї Сталіна справили Сверщевському величавий похорон при участі всіх більшовицьких урядів включно з іспанськими комуністами, яким так прислужився цей міжнародний комуніст. Очевидно, ця справа набрала міжнародного значення й уся світова преса та радіо подали з приводу загибелі Сверщевського свої повідомлення й коментарі. У зв'язку з цією подією Сталін наказав своїм агентурним урядам у Києві, Варшаві й Празі підписати договір про ведення спільними силами акції проти УПА. Цей “потрійний пакт” справді заключено в Варшаві, про що повідомив польський міністр закордонних справ Модзелевський 7 травня 1947 р. Згідно з цим договором значні сили радянської і чехословацької армій повинні були заблокувати українсько-польський і польсько-чехословацький кордони, коли великі сили

польської армії мали провести остаточну ліквідацію УПА на Закерзонні й остаточне виселення українського населення з цих земель.

Вістки про “потрійний пакт” проти УПА викликали знову повинь повідомлень і коментарів у світовій пресі й радіо. Закордонне представництво УГВР склало перед урядами західних держав ноту протесту з приводу цього пакту. Для офензиви проти УПА Польща кинула цілу армію. Акцією керували найголовніші сталінські агенти в Польщі — маршал Роля-Жимерські та міністр Радкевич (шеф польського енка-веде). Військовими операціями керував генерал Стефан Моссор, командант Краківської воєнної округи, якого в серпні 1951 р. засудили на досмертне ув'язнення за шпигунство й “змову” з метою повалити народно-демократичний режим у Польщі. Підготовку до офензиви провели так, що великими силами війська замкнули вузьку смугу українських земель у Польщі, відсікши його від польських територій і перетнувши фронтовими лініями з окопами в різних місцях.

Таким чином, замкнуто окремо Лемківщину, окремо Посяння, окремо Любачівщину й Томашівщину й Грубешівщину. Акція почалася майже одночасно на всьому терені від Підляшшя до західної Лемківщини. Головний удар ворога був спрямований на Перемищину й Лемківщину. Упродовж одного дня, 28 квітня, ворог очистив до однієї душі всі села, розміщені довкруги лісових комплексів. Виселювали головно українське й польське населення з усієї території, охопленої акцією. Упродовж одного місяця східна Лемківщина й Перемищина перетворилися в пустиню. Населення загнали до спеціальних таборів, де людей змушували сказати все, що знають про підпілля й повстанців.

Із таборів одних забирали до в'язниць, де їх нашвидкоруч засуджували на смерть або довготривале ув'язнення, забирали на примусові роботи до шлезьких копалень, а решту вивозили етапами в Штетинське й Ольштинське воєводства на поселення. Дослівно так само поводитися гайдуки з польським населенням, нібито караючи його за співпрацю з українським визвольним рухом. Тільки ті поляки, які доказали, що вони не мали нічого спільного з польським або українським підпіллям, могли повернутися до своїх сіл. У зв'язку з цим виселенням у всій Польщі почали протестувати, делегації почали їздити до різних чужих представництв і під впливом цієї протестаційної акції нагальність всієї акції дещо зменшилася. Українське населення геройськи витримувало всі удари долі.

Усюди під час виселення населення ховало харчі для повстанців і вживало одчайдушних заходів, щоб їх про це повідомити. З таборів і Помор'я приїздили селяни й знаходили способи, щоб зустрітися з повстанцями.

У зв'язку з цією складною ситуацією відділи УПА опинилися в дуже тяжкому становищі. Насичення терену ворожими військами було таке велике, що їм самим було важко повертатися в ньому. Але повстанські відділи знаходили способи для маневрування в гущі ворога. Голод змушував здобувати з боєм харчові припаси. Ворог старався утруднити харчову ситуацію: вивозив усі харчі з сіл, мінував поля, робив на них засідки; затруював зелену городовину або воду в лісових потоках і польових криничках. Одначе відділи УПА витримали все з небувалою мужністю.

Твердість, незламність, висока бойова мораль, гордість на службі святій справі давали силу переможно перенести все, по- конати всі труднощі. Партизанська винахідливість, спритність, зарадність були доведені в ці дні до найбільшого мистецтва. Відділи УПА, кадри підпілля й українське населення показали в цій ситуації стільки неможливого й стільки героїства, що це вкрило невмирущою славою ім'я УПА.

План ліквідації частин УПА на Закерзонні не вдався. Ворог не досягнув своєї мети. Трикутник ворожої офензиви проламали призначені для цього відділи УПА й вийшли в широкий рейд через Чехословаччину до Німеччини. Командир рейдуючих частин майор Петро Миколенко (“Байда”) привів їх до Німеччини, де вони склали зброю перед американською окупаційною владою. Три сотні УПА командирів Хріна, Біра і Стаха, оточені кільканадцятьмакратно переважаючими силами ворога, все ж прорвали вороже кільце та перейшли 30 червня 1947 р. кордон Української РСР, щоб тут продовжувати боротьбу з більшовицько-московськими окупантами. Тільки відділи УПА на Холмщині й Любачівщині (ТВ “Бастіон” і “Данилів”) залишились ще зимувати на рідних землях, щоб наступного року (1948) перейти далекими рейдами до Німеччини або в Україну. Один відділ з цієї групи зробив взимку 1947–1948 рр. далекий рейд до Східної Пруссії.

20 вересня 1947 р. після кількадевного облогового бою у лісі біля с. Гута Любицька загинув сл. пам. Ярослав Старух (Ярлан, Стяг, Стояр, Синій, Вольт) — визначний український революціонер, провідник ОУН Закерзоння. У роки німецької окупації потрапив до німецької тюрми й був тортурований відомим садистом Вірзінгом. Звільнений з тюрми разом з генералом Дмитром Грицаєм-Перебийносом унаслідок вдалої акції підпільників, був керівником підпільної радіостанції “Вільна Україна” (як друг “Синій”). Після повернення більшовицьких окупантів призначений на пост провідника ОУН Закерзоння.

На цьому посту розгорнув всебічну революційну діяльність. Провів важливі політично-дипломатичні акції на терені Варшави, спричинився до заключення польсько-українського договору,

відзначився підготовкою великої кількості підпільної літератури чужими мовами. Не хотів залишити українських земель і покинути призначений пост і загинув як Герой, з козацьким гумором, так як радив це робити своїм підвладним. Пам'ять про нього житиме ще довго серед українців Закарпаття, що їх доля розкидала по різних закутках світу.

Великий рейд Української Повстанчої Армії в 1947-1948 роках

Після виселення всього українського населення з Закарпаття ГК УПА вирішило провести великі рейди у Словаччину у другій половині 1947 і 1948 рр. Відділи УПА й підпільні кадри отримали наказ поступово залишати українські землі за лінією Керзона й переходити в Україну або через Чехословаччину до Німеччини й Австрії. Незважаючи на велику перевагу ворожих сил трьох держав, що приступили до ліквідації УПА, незважаючи на озброєння польських і чехо-словацьких комуністів, рейдуючі частини, хоч і з незначними втратами, пройшли з боями 1500 км і дійшли до місць свого призначення, викликаючи подив своїм збройним чином в усьому світі. Про рейд і появу озброєних відділів УПА в Німеччині й Австрії заговорили пресові агенції й радіо, їх коментували в світовій пресі. У цій пресі з'являлося щораз більше голосів, що правдиво висвітлювали українську визвольну боротьбу й проявляли до цієї боротьби свої симпатії.

Командиром рейдуючої частини в 1947 р. був майор Петро Миколенко ("Байда"), один з визначніших старшин УПА-Захід. У 1944 р. командував рейдом відділів УПА "Лемко" (командир Рен) на Схід. Пройшов Карпатами з Лемківщини до Чорного Лісу й назад. Уродженець СУЗ, прийшов до УПА з цілим відділом, що складався з вояків родом з ОСУЗ і СУЗ. У склад рейдуючої частини входили дві групи під командою Громенка й Бурлаки.

Першим вирушив ще в травні 1947 р. на захід Громенко. Перейшовши західну Лемківщину, група Громенка просуvalася важко доступними долинами Великих Татр і перейшла в Малі Татри. Тут заступили їм дорогу одна чеська дивізія, старшинська школа й мобілізовані до боротьби з відділами УПА колишні партизани. Громенко розчленував свою групу на дрібні відділи й посуvalася далі на захід фронтом шириною до 50 км. Серйозними перешкодами на його шляху були ріки Ваг, Морава, Влтава й інші, що їх пильно вартував ворог. Маршрутом Преров, Простейов, Требіч, Пісек, Пільзно група Громенка пробилася до Баварії. 11 вересня перших 36 бійців цієї групи перетнули баварсько-чеський кордон коло с. Вільденранна, пройшовши за чотири місяці 1 500 км і провівши на шляху просування 22 бої. Кожен з цих 36 бійців був поранений у рейді. Через кілька днів перетнули кордон всі інші бійці рейдуючого відділу.

Група Бурлаки вирушила пізніше. Вона теж просуvalася маршрутом групи Громенка аж до Малих Татр, але потрапила у велику блокаду. Відділи групи розчленувалися й маршували на Захід, уникаючи боїв. Унаслідок зради лісничого Василя Ільчука в руки чехів потрапив командир групи Бурлака з трьома членами свого штабу і зв'язковою (4 вересня). Чехи поширювали заклик, написаний власноручно Бурлакою з його фотографією і переконували українських повстанців здаватися в полон. Проте більшість бійців групи Бурлаки також перейшла щасливо до Австрії й Німеччини.

Останньою рейдувала група працівників ОУН Лемківського надрайону під проводом Мара. Вона вийшла з Лемківщини 2 серпня й через Пряшівщину, Криван і Малі Татри й далі через Моравію й Чехію пройшла до Баварії.

Командира Бурлаку чехи тримали в таборі біля м. Кошиць. 12 лютого 1948 р. Бурлака й ще інших п'ять повстанців втекли з табору, але через два дні їх упіймали в околицях Кошиць.

Під час рейду окремі міністри празького уряду кількакратно зверталися до свого громадянства протиставитися походу УПА.

Для цього чеський уряд мобілізував колишніх червоних партизанів. Проте кореспондент "Свободи" повідомляв 18 липня з Братислави: "Усі симпатії і добрі побажання місцевого населення є на стороні українського війська. Словаки мають чималу радість, коли очолюваним радянськими офіцерами чеським відділам перепадає від УПА. Якби УПА приймала в свої ряди інші народності, то її загони вміть поповнилися б словаками, яким імponує дисципліна, ввічливість та завзяття й відвага українського війська".

10 жовтня 1947 р. міністр оборони ЧСР генерал Свобода подавав комісії парламенту звіт про рейд. Він казав, що в боях проти УПА чехо-словацькі війська втратили 125 осіб, в тому числі 39 вбитими, 81 пораненими й 5 пропало безвісти. Втрати УПА оцінював у 300 осіб, але його оцінка була дуже перебільшеною.

У липні 1947 р. міністерства (військове і внутрішніх справ) ЧСР випустили спільний комунікат про те, що в східній Словаччині від травня ведуться завзяті бої чеських військ і поліції проти відділів УПА, які силою кількох сотень зайняли важливі позиції і укріплення часів Другої світової війни. В комунікаті подавалось, що відділи СНБ (чеське НКВД) оточили бункер УПА, залога якого складалася з трьох бійців й медсестри. Комунікат подавав, що повстанці боролись до останнього набою і загинули в рукопашному бою.

Чеська преса опублікувала цей комунікат і вдарила на сполох. Орган ЦК комуністичної партії “Творба” опублікував статтю Вацлава Славіка про те, що в різних місцевостях ЧСР знову з’явилися малі, але добре озброєні відділи УПА, які включили ЧСР в терен своїх дій. Газета дорікала урядові й командуванню війська, що не може собі дати ради з нальотами УПА. Тим часом, “під командуванням УПА розгорнули тепер свою боротьбу проти комунізму також чеські й словацькі національні повстанські з’єднання”, нарікала газета.

Улітку 1948 р. по ЧСР рейдували відділи УПА з Холмщини й Підляшшя, а також рештки повстанських відділів і підпільних груп з Лемківщини й Посяння. Цей рейд теж привів значну кількість УПА до Німеччини й Австрії.

Широким відгомоном рейду був процес бійців УПА в Братиславі, що відбувся 19 — 29 листопада 1949 р. Цей процес закінчився присудом смерті для чотирьох українських повстанців. Коли голова суду Кароль Бердна звернувся до підсудних як до “бандитів” і “вбивників”, підвівся підсудний Іван Кліш і заявив: “Ми є бійці Української Повстанчої Армії і як такі ми присягали слухати наказів нашого командування. Ми протестуємо проти того, щоб суд звертався до нас як до “бандитів” і “вбивників”. Просимо до нас звертатися як до бійців УПА. Коли цього не станеться, коли суд не віддасть нам наших одностроїв і наших військових відзнак, ми не будемо відповідати на питання суду”. Заява викликала сенсацію. Суд пішов на нараду й схвалив рішення, небувале в історії червоного судочинства. Судді вирішили повернути підсудним однострої й відзнаки й у дальшому ході процесу зверталися до них як до бійців УПА. Рішення суду треба розцінювати як признання постави українських повстанців. У світі ця постава справила теж враження; відомий граф. Бернгом цитує цю подію в одній зі своїх книжок.

До кінця 1949 року прибували до Німеччини щораз нові рейдуючі групи УПА. Після 1949 р. мандрували цими теренами численні зв’язкові УПА й підпілля, що йшли з України або в Україну. Окремим бійцям української революції вдавалось пробивати численні “залізні заслони” на полях і в лісах Центральної Європи. Це мало, без сумніву, велике політичне й моральне значення.

Важливіші рейди Української Повстанчої Армії в 1947–1950 роках

З важливіших рейдів, що мали місце в 1947–1950 рр., слід назвати рейди на Закарпаття, до Східної Пруссії і до Румунії. Про ці рейди згадуємо тільки конспективно.

Рейд до Східної Пруссії мав на меті перевірити умови, в яких живе українське населення, виселене до Східної Пруссії. Цей рейд відбувся взимку з 1947 на 1948 р. Уперше вирушила в рейд група під командуванням вістуна Шугая, що мала вести розвідку і підготувати рейд основної групи. З основної групи вислано першим рій під командуванням Шепеля, що до Східної Пруссії мав рейдувати через Варшавське воєводство. Головна група вийшла з Радзинського лісу 10 грудня 1947 р. й пішла через Підпяшшя, Мазовшета між містечками Мушинцем й Кольдном вступила в Східну Пруссію. Повернулись усі ці рейдуючі групи, виконавши свої завдання навесні 1948 р. Невдовзі після повернення пішли в рейд до Німеччини. Командиром рейдуючої частини до Східної Пруссії був сотник Євген Прірва і йому належить добрий опис цього рейду.

У літку 1949 року один відділ УПА під командуванням сотника Хмари здійснив політично-пропагандистський рейд до Румунії.

Цей рейд відбувся між 17 і 21 липня 1949 р. Рейдуюча частина перетнула кордон на горі Радеска і пішла околицями міст Вішев і Сигіт, перебуваючи в окремих селах 1—2 дні. Населення скрізь радісно зустрічало повстанців. Вони поширили тисячі листівок до селян, робітників та інтелігенції і провели ряд розмов і мітингів. Заступник командира рейду Перебийніс добре володів румунською мовою і був душею цих зустрічей.

Після двох тижнів перебування в Румунії румунське військо зібралося, щоб зупинити повстанців. Тим часом румунське населення давало їм всю потрібну інформацію і рейдуючий відділ міг оминати облави й засідки. Коли військ зібралося більше, рейдуючий відділ відступив у лісові масиви. Ще декілька тижнів відділ рейдував по румунських Карпатах і наприкінці липня щасливо повернувся в Україну.

ДИВІЗІЯ «ГАЛИЧИНА». **Передумови створення дивізії**

Про створення І Української дивізії Української Національної Армії на території Німеччини та її тактичних планів, Роман Колісник і Мирослав Малецький у своїх історичних творах показали що створена ідейна національна військова організація «Нахтігаль» була не для захисту фашизму, а для боротьби і знищення комуністичної імперії і відновлення української держави. Для зображення загальної ситуації в час, коли формувалася дивізія “Галичина”, слід повернутися до перебігу світових подій, бо творення української дивізії в німецьких збройних силах не було якимсь ізольованим фактом — це був час, коли диктувала зброя. Рік 1939 1 вересня. Початок Другої світової війни. З решток територій Польської держави, що їх не “визволив” Сталін і. до свого райху не прилучив Гітлер, на основі декрету Гітлерсі від 12 жовтня 1939 р. створено т. зв. Генеральну Губернію (Generalgouvernement) з осідком німецького генерал-губернатора Ганса Франка в замку Вавель у Кракові. В ГГ жило приблизно 750 тис. автохтонних українців, частина котрих була сполонізована. Тут опинилося немало втікачів — українська інтелігенція, члени політичних партій та інші, яким у СРСР загрожували арешти, вивози в Сибір, жорстоке переслідування і знищення. Українське організоване життя в ГГ обмежувалося шкільництвом й допомоговмпм акціями з боку українських допомог.ових комітетів. Пізніше з них створено Український Центральний Комітет (Ukrainischer Hauptausschuss), єдину визнану німецьким урядом українську установу в ГГ. Провідником УЦК став професор Володимир Кубійович. Рік 1941. 22 червня. Німеччина розпочала війну з СРСР. Заходами Організації Українських Націоналістів під проводом С. Бандерн (ОУН тоді поділилася на дві фракції — одна під проводом Степана Бандери, друга — полковника А. Мельника) по німецькому боці створено два українські піхотні батальйони “Нахтігаль” і “Роланд”, які називали себе Дружинами Українських Націону “Настігаль” до Львова ОУН під проводом С. Бандери проголосила відновлення Української держави. Німці не визнали цього акту і відповіли на нього арештами активістів ОУН. “Роланд” в той час просувався з німецькими військами на південному відтинку фронту.

Німецька політика викликала невдоволення вояцтва “Нахтігально, і це спричинилося до розформування обох батальйонів. Пізніше у Франкфурті над Одером з добровольців створено охоронний батальйон 201, який вислано в Білорусію. Командиром призначили майора Євгена Побігуцого. Роман Шухевич був командиром першої сотні й з рамени ОУН політичним провідником усього батальйону. Наприкінці 1942 р. всі вояки батальйону відмовилися підписати новий контракт на однорічну службу, і німці батальйон розпустили, а більшість українських старшин заарештували. Роман Шухевич зумів утекти і згодом під іменем Тараса Чупринки став командувачем Української Повстанчої Армії.

Рік 1943. Світова війна вступила в четвертий рік. Відчувався дошкульний брак людських поповнень як у вермахті, так і в елітних частинах зброї СС (Vaffenn-SS), котрі у фронтових боях завжди підпорядковувалися вермахтові.

Вермахт від початку східної кампанії набирав з полонених-червоноармійців та місцевого населення людей до свого постачання та охоронної служби. Згодом їх вишколювали до фронтових боїв та формували окремі підрозділи, які включалися-до складу дивізій вермахту. З пропагандвнних міркувань німці дали їм відповідні назви: “Русская Освободительная Армия” (РОА) чи “Українське Визвольне Військо” (УВВ).

Частини зброї СС, які поповнювалися виключно добровольцями, кидали у найважчі пункти боїв, і вони зазнавали величезних втрат. Добровольців було щораз менше, тим паче, ще до них ставилися високі фізичні та нордіські расові вимоги. Тому начальник головного правління СС (БЗ-Наіріапі) обергруппенфюрер СС Готтлоб Бергер почав вербування поза межами райху, спочатку серед “расових” фолькедойців (людей німецького походження до третього покоління), головно в Румунії та Югославії а згодом - т. зв. германських краях – Голландії, Норвегії Данії, Бельгії. Та й цього було замало. На чергу приишли балтійські краї - з них сформували дві естонські и одну латиську дивізії. (Гітлер не дозволив формувати литовську дивізію, вважаючи литовців “політично ненадійними . расово нижчими”).

У той час в дистрикті Галичина урядувал губернатор Отто Вехтер (Otto Wächter), амбітний нацистський функціонер, родом з Відня. Він рядив у Галичині “людяніше”, ніж, наприклад, жорстокий Ерїх Кох у Райхскомісаріаті України. Вехтер розумів, що східна німецька політика помилкова й уважав, що співпраця з українцями конечна, а створення військової формації в рамках зброї СС було б корисне. Така формація допомогла б відновити німецькі впливи в Галичині й стати

засобом “перевиховання” української молоді, щоб виплекати в неї “галицьку регіональну свідомість”, котра в майбутньому “злилася б у загальнонімецьку” течію, — писав Вехтер до Гімлера.

У березні 1943 р. Вехтер поїхав до Гімлера й отримав дозвіл на творення галицької дивізії. У листі від 28 березня 1943 р. Гімлер писав Вехтерові, що “фюрер в основному погодився на творення добровольчої дивізії СС “Галичина”. Вехтер звернувся до Українського Центрального Комітету за підтримкою, бо не був певний, чи без такої підтримки зголоситься потрібних 20 тис. добровольців. Йому дуже залежало на успіхові, щоб, з одного боку, вибитися в очах свого зверхника Гімлера, а з другого — допомогти Німеччині на Сході Європи. Така формація могла б принести користь й українцям.

Володимир Кубійович теж був прихильником творення українських військових формацій. Бо з досвіду Першої світової війни українці були свідомі, що без власної армії вони будуть тільки об’єктом у світовій політиці. У цій справі він 8 березня 1943 р надіслав листа до генерал-губернатора Ганса Франка, однак не отримав відповіді. Тодішні події Кубійович описав у своїй автобіографії “Мені 70”.

Для ведення справ, пов’язаних з дивізією, створено Військову Управу. Список кандидатів у члени ВУ було складено наперед, і 15 квітня відбулося перше засідання під головуванням Кубійовича. Було схвалено проект правильника-статуту і розподілено функції. Всіх намічених членів затвердив Вехтер, за винятком голови. Замість Кубійовича він призначив на цю посаду довіреного йому полковника Альфреда Бізанца, галицького німця, що під час Першої світової війни служив в Українській Галицькій Армії, а тепер працював у правлінні дистрикту “Галичина”. 28 квітня 1943 р. Вехтер прийняв членів і уповноважених Військової Управи та з ясував їм їхні завдання, підкреслюючи, що вона є і органом губернатора”. Статут ВУ обмежив її повноваження і поставив під безпосередній контроль губернатора.

Найуспішнішою акцією ВУ слід уважати вербування добровольців. Цю акцію проводили з піднесенням та ентузіазмом. Завжди пов’язували дивізію з Легіоном українських січових стрільців, підкреслюючи, що не можна пропустити нової нагоди для створення своєї армії та здобуття української державності. Ще були свіжі в пам’яті більшовицькі переслідування, вивози в Сибір напередодні приходу німців та жорстокі морди невинних жертв по всіх в’язницях Галичини, трупи населення бачило на власні очі.

Польське підпілля вбачало у дивізії загрозу для воюючої Польщі. Воно підозривало, що ослаблені німці починають шукати нових союзників, а українські націоналісти “радо приймуть цей подарунок, який може перетворитися на поважний інструмент після капітуляції Німеччини”, — писалося в польській листівці, яка пропагувала плани зриву вербування до дивізії.

Проти творення дивізії були також деякі німецькі кола, головні з Райхскомісаріату України.

До 2 червня зголосилося 80 тис. До призовних комісій дійшло 53 тис., визнано придатними до військової служби 27 тис., призвано 19 тис., а 13 тис. з’явилося до місць збору. З них 1 500 були фізично непридатні до військової служби й їх звільнили. Рекламовано 1 400.

Після успішного початку кількість зголошених зменшилася. ВУ обговорювала навіть можливість проголошення нової мобілізації для поповнення дивізії.

Коли фронт наблизився до Галичини, зголошення знову зросли, бо постало питання: йти до УПА, чекати на прихід Червоної армії та примусову мобілізацію, чи йти до дивізії. Крім цього, німецькі частини, які стаціонували в Галичині, проводили “дикі набори” для себе, а то й для РОА.

Військова Управа мала ще деяке відношення до т. зв. українських СС-юнаків та юначок. Це були 15–17-річні хлопці й дівчата, яких німці набирали до протиповітряної оборони.

Набором до цієї служби займалася Станиця Нікель у Берліні. Навесні 1944 р. приїхав з Берліна один з її провідників обербаннфюрер Гаупт, щоб провести акцію рекрутування в Галичині. УЦК та Військова Управа були проти цього. Проте полковник Бізанц на власний розсуд видав три відозви — дві без підписів, а третю зі своїм прізвиськом та прізвиськами З. Зеленого й О. Навроцького, без їх згоди й відома. “Методи набору були прості — дітей просто гнали до війська”, — звітував З. Зелений на засіданні ВУ 21 червня 1944 р. Служба мала тривати два роки, після чого юнаки переходили до дивізії. Так з Галичини на цій службі опинилося близько 7 тис. юнаків і більше тисячі юначок. Для опіки над ними 10 липня 1944 р. Відділ молоді УЦК реорганізовано на Відділ у справах юнацтва, котрий очолив З. Зелений.

Українська Повстанча Армія і дивізія “Галичина”

Коли почався набір до дивізії, ОУН мусила висловити своє ставлення до цієї справи. Принципово ОУН поборювала таку концепцію, як творення формації в чужій армії, виходячи з того, що без української держави, без українського уряду не може бути й української армії. Коли погляди на “концепцію щодо дивізії” збігалися, то щодо набору погляди розділилися. Колишні вояки ДУН, що самі пройшли німецький військовий вишкіл, в тому числі сам Тарас Чупринка, відстоювали думку, що наборові не треба противитися, та навіть з підпілля вислати юнаків на вишкіл до дивізії. Цієї думки дотримувався і Крайовий Військовий Штаб. Проти дивізії заперечували ГК УПА.

Слід зазначити, що в червні 1943 р. Макарушка відбув дві розмови з Романом Шухевичем. Шухевич побоювався, що дивізія в модерній війні може мати занадто великі втрати, були сумніви щодо політичної доцільності творення дивізії. ОУН не буде цієї справи підтримувати, але й не буде їй перешкоджати. (Протокол з засідання ВУ від 22 серпня 1947 р.).

Тим часом почався вишкіл. Між вояками були підпільники, які інколи зникали з табору разом зі зброєю, головню з табору “Гайделягер” біля Дембці. Це стало однією з причин, що вишкіл перенесли до Нойгаммера в Сілезії.

Німці теж не мали жодних ілюзій щодо того, чому українці йдуть до дивізії. “Ми (гестапо) дуже добре знали, — говорив оберштурмбаннфюрер Вольф поручникові Ортинському вже в полоні, — ЩО підпілля хотіло собі зробити з дивізії. Ми були свідомі, що із створення дивізії впускаємо собі вошу до кожуха”.

У березні 1944 р. до Галичини прибув 4-й полк, що вишколювався у Ельзас-Лотарингії у Франції: 1-й курінь розтаборився у Радеківщині, 2-й — у Брідщині, а 3-й — у Збаражчині, 5-й полк прибув на Замойщину та Грубешівщину.

Побоювання Військової Управи, що може дійти до масового перебігу, не мали підстав. Члени Військової Управи відвідали окремі курені й звітували, що населення дуже радо вітало своїх вояків, а з УПЛ не було жодних непорозумінь. “Наші есеси є в контакті з ‘лісом’ [УПА]; ‘ліс’ вдоволений, що

вони прийшли в Галичину і за тим, щоб наші вояки трималися в дисципліні”, — звітував із своєї поїздки до 2-го куреня Михайло Хронов ят на засіданні ВУ 7 березня 1944 р. Із 3-го куреня, що вступив у бої з Червоною армією під Тернополем, значна частина підстаршин і стрільців перейшла до підпілля і стала основою формування групи “Лисоня”.

У 5-му полку були випадки переходу вояків дивізії до УПА, наприклад, з Замости група вояків перейшла р. Буг і зголосилися до загону ім. полковника Івана Богуна. Під Бродами теж була повна співпраця дивізійників з упівцями.

Після битви багато дивізійників зміцнили лави УПА. Обчислюють, що понад три тисячі, як подано було на конференції в 1992 р. в Києві, присвяченій 50-річчю УПА.

(Для прикладу можна подати, що в Станиці Галицького Братства в Івано-Франківську із 196 членів 33 були в УПА. Це тільки ті, що ще залишилися в живих в 1993 р.).

У польській літературі знаходимо, що дивізійники відіграли визначну роль в УПА. (С. Мислінський *Strzaty pod Cisną*) подає, що УПА, поза звичайними підрозділами, мала окремі самостійні відділи для особливих завдань та т. зв. бойові відділи служби безпеки, в складі 10–15 чол. Ті відділи були не тільки елітними підрозділами УПА, але основним хребтом, на який спиралося командування кожної сотні для підтримування дисципліни. Відділи польової жандармерії і служби безпеки склалися переважно з дивізійників, членів вермахту та української поліції УПА переходили дивізійники зі Словаччини, наприклад, чота хорунжого Петрова з 31-го полку. Провід УПА й підпілля стежили за справами у дивізії, бо завжди рахувалися з можливістю об’єднання її з УПА.

Коли бійці УПА зустрічалися з дивізійниками, відносини завжди були прихильні, приязні. Це було самозрозуміле, бо ж вони боролися за одну справу — українську державність.

Святослав Левицький, старшина артилерійського полку дивізії, на засіданні членів Військової Управи й старшин 22 серпня 1947 р. у Мюнхені сказав: “Відносно участі членів дивізії в УПА, то мушу сказати, що за час мого 16-місячного побуту в лісі, я не зустрічав ні одного відділу УПА, де не було б бодай кількох хлопців з дивізії. Із видатніших старшин дивізії, що полягли як повстанці УПА, назву тільки д-ра Олесницького, організатора шпиталю при УПА, та Гвоздецького, який брав участь у переговорах з ВН-ом [Вольность і Неподлеглоць]”.

Бій під Бродами

За два дні до від’їзду перших ешелонів на фронт до Галичини (28 червня 1944 р.) штаб групи армій “Північна Україна” повідомив, що дивізія займе позиції не під Станиславом, як було заплановано, а на захід від Бродів. Її підпорядковано 13-му корпусові (командувач генерал Артур Гауффе, начальник штабу полковник Курт фон Гаммерштайн), що входив до складу 4-ї танкової армії. Маючи всього кількадесят танків з малим запасом пального, ця армія була “танкова” тільки за назвою. Літаки, крім розвідувальних польотів, не вступали в бойові дії. 13-й корпус мав завдання обороняти відтинок фронту обабіч Бродів, включно з містом. Лівим сусідом 13-го корпусу (на півночі) був 46-й танковий корпус (4-та танкова армія), а правим — 48-й танковий корпус (1-ша танкова армія).

Для німецького командування не були таємницею наміри ворога — наступ на Львів. На дорозі йому стояли Броди. Але була можливість, що він обійде Броди. Гауффе сподівався власне цього “кліщового маневру”.

Дивізія як резерв корпусу, отримала до оборони близько 36-кілометровий відтинок у другій лінії фронту. Піхотні полки укріплювали головну лінію, фюзилерський курень розбудовував передові позиції, частково під ворожим обстрілом. Постачання і обози розташувалися в околиці Ожидова, а запасний курень — на схід від нього. Хоч друга лінія була розташована за 20 км від фронту, наказана повна бойова готовність.

13 липня. Після масованої вогневої підготовки противник вдарив з неймовірною силою і швидкістю на праве крило 13-го корпусу, у пункті стику 4-ї та 1-ї німецьких танкових армій, а своїм ударним клином танкових з’єднань зачепив ліве крило. Командир і начальник штабу дивізії, що сусідувала з 13-м корпусом на лівому крилі, наїхали на міну й загинули. У з’єднанні зчинилася паніка, яка довела до кризи, тим паче, що поширилися неправдиві вістки, ніби генерал перебіг до більшовиків. Противник зробив два вирішальні прориви: один на шляху Тернопіль — Львів, а другий — на північний захід від Бродів. Ці кліщі охопили й ізолювали 13-й корпус.

На правому крилі 13-го корпусу Червона армія прорвала фронт. Частини відступили з першої лінії оборони. Дивізію кинено у пункти прориву не як цілість, а поодинокими полками. Першим пішов у протинаступ 30-й полк, з завданням закрити прорив. До вихідних становищ на схід від Сасова близько 10 км підходу. Дорога затарашена. Пополудні цього погідного дня налетіли літаки й бомбами

та бортовим обстрілом завдали полкові дошкульних втрат. Прочистивши дорогу, полк просувався допереду, зайняв вихідні становища в малому ліску й відразу пішов у наступ. Та потрапив під сильний вогонь з усіх видів піхотної зброї і танків. Тільки поодинокі сотні дісталися поза крила прориву й дещо його звузили. Сотні мусили діяти на власну відповідальність, бо зв'язку з курунем чи полком не існувало. Підпорядкований полку дивізіон легкої артилерії часто мусив стріляти прямим націлом, змінюючи постійно позиції в неясній ситуації під постійними атаками літаків. Німецьких літаків у повітрі не було.

Увечері того ж дня, знову окремо, в наступ пішли 29-й, а вранці — 31-й полки, підтримані всією важкою зброєю дивізії. Врешті вдалося заблокувати з флангів коридор прориву, щоб він не поширювався, і прогалину закрити. Тепер дивізія отримала окреміш відтинок фронту. Відведений у резерв 30-й полк швидко переформувався на боездатний підрозділ.

Згодом дивізія отримала нове завдання: загородити долини Сасова й Ясенова та не допустити противника в довколишні простори ліси. Надійшли звіти, що противник прорвав фронт на північний захід від Бродів. Польово-запасний курінь повідомив з Буська, що під тиском переважаючих сил він відступає на захід.

16-та і 17-та танкові дивізії, що були резервом 4-ї танкової армії, не відразу пішли у протинаступ, щоб закрити прорив на північному крилі, а щойно 15 липня. Червона армія на той час вже прорвалася північним клином через Горохів, Радехів до р. Буг, а південним клином попрямувала на південь від Колтова на Золочів.

З південного заходу почали протинаступ 1-ша і 8-ма танкові дивізії 48-го танкового корпусу. 1-ша танкова дивізія 15 липня вдарила у північно-західному напрямі від Зборова і після завзятих боїв зупинила більшовицький наступ. Зате танки 8-ї дивізії, зігнорували наказ просунути до вихідних становищ закритою місцевістю, поїхали битим шляхом Золочів — Озірна і зазнали великих втрат від обстрілу з літаків. Усі надії на успішний протинаступ розвіялися.

Наступні дні були особливо важкі, бо дивізія стримувала головні сили більшовицького наступу, а радянське командування знало про присутність української дивізії і намаглося її знищити.

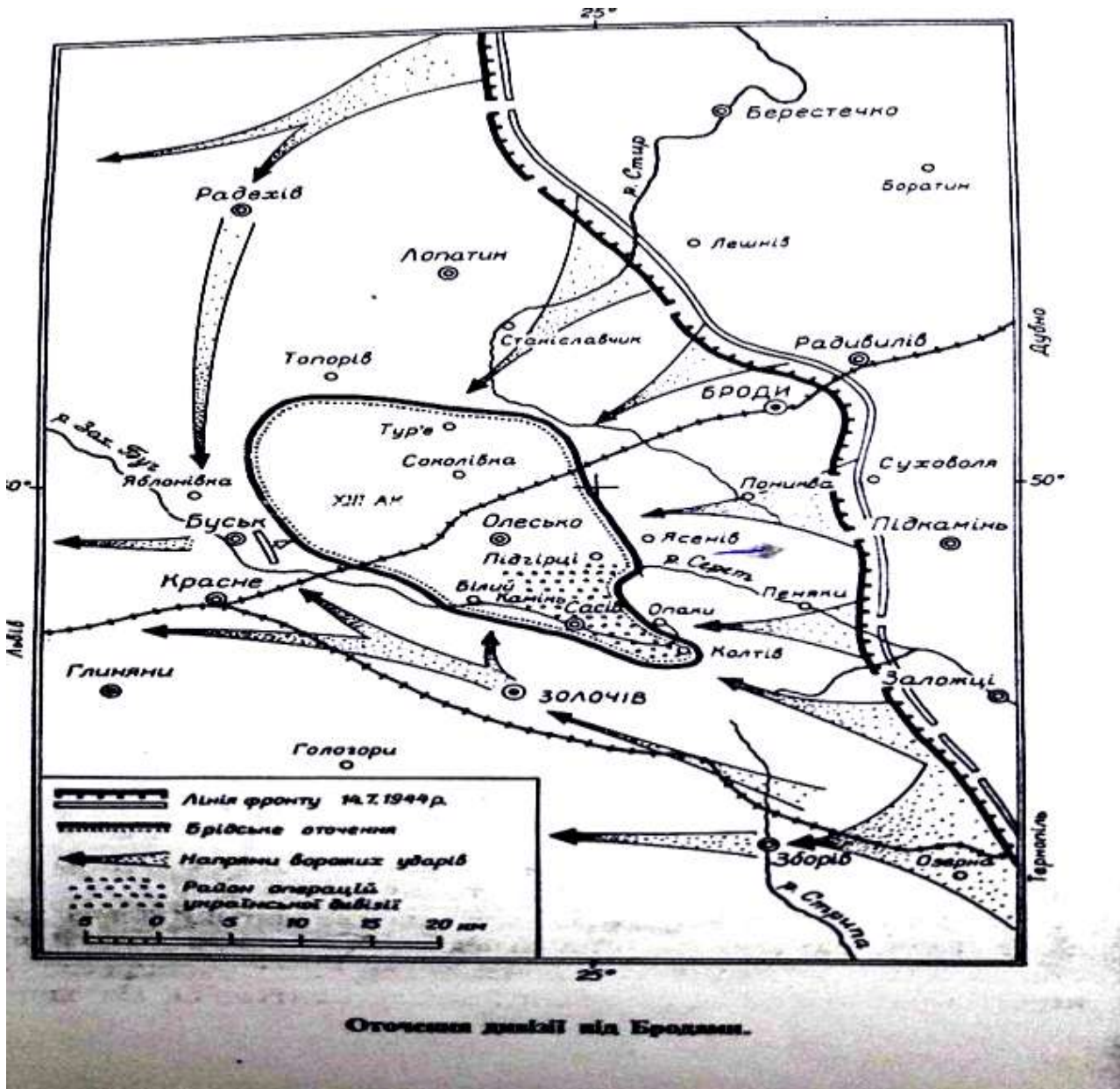
Розгорілися оборонні бої за села Пеняки, Гуту Пеняцьку, Гуту Верхобузьку, Майдан Пеняцький, Суходоли. Дивізія отримала завдання очистити також ліси, в які вдерлися ворожі підрозділи. Корпус змушений був скорочувати свої оборонні лінії. Численні вломи частково вдалося закрити. Жорстокі бої були за замок у Підгірцях, який кількакратно переходив з рук до рук, під Кадовбицями, Цішками.

16 липня впав Золочів, а 17 липня танки південного клина Червоної армії дійшли до р. Буг біля Буська. Наступного дня вони злучилися з кавалерійськими частинами північного клина. Кільце замкнулося! Уночі 17 — 18 липня спроби 13-го корпусу пробитися й з'єднатися з 8-ю танковою дивізією не вдалися, головне тому, що вся піхота 8-ї танкової дивізії, згуртована до наступу, не пішла вдосвіта 18 липня, як було їй наказано, в атаку ззовні оточення, а відступила ніби для перегрупування перед бойовими діями. Противник зауважив цей маневр, замінував той відтинок і підтягнув сюди важку зброю. Тим часом під залізничним насипом на південь від Боніжина зібрав ударні групи (рештки корпусної групи "Ц", 5–9 і дивізії). Вони в несподіваному наступі заскочили противника, й захопили села Ясеніві та Залісся, в цьому місці, де близько 5 вояків вирвалися з оточення.

Від 22 липня 13-й корпус перестав існувати. Запанував хаос. Вогонь з усіх родів зброї і літаків, а особливо "катюш" завдавав колосальних втрат. Єдина дорога на волю вела через шлях Золочів — Львів. Хвиля за хвилею людські маси без жодної координації накочувалися на залізничу колію на південь від Княжого, через відкритий терен на становища противника. Опісля ще мусили з великими втратами вступати у бої на сильно боронених голих узбіччях під лісами біля Вороняків, Залісся і Ляцького. Противник безперервно наступав з півночі, сходу й заходу. В боях, що тривали три з половиною години, зазнали незлічимої втрат. Дальші атаки на прорив припинилися. Загинули генерал Гауффе і його начальник штабу. Тільки нечисленним щасливцям вдалося добитися до лісів на південний схід від Ляцького. Через кілька днів вони з'єдналися з відступаючими частинами 48-го танкового корпусу.

У більшовицькій військовій історіографії ця офензива 1-го Українського фронту названа “Львівсько-Сандомирською операцією”. На першому етапі (13 — 27 липня більшовицькі війська прорвали тактичну й оперативну зони оборони німців, оточили й знищили їх брідське, розгромили львівське і рава-руське угруповання, захопили Львів, Раву-Руську Перемишль, Станіславів і просунулися вперед на км. А на другому етапі (28 липня — 29 серпня) більшовику-форсувавши ріку Віслу, захопили й розширили наступ з перевагою танків (6 300 танків та понад 900 гармат), мінометів приблизно — 700 і т. д. Загальне співвідношення сил характеризувалося перевагою Червоної армії в піхоті на 1,4, в артилерії на 2,2, в танках на 2,4 і в літаках на 4,3 рази.

У місцях прориву (загальна їх ширина 26 км, або 6% всієї лінії фронту) виділялося з армій першого розташування 35 дивізій. З урахуванням з'єднань армій другого розташування у напрямках головних ударів діяли 44 дивізії.

У тих пунктах було введено в дію понад 90% усіх танків і самохідних гармат (2 206), понад 90% гармат та всю авіацію з запланованими 30 960 польотами впродовж 5 днів. У місцях проривів Червона армія мала перевагу в людях у 5 разів, гарматах і мінометах у 6 — 7 разів, а в танках і самохідних гарматах у 3 — 4 рази.

Як подають радянські джерела, в брідському оточенні знищено понад 30 тис. вояків і офіцерів, 17 тис. взято в полон. Захоплено понад 1 100 гармат і мінометів, 15 тис. автомашин та іншої військової техніки зєртирували, інші переходили до лав УПА..

Плановий вишкіл дивізії почався 15 вересня, і вже на початку жовтня відбувалися бойові стрільби у змішанос з'єднаннях усіх родів зброї.

Продовження вишколу в бойових умовах у Словаччині і Словенії.

30 серпня у Словаччині вибухнуло повстання проти уряду о. Іосифа Тісто, інспіроване й підтримуване комуністами, до якого приєдналася частина словацької армії, на чолі з міністром оборони Фердинандом Чатлошом. Після заключення пакту дружби між Бенешом і Сталіним 12 грудня 1943 р. більшовики почали перекидати у Словаччину партизанів, котрих вишколював в СРСР комуністичний Український штаб партизанського руху. В серпні 1944 р. партизанський рух у Словаччині нараховував 8 тис. бійців, серед них 3 тис. советських партизанів. Між ними було багато українців, які в 1940 р. тисячами перейшли з окупованої угорцями Карпатської України до УРСР.

28 вересня Головне командування СС видало наказ про переміщення дивізії «Галичина» в Словаччину.

У Словаччині спорядили дивізійний шпиталь. Він мав повний штат, в основному з німецького персоналу й 20 українських і

ких грошей. Тому процвітала вимінна торгівля. Дівчата романсували з хлопцями, закохувалися і коли треба було переміщуватися до Словенії, деякі залишалися. Багато хто тут загинув. Словаки піклуються могилами дивізійників досі декілька балтійських помічниць (Hilf\$cl1\Ye\$let), евакуйованих з німецького шпиталю із східної України. Військова Управа в Криниці організувала курси медсестер (липень-серпень 1944 р.) для 40 дівчат, котрі прибули до дивізії. Однак для повної кваліфікації їм ще треба було відбути 3-місячну практику в шпиталі. Але ні до дивізійного, ні до словацьких шпиталів їх не прийняли. (Вони готові були служити навіть санітарками, однак німецькі закони не дозволяли жінкам виконувати службу на фронті). Частина з них подалася з різними пригодами шукати своїх родичів, що виїхали на захід, інших зарекрутували до підрозділів протиповітряної оборони.

У Словаччині дивізію відвідували члени Військової управи.

У Празі в той час німці вели переговори з генералом Власовим та представниками інших національностей для створення Комітету визволення народів СРСР під його керівництвом. Національне питання мало бути розв'язане після перемоги над більшовизмом. В імені українців генерал Павло Шандрук відмовився від такої «непередрішенської» співпраці.

Намітилися помітні зміни і в німецькій політиці щодо української дивізії. У зверненні до вояків (19 жовтня 1944 р.) генерал Фраптаг, з нагоди нагородження його залізним лицарським хрестом, писав, що завзяті бої під Бродами «стануть традицією для 1-ї української дивізії», тим паче, що «українці борються за свій народ і батьківщину, котру хочуть знову визволити». 1 листопада відзначили День незалежності, а також вшанували пам'ять митрополита Шептицького. В інструкціях про «СВІТОГЛІДИДОВЕ навчання» від 17 листопада повідомлялося: 1) «Дивізію «Галичина» зложено в основі з людей із Облaсті! Галичина. На цій основі одержала дивізія названня «Галицька ч. 1».

2) З часом ставала дивізії щораз більше сукупністю людей з усіх просторів України і має бути теж в майбутньому військовою батьківщиною всіх українців. Тим-то поняття «галицька» стало завузьке, і з цих міркувань райхсфюрер наказав перейменування на «українська ч. 1». Відповідно змінили і присягу для українців, додавши до тексту слова: «...за визволення мoйого Українського Народу, мoєї* Української Батьківщини».

Недалека віддаль від українських Карпат спонукала дивізійників до переходу в УПА — у Словаччині 200 з них дезертирувало.

Стосунки з цивільним словацьким населенням були прекрасні. Після ближчого ознайомлення й вияснення, чому українці опинилися в дивізії «Галичина», словаки запрошували вояків в гостину, на танці. Крамниці були переповнені товарами, тільки бракувало словацько-українських стосунків...

Дивізія «Галичина» знову стала боєздатною й очікувала наказу про нове призначення. 21 січня прийшов наказ про негайне переміщення — до Штірії — пішим маршем. Дивізія підпорядковувалася тилловому командуванню (вищому фюрерові СС і поліції у Любляні).

Дивізію поділили на три маршові групи. Дві перші маршували бічними шляхами через Білі Карпати, Грац, до Марібора. (Для гарматного полку зробили виняток, і він перемаршував засніжені Білі Карпати головним шляхом). Третя група — автоколона — поїхала залізницею. Проходили 30 — 40 км. денно 3 — 4 дні підряд, опісля був день відпочинку. В районах Граца й Бруна був 8-денний відпочинок, після якого дивізія промаршувала до місця свого призначення вночі, щоб оминати обстріл альянтськими літаками. Дивізії призначили район розташування по обох боках колишнього кордону між Австрією та Югославією, переважно на югославському боці — у Словенії, що належала до рейху — з центром в опанованих партизанами лісистих горах Погор'є, на південь від р. Драва. Марш почався 31 січня, а офіційно закінчився 28 лютого. Проїшли близько 500 км.

Район дивізії полічили на зони й організували охоронне забезпечення, як це було у Словаччині. На терені дивізії діяли переважно комуністичні партизани маршала Тіто й менші кількісно, прихильники

монархії, королівські четники, які у свої околиці не допускали ні німців, ні тітовців. Між четниками й дивізією встановилося “перемир’я” — одні одних не зачіпали.

Першим завданням дивізії було забезпечення безперервного руху транспортів на головному шляху Марібор — Целе, чого вдалося досягнути за 10 днів рішучих дій. Партизанів не знищили, тільки загнали далі в гори.

Вищий фюрер СС і поліції у Любляні Роснер вимагав від дивізії «Галичина» дуже багато. Він планував широкомасштабні акції проти партизанів. Перша акція, у якій брала участь дивізія з двома німецькими полками, відбулася в горах Меніна Планіна, на північ від Любляни. Підрозділи мусили форсованим маршем пройти 100 км, а відтак після кількох годин перепочинку вирушати в гори, що сягали 2 тис. м висоти й були вкриті глибокими снігами. Через чотири дні акція закінчилася без особливого успіху.

Незважаючи на всі перипетії, дивізія продовжувала розбудовувати оборонні укріплення перед Марібором та провадити нормальні заняття.

Тим часом Червона армія прорвала фронт у районі Гляйхенберга та Фельдбаха. Угорські частини, що боронили цей відтинок, в паніці відступали. Наказом групи армій “Південь” від 31 березня 1945 р. дивізію підпорядкували 2-й армії. 1 квітня дивізія Галичина розпочала наступ з завданням закрити прорив.

29-й і 30-й полки, підсилені кожен дивізіоном легкої артилерії, почали наступ на відтинку Гляйхенберг — Фельдбах. На лівому крилі вздовж шляху Гляйсдорф — Фельдбах ішов польово-запасний курінь, а ліворуч від нього рештки дивізії “Вікінг”. Правим сусідом у наступі були частини 3-ї кавалерійської дивізії.

31-й полк форсованим маршем повертався з півдня. Курінь % саперів був зайнятий укріпленням Марібора, а фюзилери ще були підпорядковані 23-й танковій дивізії в районі Радкерсбурга.

Наступ розвивався успішно, але важче було втримати здобутий терен. Почалися протинаступи противника. Під час однієї критичної ситуації на командному пункті дивізії перебував командувач 3-м кавалерійським корпусу. Невідраді повідомлення з фронту так вплинули на нерви Фрайтага, що він, як під Бродами, відмовився від командування дивізією та зняв з себе, відповідальність за її дальшу долю. Командувач не прийняв резигнації Фрайтага й наказав йому залишитися на своєму посту.

Під час боїв з’ясувалося, що українські вояки були добрі в наступах і майже завжди здобували намічену ціль. Зате в обороні були вразливі і їх легко було відтіснити з зайнятих позицій. Тому дивізіюне командування легко обсаджувало перші лінії оборони, а тримало більші резерви в тилу для проти наступу.

Панівні висоти “Stradner Kogel і Gleichenberger Kogel” кілька разів переходили з рук до рук. Врешті фронт стабілізувався і дивізія дістала свій відтинок, який на правому крилі включав замок і село Гляйхенберг, а на лівому доходив до краю Фельдба-ха. Вона успішно його обороняла, незважаючи на те, що амуніція до важкої зброї була обмежена й стріляти можна було тільки за дозволом дивізіюного штабу. У бойові дії не втручалися ні літаки, ні танки обох сторін.

У Словенії та Австрії дивізія Галчина зазнала відносно великих втрат. Зареєстровано 729 убитих українців, переважно у фронтових боях.

У середині квітня з повітряних збройних сил прибуло до дивізії 2500 вояків, усі без зброї, — кілька десятків старшин, кілька літунів, решта переважно підстаршини — техніки обслуговування аеродромів. 1 200 осіб з них приділено до польово-запасного куреня, інших розподілили між частинами дивізії на “піхотне навчання”.

Починаючи з березня 1945 р. з вояків дивізії «Галичина» створили робочий курінь. Його підпорядкували організації Тоск, яка розбудовувала укріплення в околицях Фельдбаха та Граца.

Навпроти дивізії стояв т. зв. 3-й Український фронт Червоної армії, у якому служило багато українців. Почалася жвава пропаганда гучномовцями, летючками, нашіптуванням. Доходило до спілкування та навіть до зустрічей між українцями з обох боків фронту, за що німецьке командування суворо карало. За кожну таку зголошену “допомогу ворогові” вояка притягали до польового суду і вішали.

У квітні до дивізії «Галичина» прибув генерал Павло Шандрук, голова новоствореного Українського Національного Комітету, котрий одночасно був командувачем Української Національної Армії, до котрої мали увійти всі українські частини, що перебували в німецьких збройних силах. Генерал Шандрук був офіцером російської царської армії, вступив до армії УНР, а між війнами служив як контрактний старшина в польській армії і відзначився в обороні Варшави. (Після війни екзильний польський уряд нагородив його хрестом Уїтпі Міікагу). Українці відмовилися вступити до “Комітету визволення народів Росії” під керівництвом російського генерала Власова.

Тому 12 березня Альфред Розенберг, райхс-міністр східних земель, листом до генерала Шандрука підтвердив рішення німецького уряду щодо створення Українського Національного Комітету (УНК) “як єдиного представника українського народу”. У цій декларації також сказано, щоб “українські військові частини з’єднати в українську визвольну армію”. На пропозицію президента Української Народної Республіки Андрія Левицького й інших провідних політичних діячів головою УНК став генерал Павло Шандрук (заступниками — професор Володимир Кубійович і адвокат з Харкова Олександр Семененко). Президія УНК призначила генерала П. Шандрука командувачем Української Національної Армії (УНА). 17 березня 1945 р. УНК видав Декларацію до громадянства”, а генерал Шандрук — окрему відозву до українських вояків, що перебували в німецьких збройних силах.

Генерал П. Шандрук прибув до запасного полку 17 квітня, а 19 квітня — до штабу дивізії на фронті. З ним прибули Вехтер, полковник Бізанц та д-р. Фріц Арльт, референт східних справ у Головшу правлінні СС. Шандрук повідомив Фрайтага про творення Української Національної Армії, до котрої планується включити 1-шу українську дивізію. На командира намічено генерала Михайла Крата. Шандрук привіз синьо-жовті кокарди та тризубці на кашкети. 25 квітня він прийняв присягу, яку провів дивізійний священник о. Михайло Левенець:

“Присягаю всемогу-чому Богові перед Святою Його Євангелією та Животворящим Хрестом, не шкодуючи ні життя, ні здоров’я, скрізь та повсякчас під Українським Національним Прапором боротися зі зброєю в руках за свій Народ і свою Батьківщину — Україну. Свідомим великої відповідальності присягаю як вояк Українського Національного Війська виконувати всі накази своїх начальників слухняно и беззастережно, а службові доручення тримати в таємниці. Так нехай мені в цьому допоможе Бог і Пречиста Мати, — амінь. “

У церемонії присяги брав участь весь 30-й полк, що стояв на відпочинку, та представники усіх інших частин. (Генерал Франтаг на присягу не з’явився). Відвідав генерал Шандрук і фронтову лінію, з цієї нагоди з’явився фоторепортаж у газеті “До Бою”, яка виходила у штабі дивізії.

Генерал Шандрук намагався зібрати всі підрозділи дивізії перед капітуляцією, щоб жоден українець не потрапив у полон до росіян.

Полон і опісля

Приблизно 1500 дивізійників потрапили в американський полон — одна група (більше тисячі) розміщлася в Німеччині, а друга (кілька сотень) — в Австрії. Спочатку полонені перебували під голим небом, а згодом у таборах за дротами. Їх кілька разів переміщували з табору до табору. В полоні хорунжий Юрій Гнатюк створив добрий хор, що давав концерти перед полоненими різної національності. Допомогала їм Українська санітарно-харитативна служба, головно харчами. Переслуховували полонених радянська репатріаційна й польська військова комісії. Нікого насильно не видали та не заарештували.

В Італії — спочатку в Белярії, а згодом в Ріміні — в англійському полоні опинилося понад 10 тис. українців разом з генералом Михайлом Кратом. В цьому таборі при сприянні англійців розвивалося суспільно-громадське життя, працювали знаменитий репрезентативний хор, оркестри, спортивні дружини, преса, матуральні курси під спонсорством Ватикану, інші фахові курси, навіть політичні партії й організації. Особливо опікувався полоненими архієпископ Іван Бучко. Він постарався про стипендії в університеті Мадрида, дозволяв відвідувати табір українським священникам з Рима, між якими були пізніші владика Іван Прашко та кардинал Іван Любачівський.

Радянська репатріаційна комісія почала перепитування кожного в таборі 26 червня 1945 р. Вона навіть добилася того, щоб деяких старшин, що, на її думку, мали вплив на полонених, ізолювати й перенести до т. зв. інтернаціонального табору. 25 серпня 1945 р. полонені не впустили до табору генерала Голікова з радянської комісії та поставили вимогу, щоб комісія переслухо-увала поза табором у присутності англійського офіцера й не переводила до інтернаціонального табору українських старшин. Англійське командування на це згодилося, і комісія припинила свою діяльність в середині вересня. 1 052 полонені зголосилися повернутися на батьківщину.

До 2-го польського корпусу під командуванням генерала Вла-дислава Андерса зголосилося 176.

У травні-червні 1947 р. усіх полонених перевезли до Великобританії. І щойно тоді почали їх класифікувати як військовополонених. В Італії вони вважалися “підданим ворожим персоналом” (Surrendered Enemy Personnel). Полонених розмістили по різних таборах. Вони працювали переважно у сільському господарстві. Восени 1947 р. їх звільнили.

Десятки полонених закінчили університетські студії в Ірландії та Іспанії завдяки стипендіям Католицької акції.

У Річоне (Італія) був жіночий табір, де перебувало 38 полонянок. Під час війни декотрі з них працювали в дивізійному шпиталі, кілька в штабах, були між ними жінки і родичі полонених. Після переїзду до Англії всі вони деякий час працювали у шпиталі для німецьких полонених у Наборні, а згодом перейшли до цивільного життя.

У французьких таборах для німецьких полонених (в тому числі для вояків дивізії) були створені несприятливі умови життя, щоб заохочувати колишніх вояків голоситися до французького чужоземного легіону. Таким чином деякі українці опинилися в Африці чи на війні у В'єтнамі.

Після бою під Бродами полонених старшин більшовики розстрілювали на місці, поранених теж подекуди нищили, наприклад усіх, що були в церкві у с. Княже. Тільки деякі дивізійники змішалися з німецькими полоненими і їх згодом репатріювали до Німеччини.

Всіх інших повезли в Сибір. Найбільше їх потрапило до таборів МВД №283. Управління цих таборів було в Сталіногорську Московської області (начальник полковник Воєчин). У цих таборах було понад 100 тис. в'язнів, між ними й дивізійники, яких привезли сюди приблизно 8 вересня 1944 р. Протягом 1944–47 рр. велося слідство. Половину полонених дивізійників засудили як “ізмінників Родіни”. Решту на підставі спеціальної постанови радянського уряду прокуратура Московської особливої військової округи засудила заочно на 6 років спецпоселення в Сибір.

Спецпоселенці-дивізійники відбували покарання в м. Березовську, біля Свердловська, в Красноярському краї та в Читинській області, де працювали в шахтах золотодобувної промисловості, підпорядкованих МВС СРСР.

Після війни Міжнародний Військовий Трибунал у Нюрнбергу, створений урядами США, СРСР, Великобританії та Франції, судив гітлерівських воєнних злочинців. Він також розглянув діяльність організації СС, включно з формаціями зброї СС. Щодо статусу ненімецьких вояків, то наказом від 26 травня 1944 р. Гімлер заборонив вживати “для членів чужої народності, які сьогодні підпорядковані СС-організаціям, так дорогої нам і високоціненої назви SS-Mann”. Крім цього, юридично є всі підстави вважати, що українська дивізія вийшла з системи зброї СС, коли склала присягу на вірність українському народові (25 квітня 1945 р.) й формально була включена до Української Національної Армії.

Незважаючи на це, були спроби огульно звинувачувати дивізію й її членів, однак усі ці звинувачення були безпідставними. Західні альянти не видали Радянському Союзові жодного дивізійника, хоч цього домагався Сталін.

Після докладної перевірки декретом від 25 вересня 1950 р. канадський уряд дав колишнім воякам Української дивізії дозвіл на постійне поселення в Канаді, відкинувши всі застереження проти них як безпідставні.

У 1986 р., після дворічної докладної перевірки, Канадська комісія по перевірці воєнних злочинців (Commission of Inquiry on War Criminals) під головуванням судді Жюля Дешена у своєму звіті офіційно ствердила: “Сама приналежність до формації СС не є злочином в розумінні міжнародного права, на це мусить бути свідомість злочину або активна участь в ньому. Обвинувачення членів дивізії у воєнних злочинах ніколи не були доказані ані в 1950 році, коли їх вперше висунено, ані в 1984 році, коли їх поновлено, ані тепер перед цією комісією”.

Американський уряд теж дозволив колишнім членам дивізії проживати у США. У справі хорунжого М. Прончака, який емігрував до США, не зазначивши, що служив в Українській дивізії, Найвищий Іміграційний Суд (Іміграційна Апеляційна Рада) у Вашингтоні 9 лютого 1956 р. виніс таке рішення: “Немає нічого такого, що вказувало б на те, що Українська дивізія боролася пропі Сполучених Штатів або їх союзників на західному фронті, навпаки, докази є протилежні. Тому ми заключаємо, що служба в Українській дивізії не була перешкодою в допущенні імігранта до Сполучених Штатів на підставі закону про переміщених осіб”.

У країнах нового поселення дивізійники заснували Братство колишніх вояків 1-ї Української дивізії Української Національної Армії, з відділами в США, Німеччині, Канаді, Австралії, Аргентині. У Великобританії вони стали засновниками й членами Об'єднання колишніх вояків українців. Багато хто з-поміж них відзначився в науковому, релігійному, культурному житті. У 1992 р. в Україні створено Галицьке Братство колишніх вояків 1-ї Української дивізії (“Галичина”) Української Національної Армії, що начисляло понад 700 членів. Усі дивізійники не забувають про мету, з якою пішли до Української дивізії, — становлення і зміцнення незалежної Української держави.

Примітки: в дивізії наказова й командна мови були німецькі. Ступені для чужинецьких з'єднань зброї СС теж були німецькі, наприклад» Wafren-Slurmann (для німецьких СС був SS-Sturmann). У даній праці вживаються українські назви ступенів та українська військова термінологія. Їх неофіційно вживали українські дивізійники, а в полоні в Ріміні комісія з військової термінології їх затвердила: Schütze — стрілець (солдат); überschütze — старший стрілець; Sturmarm — вістун; Rottenführer —

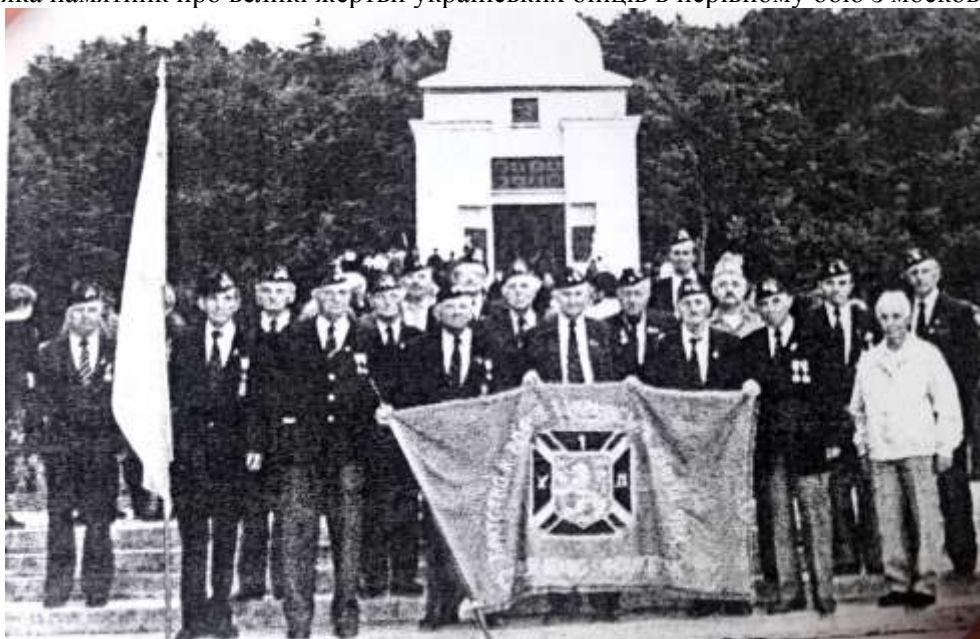
старший вістун; Uuterscharh Qrer — десятник (капрал); підстаршии (сержанти): Standartenjunker — десятник-підхорунжий; Oberscharführer — чотовий (молодший сержант); Hauptscharführer — булавий (старший сержант); старшини (офіцери): Standarten-Obcsijunker — чотовий-підхорунжий; Untersturmführer — хорунжий (лейтенант); Obersturmführer — поручник (старший лейтенант); Hauptstunmführer — сотник (капітан); Sturmbannführer — майор; Obersturmbannführer — підполковник; Standartenführer — полковник; Brigadenführer — генерал-майор; Gruppenführer — генерал-хорунжий; Obergruppenführer — генерал-поручник; Obers Gruppenführer — генерал-полковник; Stabschaführer (функція) — бунчужний (старшина). Підрозділи: курінь — батальйон, чота — взвод, рій — відділення.

З'їзд учасників боїв під Бродами для вшанування загиблих побратимів

На світлинах показано воїнів української дивізії СС «Галичина», що приїхали із за кордонів на зїзд, щоби віддати шану побратимам хто загинув у боях під Бродами з московською ордою п в 1944 р., захищаючи свій край , свою Україну.

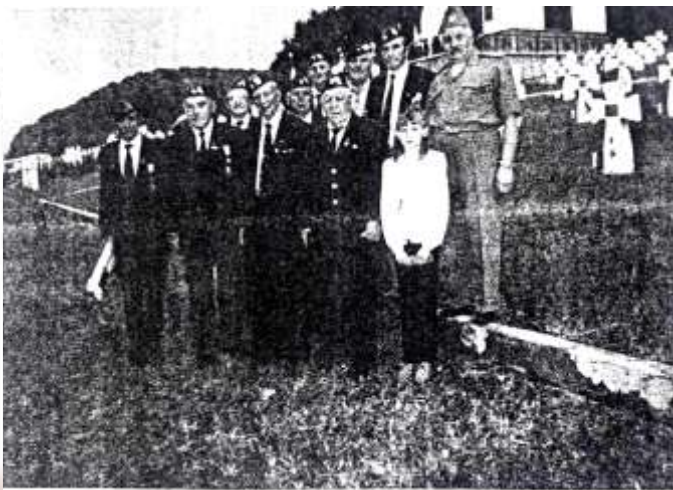
На світлині 98-ми річний ветеран, учасник бойових дій у вогненному пеклі під Бродами в 1944 р., Михайло Мулик, родом із села Горожанка Мостиського району Тернопільської області, член ОУН з 1937 року, голова Станиці, Галицького Братства 1-шої Української Дивізії «Галичина», Української Національної Армії. Івано-Франківськ, 2018р.

У 2004 році, в день 60-річчя пам'яті загиблих побратимів в бою з Червоною Ордою під Бродами для вшанування пам'яті побратимів ззарубіжжя приїхали делегати-дивізійники, хто ще дожив до цих днів, щоби віддати шану побратимам, які полягли на полі боїв за вільну Українську Державу. На світлині показано збудовану в с. Червоне Золочівського р-ну символічну церкву, як пам'ять про героїв-дивізійників, захисників України від Московської неволі. В далі видно Хрести смовлічний цвинтар, яка пам'ятник про великі жертви українських бійців в нерівному бою з московською ордою.

У першому ряді воїнів, другий зліва стоїть голова станиці Галицького Братства 1-ї Української дивізії «Галичина» Української Національної Армії в Івано-Франківську Володимир Малкуш.

На світлині делегати, яких Бог зберіг у палаючому пеклі під Бродами У другому ряді стоїть у літній військовій формі полковник ЗСУ Кардашук Микола, котрий у співпраці із дивізійниками проводить ідеологічну роботу з виховання молоді в національно-патріотичному дусі, за що нагороджений Хрестом 50-ліття Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді і 2-ма грамотами.

На світлині 95–97 річні воїни Української дивізії СС гАличина, кому судилось вижити і вийти з вогненного пекла в боях з московською армією 1944 р. під Бродами. 19 липня 2009 року в день пам'яті 65-річчя великої трагедії на грої Жбир вони вшанувалм пам'ять тих, хто загинув і захищав Україну. Разом з ними, і молоде покоління, і генерал-хорунжий УК «Галицька Січ» М. Кардашук.

На світлині воїни-дивізійники делегати Крайової конференції кладуть квіти до підніжжя пам'ятника Івана Франка, перший зліва стоїть голова станиці «Галицького братства І-ї Української Дивізії «Галичина» Української Національної Армії – Володимир Малкуш, другий – полковник ЗСУ Микола Кардашук, на передньому краю біля прапору рукою надає вказівку заступник голови станці Галицького Братства Михайло Мулик, всі присутні – члени братства, 2001 р.

Богдан Якимович. Збройні Сили України.

У даному розділі автор глибоко розкриває ворожу антиукраїнську політичну і військову тактику московських шовіністів і ГКЛЧПістів, які запланували створення нового фашистського Союзу і знищення України, а також національний дух в народному Русі України; дає глибокий революційно-політичний аналіз подій у процесі відродження Української держави після розвалу СРСР і створення Збройних Сил України, козацтва – захисників незалежної соборної України.

(М.Кардашук)

Основний Закон СРСР

Конституція (Основний закон) тодішнього СРСР, прийнята 7 жовтня 1977 р., виключала будь-яку реальну спробу місцевого самоврядування. Її гідним відбитком стала ухвалена 20 квітня 1978 р. Конституція (Основний закон) Української РСР, де вже не знайшлося місця для Міністерства оборони, яке існувало бодай на папері у “добрежневській” конституції. Отже, Основний закон зразка 1978 р. остаточно усунув формальне право України мати власне військо.

З початком горбачовської перебудови мало що змінилося — Україна, здавалося, міцно стоїть на сторожі ідеї “єдиної неподільної”. Потрібна була хоч якась структуралізація суспільства, створення опозиційної до Компартії України сили. Цією силою став Народний Рух України за перебудову, установчий з'їзд якого відбувся 8—10 вересня 1989 р. у Києві.

І хоч у програмі Руху, ухваленій установчим з'їздом, про армію, за винятком тез про конверсію військово-промислового комплексу і екологічного контролю з боку республіки над територією розміщення військових частин, не йшлося, треба констатувати безперечний факт — легалізація першої опозиційної до існуючого режиму організації стала початком боротьби за відновлення українських Збройних Сил, яку умовно можна поділити на такі періоди:

1-й: 1989 р. — 16 липня 1990 р. — проникнення у широкі маси ідеї незалежності Української держави у різноманітних формах і створення різних організацій, що починають ставити у своїх програмних документах питання відновлення українського війська;

2-й: 16 липня 1990 р. — 24 серпня 1991 р. — інтенсивні пошуки шляхів започаткування Збройних Сил України після прийняття Декларації про державний суверенітет України, де проголошено: Україна має право на власні Збройні Сили;

3-й: від 24 серпня 1991 р. — відновлення і реальне будівництво Збройних Сил України після Акту проголошення незалежності України.

Ідея створення української держави та відновлення Збройних Сил(1988–16 липня 1991 р.)

Рух за відродження власних Збройних Сил, реформацію імперських формацій та створення національних армій розгортався в залежності від загальних процесів національно-державного розвитку, зрілості, чисельності громадсько-політичних організацій. Не дивно, що найшвидше ці процеси розпочалися у країнах Балтії. Міжвоєнна незалежність цих держав дала змогу у нормальних умовах виростити ціле покоління національно свідомих людей, тоді як Україна спливала кров'ю своїх кращих синів і дочок: західна частина — у боротьбі проти польських окупантів, Наддніпрянина — в лабетах більшовицького терору.

Уже в 1988 р. в країнах Балтії відбулися масові мітинги з вимогами: “вивести окупаційні війська”. Розгортали активну діяльність самодіяльні організації “Женева-49”, “Вогненний хрест”, “Ліга жінок” (Латвія), Ліга вільної Литви, видавалися великими тиражами, в т.ч. російською мовою, незалежні видання.

Дуже активні громадські організації виникли і в Україні. Вони розпочали бойкотування військкоматів, організували публічне спалення військових і партійних документів. Юридичною підставою таких дій була стаття 51 Женевської конвенції 1949 р., яку підписав Радянський Союз і за якою держава-окупант не може змушувати громадян окупованої території служити в армії країни-окупанта. Водночас розпочався рух за відновлення національної символіки, що стало могутнім чинником національного єднання народів. Подібні дії проводила і національна гвардія Молдови, а в республіках Закавказзя у 1990 р. відразу ж розпочалося створення національних військових формувань, що суперечило чинній конституції.

Уже наприкінці 1989 — на початку 1990 рр. Верховні Ради країн Балтії ухвалили законодавчі акти про проходження військової служби своїми громадянами на власній території. Йшов масовий запис

добровольців у Литві для служби у силах охорони краю, створилося кількатисячне збройне формування у Вірменії, а сусідня з Україною Молдова сформувала 30-тисячний загін карабінерів.

У другій половині 1989 р. по Україні прокотилася хвиля мітингів, почали з'являтися гасла “Геть окупантів з України”. У західних областях тисячі людей пікетували військкомати і призовні пункти. А в січні 1990 р. група львівських військовиків запасу (11 осіб) прилюдно знищили свої військові квитки, заявивши, що вони не відмовляються служити власне своїй Батьківщині і виступають за те, щоб їхні діти мали можливість захищати цю Батьківщину у складі національних збройних формувань. Ініціатором таких акцій були УГС, РУХ, СНУМ.

Усвідомивши, що саме західні області України є активним носієм ідеї української державності, Москва і офіційний Київ почали шалено протидіяти демократичним суспільно-політичним процесам, які там нуртували. Увечері 1 жовтня 1989 р. у Львові загін міліції спеціального призначення жорстоко розігнав демонстрацію, що прямувала до міського відділу внутрішніх справ. Після цього кривавого побоїща при Львівській крайовій організації Народного Руху України було утворено легальну парамілітарну структуру, статут якої розроблено на основі “Положення про ДНД по охороні громадського порядку” та “Положення про Львівський загін підтримки громадського порядку”. Згодом цей загін дістав назву “Варта Руху”, брав участь у підтриманні порядку під час масових демонстрацій у Львові та Києві, проведенні “живого ланцюга” зі Львова до Києва 21 січня 1990 р.

Наприкінці січня 1989 р. у Києві відбулася нарада СНУМу, у якій взяли участь делегати з Київської, Львівської, Тернопільської, Рівненської, Чернівецької і Хмельницької областей. Тут було погоджено загальні принципи діяльності і основних програмних засад і визнано за необхідне розпочати загальнореспубліканську кампанію протесту проти служби молоді за межами України. 22—23 лютого 1990 р. у деяких містах пройшли масові мітинги-маніфестації. Гасла, що їх несли маніфестанти, були різні, але всі вони зводилися до одного — “Геть окупантів з України”.

Українська Гельсинська Спілка, Рух, студентські братства і СНУМ у лютому-березні 1990 р. провели акції протесту, спрямовані проти використання українських юнаків у кривавих сутичках в Азербайджані, Вірменії, Душанбе. У них взяли участь рідні загиблих воїнів, учасників різноманітних локальних конфліктів, спровокованих більшовицьким режимом в останні роки. “Хто вбив мого тата?” “Хто відповість за 14 143 загиблих?” — такі риторичні запитання задавали, наприклад, учасники мітингу у шахтарському місті Нововолинську.

Під впливом ідей демократизації різко зросла кількість ухилів від призову на військову службу. Восени 1989 р. в цілому по тодішній імперії ухилилося від призову 6,5 тис. осіб, що більш ніж у 6 разів перевищувало показники попереднього року. На території ПрикВО кількість відмовників у порівнянні з попереднім роком зросла у 10 разів.

За ініціативою товариства “Спадщина” 7 лютого 1990 р. у Львові відбувся збір ініціативного комітету за створення Українських Збройних Сил. Відзначалося, що Українська Народна Республіка була окупована військами РРФСР у 1919 р. і з того часу перебуває у колоніальному стані. Комітет ставив собі за мету домагатися проходження служби мешканцями України тільки на її території, права користуватися в армії українською мовою; утворення Міністерства захисту України, заміни присяги на вірність урядові СРСР присягою на вірність народові України, надання можливостей для проходження альтернативної військової служби, створення умов для поступового переходу на професійні українські Збройні Сили, доступу до військових формувань преси, духовенства та представників громадських об'єднань, категоричного засудження і недопустимості використання війська проти власного та інших народів, окупації чужих територій. Резолюція визначила кінцеву мету Комітету — “створення професійних українських Збройних Сил на території Самостійної Соборної Української Держави” як гаранта майбутньої повної її демілітаризації. Збір схвалив також “Програмні постанови Комітету за утворення Українських Збройних Сил (УЗС)”. У документі констатовалося:

- усі військові округи, а також частини округів РРФСР, БРСР, М РСР, що знаходяться на території України, разом з усім військовим майном мають бути передані урядові України;
- має бути сформовано Міністерство захисту України;
- всі військові дійсної служби РА - не громадяни України мають бути передислоковані поза її межі;
- українські Збройні Сили від рядового вояка до міністра мають присягти на вірність українському народові та підкорятись Українському уряду та Міністерству захисту України.

Далі в програмних настановах відзначалося, що Комітет державної безпеки має бути реорганізований і переорієнтований в Службу Безпеки України, а для цього потрібно створити комісію при Верховній Раді, яка цю реорганізацію мала б здійснювати. Щодо Міністерства внутрішніх

справ, то пропонувалося цю установу на теренах України розформувати і перейти на структури федеральної та муніципальної міліції. Всі зусилля Комітету за утворення УЗС, СБУ та регіональної поліції мали ґрунтуватися на українському громадянстві і бути відображені в законі “Про громадянство України.” Комітет обстоював ще один дуже важливий пункт: служба в лавах САДБ та УВД для представників інших національностей не може враховуватися як термін проживання в Україні.

Серед стратегічних завдань, які ставив перед собою Комітет, був бойкот Міністерства оборони СРСР, пропаганда програмних засад серед усіх верств населення України і світового українства, очолення руху відмовників України.

Комітет опрацював також рекомендації призовникам і військовозобов'язаним, які документально відмовлялися від служби в окупаційних військах СРСР та зразок заяви міністрові оборони СРСР з посиланням на Женевську конвенцію (1949).

Фактично ще з осені 1989 р. у Харкові почала зароджуватися організація, яка теж ставила собі за мету відродження українського війська. Як Український військовий комітет вона оформилася 7 квітня 1990 р. Її очолив кадровий військовик капітан Петро Недзельський. Комітет ставив собі за мету утворення на конституційних засадах національних Збройних Сил, які планувалося творити шляхом перебудови на засадах розумної достатності, розташованих в Україні з'єднань Радянської армії. Передбачалося, що комітет розгорне роботу у таких напрямках:

1. Пропаганда ідеї створення Національних Збройних Сил та її обґрунтування.
2. Студювання української історії, відновлення військових традицій та їх пропаганда.
3. Співдіяльність із народними депутатами УРСР та СРСР від України.
4. Захист прав військовиків та військовозобов'язаних громадян УРСР.

Аналогічні напівлегальні комітети були створені також у Києві й Житомирі. Та особливо активна діяльність по відновленню Українських Збройних Сил велася у Львові. У приміщенні Львівського відділення Спілки письменників України 20 червня 1990 р. проведено конференцію, на якій було схвалено статут, обрано координаційну Раду. До її складу увійшли представники СНУМу, “Спадщини”, УРП, “Пласту”, Союзу українок, Меморіалу, ДСУ, Товариства української мови ім. Т. Шевченка та ін. Статут зареєстрували в новообраних демократичних органах місцевої влади 17 липня 1990 р. Отже, комітет став першою легальною парамілітарною організацією, що відкрито декларувала боротьбу за відродження української армії. Його членами стали військовики, старшини запасу, які на той час вже виступили на громадську і політичну арену. Розпочалося налагодження зв'язків з Києвом, Харковом, Житомиром, Тернополем, Чернівцями, Кривим Рогом, Ужгородом та іншими містами, а також з демократично настроєними старшинами військових частин і штабів, що дислокувалися в Україні.

Але якщо демократична влада у Західній Україні сприяла розгортанню руху за відродження української армії, Харківський комітет працював у значно складніших умовах. На капітана П.Недзельського чинився шалений тиск з боку промосковськи настроєних чужих і своїх яничарів, з якими він служив. Ураз одного з найдисциплінованіших офіцерів стали характеризувати з якнайгіршого боку і восени 1990 р. звільнили з армії.

Чорнобильська катастрофа загострила ще одну серйозну проблему, яка мала безпосереднє відношення до дислокації в Україні частин і з'єднань Радянської армії, а саме проблему охорони довкілля, в т.ч. і від ядерної зброї. Різні військові об'єкти викидали в атмосферу маси отруйних речовин, занечищували підземні води, під час військових маневрів господарству завдавалися значні збитки. За окремими даними, військові частини, об'єкти і полігони в республіці займали 700 тис. га угідь і 300 тис. га лісів. Рух “зелених” вимагав встановлення екологічного контролю над діями військових, відшкодування імперським військовим відомством завданих природі збитків. Прикладів хижацького ставлення армії до природи чимало: полігон ВПС для бомбометання в реліктовій частині масиву “Медобори”, будівництво Пістрялівської радіолокаційної станції на Закарпатті. Під тиском громадськості Закарпатська обласна рада і Верховна Рада України ухвалили постанови про заборону цього будівництва. Однак рупори імперії “Правда”, “Известия”, “Красная звезда” розпочали публікацію матеріалів про конечну необхідність цієї станції і повну безпеку людей та довкілля. Об'єкт продовжували будувати. І лише нові протести змусили військових припинити зведення станції.

В Україні, як і в інших республіках тодішнього СРСР, розпочалася кампанія за ліквідацію політорганів в армії. Приводилися різні дані про їх питому вагу в особовому складі. За твердженням газети “Эхо” (Житомир, травень 1990 р.), “політпрацівники склали 8% старшинського складу Радянської армії. Ідею розпуску політорганів підтримали шахтарі Донбасу. В резолюції політичного страйку, опублікованій газетою “Вечерний Донець” (1990, 13 липня), шахтарі виступили за скасування політорганів у армії.

Треба відзначити, що у своїх перших програмових документах-маніфестах і деклараціях боротьбу за відновлення національних Збройних Сил однозначно підтримали УРП, ДемПУ, Українська Національна партія, Українська християнсько-демократична партія, Українська міжпарламентська Асамблея. Обминули це питання Партія демократичного відродження України, ліберально-демократична партія України, Об'єднана соціал-демократична партія України, Українська народно-демократична партія, Українська селянська демократична партія.

Таким в загальних рисах був перший період боротьби за відновлення Збройних Сил України, що характеризувався проникненням у широкі маси ідеї державної незалежності і усвідомлення того, що без власної армії не може бути незалежної держави.

На шляху до реалізації ідеї будівництва Збройних Сил України (16 липня 1990 р. – 24 серпня 1991 р.)

Вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад народних депутатів, які пройшли навесні 1990 р., були першими за всю історію колишнього СРСР, коли опозиційні сили змогли обрати своїх представників як до найвищого республіканського органу, так і до органів місцевого самоврядування. КПУ — КПРС в західних областях України зазнала нищівної поразки, з Львівщини до Верховної Ради не пройшов жоден ставленик комуністів. Депутати-патріоти сформували парламентську фракцію, яку назвали Народною Радою і яку очолив академік Ігор Юхновський.

16 липня 1990 р., здолавши одчайдушний опір проімперських сил, Верховна Рада ухвалила “Декларацію про державний суверенітет України”, де юридично закріплено право України мати власні Збройні Сили. У третьому розділі цього важливого документа проголошено, що “Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу”, а в дев'ятому розділі, що має назву “Зовнішня і внутрішня безпека”, записано: “Українська РСР має право на Збройні Сили. Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами України.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території республіки і не можуть використовуватися у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР. Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійною нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. А вже через кілька днів було ухвалено постанову “Про проходження військової служби громадянами Української РСР і використання працівників правоохоронних органів за її межами”.

Радянська армія в цей час все більше розкладалася. “Дідівщина” й інші огидні явища (протекціонізм і корумпованість офіцерського складу, втручання війська у міжнаціональні конфлікти) розхитували її зсередини. У геометричній прогресії зростала кількість тих, хто хотів служити виключно в межах України. Активізувалася діяльність комітетів солдатських матерів. На численних мітингах матері зверталися до правлячих в Україні структур з вимогами повернути українських юнаків для проходження служби на рідних теренах. І для цього було дуже багато підстав: загострення національних відносин у військових підрозділах, а найгірше — цілеспрямований терор проти солдатів-українців. Особливо це стосувалося контингенту, який набирался з західних областей України — шовіністи ніяк не могли змиритися з тим, що цих юнаків не можна залякати так, щоб вони позбулися усвідомленого почуття національної гордості й українського патріотизму. В Україну привозили у цинкових трунах буквально закатованих вояків, почастишали випадки самогубств. Поширилось дезертирство, що закінчувалося суворими дисциплінарними заходами з боку командування. Треба нагадати, що кара за втечі була страшною — хлопців направляли в так звані дисциплінарні батальйони, де вони перебували разом з тими, хто був засуджений за кримінальні злочини. Картина, змальована на І з'їзді Об'єднаної Співки Солдатських матерів України, була гідна пера Данте. Статистика “небойових втрат” від знущань і самогубств жахала. В одному з інтерв'ю у вересні 1990 р. голова ОСМУ Л.Трухманова навела такі цифри: за усі роки війни в Афганістані з Запорізької обл. загинуло 12 осіб, а за цей час серед тих, хто проходив службу на терені СРСР, — 112, за вісім місяців 1990 р. внаслідок моральних і фізичних знущань на національному ґрунті загинуло 14 юнаків з Івано-Франківської обл.

Про справжні масштаби трагедій в Радянській армії свідчили також результати роботи президентської комісії, опубліковані наприкінці 1991 р.: у Збройних Силах СРСР у мирний час щороку гинуло 6600 юнаків, тобто практично майже ціла дивізія. З них 20% закінчували життя

самогубством (серед цивільного населення кількість самогубців складає 1,37%), майже стільки ж вмирало від серцево-судинної недостатності. А смертей від виразки шлунку в армії було у 3 тис. разів більше, аніж серед однолітків на цивільному становищі. Окрім цифр загальних втрат та кількості самогубств до решти статистичних даних слід ставитися також з певним застереженням, оскільки винних, як не парадоксально, у загибелі не було, розслідування не проводилося, то ж не відомо, чи смерть наступала справді від тих хвороб, які зазначалися в документах. Провина за трагедію списувалася на мертвих — це було “золоте правило” доблесної Радянської армії. Кожен четвертий з загиблих був з України: щороку небойові втрати перевищували повноцінний армійський полк, гинув цвіт української нації.

2 жовтня 1990 р. українське студентство розпочало політичне голодування на майдані Незалежності (тоді ще площі Жовтневої революції) у Києві. І однією з вимог, які ставили студенти, було домогтися проходження військової служби на території України. Виняток робити хіба для тих, хто цього сам забажає і напише відповідну письмову заяву.

Політичне голодування українських студентів мало величезний резонанс в світі, і Верховна Рада змушена була задовольнити їхні вимоги. Прийнята ухвала стверджувала, що відтепер громадяни України можуть служити поза її межами тільки при їх добровільній згоді. До 31 грудня 1991 р. мали бути прийняті закон про проходження військової служби громадянами України, закон про альтернативну військову службу, а для реалізації вимог цих законів передбачалося створити відповідні державні структури.

Свій варіант розв'язання проблеми призову і проходження військової служби Верховна Рада республіки довела до відома військового відомства тодішнього СРСР, де все це викликало глухий опір. Правда, Міністерство оборони дало згоду, щоб весняний призов до будівельних частин залишався в Україні. Ні до чого не домовилися на листопадовій нараді в Кабінеті Міністрів України, куди прибули голови облвиконкомів, начальники штабів військових округів та обласних військових комісаріатів. Непоступливість московських військових чиновників змусила уряд республіки 12 листопада 1990 р. припинити відправлення новобранців за межі республіки аж до прийняття союзними органами відповідних ухвал, що враховували б вимоги законодавчих актів нашої республіки з цього питання. Водночас була поставлена ще одна вимога до Москви — не скеровувати тих громадян України, які проходять вже службу, в зони міжнародних конфліктів. І хоч згоду на це було отримано (призов цього року був під загрозою зриву, тому доводилося рахуватися з вимогами Києва), однак армійські чиновники свої зобов'язання перед Україною дуже часто не виконували.

Активно включився у всі процеси, що проходили в українському суспільстві, і Львівський громадський комітет за відродження Української Національної Армії. Восени 1990 р. вийшов перший номер (на жаль, єдиний) його друкованого органу — газети “Кріс”, де було вміщено заяву-звернення “До Верховної Ради України”, в якій, зокрема, ставилася вимога негайно створити Міністерство оборони, реорганізувати війська МВС в Національну гвардію, підпорядковану Верховній Раді України, заборонити в армії діяльність КПРС.

За участю державних і громадських організацій вперше за післявоєнний період Комітет 14 жовтня відзначив свято Покрови як День українського війська з великою академією-концертом у Львівському театрі ім. М. Заньковецької.

У жовтні 1990 р. у Львові проведено напівлегальне засідання членів різних громадських організацій України, що ставили собі за мету відродження Українських Збройних Сил. На цьому засіданні намітилося два підходи до вирішення теоретичних і практичних проблем відродження українського війська.

1) творення власної армії Верховною Радою;

2) творення паралельних щодо Радянської армії Збройних Сил, за зразком країн Балтії та Закавказзя. Більшість підтримувала перший шлях, а оскільки ці засадничі проблеми були дуже важливими, вирішено провести з цього приводу у Києві науково-теоретичну конференцію.

Важливою віхою боротьби за відновлення української армії стали Другі Всеукраїнські збори Руху, які проходили в Києві 25 — 28 жовтня 1990 р. У звітній доповіді Івана Драча багато уваги приділялося військовій проблемі, констатувалося, що ніхто в Україні, навіть і найвищі московські ставленики, не знають, скільки коштів вона віддає на утримання найбільшої у світі армії, скільки фактично є війська на території. Приводилася стара пруська мудрість: народ, який не має власної армії, буде годувати чужу. На Зборах прозвучав заклик провести з'їзд українських офіцерів, Верховній Раді пропонувалося створити Військовий комітет України, який би займався створенням Української Національної Армії (УНА), військовим рекомендувалося організувати ініціативні групи УНА у кожному підрозділі.

А найголовніше — було відзначено, що в суспільстві ідея УНА достатньо визріла і що час переходити до практичних дій.

У результаті вже на першу сесію Великої Ради Руху, яка відбулася 1 грудня 1990 р., було подано концепцію Збройних Сил України. У першій її частині, яка складалася з двох розділів: “Військово-політична ситуація в СРСР” та “Політичні і державно-правові аспекти створення Збройних Сил України”, аналізувалася ситуація, що складалася тоді в суспільстві, застарілість військової доктрини СРСР і її облудність. У третьому розділі, що називався “Принципи побудови Збройних Сил України на перехідний період”, пропонувалося три шляхи вирішення проблеми:

1) створення власних Збройних Сил паралельно до існуючого угруповання Радянської армії та домагатися його розпуску і розформування. Цей шлях вів до загострення конфронтації, мав інші серйозні соціально-економічні хиби, і його відкинули;

2) створення власної армії шляхом послідовних радикальних рішень, які мала би ухвалити Верховна Рада України. Цей шлях вимагав єдності всіх політичних сил в Україні і в її Верховній Раді, а такої єдності не було, тому й його визнали нереальним;

3) розумні компроміси між різними політичними силами на основі Декларації про державний суверенітет з урахуванням ре- 'альних можливостей для еволюційного перетворення угруповання Збройних Сил СРСР на території України в Збройні Сили України зі збереженням бойової готовності і обороноздатності краю.

При виборі цього третього шляху реально окреслювалися такі аспекти майбутньої діяльності:

1) створення за вимогою Верховної Ради України головного командування угруповання ЗС СРСР на території України, яке в питаннях життєдіяльності військ погоджує усі проблеми з Верховною Радою Республіки.

2) створення при Верховній Раді України депутатської комісії з питань оборони та безпеки.

3) створення при Кабінеті Міністрів України військового відомства, що формує військовий комісаріат, займається призовом, комплектуванням територіальних частин і з'єднань на базі існуючого угруповання союзних військ з перепідпорядкуванням їх Україні; взаємодія з Міністерством оборони СРСР, в тому числі і в оперативно-тактичних питаннях; вироблення військової доктрини України.

4) Верховна Рада бере під свою юрисдикцію всі війська, які розташовані на території України.

Існував ще один аспект вирішення даної проблеми, який відрізнявся від викладеного тим, що справа починалася зі створення Верховною Радою України депутатської комісії з питань оборони і безпеки, а утворення головного командування угрупованні ЗС СРСР на території республіки не передбачалося.

У концепції обґрунтовувалася необхідність прийняття Верховною Радою України пакету законів про службу в ЗС СРСР громадян України, про статус ЗС СРСР на території України, про військово-промисловий комплекс республіки.

У січні 1991 р. у Львові було проведено нараду Комітету за відродження Збройних Сил України, на якому було погоджено концепцію творення власної армії і вирішено передати її до Верховної Ради України. Для глибшого осмислення теоретичних і практичних засад відродження українського війська вирішили провести у Києві представницьку конференцію, до участі в якій залучити військовиків, громадських та державних діячів, фахівців-істориків. Конференція отримала назву “Зовнішня і внутрішня безпека України. Концепція Української армії та пошуки шляхів її створення”, а співорганізатором її, крім Ради Колегії Руху і Комітету за відродження Збройних Сил України, стали Народна Рада Верховної Ради України та Асоціація демократичних Рад України.

Конференція проходила 2 — 3 лютого 1991 р. в актовому залі Спілки письменників України.

На конференції вперше відкрито велася предметна розмова за участю фахових військовиків про реальні шляхи будівництва Української армії. Всі сходилися на тому, що майбутня армія має бути департизована й професійна і коштуватиме українському народові значно дешевше, аніж існуюча імперська армія.

Переважною більшістю голосів було ухвалено Звернення до Верховної Ради України, узагальнену концепцію створення УНА, рекомендації-пропозиції “Звернення до військовослужбовців, що проходять службу в Україні”. Верховній Раді пропонувалося відновити Міністерство оборони республіки, розпочати працю над створенням Збройних Сил України, ухвалити рішення про статус військ СРСР на території України, розпочати підготовку законів про оборону та про конверсію ВПК.

Перший головнокомандувач Збройних Сил України, Президент України Леонід Кравчук. Яворівський полігон, березень 1994 року.

У “Зверненні до військовослужбовців, що проходять службу на Україні” було ретельно роз’яснено позицію українських демократичних сил щодо стану, який склався у Радянській армії, пояснено необхідність створення власних Збройних Сил України.

Пакет ухвалених конференцією документів було вручено депутатам Верховної Ради України, але вони на той час розглянуті не були і залишилися хіба як пропозиції від опозиційної меншості. А компартійна преса, не надрукувавши документів конференції, засудила саму ідею про будівництво ЗС України. Агонізуюча імперія, розуміючи, що весняний 1991 р. призов рекрутів буде провалений, пішла на аморальні кроки. 20 лютого 1991 р. Кабінет міністрів СРСР видав сумнозвісну Постанову №46, згідно з якою військовики строкової служби, які за власним бажанням (без згоди батьків!) йшли служити на охоплену конфліктами землю Закавказзя, купувалися дешевими подачками — 250 крб. щомісячно упродовж першого року служби і 270 крб. — на другому році. А якщо залишиться живим, то під час демобілізації рядовик чи сержант отримував вихідну допомогу у розмірі 550 крб. На жаль, були хлопці (переважно зі східних областей України), які спокусилися цими облудними обіцянками.

Вже 28 квітня 1991 р. під тиском опозиції Верховна Рада України обрала комісію з питань оборони і державної безпеки (голова В.Дурдинець). Було призначено також і міністра з питань оборони і державної безпеки. Ним став Євген Марчук.

Весна — початок літа 1991 р. пройшли під знаком подальшого поширення ідеї будівництва національних Збройних Сил. Наприкінці липня 1991 р. було вирішено провести Перший з’їзд офіцерів — громадян України. Його ініціаторами стали Рада Колегій Народного Руху України та Колегія з військових питань, а співорганізаторами Комісія з прав людини Верховної Ради та Народна Рада Верховної Ради. Перший (або, як його ще називали, четвертий, бо в часи Визвольних змагань їх було проведено три) з’їзд офіцерів України розпочав роботу 27 липня 1991 р. в Будинку вчителя (колишній будинок Центральної Ради).

Було ухвалено “Заяву з’їзду офіцерів — громадян України”, основний документ, в якому проаналізовано військово-політичну ситуацію і принципи побудови національної армії, заходи з соціального захисту військовиків і пропозиції з цих питань Верховній Раді України. Також було схвалено “Звернення учасників з’їзду офіцерів — громадян України до Верховної Ради УРСР”, в якому вимагалось прискорити творення національної армії, “Звернення до офіцерів — громадян України, які проходять службу на чужині”, “Про міліцію”, протести на ім’я Президента СРСР М. Горбачова, голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука та Міністра оборони СРСР Д.Язова, командування Чорноморського флоту з приводу переслідування з політичних мотивів морського офіцера Ігоря Тенюха.

На світлині президія І-го зїзду українських офіцерів-патріотів, що відбувся 27 липня 1991 ро, в Києві, на якому створено Спїлку офіцерів України і вибрано голову СОУ Вілена Мартиросяна, який стоїть другий справа. З лївої сторони першим стоїть капїтан ІІ рангу Морських сил Іван Мирїнчик – член виконкому СОУ, голова Спїлки офіцерів в Івано-Франківській областї. (М. Кардащук)

Делегати І-го зїзду 1991 року українських офіцерів-патріотів, які прибули в цивільній формї, щоб менш помітно було для КДБ. У першому – підполковник Микола Кардащук, голова комїтету ВПВМ

Зїзд утворив Спїлку офіцерів України, схвалив її статут, обрав виконавчий комїтет СОУ в складї 47 осіб, її головою на альтернативній основї обрали полковника Білена Мартиросяна, народного депутата СРСР.

Можливо, що могутні процеси відродження національної армії України спричинили прискорення антидержавного заклоту у Москві 19 серпня 1991 р. Спроба антидержавного перевороту наочно показала керівництву України і її парламентовї, що Україна не має чим захищати свій конституційний лад і власний суверенїтет. Але цей заклот став могутнім катаїзатором, що дав змогу негаїно проголосити Україну незалежною державою, а творення Збройних Сил України стало реальністю.

Реальне будівництво Збройних Сил України після 24 серпня 1991 року. Перший етап до 3 січня 1992 року

У день великого християнського свята схїдних церков Преображення Господнього 19 серпня 1991 р. найреакційнїша частина московської верхївки оголосила свїтовї, що влада в імперїї перейшла до рук так званого ГКЧП, який по-українському розшифровувався як Державний комїтет з надзвичайного стану. Своїми декретами гекачепїсти призупинили законодавчі акти найвищих органів союзних республїк, проголосили чинними лише закони СРСР. Над Україною нависла не лише небезпека втрати навїть того куцого і формального суверенїтету, якого вона добилася за останні два роки, але і смертельна загроза кровопролиття. Адже у своїх далекосяжних задумах заклотники розраховували на підтримку Збройних Сил СРСР, які на той час характеризувалися такими даними (на 1 січня 1990 р., Известия, 1991,7 верес.):

Загальна чисельність, чол.	3 млн. 993 тис.
Танки, шт.	63 900
Бойовї машини пїхоти й інша панцерна технїка, шт.	76 900
Мїжконтинентальнї балїстичнї ракети, шт.	1 398
Балїстичнї ракети на пїдводних човнах, шт.	940
Атомнї пїдводнї човни, шт.	113

До Києва прибув один з найактивнїших і найреакційнїших московських заклотників, командувач сухопутними військами СРСР генерал армії Варенніков, який тривалий час командував військами Прикарпатської військової округи. Невдовзі перед заклотом він досить часто наїжджав в Україну, в тому числі і в захїднї областї, доходив до того, що вираховував кїлькїсть українців у військових підрозділах і частинах ПриКВО. Вранці 19 серпня генерал Варенніков, захопивши для підтримки першого секретаря ЦК Компартії України Гуренка, командувача Київської військової округи генерала Чечеватова та начальника політуправлїння КВО генерала Шарїкова, в ультимативній формї вимагав

підпорядкування анти конституційному комітетові від голови Верховної Ради України Л. Кравчука, а також введення надзвичайного стану в західних областях України.

Та заколотники зустріли могутній спротив з боку нового керівництва Росії.

Вже 21 серпня стало ясно, що дні існування ГКЧП є ліченими. Скликаний нарешті 24 серпня 1991 р. український парламент, скориставшись розгубленістю депутатів-комуністів, ухвалив Акт проголошення незалежності України. Того ж дня Верховна Рада тепер уже незалежної держави ухвалила постанову “Про військові формування на Україні”.

Оскільки це перший документ, який стосується створення національних Збройних Сил, та приведемо його повністю.

“Верховна Рада постановляє:

Підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території республіки, Верховній Раді України.

Утворити Міністерство оборони України.

Урядові України приступити до створення Збройних Сил України, республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів і Національного банку України”.

Отже, проголосивши незалежність, Україна правовим шляхом розпочала творити свої Збройні Сили.

Тепер вже новоявлені російські демократи побачили реальну загрозу існуванню імперії — до Києва терміново прибуває делегація російського парламенту на чолі з мером Ленінграда А. Собчаком. Але могутній народний здвиг, який зібрався на заклик Народного Руху України, охолодив московських агітаторів і дав їм зрозуміти, що рішення України стати на шлях незалежності є остаточним.

Треба віддати належне керівникам демократичних Рад Західної України — одразу ж після заколоту у Львові було оголошено запис добровольців у Національну гвардію, до якої у перший день записалося близько 30 старшин-українців.

А 26 серпня в будинку № 4 по вул. Вірменській почався організований запис добровольців. Вже через день ініціативу львів'ян підтримали старшини-патріоти у Тернополі, Одесі, Івано-Франківську, до Львова прибували старшини з Волині, Севастополя, Запоріжжя. Того ж дня Указом Президії Верховної Ради України військовий комісаріат Криму, обласні і районні військові комісаріати підпорядковуються Міністерству оборони України та виконкомам відповідних Рад народних депутатів. У столиці ще у перші дні державного заколоту Народна Рада організувала зустріч з командуванням Київської військової округи. Зробили спробу викликати генералів на відверту розмову. Та всі вони, за винятком командувача 17-ї повітряної армії генерал-майора авіації Костянтина Морозова, ухилилися від прямої відповіді. Складалося враження, що в будь-який момент генерали виконуватимуть накази з Москви.

На II-му з'їзді СОУ, який відбувся в листопаді 1991 р., був присутній перший міністр оборони України Костянтин Морозов, який сидить у президії четвертий праворуч. Ліворуч, другий сидить голова СОУ Вілен Мартиросян. На з'їзді було 1053 делегатів вже у військовій формі. У третьому ряду у вишній сорочці – підполковник Кардашук Микола, голова Комітету ВПВМ

У Верховній Раді 29 серпня 1991 р. відбулася робоча зустріч з командувачами військових округів, флоту, армій, командирами військових з'єднань, які дислокувалися в Україні. У цій зустрічі взяв участь Голова Верховної Ради України Л. Кравчук, центральне військово-відомство з Москви представляв начальник Генштабу ЗС СРСР генерал армії В. Лобов. Було досягнуто домовленості, що Кабінет Міністрів і Комісія Верховної Ради з питань оборони і державної безпеки України у погодженні з Генштабом ЗС СРСР підготують конкретні пропозиції з усього комплексу військових

питань і внесуть їх на розгляд Верховної Ради України. З вересня 1991 р. Верховна Рада звернулася з відозвою до усіх військовиків, частин, з'єднань і об'єднань, що дислокувалися в Україні і за її межами, в якому підтвердили курс на підтримку військових формувань, гарантії у збереженні всіх пільг, пенсій і допомог, якими користувалися військовики і члени їх родин. Цього ж дня Верховна Рада призначила Міністром оборони Костянтина Морозова.

Розпочався перший і дуже складний етап реального будівництва Збройних Сил України.

Конструктивний вплив на український військовий рух мала міжнародна наукова конференція “Збройні Сили України: історія та сучасність”, організована Львівським політехнічним інститутом. На особливу увагу заслуговувала розглянута на конференції “Концептуальна методологія побудови Українських Збройних Сил”, а також інші засадничі питання військового будівництва, які після публікації в газетах “За вільну Україну” (1991, 12 верес.) та “Голос України” (1991, 4 жовт.) викликали великий резонанс в державі, вплинули на опрацювання законодавчих актів.

Указом Президії Верховної Ради України від 17 жовтня 1991 р. проведено перепідпорядкування розташованих в Україні військових частин і підрозділів залізничних військ, війська урядового зв'язку, що належали КДБ СРСР, цивільної оборони, а також військової техніки і майна, що належали колишньому Добровільному Товариству сприяння армії, авіації і флоту.

У вересні-жовтні 1991 р. було підготовлено низку правових документів і у жовтні винесено їх на розгляд Верховної Ради України. Вже 11 жовтня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України. Ця концепція передбачала наявність на території України військ (сил) двох рівнів: Збройних Сил України та з'єднань (частин) колективної стратегічної оборони. Передбачалося, що Україна поступово, з урахуванням усіх факторів національної безпеки, реалізовуватиме намір стати в майбутньому нейтральною, без'ядерною державою, яка не братиме участі у військових блоках, натомість дотримуватиметься усіх договорів і угод щодо незастосування ядерної зброї. Наголошувалося, що нестабільність воєнно-політичних обставин ставить вимоги до підвищення рівня бойової і мобілізаційної готовності Збройних Сил України.

Збройні Сили України складаються з трьох видів військ: Сухопутні (точніше — Суходільні) війська (Війська наземної оборони), Військово-Повітряні Сили і Сили протиповітряної оборони (Військово-повітряної оборони), Військово-Морські Сили. До військ наземної оборони належать Прикордонне військо, Республіканська гвардія і військо цивільної оборони. Збройні Сили України будуються за принципом розумної достатності за чисельністю, структурою і за озброєнням, а бойовий і чисельний склад визначається в обсязі, достатньому для оборони держави. Законодавче регулювання в галузі оборони національної безпеки та військового будівництва здійснює Верховна Рада України, а Президент є Головнокомандувачем ЗС України. Концепція передбачала створення Ради оборони України, яка є найвищим державним органом керівництва обороною і безпекою держави, розробляє основні напрями військової політики та військового будівництва. Визначено місце в органах військового керівництва Міністра оборони та Головного штабу ЗС України.

Виходячи з фінансово-економічних можливостей і того, що ЗС України повністю фінансуються з державного бюджету, чисельність усіх військ визначалася 0,8 — 0,9% чисельності населення, тобто 400 — 420 тис. осіб. На перехідний період зберігається існуюча система постачання основних видів озброєння та військової техніки з центральних баз забезпечення і вдосконалюється спільна система матеріального забезпечення військ. Передбачалося єдина військово-технічна політика, яка дає змогу уніфікувати цивільне і військове виробництво, та система забезпечення військ мобілізаційними ресурсами.

У плані соціального захисту за військовиками зберігалися усі пільги, передбачені законодавством колишнього СРСР. Скорочення старшинського складу у процесі реформ проводиться без обмеження їх життєвих інтересів, а ті, хто проходить службу добровільно і за контрактом, можуть у позаслужбовий час займатися підприємництвом.

Верховна Рада України доручила Кабінетові Міністрів, Комісії з питань оборони і державної безпеки у місячний термін розробити військову доктрину, утворити Державну комісію повноважних представників для ведення переговорів з Міністерством оборони СРСР та підготовки міждержавних угод з усього комплексу питань, пов'язаних зі створенням Збройних Сил. Згідно з цією постановою газеті “Народна армія”, правонаступниці органу Київської військової округи “Ленинское знамя”, надано статус центрального органу Міністерства оборони України, а проекти законів, які впливають з концепції оборони та будівництва ЗС України, передбачалося винести на всенародне обговорення, опублікувавши їх в центральних та обласних газетах.

11 жовтня 1991 р. постановою Верховної Ради було утворено Раду оборони України, до складу якої увійшли Голова Верховної Ради, він же — Голова Ради оборони, прем'єр-міністр, голова Комісії Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки, державний міністр з питань оборони,

національної безпеки і надзвичайних ситуацій, державний міністр з питань оборонного комплексу і конверсії, міністр оборони, міністр закордонних справ, голова Служби національної безпеки, командувач Прикордонного війська, командувач Національної гвардії, начальник Штабу цивільної оборони.

З 10 жовтня 1991 р. розпорядженням прем'єр-міністра України для Міністерства оборони було виділено один з будинків комплексу колишнього ЦК КПУ на вул. Орджонікідзе (тепер вул. Банківська). Саме тут працювала ініціативна робоча група, яка розробила проекти законодавчих актів, структуру Збройних Сил і Міністерства оборони. 20 жовтня Верховна Рада розглянула у першому читанні закони “Про оборону України” та “Про Збройні Сили України”. 14 листопада Указом Президії Верховної Ради було схвалено текст військової присяги та тимчасове положення про порядок її складання. Готувалися закони про охорону державного кордону, Національну гвардію, альтернативну службу, загальну військову повинність.

Треба відзначити, що домовленостей, досягнутих наприкінці серпня з тодішнім Міністерством оборони СРСР, Москва, звичайно, не дотримувалася — представники Генерального штабу в контакти не входили, робили усе можливе, щоб блокувати створення Міністерства оборони і в цілому Збройних Сил України.

Міністерство оборони України не мало зв'язку з військовими частинами, з'єднаннями і об'єднаннями, дислокованими на території держави. Вийшли зі становища, включивши до складу робочої ірупи начальника оперативної групи 17-ї Повітряної армії генерал-майора авіації Г. Панкратова, що дало можливість через штаб армії зв'язуватися зі штабами військових округ, Чорноморського флоту, армій, дивізій, бригад і полків, вести фінансові операції. Неодноразові звертання Міністра оборони України до керівництва Збройних Сил СРСР не знаходили розуміння.

Наказом Міністра Оборони України від 1 листопада 1991 р. було утворено першу атестаційну комісію, яка мала формувати апарат Міністерства оборони, затверджений постановою Кабінету Міністрів 20 листопада 1991 р.

Перший Міністр оборони України Костянтин Морозов. Хирів (Львівщина), лютий 1993 р.

Водночас Москва нарощувала протидію законотворчості України в питаннях будівництва власних Збройних Сил. Як згадує К. Морозов, 28 листопада, тобто напередодні Всеукраїнського референдуму, делегація України переконувала московських генералів, що не може бути й мови про спільну армію, бо через два дні Україна буде незалежною державою, й отримала у відповідь: “От народ вам через два дня покажет”.

Уже 6 грудня 1991 р. Верховна Рада ухвалила закони “Про оборону України”, “Про Збройні Сили України”. Того ж дня було затверджено текст військової присяги, яку у залі Верховної Ради першим склав Міністр оборони К. Морозов. У цей час активно напрацьовувалися законодавчі акти про військові формування, які не входили в систему Міністерства оборони України. Так, 4 листопада 1991 р. ухвалено закони “Про Державний кордон України”, “Про Прикордонне військо України”,

положення “Про порядок комплектування військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Прикордонного війська України”. Утворено Державний комітет у справах охорони державного кордону України. Його головою і командувачем Прикордонного війська України призначено командувача Західної округи прикордонних військ СРСР генерал-лейтенанта Валерія Губенка.

Того ж дня Верховна Рада ухвалила закон “Про Національну гвардію України” та положення “Про порядок комплектування військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Національної гвардії України”. Командувачем Національної гвардії призначено полковника Володимира Кухарця.

Напрацьовувалися також законодавчі документи для Міністерства внутрішніх справ України.

Підсумовуючи державотворчий процес другої половини 1991 р., слід зазначити, що було проведено справді грандіозну роботу; з проблем військового будівництва Верховна Рада України ухвалила понад 70 правових документів, які створили необхідну правову базу, показали усьому світові цивілізований еволюційний шлях переходу від імперських збройних сил до національної армії. Головними рисами законів України з військових питань були демократія, гуманізм, верховенство закону, відкритість, по-запартійність, національно-патріотичний характер виховання військовиків.

На першому етапі будівництва Збройних Сил України слід звернути увагу на такі моменти: до 1 грудня 1991 р. “демократична” Москва, запустивши могутню систему дезінформації, робила величезні потуги, щоб збити український народ з ідеї самостійності, обіцяючи майбутній рай у “союзному оновленому казані”. На цій стратегічній лінії формувалася й політика московських маршалів і генералів — вони справді вірили у негативний підсумок всеукраїнського референдуму, скептично ставилися до законопроектів України з питань військового будівництва, водночас давали накази і команди підлеглим військовим формуванням не виконувати розпоряджень Міністерства оборони України. 1 грудня 1991 р. Москва зазнала першої поразки в змаганнях з українською державністю. Тоді взято курс жорсткого блокування дій України в питаннях військового будівництва шляхом висунення безглуздої тези про конечну необхідність колективної безпеки. Доходило й до смішного: до стратегічних сил почали зараховувати навіть санаторії Міністерства оборони колишнього СРСР. Другої поразки московські генерали зазнали 30 грудня 1991 р., коли на зустрічі глав держав СНД Президент України заявив, що з 3 січня 1992 р. дислоковані на українській території війська приводяться до добровільної присяги на вірність Україні.

Великою моральною підтримкою для керівництва України і усіх українських патріотів став Другий позачерговий з'їзд Спілки офіцерів України, який відбувся 2 — 3 листопада 1991 р. З'їзд наочно показав, що СОУ перетворилася у реальну силу, здатну прискорити і поглибити процес будівництва національної армії.

Обсяг завдань, що їх вирішувало Міністерство оборони України вже у другій половині грудня 1991 р., зріс настільки, що працювати в будинку по вул. Банківській стало неможливо без додаткового розгортання системи зв'язку. На основі наказу Міністра оборони України від 23 грудня 1991 р. оперативна група Головного штабу ЗС України перебралася в будинок штабу Київської військової округи. Служба оперативних чергових КВО перепідпорядковувалася Міністрові оборони України, організувалося цілодобове чергування.

Уже перед 1992 р. стало ясно — процес творення Збройних Сил України набрав незворотного характеру. І з цим мусили рахуватися як керівництво Росії, так і світова громадськість. Державність України набирала усіх необхідних елементів.

Реальне будівництво Збройних Сил України після 24 серпня 1991 року.

Другий етап – січень – травень 1992 року.

Україна з хвилюванням чекала 3 січня 1992 р., коли у військових формуваннях, дислокованих на її території, розпочнеться складання української військової присяги.

Цього дня в Міністерстві оборони України почалося приведення до присяги вищих військових керівників. Одночасно Міністр оборони України підписав накази про призначення близько 40 осіб на посади у Міністерстві оборони України.

Складання присяги на вірність Україні з 3 січня розпочалося і у військових округах. Цього процесу зупинити вже було неможливо. За перші два тижні на вірність Україні присягнуло 240 тис. військовиків.

У приміщенні сесійного залу Верховної Ради України 9 січня 1992 р. відбулася Всеукраїнська нарада з питань військового будівництва, яку провів Президент України Л.Кравчук. На нараду

запросили весь вищий командний склад військ, начальників військово-навчальних закладів. У доповіді Міністра оборони К. Морозова було накреслено шляхи військового будівництва держави, яке передбачалося завершити на початку 1996 р. Ставилося завдання у січні 1992 р. привести до присяги усі війська, дислоковані в Україні. Президент України Л. Кравчук зазначив, що Україна напрацювала правову базу для будівництва Збройних Сил України, що треба жити не вчорашнім днем, а сприймати сьогоднішній, коли розпався СРСР, що єдина армія, коли нема єдиної держави,— абсурд. Підкреслено, що Україна не порушує спільних домовленостей, однак ті накази, які надходять у війська з Москви, суперечать угодам між главами держав.

12 січня присягу на вірність Україні склало Прикордонне військо зі своїм командувачем генералом В. Губенком, кількість заприсяжених Україні зростала з кожним днем.

Та Москва прагнула будь-якою ціною зберегти імперську армію. 17 січня 1992 р. було проведено так звану “Всеармійську нараду представників офіцерських зборів”. Лейтмотивом цього пропагандистського збіговиська була негайна реанімація покійного СРСР, галас про недопустимість, а то й неможливість творення національних Збройних Сил.

Процес складання присяги на вірність Україні продовжувався. Наступного після московської наради дня, 18 січня, її склали старшини і курсанти Дніпропетровського військового училища, Залізної дивізії, що дислокується у Прикарпатській військовій окрузі. Правда, цей доволі швидкий процес мав і певні недоліки: планувалося завершити складання присяги до 20 січня, потім термін продовжили до 31 січня, але фактично ця акція тривала ще довше. Поруч зі старшинами, які народилися на терені інших колишніх радянських республік, створили в Україні сім'ю, одержали квартиру тощо, присягу складали також військовики строкової служби, піддані інших країн, які робили це з чисто кон'юнктурних мотивів — термін проходження служби в нашій державі складав 18 місяців, умови служби були кращі, ніж, приміром, в Росії.

Бодай чи таке поголовне складання присяги, в т.ч. громадянами інших країн, могло зробити армію боєздатною, готовою стати на захист Української держави.

До кінця січня 1992 р. близько двох третин військовиків військових формувань, за винятком Чорноморського флоту, 43-ї армії ракетних військ стратегічного призначення та Белградської повітряно-десантної дивізії, склали присягу на вірність Україні. З частиною тих, хто бажав виїхати в інші країни, було укладено взаємні зобов'язання, які гарантували права як військовика, так і членів його родини.

Наприкінці цього першого місяця творення національної армії, 27 січня 1992 р. Президент України Л.Кравчук видав указ, яким увільнив від обов'язків командувачів Прикарпатської військової округи генерал-полковника В. Скокова, Київську — генерал-полковника В. Чечєватова і Одеську — генерал-полковника І. Морозова. На ці посади було призначено: у Прикарпатську округу — генерал-лейтенанта Валерія Степанова, який до того командував 13-ю армією; у Київську — генерал-лейтенанта Валентина Борискіна, начальника штабу цієї ж округи; в Одеському — генерал-лейтенанта Віталія Радецького, командувача 6-ї танкової армії.

На превеликий жаль, не було звільнено від посади командувача Чорноморського флоту адмірала І. Касатонова, який, відчувши безкарність своїх дій, розпочав цькування усіх свідомих українських морців, що склали присягу на вірність своїй батьківщині. Це зав'язало дуже складний вузол на південних рубежах нашої держави, зробило можливим весняний наступ 1992 р. проімперських сил у Криму. Знову було повторено грубу помилку Центральної Ради у 1917 — 1918 рр., коли питання флоту стало третьорядним, а тому втратили час і надали можливість ворогам української державності мобілізувати сили. Москва й тепер, побачивши провал своїх намірів на суходолі, спрямувала зусилля на Крим і Чорноморський флот і тут досягла певних успіхів.

Чорноморський флот, хоч і був найменшим з усіх флотів колишнього СРСР, складав майже 80 тис. особового складу старшин, підстаршин і рядовиків, мав близько 300 кораблів, понад 200 літаків і вертолетів, із запільним забезпеченням, береговими військами, судноремонтними заводами, базами, складами, міг привести себе з постійної у повну бойову готовість за 120 годин. Серед Командування флоту (адмірала і генерали) не було жодного українця. Чорноморський флот, маючи в основному досить-таки старий за віком плавсклад, мав, однак, багато військового майна, яке Росія аж ніяк не хотіла віддавати Україні, хоча навіть весь Чорноморський флот не міг компенсувати нашій державі того, що вона вклала у розбудову потужної армади колишнього СРСР.

Треба сказати, що, не зреагувавши на дії московських шовіністів, Київ не тільки дав можливість Москві виграти час і переформувати сили, але підвів українських патріотів, які служили в Чорноморському флоті. Ще 4 вересня 1991 р. вони створили Севастопольську організацію СОУ (голова капітан-лейтенант І. Тенюх), розробили концепцію Військово-Морських Сил України, проводили роботу серед особового складу Чорноморського флоту. І хоч відсоток українців в

Чорноморському флоті був менший, аніж в дореволюційні роки, національно-патріотичний рух у флоті набирив сили, хоч з труднощами, але тут розпочався процес складання присяги Україні. Та якщо в сухопутному війську ВПС за це не переслідували, то у флоті всіх, хто складав присягу, спочатку виводили за штат, а потім звільняли зі служби.

У цей час московські політики ще надіялися, що Україна опам'ятається, тому все зводили до переговорів з так званим командуванням об'єднаних сил СНД. Після 30 грудня 1991 р. відбулося три засідання експертів щодо стратегічних сил. Після тривалих дискусій експерти зійшлися на тому, що до стратегічних сил належать:

- ракетні частини стратегічного призначення і стратегічна авіація;
- системи і об'єкти їх обслуговування й забезпечення;
- окремі підрозділи Управи начальника космічних засобів ППО, зокрема радіолокаційні пости, що входять в систему попередження про ракетний напад.

Основні частини ППО підпорядковувалися Збройним Силам України. Не було вирішено питання про повітряно-десантні війська, військово-стратегічну авіацію і Чорноморський флот. На думку української сторони, на початку лютого 1992 р. все, що не належить до стратегічної частини Чорноморського флоту, має бути українським. Але згодом з'ясувалося, що Чорноморський флот не має жодного стратегічного корабля, тому всі розмови про “стратегічну частину” Чорноморського флоту були звичайною московською наживкою, яку, на жаль, досить довго жували наші військові політики.

З перших днів існування Міністерства оборони України в українській армії почала творитися соціально-психологічна служба (СПС), концепцію якої розробив кандидат філософських наук Володимир Мулява. Ідея СПС була проголошена в лютому 1988 р. на конференції дискусійних клубів у Тернополі. Суть СПС полягала в тому, щоб ліквідувати монополію будь-якої партії на виховання вояків, департизувати цей процес і проводити гуманітарне виховання військовиків. До кінця січня 1992 р. були підготовлені і пройшли попередню експертизу концепція та загальна структура СПС Збройних Сил України. Згідно з наказом Міністра оборони від 30 січня 1992 р. було утворено комісію у складі 18 осіб на чолі з полковником В. Мулявою, до складу якої увійшли філософи, соціологи, психологи, психофізіологи, історики, фахівці з проблем культури і релігії.

Концепцію Міністр оборони затвердив 5 березня 1992 р., загальну структуру — 22 квітня 1992 р. Соціально-психологічна управа Міністерства оборони України негайно приступила до формування структур СПС у військах. Концепція передбачала, що СПС є складовою частиною органів військового керування Збройних Сил України, діяльність якої спрямована на забезпечення високої бойової та мобілізаційної готовності, створення сприятливого морально-політичного та соціально-психологічного стану в армії і на флоті.

Щодо структури СПС, то начальники в усіх ланках керування Збройними Силами до куреня (батальйону) й рівних йому підрозділів включно є заступниками командувачів (командирів, начальників) із соціально-психологічної роботи. В сотнях (ротах) і рівних їм підрозділах працюватимуть методисти-організатори СПС. Безпосереднє пряме керівництво СПС здійснює начальник соціально-психологічної служби Збройних Сил України, який безпосередньо підлягає Міністрові оборони України.

Поступово отямилася від шокового стану команда так званих об'єднаних Збройних Сил стратегічного призначення СНД під орудою маршала Є. Шапошнікова. Вже в лютому 1992 р. розпочалися сплановані провокації супроти розбудови армії незалежної України і належного їй військового майна. Так, 13 лютого, напередодні зустрічі глав держав СНД у Мінську, з військового летовища у м. Старокостянтинові Хмельницької обл. було піднято в повітря шість бомбардувальників СУ-24М. Ці літаки і 12 членів екіпажів приземлилися на аеродромі коло м.Шаталово Смоленської обл. Очолив акцію начальник штабу авіаполку, який прихопив зі собою полковий прапор. На думку летунів-фахівців, це викрадення було б неможливим без попереднього погодження з керівництвом ВПС і ППО Росії. Президент України Л. Кравчук назвав це “злочином, який протирічить діючим міжнародним угодам і законодавству України”. Але Москва, як завжди, ігнорувала будь-які закони — літаки Україні не повернено, а злодії скеровані для подальшого проходження служби в Росії, їм підвищено військові ранги.

Почали виявлятися й інші факти розкрадання військового майна. Так, ще 28 січня, всупереч угоді між державами СНД, указові Президента України “Про порядок реалізації військовими Збройними Силами на території України матеріальних засобів, техніки і озброєнь”, в Росію передано п'ять унікальних літаків-заправників, а згодом — 18 одиниць автомобільної техніки з військового летовища на Київщині.

Проте до кінця з'ясувати статус Стратегічних сил СНД, по суті, не вдалося. 14 лютого 1992 р. у Мінську було підписано угоду між Азербайджаном, Вірменією, Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном, Росією, Таджикистаном, Узбекистаном і Україною. Стаття 1 цього документа визначала: Стратегічні сили — це військові формування, об'єкти, що перебувають під єдиним командуванням, перелік яких визначається кожною державою за погодженням з командуванням Стратегічними силами і затверджується Радою глав держав. Проте документ містив багато неясностей, зокрема про комплектацію (передбачалася окрема угода), обумовлено, що фінансування здійснюється згідно з квотами, але для цього теж має бути окрема угода. З боку права цей документ містив у собі казуси: він мав ратифікуватися парламентом держави, але якщо хтось захоче з цієї угоди вийти, то має повідомити про це рік наперед.

Очевидно, що треба, нарешті, вирішити питання з Чорноморським флотом. Та внесення цього питання Україною на нараді глав держав 20 березня 1992 р. було заблоковано головним командуванням ОЗС СНД. Все це робилося спеціально, нагніталася ситуація, а Україну звинувачували у “приватизації Чорноморського флоту”, хоч питання про державну приналежність інших флотів навіть не ставилося. В газеті Чорноморського флоту “Флаг Родины” командувач Військово-Морського флоту адмірал В. Чернавін опублікував звернення, в якому піддав ревізії законні вимоги України включити до стратегічних сил лише 9% Чорноморського флоту, бо “це рівноцінно його загибелі”. Далі адмірал звинувачував Міністерство оборони України в нав'язуванні особовому складові другої присяги (ніби Радянський Союз ще й не думав розвалюватися) і милостиво віддавав Україні 20—22% сил флоту.

Водночас продовжувалося розкрадання військового майна України. При ревізії у Стрийському авіаз'єднанні на Львівщині виявлено, що 6 лютого 1992 р. шість стратегічних бомбардувальників вилетіли до Бобруйська і не повернулися. До Смоленська вивезено автомобільного майна на суму 1 млн крб. На звертання Президента України до свого російського колеги відповіді не було. Та усіх перевершили московські адмірالی. Перший заступник командувача Військово-Морського Флоту адмірал Капітанець 24 березня 1992 р. видав наказ №729/353. Цей документ, що є нахабним втручанням у справи незалежної держави на її власній території, зобов'язував Чорноморський флот виконувати виключно накази і вказівки ОЗС СНД і командування ВМФ та “вжити рішучих заходів до недопущення і припинення серед офіцерів і мічманів агітації українськими націоналістами, спрямованої на розкол військових колективів, створення на флоті нестабільної ситуації на міжнародному ґрунті і проти підлеглості”. А цього наказу був сформульований так:

“До офіцерів, мічманів і прапорщиків, що створюють нездорову ситуацію у військових колективах, схильних до зради своїй Батьківщині та складання присяги на вірність Україні вживати суворих заходів впливу аж до усунення від посади, яку займають, і звільнення зі служби”.

У березні 1992 р. у Головному штабі Збройних Сил України було створено Управу Військово-Морських Сил.

Загострення взаємин з Україною відбувалося на тлі широкомасштабної акції проімперських сил на теренах колишнього Союзу. Палахкотило багаття війни в Закавказзі, розпочалася справжня війна між Кишиневом і Лівобережжям Дністра, яке оголосило себе Придніпровською Молдавською Соціалістичною Республікою. 2 квітня Президент Росії Б. Єльцин підпорядкував собі 14-ту армію, дислоковану на території Молдови. Наступного дня у Севастополі з'явився тодішній віце-президент Росії О.Руцкой. В штабі Чорноморського флоту Руцкой, адмірالی Чернавін і Касатонов провели нараду. Для преси Руцкой заявив, що Росія не збирається далі мовчати, бо Україна “приватизує” флот, і якщо далі так підуть справи, то Росія візьме Чорноморський флот під свою юрисдикцію. Отже, дії московських адміралів були дуже добре погоджені з російським політичним проводом.

У цей час з допомогою величезних таємних фінансових ін'єкцій активізується п'ята колона в Криму. Антиукраїнська агітація набирає загрозливих масштабів. Користуючись безкарністю за антидержавну діяльність, так званий Республіканський рух Криму розпочинає збір підписів за проведення референдуму про незалежність, хоч 1 грудня 1991 р. більшість населення півострова підтвердило Акт про незалежність України. В цю діяльність втягується керівництво Верховної Ради Криму. Безліч разів повторюється аналогічна теза, що всі флоти створено Росією, що вони належать їй. Для цього підводяться залізни історичні докази — у Чорному морі воювала Катерина II. “Оновлена, демократична” газета “Правда” писала, що “все флоти Отчества, на всех морях іспокон веков были російскими. Так уж сложилось”. Це змусило Л. Кравчука вжити конкретних заходів. Указом Президента України від 6 квітня 1992 р. контр-адмірала Бориса Кожина призначено командувачем Військово-Морських Сил України.

Напередодні, 5 квітня, підписано Указ “Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України”, на підставі якого Міністерству оборони України підпорядковуються всі військові формування, дислоковані на території України і не вказані у ст. І указу Президента України від 12 грудня 1991 р. “Про Збройні Сили України”. Міністерству оборони України доручалося сформувавши Військово-Морські Сили України на базі Чорноморського флоту. А 7 квітня Президент Росії Б. Єльцин підписав указ про взяття Чорноморського флоту під юрисдикцію Росії. Ситуація зайшла в глухий кут. Росія стала на шлях прямої конфронтації з Україною. У телефонній розмові Л. Кравчук і Б. Єльцин домовилися до зустрічі призупинити будь-які односторонні дії з боку України і Росії. 10 квітня Л. Кравчук підписав указ “Про делегацію України на переговори з Російською Федерацією”, на час переговорів призупинив дію свого указу від 5 квітня в частині, що стосується Чорноморського флоту.

Переговори мали відбутися в Одесі 22 квітня, але з вини Росії цей термін був зірваний. Москва свідомо затягувала справу, бо в цей час робилося все, щоб Верховна Рада Криму на своїй сесії проголосила незалежність півострова від України.

21 травня 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації прийняла ухвалу “Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР по зміні статусу Криму, прийнятих у 1954 році”, за якою визнала такими, що не мають юридичної сили, рішення 1954 р. про передачу Криму Україні. Абсолютно проігноровано той факт, що остаточне рішення з цього приводу на законних підставах прийняла тоді Верховна Рада СРСР, якої вже просто не існує.

Все це суперечить здоровому глузду — без дніпровської води й електропостачання з України Крим взагалі не може існувати.

На щастя, після тривалих переговорів Сімферополя і Києва перемаг реалістичний підхід. Виторгувавши в Києва безліч політичних і економічних уступок, Верховна Рада Криму проголосувала за відміну Акту про самостійність і наклала мораторій на проведення референдуму про підтвердження цього Акту. Склалися умови для проведення переговорів з усього комплексу кримських проблем між Україною і Росією.

Цей час характеризується також тим, що на основі зобов'язань України з її території вивозиться тактична ядерна зброя. Правда, Україна над процесом вивезення цього виду зброї масового знищення практично ніякого контролю не мала. У чужу державу вивозилися величезні матеріальні цінності, а наша країна не отримувала за це ніякої компенсації. В історії з тактичною ядерною зброєю (а лише плутоній, яким було начинені ці заряди, коштував сотні мільйонів доларів) була ще одна серйозна деталь: смертоносна зброя не знешкоджувалася, а перевозилася цілісінькою до Росії і значно збільшувала міць держави, яка й не думала реально роззброюватися. Такими ж швидкими темпами тактична ядерна зброя була вивезена з Білорусі і Казахстану.

Керівництво Збройних Сил України в цей період активно включилося у роботу координаційної ради Північно-Атлантичної асамблеї, різних міжнародних конференцій і семінарів. Міністр оборони України К. Морозов здійснив офіційний візит у США.

Створюється концепція реорганізації військової освіти в Україні, автором якої став полковник Юрій Прокоф'єв, начальник управи військової освіти Міноборони. 28 лютого 1992 р. концепція була затверджена Міністром оборони України і передбачала з 34 військово-навчальних закладів 20

включити до складу 10 реформованих військово-навчальних закладів (9 під егідою Міністерства оборони і військовий інститут Прикордонного війська). З тих, що залишилися, передбачалося чотири перетворити на відділення військової підготовки та військові факультети, два реформувати на навчальні центри Міністерства оборони, п'ять передати Міністерству освіти для створення навчальних закладів, в т.ч. військових ліцеїв і наукових центрів, а два реформувати.

Важливою подією цього етапу нашої військової історії було проведення 4 — 5 квітня 1992 р. III з'їзду офіцерів України. В його роботі взяло участь 918 делегатів, гості з-за кордону, українські старшини, які проходили службу в інших країнах СНД.

У травні 1992 р., коли Москва остаточно зрозуміла, що процесів творення національних армій не спинити, що Україну неможливо зіштовхнути з зайнятого курсу, створюється Міністерство оборони Російської Федерації. Його очолив колишній командувач Повітряно-десантних військ СРСР генерал армії П. Граčov. Отже, Україна почала мати справу з іншою структурою, тактика і стратегія якої корінним чином змінилися.

Реальне будівництво Збройних Сил України в 1992 року.

Третій етап будівництва Збройних Сил України

На Нараді глав держав у Ташкенті, яка відбулася 15 травня 1992 р., було прийнято низку документів з військових питань. Передусім, це Заява глав держав-учасниць СНД про скорочення Збройних Сил колишнього Союзу РСР. Були схвалені угоди про правоохоронні органи в об'єднаних Збройних Силах і Збройних Силах держав—учасниць СНД, про порядок пенсійного забезпечення військовиків і членів їх родин та державного страхування військовиків країн СНД, про принципи військових перевезень, про організацію медичного забезпечення військовиків і членів їх родин, робітників і службовців Збройних Сил, Сил учасників співдружності, об'єднаних Збройних Сил СНД.

Однак загострення відносин між Росією й Україною наприкінці травня потребувало окремої зустрічі на найвищому рівні. Така зустріч відбулася в Дагомисі біля Сочі 23 червня 1992 р. Між Україною і Російською Федерацією було заключено угоду про подальший розвиток міждержавних відносин. В угоді підтверджувався принцип відкритості кордонів, безвізовий режим пересування по території держав громадян Росії і України, домовлено (на жаль, тільки на папері) про передачу Україні у власність частину закордонного майна колишнього СРСР. Статті 14-та і 15-та стосувалися військового питання. У зв'язку з будівництвом своїх Збройних Сил сторони підтвердили важливість продовження переговорів щодо створення на Чорному морі ВМС України і ВМС Росії на базі Чорноморського флоту. Вони погодилися використовувати існуючу систему базування і матеріально-технічного забезпечення. До завершення переговорів сторони домовилися утримуватися від односторонніх дій. Важливим було те, що військовики України і Росії, призвані для проходження служби в частинах, що входять до складу ОЗС СНД, приводяться до присяги тим державам, громадянами якої вони є.

Але президенти зустрічаються і роз'їжджаються, а на місцях після цього мало що змінюється. Ситуація в Криму, у зв'язку з антиукраїнськими діями адмірала І. Касатонова, ніскільки не поліпшилася. Продовжувалося безкарне розкрадання військового майна на Чорноморському флоті. Знуцання над патріотами України довели до того, що 21 липня 1992 р. о 8 год. 25 хв. сторожовий корабель, яким командував капітан-лейтенант Сергій Настенко, знявся зі швартових на базі в Донузлаві і, піднявши синьо-жовтий державний прапор України, взяв курс на Одесу. Як записано у вахтовому журналі, “корабель йде в порт Одесу з метою політичного протесту проти сваволі проросійськи настроєного командування”. Командування Чорноморського флоту влаштувало за втікачем погоню. Його переслідували чотири кораблі МДК-184, РК-260, МПК-93, СКР “Разительный”. Чого тільки не робилося, щоб зупинити непокірний корабель: небезпечні маневри біля бортів і по курсу, викидання линв з метою намотування на ходові гвинти, постріли з гармат на пересічення курсу, запалювання димової шашки і т.п.

На наш погляд, дуже повчальними були факти, проведені з цього приводу українськими прикордонниками. Заяву Касатонова від 22 липня 1992 р., нібито прикордонники знали про запланований перехід, трактовано як брехню і фальсифікацію. Про те, що СКР-112 покинув базу, командувачу Прикордонного війська України стало відомо о 9 год. 35 хв. Генерал В. Губенко зв'язався з начальником штабу Чорноморського флоту віце-адміралом Г. Гуріновим і запропонував утриматися від застосування надзвичайних заходів — вже було відомо про застосування зброї. На це голова Держкомкордону України отримав відповідь, що будуть вжиті усі заходи для зупинки корабля. Прикордонники стали діяти згідно з законом “Про державний кордон України”: за бойовою тривоною

піднято три катери, але о 10 год. 10 хв. морські з'єднання ПВУ були відключені від єдиної системи гучномовного зв'язку носіїв берегового стеження флоту, а через 40 хв. — від телефонного зв'язку через комутатор штабу флоту.

У цій історії є ще багато запитань. Головне з них — чи є у світі держава, яка б дозволила чужинцям влаштувати стрілянину у власних територіальних водах та ще й по кораблю, який іде під прапором цієї держави.

Після інциденту з СКР-112 3 серпня 1992 р. у Ялті відбулася зустріч президентів Л. Кравчука і Б.Єльцина. Було домовлено, що на три роки встановлюється перехідний період, Чорноморський флот виводиться зі складу СНД і стає об'єднаним флотом України і Росії. Об'єднане командування підпорядковується тільки президентам обох країн. Комплектування флоту здійснюється на 50% Україною і на 50% Росією, громадяни присягають своїм державам. На час перехідного періоду використовується наявна система базування і постачання. Київська організація СОУ різко засудила Ялтинську угоду як таку, що суперечить Декларації про Державний суверенітет та Актові проголошення незалежності України.

У червні 1992 р. на основі міжнародних угод з питань мирного врегулювання було сформовано курінь (батальйон) українських голубих беретів і в складі миротворчих сил ООН направлено в Югославію.

У середині червня Верховна Рада України ратифікувала Договір про звичайні збройні сили у Європі одночасно з Паризьким договором 1990 р., що визначало верхні границі звичайного озброєння і військової техніки для України, тобто скорочення кількості танків на 5 300 одиниць, бойових панцерних машин — на 2 400 одиниць, бойових літаків — на 477 одиниць. До реалізації цих завдань Україна приступила 18 серпня 1992 р.

- Інтенсивно велася розробка військової доктрини України. Її проект чотири рази розглядався на комісії Верховної Ради України. 4 липня 1992 р. його схвалила Рада оборони України. Основні засади цього документа були такими:

- оборонна спрямованість і оборонна достатність;
- відповідність чисельності і дислокації військ вимогам міждержавних переговорів зі звичайних озброєнь;
- Україна не має територіальних претензій до жодної держави і до жодної не ставиться як до свого ймовірного противника;
- виключає силу або загрозу її застосування при вирішенні політичних, економічних, національних, етнічних, екологічних та інших проблем;
- Україна, підписавши Гельсінську угоду, Паризьку хартію для нової Європи, інтегрується у всі європейські структури, в т.ч. і військові.

Улітку 1992 р. командувач 14-ї повітряної армії генерал В. Антонєць виступив з концепцією про об'єднання Війська протиповітряної оборони і Військово-Повітряних Сил в єдиний вид Збройних Сил — Війська повітряної оборони. Пропонована структура дала змогу створити принципово новий вид збройних сил, який не має аналогів ані на Заході, ані на Сході. Організаційно Військо повітряної оборони має бути зосереджене в одних руках, складатися зі стаціонарних сил ППО і 4 авіакорпусів з єдиною системою керування. Це об'єднання давало також значний економічний ефект — скорочення витрат на єдину систему керування. 28 серпня 1992 р. Військова колегія Міністерства оборони України затвердила створення нового виду Збройних Сил — Війська повітряної оборони шляхом поетапного об'єднання і реформування ВПС і ППО, а навесні 1993 р. генерал-лейтенант В. Антонєць був призначений командувачем цього виду ЗС України і приступив до реорганізації всієї системи оборони повітряного простору України.

На початку липня 1992 р. видано кілька указів Президента України, які стосувалися військових питань: затверджено програму розвитку авіаційної промисловості України (указ від 3 липня 1992), “Про Раду національної безпеки України та її персональний склад” (указ від 1 липня 1992), “Про підтвердження факту амністії громадян України — колишніх військовиків контингенту Радянських військ в Афганістані, які вчинили злочини” (указ від 1 липня 1992).

Наприкінці серпня 1992 р. Військова колегія Міністерства оборони України ухвалила створити на базі Одеської і Прикарпатської військових округів відповідно Південне і Західне оперативні командування та реформувати їх з'єднання і частини.

Постановою кабінету Міністрів “Про реформу військової освіти” від 19 серпня 1992 р. 34 вищі військові заклади перетворено у сім військових інститутів, один військовий університет, одну Академію Збройних Сил України, три відділення військової підготовки і 43 військові кафедри при цивільних вищих навчальних закладах України, призначено їх начальників. У Києві і Львові відкрито військові ліцеї. В майбутньому такі ліцеї передбачено відкрити у Сумах, Харкові, Донецьку,

Сімферополі, Чернігові і Житомирі. Змінилося керівництво у Чорноморському вищому військовому училищі ім. Нахімова.

У вересні 1992 р. проведено заміну командувача Прикарпатської військової округи. Ним став генерал-лейтенант Василь Собков, який займав посаду начальника Головного штабу Збройних Сил України.

Важливим питанням, яке вирішувало Міністерство оборони в 1992 р., було опрацювання військових статутів для Збройних Сил України. Справа ускладнювалася тим, що, починаючи з кінця 20-х років, в Україні робилося усе можливе для повного знищення української військової термінології, нівеляції будь-яких українських військових традицій, а усі нерадянські військові формування, які у свій час розробляли і вживали військову термінологію (УВО, Карпатська Січ, УПА), вважалися антиукраїнськими організаціями. Виникла передусім проблема устійнення української військової термінології, віднайдення питомих відповідників сучасним військовим командам, не калькуючи їх живцем з російської мови. На виконання цього доручення Міністра оборони України було утворено термінологічну комісію для перекладу українською мовою військових статутів, яку очолив керівник Львівського відділення Інституту української археології, відомий історик ЯДашкевич. Праця велася у Львові та Києві і вже 20 вересня усі переклади статутів були передані генерал-полковнику К. Морозову.

В українських варіантах статутів було внесено тільки дві суттєві зміни — прийнято українські назви військових підрозділів, але тільки для піхотних частин (рос. отделение — укр. рій, взвод — чота, рота — сотня, батальйон — курінь) та систему українських військових рангів. Залишається тільки затвердити ці документи. Оскільки у Радянській армії статуту затверджувала Президія Верховної Ради колишнього СРСР, то при президентському правлінні це мав би зробити Президент України, Головнокомандувач Збройних Сил.

Важливі ініціативи, спрямовані на утвердження престижу України як могутньої у військовому відношенні держави, проявило керівництво Військово-Повітряних Сил. З травня по листопад 1992 р. у США і Канаді побувала ланка українських асів-летунів на чолі з полковником В. Ковалем. На двох літаках МіГ-29, які транспортував туди повітряний лайнер АН-124 “Руслан”, українські летуни виконали 209 летів, взяли участь у 17 авіашоу. Літаки несли на оперенні знаки розрізнення Української держави, а майстерність летунів отримала з боку американських і канадських фахівців найвищу оцінку.

Наприкінці літа у ВПС України створено ескадрилью “Блакитна стежа” — спеціальний підрозділ, який має за мету забезпечити чітке виконання міжнародних договорів з роззброєння. Ескадрилья складається з двох літаків АН-30 та шести літаків АН-26; базування — летовище в Борисполі. “Блакитна стежа” працюватиме з українськими інспекційними групами за кордоном, що заключили договори про роззброєння.

Навесні 1993 р. соціально-психологічна служба Міністерства оборони підготувала типові навчальні плани гуманітарної підготовки. Ці плани передбачали вивчення історії України, історії українського війська, військового права і актуальних проблем військової педагогіки й психології. Заняття для старшинського корпусу передбачалося проводити за 84-годинною програмою, для підстаршин — 116 год., для курсантів підстаршинських шкіл — 168 або 88 год. (в залежності від тривалості навчання), для курсантів навчальних частин, що готують молодших командирів (сержантських та інших шкіл) — 82 год.

Для праці в СПС Міноборони залучено відомих в Україні вчених і громадських діячів. З грудня 1992 р. в СПС ПрикВО на посаді провідного наукового співробітника працює отець Володимир Сичак — перша духовна особа в сучасній Українській армії. На порядку денному — відродження інституту капеланства.

Навесні 1993 р. у війська скеровано директиву про вивчення української мови, яка зобов'язує поступово запроваджувати українське діловодство, проведення державною мовою усіх нарад, зборів. До кінця 1995 р. усі печатки, штампи, офіційні бланки теж передбачалося перекласти українською мовою. Це, однак, не означає, що проводитиметься примусова українізація військовиків інших національностей, проте кожен з них зобов'язаний володіти мовою держави, якій він присягнув.

Для реалізації процесу впровадження в армії української мови у надзвичайно стислі терміни підготовлено “Російсько-український словник для військовиків”, що має надати реальну допомогу в опануванні українською мовою в усіх родах і видах військ.

У жовтні 1992 р. було проведено дуже суттєву реорганізацію структури суходільних військ України — розформовано оперативні групи Київської військової округи і включено їх до складу Західного і Південного оперативних напрямів.

Наприкінці 1992 р. в основному сформовано Головний штаб Збройних Сил України, який має у своїй структурі управи мобілізації і комплектування кадрів, соціально-психологічну, матеріальних фондів, тилу, фінансову, служби військ, морську, освіти, озброєння, торгівлі та ін.

Осінь військова перевірка військ показала, що у 1992 р. з формувань, які дислокувалися на території України, були створені власні Збройні Сили, проведено навчання усіх рівнів, в тому числі і в Головному штабі, оперативно-мобілізаційні збори, фронтові армійські (корпусні) навчання. У сухоходільному війську проведено близько 150 командно-штабових навчань (КШН) з дивізіями і полками. Усі курінні (батальйонні) — 50 та сотенні (ротні) — 251, в тому числі і з бойовим стрілянням, оцінені позитивно.

1992 р. був роком 50-річного ювілею Української Повстанської Армії. Ювілейні святкування проходили фактично по всій Україні, в т.ч. і в Києві. Це мало певний вплив на піднесення патріотичного руху в армії, однак викликало шалену злобу з боку різного роду реваншистських і прокомуністичних сил.

1992 — 1993 рр. стали роками започаткування процесу міжнародних контактів вищого військового керівництва України з розвиненими державами світу. Навесні 1992 р. Міністр оборони України відвідав північно-американський континент. У листопаді 1992 р. Київ відвідав тодішній Верховний головнокомандувач об'єднаних військ НАТО в Європі та головнокомандувач військ США в Європі генерал Джон Шалікашвілі. У травні 1993 р. у Ризі проходила зустріч міністрів оборони країн Центральної Європи, в якій взяли участь керівники військових відомств Болгарії, Білорусі, Угорщини, Латвії, Литви, Молдови, Польщі, Румунії, Словаччини, Чехії, Естонії, України. Міністри обговорили питання, пов'язані з проблемами розбудови національних Збройних Сил, розвитком відносин країн Центральної Європи з НАТО, іншими європейськими військовими організаціями, співробітництвом у галузі військової освіти, питання, пов'язані з перебуванням російських військ на території ряду незалежних держав. На початку червня 1993 р. Україну відвідав Міністр оборони США Л. Еспін, особистий радник Президента Франції, начальник Генерального штабу Збройних Сил Франції адмірал Ж. Ланксад. Наприкінці травня 1993 р. у Києві перебувала делегація військового відомства Великобританії на чолі з заступником начальника управи НАТО та держав Східної Європи П.Тіпплом, яка працювала над підготовкою угоди про двостороннє військово-співробітництво між Великобританією і Україною.

Кінець 1992 — початок 1993 рр. характеризується подальшими грубими порушеннями з боку Росії засад Ялтинської угоди щодо Чорноморського флоту. Так всупереч волі Л. Кравчука і Міністра оборони України начальником штабу Чорноморського флоту було призначено віце-адмірала П. Святашова. По суті, до кінця 1992 р., незважаючи на призначення його першим заступником командувача ВМФ Росії, на флоті безчинствував І. Касатонов, розбазарюючи майно, переганяючи бойові вертольоти в Анапу та організовуючи відкриті цькування українських патріотів.

Небагато змінилося після призначення командувачем Чорноморського флоту віце-адмірала Е.Балтіна, з приходом якого порушення на Чорноморському флоті набрали більш витончених форм. Москва розпочала тиск на Київ, вимагаючи ділити не тільки флот, але й українську територію, себто Крим, бо “Крым по праву принадлежит России”.

Незважаючи на супротивні потуги Росії, на початку 1993 р. у складі ВМС України були корабель керування “Славутич”, СКР-112 та МДКП “Донець”, два екіпажі новозбудованих кораблів — крейсер “Гетьман Сагайдачний” та МПК “Луцьк”. На суднобудівних заводах України у 1993 — 1996 рр. заплановано збудувати 11 надводних кораблів, в т.ч. ракетний крейсер “Галичина” водотоннажністю 10 тис.т, два середні крейсери, п'ять малих протичовнових кораблів, два десантні кораблі, танкер. А наказ Міністра оборони України №65 від 8 квітня 1993 р. “Про призначення начальників залог” передбачав з 15 квітня 1993 р. в залагах м. Севастополя, Феодосії, Керчі, Миколаєва, Очакова, Ізмаїла, Сак, Октябрська, Гвардійська, Балаклави, Новоозерного, Мирного, Веселого, Качі діяти лише згідно з директивами Міністерства оборони України, а всі накази, розпорядження і вказівки Міністерства оборони Росії і командування Чорноморського флоту стосовно військових комендатур на території України вважати недійсними.

Усе це прискорило багатоцільову акцію, яка давно вже готувалася проти державності України. Було різко підвищено зарплату морським старшинам Чорноморського флоту, піднято ціни на енергоносії і розпочато широкомасштабну провокацію з підняттям на кораблях 171-го дивізіону суден забезпечення Чорноморського флоту андріївських прапорів. Реакція України була стриманою, але чіткою; оскільки андріївський прапор є символом ВМФ Росії, то ці кораблі отримують статус суден іноземної держави, що дислоковані в Україні, а члени їх екіпажів — статус громадян України, які проходять службу на суднах інших держав. У зв'язку з тим, що перебування на території України суден під андріївським прапором є прямим порушенням українського законодавства, Міністр оборони

Україні наказав розробити та узгодити з керівництвом Збройних Сил Російської Федерації оргзаходи щодо виведення цих суден за межі України, а також про припинення їх фінансування, Міністерство закордонних справ України оголосило ноту з цього приводу МЗС Російської Федерації.

Ситуація, яка склалася напередодні призначених на 17 червня 1993 р. переговорів між Л. Кравчуком і Б. Єльциним з приводу подій на Чорному морі, була вкрай несприятливою для України. Використовуючи страйки шахтарів Донбасу, зумовлені різким підвищенням Росією цін на енергоносії, маніпулювання “п'ятою колоною” в Криму (спікер шовіністично-комуністичного парламенту якого М. Багров і не приховував, що його позиція — спільний флот), Росія мала великі шанси змусити Л. Кравчука погодитися на не вигідні Україні компроміси.

Переговори відбулися в Завидові під Москвою. Підписано низку угод, згідно з якими розподіл Чорноморського флоту з усією інфраструктурою відбуватиметься 50 на 50 відсотків. У таких пропорціях здійснюватиметься і його фінансування. Домовлено, що розподіл почнеться у вересні 1993 р., на період розподілу встановлюються єдині норми і види грошового забезпечення. Російська сторона братиме участь у розвитку соціально-економічної сфери м. Севастополя, інших населених пунктів, де буде дислокуватися Військово-Морський флот Росії. Для вирішення практичних питань поділу флоту утворено міждержавну комісію.

У жовтні 1992 р. в Україні відбулися зміни у вищому ешелоні влади — подає у відставку прем'єр-міністр В. Фокін, політика якого була міцно прив'язана до московського воза. Реваншисти вдалися до нової спроби розквитатися з Міністром оборони К. Морозовим, який вже давно почав дратувати антидержавні сили своєю незалежною патріотичною політикою. Однак міністра підтримали усі національно-демократичні партії і рухи, а 17 жовтня 1992 р. відбувся пленум Співки офіцерів України, який рекомендував на посади міністра оборони і голови СБУ в уряді Л. Кучми генералів К. Морозова і Є. Марчука. Позиція нового прем'єра, який не дав можливості почергово обговорювати членів своєї команди, остудила запал депутатів-шовіністів і вони змушені були затвердити склад кабінету у запропонованому новим прем'єром складі.

Але ці сили й не думали здаватися. І наприкінці жовтня 1992 р. вони провалили запропонований К. Морозовим проект військової доктрини. Та й навіть сам факт, що вже з березня 1992 р. цей документ майже вісім місяців обговорювався у комісіях Верховної Ради, свідчить про те, що час зумисно затягувався.

Повторно доопрацьований проект військової доктрини винесли на обговорення у травні 1993 р., причому на закриті засідання Верховної Ради. Його і на цей раз не було схвалено. Різні політичні сили, а особливо ті, хто бореться з державністю України і її основою — Збройними Силами, вже з жовтня 1992 р. ведуть нечесну гру супроти генерала К. Морозова, а для досягнення своїх замірів не гребують нічим. Чи в будь-якій нормальній державі міг би політичний діяч зробити те, що здійснив в Україні народний обранець полковник Ізмалков? Як повідомив народний депутат України Я. Кендзьор, серед 155 підписів, що їх зібрав цей бравий вояк під заявою з вимогою усунення Міністра оборони (до речі, свого прямого начальника!), 9 депутатів (Чародєєв, Уманець і ін.) підписалися двічі, а підписи близько 10 членів Народної Ради (Нагулка, Осадчука, Піскуна...) були підроблені.

У квітні 1992 р. у Києві відбувся IV з'їзд Співки офіцерів України, де головна увага була привернена до проблем будівництва Збройних Сил України. У звітній доповіді голови СОУ полковника Г. Омельченка приводилися дуже тривожні дані: опитування старшин показало, що 10 відсотків з них готові в будь-який момент зрадити Україну, 33 відсотки заявили, що присягли на вірність українському народові, бо мають тут житло, 27 — лише тому, що в Україні спокійно, і лише 30 відсотків готові служити Україні вірою і правдою. В армії процвітає “дідівщина”, корупція, пияцтво, злочинство, а національна ідея у війську так і не стала провідною. З великою, по-військовому чіткою промовою на з'їзді виступив Міністр оборони України К. Морозов. Він навів цифру, що Збройні Сили України станом на квітень 1993 р. налічують 525 тис. осіб, висловив свою чітку позицію щодо Чорноморського флоту, 43-ї ракетної армії, про рішучість побороти труднощі і створити надійний захист незалежності Української держави.

На шляху до безядерного статусу

Однією з найсерйозніших проблем, яку довелося вирішувати політичному і військовому керівництву України вже на початку створення власних Збройних Сил, є наявність на території України ядерної зброї. Справді, у Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р. проголошено про намір України стати в майбутньому державою, яка не бере участі у військових бло-

ках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї. Цей намір було підтверджено 24 жовтня 1991 р., коли Верховна Рада заявила: Україна проводитиме політику, спрямовану на повне знищення ядерної зброї та компонентів її базування, що розташовані на території Української держави. Як одна з правонаступниць колишнього Союзу РСР, Україна запевнила світ, що буде дотримуватися засад Договору 1991 р. між СРСР і США про скорочення стратегічних наступальних озброєнь в частині, котра стосується ядерних озброєнь, розташованих на її території.

Національна гвардія України

Розглядаючи перший період будівництва Збройних Сил України, ми згадували і про інші військові формування, не підпорядковані Міністерству оборони України, зокрема про Національну гвардію України, спеціальне військо, що має берегти конституційний лад держави.

Указом Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 р. внутрішні війська МВС СРСР, які дислокувалися на території України, підпорядковувалися її Міністерству внутрішніх справ. Вже маючи деякі законодавчі напрацювання з питань створення спеціального війська, які були здійснені у Львові, Києві, Харкові, Житомирі, група військовиків з вересня 1991 р. приступила до конкретної роботи над законодавством про Республіканську (так планувалося її називати) гвардію України. Законопроект “Про Республіканську гвардію” та Положення “Про порядок комплектування, військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Республіканської гвардії” були заслухані на засіданні комісії з питань оборони і державної безпеки 12 вересня 1991 р., на засіданні Верховної Ради в першому читанні — 22 жовтня 1992 р.

Командувач ПрикВО Петро Шуляк. 1995 р.

В цей день розпорядженням Голови Верховної Ради України Л. Кравчука полковника Володимира Кухарця було призначено командувачем Національної гвардії України, який приступив до виконання своїх обов'язків 30 жовтня 1991 р. 4 листопада Верховна Рада України ухвалила Закон і Положення про Національну гвардію. Розпорядженням Голови Верховної Ради від 4 грудня 1991 р. було затверджено організаційну структуру, загальну чисельність і дислокацію з'єднань і установ Національної гвардії України.

На підставі акту, затвердженого першим віце-прем'єром України К. Масиком 27 грудня 1991 р., проведено розподіл військових частин внутрішнього війська з їх особовим складом, озброєнням, технікою і матеріальною базою. Гвардії передано стрілецькі полки і спеціальні моторизовані частини міліції внутрішнього війська МВС України, а також окремий батальйон зв'язку. Вже на 31 грудня 1991 р. загальна чисельність Національної гвардії склала 11960 осіб. А 21 січня 1992 р. Постановою

Президії Верховної Ради України Головній управі КНГУ визначено статус Державного комітету України.

Знаменним для Національної гвардії України був день 5 січня 1992 р., коли особовий склад НГУ за урочистих обставин склав присягу на вірність Україні. На початку лютого 1992 р. розгорнуто систему зв'язку НГУ, створено вузли зв'язку дивізій, а батальйон зв'язку зреформовано у полк. Розпорядженням Президента України в ГУК НГУ створено управу соціального і правового захисту і виховної роботи чисельністю 10 одиниць, яка, по суті, виконує ті ж обов'язки, що соціально-психологічна служба Збройних Сил України. У червні 1992 р. Національна гвардія України отримала суттєве поповнення. До її складу передано мотострілецьку дивізію у м. Чугуєві (належала до системи КДБ СРСР), окремий вертолетний полк у м. Олександрія, вертолету ескадрилью у м. Біла Церква та окремий інженерно-будівельний батальйон у селищі Малинівка. Відповідно у ГУК НГУ створено управу авіації.

Під час збройного конфлікту у Придністров'ї згідно з указом Президента України від 17 березня 1992 р. “Про заходи щодо охорони державного кордону України з Республікою Молдова” військо Національної гвардії України підтримувало порядок в зоні особливого режиму на кордоні, сприяло підрозділам Прикордонного війська: здійснювало патрулювання населених пунктів, перевіряло автотранспорт на контрольно-перепускних пунктах. З липня 1992 р. Національній гвардії України доручено охорону дипломатичних представництв на території України, з цією метою створено окрему бригаду НГУ.

Авіаційні підрозділи Національної гвардії України зведено в окрему вертолетну бригаду. Летунство Національної гвардії України спроможне терміново передислокувати в заданий район 2 тисячі гвардійців. А в листопаді 1992 р. Національна гвардія сформувала окремий танковий батальйон, що посилює її бойову міць. На початок 1993 р. чисельність Національної гвардії України склала майже 35 тис. осіб.

Хоч історія Національної гвардії України і недовга, вона вже має своїх героїв. Ціною власного життя маіор Володимир Ігнат'єв 15 липня 1992 р. захистив від вибуху бандитської гранати десятки громадян в поїзді Одеса — Ясинувата, за що посмертно нагороджений найвищою нагородою держави “Почесним знаком Президента”.

У першу річницю незалежності у багатьох містах України національні гвардійці брали участь у парадах і маніфестаціях. Коли вулицями древнього Львова йшли струнки колони гвардійців у новій експериментальній формі, тисячі людей зустріли їх оваціями.

Національна гвардія України — єдине військове формування, яке з першого дня впроваджує в життя державну мову. Усі накази командувача НГУ, починаючи від №1, видані українською мовою, і тут варто повчитися як Збройним Силам України, так і Прикордонному війську. З 1 січня 1992 р. НГУ розпочала видавати “Бюлетень прес-служби”, який називається тепер “Вісник Національної гвардії України”. Саме ГУК НГУ була співзасновником журналу “Військо України”.

Національна гвардія стає тим, чим вона покликана бути — стабілізуючим фактором у державі, гарантом демократичних перетворень у ній.

Військо-цивільна оборона

Воєнізовані формування Цивільної оборони колишнього СРСР були дуже громіздкою і недосконалою структурою. Особливо наочно нездатність діяти в сучасних умовах показала катастрофа на Чорнобильській АЕС. Відсутність сучасної апаратури, нефаховість штатних працівників були дивовижними. Наприклад, у хімічному батальйоні ЦО з 18 офіцерів лише один був хіміком, а військовики навіть не знали, що має робити їхній підрозділ під час тривоги. Після проголошення незалежності постало питання про концепцію Цивільної оборони держави та закон “Про Цивільну оборону України”. Перше слухання запропонованого Кабінетом Міністрів закону відбулося на пленарному засіданні Верховної Ради у лютому 1992 р., а невдовзі цей документ було ухвалено.

Начальником Цивільної оборони України є прем'єр-міністр. На територіальному рівні формування ЦО мають подвійну підлеглість: керівникам місцевої держадміністрації і безпосередньо штабу ЦО держави. Обласним штабом ЦО підлягають також спеціалізовані і неспеціалізовані формування. У 1992 р. багато спецпідрозділів війська Цивільної оборони було виведено з підлеглості Міністерства оборони і підпорядковано штабові ЦО України, яким керує Кабінет Міністрів. Організовано автоматичний прогнозно-моделюючий центр науково-технічної оснащеності, який не має аналогів.

У 1992 р. військові і невійськові формування брали участь у ліквідації 86 надзвичайних ситуацій, було залучено 300 одиниць спецтехніки, 276 разів працівники ЦО виїжджали на розмінування вибухонебезпечних об'єктів. Проведено значну реорганізацію війська, ліквідовано 96 служб, скорочено 5 тис. штатних працівників. Є надія, що структура ЦО України в недалекому майбутньому буде мобільною, добре оснащеною, зможе оперативно виконувати поставлені перед нею завдання.

Прикордонні війська України.

До однієї з найважливіших функцій держави, яка дбає про свій суверенітет, є охорона державного кордону. Загальна протяжність кордонів України складає 7 698 км, з них з Росією — 2 484 км., Білоруссю — 952 км., Румунією — 608 км., Польщею — 542 км., Словаччиною — 98 км., Угорщиною — 135 км., Молдовою — 1 194 км. Протяжність морської ділянки державного кордону — 1758 км. (Чорноморської — 1533, Азовської — 225 км.). У структурі колишнього СРСР прикордонники належали до зловісного КДБ. Після проголошення незалежності України було взято курс на створення окремого військового формування, завданням якого стали виключно функції охорони державного кордону молодій державі.

Треба відзначити, що підготовка засадничих законопроектів, що стосуються діяльності Прикордонного війська України, була здійснена у дуже стислі терміни. Вже 4 листопада 1991 р. Верховна Рада України ухвалила закони “Про державний кордон України”, “Про Прикордонне військо України” та “Положення про порядок комплектування військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Прикордонного війська України”. Цьому сприяла енергійна праця командувача Західної округи Прикордонних військ колишнього СРСР генерал-лейтенанта Валерія Губенка, який зумів мобілізувати своїх підлеглих на створення нової структури незалежної держави. Наприкінці 1991 р. В. Губенко призначений головою Державного комітету у справах охорони державного кордону України — командувачем Прикордонного війська України.

Наказом № 274 від 25 грудня 1991 р. голова Держкомкордону оголосив закони України і Положення про порядок комплектування, військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Прикордонного війська, зобов'язавши Прикордонне військо з 18 грудня 1991 р. у службово-бойовій діяльності керуватися виключно цими законодавчими актами. У місячний термін структури Держкомкордону мали забезпечити вивчення законів України, до 30 січня 1992 р. передбачалося внести зміни в програму командирського вишколу старшин і підстаршин, а до 30 травня 1992 р. від усього старшинського корпусу мали бути прийняті заліки на знання цих законів.

У Держкомкордоні України було сформовано штаб та три управи: Північно-Західну (м. Львів), Південну (м. Одеса) та Південно-Східну (м. Харків).

Та чи не найважливішою заслугою генерала В. Губенка було те, що Держкомкордон зразу ж перейняв контроль і над військово-морськими частинами, що належали до Прикордонних військ СРСР. Україна, яка застрягла у проблемах з Чорноморським флотом, контролює свої кордони силами морських з'єднань Прикордонного війська. Загальна кількість Прикордонного війська на середину 1993 р. складала 43 тис. осіб. У їх складі є суходільні частини (застави, комендатури, загони), об'єднані у трьох управах, вони мають власну авіацію (вертолети і літаки), дві бригади охорони морського кордону, що дислокуються в Одесі і в Криму.

Складним питанням у формуванні структур Прикордонного війська є те, що вони були зосереджені лише на західному і південному кордонах колишнього СРСР, а кордон з Білоруссю і Росією доводиться будувати на голому місці. Однак навіть із західним кордоном існували проблеми, оскільки треба було провести переговори з керівниками прикордонних служб Республіки Польща, тоді ще єдиної Чехо-Словаччини, Угорщини і Румунії. Генерал Губенко провів ці зустрічі, підготував ґрунт для відповідних угод, які було укладено у другій половині 1992 — на початку 1993 р. Розпочався процес формування нових прикордонних структур. До 1 липня 1992 р. частини Прикордонного війська вийшли на державний кордон і з 20 липня приступили до його охорони. Сформовано три загони прикордонного контролю з дислокацією в Могилеві-Подільському, Котовську та Березіно. У квітні 1992 р. на підставі ухвали Кабінету Міністрів українські прикордонники змінили колір прикордонних стовпів з червоно-зелених на кольори державного прапора України, ліквідували символіку тоталітарного режиму на контрольно-перепускних пунктах, заставах, кораблях.

У зв'язку з загостренням конфлікту у Придністрові Президент України Л. Кравчук 17 березня 1992 р. підписав Указ “Про заходи по охороні державного кордону України з Республікою Молдова”.

На виконання цього указу, інших рішень уряду вже з 20 березня Прикордонне військо України разом з МВС і НГУ перекрили найважливіші напрямки українсько-молдавського кордону. Головним

завданням стало забезпечення територіальної цілісності і недоторканості кордонів, захист населення прикордонних з Молдовою районів.

Оскільки збройний конфлікт розгорнувся в районах, які безпосередньо прилягають до кордону України, всі частини було підсилено панцерною технікою. Лише у 1992 р. українські прикордонники спільно з МВС і НГУ вилучили близько 1 000 одиниць стрілецької зброї, велику кількість стрілива, контрабанди, в тому числі і стратегічної сировини.

Восени 1992 р. Президент України підписав розпорядження “Про прикордонно-митний контроль на державному кордоні України з Республікою Білорусь і Російською Федерацією”. Необхідність таких дій була нагальною. Відкриті кордони з півночі і сходу активно використовувалися для перевезення зброї, наркотиків, іншої контрабанди, а також для нелегальної міграції в Західну Європу громадян третіх країн, особливо Південно-Східної Азії. У 1992 р. було затримано лише на західному кордоні понад 900 таких порушників. У січні — жовтні 1992 р. на кордонах з Росією і Білоруссю правоохоронні органи вилучили при спробах вивезти з країни товарів на суму близько 1,5 млрд. карбованців.

Наприкінці жовтня 1992 р. у Києві проведено робочу зустріч керівництва Держкомкордону України і делегації Прикордонних військ Росії. Українська сторона запропонувала розглянути проект угоди з питань взаємодії ПВ України і Росії, проект договору “Про правовий режим українсько-російського державного кордону”, пропозиції української сторони про делімітацію українсько-російського державного кордону. Зіславшись на те, що це виходить за межі її компетенції, делегація Росії від розгляду цих питань ухилилася.

Прикордонники увійшли з ініціативою про створення в Україні міграційної служби, розробили всеохопну програму розбудови державного кордону України, яка передбачає виконання усіх необхідних правових угод з конкретними термінами реалізації, створення системи цивілізованих контрольно-перепускних пунктів (з Білоруссю і Росією їх має бути 33), програма будівництва прикордонного флоту (73 одиниці) і т. ін. Виконання цієї програми, розрахованої до 1998 р., дасть нашій державі належні гарантії на її суходільних і морських кордонах.

Відродження українського козацтва

Дух українського козацтва завжди жив у свідомості українського народу. Тому в загальному руслі процесу національного відродження йшло й відродження козацьких традицій в Україні.

Питання відродження козацького духу зазвучали ще на установчому з'їзді Руху у вересні 1989 р. А вже під час другого з'їзду Руху українські козаки — делегати прибули 28 жовтня 1990 р. на Софійський майдан і не давали можливості зробити те, що задумав московський патріарх Алексій II, надаючи автономію Київській митрополії і плануючи цим актом перешкодити відродженню Української Автокефальної православної церкви. Особливо відзначилися козаки з Білої Церкви під керівництвом отамана Є. Петренка.

Упродовж 1990 — 1991 рр. рух за відновлення козацтва охопив усю Україну, та особливого піднесення йому надало святкування 500-річчя Українського Козацтва, коли відбулися грандіозні народні здвиги на козацьких могилах біля Берестечка і святкування на Запоріжжі. У цих акціях взяли участь сотні тисяч людей. Козацькі організації відродилися на Київщині, Придніпров'ї, Слобожанщині, Волині, Південній Україні. Влітку 1990 р. створена фольклорно-спортивна організація “Галицька Січ”. Старшинська Рада у Запоріжжі під час святкувань вирішила спрямувати козацький рух у військово-патріотичне русло. Шахтарський регіон Червонограда на Львівщині створив Західно-Бузьку Січ.

У 1990 р. у Києві зібралася установча козацька Рада усіх українських козаків. 16 вересня 1990 р. було проголошено створення Українського козацького товариства (УКТ), схвалено його статут, обрано керівні органи — Велику і Малу Ради.

Напередодні свята Покрови 1991 р. у Києві відбулося засідання Великої Ради, на якій першим гетьманом відродженого Українського Козацтва обрано Вячеслава Чорновола.

Акції українських козаків 1992 р. увійдуть до сучасної української історії. У святу неділю 21 червня 1992 р. козаки з полків, сотень, куренів, кошів усієї України у Переяславі урочисто зреклися присяги, довірливо даної їхніми пращурами на цьому майдані російському цареві у 1654 р. Підписано грамоту, якою скасовується присяга на вірність своїм душителям. Козацтво одностайно присягнуло рідній матері-Україні.

У зв'язку з 200-річчям переселення Чорноморського козацького війська було проведено кінний похід на Кубань — українські етнографічні терени на території Росії. У цій значній по- літико-

культурницькій акції взяли участь козаки Кальміуської паланки (Донецька обл.), дитячого і юнацького куреня “Еней” Яго тинської сотні (Київська обл.), Білоцерківської сотні та Ірпінського куреня (Київська обл.). Матеріальну та технічну допомогу учасникам походу надало Міністерство оборони України, виділивши три вантажні й одну легкову автомашину, автобус, бензовоз, польову кухню, бак для питної води. В поході взяв участь Запорізький кінний молодіжний театр “Січ”.

У 1992 р. зроблено перші спроби створення козацьких шкільних загонів, відкрито вишкільний табір в Капулівці, створено модернізовану польову форму. А львівське “Товариство Кіш”, власними руками створивши козацьку чайку “Пресвята Покрова”, стало учасником міжнародної експедиції “Українське море-92”, досягнувши Італії і взявши участь у культурних заходах у Сан-Ремо.

Українські козаки різко відмежувалися від територіальних претензій, засудили донських козаків, їх втручання у збройний конфлікт у Придністров’ї.

На осінь 1992 р. Українське Козацтво об’єднувало в своїх осередках 20 тис. козаків. Напередодні свята Покрови 13 жовтня 1992 р. у Києві відбулася Велика Рада Українського Козацтва. Відбувся звіт генерального керівництва, вибори нового гетьмана, яким став відомий політичний діяч і військовик генерал-майор В. Мулява. На Покрову, 14 жовтня, у Покровській Церкві на Подолі відбулося освячення нового гетьмана.

Двічі, навесні 1992 і 1993 рр., відбулися зустрічі Президента України Л. Кравчука з членами генеральної старшини Українського Козацтва. А це свідчить, що Українське Козацтво, його ідеї у відродженні української духовності отримують відгук у найвищих владних структурах.

Закон України «Про загальний військовий обов’язок і військову службу» від 25 березня 1992 року

Глава І. Загальні положення

Стаття 1. Загальний військовий обов’язок

1. Оборона країни від збройної агресії належить до найважливіших функцій держави і є справою всього народу України. Захист України — конституційний обов’язок кожного її громадянина.

2. Загальний військовий обов’язок встановлюється з метою забезпечення комплектування Збройних Сил України, Національної гвардії України, Служби безпеки України, Прикордонних військ України, Цивільної оборони України, Управління охорони вищих посадових осіб України та інших військових формувань, створених відповідно до законодавства України (далі Збройні Сили України та інші війська), а також підготовки населення до захисту України.

Загальний військовий обов’язок включає:

- підготовку громадян до-військової служби;
- приписку до призовних дільниць;
- призов на військову службу;
- проходження за призовом або добровільно військової, альтернативної (невійськової) служби;
- виконання військового обов’язку в запасі;
- дотримання правил військового обліку.

У воєнний час загальний військовий обов’язок включає також загальне обов’язкове військове навчання громадян.

Стаття 9. Допризовна підготовка

Допризовна підготовка включає, військову, прикладну фізичну, медико-санітарну, психологічну підготовку та підготовку із цивільної оборони і проводиться викладачами допризовної підготовки в навчально-виховних закладах: школах, гімназіях, ліцеях, інших видах загальноосвітніх закладів, починаючи з, передвипускного класу, а також у професійних навчально-виховних закладах та вищих навчальних закладах: технікумах, коледжах, училищах в період здобуття загальної середньої освіти за програмами, затверджуваними Міністерством освіти України за погодженням з Міністерством оборони України. Юнаки, які не пройшли допризовну підготовку у вказаних навчальних закладах, не атестовані або дістали незадовільну оцінку з цього предмета, після їх закінчення перед призовом на строкову військову службу під керівництвом місцевої державної адміністрації та органів місцевого самоврядування проходять допризовну підготовку в оборонно-спортивних оздоровчих таборах в відривом від виробництва, а у воєнний час — на підприємствах, в установах і організаціях шляхом

навчально-польових зборів. Викладачі допризовної підготовки входять до штату зазначених навчально-виховних та вищих навчальних закладів.

МИКОЛА КАРДАЩУК. **Відродження Соборної Незалежної України** **(Комітет з військово-патріотичного виховання молоді)**

Після розпаду Московської Імперії державотворчий процес на Україні в 1991 р. по формуванню Збройних Сил України набрав незворотного характеру. На території України реформувались радянські війська і створювалась Українська Армія з українських військових патріотів – вірних синів України. Національна ідея об'єднала і консолідувала суспільство, формувала в людях національний характер патріота – захисника України.

Одним із таких представників – борців за відродження незалежної Української Держави є капітан II-го рангу Іван Мерінчик, родом з Івано-Франківщини, який в 1991 році у Івано-Франківську організував Спілку офіцерів України, об'єднав патріотів, офіцерів і цивільних людей для захисту і розбудови вільної незалежної Соборної України.

З цією метою в Івано-Франківську, вперше в Україні, при Спільці офіцерів України 29 квітня 1992 р. був організований комітет з військово-патріотичного виховання молоді (КВПВМ) полк. Миколою Кардащук.

Капітан II рангу Іван Мерінчик, член виконкому Спілки офіцерів України, організатор ОСОУ в Івано-Франківську

Голова Комітету військово-патріотичного виховання молоді (1992 р.), Член Спілки Офіцерів України (1990 р.) Микола Кардащук

27 травня 1992 р. в Івано-Франківську, на базі ПрикВО відбулася конференція СОУ, яку організував Голова обласної Спілки Офіцерів України Іван Мерінчик. На конференції були делегати – офіцери з 10-ти областей України. У своєму виступі полк. Микола Кардащук доповів про створення Комітету з військово-патріотичного виховання молоді в нових політичних умовах і концепцію про формування ідеологічних і правових, соціальних і духовних рис громадянина-патріота, готового і здатного захистити свою Батьківщину. На цій конференції його вибрали головою комітету з військово-патріотичного виховання молоді і армійців в ЗСУ.

Концепція військово-патріотичного виховання молоді

Концепція військово-патріотичного виховання молоді розглядається як складова частина національної військової доктрини про підготовку молоді до служби в Збройних Силах України.

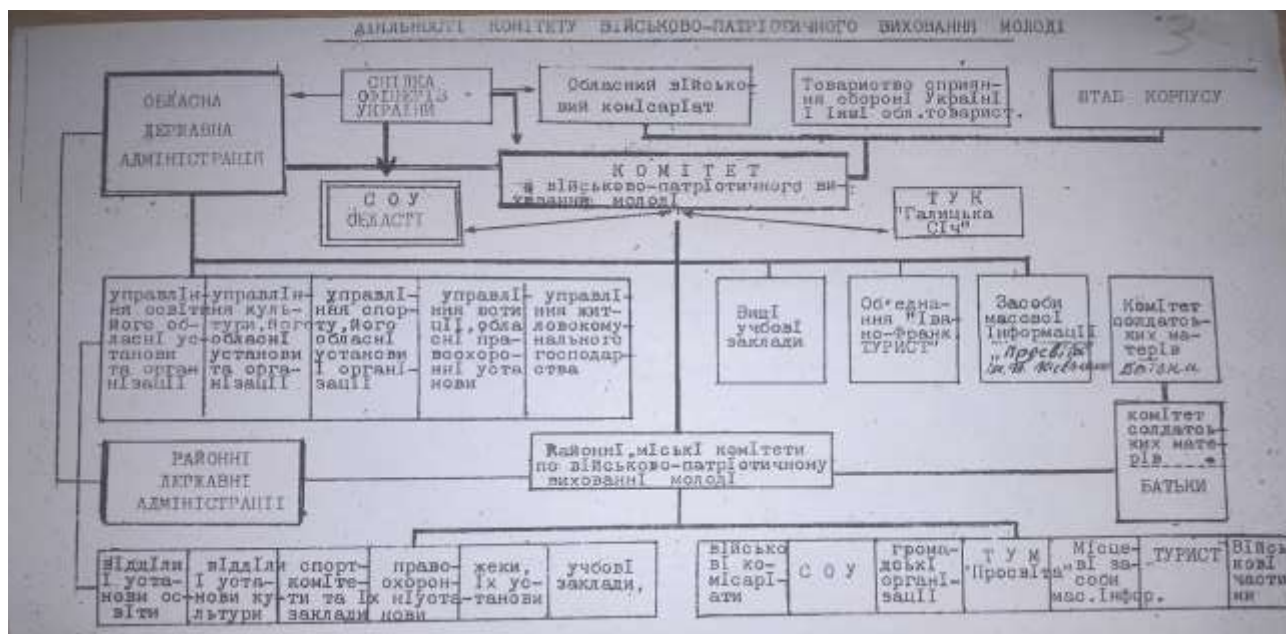
Мета концепції військово-патріотичного виховання молоді визначити концептуальні напрямки цілісної системи діяльності по формуванню у молоді в нових політичних, ідеологічних, правових, соціальних, моральних і духовних умовах рис громадянина-патріота, готового і здатного захистити свою Батьківщину. Політичні, ідеологічні, правові засади концепції визначаються Конституцією України, іншими Законами і законодавчими актами, що стосуються розбудови української

держави, формування її Збройних Сил, забезпечення обороноздатності країни, діяльності державних і громадських служб з цих питань.

Зміст діяльності з військово-патріотичного виховання молоді визначають:

- глобальні та національні інтереси України;
- військова доктрина держави;
- ідеологічні засади;
- формування особистості громадянина-патріота;
- внутрішні умови військово-патріотичного виховання молоді;
- організація медично-санітарної служби.

Глобальні інтереси України полягають у прогресивному розвитку цивілізації налагодженні економічних, політичних, культурних, наукових зв'язків з усіма країнами світу, мирному вирішенні конфліктних ситуацій, при потребі за допомогою. Національні інтереси пов'язані з усунення можливості ізоляції України в політичному, економічному, науковому плані, утворення блоків чи союзів, спрямованих проти України. Концепція базується на офіційному визначенні політичної основи військової доктрини - мирнолюбну політику держави; захист Батьківщини справою всього народу, який покладається на власні Збройні Сили, основне призначення яких-захист національних інтересів, територіальної цілісності і державної незалежності України. Концепція передбачає ідеологічними засадами формування особистості-ідею української державності та національної гордості.

Завдання комітету:

1. Сприяння реалізації Закону України з оборонних питань і організація роботи з військово-патріотичного виховання молоді.
2. Координація діяльності державних та громадських органів з питань національного та військово-патріотичного виховання у дошкільних закладах, установах освіти, культури, спорту, громадських організацій і товариств, за місцем проживань, як це показано в розробленій виконавчій структурі комітету ВПВМ. У школах організувати навчання з надання першої долікарської допомоги воїнам в армії і на полі бойових дій.

Організаційні заходи:

1. Покласти відповідальність за організацію морального, духовного, національного та військово-патріотичного виховання молоді на обласні, районні, міські комітети по ВПВ та районні державні адміністрації, міськвиконкоми разом із військовими комісаріатами, громадськими організаціями.
2. Ввести заходи з національно-військово-патріотичного виховання молоді в планах роботи усіх навчально-виховних, дитячих закладів освіт, культури, “Просвіти”, товариства сприяння обороні України, житлово-комунального господарства, а також у військових частинах.
3. Провести обласну, районні, міські конференції з питань координації роботи державних і громадських структур з національного та військово-патріотичного виховання молоді.
4. Створити комітети з військово-патріотичного виховання молоді і відновити кураторство в усіх навчальних закладах.

Об'єкти військово-патріотичного виховання:

Вихованці дитячих дошкільних, позашкільних закладів, установ освіти, культури, спорту, житлових організацій, товариств, громадських організацій, батьки.

Об'єкти військово-патріотичного виховання:

Батьки вихователі дитячих садків, педагогічні працівники працівники культури спорту, військові наставники, працівники військових комісаріатів, соціально-психологічної служби Збройних Сил, військовослужбовці, представники громадських організацій, товариств, партій, об'єднаних в комітети з питань військово-патріотичного виховання молоді, яка діє відповідно до положення про нього, яке затверджується президентом України в області, районі, головою виконкому міської ради народних депутатів за погодженням з усіма зацікавленими сторонами.

Об'єкти військово-патріотичного виховання молоді:

Організаційні: на основі комплексних, цільових, міжвідомчих планів, заходів враховуючи індивідуальні і колективні форми роботи (бесіди, лекції, диспути, кінолекторії, змагання, ігри та ін.).

Методичні: вивчення стану здійснення і результативності військово-патріотичного виховання, вироблення рекомендацій щодо удосконалення роботи, навчання, підготовка і перепідготовка кадрів для військово-патріотичної роботи.

Адміністративні: виходячи з наданих службових особам, органам і організаціям повноважень масової інформації (преса, радіо, телебачення.)

Структура організації виконання завдань з військово-патріотичного-виховання додається.

Щоби співпрацювати з громадкістю області голова комітету ВПВМУ полк. М. Кардашук звернувся до представника Президента України в області Василя Павлика з ініціативою створити обласний комітет військово-патріотичного виховання молоді (КВПВМ) для поліпшення її підготовки до захисту своєї Вітчизни. І той своїм розпорядженням створив у 1992 році такий комітет, головою його призначив свого заступника І. Шовкового, а трьома заступниками голови комітету на громадських засадах – М. Кардашука, голову КВПВМ при СОВ, помічника обласного військового комісара по роботі з особовим складом І. Лазора та помічника командувача 38 армії по роботі з особовим складом Б. Короткова. Було затверджено положення про цю структуру. Основні завдання КВПВМ - сприяти реалізації законів України про Збройні сили, про загальний військовий обов'язок та військову службу, організувати і координувати роботу державних органів та громадських організацій з військово-патріотичного виховання молоді. М.Кардашук розробив схему координації обласним комітетом військово-патріотичного виховання молоді діяльності всіх причетних до цієї важливої справи установ та організацій. Обласна виконавча влада, прислухавшись до пропозицій членів КВПВМ, визначила конкретні напрями, організаційні, методичні та адміністративні засоби військово-патріотичного виховання молоді, рекомендувала райдержадміністраціям, міськвиконкомам міст обласного значення створити аналогічні районні, міські комітети, затвердити програми відповідних заходів і приступити до їх реалізації.

Вже на 1992–1993 рр. було підготовлено і прийнято цілу програму військово-патріотичного виховання молоді Прикарпаття з урахуванням низки ділових пропозицій і проекту. Програма

передбачала, зокрема, формування на Івано-Франківщині системи допризовної підготовки юнаків, обладнання відповідних приміщень і майданчиків у всіх навчальних закладах краю і товариствах сприяння обороні України, атестацію керівників допризовної підготовки та військових кафедр, широке використання під час проведення виховних заходів із хлопцями й дівчатами матеріалів з історії України, її Збройних сил та національно-визвольного руху, урочисті проводи юнаків на армійську службу тощо. І більшість із перелічених в обласній програмі заходів вдалося виконати, хоча відчувалися намагання перешкодити цьому з боку прихованих противників української незалежності, які належали до колишньої партійно-радянської номенклатури.

Значення виховання допризовної молоді не можна недооцінювати на догоду настроям благодушного пацифізму, що їх Кремль підкидає українському суспільству з перших же років незалежності нашої держави, водночас проводячи через своїх агентів впливу у вищому її керівництві, в Міноборони, Генштабі Збройних сил України таємну політику, чітко спрямовану на їх розвал і знищення. Патріотичне виховання повинно вестися в школі з першого до одинадцятого класу. У 8-11 класах, а також у вищих та середніх навчальних закладах необхідна спеціальна військово-патріотична підготовка допризовників і офіцерів, щоб військова служба в Українських Збройних Силах і захист України вважалися великою честю.

З відродженням Незалежної Соборної Української Держави в 90-х роках ХХ століття у військових частинах Івано-Франківської області національне і військово-патріотичне виховання воїнів ЗСУ і гвардійців УНГ було організовано командуванням 38-го армійського корпусу і головою КВПВМ полк. М. Кардащук. Завдання організації КВПВМ виконувались у військових частинах лектори читали лекції на історичні, політичні і медичні теми; організовувались святкування визначних дат, для воїнів - похід в театр, на концерти і дозволя в ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка.

На світлинах воїни і офіцери ЗСУ і гвардійці УНГ в час військово патріотичного і культурного виховання 1994–1997 рр.

Воїни ЗСУ 38-го Арміського корпусу після концерту в Будинку «Просвіта» ім. Т. Шевченка (1994 р.)

Гвардійці УНГ, які приймали участь у відкритті і посвяченні барельєфів-портретів героям ОУН-УПА 1997 р. Прапор України тримає воїн УПА, біля прапора зліва, організатор заходів КВПВМ полк. М. Кардащук

Як член СОВ, голова ОКВПВМ, куратор Косівського району з виховання допризовної молоді, член правління ОВОВ, член обласного міського комітету з виховання допризовної молоді і воїнів в національно-патріотичному дусі при Івано-Франківській обласній і міській адміністрації і член крайового товариства «Галицька Січ» Українського козацтва виконує значну виховну роботу у військових частинах, начальних закладах, що підтверджують світлини і нагороди.

З власної ініціативи, разом із членами СОУ, в мікрорайоні Княгинин збудував пам'ятник героям України ОУН-УПА, підпільниками групи «Печера», які діяли протягом 1946–1949 рр. і загинули від куль московської кровавої орди.

5 жовтня 1997 р. відбулося відкриття і посвячення барельєфних портретів на Скорботній членів підпілля Гроссберга Василя, Соколовської Ганни і Сміжак Ганни. Урочисте віче відкрив полк. Микола Кардащук. Оркестр 13-го корпусу 38-ї армії виконував Гімн України.

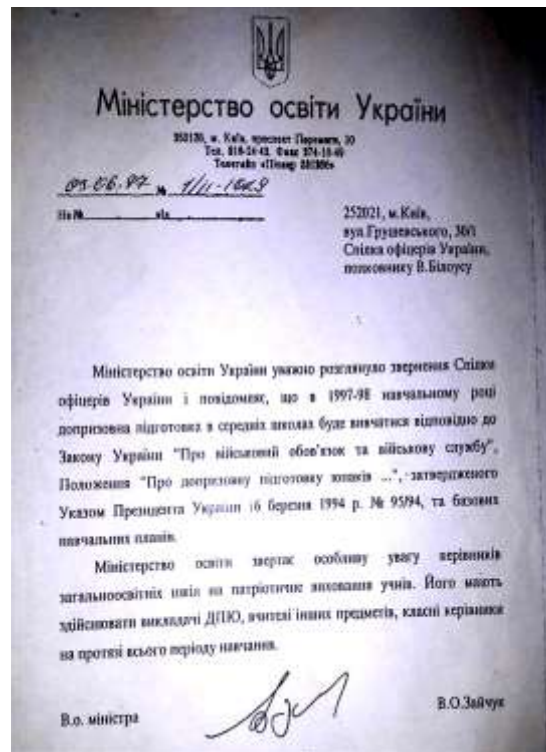
Віче-реквієм біля Стели Скорботи. Виступає Оксана Вінтонів, член СПВУ.
(Зліва направо: Степан Голобин НРУ, Микола Кардашук – голова ОКВПВМ при СОУ, Андрій Максим'юк – голова обласної СОУ)

З 1995 року головою ОСОУ став полковник Андрій Максим'юк, який немало докладав зусиль у боротьбі з 5-ю комуністичною колоною, щоби виконувати програму КВПВМ і разом з козаками «Галицька Січ» захищати й розбудовувати незалежну Українську Державу. Виконувались різні святкові заходи, заплановані ОСОУ і КВПВМ. У 2003 році полк. Андрій Максим'юк передав керівництво ОСОУ полк. Івану Лазарю, офіцерові облвійськкомісаріату, котрий з перших днів свого керівництва в ОСОУ почав реформи з військово-патріотичної підготовки допризовної молоді в армію. Із офіцерів у відставці організував викладацький штат для проведення занять у школах області для підготовки молоді в армію.

На засіданнях виконком, ОСОУ вирішуються організаційні питання і розпорядження, накази ЗСУ, СОУ і ОДА. В районах області організував районні спілки офіцерів, на конференціях вибрали голів РСОУ, які виконують назначену програму Міністерства Збройних Сил України і Спілки Офіцерів України. ОДА вирішує назрілі питання з виховання і підготовки в армію допризовної молоді. При допомозі СОУ підсилилась творча праця в районах області і школах. У співпраці з УК «Галицька Січ» у школах районів і обласному центрі і ВНЗ посилили роботу козацьких організацій і виховання Джури, козачат, козаків – допризовників в армію.

**Голова ІФОСОУ генерал-хорунжий Іван Лазар
і голова КВПВМ генерал-хорунжий Микола Кардашук**

За розпорядженням Міністерства освіти організуються міжнародні змагання й таборування для кращого морального і фізичного розвитку молоді.

Разом із спортивно-оздоровчим туристичним центром міжнародного співробітництва дітей та юнацтва Івано-Франківського обласного державного центру туризму і краєзнавства української молоді відбуваються дитячо-юнацькі і військово-спортивні патріотичні ігри «Сокіл-Джура».

У програму виконання завдань «Сокіл-Джура» входить підготовка військової дисципліни, моральна стійкість, виносливість, подолання туруднощів, перешкод, вправність у стрільбі і надання першої долікарської допомоги; вивчення історії України та козацької доби Українських військових формувань різних епох; сучасних Збройних Сил України, вміння таборуватися, акуратно і чисто дотримуватися усіх санітарно-гігієнічних норм, і надавати першу долікарську медичну допомогу воїнам на полі бою і в лікарнях.

Вишкіл молоді в національному бойовому дусі – козацькі забави «Джура» на стадіоні «Туризм» в Івано-Франківській області.

На світлині: Під козацьким прапором УК «Галицька Січ» - учасники змагань «Джура». У першому ряді стоїть, зліва направо: четвертий – генерал-хорунжий – голова ОСОУ Лазар І. М., поряд з ним – генерал-хорунжий – голова КВПМ при ОСОУ Кардашук М.Д., восьмий – генерал-хорунжий крайовий отаман Боднар М.В., всі інші офіцери викладачі – військової допризовної підготовки в школах і учні - учасники змагань.

На світлині показано фрагмент із обласного фіналу гри «Сокіл - Джура», в якій прийняли участь учні з 14-ти районів області, воєнно-спортивного ліцею і учасники АТО 14.05.2018 року.

У першому ряді, зліва, 1-ий стоїть генерал-хорунжий, отаман Черкашен А.О., поряд генерал-хорунжий голова ОСОУ Лазар І.М., справа стоїть, перший, у костюмі, генерал-хорунжий голова КВПМ при СОУ., Кардашук М.Д., поряд — генерал-хорунжий Боднар М.В. Всі інші - учасники заходів.

Микола Кардашук, Андрій Грицик.
Національно-патріотичне виховання молоді в козацькому дусі у
Карпатському краю

Щоби виховувати молодь у національно-патріотичному дусі, для цього потрібно розкрити історію розвитку Української нації і держави, щоби молодь зрозуміла: хто ми і чий ми діти?

З наукових джерел світової історії відомо, що формування етнічної Української Нації почалось ще в сивій давнині, тисячоліття до нашої ери, на берегах Славутича-Дніпра і в Карпатському краю, де вже жили наші аборигени більше мільйона років.

В короткому змісті цей історичний процес неможливо передати, можна лише підкреслити, що вже в наших аборигенів, які об'єднувались у могутні племена і створювали державні формації, з яких виникли Велика Скіфія, Київська і Галицька Русь, і Україна, був дух національної гордості і людської гідності.

Щоб створити могутню державу, у його народу повинен був бути сильний і незламний войовничий дух, національна гордість, героїчний безстрашний поступ у захисті від ворогів рідної землі, племен, родини, держави. Ось де зароджувався національний патріотизм - націоналізм, якого ніяка ворожа сила не зламала, бо ми є етнічна Нація на своїй українській землі.

Український націоналізм не бандитська система із загарбницькими планами чужих земель і поневолення інших народів, – це захист рідної землі, Нації, Мови, культури, збереження та розбудови Незалежної Соборної Української Держави.

В українському націоналізмі не було і немає фашистських чи шовіністичних планів, які були і сьогодні проявляються зі сторони наших владних «друзів», як в середині держави так, і за її межами, щоб знищити Україну, як Державу. Дуже погано, що сьогодні в цейтнот універсального геноциду попала наша українська молодь, яку нищать безробіттям, фізично, засобами масової інформації, антиукраїнською ворожою ідеологією, алкоголізмом, наркоманією, проституцією, СНІДом, і т. д., що призводить до втрати людської гідності і національної гордості, з якої формують манкуртів, холоуїв і яничар. Для цього владні мужі створили потужні агрегати агітації й пропаганди, в яких солодкою брехнею оковпачують народ, особливо молодь, яка не знає правди, бо не пережила страхіть війни і тоталітарного режиму сталінської доби, в якому загинуло мільйони українців.

Молодь не знає, як комуністи на трупах нашого народу будували «світле» майбутнє – комунізм, який і самі розвалили, створили «перестройку» – олігархічну систему – комуністичний капіталізм – нове життя для буржуїв – ворогів Незалежної України.

Для молоді потрібно створити нормальні життєві умови, працювати з нею і виховувати в національно-патріотичному дусі, щоби зрозуміла і освідомила історичну правду і стала гідними наших предків, які захищали наш рідний край від кровавих орд і зайд, - це княжі дружини, Січове козацтво, народні повстанці, Січові стрільці, УГА, Крути, ОУН-УПА – лицарі АТО Української Нації і Держави.

Наша ідея — це свобода, велич людини і Української Держави. Національна ідея об'єднує і консолідує суспільство, формує в людині національний характер патріота - захисника Незалежної Соборної України.

Безсмертний Дух українського козацтва

Хоч мучився століттями в неволі український народ та дух козацький в його свідомості завжди рвав тіло до бою за щасливу долю, за вільну Україну.

Розвалилась московська тюрма народів, загомоніла Україна.

Питання відродження козацького духу зазвучало вже на першому установчому з'їзді Руху у вересні 1989 р.

Упродовж 1990–1991 рр. рух за відновлення козацтва охопив усю Україну. Особливого піднесення йому надало святкування 500-річчя Українського козацтва, коли відбувалися грандіозні народні здвиги на козацьких могилах, біля Берестечка, де в 1651р. на річці Стир, відбулася велика кровава битва між козацьким і польським військом.

Як пам'ятник, на «козацьких могилах» славним захисниками рідної землі і держави в 1650 році створено церкву, храм,

заповідник-музей «Козацькі могили», яку показано на світлині.

За даними Богдана Якимовича відомо, що влітку 1990 р. створена фольклорно-спортивна організація «Галицька Січ». Старшинська Рада у Запоріжжі під час святкування вирішила спрямувати козацький рух у військово-патріотичне русло. В цьому ж році у Києві зібралася установча Козацька Рада усіх українських козаків. 16 вересня 1990 р. було проголошено створення українського козацького товариства «УКТ», схвалено його статут, обрано керівні органи – Велику і Малу Ради.

Напередодні свята Покрови 1991 р. у Києві відбулося засідання Великої Ради, на якій першим гетьманом Відродженого українського козацтва вобрано В'ячеслава Чорновола.

У 1992 р. було створено перші козацькі шкільні загони, відкрито вишкільний табір у Капулівці, створено модернізовану польову форму.

Українські козаки різко відмежувалися від територіальних претензій, засудили донських козаків, їх втручання у збройний конфлікт у Придністров'ї.

У січні 1992 р. українське козацтво об'єднало у своїх осередках 20 тис. козаків. Напередодні свята Покрови, 13 жовтня 1992 р. у Києві відбулася Велика Рада Українського Козацтва. Відбувся звіт генерального керівництва, обрано нового гетьмана, яким став відомий політичний діяч і військовик генерал-майор Володимир Мулява.

На Покрову, 14 жовтня в Покровській церкві на Подолі відбулося освячення нового гетьмана. Двічі навесні 1992 і 1993 рр. відбулися зустрічі Президента України Л. Кравчука, а це свідчить,

що Українське Козацтво у відродженні української духовності отримує відгук у найвищих владних структурах.

Галицька Січ

У грудні 1990 р. в Івано-Франківську організовано Козацьке Товариство УК «Галицька Січ». Першим отаманом УК був генерал-хорунжий Геннадій Юхимович Марченко (1) (змінена на дідове прізвище, нині - Г. Ю. Гриценко) - до 2002 року. На зміну йому прийшов Віктор Короткий (2002-2003 рр.). З 2003 до 2011 року обласним отаманом УК «Галицька Січ» був генерал-отман Микола Васильович Боднар (2). З 2008 до 2018 рр. науковим радником отамана «Галицької Січі» є генерал-хорунжий, доктор історичних наук, професор, академік АНВШ України, директор Інституту Східної Європи та завідувач кафедри українознавства Віктор Святославович Ідзьо (3)... Сьогодні «Галицьку Січ» очолює – генерал-хорунжий Анатолій Олексійович Черкашин (Див. фото внизу).

1 2 3

В Івано-Франківську 1991 року створено курінь «Галицька Січ» ім. полковника Семена Височана, вибрано обласного кошового отамана, генерал-хорунжого Геннадія Марченка (Г. Гриценка). Начальником штабу «Галицька Січ» призначено генерал-майора П. Короля і вибрано козацьких старшин. В районах області організовано козацькі коші, вибраний командний склад і отаманів. Козацький дух охопив людську свідомість, відродив пам'ять про гетьманщину і борців за Волю України, та об'єднав український народ для захисту і розбудови Незалежної Соборної Української Держави. У 1995 р. в місті Галичі, на Франківщині, козацтво «Галицька Січ» урочисто відзначила

чергову річницю перемоги над віковим московським катом. Відбулася, зокрема, традиційні забори «Козацькому роду нема переводу», присвячені 400-річчю від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького, відбулися в Галичі. Учасники свята – козацькі підрозділи, чоти і сотні юнацьких козацьких формувань, підрозділ Братства УПА, організація «Сокіл» та інші, покладали вінки до пам'ятника Т. Шевченку, і взяли участь у Богослужінні за всіх оборонців землі української.

Особливо відрадно було сприйнято проголошення головою райвиконкому В. Круком, наказу про створення полку українського козацтва «Галицька Січ» полковника Семена Височана, який під аплодисменти всіх присутніх підписали гетьман українського козацтва Володимир Мулява та козацький отаман «Галицької Січі» Петро Король.

Свято під гаслом «Козацькому роду нема переводу» на міському стадіоні тривало до ранку. У цьому ж році в Снятинському районі також був створений перший козацький курінь Соборне Козацтво України «Січ СКУ» ім. Кирила Трильовського і вибрано козацького отамана Василя Шияка. Народ Снятинщини урочисто відзначив відродження українського козацтва і держави, що показано на світліні.

На світліні на передньому плані крокує отаман СКУ «Січ» Василь Шияк, за ними офіцери ЗСУ, члени СОУ і УК «Галицька Січ», перший справа полк. М. Сикодел 38-го Армійського Корпусу, член СОУ, поряд генерал-майор Петро Король – начальник штабу УК «Галицька Січ», член СОУ; у третьому ряді – полковник М. Кардашук, член СОУ, голова ОВПВМ, кошовий, осаул УК «Галицька Січ», начальник управління виховної роботи. За ними парадна козацька кіннота, спрямована на стадіон де відбулися урочисті і козацькі забори. В козацькому ополченні розвився національно-патріотичний козацький дух, звичаї і творча праця. З козацького ополчення створився курінь, в командному складі якого 28 офіцерів – козацьких старшин і понад 300 козаків з молодіжного особового складу, з учнівської і студентської молоді покуття. Щорічно під керівництвом полк. В. Шияка, курінь проводить військово-патріотичні вишколи молоді, на місцях бойової слави, визвольних змагань за Волю України; вивчають історію України і рідного краю і відзначають знатні дні українських героїв. Наполеглива праця голови ІФОВОВ генерал-хорунжого СКУ «Січ» Василя Сав'юка, з отаманом СКУ «Січ» полк. В. Шияком, високорезультативна праця. Із І-го Покутського куреня СКУ «Січ» 19 козаків навчаються в Прикарпатському військовому ліцеї, 5 у вищих військових закладах МВС і МНС; три курсанти вже офіцери ЗСУ.

У червні 2015 р. чету добровольців, яку організував сам очолив і виїхали у Донбаську область на будівництво укріплень лінії оборони для підрозділів АТО. Аналогічні організації козацьких куренів у співпраці із СОУ, створені в усіх районах Івано-Франківської області, багато з козаків в навчальних закладах і приймають участь в обороні України в АТО.

Козацькому роду нема переводу

Українське козацтво – міжнародна національно-патріотична організація громадян України, української діаспори, спадкоємець і продовжував ідейних, духовних, моральних засад Українських козаків, їх культурних організаційних військово-патріотичних і господарських традицій. Українське козацтво є об'єднанням громадян для захисту України, своїх законних соціальних, національно-культурних, творчих, освітніх, наукових, оздоровчих та спортивних інтересів і є добровільною, незалежною, безпартійною громадською організацією. Які діяли на засадах відновлення розбудови Незалежної України, козацтво у своїй діяльності користується Конституцією, чинним законодавством України, якщо воно захищає інтереси Українського народу, нормами міжнародного права,

українськими козацькими звичаями і традиціям. Спілкування між українським козацтвом є українська мова.

Українське козацтво взаємодіє із державними установами, та громадськими організаціями, що стоять на засадах національного державотворення, сприяють відродженню та розвитку української держави і козацтву. Розвиває співробітництво з козацькими організаціями всього світу. У 21 ст. українське козацтво відіграє значну роль із Збройними Силами України в захисті незалежної Держави і несе повну відповідальність за долю України. Воно зобов'язане захищати соціальний стан і здоров'я українського народу, допомагати владним структурам в організації і в удосконаленні надання медичної допомоги громадянам України в козацьких організаціях, в Збройних Силах України та АТО в мирний і воєнний час.

Формування особистості – патріота України.

Виховання молодого покоління в національно-патріотичному дусі з любов'ю до України проводиться з дитинства, всилаючи в їх свідомість, хто така Держава Україна, хто були наші предки і чий ми діти? З дитячих літ у пам'яті дитини глибоко зафіксується наука батьків і вчителів та життєві події. Тому молоді необхідно розкривати правдиву історію України, організувати культурно-виховні заходи в національному дусі, щоби навчилася сприймати, аналізувати об'єктивний світ і формувала свою свідомість, пізнавала світ, а в ньому себе, щоби бути у творчому натхненні праці і патріотом-захисником незалежної Соборної України. З такою програмою в школах Івано-Франківщини виховують нашу молодь вчителі і викладачі допризовної підготовки в ЗС України.

Концепція національно-патріотичного виховання молоді при ВОВ в Івано-Франківській області

Концепція національно-патріотичного виховання молоді (КНПВМ) при Всеукраїнському об'єднанні Ветеранів розглядається як складова частина концепції розбудови демократичного, громадянського суспільства, створення належних умов для інтелектуального, національно-патріотичного та фізичного розвитку молоді на основі указу президента від 3. 07. 2009 р. №616/2008.

Мета концепції національно-патріотичного виховання молоді — визначити концептуальні напрями цілісної системи діяльності з формування правових, соціальних, моральних і духовних рис громадянина-патріота, готового і здатного захистити українську державу. Політичні, ідеологічні, правові засади концепції визначаються Концепцією України, іншими законами і законодавчими актами, що стосується розбудови української держави, діяльності державних і громадських служб та формування Збройних сил України. На ґрунті нашої української історії ми виховували і виховуємо молодь патріотів – захисників української нації, держави, мови і культури в національних закладах, армії, громадських організаціях та в козацтві «Джурів» і козаків.

На світлині праворуч голова Івано-Франківської обласної Всеукраїнської організації ветеранів генерал-хорунжий Соборного Козацтва України «СІЧ» Василь Сав'юк, ліворуч генерал-хорунжий УК «Галицька Січ» Микола Кардашук.

На основі Указу Президента від 19 листопада 2009 р. № 946/2009 при Івано-Франківському обласному Всеукраїнському об'єднанні ветеранів (ВОВ), головою якого є генерал-хорунжий В.М. Сав'юк і його заступником ОВОВ з національно - патріотичного виховання молоді генерал-хорунжий Українського Козацтва «Галицька Січ» М. Кардашук створили комітет патріотичного виховання молоді при ВОВ і в районах області та осередки НПВМ у школах та громадських організаціях.

На колективній світлині в центрі першого ряду серед військових один із організаторів заходу, голова Івано-Франківської організації Спілки офіцерів України, полковник-льотчик І. Гук

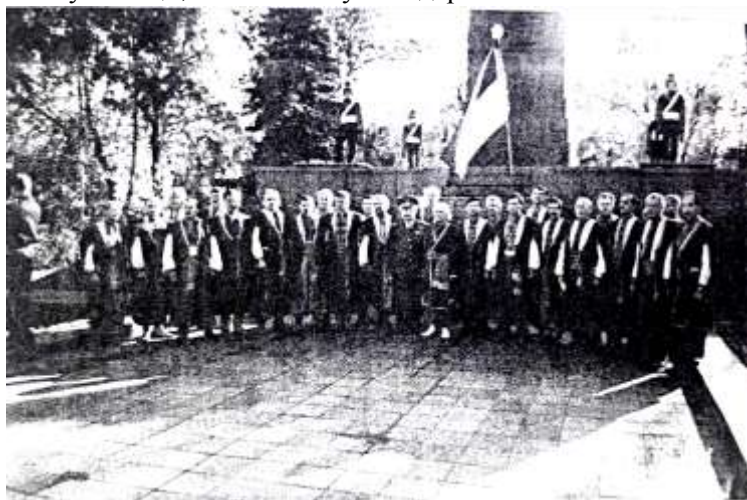
На світлині відзначено «День Героїв», 25 травня 2011 року, в с. Рудники, Снятинського району, участь в якому брали ветерани II-ї Світової війни, ОУН-УПА, Збройних сил України, Спілка офіцерів України, Соборне Українське Козацтво, Старшинський склад та молодіжна чета СКУ «Січ».

В центрі – сільський голова В. Михайлюк, голова Снятинського РВ ВОВ В. Шияк і голова обласного відділення ВОВ генерал-хорунжий Василь Микитович Сав'юк. Голова снятинської станиці братства ОУН-УПА Степан Москалик, між козаками сидить полковник МСОУ Ігор Гук, куратор Снятинського району від Спілки офіцерів України.

Щоби говорити про українську націю і державу потрібно заглянути в етнічний корінь нашого народу, який формувався тисячоліттями на етнічній українській землі.

Історія показала, що пробудження національної самосвідомості українського народу починається із заснування Запорізької Січі. Від козацтва починаються витoki української нації в якій пробудився «дух, що тіло рве до бою, рве за поступ, щастя й волю, він живий, він ще не вмер...» І. Франко.

Козацтво дало українській нації духовну силу такої величної наснаги, що її не змогли подолати вороги України майже 4 століття: «Козацька держава» пропагує ідею державності, виховує патріотів-захисників української держави, пробуджує в українців гордість за свою історію, бо історія – це дух народу, без якої не може бути нації, не може існувати держава.

На світлині Івано-Франківський козацький хор «Червона калина», члени УК «Галицька Січ» від ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка і співучасник хору полк. М. Кардашук виконують Гімн України біля пам'ятника Т. Шевченка у Києві 1993 р.

Щоби виховувати молодь-патріотів України з любов'ю до Батьківщини, потрібно самому показати приклад і разом з нею захищати, розбудовувати Державу і крокувати в майбутність.

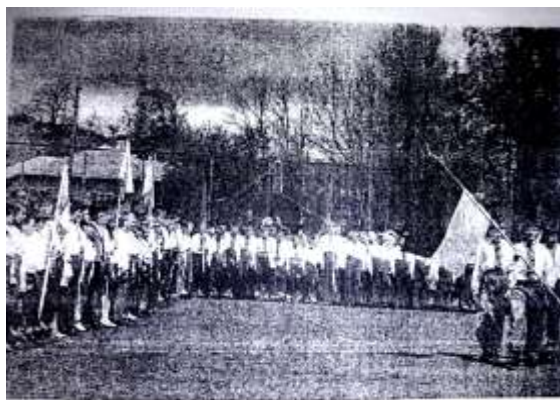
За такими патріотичними принципами працюють вчителі і викадачі з допризвної підготовки в навчальних закладах Івано-Франківської області. На приклад: у школі села Пороги, Богородчанського району, де директором – Володимир Георгій, організували посвяту учнів у козачата, за участю крайового отамана ОКГУК «Галицька Січ» генерал-хорунжого Миколи Боднара та голови старшин «Галицька Січ» і комітету ВПВМ генерал хорунжого М. Кардашука, що показано на фото.

В Рожневі Косівського району в навчально – виховному комплексі «Гуцульщина» ім. академіка Ф. Погребенника проведено культурно-просвітницький захід, присвячений сторіччю від дня народження провідника ОУН-УПА С. Бандери.

За сприянням директора школи, педколективу та голови Івано-Франківської обл. організації Спілки офіцерів України генерал-хорунжого І. Лазара, наукового радника голови Івано-Франківської організації Спілки офіцерів України, доктора історичних наук, професора, академіка, майора В. Ідзьо, УК і «Галицька Січ» з куратором косівського району генерал-хорунжим Миколою Кардашуком головою КВПВМ, підготували сценарій свята «Козацькі Забави».

Того дня біля школи вишикувалися організовані з учнів козацькі сотні, при яких були призначені сотники. Був і отаман, який командував сотнями. Усі хлопці і дівчата – у вишиваних сорочках, хлопці – у шароварах і чоботях з шаблями, дівчата в спідницях і чоботях. Окремими козацькими забавами командували сотники, вчителі, а всім парадом районний отаман УК «Галицька Січ» підполковник Роман Церковнюк.

Під команду «Струнко!» в музичному супроводі козацького маршу козаки внесли державний Український прапор. В строю козачата Рожнівської школи, на коні отаман, що керує сотнями

Козачата і козаки виконують Гімн України

Аналогічні навчально-виховні заходи з молоддю проводять у всіх школах області. Крім бойової підготовки з національно-козацьким духом в старших класах і навчальних закладах організовано навчання з долікарської медично-санітарної допомоги воїнам і козакам на полі бою і в запіллі. На світлинах показано проведення атестації учнів у змаганнях з долікарської допомоги, посвяту студентів ІФНТУНГ в козаки і прийняття присяги на вірність Україні, і членів Українського Червоного Хреста.

На передньому плані – куратор районів від СОУ генерал-хорунжий М. Кардашук

Учні природничо-математичного ліцею, актори-аматори, виконавці п'єси М. Кардашука «Цвіт папороті».

Організації і вихованню молоді – студентів і учнів шкіл міста в національно-патріотичному дусі приділяється увага в ІФНМУ ректоратом, головою осередку ВУТ «Просвіта» в університеті канд. філологічних наук, доц. Марією Гуцол і доктором фарм. наук, проф. Андрієм Грициком з куратором від ВУТ «Просвіта» доцентом М. Кардащуком та керівництвом ВУТ «Просвіта» ім. Т.Шевченка.

На світлині показано студентські і учнівські вечори поезії, де молодь розкриває свої таланти і національний духовний світ.

Вишкіл молоді в національному бойовому дусі – козацькі забави «Джура» на стадіоні «Туризм» в Івано-Франківській області. Тренування учнів-козаків УК «Галицька Січ» учасників змагань «Джура».

Вставай, народе мій, на захист України

На світлинах герої УПА (1943–1952 рр.) відзначають День Незалежності України і нашу перемогу у 2007 році

Нагороди за захист і розбудову Незалежної Соборної Української Держави генерал-хорунжого УК «Галицька-Січ» Миколи Кардашука

КАРДАЩУК МИКОЛА ДМИТРОВИЧ – лікар-стоматолог, педагог, кандидат медичних наук, доцент, вчений-винахідник Івано-Франківського національного медичного університету, громадсько-політичний діяч.

Народився М. Д. Кардащук 1929 р. в с. Старі Кути Косівського району Івано-Франківської області. Навчався у Львівському медичному інституті.

Викладав хірургічну стоматологію у Чернівецькому медичному училищі, працював хірургом-стоматологом нейрохірургічного відділення Чернівецької обласної клінічної лікарні.

У 1980 р. на кафедрі органічної хімії Чернівецького університету синтезував хімічний препарат «Дісанол» з високо-ефективними протизапальними, антимікробними, гемостатичними, знеболюючими і стимулюючими регенерацію властивостями, за що отримав авторське свідоцтво.

З 1980 р. по 1986 р. працював у Івано-Франківському медичному інституті на посаді асистента кафедри ортопедичної стоматології. У 1986 р. за політичні погляди був заарештований, втратив роботу. Повернувся у медичний університет лише у 1997 р.

Автор 32 наукових праць, 22 раціоналізаторських пропозицій; отримав 7 патентів України: три з них – у 2004 р. – на речовину, розчин і дісанолову мазь. Нагороджений дипломами лауреата премії ім. Г. І. Терсенова Івано-Франківської обласної організації ТВР і СНІО України та медаллю «Кращий вчений винахідник Прикарпаття». Як педагог, у 2007 році видав підручник «Щелепно-лицева ортопедія» для студентів і лікарів.

Багатогранною є суспільно-політична і громадська діяльність М. Д. Кардащука, яка відзначена дипломом почесного члена ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка і медаллю «Будівничий України», дипломом та медаллю «10 років СОУ» і грамотами Збройних Сил України, відзнакою «Офіцерський Хрест з мечами» та грамотою і медаллю «За заслуги в захисті і розбудові Незалежної Української Держави», грамотами і медаллю УПА «50 років Степана Бандери» і Почесною ювілейною відзнакою Романа Шухевича за співпрацю з братством ОУН-УПА Карпатського краю, грамотою та хрестом «50 ліття Союзу колишніх українських вояків у Канаді» за заслуги в обороні Української держави (1999р.), почесним знаком голови ОДА і ОР «Хрест звитяги і примирення» (2005р.), медаллю «За заслуги перед Прикарпаттям» (2012р.), грамотами ІФНМУ, грамотами і медаллю ВОВ. За видатні заслуги перед Українським козацтвом і виховання молоді в національно-патріотичному козацькому дусі присвоєно звання Генерал-хорунжого, нагороджено орденами. Усіх нагород – орденів і медалей – 25, грамот – 54.

Як драматург у 2012 році видав збірку драматичних творів «Карпатська симфонія» з історичної і ідеологічної проблематики, з яких п'ять п'єс поставлено в театрах області, 2014 р. – монографію про етногенез українського народу «Хто ми? Хто наші пращури? Звідки пішла – постала Україна?». І нарешті ця книжка «Від скіфії до АТО» (медицина і армія в просторі і часі), ці всі видання присвячені героїчній і трагічній біографії України та Українського народу.

З 23 травня 2016 року - кандидат медичних наук М.Д.Кардащук, завідувач наукового Відділення «Організація медичної допомоги в військових формуваннях в Українській державі XVII-XXI століття», професор Кафедри Українознавства Інституту Східної Європи (м.Львів).

БОРЦІ ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ В АТО, 2018 р.

Ми не шукаємо ворогів, вони самі себе виявляють в антиукраїнських діях. Щоби зберегти незалежну соборну Україну, ми – інтелігенція України закликаємо об'єднатися для порятунку Батьківщини та її народу усім політичним, громадським і молодіжним організаціям, та студентству, усім, кому дорога доля нашої Держави, щоби вийти переможцем з тяжкої боротьби, і щасливо зажити нам і нашим нащадкам на нашій батьківській, не чужій землі.

Національна гвардія України і Президенти

Після розвалу радянської імперії в 1990 р. створено спеціальне військо, яке не підпорядковане Міністерству оборони України – це Національна гвардія, яка повинна берегти конституційний лад держави. На засіданні ВРУ 22 жовтня 1992 р. розпорядження голови ВР Л. Кравчука було призначено полк. В. Кухарця командувачем Національної гвардії України, а 4 листопада ВРУ ухвалила закон і Положення про Національну гвардію. Розпорядженням голови Верховної Ради Л. Кравчука від 4 грудня 1991 р. було затверджено організаційну структуру загальну чисельність і дислокацію з'єднань і установ Національної гвардії України.

31 грудня 1992 р. загальна чисельність Національної гвардії склала 11 960 осіб, а вже на початку 1993 р. – 35 000 гвардійців. 21 січня 1992 р. Постановою президії ВРУ, Головні управі КНГУ визначено статут Державного комітету України.

Знаменним днем для Національної гвардії був день прийняття присяги на вірність Україні, 5 січня 1992 р.

Національна гвардія України. Київ, Хрещатик. 1992 р.

Створення Української Національної Гвардії дала велику надію і віру розбудови незалежної соборної Української держави та її захисту від антидержавних угруповань – 5 колони і московської орди.

Українська Національна гвардія – єдине військове угруповання в якому відчувався дух наших предків: Запорізької Січі, Січових Стрільців, Української Повстанчої Армії – захисників України.

Уже з перших днів організації Гвардії ожила українська ідея, мова, спілкування між гвардійцями, команди, преса, все виконувалось українською мовою.

Таке національне відродження в Національній гвардії, викликало тривогу серед ворогів України та сусідніх держав, особливо кремлівських шовіністів.

Щоби розвалити початковий лад Збройних Сил України, антиукраїнські політичні організації організовують президентські вибори, на які висувають свого кандидата Л. Кучму. І Л. Кучма став олігархічним президентом.

Найголовніше, що він зробив при допомозі своїх виборців – ворогів України, розформував Українську Національну гвардію, чим посприяв і розвалу у всіх армійських частинах; розкрадання військового майна, розвалилась економіка, розвалювались заводи, фабрики, сільське господарство, наука, техніка, державна охорона, Міністерство охорони здоров'я.

Національна гвардія України була утворена Законом України «Про Національну гвардію України» від 4 листопада 1991 року № 1775-XII[4]. Підрозділ, утворений на базі Внутрішніх військ УРСР, був розформований Законом України «Про розформування Національної гвардії України» від 11 січня 2000 року № 1363-XIV[5]. Із 1991 по 2000 роки ГУК НГУ очолювали: генерал-лейтенант гвардії Володимир Кухарець, генерал-лейтенант гвардії Олександр Кузьмук, генерал-лейтенант гвардії Олександр Чаповський.

Створюється олігархічна система, першим представником якої став його зять В. Пінчук. Все народне добро йде з-під молотка на аукціоні в руки олігархів та комуністичних керівників.

І так стратегічні військові об'єкти розвалені, майно розікрали, державного статусу немає, настала анархія і розвал Держави, яку Л.Кравчук зберіг, вирвавши з зубів кремлівського медведя Українську державу, тоді коли Кремль вимагав підкоритися антиконституційному комітетові ГКЧП, з'єднання України з Росією, а також введення надзвичайного стану у Західних областях України.

Та вже 21 серпня стало відомо, що створений 18 серпня ГКЧП розвалився... скликаний 24 серпня 1991 р. український парламент ухвалив Акт проголошення Незалежності України і Постанову «Про військове формування на Україні».

На зміну Кучмі прийшов В. Ющенко, заслуги якого в тому, що він відтворив історичну пам'ять про Україну: «Батурин, Голодомор, Національну культуру». Він оточив себе «друзями», які звели його з державотворчої дороги, бо був слабким політиком і не втримав гетьманську булаву, як гетьман-президент України, зійшов з президентської арени і віддав владу, неоправдавши довіри народу.

У 2010 р. В. Янукович, малограмотний політик, вибранець у Президенти збродом 5-ї колони, який ще більше розвалив державний устрій, обікрав державну скарбницю і втік до Росії, до свого друга М. Путіна.

Нововибраний Президент у 2014 році П. Порошенко, не дуже оправдовує довіру народові і разом із прем'єром В. Гройсманом розпорошують українську землю на користь олігархам, а народ зубожіє (через розвал держави).

Сьогодні 2018 рік, Україна заливається кров'ю і сльозами матерів і дружин, чії сини і дочки, чоловіки і наречені своїм життям захищають волю України, і стають жертвами московської орди внутрішніх антиукраїнських організацій – 5-ї комуністичної колони.

Немає єдиної військової національно-патріотичної структури, національної концепції, бо все вирішують у ВРУ не на користь Держави і українського народу, а для олігархічної системи і особистостей. Внутрішня економічна, політична, сільськогосподарська системи, охорона здоров'я, наука і освіта, керівництво Збройних Сил України і МВС, як і вся Державна система не виконують своїх обов'язків.

Як висловлювався один із президентів: маємо те, що маємо з України за кордони нашої безробітної молоді, події в областях України Донецьку, Луганську, Криму, та внутрішні диверсії, розстріли на майданах, та зубожіння українського народу.

Відродження Національної гвардії України

Національна гвардія України була відновлена 12 березня 2014 року (відповідно до закону України «Про Національну Гвардію України» від 12 березня 2014 року) під час напруженої ситуації в АР Крим і східних регіонах України. Порушення цілісності України та Кримська криза істотним чином вплинули на позицію влади щодо національної гвардії: у зв'язку з надзвичайністю подій, що розгортались в Україні, 11 березня 2014 року в. о. Президента України Турчинов звертається до Верховної Ради і вже в той самий день прийнято рішення відродити Національну Гвардію України.

13 березня 2014 Верховна Рада України затвердила закон № 4393 та фінансування Національної Гвардії. За таке рішення проголосували 262 народних депутати із 330, зареєстрованих у сесійній залі. Було зазначено, що базою для відновлення Національної гвардії є Внутрішні війська МВС України, які перетворюються на військове формування з правоохоронними та службово-бойовими функціями.

Згідно з Розділу II Закону України «Про Національну Гвардію України» загальна чисельність Національної гвардії України не перевищує 60 тисяч військовослужбовців. У разі необхідності чисельність Національної гвардії України може бути збільшена відповідним законом.

В травні 2017 року в Національній гвардії офіційно запроваджено інституцію капеланства для всіх релігій та конфесій, за винятком УПЦ МП, через антидержавницьку та колаборантську діяльність

частини їх кліру. Також наказом Міністра внутрішніх справ визначено, що: «не допускаються священики, духовні центри яких знаходяться на території країни-агресора».

Від 1 вересня 2017 року були створені й розпочали роботу відділення комплектування в 5 великих обласних центрах – Києві, Львові, Одесі, Дніпрі та Харкові.

Від 16 жовтня 2017 року Національна гвардія України стала повноправним членом ЄІЕР.

Санітарно-медична служба в Збройних Силах України і АТО в XXI ст. Концептуальні засади реформування системи медичного забезпечення Збройних Сил України

Провідним стратегічним завданням держави є постійна турбота про поліпшення здоров'я кожного військовослужбовця, забезпечення ефективної діяльності системи медичного забезпечення ЗС України, сукупності загальнодержавних та галузевих медично-соціальних заходів, створення для військовослужбовців широкої доступності медичної допомоги. Одне з головних завдань сучасної військової медицини полягає у всебічному забезпеченні людського чинника у військовій справі, найважливішого елемента воєнної потужності держави, роль якого в забезпеченні боєздатності військ на теперішній час значно зростає. Це зумовлено, з одного боку, застосуванням у сучасних війнах зброї з високими вражаючими характеристиками, що викликає значні за масштабом санітарні втрати, а з іншого боку – тим, що збройні сили економічно розвинутих країн складаються, головним чином, зі спеціалістів, які керують високотехнологічною військовою технікою.

Всебічне забезпечення людського чинника включає широкий комплекс заходів теоретичного і практичного характеру, який охоплює всі сторони діяльності військовослужбовців. Цей факт слугує доказом того, що здоров'я і фахове довголіття військового спеціаліста набувають стратегічного значення. Вирішення всіх складних питань, які впливають на стан здоров'я призовників, організацію медичного огляду та якість комплектування збройних сил повинно стати предметом постійної уваги і турботи держави і суспільства, пріоритетним напрямком соціальної політики.

Воєнна наука трактує, що важливими елементами бойової готовності з'єднань, частин і підрозділів є забезпеченість озброєнням, бойовою технікою і матеріальними засобами, укомплектованість особовим складом, професійна підготовка командирів і органів управління, морально-психологічна якість військовослужбовців до ведення бойових дій. На даному етапі аналіз стану медичного забезпечення збройних сил свідчить про неефективне використання кадрових, фінансових і матеріально-технічних ресурсів медичної служби ЗС України. Незважаючи на надмірну кількість лікарів шпитальних ліжок, зберігається дефіцит на більшість видів спеціалізованої медичної допомоги, що в першу чергу пов'язано з недосконалістю структури військово-медичної служби.

Поряд із цим в малочислених військових гарнізонах неможливо розгорнути повноцінні в медичному і ефективні в економічному відношенні лікувальні установи. Таким чином, в медичних пунктах частин та інших малопотужних військово-медичних закладах лікувально-профілактична робота проводиться в мінімальному обсязі і на недостатньому рівні, але при цьому виникає необґрунтоване надмірне використання медичних ресурсів.

Структура та основні напрями діяльності медичної служби Збройних Сил України

Система медичного забезпечення ЗС України повинна включати ряд складових елементів, головними з яких є: структура, склад і чисельність; система управління, система медичного та технічного оснащення; система комплектування; проходження військової служби та підготовка військово-медичних кадрів, система підготовки і накопичення мобілізаційних резервів медичного призначення; інфраструктура медичної служби збройних сил; система всебічного забезпечення функціонування медичної служби збройних сил; система бойової і мобілізаційної готовності і медичної служби збройних сил.

Сьогодні медична служба ЗС України являє собою спеціальну організацію, яка включає медичні підрозділи, частини, заклади, з'єднання і органи управління, призначені для медичного забезпечення військ (сил) в мирний та воєнний час. Організаційна структура медичної служби залежить від організаційної структури, завдань і характеру бойових дій, виду збройних сил, особливостей медичного забезпечення, а також від завдань, які покладаються на відповідні формування медичної служби. Загальне керівництво військово-медичною службою здійснює Військово-медичний департамент Міністерства оборони України. Для організації і проведення заходів із медичного забезпечення військ у безпосередньому підпорядкуванні Військово-медичного департаменту МО України передбачені органи управління лікувально-евакуаційним забезпеченням на регіональному і територіальному рівні; пересувні госпітальні бази, лікувально-профілактичні і санітарно-епідемічні заклади, органи військово-лікарської і судово-медичної експертизи, військово-медичний навчальний і

науковий заклади безпосереднього підпорядкування. Керівництво медичною службою з'єднань і частин військово-морських сил, сил повітряної оборони ЗС України здійснюють відповідні начальники медичних служб.

Сьогодні важливим аспектом реформування військово-медичної служби є скорочення кількості та чисельності медичних частин та закладів медичної служби збройних сил в мирний час. Станом на 01.01.2009 р. чисельність медичної служби складала 5.1 % від загальної чисельності ЗС України, а на кінець 2011 р. – 3,3 %. Медичними фахівцями провідних країн світу (США, Німеччина, Франція) визначено, що медична служба збройних сил спроможна виконати покладені на неї завдання, якщо її чисельність становить 7–8 % від загальної чисельності збройних сил. Таким чином, можна зробити висновок, що щорічне скорочення чисельності особового складу медичної служби ЗС України, що вже призвело до того що вона не була спроможна виконати покладені на неї завдання, що дало можливість Росії напасти на Україну, яка втратила Крим, Донецьк і Луганськ.

Враховуючи орієнтацію реформи ЗС України на європейські стандарти, є всі підстави вважати, що реформування військово-медичної сфери повинно здійснюватись на науково обґрунтованих засадах створення нової економічної моделі системи медичного забезпечення ЗС України без зрадників і ворогів ВРУ і уряді. Мета реформування – створення доступної, універсальної, багатопрофільної, ефективної системи медичного забезпечення ЗС України, яка передбачає надання медичної допомоги за територіальним принципом.

1. Головна мета створення вказаної системи — запобігти, обмежити і максимально скоротити масштаби ураження військ в мирний та воєнний час шляхом створення гарантованих можливостей щодо організованого реагування сил та засобів військово-медичної служби. Діапазон мети включає забезпечення високої якості лікувально-евакуаційних, санітарно-гігієнічних та протиепідемічних заходів, усіх компонентів процесу медичного забезпечення на підставі адекватного рівня організації, наявності сучасного технічного оснащення, всебічного ресурсного забезпечення як факторів, які базуються на передових науково-теоретичних розробках.

2. У той же час метою реформи є зміцнення та відновлення здоров'я військовослужбовців, підвищення бойової готовності військ при відповідному підвищенні ефективності використання медичних і немедичних ресурсів шляхом створення системи медичного забезпечення ЗС України, яка повинна відповідати новим соціально-економічним умовам і сучасним завданням навчально-бойової підготовки військ.

Стратегічна перебудова системи медичного забезпечення збройних сил повинна здійснюватися в рамках державної політики і стратегії реформування ЗС України.

Вирішальне значення у досягненні основної мети програми реформування системи медичного забезпечення збройних сил мають так і напрями: державна політика щодо розвитку охорони здоров'я в Україні; профілактична спрямованість системи медичного забезпечення збройних сил; будівництво системи медичного забезпечення збройних сил на сучасних економічних засадах, в т.ч. впровадження бюджетно-страхової медицини; якісне надання первинної та спеціалізованої медико-санітарної допомоги; медикаментозне та матеріально-технічне забезпечення функціонування військово-медичної служби; управління військово-медичною наукою та інноваційна політика; кадрова політика; формування медико-санітарної культури населення та військовослужбовців.

Системний підхід до політики реформування системи медичного забезпечення збройних сил передбачає, що кожен з цих напрямів є складовою частиною цілісної програми, які структурно та функціонально взаємопов'язані.

Система медичного забезпечення, яка функціонує сьогодні в ЗС України, спрямована, головним чином, на надання медичної допомоги хворій людині і практично не виконує таку функцію як, власне, охорона здоров'я.

В збройних силах країн Європи в питаннях ефективності реформ і відповідно, підвищення рівня здоров'я, великого значення надається стратегії активної участі людини у зміцненні свого здоров'я. Функціональний ланцюжок ланок охорони здоров'я: “зміцнення здоров'я – профілактика захворювань – діагностика – лікування – реабілітація розглядається як цілісна система, в якій ослаблення однієї ланки підсилює напругу в інших, а кінцевим результатом є здоров'я і тривалість життя людини. Акцент на першу ланку системи сприяє активній участі військовослужбовця у побудові і охороні особистого здоров'я.

Державна політика в ЗС України у сфері охорони здоров'я спрямовується на збереження та зміцнення здоров'я військовослужбовців і передбачає:

створення відповідних умов життя і праці військовослужбовців, їх відпочинку і оздоровлення, належного рівня матеріального забезпечення,

здійснення державою заходів щодо оздоровлення довкілля,

забезпечення екологічного благополуччя;

відповідальність держави за ефективну діяльність у сфері охорони здоров'я, а МО України за медичне забезпечення збройних сил, її профілактичну спрямованість;

структурну перебудову системи медичного забезпечення збройних сил; задоволення потреб військовослужбовців в одержанні гарантованого рівня безоплатної медико-санітарної допомоги;

забезпечення фінансування системи медичного забезпечення ЗС України в обсягах, що відповідають її науково обґрунтованим потребам.

У перехідний період розбудови національної економіки стратегія державної політики в галузі оборони та охорони здоров'я передбачає забезпечення збалансованості та ефективності всіх управлінських структур, високого рівня профілактичної, лікувально-діагностичної й реабілітаційної допомоги на основі економічно виправданого поєднання бюджетного, страхового та інших форм фінансування.

Державний сектор системи медичного забезпечення збройних сил забезпечує військовослужбовців необхідним обсягом медичних послуг і бере участь в медичному страхуванні.

У реформі управління важливе місце займає оптимізація її структури, зокрема, взаємодія та взаємовідносини між різними управлінськими органами як по горизонталі, так і по вертикалі. Подальша політика перебудови передбачає реалізацію принципу децентралізації управління зі збереженням відповідальності за стан справ в системі медичного забезпечення збройних сил на кожному її рівні.

Невідкладне завдання перебудови системи управління -- визначення місця у цьому процесі МО України та його структурного підрозділу Військово-медичному департаменті, його структури та функцій. Потребують також перегляду структури медичних регіональних управлінь оперативних командувань та видів ЗС України. Залишається подвійне підпорядкування органів та установ військово-медичної служби як концептуальний принцип механізму управління: підпорядкованість військово-медичному командуванню по горизонталі та вищим управлінським структурам військово-медичної служби – по вертикалі.

Перебудова системи управління медичним забезпеченням ЗС України не буде повноцінною без її інформатизації, яка дасть можливість створення необхідних інформаційних систем, у тому числі управлінням медичною службою збройних сил усіх рівнів, створення реєстру медичних даних військовослужбовців збройних сил, а також забезпечення входження військово-медичної інформаційної системи до державної галузевої комп'ютерної мережі. Позитивно впливатимуть на діяльність та демократизацію системи управління медичні ради, ради керівників медичних закладів, асоціації військових лікарів та медичних сестер тощо.

Державна політика створення єдиного медичного простору, ліквідація узьковидових підходів та територіальний принцип організації роботи військово-медичних закладів дозволяють оптимізувати структуру медичного забезпечення досягти уніфікації, скорочення структур та чисельності особового складу медичних частин та закладів ЗС України, яка й повинна відповідати стандартам провідних країн НАТО, і забезпечити інтеграцію ресурсів, сил та засобів медичного забезпечення для їх комплексного використання в інтересах усіх військових організмів, які дислокуються в межах держави.

Сьогодні, у воєнний час Верховне командування, уряд, депутатський корпус і командування Збройних Сил України, показали свій системний підхід до політики реформування Збройних Сил України, системи медичного забезпечення, допустивши агресора – Росію на територію України, де проливається кров українських патріотів – добровольців, захисників незалежної України АТО-вців, волонтерів. А Крим москалям віддали добровільно, бо була і є промосковська влада в керівництві Української Держави.

Український народ і державна влада (медична допомога в АТО)

У процесі формування і розвитку Української держави протягом тисячоліть відбувалися війни. У цих критичних кривавих подіях український народ завжди був поряд з воїнами, які захищали від ворогів і допомагали організувати та надавати медичну допомогу пораненим бійцям.

Кривавими дорогами йшли сини і дочки до перемоги 1991 р. за вільну Україну.

Розвалилася московська комуністична імперія, і 6 грудня 1991 р. народ України на референдумі проголосив за вільну Україну, віддавши 91% своїх голосів.

Відродилась Українська Держава, створилась нова державна влада, але із старої комуністичної номенклатури, яка розділилася на різні угруповання:

1. більша частина з них – відкриті вороги України, які пристосувалися до нової ситуації, зберігаючи свої ворожі плани для руйнування України;

2. це певна категорія суспільства, яка разом із першими, але скрито, зруйнували державний устрій, знищили економічний потенціал, розікрали військово майно, розвалили Збройні Сили України, разом з тим і медичну військову службу; знищили заводи, фабрики, сільське господарство, промислові підприємства; деморалізували нарід, самі збагачувались, а Україна збідніла і стала беззахисною перед кремлівською ордою.

Сила духа, що збиралося в замученому кацапізмом народі, об'єднала українців і не дала москалеві знову одіти кайдани.

Хоч була невелика кількість української патріотичної еліти, та воно переборюючи політичну і економічну диверсії 5-ї комуністичної колони, у владних структурах, все ж так зуміло об'єднати народ України і організувати його на боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами.

Московський брат не може жити без поневоленої України, її багатства і рабів, які звільнилися від кремлівської неволі.

Минуло вже 25 років вільній Україні, а ворог все діє, все далі наступає, бо українська влада не захищає інтереси Держави, Збройних Сил, та медичної служба” в армії як і цивільного населення, що показали бойові дії в Луганську, Донецьку і Криму.

У мирний час на Україні розстрілюють людей, руйнують села і міста, заводи, народне господарство.

Проте Українські патріоти, не шкодуючи свого життя, самі захищають Батьківщину, організували національне ополчення АТО, щоби зупинити московську орду, її агресію, хоч самі стають жертвою та ворога призупинили.

Про воєнну трагедію в АТО, медичну і військову організацію, зраду промосковських командирів і про значні жертви вірних синів і дочок України, показує лікар Андрій Черемський, який разом з дружиною, надавали медичну допомогу пораненим воїнам на полі бою, ризикуючи своїм життям.

Андрій Черемський – ініціатор створення добровольчого медбатальйону в зоні АТО

Надаючи медичну допомогу тяжко пораненим воїнам, він зробив висновок, що наявність вчасної медичної допомоги в зоні бойових дій на Донбасі і в Луганську має не менше значення, ніж кількість набоїв чи захисної амуніції в українських бійців. Адже брак медичної підтримки збільшує показник смертностей та каліцтв на лінії фронту. За вирішення проблеми мобільності лікарської допомоги взялися волонтери з передової лінії – лікар-анестезіолог з Харкова А. Черемський з дружиною галичанкою і колегами, «бо українська влада не дуже турбується про долю України і життя українських бійців – добровольців-патріотів, які зупинили московську орду в межах Донбасу і Луганська». Ключову роль у формуванні батальйону взяли прикарпатці з Івано-Франківська, як було колись творено Січовими Стрільцями, Українською Галицькою Армією в захисті Української Народної Республіки 1917 – 1920 рр.

Як патріот і доброволець Андрій спочатку був на Майдані, а коли почалася війна, пішов у новостворений добровольчий батальйон Національної гвардії імені генерала Кульчицького. Під Києвом, на базі Нацгвардії у Нових Петрівцях, пройшов загально-військову підготовку. Після другої ротації з-під Слов'янська, як медика разом із колегою Андрієм Борисенком, лікарем-анестезіологом відправили до медичної служби цілого АТО у Слов'янську. На бойових позиціях у складних воєнних умовах Слов'янська, Артемівська, Лисичанська, Попасної, Дебальцева, Константинові, виконували транспортування, евакуацію тяжких поранених, крім того, консультували поранених воїнів і цивільних у місцевих лікарнях. Ситуацію на воєнних позиціях велика смертність воїнів-захисників України що виникає через несвоєчасне надання медичної допомоги та організацією транспортування поранених в стаціонарні кваліфіковані медичні заклади.

Подібно, як було 1945–1950 рр. в Галичині, коли силові сталінські структури і військові підрозділи кільцем оточували села і міста, блокуючи упівські криївки і їх зв'язки з населенням, щоб не надавали допомогу, в тому числі і медичної, так і сьогодні, у XXI столітті, у 2015–2017 рр, у вільній Українській державі створена економічна і медична блокада, диверсії, тортури, вбивства, політична та ідеологічна пропаганда, провокації внутрішніми і зовнішніми ворогами - шовіністичною 5-ю колоною і різним збродом, при підтримці москвитів у Східних областях України.

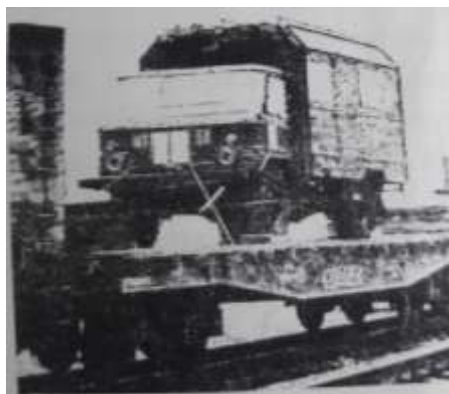
Путінська політика на сталінській програмі XX століття при підтримці антиукраїнської 5-ї колони продовжує крований терор на Україні, який викликав гнів народу і об'єднав його проти московських тиранів, і з патріотів кому Україна дорожча за власне життя, створилась Національне ополчення АТО — військова організація, за ідеєю ОУН: «Загину на полі бою, але Україна буде вільною незалежною Державою». Для надання матеріальної, духовної, медичної допомоги воїнам в АТО створилася

громадська організація волонтерів, подібна як в УПА був Український Червоний Хрест, бо в сучасній «українській владі» порушений основний принцип військово – медичної доктрини: «свої мають лікувати своїх». Із-за негідного ставлення влади до захисників АТО, поранених на полі бою і ненадання їм своєчасної медичної допомоги від ран в тяжких муках гине до 30% воїнів.

Поранених бійців везуть до якоїсь місцевої лікарні, де персонал переважно деморалізований і вороже ставиться до нашої Української армії. Серед місцевих медиків дуже поширені антиукраїнські сепаратистські настрої. Є багато прикладів, коли вони не надають адекватної допомоги нашим пораненим, не реєструють відповідним чином, не заповнюють документацію, що перетворюється в серйозну проблему, бо коли воїн виживає, то він не може оформити документацію і підтвердити факт свого поранення чи участі в АТО. Повторюю, що відповідальність за організацію медичної допомоги повністю лежить на керівництві нашої держави. Але через своє лицемірство урядовці не хочуть визнати, що звільнені території є не зовсім «нашими». Нас, лікарів-добровольців, до процесу лікування українських бійців місцева адміністрація просто не допускає. Вирішити ж цю проблему можна дуже просто: одним наказом МОЗ України тимчасово передати частину площ місцевих лікарень для облаштування шпиталів, на базі яких працюватимуть військові лікарі й волонтери. Так, як це заведено в лікарні у Щасті Луганської області. Там батальйонів «Айдар» вдалося переконати головного лікаря, щоби він віддав частину медзакладу військовим.

Не менш важливим питанням є організація надання невідкладної медичної допомоги у «жовтій» зоні, побто наблизити лікарську допомогу якомога ближче до фронту бойових дій. Ця проблема була вирішена ще у II світовій війні, коли окремі медичні казлади були переформатовані в окремі мед батальйони. Але все це створювалося то і ляду на умови війни. Тепер же, за умов так званої «гібридної» війни іакі медичні підрозділи просто не справляються зі своїм завданням. Основною причиною є невизначеність лінії фронту, а також те, що військові підрозділи тепер не воюють як одне ціле, а розкидані по блокпостах. Відстань між цими блок-постами може інколи становити десятки

кілометрів, до тогож десятки їх на консервації. Є проблема в тому, що Міноборони нічого зі своїх складів зараз не видає. Спец машини є тільки в Мін. оборони, а в , Нац. гвардії їх немає. І тому вихід такий – шукати їх у цивільному житті. Це можуть бути будь-які вантажінки і критими з великими будками, та системою автономного опалення: ГАЗ, КАМАЗ, КРАЗ, ЗіЛ чи Урал. Краше, звичайно, щоб вони були на дизельному наливі. Як альтернатива – великі мікроавтобуси типу Мерседес – Бенц. А чому саме у Івано-Франківську першими почали створювати мед-підрозділ «Гіппократ»? Тому що це місто, де нас почули. Після повернення із зони АТО ми були на зустрічі з міністром МВС Аваковим. Хотіли зареєструватися як один з батальйонів спецпризначення в структурі МВС. Він дав доручення

розглянути цю пропозицію своїм заступникам з медицини. Після дводенних зустрічей з цими людьми у пас склалося враження, що нас не чують або не хочуть чути. В принципі це зрозуміло, оскільки їм треба було взяти на себе відповідальність. А це може поставити під сумнів ті «напрацювання», під які вже виділено гроші. Ми пішли до радника президента з питань охорони здоров'я Ольги Богомолець. Теж представили їй нашу концепцію. Дуже стисло лаконічно на одній стороні, написали причини санітарних втрат і варіанти рішень. Вона схвалила нашу ініціативу і так би мовити, благословила на добру справу. Тим більше що в нас уже були контакти з волонтерами, тут у Франківську. Зокрема громадський активіст і волонтер Наталя Перцович погодилася виступити координатором нашої ініціативи ще тоді, коли ми перебували в зоні АТО. Вона доклала дуже багато зусиль, щоб організувати громаду на місцях, підшукала інших добровольців. Пізніше я приїхав сюди і ми побачилися. Також познайомився з прекрасними хлопцями-волонтерами Романом Островським, Юрієм Логтянецьким, які зголосилися нам допомагати з машинами. А хлопці й дівчата з «Франківського півмарафону» теж пожертвували гроші на придбання машини. Ще нам допомагають пані Зінаїда Федорук з благодійного фонду «Франківський опір» та пані Наталя Сербин. Є зацікавленість з боку церкви. Зібрано гроші на придбання двох евакуаційних машин. Проблема – знайти авто для обладнання мобільної перев'язочної.

Який скажіть, стаціонарний медичний підрозділ може надати допомогу у всіх напружених точках? Адже людські ресурси і транспорт обмежені. Крім того, проблема відсутності взаємодії між медичною службою Міноборони і МВС. Ми не хочемо критикувати теперішню медичну систему, там працюють кваліфіковані лікарі, просто ми розуміємо, що життя поставило нам нові виклики. Ми бачимо, що ця система не діє. Тому й запропонували такий апгрейд-варіант медсанбату, який хоч би

частковим вирішив цю проблему. Ідея полягає в створенні мобільного медичного підрозділу швидкого реагування, який матиме модульну структуру. Модуль - це три-чотири автомобілі, на базі яких працюють 15–20 медичних спеціалістів. Один із цих автомобілів великий, він буде виконувати функцію перев'язочної. Тобто там можна надавати первинну лікарську і первинну спеціалізовану допомогу, навіть елементарні операції можна робити. Основна мета — стабілізувати стан хворого і підготувати його до транспортування до лікувальних закладів

«зеленої» зони. Ще два-три автомобілі евакуаційні. В ідеалі це – реанімобілі. Ми, перебуваючи в АТО і дивлячись, як безглуздо все організовано, намагалися зробити на початку якісь маленькі пропозиції. Ходили до начальників АТО - генерала, начальників медслужб, говорили їм, що не варто розміщувати всі швидкі допомоги в одному місці, скажімо, на базі у Слов'янську. А треба рівномірно розподілити їх за периметром бойових дій, щоби не втрачати дорогоцінний час на дорогу, яка може інколи перевищувати сто кілометрів.

Але це їм вдалося неможливим. Військову логіку збагнути дуже важко. Ми маємо перевагу в тому, що ми – цивільні люди, професійні лікарі-добровольці, і теж бачимо недоліки цієї системи. Добре знаємо, як це працює у цивільному житті. Я теж працював на швидкій допомозі і знаю, як це має бути організовано. Я думаю, що саме волонтерам, добровольцям легше щось змінити. Бо ми не прагнемо чергових військових звань, зірочок. Мені не потрібні нагороди, ми просто хочемо зробити добру справу – допомогти нашим пораненим, забезпечити їх. Щоби кожен боєць, який іде в бій, знав: коли трапиться нещастя, він потрапить у руки лікаря-патріота, який професійно надасть йому адекватну медичну допомогу, і то щиро, від серця, як це було на Майдані. Так є у всіх арміях світу. Це елементарні права бійця.

Де можна знайти ці великі машини-перев'язочні і що потрібно, аби їх отримати? Виявляється є в Україні?

На початку ми орієнтувалися на стандартні армійські перев'язочні. Це АП-2 на базі ГАЗ-66, яка досить добре себе зарекомендувала в Афганістані. Їх дуже багато напродукували.

Крім того, ми не є певні відносно статусу учасників бойових дій, нажаль це питання не в нашій компетенції. Але ж хлопці з Добровольчого українського корпусу, які воюють у самому пеклі, також не мають ні оплати, ні статусу. Тому маємо їм допомогти. Тому люди, які до нас будуть йти, повинні це розуміти. Має бути чітка громадянська позиція. Що вони йдуть не за гроші, а за покликом серця згадаймо, як ми всі йшли на Майдан. На початку нашого спілкування Ви сказали, що на Донбасі є звільнені міста, але ментально вони залишилися такі ж – чужі для України. Ви з кимось там спілкувалися?

Звичайно. Доводилося говорити з багатьма людьми і з персоналом у цих лікарнях, і з простими людьми, інтелігенцією. Загальне враження таке, що люди там Україну не люблять. Вони не хочуть визнавати себе-українцями: але є різна градація, від явного несприйняття, гніву, злості до толерантності – «Мы вас терпим». Це має бути цікавою темою для великого дослідження науковців, психологів, філософів, соціологів. Окремої уваги заслуговує якась інфантильність цих людей. Знаєте, коли дитина зробить якусь шкоду, а потім хоче закрити очі і заховатися, так, ніби нічого не було, щоб

все повернулося на свої місця, ніби нічого не сталося. Так і вони хочуть. Вони не розуміють, що спричинилися до біди на нашій землі й не відчувають своєї відповідальності за це. Вони хочуть, щоб їм там все відбудували поремонтували, виплатили всі пенсії, зарплати і «Лишь бы не было войны». Деякі люди, які їздять з окупованих територій забирати пенсії, зарплати, нас просто ненавидять, але при тому хочуть мати наші пенсії, зарплати. Тобто ідучи на ті території, ми повинні розуміти, що вони не зовсім наші. Очевидно, це територія України. Але якщо ми виконуємо якусь місію там, то ми маємо мати відповідальність за наших людей. А загалом, якщо керівництво МВС ще якось рахує свої втрати більш-менш точно, то Міноборони (і я цього не боюся сказати) ставиться до своїх бійців, як до худоби. Воно майже не вважає їх за людей. Якби ви поїхали на передову, на ці блокпости, ви би побачили цих бійців –обірваних, голодних, майже поголовно хворих і ці генерали ще сміють говорити, що вони їх одягають і годують! Нічого до них гам не доходить. Якщо волонтери доїдуть туди передову, то бійці щось отримують. Якщо ж допомога залишається в штабі АТО, вона тут же «розсмоктується».

Коли зайняли Слов'янськ, Артемівськ, там були великі склади з обмундируванням, ліками, які залишили сепаратисти. Тільки незначна частина цього потрапило у руки бійців. А решта невідомо, куди ділася. Так я мав зустріч з медичним предствником міста, відповідно паном Романом Мельником і паном Тарасом Масляком, вони порекомендували нам зареєструвати нашу ініціативу як громадське об'єднання. На сьогодні добровольчий медичний батальйон «Гіппократ» вже зареєстровано як громадську організацію з неприбутковим статусом. Ми оголосили на нашій сторінці у Фейсбуку мобілізацію до наших лав медиків-патріотів.

Аналізуючи стан та якість медичного забезпечення військ під час АТО, слід зазначити, що на початок збройного конфлікту ЗС України та їх медична служба знаходилися в стані реформування, а фактично – скорочення. У медичному забезпеченні мала місце велика кількість проблем і недоліків, пов'язаних насамперед із хронічним недофінансуванням, а саме: відсутність сучасних індивідуальних засобів медичного захисту у військовослужбовців, відповідного медичного майна та обладнання, евакотранспортних засобів у медичних підрозділах (медичних пунктах і медичних ротах) військових частин і з'єднань (далі – медичні підрозділи). Повністю відсутні броньовані (переднього краю) засоби для вивозу поранених із поля бою та авіаційні засоби медичної евакуації. Механічне скорочення посад у медичних підрозділах призвело до деформації їх організаційно-штатної структури, укомплектованість їх особовим складом становила близько 90%, у тому числі лікарями – близько 65%. Детально проблеми медичного забезпечення військ і технічної оснащеності медичної служби ЗС України висвітлені в попередніх публікаціях. Зважаючи на зазначене, на перших порах медичні підрозділи виявилися абсолютно неготовими до виконання завдань за призначенням.

Перебуваючи у такому стані, медична служба ЗС України практично без додаткових заходів і часу на підготовку приступила до реального медичного забезпечення військовослужбовців ЗС України та інших військових формувань, задіяних в АТО. Терміново проведено заходи щодо формування дієвої системи медичного забезпечення, основу якої склав Головний військово-медичний клінічний центр «ГВКГ» (ГВМКЦ «ГВКГ»), визначено Військово-медичні клінічні центри (ВМКЦ) регіонів і військові госпіталі (ВГ), мобільні лікарсько-сестринські бригади (МЛСБ), медичні підрозділи військових частин і з'єднань. У подальшому розгорнуто 2 військові мобільні госпіталі (ВМГ).

Особовий склад військових частин і з'єднань, залучений до заходів АТО, забезпечено індивідуальними засобами медичного захисту із розрахунку на кожного військовослужбовця: джгут медичний еластичний, два ППП та знеболювальний засіб. За сприяння волонтерів частину військовослужбовців забезпечено аптечками індивідуальними (АІ) зразка військ НАТО або іншими сучасними засобами надання першої медичної (за термінологією НАТО – домедичної допомоги) з проведенням тренінгів щодо їх застосування. На превеликий жаль, слід констатувати, що, незважаючи на 10 місяців активної участі ЗС України та інших військових формувань у бойових діях, у державі не розроблено, не затверджено, не замовлено у виробництво та не поставлено на оснащення військ єдиний зразок АІ та, як наслідок, не створено єдиної методики надання першої медичної (домедичної) допомоги.

Надання першої медичної допомоги пораненим і хворим на блокпостах, взводних і ротних опорних пунктах, позиціях батарей організовано в порядку взаємодопомоги, а також штатними і позаштатними санітарами та санітарними інструкторами рот (батарей).

Долікарська та перша лікарська допомога надавалася у базових таборах особовим складом штатних медичних підрозділів дивізіонів, батальйонів, батальйонних тактичних груп, бригад, а також приданими МЛСБ. Надання кваліфікованої з елементами спеціалізованої медичної допомоги організовано у двох розгорнутих ВМГ, Дніпропетровському ВГ і ВМКЦ Північного регіону, 17 центральних районних лікарнях у зоні бойових дій та в Дніпропетровській обласній клінічній лікарні

імені І. І. Мечнікова. Після надання необхідної медичної допомоги та стабілізації стану поранених їх евакуйовували до ГВМКЦ «ГВКГ» та інших ВМКЦ регіонів. Управління медичним забезпеченням в зоні АТО здійснюється в єдиній системі військового управління. З метою своєчасного надання медичної допомоги військовослужбовцям і цивільному населенню налагоджено взаємодію з медичними службами інших військових формувань, місцевими органами охорони здоров'я та цивільними лікарнями. Аналізуючи систему медичного забезпечення ЗС України та інших військових формувань під час АТО, необхідно звернути увагу на деякі особливості застосування сил та засобів медичної служби. Так, з метою виправлення критичної ситуації з медичним забезпеченням військовослужбовців на полі бою та ранніх етапах надання медичної допомоги у стислі терміни з числа медичних фахівців ВМКЦ та ВГ сформовано 31 МЛСБ за типовим складом: два лікарі-хірурги, лікар-анестезіолог, дві медичні сестри, два водії, укомплектовано санітарним транспортом і автоперев'язочними АП-2, медичним і санітарно-технічним обладнанням, медикаментами і направлено в зону бойових дій для медичного забезпечення окремих військових підрозділів і батальйонних тактичних груп.

Імовірно, на початку АТО, доки медичні підрозділи не були доукомплектовані, такий захід був виправданим, проте, на нашу думку, він мав носити тимчасовий характер. Реально ж це призвело до вилучення на тривалий час із стаціонарних ВМКЦ та ВГ значної кількості висококваліфікованих медичних спеціалістів, насамперед хірургів, травматологів, анестезіологів, середнього медичного персоналу, що привело, по-перше, до зниження потенційних спроможностей цих лікувальних закладів, по-друге, до підміни медичних підрозділів військових частин і з'єднань та практично повного виключення їх із системи лікувально-евакуаційних заходів і, по-третє, до неефективного використання медичного персоналу самих МЛСБ.

Зважаючи на тривалість АТО, велику кількість санітарних втрат як серед військовослужбовців ЗС України, інших військових формувань, так і цивільного населення України, стало очевидним, що існуючим комплектом сил і засобів медичних служб ЗС України та інших військових формувань навіть за умов їх підсилення, доукомплектування та використання мобілізаційних ресурсів, активного маневру силами і засобами, неможливо повністю покрити потреби військ (сил) у медичному забезпеченні. За таких умов виникає необхідність в організації чіткої взаємодії медичної служби ЗС України та медичних служб інших військових формувань і правоохоронних органів, а також у широкому використанні потужностей цивільних закладів охорони здоров'я для лікування і реабілітації поранених військовослужбовців, що передбачає формування єдиного медичного простору України. Першим важливим кроком у вирішенні цієї проблеми стало Протокольне рішення за результатами наради щодо поліпшення стану медичного забезпечення під час проведення АТО у східних областях, що відбулася 09.09.2014 р. в Адміністрації Президента, із завданням щодо утворення при МОЗ України координаційного штабу з питань медичного забезпечення АТО, до якого, крім посадових осіб МОЗ України, увійшли керівники медичних служб усіх силових структур України. На жаль, питання координації діяльності медичних служб ЗС України та інших військових формувань між собою та з МОЗ України практично на цьому із закінчилися. Нормативно-правовими актами держави повноваження таких штабів не визначені і, як наслідок, їх існування не передбачає ефективного втручання в діяльність центральних органів виконавчої влади і силових структур. Також сумнівною є перспектива Військово-цивільного оперативного координаційного штабу медичної допомоги при МО України, утворення якого передбачене Протокольним рішенням міжвідомчої наради з питання «Щодо посилення координації медичного забезпечення антитерористичної операції», яка відбулася в апараті Ради національної безпеки і оборони України 06. 02. 2015 року.

Про відсутність ефективної взаємодії медичних служб ЗС України та інших військових формувань між собою та з МОЗ України яскраво свідчить таке:

- усі силові структури спільно діють у районі бойових дій, проте кожне військове формування має власну евакуаційну політику та власні евакуаційні напрямки;
- попри наявність у державі за стандартами Всесвітньої організації охорони здоров'я надлишкового госпітального ліжкового фонду Державна прикордонна служба України здійснює розгортання госпіталю для легкопоранених шляхом перепрофілювання санаторно-курортного закладу, а МО України формує нові та збільшує ліжкову місткість існуючих ВГ;
- досі не вирішене питання оплати послуг за надання медичної допомоги в «єдиному медичному просторі» військовослужбовцям Національної гвардії у закладах охорони здоров'я МО України;

- не існує єдиного державного замовлення та не вирішене питання фінансування підготовки військових лікарів в Українській військово-медичній академії для медичних служб інших військових формувань тощо. Діючими урядовими рішеннями в державі передбачено формування на базі цивільних закладів охорони здоров'я Територіальних госпітальних баз МОЗ України, проте вони не розгорнулися та досі свою роботу так і не розпочали. Водночас, незважаючи на

відсутність відповідних управлінських рішень, окремі цивільні заклади охорони здоров'я, що знаходилися на шляхах евакуації, спонтанно, проте органічно включилися до надання медичної допомоги пораненим на ранніх етапах евакуації і, незважаючи на окремі проблеми тактичного характеру, пов'язані з недостатньою обізнаністю цивільних лікарів з особливостями перебігу та тактикою лікування бойової хірургічної патології, в цілому впоралися з поставленими завданнями.

Завершуючи аналіз діяльності окремих елементів системи медичного забезпечення військовослужбовців в АТО, слід наголосити на певних проблемах у медичному постачанні, а саме:

- відсутність єдиних індивідуальних засобів медичного захисту;
- застарілість комплектно-табельного і польового санітарно-технічного оснащення медичних служб, а також норм медичного постачання;

- гromізdkість за процедурою і в часі порядку визначення потреби, закупівлі та доведення до військ медичного майна і лікарських засобів. Головною причиною наявних проблем із медичним забезпеченням, на нашу думку, стала відсутність у державі єдиного нормативно-правового акту щодо завчасної підготовки системи цивільної та військової охорони здоров'я до роботи в особливий період та організації медичного забезпечення військовослужбовців і цивільного населення у воєнний час – Воєнно-медичної доктрини України. На цей час проект Воєнно-медичної доктрини України, опрацьований у МО України, пройшов необхідні внутрішні погодження та схвалений на засіданні робочої групи під головуванням Президента Національної академії медичних наук України за участю представників Національного інституту стратегічних досліджень України і керівників медичних служб військових формувань України, неодноразово розглядався та обговорювався в Адміністрації Президента України, Національній академії державного управління при Президентові України, на слуханнях у Комітеті Верховної Ради України з питань охорони здоров'я.

Зважаючи на зазначене, вважаємо за необхідне прискорити прийняття Воєнно-медичної доктрини України шляхом затвердження її указом Президента України з подальшим опрацюванням Державної цільової програми реалізації положень Воєнно-медичної доктрини України.

АТО замінено на ООС

Президент України Порошенко змінив АТО на Операцію об'єднаних сил, а замість керівника штабу АТО призначив постійного командувача нової операції.

Ним став генерал-лейтенант Сергій Наєв, інформує news.eizvestia.com.

Генерал Наєв був призначений на посаду заступника начальника Генерального штабу 7 березня 2018 року, а до того проходив службу першим заступником командувача Сухопутних військ Збройних Сил України. Тепер саме армійський командувач об'єднаних сил керуватиме діями всіх силових відомств в зоні бойових дій на лінії зіткнення Донбасу, в тому числі Нацгвардії і Державної прикордонної служби. До сих пір АТО проходило під формальним керівництвом СБУ.

Висновок

У книжці «Від Скіфії до АТО» (медицина і армія в просторі і часі) розкривається послідовний розвиток української народності, нації і державності у складних історичних процесах і паралельний розвиток медичної допомоги і науки як невід'ємного фактору людського життя.

Мета цієї фундаментальної праці – показати, що з розвитком наших пращурів розвивалась не тільки їх трудова і захисна діяльність, але й медична допомога в побуті, у воєнний час на полі бою, в монастирях і лічницях.

З історичних літературних джерел відомо, що початківцями заснування медичної допомоги на українській землі були язичники – народні цілителі – волхви, знахарі, віщунки.

Люди жили в єдності з природою, вивчали її цілющі властивості і використовували як ліки для лікування хворих і поранених воїнів на полі бою.

З історії Геродота відомо, що на теренах нашої Праукраїни 700 років до н.е. з племен Оріїв створилась могутня Скіфська держава з могутніми царями і князями, в яких було сильне непереможне військо і відповідна організація медичної допомоги.

В ті часи Скіфія-Праукраїна була в найкращому етапі розвитку серед Європейських держав, про що є переконливі аргументи описані в історії Великої Скіфії Геродотом, Птолемеєм, Прокопієм, Пріском та іншими.

Історія медицини, як і воєнна історія, є складовими частинами загальної історії культури, безпосередньо пов'язаними між собою.

З появою християнства на українській землі, християнська церква відкрила ранньохристиянські монастирі на місці язичницьких святилищ. Можливо, що перші монастирі в Україні-Русі виникли з хрещенням князем Володимиром Великим після 988 року.

У 1016 р. князь Ярослав Мудрий створив закон «Руську правду», який визначав норми суспільного життя того часу, будував церкви і лічниці, де безплатно надавали хворим допомогу.

Монастирські лікарні були медичними закладами, що підтримувались політичною владою стародавньої України-Русі.

Як і інші князі, князь Данило Галицький (1253) будував церкви, монастирі, лічниці, дбав про медичне забезпечення і організацію медичної допомоги у війську і для населення.

У 1359 році Україну-Русь між собою розділила Литва і Московія. Організація медичної допомоги хворим і пораненим воїнам збереглася в монастирях, лічницях та язичницьких святилищах, де надавали допомогу монахи, волхви, знахарі, вістунки і лікарі.

Рабське пригнічення українського народу польською владою об'єднало поневолений народ, створилось вільне козацтво, яке під проводом гетьмана Богдана Хмельницького (1648–1654) у визвольній війні створило козацьку республіку. У козацькій армії у кожній сотні була організована медична служба з повною відповідальністю сотника, яку фінансували з козацької скарбниці.

Після чотирьохсотрічної неволі в 1772 р. українці знову попадають в Австрійську неволю, не як нація, а як сіра пририта етнографічна маса, що в тяжкій довголітній панщизняній неволі утратила свої провідні верстви – шляхту, міщанство – і залишилася з одним духовенством, що закликала народ до покори австрійському управителю.

Народ перебував в тяжкій неволі та не втрачав надії на щасливу долю, бо дух предків звав до бою за свободу і відродження Української держави.

У 1868 р. у Відні виникло товариство українських студентів «Січ», засновником якого був Анатолій Вахняний, котрий 8 грудня 1868 р. у Львові разом з Ю.Романчуком створили товариство «Просвіта», що зіграло значну роль у відродженні Української держави.

У 1900 році на Прикарпатті Кирило Трильовський заснував товариство «Січ».

По всій Галичині організуються товариства «Січ», і 9 квітня 1908 року в Станіславові створили керуючий Головний комітет січовий.

Спочатку Першої світової війни Україна в епіцентрі воєнно-політичних подій, а українці, розділені кордонами й фронтами, змушені були воювати один проти одного за чужі їм інтереси.

Оголошення 1 серпня 1914 р. Німеччиною війни Росії та Росією – війни Австро-Угорщині призвело до великої кровопролитної війни на Україні від Карпат до Дону.

Створюються військові ополчення – армії Січових Стрільців, Українська Галицька Армія (УГА).

У Наддніпрянській Україні створюються політичні партії і Український уряд з різних соціалістичних, комуністичних, демократичних партій, які призвели до розшарування українського суспільства і братовбивчої війни.

Українська Галицька Армія і командний склад перейшли за ріку Збруч, де вже Євген Коновалець із Січовими стрільцями вступили в Дієву Армію УНР для захисту і відродження Української Держави.

Про ці воєнні трагічні події, що відбувалися на Україні протягом 43 років (1914–1957 рр.) глибока та змістовно передано в історичних творах: Лева Шанковського, Людмили Гриневич, Владислава Гриневича, Богдана Якимовича, П. Мірчука, В. Гордієнка, Івана Микулинського та інших авторів, бо радянські історики фальсифікували історію України і все наше минуле звели до «Історії УРСР», що дуже вплинуло на розвиток українського народу у східних областях України, які ще сьогодні не признають етносу української нації, вважаючи, що такої не було і немає, а є єдиний «руський народ». Не дивно, що під брехливою кремлівською пропагандою населення Донецької, Луганської та інших областей Східної України під словом «руський» давно розуміють не Україну та українців, а росіян і Росію. Що до «руського язика», то ніхто із них гадки не має, що це історична назва української мови, а не російської. Сьогодні всі вороги, які пропагують знищення України, вирішили повернути колесо історії назад і знову завоювати Україну та знищити українську Націю.

Народи світу уже знають, що було і є велика Європейська держава – Україна з багатою землею і героїчним українським народом та славною історією.

Як було ще в царській, комуністичній, так і сьогодні в шовіністичній Росії в ХХІ ст. «старші брати» старалися і стараються знищити історію України і пам'ять українського народу, перетворити його в манкуртів і використати в борні проти суверенної України.

Не було і немає в українській державі вольової стійкої влади, тому Україна мучилась століттями в неволі і сьогодні, в мирний час, московська кровава татаро-монгольська орда, нащадки Батия, Тамерлана та інших ханів нищать Україну, вбивають мирний нарід – патріотів, захисників української держави в Донецьку, Луганську, Криму.

Аналізуючи історію воєнних подій, які створював і створює російський шовінізм проти Європи, Азії й України, починаючи з 1169 року до 2018 р., то кровожадні ординці за 849 років існування провели 243 війни і далі продовжують свої агресивні плани проти народів світу, особливо проти України.

У Першій і Другій світовій війнах московська імперська влада в Галичині 1914–1920, 1939–1957 рр. знищила сотні тисяч українців, а в ГУЛАГу, тюремних застінках розстріляли мільйони українських жертв. І сьогодні ворог продовжує агресію в Донецьку, Луганську і Криму, де вже загинуло тисячі українських патріотів – захисників Української держави і не зупиняється...

Не випадково ж Російський філософ – письменник О. Герцен запитував себе: «Отчего наши руки не принимаются за большой труд, а все лезут с оружием на чужие земли».

Не дивлячись на московську агресію і воєнний стан, Україна витримає ворожу атаку, переможе лихоліття, збереже свою свободу і розбудує вільну незалежну Українську державу серед розвинутих Європейських країн.

Список використаних джерел та літератури:

1. Арсенич П. «Січ». Кирило Трильовський. – Івано-Франківськ, «Лілея – НВ», 2000 р.
2. Верхрадський С. А., Заблудовський П. Ю. Історія медицини. – Київ, «Вища Школа», 1991 р.
3. Ганіткевич Ярослав Історія української медицини в датах та іменах. – Львів, 2004 р.
4. Гордієнко В. І. Українські Січові Стрільці. – Львів, 1990 р.
5. Гриневич В. Гриневич Л., Колісник Р, Малецький М., С. Росоха, Л. Шанковський, Б. Якимович. Історія Українського війська. – Львів «Видавництво Світ», 1996 р.
6. Ідзьо Віктор. Українська Повстанська Армія – згідно аналізу свідчень німецьких та радянських архівних джерел. – Львів «Сполом», 2005. – 208с.
7. Ідзьо Віктор, Давнослов'янське суспільство і ранньослов'янська державність, зародження і становлення християнства на території України. Науковий вісник Українського державного університету. – М., 2007. – Т. XII,
7. Ідзьо Віктор, Становлення монастирів, чернецтва, християнської медицини та ченців-лікарів у стародавній Україні-Русі в X–XIII століттях. Українознавець. – Львів, 2007. – Випуск V.
8. Ідзьо Віктор. Запорізьке козацтво як національна еліта в Українській державі в XVII–XVIII століттях. – Львів “Сполом”, 2009. – С. 36.
9. Ідзьо Віктор. Запорізьке козацтво як національна еліта в Українській державі XV–XVIII століть. За дослідженнями академіка Володимира Грабовецького. – Івано-Франківськ, 2014р. – 88с.
10. Віктор Ідзьо. Австрійський полк «Українські Січові Стрільці» (1914–1918), німецька дивізія «Галичина» (1943–1945) - військові бойові формування з українців у часи першої та другої світових воєн та їх участь в українському державотворенні у першій половині XX століття. Наукове видання. – Львів, Видавництво Університету «Львівський Ставропігійон», 2016р. – 38с.
11. Віктор Ідзьо. Українська держава в IX–XIV століттях. – Івано-Франківськ «Сімик», 2017р. – 800с. – Вид.3.
12. Ковальчук М. На чолі Січових Стрільців Військово-політична діяльність Є. Коновальця 1917–1921 рр. – Київ, 2010 р.
13. Кардашук М. Хто ми? Хто наші предки? Звідки пішла-постала Україна. – Надвірнянська друкарня. – Надвірна, 2008 р.
14. Мірчук П. Євген Коновалець, біографічний нарис, колектив редакції газети «За Незалежність», – Івано-Франківськ. Обл.видав, «Галичина», 1991 р.
15. Моноталій І. Станіславів у часи Західної-Української Народної Республіки. – Івано-Франківськ, «Лілея- НВ», 2008р.
16. Микулинський І. Під прапором Української Центральної Ради. – Чернівці «В-во Прут», 2001 р.
17. Медицина у Івано-Франківську. Від лікарні графа д'Есте до центральної міської клінічної лікарні. – Івано-Франківськ «Місто – НВ», 2011р.
18. Національна Академія Наук України, Інститут історії України, Організація українських націоналістів і Українська Повстанська Армія. – Київ, «Наукова Думка», 2005 р.
19. Очерки истории советской военной медицины. – Издательство «Медицина», Ленинградское отделение, 1968 р.
20. Пундій П. Українські лікар. – Львів-Чикаго, 1994. – Книга 1.
21. Скробач Б. Кавалерія в Польсько Радянській війні 1920 р. – Рогатин, 2002 р.
22. Сидоренко П. Я., Т. М. Гут, Г. А. Чернишенко Військово-медична підготовка. – Київ «Медицина», 2008 р.
23. Сятиня М.Л. Історія фармації. – Львів, 2002 р.
24. Ткаченко С. Повстанческая армия: тактика борьбы. – Минск-Москва «Харвест АСТ», 2000 р.
25. Хмель С. Ф. Українська партизанка. – Шлях Перемоги. – Львів, 1994 р.
26. Шостак Маргарита, Культура Київської Русі, як один з чинників становлення державності в Українській історіографії XX століття. Українознавець. – Львів, 2007 р. – Випуск V.
28. Якимович Богдан «Збройні сили сучасної України».

Наукове видання

Микола Кардащук

Від Скіфії до АТО
(медицина і армія в просторі і часі)

Упорядники – Андрій Грицик, Віктор Ідзьо

Подано до друку 28.08.18 р. Підписано до друку 30.08.18 р.

Формат видання 60/ 84 1/16.

Папір офсетний. Умовн.друк.арк.10,25

Зам. 55. Тираж 300 шт.

Видавництво «СІМІК»

76000, м. Івано-Франківськ, вул. Т. Цьоклера, 9-а

тел. (0342) 78-91-26, 78-91-29

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
серія ІФ №11 від 27.03.2001 року.

Віддруковано в друкарні видавництва ПП «СІМІК»

76000, м.Івано-Франківськ, вул. Т. Цьоклера, 9а, тел. (0342) 78-91-29.